

श्रीः
उमयवेदान्तग्रन्थमाला

केनाद्युपनिषत्पुरुषसूक्तश्रीसूक्तभाष्यम्

षष्टिप्रबन्धनिर्माणालंकरमीन-
श्रीरत्नरामानुजमुनिवरपमृतिपूर्वाचार्यविरचितम्

उत्तमूर्-श्रीवात्स्यसद्यःकर्तृ-
धीरराघवाचार्य प्रणीतपरिष्कारपरिष्कृतम्

विश्वप्रसिद्ध-मद्रनगर टि. वि. सुन्दरमय्यङ्गार-धर्मनिधिमूल
द्रविणसाहाय्येन मुद्रितम्

1972

व्यम्]

[रू- 20/-

KENADYUPANISHAT - PURUSHA SUKTA - SRI SUKTA BHASHYA

(KENA, KATHA, PRASNA MUNDAKA & MANDUKHYA
AND ALSO SWETASWATARA ETC) *ALSO.*

By

SRI RANGA RAMANUJA MUNI
and other old Acharyas

with

Sri Uthamar T. VIRARAGHAVACHARYA'S
Commentary named Parishkara
and Upanishadārtha Karikas

Edited with the financial aid of
THE SUNDARAM CHARITIES
(T. V. Sundaram Iyengar & Sons)
MADRAS

1972

Price]

[Rs 20/-

श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरविरचितम्—

केन-कठ-प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्य

इवेताश्चतर-अथर्वशिखा-कौपीतकि-मन्त्रिका-अग्निरहस्य-

भाष्यम्

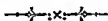
श्रीश्रुतप्रकाशिकाचार्य-श्रीसुदर्शनसूरिप्रणीतं सुखालोपानषद्भाष्यम्

पुरुषसूक्तश्रीसूक्तभाष्यसहितम्

एतत्सर्वभाष्यपरिष्कार-

महोपनिषदथर्वनारायणोपनिषद्द्वयोपनिषत्परिष्कार-अथर्वशिरस्सार-

तत्तदुपनिषदर्थसंग्रहकारिकाभूषितम्

परिष्कार-तत्तत्संग्रहकारिकाप्रणेत्या उभयवेदान्तप्रमथमालासंपादक

शिरोमणि-तर्कार्णव-पण्डितरत्न-पण्डितमार्तण्ड-

श्रीदेशिकदर्शनधुरन्धर-पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीप-उभयमीमांसाबल्लभ-

अभिनवदेशिकविरदभूषित नानाशास्त्रप्रमथनिर्माणालकर्मणि-

उत्तमूर्- ति. वीरराघवाचार्यः

25. नाथमुनि वीर्या

ति नगर्-मद्रास् 17.

LORD SRI VENKATESWARA

[Block courtesy:—THE LITTLE FLOWER CO , MADRAS-17]

समर्पणम्

“श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिन् शेषुषी भक्तिरूपा”

“अतसीगुच्छसच्छायमश्रितोरःस्थल थिया ।
अज्जनाचलशृङ्गारमज्जलिर्मम गाढताम् ॥”

एकतो द्रमिडस्रक्तिसत्सरैरन्यतस्सुरवचोमयैरपि ।
साधु संग्रथितया स भूष्यते श्रीपातः श्रुतिकिरीटमालया ॥

यैषाऽऽमोदवहा सुवर्णगतपत्राढ्यैर्विशुद्धैस्सरैः
श्लाघ्यश्रीगुरुकल्पवृक्षमुमनस्संदोहगुम्भैः कृता ।
एनां प्राज्ञमतल्लिकाः । मधुमयीं वेदान्तमालां करैः
गृहीत श्रितवेङ्कटं निजपतिं श्रीशं वरीतुं वरम् ॥

गोपिकामिरिव गोदयेव वा दिव्यसूरिमिरिवापि भुज्यताम् ।
श्रीपतिः स्वहृदि तेन दत्तया स्त्रीमयैरिह समैस्त मालया ॥

पवित्राद्रयवेदान्ततद्भाष्यमालां
परिष्कागृह्यार्थसंदर्भमव्याम् ।
ममेष्वद्भिरेवं मरैः सघटय
स्वयं धर्तुमिच्छत्वय श्रीनिवासः ॥

BOOKS READY FOR SALE!

		Rs	P.
1	Sri Bhashya with Sruta Prakasika	50	00
2	Sri Bhashya with Bhashyarth Darpana	25	00
3	Vedanta Dīpa	4	00
4	Paramartha Bhushana	25	00
5	Vaisesika Darsana with Rasayana	7	00
6	Tarkasangraha with Sukha Pravesini	1	00
7	Upayukta Parayana	2	50
8	Rakshagranthas—by Srimad Vedanta Desika	10	00
9	Seswara Mimamsa and Mimamsa Paduka with Commentary	10	00
10	Yadavabhyudaya with Appayya Dikshita's Commentary and Tamil Translation	40	00
11	Paduka Sahasra with Sanskrit and Tamil Commentaries	35	00
12	Sankalpa Suryodaya , ,	30	00
13	Subhashita Nivi „ ,	15	00
14	Sri Bhagavad Gita with Sri Ramanuja Bhashya & Sri Desika's Commentary and footnotes	35	00
15	ஸ்ரீ பகவத்கீதை தமிழ் பெயர்ப்பு—கீதாராதம்	20	00
16	Kenadyupanishat - Purusha Sukta Sri Sukta Bhashya	20	00

All other Sri Desika's works are being published

UBHAYA VEDANTA GRANTHAMALA
25, NATHAMUNI STREET, T.NAGAR
MADRAS -17

श्रीः

श्रीमते श्रीवेङ्कटेश्वरप्रह्लादे नमः

उभयवेदान्तग्रन्थमालाभूमिका

अनुसंधीयते खरशेषमनविवेकविर्त्तरितलभूतक्षेमकर्मराक्तमैः
तदनुपायिभिश्च—

“सर्पदेशदशाकालेष्वन्यादुतपराक्रमा ।

रामानुजार्यदिव्याशा वर्धतामभिरर्धनाम् ॥” इति ।

तत् आत्मनः सर्पभूतानि पश्यतामास्तिश्रवणां प्रथममिदं
कर्तव्यम्, यदेतस्य भगवद्रामानुजमतस्य सर्पतः सम्यक् प्रचारण
नाम । मनुष्यामपराशरप्राचेतसादिप्रतिरोधित परिशुद्ध वेदार्थ-
मर्चिनिशोभनविहारेण यथावत् प्रविचारयिषुणा हि भगवन्नित्य-
शेषभूतस्य मनुजानां मनोवाक्यशोधनाय योगशब्दत्रयकानुशा-
सनानि प्रणीतानि; आदिशेषस्यापरायनारेण भगवद्रामानुजमुनिना
प्रथमतो वेदार्थसंप्रदायमिधानः प्रबन्धो न्यग्रन्धिः । न्यवेदि च भगवतः
श्रीशैलपतेः श्रीनिवासस्य पुरस्तात्, सति तन्निवर्तने संप्रदायस्यास्य
प्रचारः प्रजाहितायेति । यदाहुः—

“श्रीमाण्यदुपन्यस्तो यः श्रीशैलपतेः पुरः ।

वेदार्थसंप्रदायस्य शुभं स्तावयं दीपिकाम् ॥” इति ।

तदिदं व्यन्यते च भगवन्निवर्तनम्, ‘प्रह्लाणि श्रीनिवासे’ इति
श्रीमाण्योपक्रमश्लोकविन्यासविशेषेण । निशिष्य च तेनैव श्रीवेङ्कटेशेन
कलियुगप्रत्यक्षदेवतेन शरणागतसर्पभीष्टविधाणनविधुतेन भक्ता-
ग्रेसरभगवद्रामानुजपरतन्त्रेण स्वयमेव श्रीमद्वेदान्तदेशिकरूपेणा-
वतीर्य तत्सिद्धान्तसंप्रदायप्रतिष्ठापनेन दर्शनमिदम् अखिलतम-
दर्शनमित्युद्घुष्य पृथिव्यां प्रापितभूय, प्रचारमिति निश्चप्रचमेतत् ।

तस्यैतस्य मतस्य सम्यग्प्रोद्घात कर्तव्येषु परदशतविधलेखन-
प्रवचनप्रकाशनादिषु मुख्यांश विधायोपकर्तुमियम् ‘उभयवेदान्तग्रन्थ-
माला’ श्रीवेङ्कटेशस्य तद्भक्तानाञ्च परमां दृष्ट्यां पुरस्सृत्य प्रकाश

प्राप्यते । अत्रास्य सिद्धान्तस्य सामग्र्येण वेदमूलकतया सर्ववेद-
सामरस्यविधानप्रवणतया च उपजीव्यभूतानामुपनिषदां प्रवृत्त-
विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तैरुपरत्यं सुस्पष्टयितुं ता एव प्रथमं प्रसिद्धभाष्य-
ग्रन्थैः सह प्रकाशं प्रापणीया इति, तथाकरणेनेयं वेदान्तग्रन्थमालेति
नाम स्वमन्त्रार्थयन्ती वेदान्तार्थवैशद्याय प्रवृत्ततया वेदान्तव्यवहार-
भाजां ब्रह्मसूत्रतद्भाष्यादिमुख्यग्रन्थानामपि प्रकाशने प्रवर्ततामिति च
मनसिष्टत्योपनिषन्मुद्रणमुपाक्रमि । एवं द्रमिडवेदरूपदिव्यसू-
क्तिकृतास्यापि सव्याख्यस्य मुद्रणम् । एवमुपक्रम्य मुद्रितानामुप-
निषद्भाष्यकोशानां प्रायो व्यपितत्वात् पुनर्मुद्रणमिदानीं क्रियते ।
1970 संवत्सरे ईशोपनिषद्भाष्यम् असादीयाचार्यभाष्यतात्पर्यसहितं
पुनर्मुद्रितमासीत् । अथ 1971 संवत्सरे केनाद्युपनिषदां यथा-
चन्मुद्रणारम्भो व्यधायि ।

“भगवद्वादरायणप्रणीतस्य ब्रह्मसूत्रस्य विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तैरु-
परत्यमवश्यमभ्युपेत्यम् । तथा खलु भगवद्रामानुजाचार्येण निशेषा-
क्षेपनिरसनेन निपुणमुपापादि । एवमप्युपनिषदः अद्वैतपरा इत्येव
स्वरसतः प्रत्येत्यम्” इति केचिद्भ्रान्ताः भ्रमयितारस्सन्ति । नूनमेते
सर्ववेदवेदान्तविदो भगवतो वादरायणस्य यथाचदुपनिषदर्थपरि-
ज्ञानासामर्थ्यं स्वात्मनामेव च तत्र सामर्थ्यमनया प्रक्रियया विप्र-
क्षन्तीव । को हि नाम वैदिक आस्तिकः कुलपारम्पर्येण, प्रकृष्टेन तपसा
च प्राप्तवेदसंपदं परमर्षि पाराशर्यं वादरायणमनभिज्ञ मन्येत । को
नु द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतादिषु किमप्यातिष्ठमानोऽपि उपनिषच्छारीर-
वयोग्नैरुपलब्धमध्यवस्येत् । नूनं ब्रह्मसूत्राणामिवोपनिषदामपि
स्वयमेव भगवद्रामानुजमुनिना भाष्याकरणमेव तत्रापराध्यति ।
अन्यथा हि—तासामपि यदि तेन भाष्यमभाषिष्यत, नूनमेते भ्रान्ताः
शारीरकस्येव उपनिषदामपि विशिष्टाद्वैत एव स्वरस्यमुद्घोषयन्तः
ईदृश दुर्वादमत्यक्ष्यन् । तद्भाष्यविरहादेव स्वयमावापोद्वापासमर्थः

परमभाष्यमात्रदर्शिमियत् किञ्चिदमानि । भगवद्रामानुजमुनिस्तु वेदार्थसंग्रहं श्रीभाष्यञ्च स्वकीयमभ्यस्यता परमतभाष्यत एव पद-
पदार्थव्युत्पत्तिमता यथाऽनुपनिषदर्थं सुगम इति तत्रोदात्ताञ्चके ।

एवमपि कथमप्येवमुपनिषदाग्रान्यपर्यभ्रमो मा भूदिति, आनु-
पूर्व्या उपनिषद्भाष्यानां तदर्थस्य चानुबोधे तद्विषये प्रवृत्तानां
श्रीभाष्यादीनामप्यर्थग्रहणे केशोऽस्तीति, तथा उपनिषत्सु प्रतिपद-
पर्यालोच्यमानासु परग्रन्थास्पृष्टा परदशता विशेषा सन्त्यनुभाष-
नीया इति च विवेचितयद्विरुद्धैरुपनिषद्भाष्याख्यानैऽपि विशिष्टा-
द्वैतिभिः प्रवृत्ते । एव प्रवर्तमानास्सर्वेऽपि सः स्वमुपनिषद्भाष्याख्यान
सम्प्रभाष्यनाम भर्तुमर्हमपि, 'श्रीभाष्य वेदार्थसंग्रहदशितार्थप्रकाश-
मात्रपरमिदम् एतद्विषयेऽपि श्रीभाष्यादिकमेव भाष्यम्' इत्याकल-
यन्त इव न भाष्यनाम्ना स्वयं व्यवज्जहुः, यथा न्यायभाष्यकारादयः,
किन्तु अन्यथा । अथाप्यर्वाग्निं यथावस्थितगीरवदर्शिमि भाष्य-
पदेनैव तानि व्याख्यानानि व्यवहारपथमनीयन्त । नमन्त्रिकेयमभ्य-
क्षापि दृश्यते ॥

वेदान्तोपनिष-पदार्थः

वेदे कर्मकाण्डज्ञानकाण्डात्मना द्वेधा विभक्ते द्वितीया विधा
वेदान्तः, उपनिषत् । वेदस्यान्ते वर्तमानत्वात् वेदान्तः । तथा वेदार्थ-
निर्णयोपयोगित्वादपि । अन्तोऽऽसान सशयापगमो निर्णय इति ।
वेदान्तव्युत्पत्तिमलङ्घवता च पूर्वकाण्डार्थोऽपि दुर्ग्रहः । किन्देव-
तोद्देशेन कर्माणि प्रवृत्तानि, किञ्च कर्मणा मुख्य लक्ष्यमिति वेदान्तत-
एव विज्ञेयम् । सुसूक्ष्मं तत्त्वं सुबहुं परिश्रम्य गृहीतमेव रथेभ्यो
श्रुत इति धर्मादिनन्तरं वेदे तत्त्वोपदेशः । अत एव खल्लारणि-
र्गातमं स्वात्मज्ञं श्वेतकेतुं स्वयमनध्याप्य अन्यत्र प्रैष्य सर्वज्ञे तस्मिन्
प्रतिनिवृत्ते तस्याप्यज्ञानमुद्घाटय तस्मिन् ज्ञातुं त्वरमाणे उपदिदेश,
यस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवति, यद्विद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा, तत्

तत्त्वं परमं रहस्यम् । अतो यदुपरि वेदनीयं किमपि नावशिष्यते, तत् वेदान्तेन वेद्यत इति । अथ कस्मादुपनिषत् । उप = समीपे, निषद्य = उपविश्य शिष्येणाऽऽचार्यात् गृह्यमाणत्वादुपनिषदिति केचित् । सर्वस्यापि वेदस्य विद्यास्थानस्य चेदमविशिष्टम् । अथापि परमरहस्यत्वाद्देवान्त एवात्यन्तसमीपे उपविद्यमानेवासिना गृह्यत इत्याशयो वाच्यः । शाङ्गोपनिषद्भाष्ये च 'पद्ल् विशरणगत्यसादनेषु' इति विशरणार्थकोऽयं घातुः उपनिष्वेः निदर्शयतापत्त्यविशरणं ज्ञानं तत्संपादकतया वेदभागश्च वक्तीत्यभाषि । अत्र प्राचीनः सांप्रदायिकोऽर्थः श्रुतप्रकाशिकापामेवं दर्शितः—“ब्रह्मण्युपनिषणेत्युपनिषत् । 'उपनिषणत्वाद्वा उपनिषत्' इति हि वाक्यम् । 'गहने हीयं विद्या सन्निविष्टा' इति तद्विषयं द्रमिडभाष्यम् । 'गहने ब्रह्मण्युपनिषणेत्युपनिषत्' इति भाष्यविषया वामनटीका । अद्वारकभगवत्प्रतिपादकत्वमुपनिषणत्वम्" इति । वाक्यं नाम छान्दोग्यव्याख्यानरूपो ब्रह्मनन्दिरुतो ग्रन्थः ।

"यं याकेष्वनुयाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च । गृणन्ति सत्यकर्माणम्" इति च महाभारतवचनम् । अत्र याकेषु = मन्त्रेषु, अनुयाकेषु = तदर्थदर्शिषु ब्राह्मणेषु, निषत्सु = देवतान्तप्रतिपादकभागेषु, तथोपनिषत्सु च इत्यर्थः । इत्याहुः । स हि सत्यकर्मा सर्वकर्मसमाराध्यः सृष्टिस्थितिसंहारनित्यविभूतिविहारावतारादिसत्यक्रियः परमपुरुषः । निषत्पदाभिधेयो देवतान्तप्रतिपादकभागोऽपि तद्विषये निषत् ; वेदान्तस्तूपनिषदिति इतोऽयंगमात् उपेत्येतत् अद्वारकभगवत्प्रतिपादकत्वाभिप्रायेण प्रयुक्तमिति ज्ञायते । (अनेन सत्यकर्मपदेन उपनिषदां सगुणब्रह्मपरत्वं प्रपञ्चसत्यत्वञ्च स्पष्टम् ।) निषीदत्यस्यां देवतेति निषदिति केचिद्ब्रुत्पादयन्ति । द्रमिडभाष्याद्यनुसारे तु निषीदतीयं देवतायामिति व्युत्पत्तिर्युक्ता । अर्थे शब्दस्य वृत्तिश्च प्रसिद्धा । अत्र सत्यकर्मणमित्यस्य स्थाने 'सत्यधर्माणः' इत्येव पाठ इति पाञ्चरात्राधिकरणश्रुतप्रकाशिकातो ज्ञातव्यम् । तथा तत्र ग्रन्थे

न्यायपरिशुद्धौ चैकाग्र्यनश्रुतिविषयमिदं वचनं निरदेशि । अस्तु निपत्पदं यत्किञ्चिदर्थम् । सर्वथा उपनिषत्पदमन्ततः श्रुतप्रकाशिका-दर्शितेऽर्थे वर्तते । प्रयुज्यते चोपनिषत्पदं रहस्यार्थं, 'एषा वेदोप-निषत्', 'तस्योपनिषद्हरिति' इत्यादौ ॥

(उपनिषद्व्याख्यानम्)

आसामुपनिषदमवर्जितसौकर्यावावश्यं व्याख्यानं विधेय-मित्याशयेनैव, श्रीभाष्यगीताभाष्यादिमुख्यग्रन्थार्थवैशद्यविधित्सा-कृतेन विविधग्रन्थरत्नेविरचनवैयग्र्येणालम्बावकाशावपि श्रीमद्व्या-सार्यवेदान्तदेशिकावाचार्यो प्रत्येकमेकामुपनिषदं व्याख्याय सरणि-मादर्शयताम् । तत्र पूर्वोपनिषत्पदं शाङ्कराचार्यादिभिरव्याख्याताऽपि ब्रह्मसूत्ररुद्रभिर्मता नारायणपरायणा सुबालोपनिषद् व्याख्याता । उत्तरेण चाचार्येण संहितान्तर्गतापि संक्षिप्तरूपापि सत्रपेक्षितार्थ-दम्परा शाङ्करादिव्याख्याने सत्यपि व्याख्येयविशेषांशेति ईशावास्यो-पनिषत् उपनिषत्सु प्रथमा व्याख्याता । तेन परव्याख्याने सत्यसति च सर्वा व्याख्येयेत्यसुचि । तदिदमाकलय्य श्रीरङ्गरामानुजमुनिरा-चार्यः श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकादिव्याख्यादिरूपं भावप्रकाशिकादि प्रणीय उपनिषद्विषये परव्याख्यापारतन्त्र्यं प्रतिक्षेप्तुमन्याः सर्वा अपेक्षिता उपनिषदो व्याचख्यौ । तदस्य पण्डितग्रन्थनिर्माणनिरूढ-यशसोऽपि दशोपनिषद्भाष्यकार इत्येव भूयसी प्रसिद्धिरवस्थापेक्षित-पूरणात् । एवं प्रसिद्धावपि दशकादधिका अप्युपनिषदस्सन्त्ये-धैतद्व्याख्याताः । एवमन्येऽपि केचित् सन्त्येव महान्तः विशिष्टा-द्वैतसिद्धान्तानुसारेण कतिपयोपनिषद्व्याख्यानकारिणः । तदन्यतम-भूतश्च श्रीनत्साहश्रीमन्नारायणमुनिः । श्रीदेशिकभाष्यानुसारि-यस्येशवास्यव्याख्यानमपि प्राङ्मुद्रितम् । तमधिकृत्य वक्तव्यं सर्वं तत्रैवावोचाम ।

यस्य खल्वसंख्यासु मनुव्यासप्राचेतसपरिषद्दर्हासु सुधामय-

सूक्तिषु मुक्तिसौधविशिखासोपानपङ्क्तिषु वैशम्पायनशीनरु-
प्रभृतयः श्रेष्ठाः शिरःरुग्निनः, यस्य सूक्त्युपन्यासे श्रोत्रपथमासे
कामं केचन, 'मौनं विभ्रतु मत्सरेण नमिताः, तूर्णं त एव ध्रुवं कालो-
न्निद्रकदम्बगोलवपुषः सम्पस्फुरन्मौलयः । किञ्चिद्भ्रीडितकुञ्चिनाश-
मवशादुत्तानदत्ताननाः प्रस्तोष्यन्त्यग्धि प्रयोगपदवीसारस्यसारस्य ॥'
इत्यानुभविकम्, तस्यैतस्य सरलसमुचितं सावधानप्रियं वा स्वप्रधानं
परफणितिपरिष्काररूपं वा विविधं विविधाधिकार्यनुकूलं ग्रन्थरत्नम-
नुगृहीतमतः श्रीमद्वेदान्तदेशिकस्य हृतिरीशाचास्योपनिषद्भाष्यम् ।
तत् अस्मदीयेन आचार्यभाष्यतात्पर्येण सह प्रागेव पुनर्मुद्रितम् ।

केनोपनिषदादिभाष्यप्रणेता श्रीरङ्गरामानुजमुनिरस्तु श्रीभाष्य-
गुरुपरम्परायां श्रीमद्वेदान्तदेशिकात् दशमः, मुनित्रयशाखायां
श्रीपट्टपरङ्कुशास्वामिनस्सुरीयः, श्रीतातथार्यचरणशरणः तच्छिष्य-
श्रीवात्स्यानन्तार्यसेवासमधिगतवेदान्तः श्रीब्रह्मतन्त्रस्वामिनः पञ्च-
दशात् (१५) श्रीपरकालमठगुरुपरम्परानिविष्टात् श्रीशानाधिप्रह-
तन्त्रपरकालमुनीश्वरात् प्राप्तपारमहंस्यः, अप्ययदीक्षितोक्तैर्ग्रन्थै-
भिमतग्रहणस्यानभिमतखण्डनस्य च स्वग्रन्थेषु कर्त्ता, स्पष्टमेव च
दोषदुष्टाचार्येति प्रसिद्धमहाचार्यग्रन्थनाम्नस्वग्रन्थे उल्लेखितेत्येवंप्रकारे-
णास्यापि कालनिर्णयः सामान्यतस्सुरुरः। सोऽयमाचार्यः मद्रनगरात्
त्रिशत्कोशदूरदक्षिणदिक्स्थित-बेलामूर-ग्रामामिजनः पूर्वं चरदवि-
ष्ण्वाचार्यनामा छन्दोग इति, (ग्रन्थत्रयदिव विद्याधिगमसमनन्तरप्राप्त-
संन्यास इति,) श्रीशान्त्या केवलं मिश्राकाले श्रीदेवाधिराजदिव्या-
लयतन्निधिर्वाधि प्रति गच्छन् अन्यदा श्रीदेशिक-दीपप्रकाशमन्दिर-
ममीये आश्रमे विरचितवेदान्तप्रचनग्रन्थनिर्माणो महाविरक्त इति
च वदन्ति । श्दाचित् महाचार्यः एतन्व स्वामिनस्सन्निधमेत्य, स्वगीय-
मागमनमग्निनाय अत्र खलोक्य च भाष्यादिसूक्तिसुधारसानुभवनिमग्न-
मेनमुद्दिश्य, अहो मरुन्दास्यादमहिमेति शरणाग्रे इति, श्रीमद्विर्मति-

कासु भर्त्सितासु मकरन्दास्वादे कोऽतएव इत्येनेन प्रयुक्तमिति च किं वदन्ती । पट्टिप्रबन्धनिर्मित्वेन प्रसिद्धस्यास्य सप्र युपलभ्यमाना कृतयस्तावत् (१) केन (२) कठ (३) ग्रन्थ (४) मुण्डक (५) माण्डूक्य (६) तैत्तिरीय (७) छान्दोग्य (८) गृह्यसारण्यक (९) मन्त्रिका (१०) अथर्वशिखा (११) कौपीतकी (१२) श्वताश्वतर (१३) अग्नि-रहस्याना भाष्याणि, (१४) श्रीभाष्यव्याख्या मूलभाष्यप्रकाशिका (१५) श्रुतप्रकाशिकाव्याख्या भाष्यप्रकाशिका (१६) विषयमाध्य-दीपिका (१७) शारीरकशास्त्रार्थदीपिका (१८) तिरुण्णह्ण्डु (१९) तिरुणाध (२०) तिरुणायळुगळु इति द्रमिडप्रबन्धाना सरसुतानुगादाश्च । इमा मुद्रिता कृतय । अमुद्रितासु (२१) कण्णि नुण्णशिरुत्तामुव्याख्यानमस्तीति वदन्ति । (२२) रामानुजसिद्धान्त-सारसप्रहस्तु दृश्यत एव । एव (२३) पुरुषसूक्तभाष्यमपीत्याहु । (२४) तरुनिष्कर्ष (२५) महोपनिषद्भाष्यम् (२६) श्रीरहस्यत्रय-सारव्याख्या तात्पर्यकौमुदी (२७) प्रतितन्त्रपरिक्क्रिया इति चतुष्टय महीशूराजकीयकोशालापट्टिकायामेतद्वृत्तत्वेन निर्दिष्टमस्ति । अन्यास्तु कृतय का इत्यन्वेषणीयम् ।

अस्यात्यर्थमद्वैतप्रस्थानेषु तथा न्याये, व्याकरणे, मीमांसायाञ्च परकीयप्रबलाक्षेपविमर्शखण्डनानुगुण विशुद्ध चैतुष्यमिति, अतिसर-त्या प्रक्रियया सरसमरोगार्थोपपादनसमर्था शैलीति चास्य ग्रन्था स्फुग्मावेदयन्त्येव । अयञ्ज्ञेयायास्ये श्रीमद्वदातदेशिकप्रदर्शितया सरण्या तत्रतत्र श्रीभाष्यादिसूक्ति तथा स्वय व्याख्यानसूक्तिश्च स्वोक्तार्थे प्रमाणयन्, यावदपेक्षमुपनिषदाख्यानुवादपूर्वमेव भाष्य भाषमाण, ब्रह्मसूत्रविषयवाक्यव्याख्यानावसरे च सरसमधिकरण रचनामप्यारचयन्, आवश्यकस्थलेषु अद्वैतवादाद्यनुपपत्तिमपि विमृश्य स्फुग्मुद्धानयन्, अनाग्रहेण परोक्तमपि युक्त परिगृह्यन् उपनिषद्भाष्यमभाषिष्ट । शाङ्करभाष्याद्यालोडनपूर्वकमेव चोपनि-

पद्माख्यं निर्मिमाणोऽपि प्रायेण भाष्यान्तरदर्शिनार्थानुवादतत्त्वखण्ड-
नैदम्पर्यमुपेक्ष्य श्रीभाष्यकार इव अन्यादृशसमुचितार्थमात्रभाषणेन
सारग्रहणपराणां सौकर्यमाकलयामासेत्यलं बहुना ॥

मुद्रणरीतिः

‘उपनिषद्भाष्याणि यद्यपि आन्ध्रलिप्यां ग्रन्थलिप्याञ्च प्रागेव
मुद्रितानि । अथापि सांप्रतं तेषामलाभात् पुनर्मुद्रणमवश्यमप्राप्तम् ।
तत्राधुना देवनागरलिप्यामेवातिशयितः पण्डितानामपि परिचय
इति, तथासत्येव सर्वत्र देशे एषां ग्रन्थानां प्रचारः स्यात् । एव-
ममुद्रणादेवास्वदीयसिद्धान्तरसो न बहुभिरास्वादितो भवति’ इति
विचिन्त्य नागराक्षरमुद्रणं प्रागेवास्माभिरुभयवेदान्तग्रन्थमालायां
निरवर्ति । तदा यद्बहुन् प्राचीनतालकोशान् आनीय विमर्शं कृते तत्र-
तत्रैतावदप्रकटिताः समुचिताः पाठाः प्रत्यक्षाभासन् । तत एव च-
तालकोशैभ्यः प्राचीनमुद्रितग्रन्थसरणिर्वहुलमन्यथाऽन्यथा सम-
स्तीति स्पष्टमासीत् । अतो यथाशक्ति शोधयित्वा मुद्रणं सुवहूप-
कारयेति सा रीतिराद्रियत । सर्वं च पाठाः यथाहं प्रकटीकृताः ।

मुद्रणरीतिञ्चैमां सादरावधानमिवीक्ष्य परितुष्यास्वदाचार्यः
विश्वविख्यातैः परमहंसपरिव्राजकाचार्यैः श्रीवृत्तीयरङ्गरामानुजमुनि-
वरैरिमे श्लोका अन्वग्राहिण्यतः, ये पूर्वमुद्रणे भूमिकायां तदनुगृहीत-
श्रीमुखमध्ये प्रागेव प्रकाशित—

“प्रतिबोधयतु श्रीमान् आस्तिकानां करीश्वरः ।

स्वकैङ्कर्येषु सागंशं येन स्याल्लोकरक्षणम् ॥

कर्ता सप्रतिपन्नश्चेत् कार्यञ्च गुणवत्तरम् ।

नामिनन्देत् कथं लोको गुणवश्यमना यतः ॥

वेदशीर्षद्वयग्रन्थमालेय प्रथमां भुज ।

सञ्जनोपकृतिस्मैरप्रैश्चनग्रथितैस्मरैः ॥

पुलकोद्गममानन्दाल्लुमन्तां पण्डितोत्तमाः ।

शुद्धपाठसमालोकदक्षाभाविनमञ्जमा ॥ इति”

भाष्यकारैः क्रमेण उपनिषद्भाष्यानां खण्डशोऽनुवादेनैवार्थ-
भाषणात् पृथङ्मूलमुद्रणत्यागे उपनिषन्मात्रपारायणमशन्यमिति
उपनिषदोऽप्युपरि निवेशिताः । पृथगुपनिषन्मुद्रणात् भाष्यतालको-
शस्थितः भाष्यमध्ये उपनिषद्भाष्यानां खण्डशोऽनुवादो नातीना-
पेक्षित इति कल्पनया यो मुद्रितग्रन्थेषु दृष्टः भाष्यकारवृत्तानुवा-
दपरित्यागः प्रायः, तमनादृत्य यथातालकोशमनुवादरीतिरपि रक्षिता ।
तेन बहुत्र भाष्यकाराभिमतोपनिषत्पाठोपलम्भसीकयेण भाष्यस्वार-
स्यग्रहणे धैर्याकुली व्यलुन्यत । अत एव विशिष्टाद्वैते माध्वशङ्करयोश्च
तत्रतत्र स्थित उपनिषत्पाठमेदोऽपि सर्वोपयोगितया यथायथम-
दर्श्यत । तथा शुक्लयजुर्वेदे काण्वमाध्यन्दिनपाठमेदोऽपि । भाष्याणि
तु काण्वानुसारीणि । तत्रतत्रोपनिषदाम्, भाष्यस्य, पाठमेदस्य च
स्वारस्यविमर्शाय परिष्कारोऽपि स्वयं सह योजितः, योज्यते च ।
तत्रोपनिषदाद्यर्थवर्णनप्रकारोऽन्यग्रन्थगतोऽप्युदाह्रियत । कचिदपू-
र्वार्योऽपि व्यमुद्रयत । धृत्यन्तरसंवादोऽपि व्यष्टापि । कतिपये
विषयाः टिप्पणपरिशिष्टेऽपि न्यवेद्यन्त । नवीनरीत्या द्रष्टृणामनु-
कूल्यसंपादनाय विषयमाला—प्रमाणाकर—मन्त्राकारादिप्रभृतीनां
निवेशोऽपि कृतः । ग्रन्थमध्य एव तत्र तत्र प्रमाणाकरनिर्देशे
क्रियासमसिंहारेण गृह्यमाणानां प्रमाणशक्यानां पुनःपुनराकरनिर्देशे
गोरवमिति स पृथगेवाकारि । तत्तदुपनिषदाप्ये तत्तदुपनिषद्भा-
ष्यानामेवोद्भूतानां पूर्वापरभूतानां विषये आकरनिर्देशः अल्पाकारा-
सुपनिषत्स्वभाववश्यक इति सोऽंश उपैक्षि । एवमुपनिषद्भाष्यमुद्रणविषये
उपयुक्ता मातृशब्दग्रन्थास्तत्रतत्रोपक्रमनिर्दिष्टात् संकेतत एव सुग्रहाः
कृताः । प्रायो मुद्रितग्रन्थेषु पाठो यत्रैकरूपः, तत्र पृथक्पृथक्
संकेतकल्पनं वृथेति तत्रोदासि । सांप्रतं प्राचीं रीति प्रायोऽनुसृत्यैव
द्वितीयमिदं संस्करणं विधीयते ।

अप्राण , अप्रना , शुभ्र , अक्षरात् परत पर , द्युलोकादिमूर्धादि , सर्व
मृतान्तरात्मा , परामृतम् , गुह्यानिहितम् , आनि सनिहितम् , गुहाचरम् ,
सदसद्वरेण्यम् , विज्ञान'त् परम् , वरिष्ठम् , अर्चिमत् , सत्यम् , अमृत
सेतु , बहुधा जायमान , दिव्यब्रह्मपुरप्रतिष्ठित , मनोमय , प्राणशरीर
नेता , अन्नप्रतिष्ठित , आनन्दरूप , परावर , परापरविद्यावेध , विरज ,
निष्कलम् , शुभ्रम् , ज्योतिषा ज्योति , चन्द्रार्कवपु , कृतभूतभावन
सुपर्ण , सखा , सयुक् , अनध्रन् , जुष्ट , स्ववर्ण , कर्ता , ईश ,
ब्रह्मयोनि , ज्योतिर्मय , सत्यपरमनिधानम् , बृहत् , दिव्यम् , अचि
न्त्यरूपम् , सूक्ष्मतरम् , परमधाम , सर्वग , परामृतम् , दिव्यपुरुष ॥

माण्डूक्योपनिषदि—

जागरितस्थान , बहि प्रज्ञ , सप्ताक्ष , एकोनविंशतिमुख , स्थूल
भुक् , वैश्वानर , स्वप्नस्थान , अन्त प्रज्ञ , प्रविविक्तभुक् , तैजस सुषु
प्तस्थान , एकीभूत , प्रज्ञानघन , आनन्दभुक् , चेतोमुख , प्राज्ञ ,
सर्वेश्वर , सर्वज्ञ , अन्तर्यामी , सर्वयोनि , प्रभव , अप्यय , नान्त प्रज्ञ
नवहि प्रज्ञ , नोमयत प्रज्ञ , नप्रज्ञानघन , नप्रज्ञ , नाप्रज्ञ , अदृष्टम् ,
अव्यवहार्यम् अप्राणम् अलक्षणम् अचिन्त्यम् अव्यपदेश्यम् ऐकात्म्यप्रत्यय
प्रपञ्चोपशमम् शान्तम् शिवम् अद्वैतम् अ उ म ओम् अमात्र
अव्यवहार्य प्रपञ्चोपशम शिव अद्वैत आत्मा ब्रह्म ॥

श्वेताश्वतरोपनिषदि—कारण ब्रह्म देवात्मा एकनेमि त्रिवृत्
षोडशान्त शताक्षर अष्टकषट्कयुक्त विश्वरूपैकपाश त्रिमार्गभेद
द्विनिमित्तैकमोह सर्वाजीव सर्वसत्त्व बृहन् ब्रह्मचक्रम् प्रेरिता ईश ज्ञ

अनन्त आत्मा विश्वरूप आत्मसत्त्व सर्वव्यापी सन्निता महीदेव तत्त्वम्
 अज भ्रुव विशुद्ध जालवान् रुद्र गोपा विश्वाधिक महर्षि गिरि
 शन्न विश्वपरिवेष्टिता महापुरुष आदित्यवर्ण उत्तरतरम् अरूपम्
 अनामयम् सर्वाननशिरोग्रीव सर्वभूतगुहाशय भगवान् सर्वगत
 शिव महाप्रभु सत्त्वप्रवर्तक ईशान अव्यय अङ्गुष्ठमात्र सर्व
 जनहृदयसन्निविष्ट हृन्मनीषाभिबल्लस सहस्रशीर्ष सहस्राक्ष सहस्रपात्
 अमृतत्वेशान सर्वत पाणिपाद सर्वतोक्षिशिरोमुख सर्वत श्रुतिमान्
 सर्वेन्द्रियविवर्जित सर्वप्रभु सर्वशरणम् सर्वमुद्धत् अपाणिपाद जवन
 महीता अचक्षु अकर्ण वेदिता वेदितृविहीन अग्र्यपुरुष अजर पुराण
 घाता अणोरणीयान् महतो महीयान् गुहानिहित सुपर्ण सखा अनश्वन्
 जुष्ट मायी महेश्वर वरद ईश देवाधिप विश्वसष्टा अनेकरूप विश्व
 कर्मा वरेण्यम् अप्रतिम हृदिस्य अनाद्यनन्त अनेकरूप भावप्राप्त
 भावभावकर कालकाल गुणी सर्वविद्य धर्मावह पापनुत् भगेश
 आत्मस्थ विश्वधाम ईश्वराणा परम देवताना परम पतीना पति
 भुवनेश अकार्यकरण नि समाग्यधिक परविविधशक्ति परविविध
 स्वाभाविकज्ञानबलक्रिय अपति अनीश अलिङ्ग करणाधिपाधिप
 जनकादिरहित सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास साक्षी
 चेत् केवल निर्गुण सर्वचेतनकामविघाता नित्यचेतन एकहस
 विश्वकृत् विश्ववित् आत्मयोनि प्रधानश्रेष्ठज्ञपति गुणेश ससार
 मोक्षस्थितिवन्धहेतु ब्रह्माविधायी वेदोपदेष्टा आत्मबुद्धिप्रकाश निष्कल
 निष्क्रिय शा त निरवद्य निरञ्जन अमृतपरसेतु ,

मन्त्रिकोपनिषदि — अष्टपात् — शुचि तिस्र अणु
निर्गुण अजाध्यासक स्वच्छन्द उदासीन पण्डित सप्तविंश अद्वैतम्
द्वैतम् व्यात्मा पञ्चात्मा सप्तात्मा भगवान् ।

सुबालोपनिषदि—

नासन्नसन्नसदसत् सहस्रशीर्ष सहस्राक्ष सदस्रपात् महद्
भूतम् वैश्वानर परदेव असत् अजातम् अमृतम् अप्रतिष्ठितम्
अशब्दम् महान् बृहन् अत्राणत्वात्मित् अपारम् अनिर्देश्यम् अन-
पावृतम् अप्रकाश्यम् असृष्टम् चक्षुरादिकरणादिनिविष्ट सर्वज्ञ
सर्वेश्वर सर्वाधिपति अनर्थायी मर्त्योनि सर्वसौख्योपाप्समान
वेदशास्त्रोपाप्समान सर्वज्ञ अनन्तम् सर्वनयन प्रशान्ता अत्रमयो
भूतात्मा प्राणमय इन्द्रियात्मा मनोमय सकल्पात्मा विज्ञानमय
कालात्मा आनन्दमयो लया मा ऐवयरहित द्वैतरहित मर्त्यभाव
रहित मरणसबन्धवित्प्रमगरन्ति नान्त प्रज्ञ नानहि प्रज्ञ नोभयत —
प्रज्ञ नमज्ज्ञानघन नप्रज्ञ नाप्रज्ञ विदितचेयरहित, अमूलम् अना-
घारम् दिव्य देव एक नारायण घाता विघाता कर्ता विकर्ता
उद्भव सभव माता पिता आता निवास शरणम् सुहृद् गति
विष्णु परमपदगामी पुरुष अमृतत्वस्थेशान अ यक्ताक्षरमृत्युप्रभृति
सर्वशरीरी सर्वान्तर सर्वसंचारी सर्वविद्य सर्वभूतान्तरात्मा अपहृत
पाप्मा अचिन्त्यरूप असङ्ग तेजस्काय विभ्राजमान अशोकम्
अनन्तम् अभयम् निर्गोचर निर्वाणम् सत्य श्रीमन्नारायण ॥

श्रीः
सभाष्यपरिष्कारोपनिषत्सूची

1. केनोपनिषत्	पु	1-28
2. कठोपनिषत्		24-168
(दशोपनिषद्भाष्यकारचरितम्		164)
3. प्रश्नोपनिषत्		165-227
4. मुण्डकोपनिषत्		228-324
5. माण्डूक्योपनिषत्		325-343
(दशाधिकोपनिषद्भाष्यप्रस्तावः)		344
6. श्वेताश्वतरोपनिषत्		345-452
7. अथर्वशिखोपनिषत्		453-471
8. अथर्वशिरस्तारः		472-480
9. कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्		481-584
10. मन्त्रिकोपनिषत्		585-597
11. सुनालोपनिषत्		598-706
12. अमिरहस्यब्राह्मणम्		707-751
13. महोपनिषत्		752-756
14. नारायणोपनिषत्		757-761
15. पुरुषसूक्तभाष्यम्		762-802
16. श्रीसूक्तभाष्यसंग्रहः		803-819
17. द्वयोपनिषत्		820-832

उपनिषद्संग्रहकारिकासूची-

केनोपनिषत्	पु	22
कठोपनिषत्		159
प्रश्नोपनिषत्		222
मुण्डकोपनिषत्		319
माण्डूक्योपनिषत्		343
श्वेताश्वतरोपनिषत्		452
अथर्वशिखोपनिषत्		471
कोषीतकिब्राह्मणोपनिषत्		564
मन्त्रिकोपनिषत्		597
सुबालोपनिषत्		705
अग्निरहस्यब्राह्मणम्		751
महोपनिषद्भारायणोपनिषदौ		761
पुरुषसूक्तम्		802

— ० — ० —

शुद्धम्

पङ्क्तिः

36

15

4

शुभमस्तु

पुटम्

401

495

762

प्रयानममृताक्षरम्

अत्रामिलोक

यतः

धी
केनोपनिषत्

(तलवक्रारोपनिषत्)

[सामवेदशान्तिपाठ = ओं आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राण-
श्चक्षु श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि । सर्वं ब्रह्मो (ह्रौं)
पनिषदम् माऽहं ब्रह्म निराकुर्याम् । मा मा ब्रह्म निराकरोत् ।
अनिराकरणमस्तु । अनिराकरणं मेऽस्तु । तदात्मनि निरस्ते
य उपनिषत्सु धर्मस्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु । ओं शान्ति
इदं शान्ति ॥]

धी

धीमते रङ्गरामानुजस्वामिने नम
[केनोपनिषदा भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।
रम्यं कृतं प्रपद्ये ते रङ्गरामानुज मुनिम् ॥]

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचित प्रकाशिकाभिधान भाष्यम्
अतसीगुच्छसच्छायनधितोरस्सल श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाढताम् ॥ १ ॥

॥ धी ॥

धीमद्भ्यो रङ्गरामानुजमहादेशिरेभ्यो नम ।

श्रीवार्त्तरीरगाधवाचार्यविरचित

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

धीरङ्गरामानुजयोगिनर्त्तान् चेदान्तरामानुजयोगिनश्च ।

गुरुन् अक्षोपाश्च रमानिधिञ्च प्रणम्य केनोपनिषत्परोऽस्मि ॥

[धीमन्निगमान्तमहादेशिर्नृसिन्हावास्ये दर्शिता सरणिमनुसरन्नि
धीरङ्गरामानुजस्वामिभि स्वभाष्ये सर्वत्र ध्यात्यातज्यानामीपनिषद्-

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्मान् गुरुनपि ।

व्याख्यां तलवकारोपनिषदः करवाण्यहम् ॥ २ ॥

चान्यखण्डानां पूर्णानुवादपूर्वकमेव व्याख्यानं कृतं तालकोशेषु स्पष्टं लक्ष्यते । तदनुरोधेन कतिपयोपनिषद्भाष्यमुद्रणञ्च आनन्दाश्रम-मुद्रालये कृतमस्ति । (तत्र मुद्रिता केनोपनिषत्प्रकाशिका परं न प्रसिद्धरङ्गरामानुजस्वामिविरचितं भाष्यमित्यन्यदेतत् ।) एवं सति आन्धाक्षरादिमुद्रितकोशेषु उपनिषद्भागस्य तत्र तत्र भाष्ये क्वचित् प्रतीकरूपेण निवेशः, क्वचिन्मूलभागस्य परित्यागः इत्यादिरीतिरवलम्ब्यता किं तादृशमातृकोपलम्भेन, किं वा उपनिषदोऽप्युपरि पृथक्मुद्रणात् पुनर्निवेशो वृथेति स्वयमेव तादृशानां निष्कास-कल्पनादिति विमृश्यमेतत् । यथातालकोशं मूलचाक्रदृष्टानुवाद-पूर्वकभाष्यपठन एव च भाष्यरुदभिमतपाठादिनिष्कर्षः, पदेपदे मूल-ग्रन्थावलोकननिरपेक्षम्, अथेतत्साधधारणसौकर्यञ्चेति विचिन्त्यते । अथापि निस्सन्देहस्थले पूर्णमूलपुनर्मुद्रणं विहाय यथाहं निवे-श्यतेऽत्र द्वितीयसंस्करणे । तत्र केनोपनिषद्भाष्यं कोत्तिमङ्गलताल-कोशमेव प्रायशोऽनुसृत्य, पाठान्तरञ्च प्रदर्श्य प्रकाश्यते ।]

व्यासम्-वेदान् विभज्य वेदान्तार्थं निर्णीतवन्तं प्राप्तमूलकृतं भगवन्तं वादरायणम् । अन्यान्-अभिप्रेक्षान्तदेशिक-सुदर्शनमहा-र्यामिधानधृतप्रकाशिकाचार्यप्रमुखान् । तलवकारोपनिषदः— 'जैमिनीयापरपर्यायतलवकारोपनिषद्ब्राह्मणान्तर्गतस्य केनेत्यादेरनु-वाक्यम्' इति उपलभ्यमानरीती चकुर्य भवति । चतुर्ध्यायात्मकं जैमिनीयोपनिषद्भाष्यं हि मुद्रितमस्ति । तत्र द्वादशानुवाकात्मनि चतुर्थेऽध्याये अयं दशमोऽनुवाक इति ॥ शब्दरे तु अयं नववाध्याय इत्युक्तम् ।

हरि ओम् । केनेषित पतति प्रेषित मन

केन प्राण प्रथम प्रैति युक्त ।

केनेषिता वाचमिमा वदन्ति

चक्षुश्चोत्र (त्रे) क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

१ परमात्मस्वरूप पदप्रतिवचनरूपप्रकारेण (प्रकाररूपेण) प्रकाशयितुं प्रसीति-‘केनेषित पतति प्रेषित मन केन प्राण प्रथम प्रैति युक्त । केनेषिता वाचमिमा वदन्ति चक्षुश्चोत्र(त्रे) क उ देवो युनक्ति’ । मन केन वा(१) प्रेषित प्रेरित सत् स्वदिपये प्रवर्तत इति भावः । इषितम् इष्टं मनम् । प्राणानां मध्ये प्रथमः प्राणः मुख्यः प्राणः केन प्रेरितस्सन् प्रैति प्रकर्षेण सञ्चरति । तथा केन वा प्रेरितामिमा वाच—वाणिद्रव्यमवलम्ब्य व्यवहरन्ति लोकाः ।

मनः प्रभृतीनीमानि पञ्च करणान्येव ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेन बहुशः उपनिषत्सूद्धोपितानि । तदिदम् अस्मद्विरचिते वेदान्तपुष्पावली व्यक्तम् । ऐतरेयारण्यके च स्पष्टमेतन्, (१) ‘स एष गिरिश्च क्षुश्चोत्र मनो वाक् प्राण । स ब्रह्मगिरिरित्याचक्षते’ इति । अत्र इहापि पञ्चानामेव ग्रहणम् । तत्रैतेषां ब्रह्मणि यथावत् प्रवृत्तिमपश्यन्, पृच्छन्ब्रह्मज्ञानं विना च अमृतत्वं न भवतीति मन्यमानं नदर्थं तत्प्रेरकदेवप्रसादेन तेषां वशीकरणमिच्छन् शिष्यः पृच्छति केनेति ॥

इषित पततीति पतते सकर्मकत्वं द्वितीयाश्रितातीतानिते त्यादिपाणिनिसूत्रसूचितमेव । प्रेषितमिति पदमद्भावात् इषितमित्यस्य पुनरुक्तता मा भूदिति इष्टमित्यर्थस्वीकारेऽपि इषितामित्यस्य प्रेयुपसर्गे विनाऽपि प्रेषितामित्यर्थः अत्राप्यपेक्षितत्वात् स्वीकृतं— प्रैतीत्यत्र प्रत्युपसर्गः (३) प्रेयायेति वक्ष्यमाणस्य इति न वा व्यत्यये प्रक्रमणं सञ्चरतीति । व्यवहरन्तीति । अविशेषात् व्यवहर्तव्यं सर्वं

श्रोत्रस्य श्रोत्र मनसो मनो यद्

वाचो ह वाच स उ प्राणस्य प्राण ।

तथा चक्षुश्श्रोत्रयोश्च क प्रेरक । अचेतनानामेवा चेतनाप्रेरिताना
कार्यकरत्वासमवात्—इति गुरुमुपेत्य शिष्य पप्रच्छेत्यर्थ ॥ (1)

२ गुरु प्रतिवक्ति—श्रोत्रस्य श्रोत्र भवन्ति चक्षुरादीना

कर्म । वाचमिति तु प्रसिद्धकरणपञ्चकान्तर्गतवाग्निन्द्रियपरम् ।
इमाम्-प्रवृत्तप्रश्रवान्वादिकरणभूतगङ्गातीयाम् । चक्षु श्रोत्रयो
रिति द्विवचनगोळकादिरूपायवात्मकप्राण्यङ्गातिरिक्ताऽऽहङ्गारि-
कोन्द्रियविचक्षणात् समाहारो न वर्तय इत्याशयेन स्यात् । एवञ्च
मूले चक्षु श्रोत्रमिति पाठे नैक पदम् । समाहारविचक्षया वा स्यात्
पैकपदम् ॥

प्रतिवर्त्तति । सपूर्णब्रह्मविज्ञानाय हि श्रोत्रादिवशीकरण
व्यधिष्यम् । न श्रोत्रादीना तथा ब्रह्मग्रहणसामर्थ्यमस्ति । एव तेषाम
सामर्थ्यदिव प्रत्येक तत्तदधिष्ठातृभिदवान्तरेरप्यत्र साध्य न किञ्चि
दस्ति । तर्हि कृत्स्नज्ञानाभावे कथममृतत्वमिति न भेतयम् । एभि
करणैर्दुर्ग्रहमिदमित्येव ज्ञानत एवामृतत्वसम्भवात् । देवमनुष्यादीना
सर्वेषामप्यत्र अकृत्स्नज्ञत्वस्याविशिष्टत्वादिति प्रतिवर्त्तति निष्कर्ष ।
श्रवणमनतप्रवचन [प्राणायामसाध्य] ध्यानदर्शनाना मममायित्वात्
गुरुणा श्रोत्रादीना ममेणोनि । पूर्वं शिष्यादतन्मस्तु 'किमु
त्तरोत्तरकार्यसाधनदर्शनाभ्यासेन, पूर्वपूर्वेनाधनस्यैवावशत्वात् ।
ग्रन्थादर्थश्रवणोपयोगि चतुदशश्रोत्रमपि खलु न वज्रोऽस्ति इति
दर्शयितुम् ॥ श्रोत्रादिप्रत्येक इति प्रश्न श्रोत्रादिप्रत्येक यस्म
इति-समाधानायोगात् श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिक न श्रोत्रादिप्रवृत्ति
निर्वाहकपरम्, किन्तु 'यथा शब्दादीना विषयाणां ग्राहक श्रोत्रादिक
तद्ग्राहकमेव, न तु तद्ग्राह्यमपि, तथा श्रोत्रादिन प्रति श्रोत्रा-

चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीरा

प्रेत्यास्माह्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

प्रकाशक चक्षुराद्यनधीनप्रकाशम् अप्राणाधीनप्राणनञ्च यत् स उ-स
एव-इत्येवम् अतिमुच्य ज्ञात्वा अस्माह्लोकात् अचिरादिना मार्गेण
गत्वा मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ (८)

दिभूत ब्रह्म श्रोत्रादिग्रहसाधनमेव न तु श्रोत्रादिग्राह्यमपि
इत्यर्थपरमित्याशयेनाह चक्षुरादीना प्रकाशकमित्यादि । उच्यते न
मन्त्राणां पर्यालोचनया अप्रमथो विरक्षितो गम्यत इति भावः ।
वाच्यमिति यथाशास्त्रे व्यत्ययेन प्रथमान्तमभिप्रेतम् , अन्येषां
प्राणयत् प्रथमान्तत्वात् । स एवेति । चक्षुरादीना स्वरूपस्थिति
हेतुस्त्वरूपश्च यः स एव तत्रवृत्तिहेतुरपि न पुनरादित्यादीनि
अधिष्ठातृदेवतान्तराणीति भावः । एतावता को युनक्तीति प्रश्ने,
स पर एव चक्षुः श्रोत्रादि सर्वे युनक्तीति समाधिरुक्तः । अस्तिमप्र
श्रवाक्यानुसारेण सौकर्यात् स इति प्रथमान्ततया निर्देशः ।
अतिमुच्येत्यतः प्राक् इतिशब्दोऽध्याहारः । एवं तद्व्यवस्थेयस्य निय-
न्तरे तस्याविज्ञेयमादुलभ्यममृतमिति शब्दपरिहृतम् अतिमुच्ये-
त्यादि मूलम् उक्ताशोपासनमेव पर्यामिति तदाशयः इति
प्रकरणानिश्चित्याह इत्येवमिति । आमुच्य प्रतिमुच्येत्यादाविन-
उपसर्गवलेन धातोः सदभन्निगुणार्थवर्णनेन युक्तमित्याशयेन अति-
मुच्येत्यस्य ज्ञात्वेत्यर्थः उक्तः । मोचनातिव्रमणं हि ग्रहणमेव । यदि
तु पूर्णज्ञानायोगप्रतिपादनाय अतिमुच्येत्यस्य अधिकाशविमोकेनेत्यर्थ-
एवेत्यते तर्हि ज्ञावेति न तदर्थः किन्तु धीरपदविमोक्षितार्थः ।
अतिमुच्य धीरा इत्यस्य अधिकाशविमोकेन अपेक्षिताशङ्कानि-
इत्यथ इति भावो वर्णनीयः ।

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग् गच्छति नो मनः ।

न विज्ञो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

३. तदेव प्रपञ्चयति—न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग् गच्छति नो मनः ॥ तत् किमुपदेष्टव्यं (तर्हि तत् कथमुपदेष्टव्यं) मित्यत्राह—न विज्ञो न विजानीमः त(?)यैतदनुशिष्यात्—किं तदिति पृष्ट आचार्यः, 'नान्तरिन्द्रियेण न बहिरिन्द्रियेण च ज्ञेयं तत्' इत्येव तदुपदिशेत् ॥

४. ननु तस्य सर्वात्मना ज्ञानाविषयत्वे तुच्छत्वं स्यात् ;

३. ननु उत्तरखण्डे 'नाहं मन्ये' इत्यादिमन्त्रद्वयेन श्रवण-मनननिदिध्यासनाविषयत्वकथनात् तद्वदिहापि 'नो मन' इति मननाविषयत्वम् 'न विज्ञो न विजानीमः' इति श्रवणनिदिध्यास-नाविषयत्वञ्च कथितमस्तु । किञ्चोक्तानां पञ्चानां करणानां मध्ये चक्षुरादित्रयस्य पूर्वार्धोक्ततया विज्ञ इति श्रोत्रज्ञानं, विजानीम इति प्राणायामाङ्गकथनं च विमर्शितुमर्हम् । श्रवणमननाद्यविषय-त्वञ्च अपरिच्छिन्नत्वात् । इदमेव च अन्यदेवेत्यादिना उपरि विवियते । अतः किमिति 'नान्तरिन्द्रियेण न बहिरिन्द्रियेण' इत्यर्थवर्णनमिति चेन्—उच्यते । नात्र प्रत्यक्षमात्राविषयत्वमुच्यते । किन्तु सर्वज्ञानाविषयत्वमेवेत्युत्तरमन्यायनरणे व्यक्तम् । तत्र 'न श्रोतं न प्राणः' इत्यनुक्त्या न विज्ञ इत्यादिभङ्गवन्तरादणान् अन्तरिन्द्रियमाध्यमननध्यानादिकं बहिरिन्द्रियसाध्यज्ञानञ्चात्र इन्द्रि-यप्रस्तावे विमर्श्य फोडीरुतं स्यादित्याशयादेवं व्याख्यामिति ॥ यथैत्यनेन, न विज्ञ इत्याद्युक्तयेदनाद्यविषयत्वरूपप्रकार उच्यते । तादृशप्रकारवत्तया ब्रह्म उपदिशेदिति । तथेति भाष्यदृष्टीर्ययोप-निषत्पाठसत्त्वे तु सोऽर्थः स एष एव ॥

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

इति शुभ्रम पूर्वेपां ये नस्तद्व्याचक्षिरे ॥ ४ ॥

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

ब्रह्मजिज्ञासया गुरूपसदनादिकञ्च न स्यादित्यत्राह—‘अन्यदेव तत् विदितादथो...तद्व्याचक्षिरे’ । ये अस्माकं पूर्वे गुरव, ब्रह्मोपादिशन् तेषाम्, ‘सर्वात्मना विदितादपि विलक्षण सर्वात्मना अविदितादपि विलक्षणमेवंरूपं ब्रह्म’ इतीदृशीं वाचं वयं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ (4)

५-९. एतदेव प्रपञ्चयति—‘यद् वाचाऽनभ्युदितं .. नेदं यदिदमुपासते’ । वागादिभिर्द्वयप्रकाश्यं स्वयं वागादीन्द्रियप्रकाशकञ्च, तदेव ब्रह्मेति जानीहि । यद्वास्तु इदमिति इदङ्कारगोचरतया हस्तामलकवत् सुविदिततयोपासते जना, तद् ब्रह्म नेत्यर्थः । एवमुत्तरत्वापि ॥ ‘यच्चक्षुषा

५. ९. यद्वस्त्वित्यादि । श्रुतप्रकाशिकायां जिज्ञासाधिकरणे, “नेदं यदिदमुपासत इत्यस्याप्यमर्थः—यदिदं प्रतीकमुपासते, तन्न । तदेव परं ब्रह्म त्वमुपास्व” इति चर्णितोऽर्थः इह विवक्षित इति भाव्यम् । समन्वयाधिकरणे च भाषितम्, “नात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं प्रतिषिध्यते । अपितु ब्रह्मणो जगद्वैरूप्यं प्रतिपाद्यते” इति । तन्न च श्रुतप्रकाशिका, “यदिदमुपासत इत्यत्रेदमंशे निषेधस्य तात्पर्यम्” इति । तर्हि उपासत इति वाक्यानि किमर्थानीति चेत्—तेन वागादीनामुपासनोपयोगितया प्रश्न इति व्यज्यते । अयमाशयः—अर्थान्तराणामिव ब्रह्मणोऽपि कान्तस्येनोपासनं वागादिवशीकारे सुरुपमिति हि तदधिष्ठातृदेवताप्रक्षः शिष्येण कृतः । तत्रैवं गुरु-रुपविशति, ‘वागादिसम्यग्रशीकरेण संपूर्णतच्छ्रुत्युपयोजनेनोपा-

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥
 यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥
 यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥
 यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणं प्रणीयते ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

इति प्रथमः खण्डः

न पश्यति येन' चक्षुषि पश्यति' । येन परमात्मना साधनेन पुमान्
 इतरत् पश्यतीत्यर्थः ॥ 'यत् प्राणेन प्राणिति येन प्राणं प्रणीयते'
 प्रणीयते—प्राणितीत्यर्थः ॥ इति प्रथमः खण्डः ।

स्यमानं कात्स्न्येन यद्भवति तद्विलक्षणमिदं ब्रह्म, स्वयं वागादिप्रका-
 शकृत्वात् यथायत्तदप्रकाशयत्वात् इति । वागादीन्द्रियप्रकाशकञ्चेति ।
 वागिन्द्रियादिसर्वप्रकाशरञ्चेत्यर्थः । अभ्युद्यते-गोच्यते । अत्र येनेति
 न कर्तरि, तृतीया, किन्तु येन चक्षुषि पश्यतीत्यादायिन करणे हेतौ
 वा । चक्षुषीति गोलकाभिप्रायम् । योगबलाद्वा इन्द्रियदर्शनम् ।
 द्रष्टव्यसर्गोपलक्षणमिदम् । पश्यति पश्यन्तीत्यर्थः इति कश्चित् पाठः ।
 अन्यश्च दृश्यन्त इत्यर्थः इति । श्रुतम् शान्दबोधविषयः । प्रणीयत
 इत्यस्य प्रणीतमिति व्याख्यानमुद्रणमशुद्धम् । 'अभ्युद्यते' 'पश्यती'ति
 वर्तमानकालन्यापि पूर्वं श्रवणेन भूतकालविषया अनापश्यकत्वात् ।
 पुल्लिङ्गप्राणशब्दं प्रति प्रणीतमिति विशेषणयोगाच्च । किन्तु पूर्वं
 वागादिपदव्युत्पत्तिपर्यालोचनया 'उदितं, उद्यते, मनुते, मतम्'
 इत्यादिप्रयोगान् इहापि प्रपूर्वम्—अन्तधात्यर्थं एव विवक्षित इति,
 'प्राण्यत' इति स्यादित्यालोचितम् । नत्र प्राणिनीति पाठो लभ्य
 एवेति स एव साधिष्ठः ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दध्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् ।
यदस्य त्वं यदस्य देवेषु अथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १

२. १ शिष्य प्रत्याह—‘यदि मन्यसे सुवेदेति...अथ नु मीमांस्यमेव ते’ । अहं ब्रह्मस्वरूपं सुष्ठु वेदेति यदि मन्यसे, न तत् तथा । अस्य ब्रह्मण इह लोके यदपि रूपं त्वं वेत्थ, तन्नूनं दध्रमेव अल्पमेव । देवेषु यद्रूपं त्वं वेत्थ, तदपि दध्रमेव-अल्पमेव । त्वया ज्ञातं सर्वं ब्रह्मणो रूपमल्पमेव । न सर्वं ब्रह्मरूपं त्वया ज्ञातम् । अतः परमेव ते ब्रह्म विचार्यम् ; नात पूर्वं सम्यग्विचारितमित्यर्थ एतद्वाक्यं श्रुत्वा सम्यग्विचार्यं शिष्य आह ‘मन्ये विदितम्’ । अहं विदितमेव मन्ये॥

२. १. यदपीति । प्रथमं यदिति, उत्तरवाक्ये यदपीति च युक्तम्-अथापि मूले अपिगन्धस्य प्रथमवाक्य एव स्वरजात् तथोक्तिः । मन्येऽविदितमिति ब्राह्मणमुद्रणे कृतः अकारप्रश्लेषः, उपरि, ‘स्वर्गे लोकेऽज्येये’ इति तच्छ्रुताकारप्रश्लेषवत् सर्वव्याख्यानानारूढः । तत्र अज्येये इति पाठस्वीकारे स्वापेक्षया ज्येयोरहिते सर्वज्येष्टे अनुत्तमे इत्यर्थो भाव्यः ।

शिष्य आहति । किमर्थमेवम् ? सर्वमपि गुरुवाक्यमेवास्तु । ‘नाहं मन्ये सुवेद’ इति मन्त्रोऽपि शिष्यं प्रति गुरुणा स्वस्थिति-प्रदर्शनार्थं इत्युक्तिसंभवात् ; यथा आनन्दाश्रममुद्रितज्याख्याने । यद्वा गुरुवाक्यरूपप्रथमश्लोकान्तर्गतः ‘मन्ये विदितम्’ इति भागोऽपि परं गुरुवाक्यमेवास्तु ; उपरि तु शिष्यवाक्यमिति ; यथा परमार्थ-प्रकाशिकायामस्माभिरेवोक्तमिति यद्यपि स्यात्—अथापि, ‘यदि मन्यसे सुवेदेति,’ नाहं मन्ये सुवेद’ इति च सन्दर्भे परिशील्यमाने उक्तिप्रत्युक्तिरूपता स्वरसा । एव च तद्वत् उत्तमपुरुषघटितत्वात् ‘मन्ये विदितम्’ इति भागोऽपि शिष्यमर्हक एवोचित इत्याशयेन

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ३ ॥

२. २. कथमित्यत्राह—नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । अहं सम्यग्वेदेत्यपि न मन्ये ; न वेदेत्यपि न । अपितु वेदैव । ततश्च कार्त्स्न्येन ज्ञातव्यमज्ञातत्वञ्च नास्ति ; किञ्चित् ज्ञातव्यमस्तीत्यर्थः । 'यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च' नः अस्माकं ब्रह्मचारिणां मध्ये तत् 'नो न वेदेति वेद च' इति निर्दिष्टं तत् अर्थनस्त्वं यो वेद, स तद् ब्रह्म वेदेत्यर्थः ।

२. ३. 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः' । यः (यस्तु) परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्म न मनुते, स ब्रह्म मनुते । यस्तु परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्म मनुते, स तु न जानातीत्यर्थः । 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' । ब्रह्म एतावदिति परिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्माविज्ञातं भवति ।

यथाशास्त्रमभाषि । एवमपि यस्यामतमित्यादिकं शाङ्गोक्तरीत्या श्रुतिर्गुरुवचनमेव वाऽस्तु; मध्ये संवादविच्छेदे मानाभावात् गुरुवाक्यमेव वा । यस्यामतमिति मन्त्रमालमपि वा शिष्यवाक्यमस्त्विति तत्रानिर्भरं व्यङ्ग्यं यस्यामतमित्यत्र श्रुतिराहेत्यादिकं नोक्तम् ॥

२. २. नाहमिति मन्त्रस्य एवमप्यर्थः संभ्रमति 'अहं सुवेदेति न मन्ये; न वेदेति चाहं नो वेद । अस्माकं मध्ये यः तद्वेद—ब्रह्म वेद, सः तद्वेद—सुवेदेत्येवं न वैयमित्येतत् वेद ; न वेदेति च स नो वेद' इति । एवंच मन्ये विदितमित्युक्तं पूर्वार्धेन विवृतम् ; यो नस्तद्वेदेति तदेव विदितत्वमन्यनिष्ठतया उपन्या उपरितनांशान् पूर्वार्धवत् विवृतमिति आचिन्त्यम् । एवं प्रकारान्तराण्यपि संभा-

प्रतिबोधविदितममृत (विदित मत) ममृतत्व हि विन्दते ।

परिच्छिन्नत्वज्ञानशून्यतां ब्रह्म विज्ञात भवतात्यर्थ । उक्तञ्च भगवता
भाष्यकृता—“यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति
ब्रह्मणोऽनन्तस्य ^१ अपरिमितगुणस्य बाह्यमनसोरेतावदिति परिच्छेदायो
ग्यत्वश्रवणेन त्रैमतावदिति ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवता ब्रह्म अविज्ञातम् अमत
मित्युक्तम्, अपरिच्छिन्नत्वाद् ब्रह्मण । अन्वया, ‘यस्यामन तस्य मतम्’,
‘विज्ञातमविज्ञानताम्’ इति तत्रैव मतत्वविज्ञातत्ववचन विरुद्धयेत”
इति । ततश्चाविज्ञातत्वादिवचन कात्स्न्येन ज्ञानाविषयत्वपरम्, न तु
सर्वात्मना ब्रह्मण ज्ञानागोचरत्वपरमिनि द्रष्टव्यम् । तथा हि सति, ‘ब्रह्म-
विदाप्नोति परम्,’ ‘तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति’ इत्यादिशालाणा-
मसंगतार्थकृतप्रसङ्गात्, चेदा ताना नैरर्थवचनप्रसङ्गाच्च । (१)

२ ४ ‘प्रतिबोधविदितममृतममृतत्व हि विन्दते’ । प्रतिनियतो बोध
प्रतिबोधः । सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वादिरूपासाधारणधर्मविशिष्टतया
ज्ञातम् अमृत ब्रह्मस्वरूप तत्कृतु-यायेन स्वोपासकस्याप्यमृतत्व विन्दते
वितानि । अथापि स्वभावितप्रकारेषु शास्त्रप्रकारोऽप्यस्तु काम
मिति अनतिमेदेन स एव दर्शित ॥

२ ३ विज्ञानतामिति । परिच्छिन्नत्वेन ध्यायतामित्यर्थ ॥

० ४ प्रतिबोधेत्यादि । उपनिषत्सु यथेच्छ पदच्छेदज्ञानात्
वर्तुपदाध्याहारगीरवपरिहाराय प्रतिबोधवित्—प्रतिनियतबोधवित्
‘प्रतिबुद्धा न सेयन्ते’ इति प्रसिद्धमयमिचारि भक्तिरूप ज्ञान नच
द्विधाव्ययस्थितमात्रविषयमीपदेशिक बोध या प्राप्त, इत-वृत्तज्ञानं
विना एवमेव पूर्वं प्राप्त, मतम्-अभिमतममृतत्व विन्दते । तत्र न

1 धीभाष्ये अपरिच्छिन्नेतिउन् अक्षरमित्येवमपि तालं पाठ ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

इह चेद्वेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

लम्बयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽयं विदिधातुः । लम्बनप्रकारमेवाह
'आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्' । 'स नो देव शुभया
स्मृत्या संयुक्तु' इत्युक्तरीत्या विद्यानिष्पत्त्यनुकूलं वीर्यं प्रसन्नेन
परमात्मना लभते । प्रसन्नपरमात्माऽऽहितवीर्यार्जितया विद्यया अमृत-
तत्त्वमश्नुत इत्यर्थः ॥ (4)

२. ५. सादृशप्रज्ञाने त्वरामुत्पादयति, 'इह चेद्वेदीदथ
सत्यमस्ति ; न चेदिहावेदीत् , महती विनष्टिः' । इहैव जन्मनि ब्रह्म
ज्ञातवाधेन , अथ-समनन्तरमेव अस्ति-सन् भवति । सत्य(अत्र?) ज्ञाना
भावे आत्मनोऽस्तत्ता भवति ; 'असन्नेव स भवति असद् गच्छेति वेद
चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेन ततो विदुः' इति श्रुत्यनुरोधादिति
द्रष्टव्यम् । 'भूतेषुभूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यासाहोकादमृता भवन्ति' ।
भूतेषुभूतेषु सर्वभूतस्थ परमात्मानं प्रज्ञाशालिनः स्वैतरसमस्तविलक्षणत्वेन

वाक्यार्थबोधमात्रम् अलम् , किन्तु भक्तिरूपापन्नविद्यापर्यन्तमात्रश्र-
कमित्युत्तरार्धेनोच्यत इति व्याख्याऽपि संभवेत् । परंतु 'प्रतिबोध-
विदितममृतम्' इति भाष्यसंमनः पाठः । न तु प्रतिबोधविदितं मत-
मिति । मतशब्दाद्व्याख्यानाम् ; अमृतमिति तात्त्विकोऽपि प्रतीकोपलम्भात्
अमृतं ब्रह्मस्वरूपं तन्मृत्युत्पादनेत्यादिव्याख्यानाच्च । न च अग्रसिद्ध
एवं पाठ इति वाच्यम्-अपरि, 'न चैनदुपसरति' इति पाठोऽप्येवमा-
शायास्तुल्यत्वात् । यथावदध्ययनपारम्पर्यविच्छेदात् तत्र पाठग्रन्थे
प्रागेव विवादः स्थितस्यादिति चेत्—तुल्यमिहापि ॥ (4)

भूतेषुभूतेषु विचित्र्य धीराः प्रेत्यास्माह्लोकादमृता भवन्ति ॥५॥

इति द्वितीयः खण्डः

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा
अमहीयन्त । त ऐक्षन्त, अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं
महिमेति ॥ १ ॥ तद्वैषां विजयो । तेभ्यो ह प्रादुर्वभूय । तत्र
व्यजानत(न्त) किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

निर्धार्य अस्माह्लोकादचिरादिमार्गेण परमात्मानं नाप्य मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥

३. १-२. आत्मना चिन्दते वीर्यमित्युक्तार्थे आख्यायिका-
माह, 'ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये' । परमात्मा देवानामनुग्रहार्थमसुरादीन्
शत्रून् विजितवान् । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । ब्रह्म-
कर्तृकविजये सति देवा पूजिता अभवन् । 'त ऐक्षन्त अस्माकमेवायं
विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति' । देवाः, अयमसुरविजयोऽस्माककर्तृक एव,
तदनुकूलसामर्थ्यादिकमप्यसदीयमेव' इत्यमन्यन्त । 'तद्वैषां विजयौ' ।

२. ५. 'इहचेदशक्तं योद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्त्रस्तः । ततः
सर्गेषु लोकेषु शरीरस्यैव क्लृप्तः' (यठ-६) इति मन्त्रः, (६. ४-१४)
'इहैव सन्तोऽथ विस्त्रस्तं वयं न चेद्वेदिमंहती विनाष्टिः' इति
मन्त्रश्चानुसंधेयी । (2. १.)

३. १. ननु तत्तद्दिन्द्रियाधिष्ठातृदेवताप्रसादेनाभिमतं सेत्स्य-
तीति शङ्क्याम्, तान्नामपि सर्वथा हृषीकेशाधीनत्वमाप्याधिक्या
दर्शयति ब्रह्म हेत्यादिना । सूत्रितञ्च, 'ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामन-
नात् प्राणयता शब्दात्' इति । ऐक्षन्तेति । अथ शाङ्गम् 'असुरान्
जित्वा जगदरातीन् ईश्वरसेतुमेत्तन्, देवेभ्यो जयं तत्फलञ्च प्रायच्छन्
जगतः सीम्ने । सर्वेशक्तेः जगतः स्थितिं चिकीर्षोर्यं जयो महिमा
चेत्यजानन्तस्ते देवा ऐक्षन्त' इति ॥ यक्षमिति । पूज्यमित्यर्थः ॥

तेऽग्निमनुवन्, जातवेदः ! एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ।
तथेति ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रवन् ॥ तमभ्यवदत् कोऽसीति ॥ अग्निर्वा
अहमस्मीत्यग्नीत्, जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ४ ॥ तस्मिन्स्त्वयि
किं वीर्यमिति ॥ अर्पादं सर्वं ददेयम् यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥
तस्मै तृणं निदधौ, एतद्दहेति । तदुपमेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाकं
दग्धुम् । स तन एव निववृते, नैत(नैन)श्शकं विज्ञातुम्,
यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

अथ वायुमनुवन्, वायो एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥
तथेति ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवन् ॥ तमभ्यवदत्, कोसीति ॥ वायुर्वा
अहमस्मीत्यग्नीत्, मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥ तस्मिन्स्त्वयि
किं वीर्यमिति ॥ अर्पादं सर्वमाददीय(यं), यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥
तादृशं तेषामभिमानं परमात्मा ज्ञातवानित्यर्थः । 'तेभ्यो ह मादुर्भूव' ।
तेषां देवानामनुग्रहाय तत् ब्रह्म यक्षरूपं मादुर्भूतम् । 'तन्न द्यजानत
किमिदं यक्षमिति' । एतत् यक्षस्वरूपं किमिति ते देवा न द्यजानत-
न ज्ञातवन्त इत्यर्थः (२)

३. ३-१०. 'तेऽग्निमनुवन् . किमेतद्यक्षमिति' । जात-
वेदः एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमितीत्युक्तवन् । 'तथेति तदभ्यद्रवन्...
. . . जातवेदा वा अहमस्मीनि' । तथेति स यक्षसमीपं गतः तेन
कोऽसीति पृष्टः, अग्निं जातवेदा' इति प्रसिद्धं नामद्वयमुक्तवानित्यर्थः ।
'तस्मिन्स्त्वयि किं वीर्यमिति । अर्पादं सर्वं ददेयम् यदिदं पृथिव्यामिति' ।
तव क सामर्थ्यमस्तीति यक्षेण पृष्टोऽसि पृथिव्यान्वर्तिसकलद्राहसामर्थ्य-
मस्तीत्युक्तवान् । 'तस्मै . . . स तन एव निववृते' । तर्हीदं तृण-
यक्षेणोक्तं सर्वेण जवेन तत्समीपं गतः दानुमसमर्थो निवृत्तः

तस्मिन् वृण निदधी, एतदादत्स्वेति । तदुपप्रेषाय सर्वजयेन । तत्र दशशब्दाऽऽदातुम् । स तत एव निष्कृते, नैत (नैन)दशक विज्ञातुम्, यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

अथेन्द्रमनुवन्, मघप्रेतदिजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥ त्वयेति तदभ्यद्रवत् ॥ तस्मात् तिरोदधे ॥ ११ ॥ सः(?) तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाज्जगाम बहुशोभमानामुमा हेमवतीम् ॥ ना होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥ इति तृतीय खण्ड

इत्यर्थ । उपप्रेषाय समीप गत इत्यर्थ । 'नैतदशक विज्ञातु यदेतद्यक्षमिति' । एवं देवान् प्रति उक्तवानिति शेष । एवमुत्तरत्वापि ।

३. ११-१२ 'तस्मात्तिरोदधे' । तस्मात् मघोनम्सन्निधे, एतस्य गर्वमहो मा मूदिति तिरोहितमभवदित्यर्थ । 'तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाज्जगाम बहुशोभमानामुमा हेमवतीम् । ता होवाच किमेतद्यक्षमिति' । तस्मिन्नेव प्रदेशे हिमवतुली बहुभिरामरणैरशोभमाना पार्वती सर्वज्ञामिन्द्रानुमदाय प्रादुर्भूता दृष्ट्वा तत्समीपमागत्य, इय सर्व जानातीति मन्यमान किमेतत् यक्षमिति पप्रच्छेत्यर्थ ॥ इति तृतीय खण्ड ।

तिरोदध इति । अग्निवाय्वोरिचेन्द्रे अवस्थितकार्यविशेषस्य दुपेक्षतया, न प्रति, त्वयि किं पीर्यमिति प्रश्ने उत्तरमनुचिन्तयन् न प्रयादिति तमपृष्ट्वैव तिरोदधे । अन्यथा हास्याधिको गर्वमहस्स्यादिति च ॥ तस्मिन्नेवेति । कथमपि तद्यक्ष विज्ञातव्यमिति ध्रुवया तस्य तद्वैय स्थितत्वादिति भाव । बहुशोभमानामित्यस्य षड्बु मध्ये शोभमानामिति निर्धारणे समासो न स्यात् । अतो षड्बुभिर्दशोभमानामित्याह । बहु इति विधाविशेषण पृथक् यदमिष मुद्रित ब्राह्मणे । हेमवतीमित्यस्य हेममयाभरणवतीमित्यर्थान्तरमपि शास्त्रे । उमाम्-

[सा] ब्रह्मेति होवाच, ब्रह्मणो वा एतद्विजयेमहीयध्वम
(ध्वे) इति । ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥ तस्माद्वा
एते देवा अतितरामिमान्यान् देवान् ; यदग्निर्वीर्यिन्द्रः । ते ह्येन-

४. १. 'ब्रमेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयच्चमिति' ।
ब्रमेव यक्षस्त्वेण सुष्मन्गोदशमनाय मादुर्भूतम् । अतो ब्रह्मसेनन्धिनि
विजये निमित्ते पूजां प्राप्नुत । अस्माभिरेव विजयः कृत इति दुरभि-
मानस्त्यक्तन्य इत्यर्थः । 'ततो ह वै विदाश्चकार ब्रमेति' । तदुपदेशादेव
ब्रमेति ज्ञातवानित्यर्थः ।

४. २-३. 'तस्माद्वा एवे देवा अतितरामिवान्यान् देवान्,

उमारूपेणाविर्भूतां विद्यामिति च तन्न । एवम् उमामित्यत्रापि उ इति
पृथक्पदमिति वा एकपदत्वेऽपि उकारवाच्यां मां लक्ष्मीमिति याऽर्थ
इह कल्प्येत । लक्ष्म्या इन्द्रं प्रति उपदेशस्य भारते लक्ष्मीतन्त्रे च
दर्शनात्—अद्यापि लक्ष्म्या अपि यक्षरूपेऽन्तर्भाव इति, पावैतीमुत्ते-
नेन्द्रस्य शिक्षणं समुचिततममिति च स्पुटप्रतिपन्नत्वाच्च अयमर्थ
एवाहृतः । अपरिचितलक्ष्मीदर्शने च यक्षस्यैवेदं रूपान्तर्गमिति
मतिरस्य स्यात् ॥ (12)

४. १. पूर्ववाक्ये स इति, अत वाक्ये सा इति च पदं भाष्ये न व्याख्यातम्; नापि गृहीतम् । तत्र सा इति पदं चित्तैव अनेकं सुद्रणमप्सुपनिषदो दृश्यते । अत इति । एवमनुकूलब्रह्मसद्भाव-
दित्यर्थः ॥ प्राप्नुतेति लटि मध्यमपुरुषग्रहणम् । अतो मूले
अमहीयन्त्विति पदच्छेदो भाष्यः । देवा अमहीयन्तेति पूर्वं प्रयोगात् ।
अचिन्त्याच्च । प्राप्नुथेति लङन्तरूपं शाब्दरे । 'महीयन्ते' इति
॥ १॥ ॥ अक्षयमुद्रणरीत्यनुसरणे तद् युक्तम् ।

त्रेदिष्ट पस्पृशु । ते(स)हेनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥
तस्माद्वा इन्द्रोऽवितरामिवान्यान् देवान् । स हेनत्रेदिष्ट पस्परी ।
स हेनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

तस्यैव आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इति, इन्न्यमिप

यदग्निर्वायुरिन्द्र । ते हेतत्रेदिष्टं पस्पृशु । ते हेनत् प्रथमो विदाञ्च-
कार ब्रमेति'—तस्मादेव हेतो एत एवामिवाय्विन्द्रा इतरान् देवान्
अतिशेरत इव । इवशब्द एवार्थः । अतिशेरत एवेत्यर्थः । यस्माद्धेतो
त्रेदिष्ट-समीपे वर्तमानं तद् ब्रह्म पस्पृशुः-दृष्टवन्तः, यतश्च हेतो
प्रथमो विदाञ्चकार प्रथमास्तन्तो ब्रमेति विदाञ्चक्रुः, अत एवैते
देवान्तरापेक्षया अग्निवाय्विन्द्राः अतिशयित (अतिशयः) वन्त इत्यर्थः ।
वचनव्यत्ययऽछान्दसः । 'तस्माद्वा ब्रमेति' । अग्निवाय्विन्द्राणां मध्ये
यस्मादिन्द्रः सन्निहितः ब्रह्म दृष्टवान्, सर्वेभ्यः पुरस्तात् पार्वनीमुखात्
इदं ब्रमेति ज्ञातवान्, अतः सर्वातिशयाधीत्यर्थः ।

४ ४-५ 'तस्यैव आदेशः' । तस्य आविर्भूतस्य सद्यस्तिरो-
भूतस्य ब्रह्मण एव आदेशः वक्ष्यमाण उपमानोपदेश इत्यर्थः । 'यदेतद्
विद्युतो व्यद्युतदा इति' । यथा विद्युतो विद्योतन क्षणिकम्, तद्वदित्यर्थः ।

४ ४ विदितप्रतामपीन्द्रादीनां सम्पददर्शने विस्मरणे च
कारणमथोच्यते । यदेतद्विद्युत इत्यादेः शाहरव्याख्याने बहु क्लेशः ।
इह विवक्षितयोजना त्वेवम् विद्युत इतीदं पृथग्यन्त यदेतदित्यन्तान्वेति ।
व्यद्युतदा इति, न्यमिपदा इति च विद्युतो यदेतन् द्वयम्, एव
आदेश इति । विद्योतवन् निमेषोपि विद्युत एव विवक्षितः न तु
चक्षुषः, अधिदैवतप्रकरणात् । वस्तुर्ह्यध्यात्मम् । तथाच प्रकाशतिरो
भाव इति भाष्ये विद्युत इति शेषः । विद्युतः प्रकाशो न्यमिपदित्युक्ती

(मीमिष)वा इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥ अथाध्यात्मम्, यदेत(न)द्गच्छतीव
च मनो न (मनोऽनेन) चैत(त) दुपसाल्पभीक्ष्णं सहस्र ॥ ५ ॥

आ इति प्रसिद्धौ । उपमानान्तरमाह इन्न्यमि(मीमि)पदा इति ।
अत्रापि आ इत्येतत् पूर्ववत् । इच्छब्द उपमानान्तरसमुच्चयार्थ । यथा
न्यमिपत् (न्यमीमिपत्) निमेष प्रकाशतिरोभाव क्षणेन, एव ब्रह्मापि
तिरोऽमूत् इत्यर्थ । यथा विद्युत्तिरोहिता भवन्तीत्यर्थ (यैः) न्यमीमि
पदिति वचनव्यत्ययश्छान्दस । इत्यधिदैवतम् । अनात्मभूताकाशादि
गतविद्युद्विषय ब्रह्मण उपमानदर्शनमुक्तमित्यर्थ । अथाध्यात्मम् ।
अनन्तर देहस्यो दृष्टान्त उच्यते इत्यर्थ । यदेतत् मनः । एतद् ब्रह्म
मनो गच्छतीव । ब्रह्मविषयकमनोगमनमिवेत्यर्थ । यथा मनसो ब्रह्मविषयी
करण न चिरस्यायि, एवमेव यस्यस्य ब्रह्मण प्रकाशोऽपीत्यर्थ । मनसा
ब्रह्मविषयीकरण क्षणिकमेव न चिरानुवृत्तमिति दर्शयति न चैतत्...

प्रकाशपदार्थाहारो दोष ॥ प्रथमावहुप्रचनान्तत्वविप्रक्षया विद्युत
इत्यस्यैव कर्तृपरत्वे त्वाह यथा विद्युत्तिरोहिता इत्यादि । व्यद्युतदित्य
स्याप्युपलक्षणमिदम् । तत्रापि हि वचनव्यत्यय एव । एतद्वाच्यस्यापि
विद्युद्विषयकत्वस्याप्युपलक्षणम् । अस्य विशिष्ट्य ग्रहणम् । व्यमीमिपदिति
स्याथ निजिति शास्त्रम् । अत्र तु किमपि नोक्तम् । ब्राह्मणे तु
न्यमिपदिति पाठो दृश्यते । तत्र इत् इत्यपि नास्ति । अर्थ इति
प्रथमान्तपाठे 'यथा विद्युत' इत्यत्र यद्वा विद्युत इति स्यात् ।

४ ५ अत्रात्मवैकरणप्रकृतान्ध्यानुभूतो दृष्टान्त उच्यते
अथाध्यात्ममिति । एतद्ब्रह्म मनो गच्छतीवेति । यद्यपि यदेतदित्यस्य
पूर्वशाफ्य इवात्रापि उपमानपरत्व युक्तम् ; न तु एतच्छब्दस्य ब्रह्म
परत्वम् । तथा मनो गच्छतीति मनसो विषयान्तरगमनमपि विव

तद्ध तद्धन नाम तद्धनमित्युपासितव्यम् । स य एतदेव वेद,
अभि हेन सर्वाणि भूतानि सवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

सकल्पः—न हि मनोजनितसकल्पो ध्यानविशेष अभीक्ष्ण चिरम्
एतद्ब्रह्मोपस्मरति, न विषयीकरोतीत्यर्थः । ततश्च यथा ब्रह्मणो मनसा
विषयीकरणं न चिरानुवृत्तम्, एव यक्षस्य ब्रह्मण प्रादुर्भावोऽपि न चिरानु-
वृत्तः । अत्र दृष्टन्तोक्तिव्याजेन ब्रह्मध्यानानुवृत्तिर्दुर्दशकेति दर्शितं भवति ।

४. ६ तद्ध तद्धन नाम ; तद्धनमित्युपासितव्यम् । एतादृश
महिमविशिष्टं तत् ब्रह्म सर्वैरपि जनैर्जननीयत्वेन-प्रार्थनीयत्वेन वननामकं
भवति । तस्मात् तत् ब्रह्म वनमित्युपासितव्यमित्यर्थः । वनत्वेनोपासनस्य
कल्पाद् स य सवाञ्छन्ति । सर्वैरपि प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थः ॥

क्षितुः शक्यम् तत्रापि तस्यास्थिरत्वात्—अथापि विषयान्तरापक्षया
प्रवृत्तब्रह्मग्रहणमेव सम्भवत् वक्तुं साम्प्रतम् । एवमेतच्छब्दस्य ब्रह्म
परत्वं एव एतद्ब्रह्मतीक्ष्णत्वव्यवहारपाठस्योपपत्तिः ब्रह्मण एव प्रागु-
पात्तत्वादित्याशयः ॥ विद्युतो द्योतननिर्मेयाविद्ये मनसोऽपि गमनतद्
भावो न चैनदिति भाष्यनिदिष्टे पाठे एव स्पष्टी भवति । सर्वत्र
न चेत्यस्य स्थाने अनेन चेत्येव पाठः । कचिद्वचनेन चेत्येति पाठः । अनेन
चेति पाठे, अनेन मनोगमनेन सत्त्वरूपज्ञानमभीक्ष्णमुपस्मरतीत्यर्थः ।
मनोगमनाभावे च न स्मरतीति इवेत्यत्र एव सिद्धम् । एवमुपशब्दक-
वाक्यस्यार्थमुक्त्वा उपशब्दार्थेन सह प्रकृतं निगमयति ततश्चेति ।
एव ब्रह्मण प्रादुर्भूतस्यापि सम्यक्प्रत्यक्षवेद्यत्वं न भवतीति दर्शितम्
अत्र मनोगमनाभावसिद्धवत्कारात् सिद्धमाह अत्रेति ॥

४ ६ तद्धनमिति समस्त नामधेयं शाब्दरे । तस्य प्राणि-
जातस्य वननीयमिति । प्रवृत्तपरामर्शिनस्तच्छब्दस्य नामधेयमध्य-

उपनिषदं भो ब्रूहीति ॥ उक्ता त उपनिषत् । ब्राह्मीं वाच त उप-
निषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥ तस्यै तपो दमः कमेति प्रतिष्ठा;

४. ७-८ एवम् आत्मना विन्दते वीर्यमित्यर्थे स्थिते सति,
वीर्यावाप्तिहेतुभूतभगवदनुग्रहसाधनप्रतिपादिकामुपनिषदं पृच्छति उप-
निषदं भो ब्रूहीति । इतर आह उक्ता....। ब्रह्मप्रतिपादिकां प्रधानो-
पनिषदमब्रूवाम । अतः प्रधानोपनिषदुक्तैव । साधनप्रतिपादिकाश्चोपनि-
षदं वक्ष्यामि, यदि शुश्रूषसे इति भावः । तस्यै...प्रतिष्ठा । तस्यै
उक्तयै उपनिषदे । साधनभूतानि कायशोषणलक्षणं तपः, इन्द्रियनिग्रह-
रूप उपशमः, अमिहोत्तादिलक्षणं कर्म चोपनिषच्छब्दिताया ब्रह्मविद्यायाः

निवेशोऽनीचित्वात् वनमित्येव नामोक्तमिह । तद्धेतुत्वं तत्पदमेता-
दृशमहिमविशिष्टमित्यर्थकम्, एतादृशमहिमविशिष्टत्वादित्यर्थकं वा ।

४. ७. इतर आह्येति । अयं भावः—किम् आर्यायिकां
फलार्थवनतपोपासनञ्च धृत्वा, 'ईदृशं नापेक्षितम्, किन्तु मोक्षार्थ-
ब्रह्मविद्योपदेश एव' इत्याशयेन उपनिषदं ब्रूहीति पृच्छ्यते, किं वा
ब्रह्मविद्यासाधनोपनिषज्ज्ञासया? नायः, आरम्भ एव श्रोत्रस्य
श्रोत्रमिति मन्त्रेण ब्रह्मोपासनविशेषस्योक्तत्वात्, उपपादितत्वाच्च ।
अन्त्ये पुनः उच्यते, श्रूयताम्—केवलश्रवणादिमात्रं न कार्यकरम्,
किन्तु अधीतस्याध्यायाधीनतपःपर्यन्तसाध्यविद्याविशेष इति ।

४. ७-८. एवमार्यायिकादिकथनं यदर्थम्, तदेताघता
प्रदर्शितम् । एवं भगवदनुग्रहस्यैव मुख्यत्वेऽपि सर्वेषु तदनुग्रहादर्शनात्
तत्कारणमप्रावक्ष्यकमिति शिष्य एव पप्रच्छ । साधनभूतानां त्वस्य
वेदादि सत्यान्तेष्वन्यः । 'दमदशम' इत्युभयनिर्देशे दमशन्दार्थ-
संकोचेऽपि अत्र शमोऽपि इन्द्रियनिग्रहत्वेन रूपेण दमशन्दार्थं
इत्याशयेनाऽऽह उपशम इति । साधनमध्ये तपआदीनां प्रतिष्ठात्वम् ।

वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं वेद,
अपहृत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गं लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥९॥

इति चतुर्थः खण्डः

इति सामवेदीयतलवकारोपनिषत् ।

प्रतिष्ठा दाढ्यहेतु । वेदाः आयतनम्—पङ्क्तसहिताश्च वेदाः
सत्यवदनञ्च ब्रह्मविद्योत्पत्तिकारणमित्यर्थः ॥

४. ९. यो वा एतामेव वेद—एता ब्रह्मविद्यामुक्तविध-
प्रतिष्ठायतनोपेता यो वेद, अपहृत्य प्रतितिष्ठति-स सर्वाणि पापानि
विधूय कालपरिच्छेदशून्ये ज्येये ज्यायसि ज्येष्ठे सर्वोत्तरे स्वर्गे लोके
वैकुण्ठे लोके प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः । अनन्तज्येयपदसमन्विताहारात्
स्वर्गलोकशब्दो भगवद्भोक्तृपरः ॥

क्षेमाय य. करुणया क्षिनिनिर्जराणा भूमावजृम्भयत भाष्यमुप्रासुदार. ।
वामागमाध्वगवदावदतूलरातो रामानुजस्स मुनिराद्रियता मदुक्तिम् ॥

इति श्रीमत्तातयार्थवरणारविन्दचञ्चरीकृत्य वात्स्यानन्तार्थपादसेवा-
समधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य परकालमुनिपादसेवासमधिगत
पारमहस्यस्य श्रीरङ्गरामानुजमुनेः कृतिषु केनोपनिषद्भाष्यम् ।

वेदादीनाञ्चाऽऽयतनत्वं विद्योत्पादन्यरूपम् । तथाच सत्यादिरूपे
ग्रहचर्यनियमे स्थित्वा अङ्गान्यधीत्य व्युत्पत्ति संपाद्य कर्मग्रन्थरूप-
वेदार्थं निश्चित्य निष्कामकर्मनुतिष्ठन् इन्द्रियाणि नियम्य तपश्चरणेन
दर्शनसमानाकारब्रह्मविद्या निष्पादयेदिति भावः । अत्रोत्तरोत्तर-
भाषिणः पूर्वं पूर्वं निर्देशः तप इत्यादिना ।

४. ९. अमृता भवन्तीति प्रागुक्त फलमेव विवृणोति यो वा इति ॥
इति श्रीवात्स्ययीरराधवाचार्यकृतिषु केनोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

शुभमस्तु

इन्द्रस्याऽऽममने यक्षतिरोधानम्	१५
इन्द्रेण उमासुखात् यक्षस्य ब्रह्मत्वावगम	१६
ब्रह्मज्ञानस्य विद्युन्मनोगतितुल्यता	१७ १८
ब्रह्मणो वननीयत्वम् वनशब्दवाच्यत्वम्	१९
ब्रह्माधिगमोपायपट्टम् ब्रह्मविद् उत्तमस्वर्ग प्रतिष्ठा	"

केनोपनिषद्भाष्यप्रमाणाकरः

६ १४ यतो वाच विरुद्धयेत	श्रीभाष्यजिज्ञासा-श्रुतिघट्ट	
" " यतोवाचोनिवर्तन्ते	तैत्तिरीय-आनन्दघट्टी	९
" १८ ब्रह्मविदामोतिपरम्	" "	१
" १९ तमेवविदित्वा	श्वेताश्व उ	३
७ ९ सनोदेव	सै नारायण—	१०-१९
" १४ असन्नेय स	सै आनन्दय—	६

केनोपनिषन्मन्तसूची

	पु		पु
अन्यदेव तत् १ ४	७	यच्छ्रोत्रेण १ ८	८
इह चेदवेदीत् २ ५	८२	यत् प्राणेन १ ९	८
केनेषितम् १ १	३	यदि मन्यसे २ १	९
न तन्न १ ३	६	यद्वाचा १ ५	७
नाह मन्ये २ २	१०	यन्मनसा १ ६	९
प्रतिबोध २ ४	११	यस्यामत २ ३	१०
यच्चश्रुपा १ ७	८	श्रोत्रस्य १ २	४

अपूर्वपदानि—अतिमुच्य १-२ अधि १-४ नविबोध २-४

यक्षम् ३-२ वनम् ४ ६

श्रीः

श्रीमद्भयो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

वात्स्य वीरसाधनाचार्य कृतः

कठोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

भावप्रकाशिकायां धृतिप्रचसां शाङ्करार्थमनुभाष्य ।

संप्रति भाष्ये बहुशस्साधून्यर्थान्तराणि दर्शयति ॥

नाचिकेतोपाख्यानमत्रैव तैत्तिरीयब्राह्मणे, महाभारते (अनु-
शासन ११६) च दृश्यते । इत्थं हि तत्र धूयते—“उशनः ह वै वाज-
श्रयसस्सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नाचिकेता नाम पुत्र आस । तं ह
कुमारे सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा विवेश । स होवाच ।
ततः कस्यै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयम् । तं ह परीत उवाच ।
मृत्यवे त्वा ददामीति । तं ह स्मोत्थितं वागभिचक्षति । गौतम कुमार-
मिति । स होवाच । परेहि मृत्योर्गृहान् । मृत्यवे त्वाऽदामिति ।
तं वै प्रयसन्तं गन्तासीति होवाच । तस्य स तिस्रो रात्रीरनाश्वान्
गृहे धसतात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार कति रात्रीरवायसी-
रिति । तिस्र इति प्रतिब्रूतात् । किं प्रथमं रात्रिमाशना इति । प्रजा
त इति । किं द्वितीयामिति । पशूस्त इति । किं तृतीयामिति ।
साधुदृत्या त इति । तं वै प्रयसन्तं जगाम । तस्य ह तिस्रो रात्री-
रनाश्वान् गृह उवास । तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति रात्रीरवा-
यसीरिति । तिस्र इति प्रत्युवाच । किं प्रथमं रात्रिमाशना इति ।
प्रजा त इति । किं द्वितीयामिति । पशूस्त इति । किं तृतीयामिति ।
साधुदृत्या त इति । नमस्ते अस्तु भगव इति होवाच । वरं वृणी-
ष्वेति । पितरमेव जीयन्वयानीनि । द्वितीयं वृणीष्वेति । इष्टापूर्त-

योमंऽक्षितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हेतमग्निं नाचिकेतमुवाच ।
ततो वै तस्येष्टापूर्तं नाक्षीयेते । नास्येष्टापूर्तं क्षीयेते योऽग्निं नाचि-
केतं चिनुते । य उ चेनमेवं वेद । तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्भृत्योमं-
ऽपजितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हेतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो
वै सोऽप पुनर्भृत्युमजयत् ” (तै. ब्रा. ३-११-८) इति । तत्र भारते
तस्यान्यादृशत्वेऽपि अन्यद्व्ययमकीर्तुं शक्यम् ।

कुपितेन पित्रा मृत्यवे नचिकेतसः प्रदानपर्यन्तकथा, मृत्यु-
सदने द्वित्रो रात्रीरपोषुषा नचिकेतसा वरत्रयलाभश्चोभयत्रा-
विशिष्टौ । तत्र मध्ये अशरीरिण्या वाचा किञ्चिद्वचनम्, अपेक्षित-
कार्यसिद्धये मृत्युगृहे तिरात्रमुपवासः कर्तव्य इति निश्चित्य मृत्यु-
प्रवाससमयनिरीक्षणेन तत्र नचिकेतोगमनश्चाधिकम् । एवं समय-
निरीक्षणेन गन्तव्यमिति पित्रोपदिष्टमिति वाक्यस्वारस्यदर्शिनी भट्ट-
भास्करव्याख्या । अशरीरिवाचोपदिष्टमिति धुतिनिर्वाहपरं माध-
वार्थव्याख्यानम् । भास्करीयानुसरणे शान्तक्रोधेन पित्रा नचिकेतसः
पुनःप्रतिनिवृत्तये एवमुपायोपदेश इति स्पष्टम् । अत्रापि, ‘अनुपश्य
यथा पूर्वं’ इति मन्त्रभाष्याचतरणदर्शने पुत्रगमनशय्या निर्विण्णः
पितेति ज्ञायत एव । माधवीयानुसारेण पुत्रं शय्या निर्विण्णे
पितरि वाक्स्तव्यतामभीष्टसिद्धिश्च कथयितुमशरीरिणी वाक् प्रादुर-
भूयेति सुप्रचम् । ननु उपरि वीतमन्युत्पादिवरणान् क्रोधो न शान्त
इति ज्ञायत इति अनुपश्येति मन्त्रस्यान्यथागतिरस्तु, मृत्युसदनं
गन्तुमनिच्छन्तं पुत्रं प्रति पितुर्वचनमिदमिति वा अशरीरिवाच्यन-
मिति चेति चेन्न—पितृनुस्माद्गुण्यपरस्य पितरमनयाद्रिक्षितुमेवोयु-
क्तस्य पुत्रस्य पितृवचनमप्रतिपक्षरूपस्यानुचितत्वात् । अतोऽस्य
पुत्रं प्रति कथनरूपत्वं न युक्तमिति अशरीरिवाचो वा पुत्रस्य वा
वचनमिदमित्येव वक्तव्यम् । तत्र पुत्रवक्त्रं वचनमित्युक्ता नम्यो-
त्साहः आत्मजिज्ञासोपयुक्तगुण्यपरं च निद्वयतीति भाष्यदृष्टा

॥ श्रीः ॥

श्री श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।

रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

सरणिरेव ज्यायसी । एवंच पितुः स्वयमेव वीतमन्युत्वेपि पुनर्वीत-
मन्युत्ववरणम्, अजुरप्ययं पुत्रः कदाचित् परकृतक्षोभवशात्
यमसदनमप्राप्य निवृत्तः स्यादिति स्वरागसत्यत्वापत्त्यादिशङ्का
पितुस्सहसा मन्युसंभावनया कृतमिति सुवचम् ॥

तथाचार्य कथासारः—राजश्रवसेन सर्वस्वदक्षिणयज्ञकरणम्,
जग्दधीप्रदस्य पितुः कतोस्तादृगुण्याय पुत्रेण स्वात्मनोपि प्रदान-
निर्वन्धनम्, पित्रा मृत्यवे त्वा ददामीति वचनम्, अशरीरिवाक्प्रा-
दुर्भावः, पितृनिर्वन्दसमाधानम्, पुत्रप्रतिनिवृत्त्यपयिकगमनप्रकारो-
पदेशः, तथा गमनम्, मृत्युना त्रिराश्रोपवासिने परत्रयदानम्,
पितृसामनस्य-नाचिकेताग्नि-मोक्षतरुरूपवरत्रयचरणमिति ॥ अत्र ब्रह्म-
विद्याग्रहणेन शाश्वतगुरुशिष्यभावसंबन्धसंवादानात् पुनरागतेपि पुत्रे
मृत्योस्तं प्रति स्वामिन्यं न लोपितमिति न दत्तापहार इति ध्येयम् ॥

महाभारते तु फलैवम्—औदालकिना दीक्षासमाप्तौ सपुत्रं
नाचिकेतं (न तु नाचिकेतसं) प्रति नदीतीरात् स्वनिधित्तर्ध्वपुष्पाद्या-
नयनरुथनम्, नाचिकेतेन, 'तत्र तत्र पश्यामि' इत्युक्तिः, क्षुत्पिपासो-
पहतेन पित्रा यमं पश्येति श्रापः, नाचिकेतस्य साक्षलिवन्धं गत-
मन्वस्य भुवि पतनम्, पितृसौदनम्, पुत्रेण यमलोके यमदर्शनम्,
पित्रा पश्येत्येवोक्तव्यात् दर्शनस्य निष्पन्नतया यमेन पुनर्निर्वर्तनम्,
तदा नाचिकेतं प्रति तत्प्रार्थनया गोप्रदायिजनभोगस्थानादिप्रदर्शनेन
गोदानप्रभाववर्णनम्, सुप्तप्रवृत्तेनैव समुत्थितेन पुत्रेण पितृसमा-
धानपूर्वं स्यानुभूतविभववर्णनमिति ॥ अत्र ब्राह्मणैकरस्यप्रदर्शनार्थं
पथमस्यामयस्यामुपनिषदि ब्राह्मणवाक्यैरयत्नम् आहृत इति ॥

श्री कठोपनिषत्

[शान्तिपाठ -सह नायतु । सह नौ भुगक्तु । सह वीर्यं करवावहे ।
तेजसि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहे । ओंशान्तिश्शान्तिश्शान्ति ॥]

हरि ओम्—उशन् ह वै वाजश्रवसस्सर्ववेदस ददौ ।

श्रीसङ्गरामानुजमुनिविरचित प्रकाशिकाभिधान भाष्यम्

अतसीगुच्छसच्छायमधितोरस्सल श्रिया ।

अजनावलशृङ्गारमज्जलिर्मम गाढताम् ॥ १ ॥

न्यास दृश्यणयोगीन्द्र प्रणम्यान्वान् गुरुनपि ।

व्याख्यास्ये विदुषा प्रीत्यै कठउन्दीर्य(र्ही य)थायति ॥

उशन् ह वै वाजश्रवसस्सर्ववेदस ददौ । उशन् कामयमान ।

'वश कान्ती' इत्यमात् शतरि ग्रहिज्येत्यादिना सपसारणम् । ह वै
इति वृत्तार्थस्मरणार्थो निपातौ । फलमिति शेष । वाजश्रवमः वाजेन

१ उशमिति वाजश्रवसस्य नामधेयम्, धृतिषु तत्तन्नाम
तत्तत्कुलपूर्वपुरुषन्नामोभयनिदशेन तत्तत्कीर्तनस्यैव सर्वत्र दर्शनादिति
यद्यपि सुवचम् । भट्टभास्वरमाप्यमप्यत्रानुकूलमिव — अद्यापि
शनन्तनादस्य नामन्वासारम्यात्, रीगिगच्छे, त्रियमाणस्य कर्मण
पाठ्यचसिद्ध्या नचिद्येतस प्रनुमाद्गुण्यतेर्भेदमुचितमिति घोष्यन
इति च यथाशास्त्रमेव व्याख्यातम् ॥ 'श्रीहालविरारणि' इत्युपरि
नामान्तरदर्शनात् वाजश्रव इति रीगिगच्छेभिरप्रायेण व्युत्पद्यन्ति
वाजेनेति । 'रुद्धिर्वा वाजश्रवस इति' इति पाठो दृश्यते । शास्त्रे
तु वाजश्रवा इति रुद्धि, तत्पुत्रो वाजश्रवस इति । 'एतद् स वै

तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥ तं ह कुमारं सन्तं
दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश । सोऽमन्यत (?) ॥ २ ॥

अन्नेन दानादिकर्मभूतेन श्रवः-कीर्तिः यस्य स वाजश्रवाः । तन्यापत्यं
वाजश्रवसः । रुद्धिर्वा वाजश्रवसः(वाः?) इति । स किल ऋषिः
विश्वजिता सर्वस्वदक्षिणेन यजमानः तस्मिन् क्रतौ सर्ववेदसं सर्वस्वं
ददौ दत्तवानित्यर्थः । उशन्नित्यनेन कर्मणः काम्यत्वात् दक्षिणासाद्गुण्य-
मावश्यकमिति सूच्यते ॥

तस्य ह....पुत्र आस । आस वनूव । 'छन्दसुभयथा' इति लिट्:
सार्वधातुकत्वात् 'स्वस्तये तार्क्ष्यम्' इत्यादिवत् अस्तेर्मूभावाभावः । तं
....श्रद्धाऽऽविवेश । तं नचिकेतसं कुमारं सन्तं बालमेव सन्तम्,
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणासु गोषु नीयमानासु सतीषु श्रद्धा आस्तिव्यशुद्धिः
पितुर्हितकामप्रयुक्ता आविवेश आविष्टवती ॥

(दक्षिणास्थिति वचनविचारः)

यद्यपि यत् आनतिकरं द्रव्यम्, तद् 'दक्षिणेत्युच्यते । एका
चासौ क्रतावानतिरिति तदुपाधिको दक्षिणाशब्दः एकवचनान्ततामेव
तद्विद्धोसो वाजश्रवसा गीतमाः' (ते. द्रा. ३-११-८) इति बहूनां वाज-
श्रवसत्वकथनान्न वाजश्रवसपदं रुद्धम्, किन्तु वाजश्रवःपदमित्ये-
वीचित्यसिद्धमपि । तस्माद्रुद्धिर्वा वाजश्रवा इतीति पाठः स्यात् ।
अन्यथा पुनः—रुद्धत्वे कल्प्ये वाजश्रवस इत्यस्यैव वर्णनमुशयस्य
रुद्धत्वे को दोषः? एवं च तत्पितुः उद्धारक इति वक्ष्यमाणं नाम
भविष्यति । वाजश्रवसा इति बहुवचनं तु वाजश्रवसगोवज्जानामपि
वाजश्रवसन्वादित्याशयो वर्णनीयः । सर्वं वेदो धनं सर्ववेदसम् ।
'अनसन्ताग्रपुंसकाच्छन्दसि' इति तत्पुरुषात् ट्ठ् ।

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निगिन्द्रिया ।

अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

लभते । अत एव भूनामकैकाहकतौ, 'तस्य घेनुर्दक्षिणा' इत्यत्र कृत्स्नस्य गवाश्वादे प्राकृतस्य दाक्षिण्यस्य निवृत्तिरिति 'तस्य घेनुरिति गवाम्' इति दाशमिकाधिकरणे(10-3-19) स्थितम्—तथापि दक्षिणाशब्दोऽयं भृतिवचन । स च कर्मापेक्षयापि प्रवर्तते, अस्मिन् कर्मणीय भृतिरिति । कर्तुरपेक्षयापि प्रवर्तते, अस्मिन् कर्मणि अस्य पुरपर्येय भृतिरिति । ततश्च ऋत्विग्वहुत्वापेक्षया दक्षिणाबहुत्वसम्भवात् दक्षिणास्त्विति बहुवचनमुपपद्यते । अत एव ऋतपेये 'अदुम्बरस्सोमचमसो दक्षिणा, स मियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय' इत्यत्र एकवाक्यतापक्षे ब्रह्मभागमात्रेपि दक्षिणाशब्दस्यावयवलक्षणाभन्तरेण मुख्यत्वोपपत्तेस्त मातृवाच इत्युक्त दशमे, 'यदि तु ब्रह्मणस्तदून तद्विकारस्स्यात्' इत्यधिकरणे(10-3-20) । ततश्च ऋतपेक्षया दक्षिणैक्येपि ऋत्विगपेक्षया दक्षिणामेदसम्भवात् दक्षिणास्त्विति बहुवचनस्य नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥

श्रद्धाप्रकारमेव दर्शयति [सोऽपन्यतः] पीतोदका जग्धतृणाः

. ता ददत् ॥ पीतमुदकं याभिस्ता पीतोदका, जग्धं भक्षितं

तृणं याभिस्ता जग्धतृणाः, दुग्धं दोहं क्षीराण्यो वायु (मि) ता दुग्धदोहाः, निगिन्द्रियाः अपजननसमर्था, जीर्णा निष्फला इति यावत् । या एवमृता गावः, ता ऋत्विग्व्यो दक्षिणाबुद्ध्या ददत्

३ पीतोदका इत्यादा कप्रत्ययेन भूतकालवाचिना इदानीं पानादि न कुर्वन्तीति प्रापनादत्यन्तज्वरदृष्टत्वाशक्तत्वात् । इमा गाव इत्यथाहार्यम् । ता इत्यत्र गा इति पाठः स्याद्वेति विमृश्यम् ।

स होवाच पितरम्, तत कस्मै मा दास्यसीति । द्वितीय तृतीयम् ।
ते होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥ बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि
मध्यम । किं खित् यमस्य कर्तव्य यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

प्रयच्छन्—अनन्दाः अमुखा ते शास्त्रसिद्धा लोकाः सन्ति, नाम
खलु—तान् स यजमानो गच्छति । एवममन्यतेत्यर्थ ॥ ३ ॥

स होवाच पितर...तृतीयम् । दीयमानदक्षिणार्थैर्गुण्य
मन्यमान नचिकेता स्वात्मदानेनापि पितु कतुसाद्गुण्यमिच्छन्
आस्तिकाग्रेसर पितरमुपगम्योवाच, तत हे तात । कस्मै ऋत्विजे दक्षिणार्थ
मा दास्यसीति । स एवमुक्तेनापि पिता उपेक्ष्यमाणोऽपि द्वितीय तृतीय
मपि पर्याय कस्मै मा दास्यसीत्युवाच । त-होवाच... । एव बहु (सहु)
निर्गन्धमान पिता कुपित उ पुत्रम्, मृत्यवे त्वा ददामीत्युक्तवान् ॥

एवमुक्तोपि पुत्र विगतसाध्वसशोक पितरमुवाच बहूनामेमि
। सर्वेषा मृत्युसदनगन्तृणा पुरतो मध्ये वा गच्छामि, न तु मन्था
पश्चात् । मृत्युसदनगमने न कोपि मम विचार इति भाव । किं तर्हीत्यत्राह
किं खित् करिष्यति । मृत्युर्यदद्य मया करिष्यति तत्तादृश यमस्य

५ प्रथम एमि, मध्यम एमीत्यत्र मुख्यया शिष्यवृत्त्या मध्य
मया वा पितृसविधे गच्छामि, न त्यधमया । तादृश मा नून
क्रोधाविष एवमुक्तवानिति शाकर द्विप्रार्थवर्णेनमुपेक्ष्य, यमस्य प्रति
प्रथमो मध्यमो वा गच्छामीति उत्साहसूचकमृजुमर्थमाह एवमुक्त
इत्यादिना । विवेकिना हि दासेन स्वामिनिदेशमप्रतीक्ष्य तदभि
मतमभ्युह्य किं करेण भाव्यम् । अत इहैव मनसि विचारयति
किं सिद्धित्यादि ।

अनुवक्ष्य यथा पूर्वं प्रतिपद्य तथा(ऽ)परे । सस्यमिव मर्त्यः
पच्यते सस्यमिवाऽऽजायते पुनः ॥ ६ ॥ वैश्वानरः प्रविशत्यनिधि-
ब्रह्मिणो गृहान् । तस्यैतानि शान्तिं कुर्वन्ति हर धैवसतोदकम् ॥ ७ ॥

कर्तव्यं किं वा ? पूर्णकामस्य मृत्योः मादृशेन वालिंशेन किं प्रयोजनं
स्यात् ? येन ऋत्विग्य इव तस्मै मदर्पणं सफलं स्यात् । अत एत-
देवानुशोचामीति भावः ॥ ५ ॥

साध्वसरोपावेशहीनमीदृशं पुनर्वाचं श्रुत्वा, 'क्रोधावेशात् नया
मृत्यवे त्वा ददामीत्युक्तम् । नेदृशं पुनं मृत्यवे दातुमुत्सहे' इति
पश्चाच्चतुर्दश पितरमालोच्योवाच अनुवक्ष्य....तथाऽपरे । पितामहा-
दयः यथा मृषावातं विनैव सिताः, यथा चापरे साधवोऽद्यापि
तिष्ठन्ति, तान् अन्वीक्ष्य तथा वर्तितव्यमिति भावः । मस्यमिव....
पुनः । मर्त्यः सस्यमिवाह्वेनापि कालेन जीर्यति । जीर्णं च मृत्वा
सस्यमिव पुनराजायते । एवमनिर्ये जीवलोके किं मृषाकरणेन ?
पालय सत्यम् प्रेषय मा मृत्यव इति भावः ॥ ६ ॥

एवमुक्त्वा प्रेषितः प्रोषितस्य मृत्योर्ह्वारि तिस्रो रात्रीरनश्नन् उवाच ।
ततः प्रोन्य आगतं यमद्वार्षां वृद्धा ऊचुः, वैश्वानरः....धैवसतोदकम्॥
साक्षादग्निरेव अतिमित्राज्ञगमन् गृहान् प्रविशति । तम्याग्नेरेतां पावा-
सनदानादिरक्षणा शान्तिं कुर्वन्ति सन्तः, 'तदपचारेण दग्धा मा भूम्'

६. अत्र घक्तव्यं त्रिषण्णुपक्रम प्रयोजकम् ।

७. 'एवमुक्त्वा प्रेषितः' इत्यत्र उक्तिप्रसङ्गयोः समतत्कार्य-
भायान् एवमुक्त्या प्रेषित इति पाठः स्यादित्यालोचितम् । न्याय-
रक्षामणाद्यपि ईदृशवाक्यस्यैव दर्शनात् उपन्येत्यस्यैव धनश्चानुवासे-

आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृताञ्च इष्टापूर्ते पुत्रपशूश्च सर्वान् । एतद्
वृद्धके पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥
तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः । नमस्ते-
इति । अत हे वैवस्वत ! नचिकेतसे पादार्थमुदकं हर आहरेत्यर्थ ॥ ७ ॥

अकरणे प्रत्ययाय च दर्शयन्ति स्म आशाप्रतीक्षे सङ्गतं
....गृहे ॥ यस्य अल्पमेधसः अल्पप्रज्ञस्य पुरुषस्य गृहे अनश्नन्
असुज्जनं अतिथिर्नसति, तस्य आशाप्रतीक्षे कामसङ्कल्पौ । यद्वा
अनुत्पन्नवस्तुविषयेच्छा आशा ; उत्पन्नवस्तुप्राप्तीच्छा प्रतीक्षा ।
सङ्गतम् सत्सङ्गम् । सूनृताम् सत्यप्रियवाचम् । इष्टापूर्ते-इष्टं
यागादि, पूर्ते खातादि । पुत्रान् पशूश्च, एतत् अनशनस्य पापं
वृद्धके वर्जयति नाशयतीत्यर्थः । वृजि वर्जने । रुधादित्वात् शम् ।
वृजि वर्जने इत्यस्माद्धातोर्वा इडितो नुम् । अदादित्वात् शपो लुक् ॥ ८ ॥

एव वृद्धैरुक्तो मृत्यु नचिकेतसमुवाच तिस्रो रात्रीर्यदवा-
त्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन् अतिथिर्नमस्यः । मे गृहे यस्माद्धेतो हे
ब्रह्मन् ! नमस्कारार्होऽतिथिस्त्व तिस्रो रात्रीरमुज्जन एव अवात्सीरित्यर्थः ।

त्यत्रान्यथेन निर्वाहो भाव्यः । अनश्नन्नित्यनेन, मृत्युप्रवासकाले तदि-
तरं प्रार्थितोपि नासीं आशेति श्रूयते । हरेत्यस्य अपहरेति नार्थ इति
शापनाय आहरेत्युक्तम् । नयेति वा आनयेति वाऽर्थ इति भावः ।

८ वृजि इति । व्यत्ययेनात्मनेपदनिषदि हेऽशात् अदादि-
धातुर्गृहीतः । तस्य ईडित्यपत् इडित्यमप्यनुमतमिति इदन्तत्वा
ग्रहणम् । तदादरणफलं दर्शयति इडितो नुमिति ॥

ऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मान् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥ ९ ॥

‘नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु’ । स्पष्टोऽर्थः । तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व । तस्माद्धेतो — मङ्गं स्वस्ति यथा स्यादित्येवमर्थं त्रीन् वरान् प्रति उद्दिश्य वृणीष्व-प्रार्थयस्व । तव लिप्साभावेऽपि मदनुम-

९. अत्र, प्रति-उद्दिश्य वृणीष्व-प्रार्थयस्व इत्येव तालपत्रपाठः, न तु प्रार्थयेति, न वा, प्रति तानुद्दिश्येति पूनामुदितवत् । अत्र वरान् वृणीष्वेति श्रुत्यनुसारात्, उपरि निष्कृष्टार्थवर्णनानुरोधाच्च वरानि-त्यस्य वृणीष्वेत्यत्रैवागम्यः । प्रति इत्यस्य प्रतिनिधित्वेत्यर्थं पूर्वं ‘बृद्धक्ते’ इत्युक्तवर्जनप्रतिनिधित्वेत्यर्थः । प्रत्यनीकतयेत्यर्थं रात्रि-प्रयातिरामदोषपरिहारार्थमिति यावत् । रात्रिब्रयापादितानिष्टव्य-परिहारप्रत्युपकारभूतान् वरानिति वाऽर्थः । ‘तत्प्रति-विधातप्रवृत्त’ इति धीभाष्यानुसारात् रात्रिब्रयोपरासप्रतिकार-भूतान् वरानिति वाऽर्थः । सर्वाभिप्रायेण प्रति उद्दिश्येति सामान्यत उक्तम्—उपरासरात्रिनिव्यमुद्दिश्य, आशाप्रतीक्षादिवर्जनाभाव-मुद्दिश्य, स्वस्तिभावमुद्दिश्येत्येवं कोऽप्यर्थो भविष्यतीति । अत्र प्रवृत्तः कृष्णात् प्रति इतिवत् ‘तस्मात् प्रति’ इत्यस्य उपरासविशिष्टवासप्रति-निधिभूतानित्यर्थं वराणां तत्स्यानापन्नस्वरूपतत्प्रतिनिधित्वं दुरुप-पादम् । वराणां तदापादितानिष्टपरिहारकतया तत्प्रतिकारभूतत्वात् । वरवरणमाशाप्रतीक्षादिवर्जनप्रतिनिधितया कर्तव्यमित्यर्थ इति चेत्-तर्हि तस्मादित्यस्य वर्जनार्थकत्वे, पूर्वम् अशास्तीरिति यत् तस्मादिति यच्छब्दप्रतिनिदेशना तस्मादित्यस्य न स्यात् । यत् इत्यस्य यादृश-वर्जनाद्धेतोरित्यर्थवर्णनं हि एवम्, तस्य नचिरेन उद्दिष्टमुष्णफलत्वा-भावात् । इष्टफलस्यैव यत्तच्छब्दाभ्यां हेतुव्येन कथनं युक्तम् । एवं तस्माद्धेतोरेवं वासः कृतः तस्माद्धेतोरित्यस्य, वासस्यैवं कृतस्याद्धेतो-

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो ।
 त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत् प्रतीत एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥
 यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः (एम्) । सुखं
 हार्थमनशनरालिसमसंख्याकान् लोन् वरान् वृणीष्वेति भावः (त्यर्थः) ॥

एवं प्रार्थितो नचिकेतास्त्वाह—शान्तसङ्कल्पस्सुमना यथा
 स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो । हे मृत्यो । मत्पुत्रो यमं प्राप्य
 किं करिष्यतीति मद्विषयचिन्तारहितः प्रसन्नमनाः माऽभि—मां प्रति
 मम पिता गौतमः वीतमन्युः वीतरोपध्व यथा स्यादित्यर्थः । किञ्च
 त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत् प्रतीतः । त्वया गृह्याय प्रेषितं मा अभि—मां
 प्रति प्रतीतः यथापूर्वं प्रीतस्सन् वदेत् । यद्वा अभिवदेत् आशिषं
 प्रयुङ्क्तम् । ‘अभिवदति नाभिवदयते’ इति स्मृतिषु अभिवदनस्य
 आशीर्वादे प्रयोगात् । एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे—स्पष्टोऽर्थः ॥

एवमुक्तो मृत्युः प्रत्युवाच—यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीतः । यथापूर्वं
 त्वयि हृष्टो भविता । औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः (एम्) । उद्दालक

रित्यत्रैव पर्यवसानमित्यपि सुवचम् । एवमेव बहुलं प्रयोगदर्शनात् ।
 अतः प्रतिशब्दयोरो पञ्चमीत्यनङ्गीकृत्य हेतुपञ्चमी आहतेति भाति ।

१०. ‘नाथं यमसदनमगत्वा या यमेनानुज्ञातो वा निवृत्तः ।
 किन्तु तत्प्रसृष्ट एव समागत इति प्रत्ययाधीनो हर्षः प्रतीतपदेन
 गम्यते । ‘स्यात्ते हृष्टे प्रतीतः’ इत्यमरः । अत्र ‘यथा पुरस्ताद्भविता
 प्रतीत’ इत्युत्तरमन्त्रे प्रीत इत्यर्थ एव स्वरस इति इहापि तथेति
 सूचयितुं यथापूर्वमिति, यथा पुरस्तादिति पदार्थोक्तिः ।

११. ‘उद्दालक आरुणिः’ इति तत्रतत्र (छा. ५. ८. ५-७;
 ८-३.) दर्शनात् अरुणगोत्रापत्ये च आरुणेय इति प्रयोगस्य श्रवतर्कतो

राश्रीशयिता वीतमन्युस्त्वां(?) दृशिवान् मृत्युमुखात् प्रमुक्तम् ॥११॥
 स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया विमेति ।
 एव औदालकिः । अरुणस्य अपत्यं आरुणिः । द्वयामुष्यायणो वा ।
 उदालकस्यापत्यम् अरुणस्य गोत्रापत्यमिति वाच्यं । मत्प्रसृष्टा
 मदनुज्ञातः मदनुगृहीतस्तन् । मदनुग्रहादित्यर्थः । सुखश्राव्योऽशयितो
 वीतमन्युस्त्वां दृशिवान् मृत्युमुखात्प्रमुक्तम्—त्वयि निगतमन्युमन्
 उत्तरा अपि गतीस्तुते शयिता । हृष्टः । सुखनिद्रां प्राप्स्यतीति
 यावत् । दृशिवान् (?) दृष्टवान् सन्नित्यर्थः । कस्तन्तोऽयं शब्दः ।
 'दृष्टोऽथेति वक्तव्यम्' इति कमोरिट् । छान्दसो द्विवचनामाय । मत्प्र-
 सृष्टम् इति द्वितीयान्तपाठे मत्प्रेषितं त्वामिति योजना ॥ ११ ॥

नचिकेता वरं द्वितीयं प्रार्थयते—'स्वर्गे लोके' इत्यादिना
 मन्त्रद्वयेन । स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति । अत्र स्वर्गशब्दो
 मोक्षस्नानपरः । यथा चैनत् तथोत्तरतः वक्ष्यते । न तत्र त्वम् . न
 जरया विमेति । हे मृत्यो ! त्वं तत्र न प्रभवसि । जरायुक्तस्तत्र
 दृशनात् उदालकपुत्र इत्यर्थमविवक्षन् आह—उदालकः कथमेति ।
 द्यामुष्यायण इति । अमुष्य प्रत्यातम्यापत्यमामुष्यायणः । न यय
 पुत्रिकापुत्रस्यादिना ह्ययोस्त्वंयन्धी चेन्, द्यामुष्यायणः ॥ 'छन्दोगीरः'
 (८-२, १५) इति सूत्रान् मन्त्रोर्मम्य यः स्यादिति दृशिगनित्यस्य दृशिमा-
 नित्यर्थवर्णने त्वामिति द्वितीया न स्यादित्यन्वया व्याख्येयं दृशन्त
 उति ॥ दृशिगनिति मातृश्राव्ययोः । इदंशानिति नात्ययोऽपि ।

१२. अग्निं परिष्यमाणः नपत्त्रयेन स्यामिमते स्वर्गे प्रारत-
 म्णाद्यापतेति स्वर्गे इति मन्त्रेण। पश्यते। १३. मन्त्रे चिदाश्चरणिम् ।

उमे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥
 स त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय मत्तम् ।
 स्वर्गलोका अमृतत्व भजन्ते एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥
 प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्गमग्निं नचिकेत प्रजानन् ।
 अनन्तलोकास्मिमयो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहित गुहायाम् ॥ १४ ॥

निमेति । जरातो न निमेति । तत्र वर्तमान पुरुष इति शेष । उमे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके । अशनाया—बुभुक्षा । अन्नापि स्वर्गशब्दो मोक्षस्थानपर ॥ १२ ॥

स त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृत्यो । पुराणादिप्रसिद्ध-
 सार्वदयस्य स्वर्गप्रयोजनकमग्निं जानासि । 'स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्य'
 इति प्रयोजनमित्यर्थे यत् । स्पण्डिरूपागो स्वर्गप्रयोजनकत्वं च
 उपासनाद्वारेति उत्तरत्वं स्फुटम् । प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय मत्तम् ।
 श्रद्धधानाय मोक्षश्रद्धावते । स्वर्गलोकेन तव किं सिद्धयतीत्यन्ताह—
 स्वर्गलोका अमृतत्व भजन्ते । स्वर्गो लोको येषां ते । परमपदं
 प्राप्ता इत्यर्थः । 'पर ज्योतिरुपसपद्य स्येन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति
 देशविशेषविशिष्टग्रन्थप्राप्तिपूर्वकत्वात् स्वरूपाविभक्तिरक्षणमोक्षशब्दितामृत-
 त्वम्येति भावः । एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण । स्पष्टम् ॥ १३ ॥

एवमुक्तो मृत्युराह, प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध ।
 प्रार्थितवते तुभ्यं प्रब्रवीमि । 'व्यवहितार्थ' इति व्यवहितप्रयोगः ।
 मे मम उपदेशाज्जानीहीत्यर्थः । ज्ञानम्यं फलं दर्शयति स्वर्गमग्निं
 नचिकेतः प्रजानन् अनन्तलोकास्मिमयो प्रतिष्ठां । अनन्तस्य
 विष्णो लोकाः ; तत्प्राप्तिम् । 'तद्विष्णो परमं पदम्' इत्युत्तरत्वं वक्ष्यमाणा

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चापि तत् प्रत्यवदत् यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनराह १ तुष्टः ॥ १५ ॥

त्वात् । अथो—तत्प्राप्त्यनन्तरं प्रतिष्ठाम्—अपुनरावृत्तिं च । लभन्
इति शेषः । तद्ज्ञानस्येदंशसामर्थ्यं कथं संभवतीति मन्यमानं प्रत्याह—
विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् । मन्त्रोपासनाद्वतया एतद्ज्ञानस्य
मोक्षहेतुत्वलक्षणमेतत्स्वरूपं गुहाया निहितमन्ये न जानन्ति । त्वं
जानीहीति भावः । यद्वा ज्ञानार्थकस्य विदेर्लाभार्थकत्वसंभवात् अग्निं
प्रजानन् त्वमनन्तलोकासिं प्रतिष्ठां लभस्वेत्युक्ते हेतुहेतुमद्भावस्तिद्धो
भवति । प्रजानन् । 'लक्षणहेत्वोः—' इति शत्रुप्रत्ययः ॥ १४ ॥

अनन्तरं श्रुतिवाक्यम्—लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै । लोकस्य
आदिं हेतुम् ; स्वर्गमिति यावत् । तमग्निमुवाच । या इष्टका
यावतीर्वा यथा वा । यल्लक्षणा इष्टकाश्चेत्तज्याः, यत्संख्याकाः,
येन प्रकारेण चेत्तज्याः, तत् सर्वमुक्तवानित्यर्थः । यावतीरिति पूर्वसर्वार्थ-
द्वन्द्वसः । स चापि तत् प्रत्यवदत् यथोक्तम् । स च नचिकेताः
तत् उक्तं (श्रुतं) सर्वं तथैवानुदितवानित्यर्थः । अथास्य मृत्युः पुन-
राह तुष्टः । शिष्यस्य ग्रहणसामर्थ्यदर्शनेन संतुष्टस्तत् मृत्युः पुन-
रप्युक्तवानित्यर्थः ॥ १५ ॥

१४. लाभार्थेति । विद्धि अनुमनेत्युक्ती लाभ एवोक्तो
भयतीति । लभन् इत्यध्याहारे गौरवादेतत्पक्षायलभनम् । एतच्च
एतदिति पदयोर्द्वन्द्वस्या एतमिति एत्वा गुह्यानिहितेन दात्मरूप-
मग्निं प्रजानन्तित्यन्योऽपि फलमगन्तु । प्रजानन्त्रोपासनं भ्यात् ॥

१५. यावतीरिति यावत् इत्यर्थः । यावत्कारस्ममुच्यते । पुनरेवादेति शां

देवमीड्य विदित्वा निचार्य्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

यज्ञहरिर्यज्ञसोमयजकृद्वात्राभः अग्निमि^१ त्तिरनुष्ठितैरग्निमि [हेतुमि^२]
सन्धिम्-परमात्मोपासनेन सवन्धम् एतस्य प्राप्य जन्ममृत्यू तत्तरीत्यर्थः,
'करोति तत् येन पुनर्न जायते' इत्यनेनैकाध्यात् । एवमेव ह्ययं मन्त्र
'तयाणामेव चैवम् (1-4 6) इति सूत्रे व्यासार्थविवृत । त्रिभिरेत्य सधि-
मिति निर्दिष्टमग्निभूत परमात्मोपासनमाह-ब्रह्मजज्ञ देवमीड्य विदित्वा ।
अयं मन्त्रखण्डः, 'विशेषणाच्च' (1 2 12) इति सूत्रभाष्ये, "ब्रह्मजज्ञ-
जीव । ब्रह्मणो जातत्वात् ज्ञत्वाच्च । त देवमीड्य विदित्वा = जीवात्मानं
मुपासक ब्रह्मात्मकत्वेनावगम्येत्यर्थः" इति विवृत । देवशब्दस्य
परमात्मवाचिन्या जीवपरयोश्चैक्यासम्भवादत्रत्यदेवशब्दस्य परमात्मात्म-
कत्वपर्यन्तोऽर्थ इति भाष्याभिप्रायः । निचार्य्येमां शान्तिमत्यन्त-
मेति । निचार्य्य ब्रह्मात्मकं स्वात्मानं साक्षात्कृत्य । इमां—

१ त्रिरिति न व्यासार्थोक्तम् । अग्निशब्दस्य स्वण्डिल-
परतया त्रिध्वनस्य कार्यतयैवम् ।

१७ त्रयाध्यायीति । अयं भावः—त्रिणाचिकेतपदस्य त्रिर्ना-
चिकेताग्निचयनस्तैत्यर्थस्वीकारे उत्तरमन्त्रे य एव विद्वाश्चिनुत इति
त्रिणाचिकेतपदेन सह प्रयोगोऽनुपपन्नः । त्रयमेतद्विदित्वा य एव
विद्वाश्चिनुते, स त्रिणाचिकेतो मोदत इत्युत्तरार्धान्वये
हेतुः । अतः, 'तिसुपर्णं पठन्ति' इत्यत्रेवानुवाकपरतया 'अयं वाक्'
त्यनुवाकत्रयाध्यायीत्यर्थः उक्तः । यद्यपि पष्ठप्रभृत्यनुवाकत्रयात्प्रच्योपि
भागो नाचिकेतप्रियकरः, मन्त्राणां पाठात् । अत एव कृत्स्नप्रपा-
ठक नाचिकेताग्निप्रतिपादकः अथापि नाचिकेतब्राह्मण त्रयोऽनुवाका
इति भट्टभास्करोक्तत्वात् तत्प्राधान्यविशेषा युज्यते । अस्तु वा
उशानित्यनुवाकस्य वाजथरसानां दक्षिणातत्परिवेकित्वमात्रपरतया

त्रिणाचिकेतस्यमेतत् विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपाशान् पुग्गतः प्रणोद्य श्लोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

‘त्रिकर्मकृत्तरती’ति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टां संसाररूपानर्थशान्तिमेतीत्यर्थः ॥ १७

त्रिणाचिकेतस्यमेतद्विदित्वा । त्रिणाचिकेतः ; उक्तोऽर्थः ।
त्रयमेतत् [विदित्वा] ‘ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यम्’ इति मन्त्रनिर्दिष्ट
ब्रह्मस्वरूपं तदारम्भकस्वात्मस्वरूपं ‘त्रिभिरेत्य संघि’मिति निर्दिष्टमग्नि-
स्वरूपं च विदित्वा—गुरुव्यदेशेन शाल्लतो वा ज्ञात्वा । य एवं
विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् । एतादृशार्थतयानुसंधानपूर्वकं नाचिकेत-
मग्निं यच्चिनुते । स मृत्युपाशान् पुग्गतः प्रणोद्य । सः मृत्युपाशान्-
रागद्वेषादिलक्षणान् । पुग्गतः—शरीरशतार्त्तमेव । प्रणोद्य-तिर-

नाचिकेताग्निविषयविधिविशेषरहितत्वादनुयायकतयमेवोपयोग्युपा-
सनपरमिति तावन्मात्रविषयेति । न च एतस्मादध्ययनं विनाऽनुष्ठाना-
प्रसक्तेरनुयायकतयाध्ययनं किमिति यत्कन्यमिति वाच्यम् ; तथा सति,
‘न ह्यविद्वानधिष्ठतोऽस्ति’ इति न्यायेन धैर्यस्याप्यर्थसिद्धतया
‘त्रयमेतद्विदित्वा, य एवं विद्वांश्चिनुते’ इत्यस्यापि व्यर्थत्वात् । त्रिकर्म-
कृदित्यस्यापि स्वतस्सिद्धतया वैयर्थ्याच्च । सनियमसम्पादितार्थ-
ज्ञानादौ आदर्शप्रदर्शनाय तत्तदिति चेत्—तादृशाध्ययने तत्प्रदर्शनाये-
दमप्यस्तु । अत उपासनादिविशेषविधायकानुवाकत्रयमत्र विशि-
ष्योक्तमिति ॥ मृत्युमित्यनुस्त्वा जन्ममृत्यू इति कथनात्, ‘अप
पुनर्मृत्युं जयति, योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते’ इति पुनर्मृत्युर्नास्ती-
त्युक्तिः पुनर्जन्माभावादेवेति ज्ञायते । तथाचावताररहस्यचिन्तनादिन
इतोप्यसिन् जन्मन्येव मुक्तिरिति स्यात् । अत एव येयं प्रेत इति
ईदृशप्रवृत्ताधिकारिप्रायणमभिमतमित्यतीव स्वरसम् ॥

। पूर्वमन्त्रेति । पूर्व मन्त्रस्य पूर्वेमन्त्रः । मन्त्रपूर्वार्थेत्यर्थः ।
पूर्वमन्त्रेति पाठः स्याद्वा ।

यो वा ए(प्ये)ता ब्रह्मजज्ञात्मभूता चिति विदित्वा चिनुते नाचिकेतम्
स एव भूत्वा ब्रह्मजज्ञात्मभूत करोति तद् येन पुनर्न जायते ॥ १९ ॥
एष तेऽग्निर्नचिकेत स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण । एतमग्नि

स्कृत्य । जीवद्दशायामेव रागादिरहितस्सन्नित्यर्थः । शोकातिगो
मोदते स्वर्गलोके । पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

यो वा ए(प्ये)ता येन पुनर्न जायते । य एता चिति
ब्रह्मजज्ञात्मभूता विदित्वा—ब्रह्मात्मकत्वस्वरूपतयऽनुसंधाय नाचि-
केतमग्निं चिनुते, स एव ब्रह्मात्मकत्वात्मानुसन्धानशाली सन्
अपुनर्भवहेतुभूत यद्भगवदुपासनम्, तदनुतिष्ठति । ततश्चामौ भगव-
दात्मकत्वात्मा (स्वात्मा)नुसन्धानपूर्वकमेव च यन 'त्रिभिरेत्य सन्धि
लिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू' इति पूर्वमन्ते भगवदुपासनद्वारा मोक्षसाधन-
तया निर्दिष्टम्, नान्यदिति भावः । अयं च मन्त्रः केषुचित्कोशेषु
न दृष्टः, कैश्चिद्व्याकृतश्च । अथापि प्रत्ययिततमैर्व्यासार्थादिभिरेव
व्याख्यातत्वात् प्रक्षेपशङ्का कार्या ॥ १९ ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यः । उपदिष्ट इति शेषः ।
यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण । स्वर्गोऽर्थः । किञ्च एतमग्निं तवैव

१९ यो वा एतामिति धृतप्रकाशिकापाठः । तत्र चै इति
छेदः । ब्रह्मात्मकत्वस्वरूपतयेति । अत्र धृतप्रकाशिका (१४६ सू)
“यो वा एताम् न जायत इति वाक्येन ब्रह्मात्मकचेतनदृष्ट्या
वा तादृशदेवताधिष्ठितत्वेन वाऽनुसन्धानपूर्वकमग्निं चिन्तयन्त्यस्य
अपुनर्भवहेतुभूतब्रह्मोपासनद्वारामोक्षप्राप्तिर्लुक्का' इति । व्यासार्था-
दिभिरित्यादिपदादन्येऽप्येत स्वीकृत्य व्याकृतमन्त्र इति ज्ञायते ॥
तत्र योवापीति पाठस्स्यात् । भन्तोऽयं न माघशक्रयोः ।

तथैव प्रवक्ष्यन्ति जनास्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ २० ॥

प्रवक्ष्यन्ति जनासः । जनास्तथैव नाज्ञा एतमग्निं प्रवक्ष्यन्तीत्यर्थः ।
तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व । स्पष्टोऽर्थः ।

(स्वर्गपदमिह मोक्षपरमिति निरूपणम्)

नन्वेतत्प्रकरणगतानां स्वर्गशब्दानां मोक्षपरत्वे किं प्रमाणमिति चेत्—उच्यते । भगवतैव भाष्यकृता 'स्वर्गमग्निम्' इति मन्त्रं प्रस्तुत्य, "स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षोऽभिधीयते । 'स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते' इति तत्त्वस्य जननमरणाभावश्रवणात् । 'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू' इति च प्रतिवचनात् । तृतीयवरप्रश्ने नचिकेतसा क्षयिफलानां निन्दिष्यमाणतया क्षयिफलविमुखेन नचिकेतसा क्षयिष्णुस्वर्गफलसाधनस्य प्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तेः । स्वर्गशब्दस्य प्रकृष्टसुखवचनतया निरवधिकानन्दरूपमोक्षस्य स्वर्गशब्दवाच्यत्वसंभवात्" इति कण्ठतन्त्रात्पर्यंतश्च प्रतिपादितत्वाच्च शङ्कावकाशः ।

(मुख्यार्थत्यागायोग इति दीक्षित पूर्वपक्षः)

ननु 'स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया विमेति । उमे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ स त्वमग्निं स्वर्गमध्येपि मृत्यो प्रब्रूहि तं ग्रहधानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥' इति द्वितीयवरप्रश्नमन्त्रद्वये चतुरभ्यस्तस्य स्वर्गशब्दस्य मोक्षपरत्वं किं मुख्यया वृत्त्या? उत अमुख्यया?

२०. तथैव प्रवक्ष्यन्ति जनासः इत्यस्य त्वन्नामकत्वेनाध्यापयिष्यन्ति मनुष्या इत्यर्थे न पौनरुक्त्यगन्धोऽपि ।

नाच, 'स्वर्गापवर्गमागभ्याम्, 'स्वर्गापवर्गयोरेकम्,' 'न स्वर्गं नापुनर्भयम्, 'स स्वर्गस्स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' इत्यादि-प्रयोगेष्वपवर्गप्रतिद्वंद्विवाचितया लोकवेदप्रसिद्धस्य स्वर्गशब्दस्य मोक्ष-वाचित्वाभावात् । "ध्रुवसूर्यान्तर यत्तु नियुतानि चतुर्दश । स्वर्गलोकस्य कथितो लोकसंस्थानचिन्तकैः" इति पुराणवचनानुसारेण सूर्यध्रुवा-न्तर्वर्तिलोकविशेषस्यैव स्वर्गशब्दवाच्यतया तत्रैव लौकिकवैदिकव्याहार-दर्शनेन मोक्षस्थानस्यातथात्वात् ।

नापि अमुख्ययेति द्वितीय १क्ष, मुख्यार्थे बाधकाभावात् । किमत्र प्रश्नवाच्यगत जरामरणराहित्य-अमृतत्वभाक्तवादिकं बाधकम् ? उत प्रतिनचनगतजरामृत्युतरूणादिः [उत] क्षयिष्णुस्वर्गस्य सर्वकाम-विमुखनचिकेत प्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तिर्वा ?

(पूर्वपक्षिणा बाधकत्वयनिरासः)

नाच, स्वर्गलोकवासिना जरामरणक्षुत्पिपासाशोकादिरादित्यस्य अमृतपानादमृतत्वप्राप्तेश्च पुराणेषु स्वर्गस्वरूपकथनप्रकरणेषु दर्शनात्, 'आमृतसंप्लव स्थानममृतत्व हि भाष्यते' इति स्मरणात्, अत्रैव 'अजीर्यताममृतानामुपेत्य' इति(१)मृत्या'वप्यमृतशब्दप्रयोगदर्शनाच्च, स्वर्गलोकवासिनामेव ब्रह्मोपासनद्वारा 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले' इति श्रुत्युक्तरीत्या अमृतत्वप्राप्तेस्तम्भवेन 'स्वर्गलोका अमृततः भजन्ते' इत्यस्योपपत्तेश्च आपेक्षिकामृतत्वपरतया लोकवेदनिरुद्धोपसंहारिकामृत-

१. मृत्यावपीति । अमृतानामुपेत्येत्यस्य भयादृशान् अमृतान् उपेत्येत्यर्थकृतया मृत्युरनित्योऽप्यमृतशब्दनिर्दिष्ट इति भावः ।

शब्दानुसारेण प्रक्रमस्याभ्यस्तानन्यथासिद्धविशेष्यवाचिस्वर्गशब्दस्या-
न्यथानयनासम्भवात् । न हि देवदत्तोऽभिरूप इत्युक्ते अभिरूपपद-
स्वारस्यानुसारेण देवदत्तपदस्यात्यन्ताभिरूपयज्ञदत्तपरत्वमाश्रीयते ॥

न द्वितीय ; 'क्षिणाचिकेतस्त्रिभि' इति मन्त्रस्य स्वर्गसाधन
स्यैवाग्नेस्तिरभ्यासे जन्ममृत्युतरणहेतुभूतब्रह्मविद्याहेतुत्वमस्तीत्येतदर्थक-
तथा स्वर्गशब्दस्य मुख्यार्थपरत्वानाधकत्वात् । अत एव तत्तुल्यार्थस्य
'करोति तथेन पुनर्न जायते' इत्यस्यापि न स्वर्गशब्दमुख्यार्थवाधकत्वम् ॥

नापि क्षयिष्णो स्वर्गस्य फलान्तरविमुखनचिकेत प्रार्थ्यमान
त्वानुपपत्तिरिति तृतीय पक्षः । स्वर्गसाधनाग्निप्रश्ने प्रतिश्रुतना हितैषिणा
मृत्युना अपृष्टेऽपि मोक्षस्वरूपे, 'अनन्तलोकासिमथो प्रतिष्ठाम्,
'क्षिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सधिं तिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू' इत्यादिनो-
पक्षिते उत्पन्ना मुमुक्षा 'अन्य वरं नचिकेतो वृणीष्व' इति प्रतियेधेन
दृढीकृता । तस्या च दशाया क्रियमाणा क्षयिष्णुफलनिन्दा प्राचीनस्वर्ग-
प्रार्थनाया कथं बाधिका स्यात् । किञ्च 'श्वोऽभावा मर्त्यस्य' इत्यादौ
मर्त्यभोग(ग्य) निन्दाया एव दर्शनेन स्वर्गनिन्दाया अदर्शनात्, स्वर्ग-
शब्दस्य मोक्षपरत्वे तस्य ज्ञानैकसाध्यनया तत्प्रयोजनकत्वस्याग्नावभावात्
(वेन) उपक्रमोपसहारमध्याभ्यस्तस्वर्गशब्दपीडाप्रसङ्गाच्च । सन्तु वा प्रनि-
वचने बाधकानि, अथाप्युपक्रमाधिकरणन्यायेन प्रक्रमस्य प्रश्नवाच्यस्व-
स्वर्गशब्दस्यैव प्रबलत्वात् । न च 'भूयसा स्यात् सधर्मतमम्' इति न्यायात्
भूयोनुग्रहार्थमल्पस्योपक्रमस्य बाध्यत्वमस्तिवति वाच्यम्, 'मुख्यं वा—

इति (12-2-28) सूत्रे औपसंहारिकबहुपेश्याऽपि मुख्यस्यैव प्राबल्योक्तेः। तस्मात् स्वर्गशब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागे न किञ्चित् कारणमिति ॥

(मोक्षपरत्वसिद्धान्तः)

अत्रोच्यते-स्वर्गशब्दस्य मुख्यैव वृत्त्या मोक्षवाचित्वम् । स्वर्ग-
कामाधिकरणे, 'नागृहीतविशेषणान्यायेन (1-3-10) स्वर्गशब्दस्य प्रीति-
वचनत्वमेव, न प्रीतिविशिष्टद्रव्यवाचिता' इत्युक्त्वा--'ननु स्वर्गशब्दस्य
नागृहीतविशेषणान्यायेन प्रीतिवचनत्वे सिद्धेऽपि देहान्तरदेशान्तरभोग्य-
प्रीतिवाचिता न सिद्धयेत् । न च 'यस्मिन्नोष्णम्' इति वाक्यशेषात्
विभुदेशस्य स्वर्गशब्दस्य प्रीतिविशेषवाचित्वनिश्चय इति वाच्यम् ; प्रीति-
मात्रवाचित्वेन निर्णीतशक्तिकतया सन्देहाभावेन 'सन्दिग्धेषु वाक्य-
शेषात्' इति (1-4-29) न्यायस्यानवतारात्' इति परिचोद- 'यद्यपि
लोक एव स्वर्गशब्दस्य निर्णीतार्थता, तथापि लोकावगतसातिशयसुखवा-
चित्वे तत्साधनत्वं ज्योतिष्टोमादीनां स्यात् । तथाच 'अल्पधननरायास-
साध्ये लौकिके तदुपायान्तरे संभवति न बहुधननरायाससाध्ये बहन्तराये
ज्योतिष्टोमादौ प्रेक्षावान् प्रवर्तत इति प्रवर्तकत्वं ज्योतिष्टोमादिविधेर्न
स्यात् । अतः वाक्यशेषावगते निरतिशयप्रीतिविशेषे स्वर्गशब्दस्य शक्तौ
निश्चिताया वाक्यशेषाभावस्यलेऽपि यववराहादिष्विव स एवार्थः ।
लौकिके सातिशयप्रीतिमरिते गुणयोगादेव वृत्तेरुपपत्तेर्न शक्त्यन्तर-

१. अल्पधननरायासेत्यत्र निरायासेति पाठः स्यात् । यद्वा
अल्पधन-अल्पसंख्याकर-अल्पायाससाध्यमिदम् । बहुधनगुणरवक्षा-
याससाध्यं तु धैदिकमित्यर्थः ॥

कल्पना । न च प्रीतिमात्रवचनस्यैव स्वर्गशब्दस्य वेदे निरतिशयप्रीति-
वाचित्वमस्त्विति वाच्यम् । निरतिशयत्वांशस्यान्यतोऽनवगतत्वेन तत्रापि
शक्त्यवश्यम्भावेन स्वर्गशब्दस्य लोकवेदयोरनेकार्थता[हिः] स्यात् (?) ।
यदा तु वैदिकप्रयोगावगतनिरतिशयप्रीतिवाचिता, तदा सातिशये
लौकिके प्रीतित्वसामान्ययोगाद्गौणी वृत्तिः—इति मीमांसकैर्निरतिशय-
सुखवाचित्वस्यैव (6 1) समर्थिततया मोक्षाय स्वर्गशब्दवाच्यत्वे विवादा-
योगात् ; पार्थशब्दस्यार्जुन इव तदितरपृथापुत्रेषु प्रचुरप्रयोगाभावेऽपि
पार्थशब्दमुख्यार्थत्वान्नाशयत् स्वर्गशब्दस्य सूर्यभुवान्तर्वर्तिलोकगतमुख-
विशेष इव अन्यत्र प्रचुरप्रयोगाभावेऽपि वाच्यत्वानपाधात् । 'बहि-
राज्यादिशब्दानामसंस्कृततृणवृतादिव्यर्थैरप्रयुज्यमानानामपि अस्त्येव
तद्वाचित्वम् । केषांचित् अप्रयोगमात्रस्य शक्त्यभावासाधकत्वात् ।
अतस्तृणत्वादजातिवचना एव बहिरादिशब्दाः' इति बहिराज्याधिकरणे
(1.1.10) स्थितत्वात् । तदुक्तं वार्तिके (तन्त्र 1.4.10) 'एकदेशेऽपि
यो दृष्टः शब्दो जातिनिबन्धनः । तदत्यागात् तस्यास्ति निमित्तान्तर-
गामिता ॥' इति । ततश्च स्वर्गशब्दो मोक्षसाधारण एव ॥

(बहिरादिवैभ्यशंका)

ननु बहिराज्यादिशब्देषु असंस्कृततृणवृतादौ आर्यप्रयोगा-
भावेपि अनार्यप्रयोगसत्त्वात् असंस्कृतवाचिताऽस्तु नाम । स्वर्गशब्दस्य
सूर्यभुवान्तर्वर्तिलोकमुखविशेषातिरिक्तस्थले नियमेनाप्रयोगात् तद्व्यावृत्तैव
शक्तिरभ्युपगन्तव्या । अत एव प्रोद्गातृधिकरणे (3.5-7) उद्गातृशब्दस्य

१. अत एवेति । अस्य ग्रहणमित्यनेनान्वयः । अत एव उद्गातृधिकरणे

ऋद्विग्विशेषे इतरव्यावृत्तप्रयोगविशेषेण रूढत्वात् तस्य चोद्गातुरेकत्वेन,
 'मैतु होतुश्चमस प्रोद्गातृणाम्' इति बहुवचनार्थबहुत्वासम्भवात् तदन्वयार्थं
 रूढिपूर्वकलक्षणया अपसुप्रवृत्तव्यानामेकस्तोत्रसन्निधिना त्रयाणां वा, सप्त
 प्रवृत्तव्यानां चतुर्णां वा उद्गातादीनां छन्दोगानां ग्रहणमिति। एतद्विरुद्धयेत् ।
 तथा अहीनाधिकरणे (१ ३ ४) 'लिख एव साहस्योपसद द्वादशाहीनस्य'
 इत्यतत्याहीनशब्दस्य 'अह ख क्तौ' इति व्याकरणस्मृत्या खप्रत्य
 यान्ततया अहर्गणसामान्यवाचितया व्युत्पादितस्यपि, अहीनशब्दस्य
 नियमेन सत्त्वे अप्रयोगादहर्गणविशेषरूढिमङ्गीकृत्य, ज्योतिष्टोमस्याहर्गण
 विशेषत्वाभावात्, न हीन इति योगस्य रूढिपरत्वेन योगेन ज्योतिष्टोमे
 वृत्त्यसम्भवात् ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीताया अपि द्वादशाहीनम्येति द्वादशोप
 सताया अहर्गणविशेषे उत्कर्ष इत्युक्तम् । तथा 'घाट्यासाज्घानिका
 य्यघाट्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु' इति व्याकरणस्मृत्या सामिधे
 नीमात्रवाचितया व्युत्पादितस्यापि घाट्याशब्दस्य न सामिधेनीमात्र
 वचनत्वम्, नापि धीयमानत्वरूपयोगार्थवशेन धीयमानमात्रवचनत्वम्,
 स्तुतशस्त्रार्थनया धीयमानासु ऋक्षु सामिधेनीमात्रे च घाट्याशब्दा-
 प्रयोगात्, अपितु 'पृथुपाजवत्याौ घाट्ये भवत' इत्यादिवैदिकप्रयोग-
 विषयेषु पृथुपाजवत्यादिष्वेव घाट्याशब्दस्य शक्तिरिति 'समिध्यमानवती
 समिद्धवती चान्द्रेण घाट्यास्त्यु' इति पाश्चमिकाधिकरणे (५ ३ ४)
 स्थितम् । एवमादिक सर्वं विरुद्धयेत् । स्वर्गशब्दे त्वदुक्तरीत्या प्रयो
 त्रयश्चकारो वा गृहीता इत्यर्थः । ग्रहणमित्युक्तमिति पाठः स्याद्वा ?
 अहीनशब्दस्य या रूढिः, तामत्रत्याहीनशब्दस्याङ्गी कृत्येति योजना ॥

गामावेऽपि शक्तिसंभवे उद्गात्वादिशब्दानां ऋत्विग्विशेषादिषु रुढेः
अकल्पनीयत्वादिति चेत्—

(तत्परिहारः)

सत्यम् । यदि सर्वात्मना तदतिरिक्ते स्वर्गशब्दप्रयोगो न
स्यात्, तदा तद्व्यावृत्ता रुदिरभ्युपगन्तव्या स्यात् । अस्ति हि तत्रापि
प्रयोगः । (तै. आ. 1 27-115) 'तस्यां हिरण्मयः कोशः स्वर्गो लोको
ज्योतिषा घृतः ; 'यो वै तां ब्रह्मणो वेद', 'तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्म-
विदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः', 'अपहृत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे
लोके ज्येये प्रतितिष्ठति' इति तैत्तिरीयक-बृहदारण्यक-तलवकारादिषु
अध्यात्मशास्त्रेषु प्रयोगदर्शनात् पौराणिकपरिकल्पितस्वर्गशब्दरुढेः
सांख्यपरिकल्पिताव्यक्तशब्दरुढिवत् अनादरणीयत्वात् । अस्मिन्नेव
प्रकरणे, 'लिणाचिकेतस्रयमेतत् विदिस्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतस्रः
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोष शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके' इति मन्त्रे
कर्मज्ञानसमुच्चयसाध्यवाचकतया ग्रह्यमाणस्य स्वर्गलोकशब्दस्य सूर्यभुवा-
न्तर्वर्तिलोकव्यतिरिक्तवैराजपदवाचकतया परैरपि व्याख्यातत्वात् ।
ननु सूर्यलोकोर्ध्ववर्तिलोकत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्ततया तस्य च वैराजपदेऽपि
सत्त्वात् नामुख्यार्थत्वमिति चेत्—तर्हि भगवद्भोकेऽपि ऊर्ध्ववर्तित्वा-
विशेषेण मुख्यार्थत्वानपायात् । 'स्वर्गपवर्गमार्गाम्याम्' इत्यादि-
व्यवहारस्य ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनोपपत्तेश्च ।

अस्तु वा अमुख्यार्थत्वम् । मुख्यार्थे बाधकसत्त्वात् । किमत्र
बाधकमिति चेत्—श्रयतामवधानेन । 'स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति' इति

प्रथम(मे) प्रश्नमन्त्रे 'न भयं किञ्चनास्ति इति अपहृतपाप्मत्वं प्रतिपाद्यते ।
[कथम् ॥?] 'स्वर्गेऽपि घातभीतस्य' इत्युक्तरीत्या केन पापेन कदा पतिष्या-
मीति भीत्यभाव प्रतिपाद्यते ; स ह्यपहृतपाप्मन एव संभवति । 'न तत्र
त्वं न जरया बिभेति' इत्यनेन विजरस्त्वविमृत्युत्वे प्रतिपाद्यते । 'उमे
तीर्त्वा अशनायापिपासे' इत्यनेन रिजिघत्सत्वापिपासत्वे प्रतिपाद्यते ।
'श्लोकातिग.' इत्यनेन विशोक्तत्वम् । 'मोदते स्वर्गलोके' इत्यनेन 'स
यदि पितृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य पितरससमुत्तिष्ठन्नि । तेन
पितृलोकेन संपन्नो महीयते' इति श्रुतिसन्दर्भप्रतिपाद्ये सत्यकामत्व-
सत्पसङ्कल्पत्वे प्रतिपाद्यते । ततश्चाध्यात्मशास्त्रसिद्धस्यापहृतपाप्मत्वादि-
ब्राह्मणुपाष्टकाविर्भावस्येह प्रतीयमानतया तस्यैवेह ग्रहणसंभवे पौराणिक-
स्वर्गलोकगतापेक्षिकजरामरणाद्यभावस्वीकारस्यानुचितत्वात् ।

अत एव सप्तमे विध्यन्ताधिकरणे (7-4 ।) अनुपदिष्टेतिर्कर्तव्यताक्राशु
सौर्यादिविकृतिमायनासु इतिर्कर्तव्यताकाङ्क्षाया वैतानिककर्माधिकार-
प्रवृत्तत्तयीविहितत्वसामान्यात् वैदिक्येव दार्शनैर्गमासी इतिर्कर्तव्यता
उपतिष्ठत इत्युक्तम् । उक्तं च शास्त्रदीपिकायाम्—

‘वैदिकी वैदिकत्वेन सामान्येनोपतिष्ठते ।

लौकिकी त्वसमानत्वान्नोपस्यास्यत्यपेक्षिता ॥’ इति ।

न च—‘यद्येकं यूपमुपस्पृशेत्, एष ते वायविति ब्रूयात्’
इति विहितस्य ‘एष ते वायौ’ इति वचनस्य वैदिकत्वसामान्येन
विहितवैदिकयूपस्पर्शनिमित्तकत्वमेव स्यात् । न चेष्टापत्तिः । ‘लौकि-
कद्रोष-
संश्लेषात्’ इति (१-३-१) नावमिकाधिकरणविरोधमसङ्गात् इति वाच्यम् ;

‘यूपो व यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्मात् यूपो नोपस्पृश्यः’ इति प्रतिषिध्य,
 ‘यद्येकं यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायाविति ब्रूयात्’ इति अनन्तरमेव
 विहितस्य प्रतिषिद्ध-प्रायश्चित्तसाक्षात् लौकिकस्पर्शविषयत्वावश्यभावेन
 वैदिकविषयत्वासंभवेऽपि असति बाधके वैदिकविषयत्वस्य युक्तत्वात् ।

अत एव, ‘यावतोऽश्वान् प्रतिगृहीयात् तावतो वायुणान्
 चतुष्कपालान्विषेत्’ (3-4-34) इति विहितेर्द्विवैदिक एवाश्वदाने, न तु
 ‘न केसरिणो ददाति’ इति निषिद्धे प्रायश्चित्तसापेक्षे सुहृदादिभ्यः
 स्नेहादिना क्रियमाणे इति निर्णीतं तृतीये । तथा ‘योगिनः प्रति संयेंते
 सार्ते चैते’ (4-2-20) इति सूत्रे सार्तस्य वेदान्ते न प्रत्यभिज्ञानमित्युक्तं
 परैः । ततश्च ‘स्वर्गे लोके’ इति मन्त्रे अध्यात्मशास्त्रसिद्धस्यापहतपाम्पत्वादि-
 ब्राह्मणगुणाष्टकस्यैव ग्रहणमुचितम् । ‘स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते’ इति
 द्वितीयप्रश्नमन्त्रे अमृतत्वभाक्त्वश्रवणात् ; अमृतत्वशब्दस्याध्यात्मशास्त्रे
 मोक्ष एव प्रयोगात् । ‘अजीर्यताममृतानाम्’ इत्यत्र अमृतशब्दस्यापि
 मुक्तपरत्वेनापेक्षिकामृतत्वपरत्वाभावात् । उत्तरत्वं ‘ततो मया नाचि-
 केनश्चितोऽग्निरन्त्यैर्द्रव्यैः प्रातवानस्मि नित्यम्’, ‘अमयं तितीर्षितां पारं
 नाचिकेतं शक्रेमहि’ इति परस्यैव ब्रह्मणो नाचिकेतामिप्राप्यत्वकथनेन
 स्वर्गशब्दस्य प्रसिद्धस्वर्गपरत्वासंभवात् । ‘नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते’
 इति ब्रह्मेतरविमुखतया प्रतिपादितस्य नचिकेतसः क्षयिष्णुस्वर्गप्रार्थनानु-
 पपत्तेश्च । ‘मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्’ (12 2 23) इत्यत्र-‘समसंख्या-

प्रतिगृहीयादितीदं प्यर्थगर्भम् । ततो दद्यादित्यर्थ इति तत्रैव
 स्थितम् । प्रतिमुञ्चेत्यादाविव प्रत्यनीकपरतया वा दद्यादित्यर्थोऽस्तु ॥

येषु प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चेके ।
एतद् विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेव वरस्तृतीय ॥ २१ ॥

कयो परस्परविरोध एव मुख्यस्य प्राबल्यम् । न ह्यल्पवैगुण्ये समवनि बहु-
वैगुण्य प्रयोगवचन क्षमते । अतः यत्तु अधन्याना भूयस्त्वम् , तत्तु 'भूयसा
स्यात् सधर्मत्वम्' इति न्याय एव प्रवर्तते' इत्येव मीमांसकैः स्थिरीकृत्य
सिद्धान्तितत्वात् , प्रतर्दनविद्यायाम् , 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति',
'एष लोकाधिपतिरेष लोकपाल -आनन्दोऽजरोऽमृत ' इत्यापसहारिक-
परमात्मधर्मबाहुल्येन प्रकमथुन्जीमलिङ्गनाथस्य (१ । २७) 'प्राणस्त
धानुगमात्' इत्यतः प्रतिपादितत्वादित्यल्पातिचर्चया । प्रवृत्तमनुसराम ॥

नचिकेता आह—येषु प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्ती-
त्येके नायमस्तीति चेके । एतद् विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेव
वरस्तृतीयः । 'अथा चराचरग्रहणात्' (१ २ ७) इत्यधिकरणे इन्द्र मन्त्र
प्रभृत्येतत् हि भगवता भाष्यकृता— 'अत्र परमपुरोहितरूपप्रप्राप्तिश्चक्षण-
मोक्षवाधात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपरमात्मोपासन-परावरात्मतत्त्ववि-
ज्ञासयाऽयं प्रश्नः कियत् । एवञ्च 'येषु प्रेते' इति न शरीरविद्योग-
मात्राभिप्रायम् , अपितु सर्ववन्धविनिर्मुक्तेशाभिप्रायम् । यथा 'न प्रेत्य
सञ्जाऽस्ति' इति । अयमर्थः — मोक्षाधिकृते मनुष्ये प्रेते—सर्ववन्ध-
विनिर्मुक्ते तत्स्वरूपविषया वादिप्रतिपत्तिनिमित्ता अस्तिनास्त्यात्मिका
येषु विचिकित्सा, तदपनोदनाय तत्स्वरूपयायात्म्य त्वयाऽनुशिष्टोऽहं
विद्याम्-जानीयामिति । तथा हि बहुधा निमित्तिपद्यन्ते—केचित् वित्ति
मात्रस्याऽऽत्मनः स्वरूपोच्छित्तिलक्षणमोक्षमाचक्षते । अन्ये वित्तिमात्रस्यैव

सतोऽविद्यास्तमयम् । परे पापाणकल्पस्यात्मनो ज्ञानाद्यशेषवैशेषिक-
 गुणोच्छेदलक्षण कैवल्यरूपम् । अपरे अपहृतपाप्मान परमात्मानमभ्युप-
 गच्छन्त तस्यैवोपाधिससर्गनिमित्तजीवभावस्योपाध्यपगमेन तद्भावलक्षण
 मोक्षमातिष्ठन्ते । त्वय्यन्तनिष्णातास्तु निखिलजगदेककारणस्याशेषहेय
 प्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासंख्येय
 कल्याणगुणाकरस्य सकलेतरविलक्षणस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मण
 शरीरतया प्रकारभूतस्य अनुकूलापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपस्य परमात्मानुभै-
 करस्य जीवस्य अनादिकर्मरूपाविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानु-
 भवमेव मोक्षमाचक्षते । तत्र मोक्षस्वरूप तत्साधन च त्वत्प्रसादात् विद्या
 मिति नचिकेतसा पृष्ठो मृत्यु ”—इति भाषितम् ॥ तथा ‘त्वयाणामेव
 चैवम् ’ (1 4 4) इति सूत्रे ‘तृतीयेन वरेण मोक्षस्वरूपप्रश्नद्वारेणोपेय
 स्वरूपमुपेतृस्वरूपमुपायभूतकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूप च पृष्टम्’ इति च
 भाषितम् । श्रुतप्रकाशिकाया च, “येयमित्यादिप्रश्नवाक्ये मोक्षस्वरूप
 प्रश्न कण्ठोक्त । प्रतिवचनप्रकारेणोपासनादिप्रश्नार्थसिद्ध । निर्वि-
 शेषतापत्तिर्भोक्ष्येत्, वाक्यार्थज्ञानस्योपायता स्यात् । उभयलिङ्गक
 प्राप्य चेत्, तथात्वेनोपासनमुपाय स्यात् । अत मोक्षस्वरूपज्ञानं
 तदनुबन्धिज्ञानायेक्षम्” इति वर्णितम् ।

अत ‘येय प्रेत’ इत्यस्य मुक्तस्वरूपप्रश्नपरत्वमेव, न देहाति-
 रिक्त पारलौकिककर्मानुष्ठानोपयोगिकर्तृमोक्षात्मकजीवस्वरूपमात्रपरत्वम् ।
 अन्यथा तस्यार्थस्य दुरधियमत्वप्रदर्शन-विविधमोगविनरण-प्रलोभनपरीक्षाया
 असम्भावदिति द्रष्टव्यम् । नचिकेतसो ह्ययमभिप्राय - हितैषिवचनादात्मा

परित्यक्तचरमदेह ¹आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टको भवतीत्युपश्रुत्य,
 'स्वर्गे लोके न भय किंचनास्ति' इत्यादिना मन्त्रद्वयेन मोक्षसाधन-
 भूताग्निप्राक्षम् । अधुना तु वादिविप्रतिपत्त्या तद्विषये सन्देहो जायते ।
 अयं 'स्वर्गे लोके न भय किंचनास्ति' इत्यादिना मयोपन्यस्तापहत-
 पाप्मत्वादिविशिष्टरूप आत्मा अस्तीत्येके, नास्तीत्यपरे, तस्या उपदिष्ट
 एतज्जानीयामिति । अत एव प्रतिवचने, 'एतच्छ्रुत्वा सप्रतिगृह्य मर्त्यं
 प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा' इति
 एतत्प्रश्नानुगुण्यमेव दृश्यते । अतो यथोक्त एवार्थः ।

केचित्तु—'परामिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य कथंविपर्ययौ'
 इति सूत्रे तिरोहितमिति निष्ठान्तपदे उपसर्जनतया निर्दिष्टस्य तिरोधानस्य
 'देहयोगाद्वा सोऽपि' (३ २ ५) इति तदुत्तरसूत्रे, 'सोऽपि तिरोधानमाधोऽपि'
 इति पुनरुक्ततच्छब्देन परामर्शदर्शनात्, 'गुहा मणिष्ठावात्मनौ हि
 तद्दर्शनात्' इत्येतापि प्रविष्टाविति उपसर्जनतया निर्दिष्टस्य प्रवेशस्य तद्दर्श-
 नादिति तच्छब्देन परामर्शदर्शनात्, "सर्वनाम्नाऽनुसन्विष्टैरिच्छित्तस्य"
 इति वामनसूत्रे वृत्तद्वितादिश्रुतिन्यग्भूतस्यापि सर्वनाम्ना परामर्श-

1. प्रतश्चन्द्रस्य सामान्यतो मृतमात्राचित्वेऽपि मुक्तपरत्वं
 लाभः, स्वर्गादिगामिमृतपुरारविषयेऽस्य संदेहमसत्तयभावादित्यनु-
 कमेव । किञ्च व्यक्तिवचनानां संनिहितव्यक्तिवचनत्वमिति निय-
 मात् चरमशरीरवियोगवत् एवेह प्रवृत्तत्वात् तद्ग्रहणमेव । कथं
 तस्य प्रवृत्तत्वमिति चेत्—'विष्णाचिरेत—तपति जन्ममृत्यु' इति
 तीर्णजन्ममृत्युर्हि प्राक् सेनोक्तः । तद्विषय एव वादिविप्रतिपत्ति-
 प्रदर्शनेन विचारारम्भ इति ।

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेव धर्मः ।

स्याद्भीकृतत्वात्, 'येयं भेत' इति निष्ठान्तप्रेतशब्दे उपसर्जनतया निर्दिष्टस्यापि प्रायणशब्दितमोक्षस्य ['देहयोगाद्वा सोपि' इतिवत्] 'नायमस्तीति चैके' इत्यत्र अयमिति पदेन परामर्शोऽस्तु । न चैवं मुक्तवत्यस्मिन् भोजनमस्ति वा न वेति वाक्यवत्, 'मुक्तेऽस्मिन् मोक्षोऽस्ति न वा' इति सन्देहकथनं व्याहृतार्थमिति वाच्यम्; मोक्षसामान्यमभ्युपेत्य मोक्षविशेषसन्देहस्योपपादयितुं शक्यत्वात् । अयमित्यनेन विशेषपरामर्शसंभवात् । ननु न प्रायणशब्दस्य मोक्षवाचित्वं कचिद्दृष्टम् । शरीरवियोगवाचित्वात् । श्रुतप्रकाशिकायां शरीरवियोगवाचित्वमभ्युपेत्यैव चरमशरीरवियोगपरतया व्याख्यातत्वादिति चेत्—अस्त्येवम् । तथापि अयमित्यनेन चरमशरीरवियोगपरामर्शसंभवात् तद्विषयिण्येव विचिकित्सा अस्तु । ननु तस्य निश्चितत्वात् तद्विषयिणी विचिकित्सा नोपपद्यत इति चेत्—सत्यम् । अयं चरमशरीरवियोगः ब्राह्मरूपाविर्भावपूर्वमावित्वेन रूपेणास्ति न वेति विचिकित्सायाः सूत्रपादत्वात् इति वदन्ति ॥ २१ ॥

एवं मुक्तस्वरूपं पृष्ठो मृत्युः उपदिश्यमानार्थस्यातिगहनतया पारंप्राप्तुमशक्यते मध्ये पतयालवे नोपदेष्टव्यमिति मत्वाऽऽह देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा । बहुदर्शिभिरपि देवैरस्मिन् मुक्तात्मस्वरूपे विचिकित्सितम्—संशयितम् । न हि सुज्ञेयमणुरेव धर्मः ।

२२. देवैरप्यत्रेति योजना । हेतुपरदृष्ट्यादर्थं दर्शयन्नाह इति मूढम इति । धर्म इत्युपायवाचिपदयोगात् भेतस्य जीवस्य निर्दि-

अन्य वर नचिकेतो वृणीष्व मा मोषरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २२ ॥
 देवेरतापि विचिकित्सित किल त्वञ्च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।
 वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥
शतायुष पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।

आत्मतत्त्व न सुज्ञानमिति सूक्ष्म एव धर्म । सामान्यतो धर्म एव
 दुर्ज्ञान । तत्ताप्ययं दुर्ज्ञान इति भाव । अन्य वर नचिकेतो
 वृणीष्व । स्पष्टोऽर्थ । मा मोषरोत्सीरति मा सृजैनम् । मामा
 इति निषेधे वीप्साया द्विर्वचनम् । उपरोध मा कार्षी । एनं
 मा—माम् अतिसृज मुञ्च ॥ २२ ॥

एवमुक्तो नचिकेता आह—देवेरतापि विचिकित्सित
 किल । स्पष्टोऽर्थ । स्व च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ । त्व च
 मृत्यो 'न सुज्ञेयम्' इति यदात्मस्वरूपमुक्तवान् । वक्ता चास्य त्वादृ
 गन्यो न लभ्यः नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् । त्वादृक्—
 त्वादृश इत्यर्थ । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २३ ॥

एव नचिकेतसोक्तो मृत्यु विषयस्य दुरधिगमतया मध्ये न
 त्यक्ष्यतीति निश्चित्य, सत्यपि महणसामर्थ्ये विषयान्तरामक्तचेतसे एता
 दृश मुक्तात्मतत्त्व नोपदेशार्हमिति मत्वा मुमुक्षास्थैर्यानु(नि)वृत्त्यर्थे
कारस्थितिरूपसत्ताहेतु कश्चिदुपायोपि प्राप्नुयति इति सिद्ध्यति ।
 मामेत्यादे—मा मा वाधस्य, एन वर मा प्रति मुञ्च, मा न पृच्छेत्यर्थो
 भावप्रकाशिरायाम् । अतुर्येवादस्य—मोषरोत्सीरति मा भूत् । एन
 वर मा त्यज गृहाणेत्यर्थोपि धन्यत इव । तेन द्वित्साव्यञ्जनम् ।

२४ निश्चित्येति । यमेन उपेक्षार्थमुक्त दुरधिगमन्यादिकमेव
 हेतुशून्य उपदेशप्रार्थनात् अपतयालुञ्च निश्चित्येत्यर्थ ।

भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २४
एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविना च ।

महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २५

प्रलोभयन् उवाच-शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हास्त
हिरण्यमथान् । स्पष्टोऽर्थः । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व । पृथिव्या
विस्तीर्णम् आयतनं गण्डलं राज्ञं वृणीष्व । अथवा भूमेस्सनन्धिं मह
दायतनं विचित्रजालाभासादादियुक्तं गृहं वृणीष्व । स्वयं च जीव
शरदो यावदिच्छसि । [यावत्-?] यावद्वर्षाणि जीवितुमिच्छसि,
तावज्जीवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां
च । उक्तेन वरेण सहशमन्यदपि वरं मन्यसे चेत्, तदपि वृणीष्व
प्रभूतं हिरण्यरत्नादिकं चिरजीवनं चेत्यर्थः । महाभूमौ नचिकेतस्त्व
मेधि । एधि-भय । राजेति शेषः । अस्तेर्लोभमध्यमपुरषैकमचनम् ।
कामानां त्वा कामभाजं करोमि । कामानाम्—काम्यमानानां-
मत्सरं प्रभृतिविषयाणाम् । कामभाजम्—काम = कामना । तां प्रियं
तया भजतीति कामभाक्, तम् । काम्यमानाप्सरं प्रभृतीनामपि काम
नाविषयं करोमीत्यर्थः ॥ २५ ॥

२५ अन्यदपीति 'एतत् तयाणां प्रथमं वरं वृणे' इति न
ह्यननिदशः । वरं मन्यसे-वस्त्वेन मन्यसे । एवञ्च तदपीत्यपि युक्तम् ।

ननु नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चिदित्युक्तत्वात् कथमुक्तेन वरेण
सहशमन्यदपीति अत्रोच्यते इति चेत्-उक्तेन वरेणेत्यस्य २४ श्लोकोक्तेन
वरणीयेनेत्यर्थः । यद्वा यमेन प्रलोभनाय तुल्यत्वारोपं कृतस्यात् ॥

येये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाच्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमा रामास्तरथास्तर्था न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरण माऽनु प्राक्षीः ॥ २६
श्वोऽभावा मर्त्यस्य यदन्तर्केतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।

य ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाच्छन्दतः
प्रार्थयस्व । छन्दत - यथेच्छमित्यर्थः । इमा रामास्तरथास्तर्था न
हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः । रथवादित्तसहिता मया दीयमानाः
स्त्रियो मनुष्याणां दुर्लभा इत्यर्थः । आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व ।
आभि मया दत्ताभिः परिचारिकाभिः पादसवाहनादिशुश्रूषा कारये-
त्यर्थः । नचिकेतो मरण माऽनुप्राक्षीः । मरणमनु मरणात् मुक्तेः
पश्चात्, मुक्तात्मस्वरूपमिति यावत् । मरणशब्दस्य देहवियोगसामान्य-
वाचिनोपि प्रकरणवशेन विशेषवाचित्वं न दोषायेति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

एवं प्रलोभ्यमानोपि नचिकेता अक्षुभितहृदय आह—
श्वोऽभावा मर्त्यस्य यदन्तर्केतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
हे अन्तर्क ! त्वदुपन्यस्ता ये मर्त्यस्य कामा ते श्वोऽभावाः—धः
अभावः येषां ते तथोक्ता । दिनद्वयस्यायिनो न भवन्तीत्यर्थः ।

२६. ईदृशा इति रामाविशेषणं छान्दसम् । न हीदृशाः
कामा लम्भनीया इति नहीत्यादेः पृथग्याप्यत्वे रामा इत्यत्र
प्रदीयन्त इत्यध्याहारस्स्यात् । प्रार्थयस्वेत्यत्रान्वयो वा । इमाः रामाः
ईदृशाः कामाश्च न लम्भनीया इत्यन्वयो वा । मरण मा प्राक्षीरिति
मोक्षे मरणपदप्रयोगः अतिद्वेधव्युत्थापनाय, जीयन् भोग्यं विहाय को
नु मरणं चिन्तयेदिति । २७. यन्मर्त्यस्य एतत्सर्वेन्द्रियाणां तेजः
श्वोऽभावाः कामा जरयन्तीत्यन्वयः ॥

अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तथैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २७ ॥
न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत् त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २८

सर्वेन्द्रियाणां यदेतत् तेजः, तत् क्षपयन्ति । अप्सरःप्रभृतिभोगा हि
सर्वेन्द्रियदौर्गल्यावहा इति भावः । अपि सर्वं जीवितमल्पमेव ।
ब्रह्मणोपि जीवितं स्वल्पम्, किमुतासदादिजीवितम् । अतश्चिरजी-
विकापि न वरणाहेति भावः । तथैव वाहास्तव नृत्यगीते । वाहाः
रथादयः । तिष्ठन्त्विति शेषः ॥ २७ ॥

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि वित्तेन लब्धेन कस्य-
चित् वृत्तिः दृष्टचरी । 'न जातु कामःकामानामुपभोगेन शाम्यति' इति
न्यायादिति भावः । किञ्च, लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत् त्वा । त्वां वयं
दृष्टवन्तश्चेत्, वित्तं प्राप्स्यामहे(?) (प्राप्स्यामः?) (लप्स्यामहे?) । स्वदर्शन-
मस्ति चेत्, वित्तलभे को भार इति भावः । तर्हि चिरजीविका मार्थनीये-
त्यत्राह—जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वम् । यावत्कालं याम्ये-
पदे त्वमीश्वरतया वर्तसे—व्यत्ययेन परस्मैपदम्—तावत्पर्यन्तमस्माक-
मपि जीवने सिद्धमेव । न हि त्वदाज्ञातिलङ्घनेन असज्जीविनान्तकर-
कश्चिदस्ति । वरलाभालाभयोरपि तावदेव जीवनमिति भावः । वरस्तु
मे वरणीयः स एव । अतः 'येयं प्रेते' इति माक्प्रस्तुतो वर एव
वरणीय इत्यर्थः ॥ २८ ॥

२८. ईशावदाचरिष्यसि ईशिष्यसीत्युक्तौ निन्दाधिक्यसूत्र्या
तदुपेक्षया व्यत्ययपक्ष एवाऽऽहृतः ।

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन् मर्त्यः क तदास्थः (कथःस्थः) प्रजानन् ।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदान् अनतिदीर्घं जीविते को रमेत ॥ २९ ॥
यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्योः [यत्] सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

अजीर्यताममृतानामुपेत्य । जरामरणशून्यानां मुक्तानां स्वरूप
ज्ञात्वा । जीर्यन् मर्त्यः क तदास्थः प्रजानन् । प्रजानन् विवेकी
जरामरणोपप्लुतोऽयं जन तदास्थः जरामरणाद्युपप्लुताप्सरःप्रभृति-
विषयविषयकास्त्रावान्, क—कथं भवेदित्यर्थः । कथस्य इति (इति
पाठे!) अधोदेशभूतभूमिष्ठ इत्यर्थः । अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमो-
दान् । तत्त्वान् वर्णरतिप्रमोदान् । वर्णाः आदित्यवर्णत्वादिरूप-
विशेषाः, रतिप्रमोदाः ब्रह्मभोगादिजनितानन्दविशेषाः, तान् सर्वान्
अभिध्यायन् निगुणतया निरूपयन् । अनतिदीर्घं जीविते को
रमेत । अत्यल्पे ऐहिके चिरजीविते कः प्रीतिमान् स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्योः [यत्] सांपराये महति ब्रूहि
नस्तत् । महति पारलौकिके यस्मिन् मुक्तात्मस्वरूपे संशेरते, तदेव मे

२९. भूमिष्ठो जीर्यन्मर्त्यः जरामरणदूरदेवतकाशमेत्य देव-
लोकभूलोकगतवर्णरतिप्रमोदधैलक्ष्ण्यं भूमावर्जनतिदीर्घं जीवितं च
विदितवान् कथमत्रापेक्षां कुर्यात् । उत्कृष्टभोगभाग्भिर्भवाद्दी-
र्घैरपि विचिकित्सिततमपेक्षितमुपेक्ष्य मयाद्दशभोगतोपि जुगुप्सि-
तमधोलोकभोगं कथमहमिच्छेयमित्यर्थोपि न बाधितः । अथापि
मोक्षस्य, मोक्षे जक्षत्कीडमित्यादिविशेषाणाञ्च हितं विचयनरत्नेन
शुद्धत्वात् तत्र विशेषतोऽभिरुचिः शिष्यस्य प्रदर्शिता भवति । अमृ-
तादिपदञ्च मुख्यं स्वाभिमतयोजनायामिति तथाऽत्र ध्याय्यातम् ॥

योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ ३० ॥

॥ इति प्रथमा वल्ली ॥ (१)

॥ अथ द्वितीयवल्ली ॥ २.

हरिः ओम् । अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उमे नानार्थं पुरुषं सिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थात् य उ प्रेयो वृणीते ॥

ब्रूहि । योऽयं व.....नचिकेतां वृणीते । गूढमात्मतत्त्वमनुप्रविष्टः
योऽयं वरः, तस्मादन्यं नचिकेता न वृणीते स इति श्रुतेर्वचनम् ॥ ३० ॥

॥ इति प्रथमवल्लीप्रकाशिका ॥

एवं शिष्यं परीक्ष्य तस्य मुमुक्षास्थैर्यं निश्चित्य तस्योपदेशयोग्यतां
मन्वानः मुमुक्षां स्तौति—अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः । अतिपशस्तं
मोक्षशर्माप्यन्यत् ; प्रियत्वास्पदं भोगवर्माप्यन्यत् । ते उमे नानार्थं
पुरुषं सिनीतः । ते—श्रेयःप्रेयसी परस्परविलक्षणप्रयोजने सती पुरुषं
सिनीताः—वल्लीतः । पुरुषं स्ववशतामापादयत इत्यर्थः । तयोः श्रेय
आददानस्य साधु भवति । तयोर्मध्ये श्रेय आददानस्य—मोक्षाय

३०. योऽयमित्यर्धमपि नचिकेतोवाक्यमेव भवितुमर्हति,
नाहं वृणे इत्यनुस्त्वा, न नचिकेता वृणीते इत्युक्तिर्वरे स्वत्याऽऽ-
ग्रहप्रदर्शनाय, उक्तवरत्वागो नाहं नचिकेताः स्यामिति । 'अथ
रामस्य रामत्वम्' इतिवत् । उपर्यपि विद्याभीप्सितं त्वां मन्ये इति
वक्तव्ये विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये इति चक्ष्यते । अन्यथा अस्य
श्रुतिवाक्यत्वे योऽयमिति पदास्वारस्यम्, वृणीते इति धर्तमानकाल-
वाधात् स्मेत्यध्याहारप्रसङ्गश्च । अथाप्यात्मविकृत्यनदोषशङ्कायाः
अप्रसङ्गाय यथाशास्त्रमेव व्याख्याय स्मेत्यध्याहारोपि कृत् इव ॥

धेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतन्मोः संश्रित्य विविनक्ति धीरः ।
 श्रेयो हि धीरोऽमि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥
 स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामान् अभिष्यायन् नचिकेतोऽत्यन्ताधीः ।
 नैतां वृक्षां वित्तमयीमवाप्नो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥

मपनमानस्य साधु-भवेति । हीयतेऽर्थात् य उ प्रेयो वृणीते ।
 यन्तु प्रेयो वृणीते स पुरुषार्थद्वष्टो भवति । उ इत्यन्वयः ॥ १ ॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः । धेयश्च प्रेयश्च मनुष्यं प्राप्नुतः ।
 तौ संश्रित्य विविनक्ति धीरः । तौ श्रेय प्रेय इदानीं सम्यगालोच्य
 नीरक्षरिदं इव पृथग्गोचि । श्रेयो हि धीरोऽमि प्रेयसो वृणीते ।
 प्रिया रमत इति धीरः प्रज्ञाशाली प्रबोधेशया अमि—अभ्यर्क्षितं
 श्रेय एव वृणीते । प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते । मन्दमनिःशेष-
 क्षेमाद्वेनो प्रेयो वृणीते । शरीरस्थोपचयो योगः ; क्षेमः परिपालनम् ॥

स त्वं प्रियान्प्रियरूपांश्च कामान् । तादृशस्त्वं स्तो-
 तृपतश्च प्रियान् काम्यमानान् स्त्यानीनित्यर्थः । अभिष्यायन्
 नचिकेतोऽत्यन्ताधीः । दु लोदकं च दु गमिष्वत्वादिदोषयुक्ततया निर-
 त्ययन् त्यक्तवानसीत्यर्थः । नैतां वृक्षां वित्तमयीमवाप्नो । वित्तमयीं

३. वृक्षासिति । पूर्वं वृक्षीता वृक्षा अन्यथा । यथा रत्नमाला
 शक्तिनोपिक्रमात् वृक्षीता ; न तु अनुभूयया । इयं वृक्षा तदन्येति
 आपनाथमेव, एतां वित्तमयीमिति विशेषणम् । दत्तपूर्वमियाधुना
 अग्निहोरेति कल्पनमनपेक्षितम् । तदा, यस्यां मज्जन्ति बहवो
 मनुष्या इति च न संगतम् ।

दूरमेते विपरीते विपूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सितं(नं) नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥

धनप्रायां सृष्टां—कुत्सितगतिं मूढजनसेवितामैतां नावाप्तवानसि ।
यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

दूरमेते विपरीते विपूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
या अविद्येति ज्ञाता कामकर्मात्मिका, या च विद्येति ज्ञाता वैराग्य-
तत्त्वज्ञानमयी, एते दूरम् अत्यन्तं विपूची विपूच्यौ—भित्तगती ;
परस्परविरुद्धे च । विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये । विद्याभीप्सितं
विद्यार्थिनम् । विद्याभीप्सितमिति पाठे आहिताग्न्यादित्वात् निष्ठान्तस्य
परनिपातः । छान्दसत्वाद्वा । न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ।
कामा बहवोऽपि त्वा नालोलुपन्त—श्रेयोमार्गाद्विच्छेदे न कृतवन्तः ।
विषयवशगो न भवसीत्यर्थः । 'लुपसद्' इति यङन्तालङ् । छान्दसो
यलोपः । यङ्लुगन्ताद्वा छान्दसमात्मनेपदम्, अदभावश्च ॥ ४ ॥

४. या विपूची अविद्या इत्येवमुत्तरत्वान्वये एकवचनमपि
घटते—अथापि तदर्थस्यापि विधेयत्वलाभाय विपूच्यावित्युक्तम् ।
एते इति श्रेयःश्रेयोग्रहणे तु विपूची इति द्वीयद्विवचनं स्वरसमेव ।
अन्यथा सामान्ये नपुंसकम् । परनिपात इति । उपलक्षणमिदम् ।
विद्ययाऽभीप्सितमिति विग्रहः । विद्या नचिकेतसमाप्नुमिच्छतीति
मन्ये इत्यर्थं मन्येपदादाज्ञस्यात् । अर्थपुष्टिश्च । अयं पाठ एव
श्रेयान् । नन्यन्तादेशापवादस्य अदादेशस्य प्रवृत्त्या अलोलुपन्तेति यङ्-
वचने रूपं स्यात् न तु अलोलुपन्तेति । अतः अदभावोऽपि छान्दस
इत्युक्तम् ॥ अत्र लोलुपन्तेति विद्याभीप्सितमिति च माध्यपाठः ।

अविद्यायामन्तरे वर्तमाना स्वय धीराः पण्डितमन्यमाना ।
दन्द्रम्यमाणा परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धा ॥ ५ ॥
न सापरायः प्रतिभाति बालः प्रमाद्यन्त वित्तमोहेन मूढम् ।

‘अविद्या या च विद्येति ज्ञाता’ इत्युपात्तमार्गद्वये अविद्यामार्गं
निन्दति— अविद्यायामन्तरे वर्तमाना । काम्य(म)कर्मादिरक्षणा-
यामविद्याया मध्ये, घनीभूत इव तमसि वर्तमाना । स्वय धीराः
पण्डितमन्यमानाः । स्वयमेव पञ्चाशालिनः शास्त्रकुशलाश्चेति मन्य-
माना । दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना
यथाऽन्धाः । दन्द्रम्यमाणाः जरारोगादिदुःखपीडिता अविवेकिनः
परिभ्रमन्ति । अन्यत् स्पष्टार्थम् । केचित्तु दन्द्रम्यमाणा इति पाठमा-
श्रित्य विषयकामाग्निना द्रुतचित्ता इत्यर्थं वर्णयन्ति ॥ ५ ॥

न सापरायः प्रतिभाति बालः प्रमाद्यन्त वित्तमोहेन
मूढम् । परलोकसाधनव्यापारः अविवेकिनः प्रति न प्रकाशते । प्रमा-
द्यन्तम् अनवहितमनस्कम् । वित्तमोहेन मूढम्-विषयाशावशीकृत

५ अयं मन्त्रो मुण्डकेऽपि (२८) । दन्द्रम्यमाणा इत्यत्र
जङ्घन्यमाना इति भेदः । पण्डितमिति पृथक्पदम् । स्वस्व पण्डित-
मन्यमाना इत्यर्थः । पण्डितमन्यमाना मानोऽहंकारो येषां ते इति
विग्रहे ऐकपद्येऽपि शब्दः साधुरेव ॥

६ सापराय इति । ‘सापरायः तर्तव्याभावात् ’ इति सूत्रम् ।
मुक्तो हि न परेतः किन्तु सपरेतः । ननु तास्तिकाभिमतो भूलोको
दूरस्थितेन मृत्युना अयमिति कथं गृह्यते ॥ नैवम् । धीस्थतया
तथा ग्रहणात् । यद्वा अयमिति वृत्स्तः प्राकृतलोकः, पर इति-
चाप्राकृत उच्यते ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥
श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः ।

मनोरथम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमा-
पद्यते मे । अयमेव लोकोऽस्ति, परलोको नास्तीति मन्यमानः मत्क्रिय-
(त्कार्य)माणयातनाविषयो भवतीत्यर्थः । 'व्यासार्थैः', 'संयमने त्वनुमूय'
इति सूत्रे 'अयं लोको नास्ति पर उत(!)मानी' इति पाठानुसारेण,
अयं च लोकः परश्च लोको नास्तीत्यर्थो वर्णितः । तत्र पक्षे तस्येति
शेषः पूरणीयः । इतिश्च (उतश्च !) शब्दः चार्थः (!) (चशब्दश्चाध्याहार्यः) ।
शिष्टपरिमहाभावात्, 'अयं लोको नास्ति' इत्यस्योपपत्तिर्दृष्टव्या । मानी
त्यस्य दुर्मानित्यर्थः । दुर्मानि पुनः पुनर्वशमापद्यत इति उत्तरत्वं संवध्यते ॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः । यः प्रसिद्धः परमात्मा
सः (!) अनेकैः पुरुषैः श्रोतुमपि न लभ्य इत्यर्थः । श्रवणलाभोपि महा-
सुकृतफलमिति भावः । शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । न हि
श्रोतॄणां सर्वेषां परमात्मपतिपतिः सुलभेति भावः ।

१ व्यासार्थैरिति । संप्रति तत्र टीकायाम्, 'अयं लोको नास्ति न पर
इति मानी' इति नन्दयघटितपाठो लक्ष्यते । न स भावप्रकाशिरूपा-
संमतः । उतेति पाठश्च तत्र न दृश्यते । इतीत्यस्य इतिहेतोस्त्यर्थ-
वर्णनसंभवात् अनन्ययो नास्ति । उपनिषदि पाठभेदकल्पनं विनैव
टीकानिर्वाहोऽपि भवति । तत्र टिप्पणे भाष्यार्थदर्पणे च शेषं द्रष्टव्यम् ।

७. अत्र मन्त्रे, "आदचयेन्वापद्यति कश्चिन्नदेनमादचयेन्वा-
पद्यति तथैव चान्यः । आदचयेन्वापद्यति शृणोति धृत्वाऽप्येनं
वेदं न चैव कश्चित्" इति गीतास्तोत्रोक्तोऽनुसंधेयः ।

आश्वर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्वर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥
न नरेणाचरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥

आश्वर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा । अस्य कुशलो वक्ता
कुशल प्राप्ता च दुर्लभ इत्यर्थः । आश्वर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ।
कुशलेनाऽऽश्चर्येणानुशिष्टो ज्ञाताऽप्याश्चर्यः । 'मनुष्याणां सहस्रेषु
कश्चित् यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मा वेति तत्त्वतः'
इयुक्तेरिति भावः ॥ ७ ॥

न नरेणाऽचरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्य-
मानः । अचरेण अश्रेष्ठेन प्राकृतेन पाण्डित्यमात्रप्रयोजनवेदान्तश्रवणेन
नरेण—देहात्माभिमानिना एष आत्मा सुविज्ञेयो न भवति । कुतो
हेतोः बहुधा चिन्त्यमानः । वादिभिरिति शेषः । अनन्यप्रोक्ते
गतिरत्र नास्ति । अनन्येन—उच्यमानादात्मनोऽनन्येन तदेकान्तिना
ब्रह्मात्मसाक्षात्कारिणा प्रोक्ते अत्र आत्मनि यादृशी अवगतिः, सा
आत्मावगतिरचरेण प्रोक्ते नास्तीत्यर्थः । यद्वा अत्र ससारे गतिः चक-
मण नास्तीत्यर्थः । यद्वा अनन्यप्रोक्ते[अन्यप्रोक्ते] स्वयमवगते गतिः
आत्मावगति नास्तीत्यर्थः । अन्यप्रोक्त इति पाठे अवरनरप्रोक्ते सति
आत्मनि अवगतिर्नास्तीत्यर्थः । ननु येन केनचिदुपदिष्टेऽप्यूहापोहशालिन
स्यादेवेत्यत आह—अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् । यतो अणोर-
प्यणीयान् आत्मा, अतः तत्स्वरूपं तर्कागोचरम् ॥ ८ ॥

1 सुज्ञेय इति माध्यपाठः । 2 अन्यप्रोक्ते पा०

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।

यां त्वमापः सत्यधृतिर्व्यतासि त्वद्वद्वन्नो भूयान्नचिकेतः प्रेष्टा ॥ ९ ॥

जानाम्यहं शेषधिरित्यनित्यं न ह्यधुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।

ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानसि नित्यम् ॥ १० ॥

तदेवाह—नैषा तर्केण मतिरापनेया । एषा आत्मविप-
यिणी मतिः तर्केण प्रापणीया नेत्यर्थः । अतः तर्ककुशलेनापि स्वयं ज्ञातुं
न शक्येत्यर्थः । प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ । हे प्रेष्ठ ! प्रियतम,
स्वस्मादन्येनैव [गुणोत्कृष्टेन] गुरुणा उपदिष्टैव मतिः मोक्षसाधनज्ञानाय
भवति । का पुनः सा मतिरित्यत्राह—यां त्वमापः सत्यधृतिर्व्यता-
ऽसि इति । यां मतिं त्वमापः^१—आप्तवान् सिसाधयिषिततया
निश्चितवानित्यर्थः । सत्यधृतिरसि । सत्या अप्रकम्प्या धृतिर्यस्य स
तथोक्तः । यतेत्यनुकम्पायाम् । त्वाद्वद्वन्नो भूयान्नचिकेतः प्रेष्टा ।
त्वाद्वद्वद्वन्नो भूयान्नचिकेतः प्रेष्टा । त्वाद्वद्वद्वन्नो भूयान्नचिकेतः प्रेष्टा ।
त्वाद्वद्वद्वन्नो भूयान्नचिकेतः प्रेष्टा ॥ ९ ॥

पुनरपि तुष्ट आह जानाम्यहं शेषधिरित्यनित्यम् । शेषधिः
निधिः, कुबेराद्यैर्धर्मम् । एवजातीयकं कर्मफललक्षणमनित्यमिति
जानामि । न ह्यधुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् । ध्रुवं तत्—आत्म-
तत्त्वम् । ^२अधुवैः—अनित्यफलसाधनमृतैः अनित्यद्रव्यसाध्यैर्ना कर्मभि-

९. आपनीयेत्यत्र आपनेयेति छान्दसम् । अपनेतव्या हन्तव्येति
प्रकारान्तरमपि शाहरे ॥ १. आप इति प्रयोगः सद्गुरुप्राप्त्या मतेः
सिद्धप्राप्तत्वाद्वा । १०. शेषधिरित्येवंभूतमर्थमनित्यं जानामीति
योजना । २ अधुवैरिति । कर्मणां सात्त्विकत्यागपूर्वकमनुष्ठानं ध्रुवं
शाश्वतम् स्वामाविकम् ; तत्तद्वानगर्मत्वात् । अन्यथा अधुवत्त्वम् ।

कामस्यासि जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरा-
नन्त्यममयस्य पारम् ।

स्तोमं ¹महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः॥

रित्यर्थः । ततो मया नाचिकेताश्चित्तोऽग्निः अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्त-
वानसि ²नित्यम् । एव ज्ञातवता मया ब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानोद्देशेन
अनित्यैरिष्टकादिद्रव्यैर्नाचिकेतोऽग्निश्चितः । तस्माद्वेतोर्नित्यफलसाधने
ज्ञानं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । अतः ब्रह्मप्राप्तेर्जनैकसाध्यत्वस्य न विरोधः ॥

‘त्वादृङ्मनो मूयान्नचिकेतः प्रष्टा’ इति पूर्वमन्त्रोक्तं नचिकेतसः
श्रवणाधिकारं विवृणोति—कामस्यासि जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरा-
नन्त्यममयस्य पारम् । स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या
धीरो नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः । क्रतोः—कर्मणः प्रतिष्ठाम्—फलभूताम्,
जगतः कामस्यासिम्—चतुर्मुखस्थानपर्यन्तसर्वलोकसंघन्धिभूत्यादि-
विषयात्मककामप्राप्तिं च दृष्ट्वा । मोक्षस्वरूपमाह आनन्त्यममयस्य
पारमित्यादिना । अविनाशित्वमत्यन्तनिर्भयत्वमपहतपाप्मत्वसत्य-
सङ्कल्पत्वादिमहागुणगणरूपस्तोम उरुकीर्तिं स्वैर्यं च मोक्षगतं दृष्ट्वा लौकि-
कान् कामान् प्रज्ञाशालित्वात् (प्रज्ञाशाली त्वं)त्यक्तवानसीत्यर्थः । यद्वा³
मोक्षरूपपरमा मस्वरूप एव सर्वकामावाप्तिं तल्लैव सत्त्वजगदाधारत्वं
क्रतोर्नन्तफलरूपताच्चेत्येवं सर्वं परमात्मविषयतया योजनीयम् (११)

1. स्तोममहदिति शाहरमाध्वपा 2 नित्यमिति । ज्ञानस्य नित्य-
त्वाभावेऽपि नित्यानुवर्त्यमानत्वादपि नित्यत्वम् । 3 यद्वेत्यादि ।
इदम् आनन्त्यादिरूपां प्रतिष्ठां दृष्ट्वा कामाप्तिरूपां प्रतिष्ठामत्यस्त्राक्षी-
रिति योजनान्तरस्याप्युपलक्षणम् ॥

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

तृतीय प्रश्न प्रतिवक्ति—तं दुर्दर्शमित्यादिना मन्त्रद्वयेन ।

दुर्दर्शं—‘श्रवणायापि बहुभिर्वो न लभ्य.’ इत्युक्तरात्वा द्रष्टुमशक्यम्,

गूढ-तिरोधायककर्मरूपाविद्यातिरोहितम्, सर्वभूतानुप्रविष्टम्, गुहाहितं

हृदयगुहावर्तिनम्, गह्वरेष्ठम्—आत्मान्तर्यामिणम्, पुराणम्—

अनादिम् अध्यात्मयोगाधिगमेन—विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य चेतस

आत्मनि समाधानमध्यात्मयोगः, ‘यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः’, ‘यदा

पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह’ इत्यादिना वक्ष्यमाणः । तेन

योऽयमाधिगमः जीवात्मज्ञानम्, तेन हेतुना देवं परमात्मानं मत्वा—

ध्यात्वेत्यर्थः । जीवात्मज्ञानस्य परमात्मज्ञानहेतुत्वादिति भावः ।

हर्षशोकौ—विषयलाभालाभप्रयुक्तहर्षशोकौ जहातीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः । एतत्—आत्मतत्त्व श्रुत्वा,

संपरिगृह्य—मननादिकं कृत्वेत्यर्थः । प्रवृह्य धर्म्यम्—कर्मसाध्यं

शरीरादि प्रवृह्य—पृथक्कृत्य परित्यज्येत्यर्थः । अणुमेतमाप्य ।

एतम्—स्वात्मभूतम् । ‘अणुम् सूक्ष्मतया चक्षुराद्यगोचरम् ‘अणीयान्

ह्यतर्क्यम्’ इति निर्दिष्टं परमात्मानं देशविशेषे प्राप्य । स मोदते

१३. प्रवृह्य । वृह्य उद्यमने । ननु नचिकेतसं ब्रह्मप्रवेशार्हवि-

चृतसद्भावेन मन्य इत्यर्थः कुतो नेत्यत्र, स्वोक्तरात्वा संज्ञां दर्शयति

तस्यैव इति ॥
१. अणुमेतं जीवात्मानम् आप्य—यथावत् अवलोक्य परमपदे

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये ॥ ६३ ॥
अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

मोदनीयं हि लब्ध्वा, सः विद्वान् मोदनीयं प्रीतिविषयमपहत-
पाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टं स्वस्वरूपं लब्ध्वा मोदते—आनन्दी भव-
तीत्यर्थः । ‘एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः’ इति
श्रुत्यर्थोऽत्रानुसन्धेयः । एवं प्रशस्योत्तरमुक्त्वा नचिकेतसं मोक्षार्हत्वेन
स्तौति—विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये । नचिकेतसं प्रति ब्रह्मरूपं
सद्य धाम विवृतद्वारं प्रवेशार्हं मन्ये इत्यर्थः । ‘तस्यैव आत्मा विशते(ति)
ब्रह्मधाम’ इति श्रुतेः ।

ननु ‘ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा’ इति श्रुत्यैकार्थ्याय
‘अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा’ इत्यत्रापि परमात्मात्मकजीव एव
प्रतिपाद्यताम् । ततश्च, ‘तं दुर्दर्शम्’ इति पूर्वखण्डोऽपि जीवपर एवास्तु ।
ततश्च ‘श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः’ इति पूर्वसन्दर्भोऽपि परिशुद्ध-
जीवस्वरूपपर एवास्तु । ततश्च ‘आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्य-
वद्ब्रूयति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न
चैव कश्चित्’ इति परिशुद्धात्मविषयगीतावचनैकार्थ्यमप्युपपद्यत इति

मोदनीयम् “ग्रहपेयिष्यामि सनाथजीवितः” इत्युक्करीत्या शेषेण
स्वेन कैङ्कर्येण प्रीणनीयं परमात्मानं लब्ध्वा मोदयित्वा मोदते—
अप्रधानमानन्दं स्वयमपि लभते । ‘रसं हेवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी
भवति’ इति तदानन्दनस्यैवोद्देश्यत्वादित्यर्थः स्यात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

चेत्—न ; ब्रह्मजज्ञमिति मन्त्रे ब्रह्मजत्वरूपमक्रमश्रुतजीवलङ्घनेन चरम-
श्रुतदेवशब्दस्य देवात्मकत्वरूपार्थाश्रयणेऽपि 'तं दुर्दर्शम्' इति मन्त्रे
तादृशजीवलङ्घनाभावेन देवमित्यस्य देवात्मकमित्यर्थाश्रयणायोगात् ।
एतदेवाभिमेत्य भगवता भाष्यकृता, 'गुहां प्रविष्टौ....' इति सूत्रे,
“परमात्मनस्तावत् 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टम्' इति गुहाप्रवेशो दृश्यते”
इत्युक्तम् । तथैवायं मन्त्रः परमात्मपरतया व्यासार्थिरपि विवृतः ।
गह्वरेष्ठमिति पदेन तु परमात्मनः गह्वरशब्दितदुर्विज्ञेयपरिशुद्धात्म-
स्वरूपशरीरकत्वमप्युक्तम् । इयांस्तु विशेषः—ब्रह्मजज्ञमिति मन्त्रे
परमात्मात्मकपरिशुद्धजीवस्वरूपं प्रतिपाद्यते ; 'तं दुर्दर्शम्' इति मन्त्रे
तु जीवशरीरकपरमात्मस्वरूपं प्रतिपाद्यते । इति न तयो रैकार्थ्यहानिः ॥ १३

'न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्', 'एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः
प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा', 'अध्यात्म-
योगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इति प्रदेशेषु
धर्मफलविलक्षणतया ज्ञानसाध्यतया प्राप्यतया च निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य
स्वरूपं च, उक्तप्रदेशेष्वेव धर्मविलक्षणतया 'मत्वा' इति प्रतिपन्न-
स्योपायस्य स्वरूपं च, 'धीरो हर्षशोकौ जहाति' इत्यत्र धीर इति
प्रतिपन्नस्य प्राप्तुश्च (!) स्वरूपं च गोषयितुं पृच्छन्—अन्यत्र
धर्मादन्यत्ताधर्मात् अन्यत्तासात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च
भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद ॥

ननु भाष्ये “देवं मत्वा” इत्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यमृतस्य

देवस्य, अध्यात्मयोगाधिगमेनेति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तु
प्रत्यगात्मनश्च, 'मत्वा धीरो हर्षशोकौ ब्रह्मातिः' इति
निर्दिष्टस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपशोधनाय पुन प्रपच्छ, अन्यत्र
धर्मादिनि" इत्युक्ते कथं तद्विरुद्धतया 'धीर' इति निर्दिष्टस्य
प्राप्तिरित्युच्यत इति चेत्—मैव बोध—'अध्यात्मयोगाधिगमेन'
इति वेदितव्यतया निर्दिष्टमात्मशब्दवाच्यं प्रजापतिविद्याप्रतिपन्नमुपास्य
प्राप्यभूत परिशुद्धस्वरूपमेव । अतस्तस्यापि प्राप्यनिर्देशकत्वमेव ।
वस्तुगत्या तस्य प्राप्तमिदत्वात् 'प्राप्तु प्रत्यगात्मनश्च' इति भाष्यं न
विरोत्स्यते । अत एव "प्रथमं तावत् प्राप्तु प्रत्यगात्मन स्वरूपमाह
'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति" इत्युत्तरप्राप्यमपि न
विरोत्स्यते । न हि 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति मन्त्रप्रति-
पाद्यस्य विपरिचच्छब्दितपरिशुद्धस्वरूपस्य प्राप्तुरूपतोपपत्तिः । 'आत्मे-
न्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः', 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रमह-
वाक्षरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति मन्त्र-
प्रतिपाद्यस्यैव प्राप्तुरूपत्वात् । तथैव 'विशेषणाच्च' इति सूत्रभाष्ये
प्रतिपादितत्वात् । अत एव प्राप्यप्राप्तैकाधिकरण्यनिर्देशपरे गुह्यमन्त्रे
छायातपावित्यज्ञत्ववाचिनः छायाशब्देन निर्देशो दृष्टः, न तु
विपरिचच्छब्देन । अत यथोक्त एवार्थः ।

अयं मन्त्र व्यासार्थे क्षयाणामिति सूत्रे विवृतः । "धर्मः
उपायः । धर्मादन्यत्र—प्रसिद्धोपायविलक्षण उपाय इत्यर्थः । अधर्मा-
धर्मेतर उपायः । अधर्मादन्यत्र—प्रसिद्धसाध्यविलक्षण फलमित्यर्थः ।

असादिति बुद्धिस्थः तत्साधको विवक्षितः । स एवोपेता । स हि प्रसिद्धोपेतृ (साधक) विलक्षणः, साधकावस्थायामितरफलविरक्तत्वात्, फलदशायामाधिर्भूतगुणाष्टकविशिष्टस्वरूपत्वाच्च । कृताकृतादिति धर्मादीनां विशेषणम् । कृताकृतात् धर्मादेर्विलक्षणं भूताच्च भव्याच्च धर्मादेर्विलक्षणं यदित्यर्थः" इत्येकां व्याख्यां कृत्वा, तस्मिन् पक्षे तु कृताकृतात् भूताद्भव्याच्च धर्मादन्यत्, तादृशादधर्मादन्यत्, तादृशादसाच्चान्यत् इत्यन्यत्तदशब्दत्रयेणैवोपपत्तौ, अन्यत् भूताद्भव्याच्चेत्यन्यत्तदशब्दवैयर्थ्यम्, उपायस्य कालत्रयपरिच्छिन्नतया तत्त कालत्रयपरिच्छिन्नवैलक्षण्यानन्वयं च पर्यालोच्य यद्वेत्यादिना अपरा व्याख्या कृता । तदुच्यते—“यद्वा धर्मादधर्माच्चान्यत्त यदिति उपासनप्रश्नः ; पुण्यपापरूपसाधनविलक्षणत्वादुपासनस्य । कृताकृतात् भूताच्च भव्याच्चान्यत्त यदिति कालापरिच्छिन्नमुपेयं पृष्टम् । उपेतुरपि चेतनस्य नित्यत्वात् प्राप्यान्तर्मावाच्च तत् एव तस्यापि तन्त्रेण प्रश्नः । ‘तदन्तर्गतं च प्राप्नुः स्वरूपम्’ इति हि वक्ष्यते । तत्त. (तत्र इति । !) यत्तच्छब्दौ त्रितयपराविति भावः” इति ॥

नन्वसिन्नपि पक्षे प्रष्टव्यद्वयपरत्वाश्रयणमपि स्मिष्टमेव, अन्यत्त धर्मादन्यत्ताधर्मादिति प्रक्रमस्यान्यत्तदशब्दद्वयसामानाधिकरण्यवत् अन्यत्तासात्कृताकृतात् अन्यत्त भूतादित्युपरितनान्यत्तदशब्दद्वयस्यापि सामानाधिकरण्यस्यैव प्रतीतेः । यद्दि तत्त धर्माधर्मविलक्षणं यच्च, कालत्रय[परिच्छिन्न !]विलक्षणं यच्चेति चशब्दद्वयमगोप्यत, तदा अन्यत्तदशब्दयुगद्वयस्य स्वरसतः प्रतीतं सामानाधिकरण्यं पर्यत्यश्यत । अतः

प्रक्रमरीत्यनुसारिप्रतीतसमानाधिकरण्यभेदे कारणाभावात् अन्यत्र धर्मादन्यत्ताधर्मादित्ययमप्यंश प्राप्यब्रह्मपर एवाऽस्तु । ननु 'नाममात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधमा' इत्युपायविशेषप्रतिवचनदर्शनेनोपाय-विशेषप्रश्नस्याप्यतैवा-तर्माव्ययया चशब्दाभावेप्य-यत्तशब्दयुगद्वयस्य सामानाधिकरण्य भङ्गनीममिति चेन्न, प्रतिवचनेऽपि 'नाममात्मा प्रवचनेन लभ्य' इति प्रीतिरूपापन्नज्ञानैकल-मत्वलक्षणप्राप्यधर्मविशेषो-मदेशस्यैव दर्शनेनोपायप्रधानमतिवचनादर्शनात् । 'नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात्', 'यस्त्वविज्ञानवान् भवति अमनस्क सदाऽऽयुचि । न स तत्पदमाप्नोति' इति प्रतिवचनदर्शनादधर्मा-दन्यत्तेति प्रसिद्धोपायविरोधिविलक्षणविरोधिप्रश्न इत्यपि किं न स्यात् । प्राप्यस्य प्रीतिरूपापन्नज्ञानैकोपायकत्वकथनेन उपाये प्रीतिरूपापन्न-त्वरूपविशेष फलिष्यतीति चेत्, फलतु नाम । नैतावतोपायस्य प्रश्नप्रतिवचनप्रधानविषयत्व वक्तव्यमित्यस्ति । न हि, 'किं देवदत्त-भवनम्' इति प्रश्नस्य वा 'बहुचम्पकालकृतनिष्कुटं द्वारोपान्त-लिखितशङ्खचक्रपद्म(शङ्खपद्म)क देवदत्तभवनम्' इति तत्प्रश्नप्रतिवचनस्य वा निष्कुटद्वारोपान्तप्रधानकृत्व कश्चिदभ्युपैति । अतो अन्यत्रधर्मा-दन्यत्ताधर्मादित्यपि अन्यत्रशब्दचतुष्टमसामानाधिकरण्यमलिप्सया धर्मा-धर्मसाध्यविलक्षणब्रह्मविषम एवायमिति चेत्—

अतोच्यते—'असौ देवदत्तादुत्पन्नो न भवति, अपितु यज्ञदत्तात्' इति वाक्य श्रुत्वा 'देवदत्ताद-म ये मय्यसि तं मे ब्रूहि' इति प्रवृत्तस्य प्रति (प्रश्नः) वचनस्य देवदत्तान्ययज्ञदत्तपरत्ववत् लक्षणमा

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि ओमित्येतत्॥

सारिण 'ईशानो भूतभव्यस्य' इति मन्त्रस्यापि तत्रैव शुद्धात्मस्वरूपे सङ्गतार्थत्वात्, भेदप्रसक्तिमति प्रत्यगात्मस्वरूप एव 'नेह नाना' इति निषेधस्यापि सङ्गतार्थत्वात्, 'अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः' इति स्मृ(तिप्र)त्यभिज्ञापकस्य 'वायुर्वैको भुवनं प्रविष्टः' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धस्वरूपपरत्वसंभवात्, 'सर्वतः पाणिपादं तत्' इति गीताभाष्ये, 'ब्रह्मणा परमसाम्यमापन्ने परिशुद्धात्मस्वरूपे सर्वतःपाणिपादादिकार्य-कर्तृत्वं संभवति' इति उपपादितत्वात्, 'एकं बीजं बहुधा यः करोति' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धपरत्वेऽनुपपत्त्यभावात्, 'न तत्र सूर्यो माति' इति मन्त्रस्यापि 'न तद्भासयते सूर्यः' 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्त्वमसः परमुच्यते' इति गीतावचनेन परिशुद्धात्मस्वरूपपरत्वस्य युक्तत्वात्, 'तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेत्' इति औपसंहारिकमन्त्रस्य परिशुद्धात्मपरत्व एव स्वारस्यात् कृत्वाया अप्युपनिषदः प्रजापतिवाक्यवत् प्रत्यगात्मस्वरूप-मालपरत्वोपपत्तौ प्रत्यगात्मपरमात्मरूपप्राप्यद्वयपरत्वकेशाश्रयणं वृथा'—

इति शङ्का प्रत्युक्ता । सर्ववेदप्रतिपाद्यस्यैव 'तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि' इति वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञानात् परमात्मस्वरूपप्रतिपादकवेदभागप्रतिपाद्य-त्वस्य शुद्धस्वरूपे असंभवात्, शुद्धस्वरूपस्याप्यन्तर्यामिणः परमात्मस्वरूपस्य शुद्धस्वरूपप्रतिपादकभागेनापि प्रतिपाद्यत्वसंभवादिति द्रष्टव्यम् ।

तथा सि सर्वाणि च यद्वदन्ति । तेषां मि—तपःप्रधाना उपरितनभागा इति व्यासार्थिव्याख्यातम् । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति । ब्रह्मचर्यं—गुरुकुलवासस्त्रीसङ्गराहित्यादिलक्षणं यदिच्छन्तो-

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।

एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

ऽनुतिष्ठन्ति । तच्चे पदं सङ्ग्रहणं ब्रवीमि । सङ्गृह्यतेऽनेनेति सङ्ग्रहः शब्दः । प्राप्यवक्तव्यत्वप्रतिज्ञाक्षरे अस्मिन् मन्त्रे अर्थात् प्रणवः प्रशसायाः लाभात् 'प्रणवः प्रशस्तः' इति भाष्यस्य च, 'सर्वे वेदाः' इत्यादि पादतयोक्तब्रह्मप्रतिपादकतया प्रशस्येत्यर्थः । इति श्रुतप्रकाशिकावचनस्य च नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । सङ्क्षेपेण तत्प्रतिपादकं किमित्यत आह— ओमित्येतदिति^१ । 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृतः' इति प्रणवस्य ब्रह्मवाचकत्वात् प्रणवावयवयोरकारमकारयोः परजीववाचितया उपायोपेतोरप्युपदिष्टत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

एवं वाचकं प्रणवं द्वाभ्यां स्तौति— एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म । 'ओमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत' इति ब्रह्मप्राप्तिसाधनध्यानालम्बनत्वादिदमेवाक्षरम्, ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात् ब्रह्म । एतद्ध्येवाक्षरं परम् । जप्येषु ध्येयेषु च श्रेष्ठमित्यर्थः । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् । एतदक्षरमुपास्य, अनेनोपासनेन इदं फलं मे मृयादिति [यो !] यत् कामयते, तस्य तद्भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

ओमित्येतदिति । एतत् पदशब्दोक्तं परमात्मतत्त्वम् ओमितिति—ओरूपसङ्ग्रहशब्दोक्तमित्यर्थः स्यात् ।

२ उपदिष्टत्वमिति । तथाचोपायोपेतसङ्ग्राहकेणेति सङ्ग्रहशब्दार्थः । प्राप्यप्राप्तसङ्ग्राहकेण प्रधानप्रतिपाद्यं प्राप्य ब्रवीमीति श्रुत्यर्थः इति भावः ॥ ३ मूले ज्ञात्वेत्यस्य इच्छतीत्यत्रान्वयः ।

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

न जायते म्रियते ¹वा विपश्चिद्वायं कुतश्चिन्न यभूव कश्चित् ।

एतदालम्बनं श्रेष्ठम्—एतदोकाररूपमालम्बनं श्रेष्ठम्—
ध्यानादेरिति शेषः । अत एव एतदालम्बनं परम्—एतदालम्बनं
ध्यानादि सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके
महीयते । स्पष्टोऽर्थः ॥ १७ ॥

प्रथमं तावत् प्रत्यगात्मस्वरूपमाह—न जायते म्रियते
चेत्यादिना मन्तद्वयेन । इदं च प्रस्तुत्य व्यासैर्यैरित्थं श्रुतम्—“इदं
मन्तद्वयं तावत् एकविषयम्, ‘न हन्यते हन्यमाने शरीरे’ इत्येतद्विवरण-
रूपत्वात् द्वितीयमन्तस्य । हन्ता चेदिति मत्तश्च जीवविषय एव ;
लोकस्य परमात्मनि हन्तृहन्तव्यभावप्रतिपत्त्यभावात् । परमात्मा हि
प्रत्यक्षागोचरः । कथं तस्मिन् वध्यताडिप्रतिपत्तिः^२ अहमेनं हन्मि, अयं मां
हन्तुमागच्छतीति वध्यघातुकभावभिमानी हि देहिनां जीवविषय एव ।
ननु ‘नास्य जरयैतज्जीर्यति’ इतिवत् परमात्मनोऽपि हननप्रतिषेध उपपद्यते ॥
सत्यम्, तत्र दहराकाशस्य देहान्त सित्या शङ्कितविकारनिषेध उपपद्यते ।
इह तु लोकसिद्धा आन्तिरनूद्य निरस्यते । न हि परमात्मनि वध्यघातुक-
भावभ्रान्तिः कस्याप्यस्ति । अतः अनुवादनिषेधावनुपपन्नौ । ‘न जायते’
इति मन्तश्च तेनैकार्थः । अतः मन्तद्वयमपि जीवविषयकमेव” इति ।
अक्षरार्थस्तु—न जायते म्रियते वा विपश्चित्^१—विपश्चित्त्वार्होऽयं

१ विपश्चित्त्वं जननाद्यसंभ्रमोपपादकम् । विविधं पश्यद्भित्तो

अजो नित्य शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥
हन्ता चेन्मन्यते हन्तु हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

मिदानीमपि जननमरणशून्य इत्यर्थः । नाय कुतश्चित्—उत्पादक-
शून्य । न बभूव कश्चित्—पूर्वमपि मनुष्यादिरूपेण जननशून्य ।
न जायत इत्यत्र हेतुमाह—अज्ञ इति । न म्रियत इत्यत्र हेतुमाह—
नित्य इति । न कुतश्चिदित्यत्र हेतुमाह—शाश्वत इति । पूर्वं न
यमूचेत्यत्र हेतुमाह—पुराण इति । ननु कथमस्य नित्यत्वम्,
शरीरान्तर्वर्तिनः शरीरविनाशानुनिनाशित्वावश्यमावादित्यत आह—न
हन्यते हन्यमाने शरीरे । स्पष्टोऽर्थः ॥ १८ ॥

तदेवोपपादयति—हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्—अहमेन

क्षयम् । इदं हेयम् इदमुपादेयम् इदमुपेक्ष्यमिति हानोपादानोपेक्षा-
जुद्धयो हि पुंस इप्साधनत्वानिष्टसाधनत्वानुभयरूपव्यस्मरणवशाद्
भवन्ति । तस्मिन्मरणञ्च पूर्वानुभवात् । अनुभवाच्च पूर्वजन्मनि इति रीत्या
पूर्वपूर्वजन्मसिद्धौ हि न जीवस्योत्पत्तिसंभवः । अनो जीवस्य देह-
संवन्धरूपमेव जन्म, नोत्पत्तिरूपम् ।

द्वितीयपादस्य 'नाय भूत्वा भविता वा न भूय' इत्येत-
द्गीताभाष्यानुसारेण, 'कश्चिदात्मा कल्पादिकाले कुतश्चिद्भूत्वा
कल्पान्ते म्रियत इति न' इत्यर्थवर्णने भूत्वेत्यध्याहारः, यमूचेति भूत-
कालायोगञ्च विमृश्य स्वरसार्थं एव दर्शितः । अतः पूर्वकल्पार्थ-
वर्णननिर्वन्धाभावात् उत्तरार्धवितारणादिकमपि किञ्चिद्व्यर्थेव ।
अन्ततस्तात्पर्यमेकमेवेति ध्येयम् ।

१९ कर्तृधिकरणे (२-३-५) "हन्तारमात्मानं जानन्" इति
भाष्यव्याख्याने श्रुतप्रकाशिका "हन्तुमिति पदम् उदन्तादिनीयान्तम् ।
सेतुं जन्तुमिति यत् । हन्तारमित्यर्थः" इति ॥

उभो तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

हनिष्यामीति देहात्मदृष्ट्या मन्यते चेदित्यर्थः । इतश्चेन्मन्यते इतम्-
छिन्नदेहावयवः देहात्मदृष्ट्या आत्मानम्, हतोऽहमिति मन्यते चेदि-
त्यर्थः । उभो तौ न विजानीतः । आत्मस्वरूपमिति शेषः । नायं
हन्ति । आत्मानमिति शेषः । न हन्यते—आत्मस्वरूपमिति शेषः ।
न च वेदान्तवेद्यपरिशुद्धात्मस्वरूपे कथं हननादिप्रसक्तितत्पूर्वकनिषेधा-
विति वाच्यम् ; तस्यैव क्षेत्रज्ञतया (क्षेत्रीभूततया) तत्प्रयुक्ततत्संभवा-
दिति द्रष्टव्यम् ।

(आत्मनित्यत्वाधिकरणम्)

इमौ मन्त्रौ प्रस्तुत्य वियत्पादे चिन्तितम् । तत्र हि 'वायुधान्त-
रिक्षं चैतदमृतम्' इति वाय्वन्तरिक्षयोर्नित्यत्वश्रवणेपि 'आत्मन आकाशः
संमूत आकाशाद्वायुः' इति तयोस्तत्पत्तिश्रवणात्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
सिद्धयर्थं सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मविकारत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वाच्च यथो-
त्पत्तिरङ्गीक्रियते, एव जीवानां नित्यत्वश्रवणेपि 'तोयेन जीवान् व्यससर्ज
भूम्याम्', 'प्रजापतिः प्रजा असृजत' इति जीवानामपि सृष्टिश्रवणात्
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धयर्थं जीवस्यापि सृष्टिरभ्युपगन्तव्येति
पूर्वपक्षे प्राप्ते—'नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् ।
आत्मा नोत्पद्यते; 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्', 'ज्ञाज्ञौ द्वावजौ'
इत्युत्पत्तिनिषेधश्रुतेः । ताभ्य एव श्रुतिभ्यः नित्यत्वावगमाच्च । न
चोत्पत्तिश्रुतिसर्वविज्ञानमतिज्ञाविरोधः शङ्क्यः । स्वरूपस्य नित्यत्वेऽपि
ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणान्यथाभावरूपावस्थान्तरापत्तिसत्त्वेन उत्पत्तिश्रुतेः

सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्चोपपत्ते । उत्पत्तिनिषेधश्रुतेश्च स्वरूपान्यथाभाव-
लक्षणोत्पत्त्यभावपरतया अविरोधात् । इयास्तु विशेष — चिदचिदी-
श्वराणां ह्ययाणामपि अवस्थान्तरापत्तिलक्षणोत्पत्तिरूपो विकारोऽस्त्येव ।
तथाप्यचेतनानां स्वरूपान्यथाभावलक्षणा उत्पत्ति । जीवानां तु सा
नास्ति । अपितु ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणस्वभावान्यथाभावरूपा उत्पत्ति ।
ईश्वरस्य तु तत्तन्नियन्तृत्वाद्यवस्थासत्त्वेऽपि उक्तलक्षणानिष्टविकारद्वया-
भावात् 'नित्यो नित्यानाम्' ¹ इति परमात्मन इतरविलक्षणनित्यत्वोक्तिरिति
द्रष्टव्यम् । वर्णितश्च सूत्रार्थः ।

(उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम्)

ननु 'न जायते प्रियते वा' इति श्रुतिप्रतिषिद्धा जीवोत्पत्तिम्,
'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इति प्रतिपादयत पाञ्च-
रात्रस्य कथं प्रामाण्यमिति चेत्-अस्याः शङ्कायास्तर्कभादे निराकृतत्वात् ।
तथाहि—'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इति जीवोत्पत्ति
[पाञ्चरात्रे] प्रतिपाद्यते । सा च जीवे न समवति । तथा 'सङ्कर्षणात्
प्रद्युम्नमज्ञं मनो जायते' इति कर्तुर्जीवात् करणस्य मनस उत्पत्ति
श्रयमाणाऽपि न समवति । कर्तुर्जीवात्करणोत्पत्ते, 'एतस्माज्जायते
प्राणो मनस्तर्वेन्द्रियाणि च' इति मनसो ब्रह्मोत्पत्तिप्रतिपादकश्रुतिविरुद्ध-
त्वादिति, 'उत्पत्त्यसंभवात्', 'न च कर्तुं करणम्' इति द्वाभ्यां
सूत्राभ्यां पूर्वपक्षं कृत्वा, 'विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः', 'विप्रति-

1 इदमुदाहरणं नित्यानां मध्ये नित्य इत्यर्थान्भिप्रायेण । भाष्ये
अन्यथाऽर्थवर्णनात् सत्यस्य सत्यमित्युदाहर्तव्यम् ।

पेधाच्च' इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सिद्धान्तिनम् । वाशब्दः पूर्वपक्षव्या-
वृत्त्यर्थः । विज्ञानं च तदादि च विज्ञानादि । ननु [च] 'वयन्तो धुः'
इति आदिशब्दस्य नित्यपुष्टिर्ज्ञत्वात् कथमेतदिति चेत्—नायं धुः,
अपि तु 'अद ,भक्षणे' इत्यस्मादावश्यकार्थे णिनिप्रत्यये
'आदि' इति रूपं सिद्धयति । तेन च 'निखिलजगत्संहर्तृत्वमुखेन
कारणत्वं प्रतिपाद्यत इति द्रष्टव्यम् । आदि विज्ञानं परमात्मेत्यर्थः ।
'सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इति श्रुतस्य जीवशब्दार्थस्य तदभिमानि-
परमात्मभावे सति शास्त्रप्रामाण्याप्रतिषेधसिद्धयति । परमात्मनश्च
जननं नाम स्वेच्छाधीनशरीरपरिग्रहः । तस्मिन्नेव पञ्चरात्रतन्त्रे, 'स
क्षणादिरनन्तश्च' इति जीवोत्पत्तेर्विशेषेण प्रतिषिद्धतया तद्विरुद्धाभि-
धानासंभवात् 'सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इत्यनेन जीवाभि-
मानिसङ्कर्षणस्य इच्छाधीनशरीरपरिग्रहरूपोत्पत्तिः प्रतिपाद्यत इति न
पाञ्चरात्राप्रामाण्यमिति सूत्रयोरर्थः ।

ननु सांख्यपाशुपताद्यधिकरणवत् इदमप्यधिकरणं पाञ्चरात्र-
प्रामाण्यप्रतिषेधकं किं न स्यादिति चेत्—वेदोपबृंहणाय भारतसंहितां
कुर्वता बादरायणेन—

“इदं जनसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् ।

आमध्य मतिमग्नानं दध्नी नृत्तमिवोद्धृतम् ॥

1 अनेन वासुदेवावतारभूतः संकर्षणव्यूहः पाद्मगुण्ये विज्ञान-
यलरूपगुणसंपन्नः सर्वजगत्संहारव्यापाराधिष्ठित इति पञ्चरात्रोक्त-
स्यार्थस्य स्थापनात् तस्य जीवत्वनिषेधात् जीवोत्पत्तिप्रतिषेधः कृतो
भवति । कारणत्वमिति सामान्योक्तिः प्रशुन्नादेर्ग्रहणाय ।

नवनीत यथा दध्नी द्विपदा ब्राह्मणो यथा ।

आरण्यक च वेदेभ्य ओषधीभ्यो यथाऽऽमृतम् ॥

इदं महोपनिषदं चतुर्थेदसमन्वितम् ।

साख्ययोगकृतान्तेन पाञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥” (भा. शा. ३४३)

“इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ।

ऋभ्यनुस्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥

भविष्यन्ति प्रमाणं ये एतदेवानुशासनम् ।

ब्राह्मणैः क्षत्रिर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृत्तलक्ष्णैः ॥

अर्चनीयश्च सेव्यश्च पूजनीयश्च माधव ।

सात्त्वतं विधिमाग्याय गीतस्मद्द्वर्षणेन यः ॥” (भा. शा. १३५)

“अस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान् मनुस्त्वायमुवस्तथा ॥” (भा. शा. ३४५)

इत्यादिभिर्वचनैः बहुषु स्थलेषु पाञ्चरात्रप्रामाण्यं प्रतिष्ठापितवता
शारीरकशास्त्रे तत्प्रामाण्यं निराक्रियत इत्यस्यासङ्गतत्वात् । नन्वेवम्—

“एव तत्त्वमिदं कृत्स्नं साख्यानां विदितात्मनाम् ।

यदुक्तं यतिभिर्मुख्यैः कपिलादिभिरीधरैः ॥

यस्मिन्नविभ्रमा केचित् दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।

गुणाश्च यस्मिन् महवो दोषहानिश्च केवलाः ॥”

इति कापिलमतस्य भारते भ्रमादिदोषाभावप्रतिपादनात्, “सर्वेषु
च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते । यथागमं यथान्यायं निष्ठा
नारायणं प्रभुः” इति साख्ययोगपाशुपतादीनामपि नारायणनिष्ठत्वं
प्रतिपादनात्, ‘तमेव शास्त्रकर्तारं भवदन्ति मनीषिणः’ इति तच्छा

अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति धीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

लक्षकृत्तृणामपि नारायणप्रतिपादकत्वस्य प्रतिपादनात्, 'सांख्यं योगः
पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि
हेतुभिः' इति सर्वेषामप्यात्मप्रमाणत्वप्रतिपादनाच्च, 'सर्वे प्रमाणं हि
तथा यथैतच्छास्त्रमुत्तमम्' इति पाञ्चरात्रदृष्टान्तेन इतरशास्त्राणामपि
प्रामाण्यप्रतिपादनाच्च तत्पादे सांख्यपाशुपताद्यागमानामपि प्रामाण्यं न
निराक्रियत इति चेत्—सत्यम् । भ्रमविप्रलिप्सादिराहित्यं शास्त्र-
कर्तृणाम्, परमतात्पर्यं च नारायण एवेति समानम् । तथापि अबहु-
श्रुततया तद्वक्तृणां हृदयमजानन्तः आपातप्रतिपत्तमेवार्थं तात्त्विकं मन्य-
माना ये प्रत्यवतिष्ठन्ते, तान् प्रति सांख्याद्यागमानामापातप्रतिपत्तार्थ-
मात्मपरत्वमन्वारुद्धं सूत्रकृता तन्निरसनं कृतम् । पाञ्चरात्रशास्त्रे तु
परतत्त्वहितपुरुषार्थानामेवाऽऽपातत्वेऽपि प्रतीतेः वेदविरुद्धनिमित्तोपादान-
मेदाद्यप्रतीतेश्च कृत्स्नं पाञ्चरात्रं प्रमाणमेवेति नैकदेशोऽप्यप्रामाण्यशङ्का-
वकाश इति द्रष्टव्यम् । एवमेव व्यासार्थिरुक्तम् । प्रवृत्तमनुसरामः ॥

एवं मन्त्रद्वयेन प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य तदात्मभूतपरमात्म-
स्वरूपमाह—अणोरणीयान् महतो महीयान् । अणोः—सर्वा-
चेतनापेक्षया सूक्ष्माच्चेतनात् अणुतरः ततोऽपि सूक्ष्मः तदन्तःप्रवेश-

२०. तैत्तिरीये (१०) श्र्वताश्र्वतरे (३) चार्यं मन्त्रः पठ्यते ;
उत्तरार्धं मेदः । अत्रापीदं पाठान्तरमिष भाष्ये निर्दिष्टम् । । तदन्तः-
प्रवेशेत्यनेन, तदन्तरस्यसर्वस्येति वाक्यं स्मार्यते । अणुना प्रतिहन्य-
मानत्वाभावाच्च अण्वाक्रान्तदेशोऽपि अप्रतिघातेन वर्तमानत्वम् अण-

योग्य इत्यर्थः । महत् । आकाशादेरपि महत्तरः । ^२स्वाध्यासवस्तु-
रहित इत्यर्थः । अत्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । अस्य
जन्तोः— 'न जायते म्रियते वा' इति मन्त्रद्वयनिर्दिष्टस्य चेतनस्य
आत्मा—अन्तःप्रविश्य नियन्तेत्यर्थः । अतश्च पूर्वमन्त्रद्वयनिर्दिष्टात्
प्रत्यगात्मस्वरूपात्, अणोरणीयानिति मन्त्रसन्दर्भप्रतिपाद्योऽन्य एवेति
सिद्धम् । न च अस्यजन्तोरित्यस्य हृदयगुहावाचिना सक्न्ध(न्धिः ?)—
सापेक्षेण गुहायामित्यनेनैवान्वितत्वेन न आत्मेत्यनेनावय इति शङ्क्यम्,
आत्मशब्दान्वितस्यैव काकाक्षिन्यायेनोभयत्वान्वये दोषाभावात् । 'मूलतः
शाखा परिव्यासोपवेष करोति' इत्यत्र शाखा मूलतः परिव्यास मूलतः
उपवेषं करोतीति परिव्यासतान्वितस्यापि मूलतः इत्यस्य उपवेषं करोतीत्यने-
नापि अवयवग्राहीकृतत्वात् । जीवहृदयगुहावर्तित्वप्रतिपादनेऽपि जीव-
मेदसिद्वेद्यः । न हि जीवस्यैव जीवगुहावर्तित्वप्रतिपादने प्रयोजनमस्ति ।

ननु 'न जायते' इत्युपन्यस्तस्याऽऽत्मन जायमानवाचिजन्तुशब्देन
परामर्शस्यानुपपन्नतया, अस्य जन्तोरित्यस्य प्रत्यक्षादिसन्निपातदेह-

पक्षयाऽणीयस्त्वमित्युक्तं भवति । योग्यपदेनान्तःप्रदेशाभावात्
प्रवेशो नास्तीति ज्ञाप्यते । अणुपदस्याल्पपरिमाणवत्त्वार्थकत्वे अणीय-
स्त्वमल्पतरपरिमाणवत्त्वमिति वक्तव्यम् । तत् महत्यास्मिन्न घटते ।
अतः अणोरणीयानित्यस्य दुर्ग्रहात् दुर्ग्रहतर इत्येवार्थः । महत्पदेना-
त्यन्तमहद्भिन्नग्रहणवत् अणुपदेनात्यन्ताणुभिन्नग्रहणे तु तदन्तः-
प्रदेशोऽपि सुवचः । अविशेषेण सर्वाणुमहद्ग्रहणे तु तत्त्वार्थोऽतिशय-
श्रुतप्रकाशिकोक्तरीत्या नियन्तृत्वशक्तिर्यैशिष्ट्यमादायैव वक्तव्यम् ।
अणुशब्दस्य अन्तःप्रवेशयोग्य इत्यर्थोऽपि लक्षणयैव हि भवति ।

परताया एव वक्तव्यत्वेन तद्गुहाहित आत्मा प्रागुपन्यस्तो जीव एवास्तु । न च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टतया सदा अहमिति भासमाने जीवे, 'कस्ते मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति', 'क इत्था वेद यत्र सः' इति उत्तरसन्दर्भप्रतिपाद्यं दुर्विज्ञानत्वं कथमन्वेत्वि(ती)ति वाच्यम्—जीवस्य कर्तृत्वादिविशिष्टतया सर्वलोकविदितत्वेऽपि मुक्तप्राप्यत्र(त्रा?)अरूप-विशिष्ट तया दुर्विज्ञानत्वसंभवादिति चेत्-न; 'प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्यशरीरिणः' इति जन्तुशब्दस्य चेतनपर्यायतया प्रकृतजीववाचित्वसंभवात् । अस्येति शब्दस्य च पूर्वसन्दर्भोपस्थापितप्रत्यगात्मविषयत्वसंभवे प्रत्यक्षाद्युपस्थापितदेहविषयत्वाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । अत्यन्ताणुत्वमहत्त्वयोः, 'एष म आत्माऽन्तर्हृदये अणीयान् व्रीहेर्वा यथाद्वा सर्पपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा, एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' इत्यादिषु परमात्मधर्मतया सिद्धत्वेन अणोरणीयानिति मन्त्रप्रतिपाद्यस्य जीवत्वशङ्काया असंभवात् ।

ननु 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इति सूत्रे 'सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति वावयश्रुतविपश्चित्वस्य ब्रह्मासाधारणलिङ्गत्वस्य भाष्ये प्रतिपादितत्वात् तद्वलात् 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति मन्त्रस्यापि पररीत्या परमात्मपरत्वमेवास्तु । एवं सति 'अन्यत्र घर्मात्' इति प्रश्नस्य प्राप्यद्वयपरत्वं प्रतिवचनस्य[च?]प्राप्यद्वयपरत्वमाश्रित्य, 'न जायते' इत्यादि-मन्त्रद्वयस्य प्राप्यजीवस्वरूपपरत्वम्, अणोरणीयानिति सन्दर्भस्य च परमात्मपरत्वमित्यादिपरिकल्पनकेशो नाऽऽश्रयणीय इति चेत्—न ।

हननादिप्रतिषेधाद्यनुपपत्त्या विषधिच्छब्दे मुख्यार्थत्यागस्यावश्यकत्वेन तन्मन्त्रद्वयस्य अणोरणीयानित्यादिमन्त्रसन्दर्भस्य च एकविषयत्वा-
संभवात् । शिष्टमुत्तरत्र स्पष्टयिष्यते ।

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमा-
त्मनः । तम् तादृशं परमात्मानम् अक्रतुः काम्य(म) कर्मादिरहित-
स्सन् धातोः धारकस्य परमात्मनः प्रसादात् आत्मनः महिमानं
महत्त्वसपादकं स्वसार्वभौमादिगुणाविर्भावहेतुभूतं परमात्मानं यदा
पश्यति, तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः । (यद्वा ?) द्युभाषधिकरणे
'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति मन्त्रखण्डं यस्तुत्य 'अयं यदा
स्वप्नादन्यं सर्वस्येशं यीयमाणम्, अस्येश्वरस्य महिमानं च निखिल-
जगत्तियमनख्यं पश्यति, तदा वीतशोको भवति' इति भगवता भाष्य-
कृता व्याख्यातत्वात् तदनुसारेणेहापि परमात्मनः निखिलजगत्तिय-
मनख्यं महिमानं च यः पश्यति, स वीतशोको भवतीत्यर्थः । धातु-
प्रसादाद्वीतशोको भवतीति वाऽन्वयः । 'यसीदत्यच्युतस्तस्मिन् यसन्ते
वृक्षसक्षरः' इति स्मृतेरिति द्रष्टव्यम् ; 'अक्रतुं पश्यति—धातुः
प्रसादान्महिमानमीशम्' इति पाठे अक्रतुं—कर्मकृतोत्कर्षाकर्ष-
शून्यमित्यर्थः । धातुः—भगवतः ॥ २० ॥

२०. मुण्डके यदाश्वमेधस्यात् तदाश्वमेधस्याह्वार्यतया तदा
वीतशोको भवतीति पृथक्करणेऽपि, अत्र अमनुः धातुप्रसादात्
वीतशोको आत्मनो महिमानं तं पश्यतीति परीकारो युक्तः । महिम-
शब्दः गुणपरस्चेत्, चकाराध्याहारः । भूमशब्दवन् धर्मिपरस्चेत्, न ।

आसीनो दूरं ^१व्रजति शयानो याति सर्वतः ।

कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

धातुप्रसादशब्दितभगवदनुग्रहशून्यस्य परमात्मतत्त्वमत्यन्ता-
लौकिकत्वात् दुरधिगममिति दर्शयति—आसीनो दूरं व्रजति शयानो
याति सर्वतः । परमात्मनः सर्वात्मग(क)त्वेन इतरत्र विरुद्धतया
प्रतीयमाना अप्यासीनत्वदूरगन्तृत्वादिधर्मा जीवद्वारा तत्र सन्तीति
भावः । कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । हर्षाहर्षविरुद्ध-
धर्ममध्यस्थं तं परमात्मप्रसादानुगृहीतमादृशजनादन्यः को वा ज्ञातेत्यर्थः ॥

२१. “तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्” इतीशावास्यवाक्य इव च
अत्रार्थो यस्तुं शक्यते । तथा च तत्तत्क्रियासाध्यं तत्तद्देश-
संबन्धं तत्तत्क्रियां विनैव लभते ; व्यापीति यावत् । इष्टिति दूरस्थ-
संबन्धक्षम इति १. २. १९ टीका । यद्वा तस्मिन् न्यस्तचेतसामपि
स तदातदा दुर्ग्रहो भवति । तेन तेषामपि हर्षं शोकञ्च ददाति ।
अतस्तत्प्रसादोऽधिकोऽपेक्षित इति भावः । ‘तद्दूरे तद्वन्तिके’ इति
ईशावास्यवाक्य इव वाऽर्थः ।

धर्ममध्यस्थमित्यत्र धर्माध्यस्तमिति वा । धर्माध्यक्षमिति वा स्यात् ।
सुखदुःखनिर्वाहकमित्युक्तं भवति । मदन्य इति । पश्यतामपि दुर्ग्रह
इति अहं जान इति भावः । मदन्य इत्यस्य मदनार्हः मदनकदनहंशित
इत्यप्यर्थोऽपि भवेत् । त्वदन्यः को मर्त्यः—मत्-मत्तः ज्ञातुमर्हतीत्यर्थं
तु मत् अन्य इति पदच्छेदः आवश्यकः ॥ भाष्ये ज्ञातेति लुङन्तम् ।
यद्वा लृङन्तम् । अनः तमिति द्वितीयोपपत्तिः । ‘को वा ज्ञातुमर्हति,
न कश्चित् तत्रतो ज्ञातेत्यर्थः’ इत्येतावद्वा वाक्यं स्थितं स्यात् ।

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन्नैव स्वाम् ॥ २३ ॥

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । कर्मकृतशरीर-
रहितम्, अनवस्थेषु अस्थिरेषु, शरीरेषु नित्यत्वेन तत्त (१) स्थितम् ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । महान्तं विभु
महावैभवशालिनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

ईदृशात्मप्राप्त्युपायं दर्शयति--नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन । अतः प्रवचनशब्देन प्रवचनसाधन
मननं लक्ष्यते । उक्तञ्च, 'न मेधया न बहुना श्रुतेन' इति वक्ष्यमाण-
ध्यानश्रवणसममिन्द्रियाहारबलेन प्रवचनशब्देन मननस्यैव ग्राहीतुमुचित-
त्वात्, अध्यापनरूपस्य प्रवचनस्य हेतुत्वापसक्तेश्च, तथैव व्यासार्थं
विवृतत्वाच्च [प्रवचनं मननम्] । यमेवैव वृणुते तेन लभ्यः ।
एषः परमात्मा यः साधकं प्रार्थयते, तेन लभ्यः प्रार्थनीयपुसा
लभ्य इत्यर्थः । तत्प्रार्थनीयत्वं च तत्प्रियतमस्यैव पुंसः । तत्प्रियतमत्वं
च तत्प्रीतिमन एव । ततश्च भगवद्विषयिणी उपासकस्य प्रीतिः भगवतः
उपासके प्रीतिमुत्पाद्य तत्प्राप्तिहेतुर्भवनीत्यर्थः । तस्यैव आत्मा

२२ उपायमन्तरा प्रसादो न भवतीति अनुष्ठेय उपाय उच्यते
अशरीरमिति मन्त्रेण ।

२३ तमुपायं विशेषणान्तरेण विशिनष्टि नायमिति मन्त्रेण ।

२३ मन्त्रोऽयं मुण्डकेऽपि (६) । लभ्य इत्यन्तेन भक्तिरूपा

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहित ।

नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

विद्वणुते तन् स्वाम्-तस्य उपासकस्य एष आत्मा परमात्मा स्वरूप
प्रकाशयति, स्वात्मान प्रयच्छतीत्यर्थः । वृणुते इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥

परमात्मप्राप्तिहेतुभूतोपासनाङ्गतया काश्चिद्धर्मान् उपदिशति—
नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ।
परदारपरद्रव्यापहारादनिवृत्त अनुपशान्तकामक्रोधवेग नानाविध
व्यापारविक्षिप्ततयाऽनगहितचित्त अनिगृहीतमनाश्च एनं—परमात्मान
प्रज्ञानेन नाप्नुयादित्यर्थः । पुरुषार्थस्यैवानृतवदननिषेधस्य दर्शपूर्णमास

पत्रस्योपायत्वमुच्यते । एतन्मन्त्रार्थो न केवलं धीमाप्यम्, किन्तु
गीताभाष्य (८:१४) मय्यनुसृत्य निष्कर्षणीयः । यद्यपि धृतादी-
नामचेतनानां चेतनमीश्वरमन्तरा फलहेतुत्वं नास्तीत्येतन्मन्त्रार्थः
स्यात् । तदा धातु प्रसादादिति प्रसादस्यापनम् । प्रसादार्थमेव
भक्तिरिति सिध्यति—अथापि वरणे सत्येव लग्न्य इति तत्रैवकार
विना यमेवेति अधिगारिवाच्यमपदोपरि एवकारसत्त्वात् यमधि
कारिणमेव वृणुत इति कचिदधिकारिणि अन्यव्यावृत्तविशेषसू-
चनैर्दम्पर्यं मन्त्रस्येत्यधिकारिणितभक्तिगुणपरतया योजितम् । प्रसाद-
द्वारा फलसिद्धे (२०) प्रागेयोक्तत्वादन्वार्थान्तरविशेष्य युक्ता ।
पराधिररणे भाषितमनन्योपायत्वं धृतप्रकाशिन्या विवृतम्, 'तस्यैव
इति चतुर्थपादेन प्रापयत्व प्राप्यत्व चैरस्यैवेति गम्यते' इति ।
अनन्योपायत्वं हि अनन्यं प्रति उपायन्यम्, स्व प्रत्येव सस्योपाय-
त्वमिति । अन्योपायरहितत्वमित्यर्थे नु अन्नोपायत्वं फलप्रदान
संरक्षाधायत्वरूपं चेतननिष्ठं वक्तव्यम् । (28)

यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उमे भवत ओदन ।

मृत्युयम्योपसेचन क इत्या वेद यत्र स ॥ २५ ॥

प्रकरणे कृत्वङ्गतया, 'नानृत वदेत्' इति निषेधनत्, पुरुषार्थस्यापि दुश्चरितनिरत्नादेरुपासनाङ्गतया विधानमुपपद्यते । ततश्च, यस्तु पुरुषार्थमपि दुश्चरितनिषेधमतिलङ्घ्य परमात्मोपासनमभिगुण चिकीर्षति, तस्य दुश्चरितनिषेधरूपाङ्गवैगुण्यादुपासनसाद्गुण्य न सिद्धयतीति भावः ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्र च क इत्या वेद यत्र सः॥

ब्रह्म च क्षत्र च—ब्रह्मयत्नाख्यवर्णद्वयोपलब्धि-कृत्स्नचराचरात्मकमिदं जगत् । यस्य ओदनो भवति—यस्य विनाश्यो भवनीत्यर्थः ।

यस्य मृत्यु [उपसेचनम्—] स्वयमद्यमानत्वे सति अ-यस्यादनं हेतुर्भवति, सः—निःस्त्रिलचराचरसहर्ता परमात्मा यत्र—यस्मिन् प्रकारे स्थित, यत्प्रकारविशिष्ट, तत्प्रकारम् इत्यमिति को वेदेत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मक्षत्रपदेन कृत्स्नचराचरग्रहणे किं बीजमिति चेत्—उच्यते—ब्रह्म च क्षत्र च ओदन इत्युक्ते ब्राह्मणश्रुतिवर्णयो किञ्चित् (कचित् ?) प्रति ओदनशब्दमुख्यार्थाङ्गत्वासम्बात् ओदनशब्देन भोग्यत्व वा भोग्यत्व वा विनाश्यत्व वा लक्षणीयम् । न हि ब्रह्मक्षत्रमात्रमोक्ता तन्मात्रसहर्ता वा कश्चिच्चीरो वा परमात्मा वाऽस्ति । न च अन्तरादित्यविधाया 'ये चामुष्मात्पराधो लोकास्तेषाद्येष्टे' इति सर्वलोकेधरे परमात्मनि उपासनार्थं लोकविशेषे

२५ प्रसारस्य धमिणा सदैव क्षयत्वात् एतदित्यनुक्तं इयमित्युक्तम् ॥ इत्या, अद्या इत्यादिकं सत्यपर्यायतया निरुक्तं पठ्यते ।

शितृत्वश्रवणवत् सर्वसंहर्तर्यपि परमात्मनि ब्रह्मक्षत्रसंहरणमुपासनार्थ-
मुपदिश्यतामिति वाच्यम् ; तद्वदस्योपासनाप्रकरणत्वासंभवात् (त्वा-
भावात्)¹ । अतः ब्रह्मक्षत्रग्रहणस्य चराचरमात्रोपलक्षणत्वं युक्तम् ।
उक्तं च सूत्रकृता, 'अत्ता चराचरग्रहणात्' इति ।

(जीवपरत्वशंका)

नन्वेवमपि ओदनशब्देन किमिति विनाश्यत्वं लक्ष्यते ।
गौणत्वमपि शब्दस्य साधारणगुणमपहाय असाधारणगुणेनैव निर्वाह्यम् ।
न हि अग्निर्माणवक इत्यत्र अग्निशब्देन पैङ्गल्यादेरिव द्रव्यत्वादेरुप-
स्थितिरस्ति । अत एव "मैतु होतुध्वमसः स ब्रह्मणः मोक्षातृणां प्र-
यजमानस्य" इत्यध्वर्युप्रैषे उद्गातृशब्दस्य बहुवचनानुरोधेन बहुषु वृत्तौ
वक्तव्यायां षोडशस्त्विक्साधारणाकारं विहाय विशेषाकारेण उद्गा-
तृगणमात्रलक्षणा पूर्वतन्त्रे (3.5.7.) वर्णिता । तद्वदिहापि ब्रह्मक्षत्र-
योरोदनशब्दमुख्यार्थत्वासंभवेऽपि भोज्यत्वभोग्यत्वरूपान्तरङ्गाकारस्यैव
लक्षणयाऽपि ग्रहणं युक्तम् । न त्वत्यन्तवहिरङ्गस्य विनाश्यत्वाकारस्य,
येन निखिलचराचरसंहर्ता परमात्माऽत्र बावये प्रतीयेतेति चेत्—

(तत्परिहारः)

उच्यते । यद्यपि विनाश्यत्वं साधारणाकारः, तथापि,
'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति बावयशेषानुरोधात् साधारणोऽपि गौण्या
वृत्त्या लक्षयितुमुचितः । ननु उपसेचनशब्दापेक्षया ओदनशब्दस्य

। असंभवादिति । यस्योदनो भवत इति यच्छब्देनानुवाद-
त्वावगमात् विधेयोपासनान्वयाभावादिति भावः ।

मुख्यत्वात् ओदनशब्दस्वारस्यानुरोधेन असाधारणाकाररूपभोग्यत्वे
लक्षिते जघन्यमुपसेचनपदमाधकत्वाभिप्रायेण कथञ्चिन्नीयताम् ।
अन (तथ) ब्रह्मक्षत्रभोक्ता य, यस्य च मृत्युरवाधक, सोऽस्मिन् मन्त्रे
प्रतिपाद्य । भोक्तृत्व च जीवस्यैवेति स एवास्मिन् मन्त्रे प्रति-
पाद्यतामिति चेत्—उच्यते । उपमेचनत्वेन रूपितस्य मृत्यो ओदन
त्वरूपिणेन ब्रह्मक्षत्रशब्दितेन दध्यन्नवत् प्रतीत[स्य]सम्बन्धस्य सत्तात्मना
माधकसङ्गात् । न हि यस्य ब्रह्म क्षत्र च भोग्यम्, यस्य च मृत्युर-
वाधक इत्युक्ते मृत्यो ब्रह्मक्षत्रस्य च सम्बन्ध प्रतीयते । अत
उपसेचनशब्दस्य ओदनशब्दापेक्षया जघन्यत्वेऽपि अमाधकत्वरूप-
साधारणगुण विहाय स्वयमद्यमानत्वे सति अन्यादनेहेतुत्वरूपा-
साधारणाकार एव ग्राह्य । ततश्च एकवाक्यान्तर्गतचरमश्रुतोपसे-
चनपदानुसारेण ओदनशब्देनापि त्रिनाश्वरमेव लक्षणीयम् ।
स्वनुद्ध्रुपस्यापनीयविशेषाकाररूपगुणग्रहणादपि एकवाक्यतापक्षपदा-
न्तरोपस्थापिनगुणग्रहणस्यैव बुद्धिग्राह्यत्वेन एकवाक्यतासामान्यनुरोधेन
च न्याय्यत्वादित्यस्यार्थस्य अतूचिकरणे निर्णीतत्वादित्यल^१ पञ्चवितेन
(परिहृत्वेन) ॥ २५ ॥

॥ इति द्वितीयबह्वीप्रकाशिका ॥

१ अलमित्यनेन पूर्वपक्षस्य प्रकारान्तरेणापि परिहार
सूच्यते । ब्रह्मक्षत्रमात्रभोक्तृत्वेन्युक्तावपि कीऽसी^१ । तादृशरक्षसवि-
शेषादे कथञ्चिदन्वेषणे अत्र तदुक्तं किं फलम् । सामान्यतो
जीवस्य, विशेषत परमात्मनो या वज्रतमेव हि सदर्भानुगुणमिति ।

॥ इति द्वितीयबह्वी ॥

॥ अथ तृतीयबल्ली ॥ ३.

हरिः ओम् । क्रतं पियन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाशयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

‘क इत्था वेद यत्त सः’ इति अस्य दुर्ज्ञानत्वे, ‘अत्त इत्थमास्ते’ इति अस्यार्थस्य दुर्बोधत्वेन न वयं तदुपासने शक्ताः इति मन्यमानं प्रति उपास्योपासकयोरैकगुहानुप्रवेशेन परमात्मनः सूष-
सत्वात् वयमप्युपासितुं शक्ता इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां दर्शयति ।
‘क्रतं पियन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये ।
सत्यवत् अवश्यम्भावि(सत्यपदवाच्यावश्यम्भावि)कर्मफलमनुभवन्तौ
सुकृतसाध्ये लोके अस्मिन्नेव लोके वर्तमानौ हृदयकुहरं प्रविष्टौ
तत्रापि परमाकाशे परार्ध्ये—परार्ध-सङ्ख्याया उत्तरावधिः ; तदर्हतीति
परार्ध्यम् । उत्कृष्ट(ष्टम्?) इत्यर्थः—तादृशे हार्दाकाशे वर्तमानौ ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति । छायातपशब्दाभ्यां ज्ञाज्ञौ
लक्ष्येते । अज्ञशब्देन जीवनिर्देशस्य चायमभिप्रायः—‘उपास्योपा-

१. परार्ध्ये । परमुत्कृष्टमर्थं स्थानमर्हतीति परार्ध्यमुत्कृष्टमित्यपि वदन्ति । प्रश्नोपनिषदि च स्थानार्थकोऽर्धशब्दः प्रयुक्तः, ‘दिवः परेऽर्धं पुरीषिणम्’ (१-११) इति । अथापि परमाकाशस्यो-
त्कृष्टस्थानार्हत्वापेक्षया परार्धसंस्थार्हत्वं सूषपादम्, तावत्संख्यस्त-
याद्यर्हत्वादिति इहेयमेव व्युत्पत्तिरादृता ॥ परार्धं शाङ्ग-माध्य-
पृथक्करणेन वर्तमानौ इत्यध्याहारकल्पनां विहाय परमपरार्धयोर्लोक-
विशेषणत्वे सुकृतसाध्यत्वाल्लोकस्य परमत्वं नानाविधोत्कृष्टस्थान-

सकयोरेकगुहावर्तित्वे तयोरेव प्राप्यप्राप्तृताया वक्तव्यनया प्राप्यस्य च तत्प्राप्तिसाधनरथत्वेन रूपिते शरीरेऽवस्थानमयुक्तम् । न हि रथेन प्राप्तव्योऽर्थ रथस्थो भवतीति शङ्का न कार्या । प्राप्यस्य परमात्मन तत्रावस्थितत्वेऽपि, जीवस्य, 'परामिध्यानात् तिरोहितम्' इत्युक्तरीत्या परमात्मसङ्कल्पमूलकर्मरूपाविद्यावेष्टिततया तदनुभवलक्षणतत्प्राप्तेरभावेन प्राप्तृप्राप्ययोर्जीवपरयो रथत्वरूपितशरीरात्तर्त्येकगुहावर्तित्वकथने नानुपपत्ति' इति । पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाचिकेताः । पञ्चाग्रवः पञ्चामिशुश्रूषापरिशुद्धान्त करणा । त्रिणाचिकेता-उक्तोऽर्थ । एवभूता ब्रह्मविदो वदन्तीत्यर्थ । केवलपञ्चामिलिणाचिकेतानामीदृशपरमात्म प्रतिपादनासामर्थ्यात् ब्रह्मविदामेव पञ्चामित्वलिणाचिकेतत्वे विशेषणे ।

अस्य मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्व सूत्रितम्—'गुहा प्रविष्टाया-
त्मानौ हि तद्दर्शनात् इति । ननु कर्मफलभोगशून्ये परमात्मनि न्त
पिबन्ताविति निर्दिष्टकर्मफलभोक्तृत्वासम्भवात्, मुहृतसाध्यलोकवर्तित्व
गुहावच्छिन्नत्वयो सर्वगते परस्मिन् ब्रह्मण्यसम्भवात्, छायातपनि
दिष्टाप्रकाशत्वप्रकाशत्वयोरपि जीवपरमात्मपरत्वे असम्भवात्, बुद्धि-
जीवपरत्वे तु तस्य सर्वस्याप्युपपत्ते, कर्मफलभोगकरणे कर्तृत्वोपचारेण
पिबन्ताविति निर्देशस्याप्युपपत्ते बुद्धिजीवपरत्वमेवास्य मन्त्रस्य युज्यत इति
चेत्-एवमेव हि 'गुहा प्रविष्टौ' इति सूत्र आशङ्क्य, 'सख्याश्रवणे सति
एकस्मिन् सप्रतिपन्ने द्वितीयाकाक्षाया प्रतिपन्नजातिमुपजीव्य व्यक्ति
विशेषपरिमहो बुद्धिलाघवात् विजातीयपरिमहो जातिव्यक्तिबुद्धिद्वया
पेक्षया गौरवात् सप्रतिपन्नजातीयपरिमहो युक्त । लोकेऽपि 'अस्य

गौर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्यः' इत्यादौ तथा दर्शनात् : तथा च ऋतपान-
लिङ्गावगतस्य जीवस्य द्वितीयः चेतनत्वेन तत्सजातीयः परमात्मैव ग्राह्यः ;
परमात्मनः ¹प्रयोजककर्तृतया पिबन्ताविति निर्देशस्यापि संभवात् ।
अन्तःकरणे स्वतन्त्रकर्तृत्व-प्रयोजककर्तृत्वयोरभावेन पिबन्ताविति
निर्देशस्य सर्वथाऽप्यसंभवात्, सर्वगते ब्रह्मणि सुकृतसाध्यलोकवर्ति-
त्वस्यापि संभवात्, अस्मिन्नेव प्रकरणे 'गुहाहितं गह्वरेष्ठम्' इति
परमात्मनो गुहाप्रवेशश्रवणेन गुहाप्रविष्टावित्यस्याप्युपपत्तेः, ²छाया-
तपशब्दाभ्यां किञ्चिद्ब्रह्मसर्वज्ञयोः प्रतिपादनसंभवात् जीवपरमात्मपर
एवायं मन्त्र इति समर्थितत्वात् न त्वदुक्तशङ्कावकाशः ।

"तयोरन्यःपिप्पलं स्वाद्वतीति सत्त्वम्" इति पैङ्गिरहस्यब्राह्म-
णानुसारेण 'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्रस्य बुद्धिजीवपरत्वात्, 'इयदामन
नात्' इत्यधिकरणे, ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रस्य 'द्वा सुपर्णा' इति
मन्त्रैकार्थ्यस्य प्रतिपादितत्वात् अयमपि मन्त्रः बुद्धिजीवपरः" इत्य-
स्थाः शङ्कायाः 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ' इति सूत्रकृतैव निराकृतत्वात्³
नास्मिस्सन्नघते ।

किञ्च जीवे गुहाप्रवेशस्य बुद्ध्युपाधिकतया, स्वतःप्रवेशवत्यः
बुद्ध्या सह जीवस्य गुहांप्रविष्टाविति गुहाप्रवेशवर्णनं न सङ्गच्छते ।

1 प्रयोजकेति । एकस्तु पिबते इति श्रुत्यनुसारेण लीलारत्न-
पानविवक्षायां साक्षादपि कर्तृत्वम् । 2 बुद्धिजीवपरत्वेऽपि
छायातपशब्दयोर्लक्षणैव कार्या । अत उचितार्थे लक्षणा युक्तेति ।
3 पैङ्गिरहस्यब्राह्मणमपि जीवपरमात्मपरमेवेति शुभ्वाद्यधिकरण-

यस्सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम् ।

उपष्टम्भकाधीनगुरुत्वशालिनि सुवर्णे गुरु सुवर्णमिति व्यवहारसम्भवेऽपि, 'उपष्टम्भकसुवर्णे गुरुणी इति व्यवहारस्यादर्शनात् । अत एव परपक्षे सूत्रानुसारेण अस्य मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरतया कृतं योजनान्तर-मप्यनुपपन्नम् । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' इति श्रुत्यनुसारेण परमात्मनो जीवमावेनानुप्रवेशोऽपि परमात्मरूपेणानुप्रवेशाभावात् जीव-परमात्मानौ गुहा प्रविष्टाविति निर्देशानुपपत्तेः । जीवमावेन ब्रह्मणः संसारमभिप्रेत्य, ब्रह्म संसरतीति व्यवहारसत्त्वेऽपि, 'जीवब्रह्मणी संसरतः' इति व्यवहारासंभवात् । 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति । कार्योपाधिरयं जीव कारणोपाधिरीश्वर' (नृ. ता ९.) इति वचनानुसारेण परिगृहीते अविद्याया वा अन्तःकरणस्य वा जीरोपाधित्वमिति पक्षद्वयेऽपि नाविद्यान्तःकरणयोः प्रतिबिम्बोपाधित्वं युज्यते । स्वच्छद्रव्यप्रतिहतिपरावृत्तनायनरश्मिगृह्यमाणस्यैव प्रतिबिम्ब-शब्दार्थतया अचाक्षुषस्य चैतन्यस्य प्रतिबिम्बत्वासम्भवेन अविद्याप्रति-बिम्बोऽन्तःकरणप्रतिबिम्बो वा जीव इत्याश्रयणायोगात् । अतोऽविद्या-वच्छिन्नं अन्तःकरणावच्छिन्नो वा जीव इति पक्षद्वयमेव परिशिष्यते । तत्र च हृदयगुहायामविद्यान्तःकरणाभ्यामवच्छिन्नत्वेन अनवच्छिन्न-परमात्मनो गुहाप्रवेशवर्णनश्रुतेर्वा अन्तर्यामिब्राह्मणस्य वा नाञ्जल्य-मित्यलमतिचर्चया । प्रकृतमनुसंगम् ॥ १ ॥

यस्सेतुरीजानानाम् । यज्वना य. सेतुः—आधारभूत ;

1 कृतं पित्रन्तावित्यस्य विवरणं यस्सेतुरीजानानामिति ।

अमयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि(सि) ॥ २ ॥

१ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च(तु) ।

बुद्धि तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि ह्यान् आहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

कर्मफलप्रद इत्यर्थः । ईजानानामिति कानजन्तः शब्दः । अक्षरं प्रप्र
यत् परम्—यन्निर्विकारं परं ब्रह्म । अमयं तितीर्षतां पारम्—
संसारसागरं तितीर्षतां निर्भये दृढं तीरम् । नाचिकेतं शकेमहि—
(इदन्तोमसि (पा. ७-४६) नाचिकेतं शकेमसीति ।) नाचिकेतामि-
प्राप्यमुपासितुं शक्ताः स इत्यर्थः । शकेर्व्यत्ययेन शप् । नाचिकेतं
शकेमहीत्यस्य मन्त्रखण्डस्य तथैव भाष्यकृता व्याख्यातत्वात् । अतः
दुरुपासत्वबुद्ध्या न भेतव्यमिति भावः ॥ २ ॥

१ 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यादिना 'सोऽध्वनं पारमाप्नोति'
इत्यन्तेन संसाराध्वपारभूतवैष्णवपरमपदप्राप्ती परिकरमुपदिशन् प्राप्नु-
रूपमुपदिशति—आत्मानं रथिनं विद्धि । शरीराधिष्ठातारं रथिनं
विद्धि । शरीरं रथमेव च । शरीरमेव च रथं विद्धीत्यर्थः । बुद्धि तु
सारथिं विद्धि । बुद्धिशब्दिताध्यवसायाधीनत्वात् देहप्रवृत्तेः तस्याः
सारथित्वमिति भावः । मनः प्रग्रहमेव च । प्रग्रहः—रक्षणा ॥ ३ ॥
इन्द्रियाणि ह्यान् आहुः—स्पष्टोऽर्थः । विषयांस्तेषु गोच-

फलप्रदत्वमेव हि पानप्रयोजककर्तृत्वम् । सेतुः प्राप्यप्रापकः ।

१ कथं शकेमहीत्यत्र विदुषोति आत्मानमित्यादिना ।

यस्तु जिज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा मद्रा(ह) ।
 नन्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्यन्वा इव मारथे ॥ ५ ॥
 यस्तु जिज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा मद्रा(दा) ।
 नस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदृश्या इव मारथे ॥ ६ ॥
 यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कस्सद्राऽऽशुचि ।
 न स तत् पदमाप्नोति समार चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

रान्--तेषु इन्द्रियेषु हयत्वेन रूपितेषु गोचरान् मार्गान् शब्दादि-
 निषयान् विद्वी(बाहुरि १)त्यर्थः । रथसारथिहयप्रग्रहत्वेन (रथहयप्रग्रह-
 सारथित्वेन १) रूपितानां शरीरेन्द्रियमनोबुद्धीनामभावे रथित्वेन रूपित-
 म्योदासीनन्यात्मनो गमनरूपलौकिक वैदिकक्रियाकर्तृत्वमेव नास्तीत्येतत्
 सुप्रसिद्धत्वेन दर्शयति आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं मोक्तव्याद्बुधर्मनीषिणः ।
 आत्मशब्दो देहपरः । मनश्शब्दस्तत्कार्यबुद्धेरप्युपलक्षकः, पूर्वमन्ते
 बुद्धेरपि सारथित्वेन निर्दिष्टत्वात् । मोक्ता कर्तृत्वमोक्तत्वादिमानित्यर्थः ।
 न हि केवलम्यात्मनः कर्तृत्वमोक्तृत्ववाऽऽप्तीति भावः ॥ ४ ॥

शरीरादे रथत्वादिरूपणस्य प्रयोजनमाह [यस्त्वविज्ञानवान-
 नित्यादिना मन्तद्वयेन ।] यस्त्वविज्ञानवान् सदृश्या इव मारथे ॥
 लोके हि सपीचीनसारथिप्रग्रहवत् अश्वा वशीकृता भवन्ति, एव
 सारथिप्रग्रहत्वेन रूपितयोर्विज्ञानमनोमोक्षपीचीन्यै अश्वत्वेन रूपितानि
 इन्द्रियाणि वश्यानि भवन्ति, नान्यथेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

हयत्वेन रूपितानामिन्द्रियाणां वशीकरणतदभावयो १ प्रयोजन

1 वशीकरणाभावप्रयोजन पूर्वमन्त्रेण, वशीकरणप्रयोजनमुत्तरेण ।

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत् पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवाधरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

दर्शयति मन्त्रद्वयेन-यस्त्वविज्ञानवान्....यस्माद्भूयो न जायते ॥

अमनस्कः—अनिगृहीतमनाः । अत एवाशुचिः ; सर्वदा विपरीत-
चिन्ताप्रवणत्वादित्यर्थः । न केवलं जिगमिषितप्राप्त्यभावमात्रम्,
प्रत्युत गहनं संसारकान्तारमेव प्रापयती(प्राप्नोती ?)त्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

किं तत् पदमित्याकांक्षायां तत् पदं दर्शयन्नुपसंहरति विज्ञान-
सारथिर्यस्तु...तद्विष्णोः परमं पदम् । समीचीनविज्ञानमनश्शाली
संसारध्वपारभूतं परमात्मस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वशीकार्यत्वाय रथादिरूपितेषु शरीरादिषु यानि येभ्यो वशी
कार्यतायां प्रधानानि तान्युच्यन्ते—इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थे-

१. परमात्मस्वरूपमिति । परमं पदमिति नित्यविभूतिग्रहणेऽपि
न दोषः । अथापि अनेन शरीररूपपर्ययेन सह तत्र गमनाभावात्
अत्र भवन् परमात्मानुभव एव चिद्यते । ननु सूक्ष्मशरीरेण विरजा-
पर्यन्तगमनात् तद्ग्रहणमस्तु ; एतादृशशरीरपरिहारार्थमेव सूक्ष्मं
तु तदर्हत्वादिति सूत्रमस्तु इति चेत्-सूक्ष्मग्रहणं यादवप्रकाशोक्तमेव ।
परंतु उपासकेन स्वकार्योपयोगिनः स्थूलशरीरस्यैव वशीकार्यतया
तस्य शरीरपदेनाव्यक्तपदेन चावश्यमाह्वय्यात् कथं सूत्रेण सूक्ष्म-
ग्रहणमुच्येत । एवञ्च स्थूलशरीरप्रार्थं विष्णुपदमुपासनविषयभूतं
परमात्मस्वरूपमेव । गमनञ्च लौकिकवैदिकक्रियाकर्तृत्वरूपम् ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मनः ।

मनस्तस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥

महन्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

भ्यश्च परं मनः । मनस्तस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महन्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा

काष्ठा सा परा गतिः ॥ अस्य मन्त्रद्वयस्यार्थो भगवता भाष्यकृता

आनुमानिकाधिकरणे (1.4.1) उक्त । इत्थं हि तत्र भाष्यकृता—“तेषु

रथादिरूपितशरीरादिषु यानि येभ्यो बशीकार्यनाया प्रधानानि तान्युच्य-

यन्ते, ‘इन्द्रियेभ्यः पराः’ इत्यादिना । तत्र ह्यस्त्वेन रूपितेभ्य इन्द्रियेभ्यो

गोचरत्वेन रूपिता दिषया बशीकार्यत्वे परा. , बश्येन्द्रियस्यापि

विषयसन्निधाविन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वात् । तेभ्योऽपि परं प्रग्रहरूपितं

मनः ; मनसि विषयप्रवणे विषयासन्निधानस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् ।

तस्मादपि सारथित्वरूपिता बुद्धिः परा ; अव्यवसायाभावे मनसोऽ-

प्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्या अपि रथित्वेन रूपित आत्मा कर्तृत्वेन

प्राधान्यात् परः । सर्वस्यात्मेच्छायत्तत्वात् आत्मैव महानिति च विशेषे-

ष्यते । तस्मादपि रथरूपित शरीरं परम् , तदायत्तत्वाज्जीवस्य सकल-

पुरुषार्थसाधनप्रवृत्तीनाम् । तस्मादपि परं सर्वान्तरात्मभूतोऽन्तर्यामी

अध्वनः पारभूतः परमपुरुषः , यद्योक्तस्य आत्मपर्यन्तस्य तत्सकलप्रायत्त-

प्रवृत्तित्वात् । स खल्वन्तर्यामितया उपासनस्यापि निर्वर्तकः । ‘परास्तु

तच्छुने.’ इति हि जीवात्मनः कर्तृत्वं परमपुरुषायतमिति वक्ष्यते ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

वशीकार्योपासननिवृत्त्युपायकाष्ठाभूतः परमप्राप्यश्च स एव । तदिदमुच्यते, 'पुरुषान्न पर किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इति । तथा अन्तर्यामि-
ब्राह्मणे, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिभिः सर्वे साक्षात्कुर्वन् सर्वं
नियमतीत्युक्त्वा, 'नान्योऽनोऽस्ति द्रष्टा' इति नियन्तन्तरं निषिध्यते ।
भगवद्गीतासु च, 'अधिष्ठान तथा कर्ता करणं च पृथग्निधम् । विविधा च
पृथक्चेष्टा दैवं चैवान्न षष्ठमम्' इति । दैवमत्र पुरुषोत्तम एव । 'सर्वस्य
चाहं हृदि भग्नविष्टो मतः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इति वचनात् ।
तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेव । यथाऽऽह, 'ईश्वरः सर्वभूतानां
हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
तमेव शरणं गच्छ' इति । तदेवम् 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यादिना
रथ्यादिरूपकविन्यस्ता इन्द्रियादयः 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यत्र
स्वशब्दैरेव प्रत्यभिज्ञायन्ते, न रथरूपितं शरीरमिति परिशेषात् तत्
अव्यक्तशब्देनोच्यते" इति भाषितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । सर्वेषु भूतेषु
आत्मतया वर्तमानोऽसौ गुणलय(मयः)मायातिरोहितत्वेन अजित-
बाह्याभ्यन्तरकरणानां न यथावत् प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या
सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः । अग्रयया-एकाग्रयुक्तया बाह्याभ्यन्तर-
व्यापाररहितया सूक्ष्मार्थविवेचनशक्तया सूक्ष्मदर्शनशीलैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥

। गूढात्मेति न पाठः; किन्तु गूढोत्मा इत्येव । छान्दसः संधिः ।
गूढ आत्मेति भाष्यम् । आत्मा-परमात्मा ।

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

वाङ्माभ्यन्तरकरणव्यापारराहित्यप्रकारम् 'अध्यात्मयोगाधिगमेन'
इति निर्दिष्टजीवस्वरूपज्ञानप्रकारश्च दर्शयति यच्छेद्वाङ्मनसीत्यादिना ।
इमं मन्त्रं प्रस्तुत्येत्य हि भाष्यकृता, "हयादिरूपितानामिन्द्रियादीना
वशीकरणप्रकारोऽयमुच्यते । यच्छेद्वाङ्मनसी—वाच मनसि निय-
च्छेत् । वाङ्पूर्वकाणि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च मनसि नियच्छे-
दित्यर्थः । वाक्छन्दे द्वितीयाया, 'सुषा सुलुक्' इत्यादिना लुक् ।
मनसी इति सप्तम्याश्छान्दसो दीर्घः । तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि ।
तत् मन बुद्धौ नियच्छेत् । ज्ञानशब्देनातः पूर्वोक्ता बुद्धिरभिधीयते ।
ज्ञान आत्मनीति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । आत्मनि वर्तमाने ज्ञाने
नियच्छेदित्यर्थः । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्—बुद्धिं कर्तारि
महति आत्मनि नियच्छेत् । तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि—तं कर्तारं
परसिन् ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि नियच्छेत् । व्यत्ययेन तदिति नपुंस-
कलिङ्गता । एवम्भूतेन रथिना वैष्णव पदं गन्तव्यमित्यर्थः" इति
भाषितम् । विवृतञ्च श्रुतप्रकाशिकायाम्—'वाचो मनसि नियमनं
मनोऽनुगुणप्रवृत्तिवैमुख्यापादनम् । मनसः बुद्धौ नियमनम् 'अध्य-
वसायानुगुणप्रवृत्तितापादनम् । बुद्धिश्चार्थेषु हेयत्वाध्य(ताव्य)वसाय-
रूपा । तस्या बुद्धेरात्मनि नियमनं नाम स एवोपादेयतया साक्षा-

। जीवात्मनो महत्त्वं न परिमाणविशेषः, अणुत्वेन विरोधात् ।
रथित्वेन प्राधान्यान्महत्त्वम् । अतो नियच्छेदिति माध्ये नास्ति ।

त्कार्य इत्येतदर्थविषयत्वापादनम् । शान्ते— स्वत ऊर्मिषट्कप्रतिभटे । शान्त आत्मनि महत् आत्मनो जीवस्य नियमनं नाम तच्छेषताप्रति-
पत्तिः' इति । आत्मशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् पुल्लिङ्गतच्छब्देन निर्देष्टव्ये
छान्दसत्वाल्लिङ्गव्यत्ययः ।

ननु भाष्ये, "ज्ञान आत्मनीति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । आत्मनि
वर्तमाने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थः" इत्युक्तिरयुक्ता ; अव्यावर्तकत्वादात्मनि
वर्तमान इति विशेषणस्य । आत्मन्यवर्तमानज्ञानस्यैवामावात् । न च-
'तच्छेत् ज्ञाने' इत्येतावत्युक्ते आत्मरूपज्ञानभ्रान्तिः स्यात् । अतः
ज्ञान आत्मनीत्युक्तमिति वक्तुं शक्यम् ; तथा सति तस्या एव भ्रान्तेः
सामानाधिकरण्यायोजनया दृढीकरणप्रसङ्गात् । न हि आत्मनीत्यनेन
आत्मभ्रान्तिर्न्युदस्यते । न च-आत्मनि वर्तमान इति भाष्यस्य आत्मनि
विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धेन वर्तमान इत्यर्थः । आत्मविषयज्ञान इति
यावत् । अतो व्यावर्तकतया न वैयर्थ्यदोषः— इति वाच्यम् ; तथा सति
'ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्' इत्यस्य वैयर्थ्यापातात् । तदर्थस्य
अनेनैव सिद्धेरिति चेत्—

उच्यते । अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य—'तच्छेत् ज्ञान आत्मनि'
इत्यत्र आत्मनीति विषयसप्तमी । तच्चात्मविषयकज्ञानम्, 'आत्मा
उपादेयः तदतिरिक्ता अर्था हेयाः' इत्येवंरूपम् । तच्च 'अर्थेषु हेयता-
ध्यवसायरूपा बुद्धिः' इति श्रुतप्रकाशकायां व्यक्तम् । अस्य चात्माना-
त्मविषयकाहेयहेयताध्यवसायरूपस्य ज्ञानस्य महत्यात्मनि नियमनं नाम
स एवोपादेयतया साक्षात्कार्य इत्येतदर्थविषयत्वापादनमिति तत्रैव

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत् कवयो वदन्ति ॥ १४
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्यमगन्धमञ्च यत् ।

श्रुतप्रकाशिकायामुक्तत्वात् वाक्यद्वयस्यापि समयोजनतया त्वदुक्त-
वैयर्थ्यशङ्कानवकाश इति ॥ १३ ॥

एवं वशीकरणप्रकारमुपदिश्य अधिकारिपुरुषान् अभिमुखी
करोति उत्तिष्ठत जाग्रत । आत्मज्ञानाभिमुखा भवत ; अज्ञाननिद्रायाः
क्षयं कुरुत । प्राप्य वरान्निबोधत । वरान् श्रेष्ठान् आचार्यान् उप-
गम्याऽऽत्मतत्त्वं निबोधत । यद्वा उपासितात् भगवतो वा प्रसन्नविद्वद्यो-
वा, 'देवतापारमार्थ्यं च यथावत् वेत्स्यते भवान्' इत्येवैरूपान् वरान्
प्राप्य ज्ञेयमात्मतत्त्वं निबोधत ; नोदासितव्यमिति भावः । क्षुरस्य
धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत् कवयो वदन्ति । ज्ञानिनः
तत् आत्मतत्त्वं दुर्गमं पन्थानं वर्णयन्ति । तत् कस्य हेतोः ? यतः
आमतत्त्वं क्षुरस्य आयुधविशेषस्य धारा अग्रतः, निशिता तीक्ष्णा,
दुरत्यया अनतिक्रमणीया । तीक्ष्णे क्षुराग्रे सञ्चरतः पुंसो यथा
क्रियत्यप्यनवधाने आत्मनाशो भवति, एवमिहाऽऽत्मस्वरूपावगतिदशायां
स्वरूपेऽप्यनवधानापराधे आत्मनाशो भवतीति भावः ॥ १४ ॥

उपसंहरति ^१अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्य

१५. उपरि फलश्रुतिप्रवृत्त्याऽन्तोपसंहारं दर्शयति—उप-
संहरतीति । तथा च प्रवृत्तप्रथमाध्यायार्थसंग्रहपरं धीभाष्यम्,
(१-४-७), "अशब्दमस्पर्शमित्यादिनोपसंहृतम्" इति ।

१ सशब्दव्योमादिबैलक्ष्ण्यकथनं तद्वत् अचेतनतया तत्स-
लक्षणे अव्यक्ते एव युक्तमिति इति न मन्तव्यम् । निचाप्येत्युक्तार्था-

अनाद्यनन्त महत पर ध्रुव निचार्य त मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ १५

नाचिकेतमुपाख्यान मृत्युप्रोक्त सनातनम् ।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

समन्धवच्च यत् । अत्र नित्यमित्येतत् अशब्दमित्यादौ प्रत्येकमभि
सरन्धते । अशब्दत्वादिवशादेव कालवत् अव्ययम् । अवयवापचय
शब्दमित्यर्थः । अनाद्यनन्त महत पर ध्रुव निचार्य त
मृत्युमुखात् प्रमुच्यते । महत इत्यनेन 'आत्मनि महति नियच्छेत्'
इति पूर्वमन्तर्निर्दिष्टो जीवो गृह्यते । ध्रुव—स्थिरम् । निचार्य—
दृष्ट्वा । दर्शनसमानाकारोपासनेन विषयीकृत्येत्यर्थः । मृत्युमुखादिति ।
भीषणात् सप्तारादित्यर्थः ॥ १५ ॥

[उपसहरति]-नाचिकेतमुपाख्यान मृत्युप्रोक्तसनातनम् ।

नचिकेतसा प्राप्त नाचिकेतम् । मृत्युप्रोक्त मृत्यो भवतृत्वमेव, न
सतन्तवकृतम् । अन मनातनम् अपोल्येयत्वात् प्रवाहरूपेण नित्य
मित्यर्थः । उक्तवा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते । स्पष्टोऽर्थः ॥

नन्वयात् । अतश्चिदचिद्विलक्षणतया ब्रह्मैवोच्यते । नित्यमशब्दम्—
कदापि साक्षात् शब्दगुणानास्त्रिदम् । एवमुपर्यपि । अशब्दत्वादे
नित्यत्वकथनात् प्रकृतिव्यावृत्तिः ।

१६ नाचिकेतकथाया अत्र निरूपणाद्यमुपाख्यानाध्याय । मृत्यु
प्रोक्तमिति । मृत्युप्रोक्तान्यादिविषयकमित्यर्थः । न हि नाचिकेतस-
कथा मृत्युप्रोक्ता । यद्वा मृत्युनचिकेतसेऽर्थमुपदिदय, अस्मत्समाप्तोऽ
यमनादौ वेदेऽप्यस्तीत्यध्याप्य आपित्तमिति उपाख्यानस्य मृत्युप्रोक्त
त्वम् । तत् वर्णित सनातनमिति । फलश्रुतिरिय प्रकृताध्यायमालस्य ॥

य इदं परमं गुह्यं आवयेत् ब्रह्मसंसदि ।

प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते ॥ तदानन्त्याय कल्पते इति ॥

॥ इति तृतीयबह्वी ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ आदितश्चतुर्थबह्वी ।

हरिः ओम् ।

पराञ्चि खानि व्यवृणत् स्वयंभूस्तस्मात् पराद्वयन्ति(ति)नान्तरात्मन् ।
कश्चित् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

य इदं परमं गुह्यं आवयेद् ब्रह्मसंसदि । ब्रह्मसंसदि--ब्राह्मण-
समाजे । प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय
कल्पते ॥ प्रयतः शुद्धः ॥ १७ ॥

॥ इति तृतीयबह्वीप्रकाशिका । इति प्रथमाध्यायभाष्यम् ॥

बह्वी ४-१.

‘उत्तिष्ठत जाग्रत’ इति प्रोक्ताहनेऽध्यात्मस्वरूपदिमुखान् पश्यन्
शोचति पराञ्चि खानि व्यवृणत् स्वयंभूः । खानि इन्द्रियाणि ।
पराञ्चि—परान् अञ्चन्तीति पराञ्चि, परप्रकाशकानि, न त्वात्म-
प्रकाशकानि । तत्र हेतुं वदन् शोचति—व्यवृणत् स्वयंभूः—
स्वतन्त्र ईश्वरः इमानि खानि हिसितवान् । ‘वृद्धिंसायाम्’ इति

१. परान् अञ्चन्तीति । पराङ् इतिवत् अन्याक् इत्याद्यप्रयो-
गात् प्रत्यञ्छब्दे प्रति इतिवत् पराञ्छब्दे परा इति उपसर्ग इति
निरूपणसंभवे, भाष्यमिदमथनुवादमार्त्तं स्यात् । प्रत्यगात्मेति जीव-
वचनं योगेन तदीक्षणस्य प्राथम्यात् । यद्वा साक्षाद्वा अपर्यवसानवृत्त्या
वा परमात्मैव प्रत्यगात्मा । वक्ष्यते चेदम् । तत्र हिंसायामिति पाठग्रहणे
अतृप्तेद इत्येव रूपं सिध्येत्, ननु अतृप्तेदिति । अतः वृद्धिंसायामिति

पराचः कामान् अनुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

धातुः । यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् परार्थ(परार्थः) प्रकाशकानि
इन्द्रियाणि सृष्टवानित्यर्थः । तस्मात् पराङ्पश्यन्ति नान्तर्गतम् ।
पराङ् । पराच इति यावत् । पराङ्मान् अनात्मभूतान् पश्यन्ति
उपलभन्ते । अन्तरात्मानं नेत्यर्थः । यद्वा—पराङ् पराङ्मुखानि भूत्वा
विषयानेव पश्यन्तीत्यर्थः । पराङ्पश्यतीति पाठे लोकाभिप्रायमेक-
वचनम् । ईदृशेऽपि लोकस्वभावे नद्याः प्रतिस्रोतःपवृत्त इव कश्चित्
पुरुषधौरेयः प्रत्यगात्मप्रवणोऽप्यस्तीत्याह—कश्चिद्धीरा प्रत्यगात्मान-
मैधुत् । प्रत्यञ्चमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । छान्दसं परस्मैपदम् । अत
एव वर्तमानार्थे लङ्पठतिथः । आबुत्तचक्षुर्मृतत्वमिच्छन् । चक्षु-
श्शब्द इन्द्रियमात्रपरः । स्वस्वविषयव्यावृत्तेन्द्रियो मुमुक्षुरित्यर्थः ॥ १ ॥

पराचः कामान् अनुयन्ति बालाः । अल्पपज्ञा बालान् काम्य-
मानान् विषयानेवावगच्छन्ति । ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
ते विस्तीर्णस्य संसारस्य बन्धनं यान्तीत्यर्थः । यद्वा विततस्य सर्वत्राप्रति-
हताज्ञस्य मृत्योर्मम पाशं यान्तीत्यर्थः । अथ धीरा अमृतत्वं
विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते । अथशब्दः प्रकृतविषयार्था-
(यादर्थाः)न्तरपरिग्रहे । धीमन्तः प्रत्यगात्मन्येव ध्रुवममृतत्वं विदित्वा
इह संसारमण्डले अध्रुवेषु पदार्थेषु कमपि न प्रार्थयन्ते । प्रत्यक्तत्त्व-
पाठो ग्राह्यः । उत्तदिर् हिंसानादरयोरिति धातुग्रहणे तद्वरूपसिद्धेः ।
व्यवृणादिति माध्वे । तृण्य कात्करणे इति तत्र व्याख्या । पराक्
पश्यतीति माध्वे । २. अप्रतिहताज्ञस्य । आज्ञापदमत्र ।

येन रूप रस गन्ध शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ ३ ॥
स्वप्नान्त जागरितान्त चोभौ येनानुपश्यति ।

ज्ञस्य सर्वं जिहासितमिति भाव । परमात्मनस्सर्वजीवगताहन्तास्पदत्वेन
मुखाहमर्थत्वात् प्रत्यक्तुमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

येन रूप रस गन्ध शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनान् । मैथुनान्-
मैथुननिमित्तकसुखविशेषानित्यर्थ । एतेनैव विजानाति । निश्चेष
येन एतेनैव साधनेन जानातीत्यर्थ । 'त देवा ज्योतिषा ज्योति'
इति रूपादिप्रकाशकानामिन्द्रियाणा तदनुगृहीतानामेव कार्यात्म-
कत्वादिति भाव । किमत्र परिशिष्यते—किं तदप्रकाशमिति भाव ।
एतद्वै तत्—तत् पूर्वं प्राप्यतया निर्दिष्ट विष्णो परम पदम् एतद्वै
एतदेव । एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यप्रत्यगात्मस्वरूपमेवेत्यर्थ ॥ ३ ॥

स्वप्नान्त जागरितान्तचोभौ येनानुपश्यति । सकल स्वा-
प्नपञ्च जाग्रत्पञ्च च मनआदीन्द्रियभावमापन्नेन येन परमात्मना लोक
पश्यतीत्यर्थ । महान्त विष्णुमात्मान मत्वा धीरो न शोचति ।

1 परमात्मन इत्यादिगान्य पूर्वमन्त्रे स्थित चेत्, युक्ततरम् । एतदर्थं
श्वेताश्वतरप्रकाशिकाया द्वितीयात्यज्यारयाने विशदमनुसन्धेय ॥

2 मुख्याहमर्थेति । अविशेषेण सधरण्यहमिति स्वान्तर्गमितया
ग्राह्येत्यर्थः । अतः प्रत्यक्तृत्वपौष्पस्यम् ।

3 खानि व्यतृणत् स्वयन्भूरित्युक्त विवृणोति येनेत्यादिना । स्पर्शा
इत्येत्यन्तेन ज्ञानेन्द्रियप्रदर्शनम् मैथुनानीति कमन्द्रियोपलक्षणम् ।

4 पूर्वोक्त ऐन्द्रियकानुभय अवस्थाद्वये इत्युच्यत इह ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

य इदं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।

ईशानं भूतमव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वै तत् ॥ ५ ॥

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।

तमिति शेष । उक्तोऽर्थः ॥ ४ ॥

य इदं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं
भूतमव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । इदमिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः ।
इदम् मध्वदम् — ‘ऋतं विमन्तौ’ इति निर्दिष्टं कर्मफलभोक्तारं
जीवात्मानं ‘गुहां प्रविष्टौ’ इत्युक्तरीत्या तस्यान्तिके कालत्रयवर्ति-
चिदचिदीश्वरं च यो वेद, तं दुष्कृतकारिणमपि न निन्देदित्यर्थः ।
‘गुप्तिञ्जिह्वयस्तन्’ इत्यत्र जुगुप्साशब्दं निन्दार्थकं उक्तं । ‘जुगुप्सा
विरामप्रमादार्थानाम् —’ इति षष्ठमी । एतद्वै तदिति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत । गुहां प्रविश्य
तिष्ठन्तं यद् भूतेभिर्व्यपश्यत । “अथ एव सप्तर्षिर्दो तासु वीर्य-
मपासृजत् । तदण्डमभवद्वैम सहस्राणुसमप्रभम् ॥ तस्मिन् जज्ञे स्वयं
ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥” इति स्मृत्युक्तरीत्या अद्भ्यः उपादानेभ्यः
(उपादानेभ्यः) व्यष्टिसृष्टेः पूर्वं यः अजायत, तं तपसः-सङ्कल्पमात्रा

5 लिङ्गव्यत्यय इति पृथक्पदविभागदर्शनानुसारेण । अन्यथा
तु-इदंमध्वदमित्येकं पदम् ; इदमिति मधुविशेषणम्, पूर्वोक्तमधु-
भोक्तारमित्यर्थः स्यात् । उक्तपदे चकारोऽर्थसिद्धः । अन्यथा तु
जीवमित्यस्य जीवान्तर्गमिणमित्यर्थः । ब्रह्मजज्ञे देवमितिवन् ।

गुहा प्रविश्य तिष्ठन्तं यो (यद्) भूतेभिर्व्यजायत ॥ एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत ॥ एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

देव पूर्वं जातम्—‘यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुडो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं पश्यन् जायमानम्’ इति श्रुत्युत्तरीत्या प्रथमं जातम्,

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तम्—हृदयगुहा प्रविश्य वर्तमानम्, भूतेभिः

भूतैर्देहेन्द्रियान्न करणादिभिरुपेतं चतुर्मुखम्, ‘अथ सकलजगत्स्रष्टा

स्यात्’ इति कटाक्षेणैव तेत्यर्थः । एतद्वै तत्—उक्तोऽर्थः ॥ ६ ॥

या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य

तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत । अथ च मन्त्रः, ‘गुहा प्रविष्टी’

इति सूत्रे भगवता भाष्यकृता व्याख्यातः । इत्यदि भाष्यकृता, ‘कर्म-

फलानि अतीतिः अदितिः जीव उच्यते । प्राणेन संभवति—प्राणेन

सह वर्तते । देवतामयी—इन्द्रियाधीनभोगाः । गुहां प्रविश्य तिष्ठ-

न्ती—हृदयगुण्डरीकगुह्यवर्तिनी । भूतेभिर्व्यजायत—पृथिव्यादिभिः

६ प्रथमयच्छन्दोऽपि परमात्मपरो भवितुमर्हति, यः परमा-
त्मा अद्भ्यः पूर्वमनिरुद्धरूपेणाजायतेति । तदा उत्तरमन्त्रः । इव
यच्छन्दद्वयमेकार्थकम् । यद्यपि यच्छन्दद्वयमपि चतुर्मुखपरं भवेत्—
यो ब्रह्मा व्याष्टिष्टेः पूर्वमद्भ्योऽजायत, यः स्वस्मात्पूर्वमेव सहस्र-
मात्रादाविर्भूतं स्वहृदयगुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं व्यूहरूपं भगवन्तं भूतै-
रुपेतो व्यपश्यदिति—अथापि यद्भूतेभिरिति ह्यन्यच्छन्दोपादस्या-
प्यनुसारेण, उत्तरमन्त्रे गुहाप्रवेशस्य जीवे कथनात् तदेकरूप्यमाहृत्य
चेत्यमुक्तम् । एतदित्यस्य स्फुटं यच्छन्दप्रतिसंवेद्यत्वात् । व्यपश्य-
तीति माध्यपाठः । ७ प्राणेन संविदानीं माध्यपाठः ।

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इवेत् सुभृतो गर्भिणीमिः ।

दिवेदिच ईडथो जागृवद्भिर्देविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ एतद्वै तत् ॥ ८

भूतैः सहिता देवादिरूपेण विविधा जायते' इति भाषितम् । एतद्वै तत् । तत् तदात्मकमित्यर्थः । 'अत्रैव प्रकरणे, 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा' इत्यत्र देवमित्यस्य परमात्मात्मकमिति व्याख्यातत्वात्, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति एतदुपशृंहणगीतावचनेऽपि मां मदात्मकमिति भाष्यकृतैव व्याख्यातत्वात् अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दस्य विशेष्य इव अपृथक्सिद्धविशेष्यवाचिशब्दस्यापि विशेषणे निरुद्धत्वात् तत् तदात्मकमित्यर्थो युक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदाः । अरण्योः अधरोत्तरारण्योः स्थितोऽग्निः । गर्भ इवेत् सुभृतो गर्भिणीमिः । गर्भिणीमिः पान-भोजनादिना सुभृतो गर्भ इव । निहित इति पूर्वेणान्वयः । इदित्य-

१. ननु एतद्वै तदित्यस्य तत् ब्रह्म एतत् एतदन्तर्यामीत्यर्थं वक्तव्ये एतत् वस्तु तत्-ब्रह्मात्मकमित्यर्थः कथं चर्ष्येत इत्याशङ्क्याम्, भाष्ये ईडशरीतेरपि दर्शनात् तस्याश्च प्रमाणविरुद्धपरमतादृतं सामानाधिकरण्यानिर्गहप्रकारमपेक्ष्य रीतिरियमपि श्रेयसीत्यभिप्रायकत्वाच्चात्रानादर इत्याशयेनाह "अत्रैव प्रकरणे" इत्यादि । अत्र वक्तव्यविस्तरोऽसत्कृते ईशोपनिषदाचार्यभाष्यतत्पर्यं १६ मन्त्रे द्रष्टव्यः । वस्तुतः फलितकथनमेतत् ।

८. 'गर्भ इव सुभृत' इत्येव प्रायः पाठः । माध्वशांकरादृतश्च । अत्र भाष्ये 'उदित्यवधारणे' इति प्रायिकपाठानुकूलं मूले गर्भ इवेत्सुभृत इति क्वचित्पठितम् । भावप्रकाशिकायां (१-४-६) 'गर्भ

यतश्चोदेति सूर्यो अस्तं यत्र च गच्छति ।

तं देवास्सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

वधारणे । दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ।

दिवेदिवे — अहन्यहनि, जागृवद्भिः — जागरणशीले अप्रमत्तैः

हविष्मद्भिः — आज्यादिहवि प्रदानप्रवृत्तैः कृत्विभिस्तुत्य, अग्निः

अग्नेता अरण्योर्निहित इति योजना । एतद्वै तत् — एतत् अग्नि-

स्वरूपं तत् — पूर्वोक्तब्रह्मात्मकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

यतश्चोदेति सूर्यो अस्तं यत्र च गच्छति । यस्मात् ब्रह्मण-

सकाशात्(१) सूर्य उदेति, यत्र च लयमेति । तं देवाः सर्वे अर्पिताः-

देवाः सर्वे तस्मिन् आत्मनि प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । तदु नात्येति कश्चन

तत् सर्वात्मकं ब्रह्म कोऽपि नातिक्रामति । छायावत् अन्तर्यामिणो

दुर्लभत्वादिति भावः । एतद्वै तत् — उक्तोऽर्थः ॥ ९ ॥

ननु परमात्मनः सर्वात्मत्वं न संभवति । अहमित्यहन्ताश्रय-

त्वेनानुसंधीयमानो ह्यात्मा । स च, अहमिहैवासीति देशान्तरव्या-

वृत्ततयाऽनुसन्धीयते । तस्य सर्वदेशकालवर्तिसर्वपदार्थात्मगूतत्वं कथ-

इवेत्सुभृत इति पठितमस्ति । तत्र श्रुतप्रकाशिकानिर्वाहाय किञ्चि-

च्छादयानुसारी मन्त्रार्थवर्णनप्रकार एवान्यः । तत्र इदित्यस्य समु-

च्चयार्थकत्वमभिमतं स्यात् । इह तु वृत्तस्याग्निपरतयैव योजनात्

इदिति अवधारणे इष्टं स्यादिति विमृष्टमासीत् । अथ च गर्भे

इवेत्सुभृत इति पठित्वा इदित्यवधारणे इत्येव भाष्यपाठः प्राच्ये

अमुद्रितकोशे स्पष्टमुपलब्धः । उ इति, इत् इति च अवधारणे

प्रसिद्धम्, न पुनः उत् इति । (८)

मृत्योस्म मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।

मित्याशङ्क्याऽऽह—यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । यदेव
परमात्मतत्त्वम् इह अत्र लोके अहमित्यनुसन्धीयमानतया आत्मभूतम्,
तदेव लोकान्तरस्थानामपि आत्मभूतमित्यर्थः । ततश्च आत्मभेदो
नास्तीत्यर्थः । अयमभिप्रायः—किं परमात्मतत्त्वविदाम् अहमिहैवेति
प्रतीतिः सर्वदेशकालवर्तिपदार्थात्मत्ववाचकतयोपन्यस्यते, उत तद्रहित-
नाम् । नाद्यः, तेषाम् अहमिहैवेत्यादिप्रतीतेरेवाभावात् । प्रत्युत
'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति सर्ववस्तुवर्तितयैवानुभवात् । न द्वितीयः ;
अतस्त्वनविदामहंप्रतीतेर्जीवमात्रविषयत्वेन तत्र देशान्तरव्यावृत्तत्वं
प्रतीतेः तदानीमप्रतीतपरमात्मनि सर्वदेशवर्तिपदार्थात्मत्वविरोधित्वा-
भावादिति । मृत्योस्म मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।
इह—परमात्मनि भेदमिव यः पश्यति, स तु संसारात् संसारं
माप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वस्माकं सर्वात्मभूतं परमात्मतत्त्वं कुतो नोपलभ्यत इत्यत्राह
मनसैवेदमाप्तव्यम् । इदमात्मस्वरूपं विशुद्धमनोप्राप्तमित्यर्थः ।

10 चतुर्मुखादिस्त्वानुप्राहकः मनुष्येऽथो [देवाराध्यश्च
परमात्मेत्युक्तम् । अथ देशभेदेन कालभेदेन भिन्नः स्यादीदृश इति
मतिमपाकरोति यदेवेति । अनेकं ब्रह्म न भवतीत्यस्येवेतदर्थत्वे स्पष्टं
किमिति जगन्मिथ्यात्वपरतया व्याख्याय सर्वप्रमाणविरोधसं-
पादनम्, एवं यथा परमपदे वर्तते तथैवात्रावतारेऽपि अजहत्स्व-
स्वभाव इत्ययमर्थोऽप्यत्र सुवचः । तेनावतारेऽप्युपास्यत्वसिद्धिः ।

मृत्योस्स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभण्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वै तत् ॥ १२ ॥

उक्तमेवार्थं दृढीकरणाभाष्यस्यति-नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योस्स
.....पश्यति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूत-
भण्यस्य । कालत्रयवर्तिनिखिलचेतनाचेतनेश्वर पुरुष, मध्य
आत्मनि-उपासकशरीरे मध्ये अङ्गुष्ठपरिमाणस्सन् आस्ते । न ततो
विजुगुप्सते-तता-भूतभण्येशानत्यादेव वात्सल्यानिशयात् देहगतानपि
दोषान् भोग्यतया पश्यतीत्यर्थः ।

११. विग्रहरूपेण दृश्यमानस्य ब्रह्मणो नानात्वे प्रत्यक्षे सति
कथमेकत्वमिति शंकायाम्, विग्रहातिरिक्तं संप्रैव्यापि मनोमात्रग्राह्यं
तत् आत्मतत्त्वमित्याह मनसैवेति । मन्त्रोऽयं पृहदारण्यकेऽपि
(४-४-१९) । मनसैवानुद्रष्टव्यमिति तु भेदः । अस्मदीय परमार्थप्रका-
शिकादौ एतदर्थविस्तरः ।

१२. एवम्भूतस्योपास्याकारं दर्शयति अङ्गुष्ठेति । अङ्गुष्ठस्येव
मात्रा-परिमाणं यस्य सः अङ्गुष्ठमात्रः । भव्यपदं भवत्यदसमनार्थ-
कम् । भवद्भविष्यदुभयार्थकं वा । तत्र इत्यस्य व्याख्यानं भूतभण्ये-
शानत्यादेवेति । ईशानं भूतभण्यस्येति पञ्चममन्त्र इत्याह तत्र इत्यस्य
तमित्यर्थं पर्यवसानं दुष्करम् । तस्य जीवपरतया तत्र चतुर्थपादे
तदङ्गुष्ठोऽर्थ उक्तः । अत्र तु परमात्मविषये निन्दाप्रमत्तप्रभावादेवम् ।

भोग्यतयेति । जीवोद्देशेन कर्मफलभोगार्थं कृतानां जीवनुद्धया

‘ननु, ‘प्राणाधिपस्संवरति स्वकर्मभिरङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः’,
‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात्’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु अङ्गुष्ठ-
मात्रत्वेन प्रतिपादितस्य जीवस्यैवास्मिन् मन्त्रे प्रतिपादनं किं न स्यात् ।
न च तस्य भूतभव्येशानत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्—प्रथमश्रुतजीव-
लिङ्गानुरोधेन चरमश्रुतभूतभव्येशानत्वस्य आपेक्षिकतया योजयितुं
शक्यत्वादिति चेन्न —‘शब्दादेव प्रमितः’ इत्यधिकरणे एवमेव पूर्वपक्षं
कृत्वा, ‘हृदयावच्छेदनिबन्धनाङ्गुष्ठपरिमाणस्य परमात्मन्यपि संभवात्,
‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः’ इति तैत्तिरीयके, ‘अङ्गुष्ठ-
मात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः’ इति श्वेताश्वतरे
च अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य परमात्मन्यपि श्रवणात् असङ्ख्यचित्तभूतभव्येशि-
तृत्वस्य अन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गत्वादयं मन्त्रः परमात्मपर एव’ इति
सिद्धान्तितत्वात् ।

यत्त्वत्त कैश्चिदुच्यते—अङ्गुष्ठमात्रत्वं जीवलिङ्गमेव । अथापि
‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति’ इति पूर्वार्धेन जीवमनूय,
‘ईशानो भूतभव्यस्य’ इत्यनेन परमात्मभावो विधीयत-इति-तदसमञ्ज-
सम् । तथा हि सति परमात्मन्यङ्गुष्ठमात्रत्वसंभावना(संभव ?)प्रदर्शकस्य
‘हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्’ इति सूत्रस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । ननु,
दोषत्वेऽपि स्रष्टुरिष्ट्यादनुकूलत्वमेव हि । विग्रहरूपेण तत्तत्तद्दुष्टां-
शस्पर्शस्याऽऽवश्यकत्वाभावेऽपि जीवात्मगताभिमानवशात् तत्
मृष्यत इति च तदिष्टत्वमेव तद्भोग्यत्वमिति ।

1 ननु दुष्टमपि स्वदेहं जीवो भोग्यत्वेन मन्यत इति स
प्यात्र प्रतिपाद्यः स्यादिति शङ्कते नन्विति ।

‘नास्मिन् मन्त्रे जीवानुवादेन ब्रह्मभावो विधीयते, आराग्रमात्रतया प्रतिपन्नस्य जीवस्य अङ्गुष्ठमात्रत्वे प्रमाणाभावात्’ इति तदस्यशङ्का-परिहारार्थं जीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वसाधनाय प्रवृत्तमिदं सूत्रमिति चेत्—
तथाऽऽश्रयणस्य क्लिष्टत्वात् ।

ननु ‘ईश्वरश्च ईशान’ इति निघण्टुपाठेन ईशानशब्दस्य देवता-विशेषे रूढत्वात्, ‘शब्दादेव प्रमित’ इति सूत्रे, “ईशानो भूतभव्यस्य” इति शब्दादेव । न च भूतभव्यस्य सर्वस्येशितृत्वं कर्मवश्यस्य जीवस्योप-पद्यते” इति भाष्यं व्याकुर्वद्भिर्व्यासैर्नि, “ईशानशब्दस्यैव शब्दशब्देन विवक्षितत्वात् ।...नात्र लिङ्गान्निर्णयः । किन्त्वीश्वरवाचिशब्दादेवे-त्येवकारामिप्रायः” इति व्याख्यातत्वात् ईशानशब्दस्य श्रुतिस्वाभ्युप-गमात् तथैव चेशानशब्दश्रुत्या जीवव्यावृत्तिवदेव (जीववदेव¹) नारायणस्यापि व्यावर्तितत्वेन रूढपरत्वमेव स्यादिति चेन्न-योगरूढि-मतः पदस्य सन्निधौ अवयवार्थविशेषकपदान्तरसन्निधाने रूढधनुन्मेपस्य, ‘पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखै’ इत्यादिषु दर्श-नात् । तत्र हि सरोरुहपदावयवार्थसरोविशेषकप्रपदोपादानेन सरो-रुहपदरूढिभङ्गस्य दर्शनात् । इतरथा पद्मानीति पदानुपादानापत्तेः । अत ईशानशब्दस्य न श्रुतित्वम् । एतदस्वरसादेव व्यासैरपि यथा-श्रुतभाष्यानुगुण्येन¹ यद्वेति पक्षान्तरस्य आश्रितत्वादित्यलमतिचर्चया ।

1 यद्वेति पक्षान्तरस्येति । अयं भावः—ईशानपदस्यात्र योगिक-त्वाद्भूतभावान्न श्रुतित्वमित्याशयेनैव पूर्वं फलफलिभावावसरे ईशानत्वं लिङ्गमित्युक्तत्वात् अत्र तदविरोधाय, ईशानशब्देन

१ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ॥ एतद्वै तत् ॥ १३ ॥

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एवं धर्मान् पृथक्पृथक्स्तानेवानु विधावति ॥ १४ ॥

प्रकृतमनुसरामः । एतद्वै तत् । उक्तोऽर्थः ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । शुष्केन्धनानलवत्

प्रकाशमान इत्यर्थः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ।

अद्यतनपदार्थजातं श्वस्तनपदार्थजातं कालत्रयवर्तिपदार्थजातमपि तदात्म-

कमित्यर्थः । एतद्वै तत् । पूर्ववत् ॥ १३ ॥

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । पर्वतमूर्ध्नि वृष्टं मलयन्त
पर्वतेषु नानाभूततया पतित्वा पतित्वा धावति । एवं धर्मान् पृथक्

देहेन्द्रियाद्यपेक्षेशानत्वरूपसंखुचितार्थं विहाय असंकोचेन सर्वेशान-
त्वस्यैवोक्ततया शब्दस्वरसप्रतीतालिङ्गात् परमात्मसिद्धिरिति लिङ्गपर-
तयैवेदं श्रुतप्रकाशिकावाक्यं योजनीयम् । तथाच यौगिकशब्दस्या-
श्रुतित्वेऽपि लिङ्गान्निर्णयस्वीकारेऽप्येवकारोपपादनार्थं यद्वेत्यारम्भः ।
शब्दादेव-शब्दध्वन्यजन्यस्वरसप्रतीतिवशादेवेति । शिष्टमन्यत्र ।

१३ अविजुगुप्समानस्य दोषप्रत्यनीकत्वं वदन् भूतभव्यस्ये-
त्येतद् विवृणोति अंगुष्ठेति ।

१४. तानिति । पूर्वोक्तधर्मानित्यर्थः । जीवः सृष्टिदुर्गे पतितः
देवमनुष्यादिशरीरभेदान् पुनः पुनर्भजते वस्तुतस्तत्तदन्तर्यामित्वा-
श्रयतदेकवस्तुविज्ञानविरहात् तदेकाधीनानेय जीवतद्देहधर्मान् तदन-
धीनानेय यतः पश्यतीति तात्पर्यार्थः ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासितं तादृगेव भवति ।

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम । ॥ १५ ॥

॥ इति द्वितीये प्रथमा बह्वी ॥

॥ अथ द्वितीये द्वितीया बह्वी ॥

हरिः ओम् । पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।

पश्यन् तानेवानु विधावति । एवं परमात्मगतदेवान्तर्यामित्व-
मनुप्यान्तर्यामित्वादिधर्मान् पृथगधिकरणनिष्ठान् पश्यन् पर्ववर्गिर्निर-
पातमनुकृत्य संभारकुहरे पतनीत्यर्थः ॥ १४ ॥

सर्वत्रैकात्मकत्वज्ञानस्य कलमाह—यथोदकं शुद्धे शुद्धमा-
सितं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति
गौतम । यथा शुद्धजले शुद्धजलं योजितं तत्सदृशमेव भवति, न कथ-
ञ्चिदपि विसदृशम् । एवम्-इत्थं विजानत मुनेः मननशीलस्य आत्माऽपि
परमात्मज्ञानेन विशुद्धस्सन् विशुद्धेन परमात्मना समानो भवतीत्यर्थः ।
गौतमेति प्राप्यवैभवं सूचयन् सहर्षं सवोधयति ॥ १५ ॥

॥ इति चतुर्थबह्वीभाष्यम् ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । जननादिविक्रियारहितस्य
ऋजुबुद्धेर्विवेकिन आत्मन एकादशेन्द्रियलक्षणबहिर्निर्गमद्वारोपेतं
शरीरारूपं पुरं भवति । पुरत्वाग्नि- यथा पुरं विविक्तं भवति, तथा
शरीरमपि स्वात्मनो विविच्य ज्ञातं भवति । अविवेकिनस्तु देह आ-

१५. अशुद्धेन जीवेन स्पृश्यमानमपि परत्वरमशुद्धं न भवती-
त्युक्तम् । अस्म्यैव जीवस्य शुद्धो तत्ताधर्म्यमाह यथेति ।

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ १ ॥
हंसश्शुचिपत् वसुरन्तरिक्षसद्गोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृपत् वरसत् ऋतसत् व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥

सैव भवतीति भावः । ^१ अनुष्ठाय न शोचति—विविच्य जानन्
देहानुबंधिभिः दुःखैः कामादिभिश्च विमुक्तो भवतीत्यर्थः । विमुक्तश्च
विमुच्यते—जीवदशायामाध्यात्मिकादिदुःखरागद्वेषादिविमुक्त एव सन्,
'भोगेन स्त्रितरे क्षपयित्वाऽयं संपद्यते' इति न्यायेन प्रारब्धकर्मावसाने
अर्चिरादिना विरजां माप्य प्रकृतिसम्बन्धविमुक्तो भवतीत्यर्थः । एतद्वै
तत्—एतन्मन्त्रपतिपाद्यमुक्तस्वरूपमपि परमात्मात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

पुनरप्यस्य सर्वात्मतामेव द्रव्यति हंसश्शुचिपत् वसुरन्त-
रिक्षसत् होता वेदिपत् अतिथिर्दुरोणसत् । नृपद्वरसदृतसद्व्यो-
मसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् । हंसः—सूर्यः ।
शुचौ ग्रीष्मर्तौ सीदति वर्तत इति शुचिपत् । तेजस्वीति यावत् ।
वासयतीति वसुः वायुः । अन्तरिक्षसत्—अन्तरिक्षगतो वायुः ।
होता वेदिपत्—वेद्यां वर्तमानः ऋत्विग्निशेषः ; अग्निर्वा । अतिथि-
र्दुरोणसत्—दुरोणं-गृहम्, गृहागतोऽतिथिः । नृपत्—नृत्वा-
त्मतया वर्तमानम्, वरसत्—वरेषु=देवेषु च तथा वर्तमानम्, ऋते
सत्यलोके सीदतीति ऋतसत्, व्योमसत्—व्योम्नि परमपदे वर्त-
मानं च प्रत्यकृतत्वम् ; अब्जाः—जलजाः, गोजाः—भूजाः ऋतजाः—

१ अनुष्ठाय—नाहमिदम्, ममेदं पुरमिति पुरत्वबुद्धिमनु-
स्थित्वा स्वपुरत्वेनोपयोज्य ; उपायमनुष्ठायित्यर्थः ।

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।

मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

यज्ञोत्पन्ना कर्मफलमृताश्च स्वर्गादय [इति यावत्] । यद्वा चिरकाल
स्थायितया ऋतुशब्दिताकाशजा इत्यर्थः । अद्रिजाः—पर्वतजा, एतत्
सर्वं बृहत् ऋतम्—अपरिच्छिन्नसत्यरूपब्रह्मात्मकमित्यर्थः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति । सर्वेषां हृदयगतं परमात्मा प्राण-
वायुमूर्ध्वमुखमुन्नयति । अपानं प्रत्यक् अस्यति । अपानवायुमधोमुखं
क्षिपति । मध्ये वामनमासीनम् । हृदयपुण्डरीकमध्ये आसीनं
वामनम्—वननीयम्, भजनीयम् । अथवा हृदयपुण्डरीकपरिमित-
तया हृत्परिमाणमित्यर्थः । विश्वे देवा उपासते । त [देवाः] सत्त्व-
प्रकृतयः [त्रिदशे] सर्वेऽपि उपासत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं परमात्मानमुपासीनस्य, 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न
विमोक्ष्ये' इति श्रुत्युक्तरात्या शरीरपात एवान्तरायः, न किञ्चित् कर्तव्यं

२. अच्चा गोजा ऋतजा अद्रिजा इति पदानि हस इत्यादिप्रक-
मानुसारेण प्रथमैकवचनान्तानि । “जनसनखनक्रमगमो विट्” (पा
३-२-६७) इति छन्दसि विट्विधानात् । नूनमिदमेवाभिप्रेत्य शाहूरे
'अप्सु शङ्खशुक्तिमकरादिरूपेण जायते' इत्यादिना एकवचनेनैव
विवरणम् । अत इहापि भाष्ये एकवचनान्तपाठः समुचितः । पाठो
निरीक्ष्यः । यद्वा एकवचनव्युत्पत्तेः प्रामाणिकत्वेऽपि तदादरेण
जात्येकवचनत्वसमर्थनापेक्षया सर्वस्य ब्रह्मात्मकताया चाच्यत्वाद्
बहुवचनव्युत्पत्तिरेव युक्ततरेत्याशयः स्यात् ॥

३ शरीरे वायोरूर्ध्वं गच्छतः प्राण इति संज्ञा, अधोगच्छत-
स्यापान इति । एव जीवन्निर्वाहकत्वमुक्तम् । उपरि मरणप्रस्तावः ।

अस्य विस्त्रसमानस्य शरीरस्थस्य देहिन ।

देहाद्विमुच्यमानस्य ¹किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

न प्राणेन नापानेन मर्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेताबुपाश्रिता ॥ ५ ॥

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

परिशिष्यन् इत्याह—अस्य विस्त्रसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।

देहाद्विमुच्यमानस्य विमत्र परिशिष्यते । अस्य—उपासकस्य

देहिनः, शरीरस्थस्य—शरीरप्रतिष्ठितस्य, दृढशरीरस्येति यावत् ।

एवम्भूतस्य वा, विस्त्रसमानस्य—शिथिलीभवदातस्य वा, देहाद्वि-

मुच्यमानस्य—म्रियमाणस्य वा किमत्र परिशिष्यते ? कृत्कृत्यत्वात्

कर्तव्यं किमपि नावशिष्यत इति भावः । एतद्वै तत्—पूर्वगत ॥ ४ ॥

तस्य^२ सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वरूपमहिमानमाह न प्राणेन नापानेन

मर्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति । स्पष्टोऽर्थः । केने-

तरेण जीवन्तीत्यत्राह—यस्मिन्नेताबुपाश्रिता । यदधीन प्राणापान

योरपि जीवनम्, तदधीनमेव सर्वेषां जीवनमिति भावः^३ ॥ ५ ॥

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । गुह्यम्—

१ किमत्र परिशिष्यते । इत उपादेय किमपि नास्तीत्यर्थः ।

सर्वमिदं चरमदेहवद्विषये स्वरसम् अन्येषां मृतानां पिण्डोप जीवित्वात् जन्मान्तराद्यपक्षणाच्च ।

२ तस्येति । परमात्मन इत्यर्थः । ३ भाव इति । अनेन मन्त्रे बृहदारण्यके उपस्तम्भोऽल्लघटगतं यं प्राणेन प्राणितीति वाक्यं व्याख्यातं भवति, यं शरीरे प्राणं निक्षिप्य तत् जीवन्तवत् करोतीति ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

अतिरहस्यं सनातनं ब्रह्म ते पुनरपि प्रवक्ष्यामि । हन्तेति स्वातम्
आश्रये । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम । हे गौतम !
आत्मा मरणं-मोक्षं प्राप्य यथा—यत्प्रकारविशिष्टो भवति, तथा पुन-
रपि मुमुक्षवे रागाद्यनुपहृताय उपदेशयोग्याय तुभ्यं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥६॥

अधिकारिविशेषनिर्देशपरेण, “हन्त ते” इत्यनेन सूचितमर्थं
विवृणोति योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनु-
संयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । अन्ये—परमात्मतत्त्वश्रवणविमुखाः

६. ननु ब्रह्मण एव निरूप्यमाणतया मध्ये, ‘हन्त त इदं प्रवक्ष्या-
मि’ इति केन विशेषेणोच्यत इति चेत्-उच्यते-केचित् संपादितमपि
ब्रह्मज्ञानं संसारकुहरपरिभ्रमणार्थमेवोपयोजयन्ति । तत् विहाय भोक्ष-
यन्तः कार्यं इत्युपदेश एव विशेष इति । अत्रेदमपि किञ्चिन्प्रतीयत
इय-एतावदुपदिष्टं यद्ब्रह्म, तत् कीदृशदेयतास्वरूपमिति विवेकुमिद-
मारभ्यत इति । तथा च केचित् योनि-स्त्रयं ब्रह्माणं ब्रह्मेति मन्यन्ते ।
अन्ये स्थाणुं—शिवम् । यः पुनः याह्यप्रपञ्चविलक्षणस्य स्वाप्नप्रपञ्च-
स्यापि सृष्टिस्थितिसंहारहेतुः, “उच्चारः स्वप्नो विष्णुदेवतः” इत्ययं-
शिखोक्तः, स विष्णुरेव परं ब्रह्मेति स एव ब्रह्मणोऽन्यलोकास्यापि
नियन्ता । अत एवोक्तं प्राक्, सोऽध्यतः पारमाभोति तद्विष्णोः
परमं पदमिति’ इति ज्ञाप्यते । किञ्च येयं ब्रह्मे इति पृष्टवन्तं प्रति मुक्ती
जीवपरिस्थितिः स्वप्नमावेदनीया । जीवादन्य एव परमात्मा, तत्साम्य-
मेव मुक्ती, न त्वैक्यमिति अत्र वक्तव्यं विद्वद् भवति ।

य एष सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिन् लोकाः श्रितास्सर्वे तद् नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

त्वद्विसदृशाः शरीरपरिमहाय ब्राह्मणादियोनिं प्रपद्यन्ते, अन्ये स्थावरभाव-
मनुगच्छन्ति स्थानुष्ठितयज्ञादिकर्मोपासनानतिक्रमेण, “रमणीयचरणाः”,
“तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते” इत्यादिभ्रुत्यनुरोधादिति भावः ॥ ७ ॥

एव शिष्यं प्ररोचनया अभिमुखीकृत्य प्रकृतमनुमरति—य

एषु सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः । सर्वेषु सुतेषु
जीवेषु कामं कामम्—णमुलन्तमिदम् । सङ्कल्प्य सङ्कल्प्येत्यर्थः । न तु
“सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व” इति प्रकृताः पुत्रादयः कामशब्देन
निर्दिश्यन्ते । अयं चार्थः सन्ध्याधिकरण (3.2.1) भाष्यश्रुतप्रकाशि-
कयोः स्पष्टः—सङ्कल्प्य सङ्कल्प्य स्वच्छन्दानुरोधेन निर्मिमाणः पुरुषो
योऽस्तीत्यर्थः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन्
लोकाः श्रितास्सर्वे तद् नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् । तदेव
शुक्रं—प्रकाशकम् तदेवानन्याधीनममृतमुच्यत इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।
नित्यमुक्तानाममृतत्वसत्त्वेऽपि निरुपाधिकामृतत्वाभावात् तदेवामृत-
मित्यवधारणस्य नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । एतेन अमृतान्तरनिषेधात्
मुक्तपरमात्मनोरभेदप्रत्याशा प्रत्युक्ता ; अतत्त्वामृतशब्दस्य निरुपाधि-
कामृतवाचित्वात् ॥ ८ ॥

एक एवाऽऽत्मा सर्वेषामहमर्थतया आस्ते इत्यस्यार्थस्य दुर्बोध-

१ अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥
 वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥
 सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्वाह्यदोषैः ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥

त्वात् तद्दृढीकरणाय पुनरप्युपदिशति—अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
 रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । यथा एकस्तेजोधातुः तिवृत्करणकृत-
 व्याप्त्या अण्डान्तर्गतलोके प्रविष्टस्सन्, रूपरूपं-रूपेरूपे यावद्वैतिक-
 व्यक्ति—वीप्सायां द्विर्वचनम्—प्रतिरूपः—प्रत्युक्तं रूपं यस्य स
 तथोक्तः । सर्वासु भौतिकव्यक्तिषु तेजोधातोर्मिलितत्वेन प्रतिसङ्क्रान्त-
 रूपत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं
 प्रतिरूपो बहिश्च । तथा एक एव सन् परमात्मा प्रतिवस्तु सङ्क्रान्त-
 न्तर्यामिविग्रहो बहिश्च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

उदाहरणान्तरमाह—वायुर्यथैको भुवनं....बहिश्च । पूर्ववत् ॥

आत्मत्वाविशेषेऽपि जीवात्मवत् दोषाः परमात्मनि न भवन्ती-
 त्येतत् सट्टण्तमाह—सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते
 चाक्षुर्वाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोक-
 दुःखेन बाह्यः । 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः', 'आदित्यश्चक्षुर्न-

१ अग्निवाय्वादित्याः भूम्यन्तरिक्षस्वर्गलोकदेवताः तेषु भग-
 वत्साम्यं तदनुग्रहायत्तं दर्शयति त्रिभिः ।

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१२॥
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥१३॥

त्वाऽक्षिणी प्राविशत्' इति श्रुत्यनुसारेण यथा सूर्यः चक्षुरधिष्ठातृतया
तदन्तर्गतोऽपि बहिर्निर्गतैश्चक्षुर्मलादिभिर्न स्पृश्यते, तथा परमात्मा सर्व-
भूतेष्व्वात्मतया वर्तमानोऽपि तद्गतैर्दोषैर्न स्पृश्यते । तस्य स्वाभाविका-
पहतपाम्पत्यादिगुणयुक्ततया स्वेतरसमस्तबाह्यत्वात्-विलक्षणत्वादित्यर्थः ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा यः
करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं
नेतरेषाम् । एकः-साम्यधिकरहितः । वशः-इच्छा । सोऽस्यास्तीति
वशी । 'जगद्वशेवर्ततेदम्' इत्युक्तरीत्या वशवर्तिप्रपञ्चक इत्यर्थः । 'इमौ
स्म मुनिशार्दूल किङ्करौ समुपस्थितौ' इत्युक्तरीत्या भक्तवश्य इति वा
अर्थः । एकं बीजम् 'तमः परे देव एकीभवति' इति श्रुत्युक्तरीत्या
स्वेन एकीभूतमविभागावस्थं तमोलक्षणं बीजं महदादिवहुविधप्रपञ्चरूपेण
यः करोति, तम्, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्युक्तरीत्या स्वान्तर्यामिणं
ये पश्यन्ति, तेषामेव मुक्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो
विदधाति कामान् । नित्यश्चेतन एक एव सन् बहूनां नित्यानां

१२-१३. इमौ मन्त्रो श्वेताश्वतरीयेऽपि ; द्वादशमन्त्रे पूर्वोर्ध-
मन्यथा ; त्रयोदशमन्त्रे उत्तरार्धमन्यथा ॥

तदेतदिति मन्यन्ते निदेश्य परम सुखम् ।

कथन्तु तद् विजानीया किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

चेतनानामपेक्षितार्थान् अनायासेन प्रयच्छन्ति । तमात्मस्य येऽनुप-
श्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः आश्रयती नेतरेषाम् । स्पष्टोऽर्थः ॥ १३ ॥

एवमुक्त शिष्य आह तदेतदिति मन्यन्ते निर्देश्य परम
सुखम् । कथन्तु तद्विजानीया किमु भाति विभाति वा । तत्
अलौकिक परमानन्दरूप ब्रह्म एतदिति करतलमलकरत् अपरोक्ष
भवादृशा निष्पन्नयोगा मन्यन्ते । भवादृशास्ताशाक्तुं शक्नुवन्ती-
त्यर्थः । कथं रूपादिहीनप्रग्रहणासमर्थमानसोऽहं तत् विजानीयाम् ।
तत् किं द्वीप्तिमत्तया भासते । तत्रापि विस्पष्ट प्रकाशते । उत
तेजोन्तरसवलनाच्च विस्पष्ट प्रकाशते इति प्रश्नः ॥ १४ ॥

परमात्मन योगयुगालम्बनत्वाय, 'आदित्यवर्णं तमस परस्तात्'

१४ यद्यपीदमपि गुरुमाश्रयतयैव सुयोजम्-तथापि 'कस्त
मदामद् देव मदन्यो ज्ञातुमर्हति' इत्युक्तवान् मृन्युरेव 'कथन्तु तद्वि-
जानीयाम्' इति कथयतीति अस्य व्याहृत्यत् प्रतीते तदपक्षया प्रश्न-
परतयेव व्याख्यानमुचितम् । उत्तरमन्तस्यैतदुत्तररूपताया स्वरसत
प्रतीते । मननरुतरि एतदिति निर्दिश्य काम मन्यताम्, विज्ञानमुपा-
सन तु-दुष्कर प्रतीयते । किं तत् सूर्याद्युपकरणैर्भाति उत तन्निर
पेक्षम् । किं विग्रहरहित भाति उत विशिष्टमपीत्येव प्रश्नः । 'किमु
भाति न भाति वे'त्यपि पाठोऽस्ति । अत्र 'विस्पष्टम्' इति, उत्तरत्र
'विभाति' इति च भाष्ये दर्शनात् विभातीति पाठ इष्टः । वाशब्द-
दर्शितकोट्यन्तर, 'न विस्पष्टम्' इत्यादितोक्तमिति स्यात् ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

॥ इति द्वितीयेऽध्याये द्वितीया बह्वी ॥ भादितः पञ्चमी ॥

‘सदैकरूपरूपाय’ इति प्रमाणप्रतिपन्नशुभाथयदिव्यमङ्गलविग्रहोऽस्ति;
तद्विशिष्टः परमात्मा विभाति सर्वातिशायिदीप्तिमानित्याह न तत्र...
...विभाति । अयं च मन्त्रः, ‘ज्योतिर्दर्शनात्’ इति सूत्रे, ‘सर्वतेजसां
छादकं सर्वतेजसां कारणभूतमनुम्राटकं च अङ्गुष्ठप्रमितस्य ज्योतिर्दृश्यते’
इति भाष्येण विवृतः । इदं च भाष्यम्—“न तत्र सूर्य इत्यादिमन्त्रे
पूर्वार्धस्यार्थमाह-सर्वतेजसा छादकमिति । उत्तरार्धस्य पूर्वपादार्थमाह-
सर्वतेजसां कारणभूतमिति । अनुमानं-पश्चाद्भानम् । तेन कार्यकारण-
भावः सिद्धः । पौर्वपर्यनियमो हि कार्यकारणभाव इति भावः ।
चतुर्थपादार्थमाह—अनुमाहकमिति । ‘यस्यादित्यो मामुपयुज्य भाति’
इत्यादिश्रुतिश्चानुमाहकत्वे प्रमाणम्” इति व्यासार्थविवृतम् । तदीयदीप्ति
साक्षात्कारसंभवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वं प्रथमार्थार्थः ; तेजोन्तरोत्पत्ती

१५. नमेव भान्तमिति । “चक्षोस्सूर्यो यजायत” इत्यादिरीत्या
जीरीयचक्षुराद्यधिष्ठातृदेवतादेर्भगवच्चक्षुरादिनिर्गतत्वादिष्टानसा-
मर्थ्यम् । अग्रभूषणादिरूपभगवद्विग्रहस्थितानित्यमूर्त्यनुग्रहादेव च
जातानां स्थितिः । “सूर्यस्य तपतो लोमान् अग्रेक्षन्द्रस्य चाप्युत ।
अश्वो यन् प्रकाशान्ते ममेते केशखंशिनाः । सूर्येजाः केशव्यं तस्मान्
मामाहुर्विजगत्तमाः” (म. भा. शां. ३२९. ५८) इति सर्गादिक्रि-
णानां भगवन्केशत्वमुक्तम् । श्वमादिक्रमत्र भाष्यम् । मन्त्रोऽयं
मुण्डके (४) श्वेताश्वतरीये (६) च पठ्यते ॥

तदुपादानद्रथानुग्राहकत्वरूपं निमित्तत्वं तृतीयपादार्थः ; चाक्षुपरदम्यनु-
ग्राहकचन्द्रातपादेरिव उत्पन्नस्यापि तेजसः स्वसवन्धेन स्वकार्यकरण-
सामर्थ्याधायकत्वलक्षणानुग्राहकत्वं चतुर्थपादार्थः इत्यप्यर्थस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

अधिष्ठानब्रह्मरूपमानव्यतिरिक्तमानशून्यत्वमध्यस्तप्रपञ्चस्य तृतीय-
पादार्थः इति यत् परैरुच्यते, तदयुक्तम् । तथा हि सति भान्नमिति
कर्तृर्थशतृप्रत्ययस्य 'शिष्यज्ञान प्रकाशते' इतिवदमेदेऽपि कथञ्चित्सम्भवेऽ-
पि अनुभातीत्यस्य शब्दस्यायोगात् । ¹न हि देवदत्तगमनक्रियाव्यति-
रिक्तगमनक्रियाशून्ये तिष्ठति यज्ञदत्ते, गच्छन्त देवदत्त यज्ञदत्तोऽनु-
गच्छतीति प्रयोगो दृष्टवरः । ननु वह्निमेव दहन्तम् अयोऽनुदहतीति
प्रयोगो दृष्टवर इति चेत् -न, अयसः पृथक् दग्धत्वाभावं निश्चिनवत
तत्प्रतिपिपादयिषया तादृशप्रयोगस्य सम्प्रतिपन्नत्वाभावात् ।

ननु तदीयदीप्तिताक्षात्कारसम्भवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वमिति
भवदमिमतार्थोऽपि न युज्यते, तदीयदीप्तिताक्षात्कारवतामपि मुक्तानां
तेजोन्तरताक्षात्कारदर्शनेन सजातीयसत्त्वनाधीनाग्रहणलक्षणमिभ-
वस्याभावादिति चेत् -उच्यते । ²बद्धविषयमेवैतत् ॥ बद्धानां तत्ताक्षा-
त्काराप्रसक्तेरिदं कथमिति चेन्न, बद्धानामेवार्जुनादीनां तत्ताक्षात्कार-
दर्शनात् । यद्वा कारिदासकनौ परिगण्यमाने इतरं कुकविर

1 'न हि देवदत्ते' स्यादि । अत्र शास्त्रम् "यथा ज्वालोल्बुकादि
अग्निर्संयोगादग्निं दहन्तमनुदहति, न स्वतः, तद्वत्" इति ।

2 वज्जेति । ग्रहणे चम्बुरसापेक्षो यः पुरुषः तद्विषये
ह्यभिभवः उच्यते । न तु स्वाभाविकग्रहण इति भावः ।

कविरिति चत् भाति ब्रह्मणि परिगण्यमाने सूर्यादितेजोन्तर न भाति ,
 अतस्तदेव ब्रह्म अतिभास्वरूपशालीति पूर्वार्धार्थि । 'तदीयदीप्ति
 साक्षात्कारसमवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वम्' इति व्यासार्थवचनस्या
 प्ययमेवार्थः । इममेवार्थम् इतरतेजसा स्वरूपोत्पत्तौ फलपानने च
 परमात्मानुग्रहसापेक्षत्वप्रदशकेन, तमेव भान्तमित्युत्तरार्धेन द्रढयतीति
 न दोष इत्यवगन्तव्यम् । यद्वा-पूर्वार्धस्य यथाश्रुत एवार्थः । ननु
 अतिभास्वरूपमिति सूर्यादौ प्रत्यक्षेणानुभूयमाने, न भातीति प्रत्यक्ष
 विरुद्धं कथमभिधीयत इत्यत्राह तमेव भान्तमनुभातीति । इदं च
 परिदृश्यमान भास्वरूपं न स्वाभाविकम्, अपितु परमात्मदत्त तत्तीयमेव
 तेजः । गीतं च भगवता, 'यदादित्यगत तेजो जगत् भासयतेऽखिलम् ।
 यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' इति । विदुत चैतत्
 भगवता भाष्यकृता—'अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामान्त्यादीनां
 यत् तेजः, त मदीय तेजः । तैस्तैराराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति
 विद्धि' इति । अतो 'याचितकमण्डितपुरुषतुल्यानामेतेषां भास्वरूप
 शालिना न भातीति व्यपदेशो युज्यत इति भावः ॥ १५ ॥

॥ इति पञ्चमबह्वीभाष्यम् ॥

१ याचितकमण्डितेति । ये स्वयमाभरणरहिता जाभरण
 धारणरुचय अन्यदीयमाभरणं ततो याचित्वा गृह्णन्वा फञ्चिन्
 कालमाप्तान् मण्डयन्तः स्वतःसिद्धाभरणशालिन इव रागान्ते, ते
 याचितवैर्घस्तुभिर्मण्डिताः । तार्किकरक्षायामय प्रयोगः ।

॥ अथ द्वितीये तृतीया चह्नी ॥

हरिः ओम् । ऊर्ध्वमूलो अवाक्शाख एषोऽध्वत्थस्तनातनः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिन् लोकाः श्रितास्सर्वे तद् नान्येति कथ्यम् ॥ एतद्वै तत् ॥ १ ॥
यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् ।

ऊर्ध्वमूलो अवाक्शाख एषोऽध्वत्थः सनातनः । अयं च
मन्त्रखण्ड , 'ऊर्ध्वमूलमधश्शाखम्' इति गीताव्याख्यानावसरे भगवता
भाष्यकृता व्याख्यात । इत्थं हि तत्र भाष्यम् — "यं सत्ताराख्य-
मध्वत्थमूर्ध्वमूलमधश्शाखम् यय 'प्राहुः श्रुतयः , 'ऊर्ध्वमूलो अवाक्-
शाख एषोऽध्वत्थः सनातनः' , 'ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद सम्प्रति'
इत्याद्या । सप्तलोकोपरि निविष्टचतुर्मुखादित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वम् ।
पृथिवीनिवासिसकलनरपशुमृगकिमिकीटपतङ्गस्यावराण्णतया अधश्शाख-
त्वम्" इति । तद्विलक्षणमेव (तल्लक्षणमेव) ब्रमेति दर्शयति — तदेव
शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तद्
नान्येति कथ्यम् ॥ एतद्वै तत् ॥ पूर्वमेव व्याकृतोऽयं मन्त्रः ॥ १ ॥

य इह किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् मदद्भयं
वज्रमुद्यतम् — अयं च मन्त्रखण्ड 'कम्पनात्' इति सूत्रे भगवता

। ननु ध्रुताविह एष इति प्रकृतारमात्मप्रवृत्तान् अथमध्वत्थः
परमात्मा ; गीताया तु असंगदोच्छेद्यः संसार एवाध्वत्थ इति कथ-
मुभयैक्यमिति चेत् , चन्द्रिसायां दत्त समाहितत्वात् । परमात्मनः
सम्यगित्यर्थः ।

महद् भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

भाष्यकृता व्याख्यातः । तन्नाम्नं गन्तं प्रस्तुत्य, “कृत्स्नस्य जगतः
अस्मिन्नङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे प्राणशब्दनिर्दिष्टे स्थितानां सर्वेषां तनो
निस्तृतानां तस्मात्संजातमहाभयनिमित्तमेजनं—कम्पनं श्रूयते । तच्छा-
सनातिवृत्तौ किं भविष्यतीति महतो भयात् वज्रादिरोद्यतात् कृत्स्नं
जगत् कम्पत इत्यर्थः । ‘भयादस्यामिस्तपति’ इत्यनेनैकार्थ्यात् महद्भयं
वज्रमुद्यतमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा” इति भाषितम् । विवृतं चैव
श्रुतप्रकाशिकायाम्—‘प्राण इति सप्तम्यन्तपदसामर्थ्यात् स्थिताना-
मित्यव्याहारः । कुतो निस्तृतानामित्यपेक्षायां प्रकृतस्थैवापादनत्वमाह
तत इति ।....एजनं कम्पनमिति । एज् कम्पन इति हि घातुः ।
प्रत्यवायभयात् स्वत्वकार्य(येषु) प्रवृत्तिः कम्पनम् । उद्यतवज्रादिव
परमपुरुषात् सज्जातेन भयेन कृत्स्नं जगत् कम्पत इत्यर्थः’ इति । अत्र
महद्भयं वज्रमुद्यतमिति चत्वारि पदानि पञ्चम्यर्थप्रथमान्तानि ।
आद्यं पञ्चम्यर्थप्रथमान्तपदद्वयं भयवाचि । उत्तरं तु पदद्वयं तदेतु-
भूतप्राणशब्दितपरमत्र^१परमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु, ‘निमित्तत्वादिनि
मयम् ; भयानकमित्यर्थः । महाभयानकोद्यतवज्रवत् स्वस्मान्निस्तृतं
सरुलं जगत् प्राणशब्दित^२परमात्मा कम्पयति । एजि ष्यर्थगर्भे’

१ पञ्चम्यर्थपरमिति । वज्रमुद्यतमित्यस्य उद्यतवज्रतुल्यप्रहाण इत्यर्थः
इति । २ अत्र पक्षे प्राणशब्दः प्रथमान्तः ; जगदिति द्वितीयान्तम् ;
एजति एजयति । पूर्वार्धे पूर्वपदेव व्याख्याय महद्भयमित्यादि द्विती-
यान्तं कृत्वा भयानकवज्रत्वेन एतत् ये त्रिगुणित्यर्थोऽपि सुप्रचः ।

भयादस्याग्निस्तपति भयात् तपति सूर्ये ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम ॥ ३ ॥

इह चेदशकृत् वोद्बु प्राक् शरीरस्य विस्रस ।

ततस्सर्गे (च) पु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

यथादश तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

इत्यमुमप्यर्थं वर्णयन्ति । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति-स्पष्टोऽर्थः ।

‘अत एव प्राण’ (१-१-९) इत्यधिकरणन्यायात् प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वे न विवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

भयादस्याग्निस्तपति ...मृत्युर्धावति पञ्चमः ।

धावतिशब्द इन्द्रादीना स्वस्व-यापारमवृत्तिपरः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

इह चेदशकृद्वोद्बु प्राक् शरीरस्य विस्रसः । शरीरस्य

विस्रसः—विस्रसन्तोत् पतनात्प्राक् इह लोके ब्रह्म वोद्बु अशक्येत्

अशक्नुमश्चेत्—विकरणव्यत्यय छा-दस—ततस्सर्गेषु लोकेषु

शरीरत्वाय कल्पते । ततः तस्मात् ज्ञानाभावाद्धेतो सृज्यमानसर्वे

लोकेषु जन्मजराभरणादिमत्त्वलक्षणशीर्यमाणत्वाय भवन्तीत्यर्थः । तस्मात्

शरीरपानात्मागेव आत्मज्ञानाय यतेतेति भावः ॥ ४ ॥

आत्मनो दुर्बोधत्वमेवाह—यथादर्शं तथाऽऽत्मनि । यथा

1 एवं सर्वलोकेष्वपि जीयम्य भगवद्धीनत्वमेवेत्युक्त्या,

अर्थय तस्य जयत्वमप्याह इहेति । सर्गेष्वित्यस्य नानावस्त्वित्यर्थः

सम्भवति । अथापि सर्वेष्विति पाठमपि मनसि सृज्यमानसर्वे-

लोकेष्वित्युक्तं स्यात् ॥ (४) ॥ 2 लोकांतरे तद्वग्रहणं न यथायत्नः ;

अतोऽप्यत्रैव प्राण इत्याह यथेति ।

यथाऽप्सु परीत्र ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥५॥
इन्द्रियाणां पृथग्भावमुद्यास्तमयौ च यत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति । ६ ॥

दर्शे चन्द्रिकाया अभावात् न स्पष्ट प्रतिभास, तथा इह लोके आत्म-
नीत्यर्थः । यद्वा यथा आदर्शे—दर्पणे प्रतीयमान वस्तु साक्षाद्दृष्ट-
वस्तुवत् प्रत्यङ्मुख वादिकल्पितार्थानिवरुद्धतया नोपलभ्यते, तथेहात्म-
विषयिणी प्रतीतिरित्यर्थः । लोकान्तरेऽपि तथेत्याह— यथा स्वप्ने
तथा पितृलोके । यथा स्वप्नदर्शनस्य जाग्रद्दर्शनवत् सम्यक्त्वया
सशयादिधिरोधिनया पुनरनुसन्धानयोग्यत्वाभावः, तथा पितृलोक
इत्यर्थः । यथाऽप्सु परीत्र ददृशे तथा गन्धर्वलोके । यथा जलान्तं स्व-
वस्तुनो नेतरयत् स्पष्टप्रकाशः, तद्वत् परिदृष्ट इव । न वस्तुतः (यथावत्) १
परितो दृश्यत इत्यर्थः । गन्धर्वलोकेऽप्यत्रापातव प्रतीतिमात्रमित्यर्थः ।
छायातपयोरिव ब्रह्मलोके—यथा छायातपयोर्मिश्रणे शुद्धानपवर्ति-
पदार्थवत् नोपलम्बः, एवं ब्रह्मलोकेऽपि न सम्यगुपलम्बः । अतो
दुरधिगममात्मतत्त्वमिति भावः । यद्वा—ब्रह्मलोके यद्यपि छायात-
पयोर्विविच्योपलम्भवत् आत्मानात्मस्वरूपयोर्विदिच्योपलम्बः संभवति,
तथापि नालत्यानामात्मतत्त्वं सुलभमिति भावः ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुद्यास्तमयौ च यत् । पृथगु-

६ इन्द्रियाणां यौ उद्यास्तमयौ तौ पृथग्भावे च मयेति
योजनाया तात्पर्यम् ॥ न शोचति । जातस्य हि भूयो मृत्युरिति
तद्विनाशधर्मात् तत्त्वोपगोपायप्रयासं विना तद्विमुक्तत्वालमोषाय-
मेव चिन्तयेदिति भावः ।

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसस्सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।

यद् (यं?) ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

त्वद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति । पृथग्भूतानामुत्पद्यमानाना-
मिन्द्रियाणाम् । इन्द्रियाणामित्येतत् देहादीनामप्युपलक्षणम् । उद-
यास्तमयी च यत् । यदित्ययम् यानित्यर्थः । यौ उत्पादविनाशौ
यश्च परस्परवैलक्षण्यलक्षण पृथग्भावश्च (व ?) तान् सर्वान् इन्द्रियाद्विगतान्
मत्वा धीरो न शोचतीत्यर्थः । परस्परवैलक्षण्योत्पादविनाशा ज्ञानै-
काकारे नित्ये आत्मनि न सन्तीति ज्ञात्वा न शोचनीत्यर्थः ॥ ६ ॥

देहनिविक्तप्रत्यगात्प्रायात्म्यज्ञानेऽपि भगवच्छरणागतिरेवोपाय
इति पूर्वोक्त शरणवरणमेव प्रतिपादयति—इन्द्रियेभ्यः परं मनो
.. यद् ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति । इन्द्रियेभ्य इत्ये-
तत् अर्थानामप्युपलक्षणम् । 'इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः'
इत्यनेनैकार्थत्वं । सत्त्वशब्दो बुद्धिपरः । 'यनसस्तु परा बुद्धिः' इति
पूर्वोक्तेः । अलिङ्गः—लिङ्गागम्यः । परत्वं च वशीकार्यताया निव-
क्षितम् । परस्य च वशीकरण शरणागतिरेव । शिष्ट स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

नमैवोपायं वशीकार्यप्रदर्शनेन सूचयति (७) इन्द्रियेभ्य इति
मन्त्रद्वयेन । महान्—इन्द्रियाद्युपररणापेक्षया उपररणिन्येन प्रधान-
भूतो रर्था जीवात्मा । अव्यक्तः—शरीरम् । पुरुषः—परमात्मा । प्रागेव
विशदं व्याख्यातत्वाद्वाच्यं संग्रहः ।

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिवृत्तो य एनं(एतत्)विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥
यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य । अस्य रूपं—स्वरूपं विग्रहो
वा व्यापकत्वादेव संदर्शनविषये अभिमुखतया न तिष्ठतीत्यर्थः ।
अथवा दृश्यं नीलरूपादिकं नास्तीत्यर्थः । अत एव न चक्षुषा पश्यति
कश्चनैनम् । स्पष्टोऽर्थः । हृदा मनीषा मनसाऽभिवृत्ताः । अयमंशः,
'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्'(1-2-1)इत्यत्र व्यासार्थः, "हृदेति भक्तिरुच्यते।
मनीषेति धृतिः । 'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च-
नैनम्' इति पूर्वार्धमेकरूपं पठित्वा, 'भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा
ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह' इति महाभारते उक्त्वात् । अभिवृत्ताः=
ग्राह्यः" इति विवृतः । "धृत्या समाहितात्मा भक्त्या पुरुषोत्तमं पश्यति,
साक्षात्करोति प्राप्नोतीत्यर्थः । 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य' इत्यने-
नैकार्थ्यात्" इति वेदार्थसङ्ग्रहे प्रतिपादितम् ; य एनं विदुरमृतास्ते
भवन्ति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ९ ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । ज्ञायते अने-
नेति व्युत्पत्त्या ज्ञानानि—इन्द्रियाणीत्यर्थः । "सप्त गते —"इत्य-

९. मन्त्रोऽयं तैत्तिरीयेऽपि (नारा. १.) । उत्तरार्धं तत्र "य
एनम्" इति पाठः । उत्तरार्धं परं श्वेताश्वतरीये (३) । तच्च पूर्वार्धञ्च
(४) पृथक् पृथक् तत्र ।

१०. इन्द्रियप्रत्याहारादिकं योगाङ्गमाह यदेति । अवतिष्ठन्ते-
विषयेभ्यो निवृत्तिं स्थिरतया भजन्ते । अनेनेतीति । एकग्रचन-

बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रमवाप्ययी ॥ ११ ॥

धिकरणे(2. 4. २.) व्यासार्थस्तथा व्याख्यातत्वात् । बुद्धिश्च न विचेष्टेत ।
अध्यवसायोपेतं मन एव बुद्धिशब्देनोच्यते । अत एव तत् भाष्यम्,
'अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदात् मन एव बुद्धयहंकारचित्तशब्दै-
र्व्यपदिश्यते' इति । तामाहुः परमां गतिम् । 'शरीरान्तस्मच्चरणं
विहाय मोक्षार्थगमनं परमा गतिः' इति तत्रैव स्पष्टम् ॥ १० ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । तां—
पूर्वमन्तर्निर्दिष्टां प्राज्ञाभ्यन्तरकरणधारणां परमां गतिं योग इति
मन्यन्ते । उक्तं च व्यासार्थः, "परमा गतियोग इत्यर्थः" इति ।
अप्रमत्तस्तदा भवति । इन्द्रियाणां निर्व्यापारत्वं एव अग्रहितचित्ता
भवति । विद्यावधानं किमर्थमित्युक्ताह—योगो हि प्रमवाप्ययी ।
योगस्य प्रतिक्षणापायशालितया अवधानवपेक्षितमिति भावः । यद्वः
दृष्टमवानिष्टाप्ययलक्षणसर्वपुरुषार्थसाधनत्वात् योगस्य, तत् अप्रमत्ततया
भविष्यतिमिति भावः ॥ ११ ॥

स्युत्पत्तापि पश्चात् यदुत्पन्नविवक्षया यदुत्पन्नम् । तानि ज्ञानेन्द्रि-
याणि पञ्च ।

१ योग इतीति । योगमिति द्वितीयान्तमाधुन्याय तत्पृथग्वारेण
इति-परंपरकारेण स्थिरां तामिन्द्रियधारणां योगमाहुस्तिन्ययो या ।
धारणा यस्यन्तरेऽपानेन स्थापना । उक्तञ्चेति । तां योगमिति
मन्यमिममनुसृत्य पूर्वमन्ते गतियोग इत्युक्तमिति भावः । २ इष्टम्
प्रमत्तः, अनिष्टस्याप्ययद्वय पुरुषार्थः ।

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा । स्पष्टोऽर्थः ।
 २प्राणपादे—“सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च” (३. 4 ३.) [इति] इन्द्रियाणि
 सप्तैव , “सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिता
 सप्तसप्तम्” इति सप्तानामेव परलोकगतिश्रवणात् । ‘यदा पञ्चावतिष्ठन्ते
 ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेत” इति योगदशायामि-
 न्द्रियाणां परिगणितत्वाच्च सप्तैवेति प्राप्ते—उच्यते—“हस्तादयस्तु
 स्थितेऽतो नैवम्” । शरीरे स्थिते आदानादिरक्षणकार्योपयोगित्वात्
 हस्तादयोऽपि इन्द्रियाण्येव । अतो नैवम् । “दशेमे पुरुषे प्राणा
 आत्मैकादश” —आत्मशब्देन मनोऽभिधीयते,—“इन्द्रियाणि दशैक
 च”, “एकादश ननधात्” इति युत्स्मृतिभ्या [इन्द्रियसङ्ख्या
 निश्चिता ।] न्यूनमख्यायादा उपकारविशेषाभिप्राया , अधिकसंख्या-

१ प्रायः पदार्थाः, चक्षुषा कतिपयांशानां परोक्षया वाचा
 अन्येषां केवाञ्चित्, मनसा चान्याशानां ग्रहणात् पूर्णप्राप्ता
 भवन्ति, न तथा परमात्मेत्यर्थः । परमात्मगतविशेषाणामनन्तत्वाच्च
 तथा दुर्ग्रहणम् ।

२ ननु सतेन्द्रियाणि प्रागुक्तानि, इदानीं वागपि । तत्
 कर्तृन्द्रियाणीति जिज्ञासया तन्निर्णयकाधिकरणशरीरं दृश्यति—
 ‘प्राणपाद’ इति । विशेषितत्वाच्चेतीति इतिशब्दपाठे, इत्यनेनेत्यर्थः
 प्राप्ते इत्यत्र तदन्यत् । कुण्डलित कोशेष्वष्टमप्योचित्यात् शारीरक-
 शास्त्रार्थदीपिकानुसारेण निवेशयन्ति । अधिकसंख्यावादः—सप्त-
 सप्तेति चतुर्दशेन्द्रियवादादिः ।

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

वादाश्च मनोवृत्तिभेदादिति स्थितम् ॥ ^१अमुमेवार्थमुपपादयति—

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते । अस्तीति ब्रुवतः
शब्दादन्यत्वेत्यर्थः । तस्योपनिषदेकगम्यत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

^२अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तीत्ये
वोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति । ^३तत्त्वं भावयतीति तत्त्वभावः—
अन्नकरणम् । तेन च परमात्मा अस्तीत्येवोपलब्धव्यः । वेदान्त-

१ अमुमेवेति । पूर्वार्थोक्तं वागाद्यप्राप्त्यभवेत्यर्थः ।

२ ब्रुवतोऽन्यत्वेति । चक्षुरगोचरत्वात् मनसा पूर्वमतस्येवाद्य
शब्दमात्रेण ज्ञातव्यः । अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्तीति दृक्कमिति ज्ञाप्यते ।
न च नैववाचेत्येतद्विरोधः, तदर्थस्यान्यथा प्रागुक्तत्वात् ।

३ अत यद्यपि—परमात्मा अस्तीत्येव पूर्वमुपलब्धव्यः; अथोभयो-
र्जीवपरमात्मनोस्तत्त्वभावेन—‘तयोऽसी सोऽहम्, योऽहं सोऽसी’
इत्युक्ततद्भावभावनया चोपलब्धव्यः । एवं अस्तीत्येवोपलब्धस्यास्य
जीवात्मनः तत्त्वभावना सम्यङ्निष्पद्यते । अध्यात्मयोगाधिगमेन
देवं मत्वेति पूर्वमुक्तेः । एवं मत्वेत्यन्तमुपपाद्य, ‘हर्षशोका जहाती’
त्येतदुपपाद्यते उपरितनमन्त्रेणेति सुवचम्—अद्यापि उभयोरितिपूर्व-
मन्तप्रस्तुतग्रहणं स्वस्वम् । चक्षुरगोचरत्वात् प्राप्यत्यकथनात् द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यमसितव्यश्च कथमप्रमिति शंकापरिहारश्च
कर्तव्योऽस्ति ; अतो विलक्षणयोर्मात्रमनस्योरत्र प्रवृत्त्या श्रवणादि
सिध्यति । दर्शनं तु न चक्षुराद्यक्षम् ; किन्तु तत्त्वभावरूपान्तःकरण-
कार्यमित्यपेक्षितमुच्यते इत्याशयेनान्यथा व्याचष्टे—तत्त्वमित्यादिना ।

वाक्यैरस्तीत्युपलब्धस्य मनसाऽपि अस्तीत्येवं मनननिष्ठध्यासने कर्तव्ये इत्यर्थः । उभयोर्हेत्वोः—उभाभ्यां शब्दमनोरूपाभ्याम् अस्तीत्येवोपलब्धस्य—ज्ञातवतः भुक्ता ब्राह्मणा इतिवदयं निर्देश—तत्त्वभावः प्रसीदति--मनः प्रसन्नं भवति । निर्दुष्टं भवतीत्यर्थः ॥१३

नन्वयमन्योऽर्थः स्वरसो भवितुमर्हति । प्रतीतिर्हि द्विविधा अस्तीति नास्तीति च । आद्या विधिप्रतीतिः भावप्रतीतिः ; अन्त्या च निषेधप्रतीतिरभावप्रतीतिरिति । तथा च, “असाधारणाकारेण ग्रहणं हि वस्तुनो ग्रहणम् । न च केवलमानन्दादि ब्रह्मणोऽसाधारणमाकार-मुपस्थापयति । हेयप्रत्यनीको हानन्दादिः ब्रह्मणोऽसाधारणं रूपम्” इत्यक्षरव्यधिकरण (३-३-१४) भाष्यानुरोधेनेत्यमर्थस्संपद्यते—परमात्मा अस्तीत्येवोपलब्धयः । ज्ञानानन्दादिभावरूपेण ग्राह्यः । न तु शशशृङ्गादिवत् केवलनिषेधमात्रेण । एवं तत्त्वभावेन असाधारण-हेय प्रत्यनीकत्वरूपधर्मभावेन चोपलब्धयः । उक्तयोरुभयोर्भावाभाव-रूपयोर्मध्ये भावरूपेणोपलब्धस्य परमात्मनोऽसाधारणोऽभावरूप-धर्मोऽपि प्रसीदति ग्राह्यो भवति । “लब्धरूपे क्वचित् किञ्चित् तादृशोऽपि निषिध्यते” इति न्यायेन अस्थूलमनपित्रत्याद्याकारग्रहणात्पूर्वं ज्ञानानन्दादिग्रहणमावश्यकम् । तस्मात्, ‘अस्तीति द्रुततोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यत इति कथम्, अस्थूलमित्यादि द्रुतत्यपि तदुपलभ्यात्’ इति न शङ्कनीयम् । तथा द्रुवताऽपि अस्तीति पूर्वमुपलब्धयत्वादिति चेत्—सत्यम् ; तथापि द्रुवतोऽन्यत्र नोपलभ्यत इत्युक्ती मननध्यान-दर्शनानि न सिध्यन्तीति पूर्वमन्त्रपूर्वोत्तरार्थानुरोधिशाखायास्वरम-त्वात् तत्परिहारार्थमेवं व्याख्यातम् ।

श्रुतप्रज्ञाशिकायां तु अस्तीत्येवोपलब्धय इत्यादिमन्त्रस्य जीव-ब्रह्मणोस्तादात्म्यविषयत्वं परमतं निरस्य प्रसंगात् संप्रहेण जन्मादि-

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि धिता ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा मर्त्योऽमृतो
भवति । कामाः—दुर्विषयविषयकमनोरथा हृद्गता यदा शान्ता
भवन्ति, तदनन्तरमेवायमुपासक अमृतो भवति—अत्रैवोपा
सनवेलाया ब्रह्मानुभवतीत्यर्थ । अत्र ब्रह्म समश्नुते—
अत्रैवोपासनवेलाया ब्रह्मानुभवतीत्यर्थ । ‘समाना चाऽऽस्युपक्रमाद-
मृतत्वं चानुपोष्य’ इत्यत्र भाष्यम्—“अनुपोष्य-शरीरेन्द्रियादिसन्ध-
मदग्धैव यत अमृतत्वम् उत्तरपूर्वाघयोरुल्लेखविनाशरूप प्राप्यते, तदुच्यते,
‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते’ इत्यादिकया श्रुत्येत्यर्थ । ‘अत्र ब्रह्म समश्नुते’ इति
च उपासनवेलाया यो ब्रह्मानुभव तद्विषयमित्यभिप्राय ” इति ॥ १४ ॥

पदभाषाविकाररहादित्यपरत्वमुक्तम् (३-३-२१) ॥ उभयोरित्यस्य जीव
परयोरित्यर्थस्तु न भवति, पूर्वं तदुभयाप्रस्ताप्यात् । तदपक्षया एव
मर्त्यो युक्त-परमात्मा अस्तीति सामान्याकारेणैव पूर्वमुपलब्धय ।
पश्चात् तत्त्वभावेन असाधारण्यकारेण चोपलब्धय । उभयोरकार-
योर्मध्ये तत्त्वभाव असाधारण्यकार अस्तीति सामान्याकारेणोप-
लब्धयैव भवतीति । यद्वा अस्तीत्येव—सत्य ज्ञानमित्युक्तसत्यत्व
रूपनिरुपाधिसत्त्वया विकारान्तरराहित्येन उपलब्धय-तत्त्वभावेन
च—ज्ञानानन्दसर्वशक्त्यावलिलासाधारण्यगुणयत्वेन चोपलब्धय
उभयोरनयोर्धर्मयोर्मध्ये तत्त्वभाव-असाधारण्यगुणयत्वं सत्यत्वेनोप-
लब्धयन्तर प्रसीदति-सम्यक् ज्ञायते इत्यर्थ । अयमेव श्रुतप्रमादि
केष्ट स्यात् ।

१४ अथ मन्त्रो बृहदारण्यक (६-४)ऽपि ।

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह (स्यै?) ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥

शतश्रैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृत्तैका ।

उक्तमेवार्थमादरेणाभ्यस्यन्, उपदेष्टव्याश्च एतावानेवेत्युप-
संहरति—यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्यैव ग्रन्थयः । ग्रन्थयः
ग्रन्थिवद्दुर्मोचा रागद्वेषादयो यदैव प्रमुच्यन्त इत्यर्थः । एतावद-
नुशासनम्—अनुशासनीयम् उपासकस्य कर्तव्यत्वेन उपदेष्टव्यमेता-
वदेव । वक्ष्यमाणमूर्धन्यनाडीनिष्क्रमणाचिरादिगमनादिकं न साधकस्य
कृत्यम्, किन्तु उपासनप्रीतिभगवत्कृत्यमिति भावः ॥ १५ ॥

‘विमुक्तश्च विमुच्यते’ इति पूर्वमुक्ता द्वितीया परममुक्तिमाह—
शतं श्रैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृत्तैका ।
हृदयस्य प्रधाननाड्यं शतं श्रैका च सन्ति । तासां मध्ये एका सुषु-
म्ना नाड्या ब्रह्मनाडी मूर्धानमभिनिस्सृता । तयोर्ध्वमायन् अमृतं त्र-
मेति । तथा नाड्या ऊर्ध्वं ब्रह्मलोकं गच्छन् देशविशेषविशिष्टप्र-
प्राप्तिपूर्वकस्वरूपाविर्भावलक्षणा मुक्तिं प्राप्नोति । विद्यद्ब्रह्मना-
ड्युत्क्रमणे भवन्ति । अन्यास्तु नाड्यं विष्वङ् उत्क्रमणे नाना-
विधसंसारमार्गोत्क्रमणाद्योपयुज्यन्ते । विद्यग्निना नाड्योऽस्या अन्यो-
त्क्रमणे उपयुज्यन्ते इति व्यापार्यव्याख्यानम् ।

१५. पूर्वं जीवहृदाया कामविमोक्ष उक्तः । इह प्रायणकालिको
हृदयग्रन्थिमेव उच्यते इत्येवंप्रकारेण ईषद्वेदस्य सुवचत्वेऽपि सर्वं
सर्वत्र विवक्षितमस्तु, उत्तमन्वस्योपसंहारप्रधानादित्याशयेनाह-
उक्तमेवेति । हृदयस्यैवेति एवधारणार्थः वाचित्वाभाष्यानुकूलः ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

इदं च वाच्यं भगवता बादराशनेन उत्क्रान्तिपादे चिन्तितम् । तथा हि—मूर्धन्यया शताधिकया नाड्या विदुषो गमनम् अन्याभिरविदुष इति नियमो नोपपद्यते । नाडीना भूयस्त्वात् अतिमूढमत्वाच्च दुर्विचेचतया पुरुषेणोपादातुमशक्यत्वात् । 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इति यादृच्छिकीमुत्क्रान्तिमनुवदतीति युक्तमित्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते—'तद्रोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्शनाधिकया' इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । तस्य चायमर्थः—तद्रोकः-तस्य जीवस्य ओकः = स्थानं हृदयम् अग्रज्वलनं = अग्रे ज्वलनं प्रकाशन यस्य तद्विदमग्रज्वलनम् । तेन अग्रज्वलनेन प्रकाशितद्वारो भवति । 'तस्य हेतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्कामनि चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति श्रुतेः । एतावत् विद्वद्विद्वत्साधारणम् । विद्वान् शताधिकया मूर्धन्ययैव नाड्या उत्क्रान्ति । न चास्या नाड्या विदुषो दुर्विचेचत्वम् । विद्वान् हि परमपुरुषाराधनभूतात्यर्थप्रियविद्यासामर्थ्यात् विद्याशेषमृततया आत्मनोऽत्यर्थप्रियगत्यनुस्मरणयोगाच्च प्रसन्नेन हार्देन परमपुरुषेणानुगृहीतो भवति । तस्मात् नाडीं विजानातीति तया विदुषो गतिरपपद्यत इति । प्रकृतमनुसराम ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्नि-

तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण ।

तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

विष्टः । स्पष्टोऽर्थः । तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण ।

यथा देवदत्तः स्वाच्छरीराद्विलक्षणः इत्युक्ते स्वशब्दः समन्विताहृत

देवदत्तसम्बन्धिपरामर्शी, एवं पूर्वनिर्दिष्टान्तरात्मसंगन्धिपरामर्शी स्व-

शब्दः । ततश्चायमर्थः—तं जनानामन्तरात्मानं तच्छरीरमृतात् जन-

शब्दिताचेतनात् प्रवृहेत्—विविच्य जानीयात् । 'जुष्टं यदा पश्यत्य-

न्यमीशम्' इति श्रुत्युक्तरीत्या धारकत्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षणं

जानीयादित्यर्थः । मुञ्जात्—तृणविशेषात् इपीकां—तन्मक्षवर्ति-

स्थूलतृणविशेषमिव धैर्येण—ज्ञानकौशलेनेति पूर्वणान्वयः । तं

विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति । उक्तोऽर्थः । द्विर्वचन-

मुपदेशसमाप्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

१७. पूर्वार्धे श्वेताश्वनरीयेऽपि (३) । संयन्धीति । स्वादिति पदं विशेष्यं कृत्वा तच्छरीरमृतात् स्वात्—स्वात्मन इत्यपि सुवचम् । एवञ्च स्वशब्दस्य प्रधानकर्तृपरत्वेऽपि न दोषः । ननु कारकत्वनप्रयोक्तृत्वया कारकान्तरापेक्षया कर्तुः प्राधान्यम्, प्रधानपरामर्शी च स्वशब्द इति कथमत्र देवदत्तच्छान्तेन स्वशब्देन स्वकीयवाचिना परमात्म-परामर्शीपूर्वकं तसंगन्धियचनमिति चेन्न; कर्तुरपि त्रियाह्नत्वात् सर्वपेक्षया कर्मकारकस्यैव प्रधानत्वात् प्रधानपरामर्शिना स्वशब्देन परमात्मपरामर्शी इत्याशयात् । फलभोक्त्वया कर्तुः पुरुषस्यैव सर्वप्राधान्यात् स एव परात्प्रपद्य इति चेत्—अस्तु तर्हि स्वात्मनो जीवादिति अनन्तरोक्तः प्रकार इति । प्रवृहेत्—वृह उच्यते ॥

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्म प्राप्नो विरजोऽभूत् विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥
स ह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहे ।

आख्यायिकार्यमुपसंहरति-मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा
विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् । अत्र प्राप्नो विरजोऽभूत्
विमृत्युः । नचिकेताः मृत्युप्रोक्तामात्मविद्याम्, 'यदा पञ्च' इत्यादिना
उक्तं योगविधिं च लब्ध्वा—प्राप्य, 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुत्युक्तीत्या ब्रह्म प्राप्य आविर्भूतगुणाष्टकोऽमृ-
दित्यर्थः । अन्योऽप्येवं यो वित् अस्यात्ममेव—अध्यात्मविद्यां यः
अन्योऽपि वेति, सोऽपि एवमेव नचिकेता इवैव भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

शिष्याचार्ययोः शालीयनियमातिलङ्घनकृतदोषप्रक्षमनार्था शा-
न्तिरुच्यते । स ह नावतु । सा विद्याप्रकाशितः परमात्मा । इगब्दः
प्रसिद्धौ । नौ शिष्याचार्यौ अवतु—स्वस्वरूपप्रकाशनेन रक्षतु ।
सह नौ भुनक्तु—विद्याप्रचयद्वारा आवां सहैव परिपालयतु । यद्वा
विच्छेपमन्तरेण आवां सहितवेव यथा स्याव, तथा परिपालयत्वित्यर्थः ।
सह वीर्यं करवावहे—सह सनियमकविद्याप्रदानेन विद्यायास्सामर्थ्यं
निष्पादवावहे । नियमाभावे विद्या निर्वीर्या भवतीति भावः । तेजसि
नावधीतमस्तु—नौ आवयोः यदधीतम्, तत् तेजसि अस्तु—

१८. अन्योऽपि योऽध्यात्ममेव विदित्, स ब्रह्म प्राप्नो विरजाः
विमृत्युर्भवतीति शाङ्करयोजनायां तच्छब्दघटितवाक्यं कृत्स्नमध्या-
हार्यम् । अतो लाघवादन्योपि योऽध्यात्मं विदित्, स एवमेव भवतीति
योजितम् ॥

तेजसि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहे ।

ओं शान्ति शान्ति शान्ति ॥ हरि ओं ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयबल्ली, आदित पष्ठबल्ली ॥

॥ इति कठोपनिषत् ॥

वीर्यवत्तर भवत्वित्यर्थ । मा विद्विषावहे—‘यश्चाधर्मेण विव्रते यश्चाधर्मेण पृच्छति । तयोरन्यतर प्रैति विद्वेष बाऽधिगच्छति’ इति स्मृत्युक्तरीत्या अधर्माध्ययनाध्यापननिमित्तो द्वेष आत्मयोर्मा भूदित्यर्थ । ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः । तिग्मचन सर्वदोषशान्त्यर्थम् ॥

इयञ्चोपनिषत् भगवत्परैवेति भगवता चादगायणेन समनयाध्याये त्रिभिरधिकरणैर्निर्णीतम् । तत्र—

(अतः अधिकरणम्)

‘यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उमे भवत ओदन । मृत्युर्यस्योपसेचने क इत्था वेद यत्र स’ इति वाक्ये ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वनि(१)रूपणेन भोज्यत्वस्य वा भोग्यत्वस्य वा प्रतीते तत्प्रतिसचन्धी, यस्येति पष्ठमन्तयच्छब्दनिर्दिष्टो भोक्ता जीव एव स्यात्, परमात्मनो भोक्तृत्वा समवादिति पूर्वपक्ष कृत्वा, ‘अत्ता चराचरग्रहणात्, प्रकरणाच्च, गुहा प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्’ विशेषणाच्च, इति चतुर्भि गूत्रै सिद्धान्त कृत । तथा चायमर्थ — ‘उमे भवत ओदन’ इति ओदन प्रतिसम्बन्धिनया प्रतीयमान अत्ता परमात्मैव । ब्रह्मक्षत्रशब्दगृहीत-निखिलचराचरसहर्तृत्वस्यात मन्त्रे प्रतिपादनान्न—अत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दयो

निखिलचराचरलक्षकत्वप्रकार, ओदनशब्दस्य निनादयत्नलक्षकत्व
प्रकारश्च एतन्मन्त्रव्याख्यानावसरे प्रतिपादितस्तत्रैवानुसंधेय —
'महान्तं विभुमात्मानम्' इति प्रस्तुतत्वेन तस्य ब्रह्मप्रकरणमध्यगत
त्वाच्च । ननु, 'ऋतं पिबन्तौ' इत्युत्तरमन्त्रे कर्मफलभोगान्वयिनोरेव
प्रतिपादनात्, परमात्मनश्च जीववत् कर्तृत्वेन वा अन्तःकरणवत्
करणत्वेन वाऽन्वयासंभवात् परमात्मप्रकरणमध्यगतत्वं नास्तीत्याशङ्क्यो-
क्तम्, 'गुहा प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्शनात्' इति । गुहा प्रविष्टौ
जीवपरमात्मानावेव । तयोरेवासिन् प्रकरणे गुहाप्रवेशदर्शनात् । 'तं
दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितम्' इति परमात्मनो गुहाप्रवेश श्रूयते ।
'या प्राणेन संभवत्यदितिर्देयतामयी । गुहा प्रविश्य तिष्ठन्ती' इति
जीवस्यापि गुहाप्रवेशो दृश्यते । अतः द्वयोरपि गुहाप्रवेशदर्शनात् तयोरेव
पिब(दपिब)तोऽर्शतिभ्यायेन 'ऋतं पिबन्तौ' इति निर्देशस्य संभवात्,
ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रेण न परमात्मप्रकरणविक्षेपः शक्यः ।
'विशेषणाच्च' असिन् प्रकरणे 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्य विदित्वा' इति जीव
परयोरुपास्यत्वोपासकत्वादिना विशेषितत्वात् तयोरेवोपासनतौकर्याय
एकाधिकरणस्यत्वप्रतिपादनार्थत्वात् ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रस्य जीवपर-
प्रतिपादकत्वमेव । अतः, 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च' इति मन्त्र-पर-
मात्मपर एवेति निर्णीतम् ॥

(प्रमिताधिस्तरणम्)

तथा—'अद्गुष्ठमात्रः पुरषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो दिजुगुप्सते' इति मन्त्रे अद्गुष्ठमात्रतया

निर्दिश्यमानो जीव एव , अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवधर्मतया, 'प्राणाधिप
 सचरति स्वकर्मभि । अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूप', 'अङ्गुष्ठमात्र पुरुष
 निश्चर्क्य यमो बलात्' इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादिति पूर्वपक्ष कृत्वा—
 'शब्दादेव प्रमित', 'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्', ¹'कम्पनात्',
 'ज्योतिर्दर्शनात्' इति चतुर्भिस्त्वै मिद्वान्तं कृतं । तेषां ध्यायमर्थ ।
 अङ्गुष्ठप्रमित परमात्मा , शब्दादेव 'ईशानो भूतमव्यय' इति
 ईश्वरत्ववाचकेशानशब्दादेव । ननु कथं तर्हि परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्र-
 त्वमित्यताह—'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्' । इति—हृदये
 परमात्मनो वर्तमानत्वात् तदपेक्षया अङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न च
 खरतुरगादीनामङ्गुष्ठशून्याना हृदयस्याङ्गुष्ठप्रमितत्वाभावात् तदन्तर्ध-
 र्तिन परमात्मन कथमङ्गुष्ठमात्रत्वमिति वाच्यम्, उपासनाविधायि
 शास्त्रस्य मनुष्याधिकारिकत्वात् तेषां चाङ्गुष्ठसमत्वात् तद्हृदयवर्तिन
 अङ्गुष्ठसमपरिमाणहृदयावच्छेदनिग्रन्धनाङ्गुष्ठप्रमितत्वे नानुपपत्ति
 'कम्पनात्' । 'यद्विद किंच जगत् सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् । महद्भयं
 वज्रमुद्यतम्' इति समस्तप्राणिकम्पनहेतुमयहेतुत्वस्याम्भित्-हृत्प्रमिते
 आत्मानात् तस्य च परमात्मधर्मत्वस्य 'भीषाऽसाक्षात् पवते' इत्यादि-
 श्रुतिप्रतिपत्तत्वात् अङ्गुष्ठप्रमित परमात्मा । 'ज्योतिर्दर्शनात्' । 'न तत्र
 सूर्यो माति न चन्द्रतारकम्' इति अङ्गुष्ठप्रमिते सकलतेजसादक-
 ज्योतिस्सम्बन्धप्रतिपादनात् तादृशज्योतिस्सम्बन्धस्य आधर्षणे वज्र-
 सम्बन्धिनया प्रतिपादितत्वाच्च अङ्गुष्ठप्रमित परमात्मेत्यर्थ ॥

1 कम्पनादित्यादिमूलद्वय प्रमिताधिकरणशेखरभूतम् । अन्तरा
 अधिकरणत्वापानन्तरं स्थितम् ।

(आनुमानिकाधिकरणम्)

तथा—‘इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मन । मनसस्तु परा बुद्धि बुद्धेरात्मा महान् पर । महत परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष पर । पुरुषान्न पर किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गति ।’ इति वाक्ये साहचर्यप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानात् पञ्चविंशतिरिक्तपुरुषनिषेधाच्च साहचर्याभिमतमब्रह्मात्मक प्रधानमेव अव्यक्तशब्देनाभिधीयत इति, ‘आनुमानिकमप्येकेयामिति चेत्’ इति सूत्रखण्डेन पूर्वपक्षं कृत्वा— ‘शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च’, ‘सूक्ष्म तु तदर्हत्वात्’, ‘तदधीनत्वादर्थवत्’, ‘ज्ञेयत्वावचनाच्च’, ‘वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्’, ‘तयाणामेव चैवमुपन्यास प्रत्यश्च’, ‘महद्वच्च’ इति सप्तभि सूत्रैः सिद्धान्तं कृत । तेषां शायमर्थः—आनुमानिकं नाव्यक्तशब्दामिलप्यम् । उपासनोपयोगिवशीकरणाय, ‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च’ इति वाक्ये रथिरथादिभावेन रूपितेषु आत्मशरीरबुद्धिमनोइन्द्रियविषयेषु रथरूपकात्मना, ‘शरीरं रथमेव च’ इति विन्यस्तस्य शरीरस्यैवाव्यक्तशब्देन ग्रहणसमवात्, असिद्धं प्रकरणे इन्द्रियादिवशीकरणप्रकारस्यैव, ‘यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः’ इत्यादौ दर्शनात् तदनुसारेण अव्यक्तशब्देन शरीरमेव गृह्यते । ननु कथमव्यक्तशब्देन व्यक्तस्य शरीरस्याभिधानम् । तत्राह—‘सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्’ । मृतसूक्ष्ममव्याकृतं ह्यवस्थाविशेषमापन्नं शरीरं भवति । तत्तच्च कारणवाचिना अव्यक्तशब्देन स्थूल शरीरमेवोपचारादुच्यत इत्यर्थः । नन्वाव्यक्तशब्दस्य एवार्थोऽस्तु, कुत स्थूलशरीरे लक्षणा अभ्युपगन्तव्येत्यत्राह—तदर्ह-

त्वादिति । स्थूलशरीरस्यैव कार्यहित्वात्, तस्यैव वशीकार्यत्वाय प्रति-
 पादनस्यापेक्षितत्वात् अव्यक्तशब्देन कारणवाचिना स्थूलशरीरलक्षणा
 उचितेति भावः । ननु यदि भूतसूक्ष्ममव्याकृतमभ्युपगम्यते, कापि-
 लतन्त्रसिद्धोपादाने कः प्रद्वेष इत्यत्राह—‘तदधीनत्वादर्थवत्’ । अस्त-
 न्मते अव्यक्तस्य परमात्माधीनतया तदधिष्ठितत्वेन प्रयोजनवस्त्वमस्ति ;
 सांख्यमते तदनभ्युपगमात् तस्य निम्नप्रयोजनत्वमिति भावः । ‘ज्ञेय-
 त्वावचनाच्च’ । यदि तन्त्रसिद्धमव्यक्तमेवाविवक्षिष्यत्, तदाऽस्य ज्ञेय-
 त्वमवश्यत् । व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्मोक्षं वदद्विस्तान्तिकैस्तेषां सर्वेषां
 ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् । न चास्य ज्ञेयत्वमुच्यते । अतो न तन्त्रसिद्धस्येह
 ग्रहणम् । ‘वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्’ । ‘अशब्दमस्पर्शम-
 रूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
 निचाध्य तं मृत्युमुक्त्वा प्रमुच्यते’ इत्यव्यक्तस्य ज्ञेयत्वमनन्तरमेव युतिर्नि-
 दतीति चेन्न ; ‘सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्’ इति
 प्राज्ञस्य परमात्मनः प्रकरणात् स एव अशब्दमस्पर्शमिति मन्त्रे ज्ञेय-
 त्वेन निर्दिश्यते, न तन्त्रसिद्धमव्यक्तम् । ‘तयाणामेव चैवमुपन्यासः
 प्रश्नश्च’ । अस्मिन् प्रकरणे हि उपायोपेयोपेतृणां तयाणामेव ज्ञेयत्वो-
 पन्यासः, ‘अन्यत्त घर्मादन्यत्ताधर्मात्—’ इति प्रश्नश्च दृश्यते, नाव्य-
 क्तादेः । ‘महद्वच्च’ । यथा ‘बुद्धेरात्मा महान् परः’ इत्यत्र आत्मशब्द-
 सामानाधिकरण्यात् तन्त्रसिद्धं महत्त्वं गृह्यते, एवमव्यक्तमप्यात्मनः
 परत्वेनाभिधानात् कापिलतन्त्रसिद्धं गृह्यत इति स्मितम् ॥

अत इयमुपनिषत् सर्वाऽपि परमात्मपरेति त्रिभिर्भिरधिकरणैर्निर्णीतम् ॥

क्षेमाय य कल्पया क्षितिर्निर्जराणा
 भूमावजृम्भयत भाष्यमुघामुदार ।
 वामागमाभ्यगवद्रावदतूलवातो
 रामानुज स मुनिराद्रियता मदुक्तिम् ॥
 ॥ इति पष्ठयर्हीभाष्यम् ॥

—:॥—॥—॥—

इति

थ्रीमत्तातयार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्यपादसेवा-
 समधिगतगारीरक्मीमासाभाष्यद्वयस्य परकाल
 मुनिपादसेवासमधिगतपारमहंसस्य
 धीरङ्गरामानुजमुने
 कृतिषु
 कठोपनिषत्प्रकाशिका ॥
 धीरस्तु । शुभमस्तु ।

भगवन्ममतरुमो जन्म मीतीति युज्यताम् ।
 मृत्यु प्राप्नोऽप्यमृत्युर्पन्नचिन्तास्तदद्भुतम् ॥
 यः केनोपनिषद्भाष्यपरिष्कारं प्रणीतवान् ।
 कठोपनिषदो भाष्यपरिष्कारमय प्यधात् ॥
 इति धीर्येदान्तरामानुजमुनिमहादेशिश्चरणारविन्दचञ्चरीक—
 धीरङ्गरामानुजमुनिमहादेशिश्चन्द्रमधमधेवेदान्तार्थ—
 पात्यवीरराधराचार्यविरचित कठोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥
 धीरधर्माख्यमदनगरध्वजने नम
 ॥ शुभमस्तु ॥

कठोपनिषत्तद्भाष्यगतमुख्यविषयाः ।

दक्षिणाशब्दार्थविचारः	१-१	28
आतिथ्याकरणे अनिष्टम्	१, ७-८	31
पितृसौमनस्यवरः	१-१०	34
स्वर्गाग्निज्ञानवरः	१-१३	36
स्वर्गशब्दस्यात्र मोक्षपरत्वे संप्रदायप्रदर्शनम्	१-२०	42
स्वर्गशब्दस्य मोक्षरूप परमपुरुषार्थवाचित्वा- क्षेपसमाधानप्रपञ्चः	१-२०	42
तृतीयवरे येयं प्रेते विचिकित्सेत्यस्य तत्त्वार्थविचारः	१-२१	51
मृत्युना नचिकेतसः प्रलोभनप्रकारादि	१, २२-३०	55
नचिकेतःप्रशंसा, आत्मनो दुयोधत्वञ्च	२, १-१३	60
अन्यत्रधर्मादितिमन्त्रस्य उपेयोपायोपेतृत्रय- विषयकत्वम्, परमतनिरसनञ्च	२-१४	70
प्रणयप्रतिपादनम्	२, १५-१७	74
वृत्स्त्यायाः कठोपनिषदो जीवात्ममात्रपरत्या- शङ्कापट्टिहारः	२-१५	74
जीवात्मतत्त्वम्	२, १८-१९	78
कतिपयाधिकरणरचना	२-१८	78
परमात्मनिरूपणम्	२, २०-२५	84
यस्य ब्रह्मेतिमन्त्रे चराचरग्रहणे युक्तिप्रपञ्चनम्	२-२५	91
ऋतं पिबन्तावित्यस्यात्मद्वयविषयकत्वम् } अत्र बुद्धिजीवद्वयपरत्वस्य सण्डनम्	३-१	94
रथिरथादिरूपनया र्घ्यण्यपदप्राप्ती परिकरोपदेशः	३, ३-१३	98
तत्त्वज्ञाने सधर्मोत्साहनम्	३, १४-१५	105
उपाख्यानफलभूतिः	३, १६-१७	105
परमात्माज्ञाने कारणवर्जनपूर्वकं परमात्मोपदेशः	४-५	110

कठोपनिषत्तद्भाष्यगतमुत्थविषयाः 153

ईशानशब्दधृतित्वविषयविचारः	४-१२	117
मरणे आत्मास्तिन्वप्रकारोपदेशारम्भः	५-६	122
न तत्र सूर्य इति मन्त्रार्थशोधनम्, तत्र परमन- निरसनम्	५-१५	128
अश्वत्थवर्णनम्	६-१	131
इद्वैव ब्रह्मणो ज्ञेयत्वम्	६, ४-५	133
ब्रह्मणः प्रकारान्तरेणाद्वैतपरवचनम्	६-६	134
योगोपदेशः	६-१३	136
सप्तगत्याधिकरणम्	६-१२	138
योगिनोऽत्र ब्रह्मानुभयः	६-१४	141
परिपूर्णमोक्षायसरः	६-१५	142
तदर्थं मूर्धन्यनाश्या निष्क्रमणम्	६-१६	143
तद्विषयकाधिकरणार्थः	" "	145
फलधृतिः		146
शान्तिपाठविवरणम्		146
कठोपनिषद्विषयाधिकरणत्रयपरवचनया अस्यः— भगवन्परत्वस्थापनम्		146-151

यिस्तत्त्वमिया द्विगण्यर्थे पट्टिया न एता ।

कठोपनिषदकारादि ।

अग्निर्यथा ५-९	125	ऊर्ध्वं प्राणं ५-३	121
अहुष्टमात्रः ४-१२	115	ऊर्ध्वमूलः ६-१	131
४-१३	118	कृतं पिबन्तौ ३-१	94
६-१७	143	एको वशी ५-१२	126
अजीर्यतां १-२९	59	एतच्छ्रुत्वा २-१३	68
अणोरणीयान् २-२०	84	एतत्तुल्यं १-२५	56
अनुपश्य यथा १-६	31	एतदालम्बनं २-१७	78
अन्यच्छ्रेयः २-१	60	एतद्येव २-१६	77
अन्यत्र धर्मात् २-१४	69	एष तेऽग्निः १-२०	41
अरण्योः ४-८	112	एष सर्वेषु ३-१२	102
अविद्यायामन्तरे २-५	63	कामस्यासि २-११	67
अव्यक्तान्तु ६-८	135	जानाम्यह २-१०	66
अशब्दमस्पर्शं ३-१५	105	तं दुर्दृशीम् २-१२	68
अशीर २-२२	89	तं ह कुमार १-२	28
अस्तीत्येव ६-१३	139	तदेतदिति ५-१४	127
अस्य विस्रं ५-४	122	तमप्रीत् १-१६	38
आत्मानं रथिनं ३-३	98	तस्य ह १-१	28
आशाप्रतीक्षे १-८	32	तां योगं ६-११	137
आसीनो दूरं २-२१	88	तिस्रो रात्रीः १-९	32
इन्द्रियाणां ६-६	134	त्रिणाचिकेतस्त्रयं १-१८	40
इन्द्रियेभ्यः ३-१०, ६-७, ४३,	101, 135	त्रिणाचिकेतस्त्रिभिः १-१७	38
इन्द्रियाणि ३-४	98	दूरमेते २-४	62
इह चेत् ६-४	133	देवैरत्र १-२२, १-२३	54, 55
उत्तिष्ठत ३-१४	105	न जायते २-१८	78
उशन ह वै १-१	27	न तत्र सूर्यः ५-१५	128
		न नरेण २-८	65

न प्राणेन ५-५	122	यथा पुरस्तात् १-११	34
न विचेन १-२८	58	यथोदकं ४, १४-१५ 118,	119
न संदशे ६-९	136	यदा पञ्च ६-१०	136
न सांपरायः २-६	63	यदा सधं ६, १४-१५ 141,	142
नाचिकेतं ३-१६	106	यदिदं किञ्च ६-२	131
नायमात्मा २-२३	89	यदेवेह ४-१०	113
नाविरतो २-२४	90	यस्तु विज्ञानवान् ३-८	100
नित्यो नित्यातां ५-१३	126	यस्त्यविज्ञानवान् ३-५-७	99
नैव वाचा ६-१२	138	यस्मिन्निदं १-३०	59
नैषा तर्केण २-९	66	यस्य ब्रह्म च २-२५	91
पराचःकामान् ४-२	108	यस्सेतुः ३-२	97
पटाञ्च खानि ४-१	107	या प्राणेन ४-७	111
पीतोदकाः १-३	29	येन रूपं ४-३	109
पुरमेकादश ५-१	120	ये ये कामाः १-२६	57
प्र ते ब्रवीमि १-१४	36	येयं प्रेते १-२१	51
बहुनामेमि १-५	30	योनिमन्ये ५-७	123
भयादस्य ६-३	133	यो वा एतां १-१९	41
मनसैवेदं ४-११	114	यः पूर्वं ४-६	110
महत्तःपरं ३-११	101	लोकादिमग्नि १-१५	37
मृत्युप्रोक्तां ३-१८		वायुर्यथा ५-१०	125
य इहं ४-५	110	विज्ञानताराधि ३-९	101
य इदं परमं ३-१७	107	वैश्वानरः १-७	31
य एष सुतेषु ५-८	124	शतञ्चैकाच ६-१६	142
यच्छेद्वाङ्मनसी ३-१३	103	शतायुषः १-२४	55
यतश्चोदेति ४-९	113	शान्तसंख्य १-१०	37
यथा दशं ६-५	133	श्रवणायापि २-७	64

श्रेयश्च प्रेयश्च २-२	61	सूर्यो यथा ५-११	125
श्वोभावा मर्त्यस्य १-२७	57	स्वप्नान्तं ४-४	109
सत्त्वं प्रियान् २-३	61	स्वर्गे लोके १-१२	35
सत्त्वमग्नि १-१३	36	हसद्गुचिपत् ५-२	120
सर्वे वेदाः २-१५	74	हन्त त इदं ५-६	122
सह नावतु 145		हन्ता चेत्- २-१९	79
सहोवाचपितरं १-४	30		

*-३ -१६-३

श्रीः

श्रुत्यन्तरगताः कठोपनिषदंशाः ।

वल्ली १—उशन्नित्यादि विवेशेत्यन्तं तै. ब्रा. ३-१-१८

- " २-५ सु. उ. १. २ ख.
 " २-२० तै. ना. १०.; श्वे. उ. ३ अ
 " २-२३ सु उ. ६. ख.
 " ४-११ वृ. ६-४-१९
 " ५-२ तै. ना. १०-६; ४७-२
 " ५-१२ श्वे. उ. ६. ख.
 " ५-१३ पूर्वार्धम् श्वे. उ. ६ ख.
 " ५-१५ सु. उ. ४. श्वे. उ. ६.
 " ६-९ तै. ना. १-१० श्वे. उ. ३; ४ ख.
 " "—१४ वृ. ६-४-७.
 " "—१७ पूर्वार्धम् श्वे. उ. ३ ख.

परन्तु कचित् कचिदानुपूर्व्यामीपद्मेदः परिष्कारतोऽवगन्तव्यः ॥

महर्षिनाम.

वाजध्रुवस औद्दालकिरारुणिर्गौतमः । (१-१, १०, ११)
तस्य पुत्रो नचिकेताः गौतमः (१-१; ४-१५; ५-६.)
मृत्युनामानि-मृत्युः १-४, यमः १-५, वैवस्वतः १-७, अन्तकः १-२६.

अपूर्वपदानि.

आजायते १-६, प्रसृष्टम् १-१०, अतिसृज १-२२, अत्यसाक्षीः २-११,
सांपरायः १-३०; २-६, सृष्टा १-१६; २-३, इत्या २-२५,
स्वप्नान्तः-जागरितान्तः ४-४, दुरोणम् ५-२, प्रतिरूपः ५-१०,
अक्षगुप्तामत्रः ४-१२; ४-१३; ६-१७, प्रवृत्त २-१३, प्रवृत्तेत् ६-१७,
त्रिणाचिकेतः १-१७-१८, ब्रह्मजज्ञः १-१७, नाचिकेत १-१९; ३-१,
दन्द्रम्यमाणः २-५, व्यतृणत् ४-१, अदितिः ४-७, अश्वत्थः ६-१,
वामनः ५-३. उशनः १-१.

कठोपनिषद्भाष्यगताः शारीरकविचाराः ।

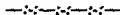
१. इन्द्रप्राणाधिकरणसारः (१-१-११)
२. आत्माधिकरण विचारः (२-३-३)
३. उत्पत्त्यसंभवा(धीपाञ्चरात्रा)धिकरणविचारः (२-२-८)
४. गुहां प्रविष्टाविति सूत्रार्थः (१-२-११)
५. प्रमिताधिकरण सूत्रद्वयार्थविचारः (१-३-२३-२४)
६. ज्योतिर्दर्शनादिति सूत्रार्थः (१-३-४१)
७. कम्पनादिति सूत्रार्थः (१-३-४०)
८. तदोकोधिकरणविचारः ४-२-८ (१६)

कठोपनिषद्विषयक शारीरकाधिकरणत्रयम् ।

९. अक्षधिकरणम् (१-२-२)
१०. प्रमिताधिकरणम् (१-३-६)
११. आनुमानिकाधिकरणम् (१-४-१)

पूर्वमीमांसाविचाराः ।

1. तस्य घेनुरिति गद्याम् (१०-३-५६)
2. यदि तु ब्रह्मणः (१०-३-७२ सू.)
3. स्वर्गकामाधिकरणांशः (६-१-१)
4. संदिग्धेषु (१-४-२९ सू.)
5. बहिर्राज्याधिकरणम् (१-४-१० सू.)
6. प्रोद्गालाधिकरणम् (३-५-७)
7. अहीनाधिकरणम् (३-३-८)
8. समिध्यमानवर्ती (५-३-४ सू.)
9. विध्यन्ताधिकरण (७-४-१)
10. लौकिके दोष— (९-३-९ सू.)
11. अव्यप्रतिग्रहेष्टिनिमित्ताधिकरण (३-४-३४)
12. मुरयं वा— (१२-२-२३ सू.)
13. भूयसां स्यात् (१२-२-२२)
14. मूलतः शास्त्रम् (४-२-८)

टिप्पण्यां प्रमाणवाक्यग्रहणस्थलेषु आकरनिर्देशः तत्रतत्र कृत एवास्ति । यत्र नास्ति, तागन्मात्रमिह—

एतद्ध स वै तै. ब्रा. ३-११-८
अनसन्तात् वा ५-४-१०३
त्रिसुपर्णं पठन्ति तै. ना. ४५-१
अप पुनर्मृत्यु जयति तै. ब्रा. ३-११
मां मा वाधस्व-भावप्र. १-२-४२
सांपराये ब्र. सू. ३-३-२७
पराधिकरण-ब्र. सू. ३-२-६(३०)

उकारः स्वप्न. अथर्वशिखार्थानु-
वादः
चक्षोस्त्वयः पुरुषसूक्तम्
इह चेदवेदीत् केन २. ख.
तद्योऽसौ पे. आ. २-२-४-६
लन्धरूपे. ब्रह्मसिद्धिः

कठोपनिषदर्थसंग्रहः

नचिरेता यमात् गाय्य सोमनस्य पितुर्वीरम् ।
 स्वार्थमिदं ज्ञानमप्येव यम मुक्तात्मवेदनम् ॥ १ ॥
 स त प्रशस्य प्रोवाच शत्र्यैकज्ञेयमात्मगम् ।
 तारार्य दान्तभक्तैरुह्य सृक्षमतम विभुम् ॥ २ ॥
 इन्द्रियार्थमनोबुद्धिजीवदेहान् ह्यादिवत् ।
 स्थितान् देवञ्च यशयन् पद शिणोर्मजेदिति ॥ ३ ॥
 अङ्गुष्ठमात्रमात्रह्यचिदचित्सर्वशक्तिदम् ।
 तमिहामुव चाप्येक ध्यात्वा तादृग्भवेदिति ॥ ४ ॥
 पुरमेकादशद्वारमनुवृत्तोऽखिलान्तरम् ।
 अणोर स्वप्नलोकस्याप्यग्रथ ज्योतिर्भजेदिति ॥ ५ ॥
 अद्भुताश्चतुर्हन्तरिमभयाय चरन् पदि ।
 इहैवाक्षजयी पश्यन् मुच्येतोऽग्रम्य ह्यभिधिति ॥ ६ ॥
 इत्थं कृष्णयजुवदकठोपनिषदि स्थिता ।
 पद् बहुयो व्यक्तमेवाहु श्रीविष्णु पुरुष परम् ॥ ७ ॥
 ब्रह्मीक्षयात्मकाध्यायद्वयरूपा विभज्यते ।
 सेयम् अन्यथा नानाऽऽहु कठब्रह्मीखिल उवा ॥ ८ ॥

प्रमाण-अकारादि

अखिलस्य	गी भा 15-12	अधिष्ठान	गी 18-14
अङ्गुष्ठमात्र	म भा य 26	अध्यवसाय	श्रीभा 2-4-5 सू
अङ्गुष्ठमात्र	पुरुषो ते ना 51	अनुपोष्य	श्रीभा, 4-2-7
अङ्गुष्ठमात्र	श्वे उ 3	अनेन जीवेन	छा उ 6 3
अतएवप्राण	प्र सू 1 1-12	अप एव ससज	म स्मृ 1-8-8
अत्तानिराचर	प्र सू 1-9	अपहृत्यपामान	केन 4 त
अत्र परमपुरुषार्थ	प्र सू 1-2	अभिदवति नाभि	
(17-7-पत्नी ईषद्मेद्)		अमेदव्यापित	वि पु 2 14-32

अयञ्चलोकः ध्रु. प्र. 3-1-13
 अयं यदा श्रीभा. 1-3-2
 अयं वाचयः तै. ब्रा. 3-11-7
 अर्चनीयश्च म.भा.भी. 66-40
 अर्थेषु हेयता अ. प्र. 1-4-1
 अविनाशितु गी. 2-17
 अव्यक्तोक्षर गी. 8-21
 अस्मात् म. भा. शा. 343-45
 अहंमनुरभवम् ध्रु. उ. 4-10
 अहीनाधिरुर पू. मी. 3-3-8
 अदुःखः कृतौ 4-2-37 सू. प्र.
 आत्मन आकाशः तै. आ. 1
 आदित्यगर्ण उत्तरनाथ
 आदित्यश्चक्षुः ऐ. उ. 1-2
 आनुमानिक ब्र. सू. 1-4-1
 आभूतसंप्लवं
 इदं मन्त्रद्वयं तावत् ध्रु. प्र. 1-4-1
 इदं महो म. भा. शा. 339-111
 इदं शत म. भा. शा. 343-11
 इदं श्रेयः म. भा. शा. 335-32
 इन्द्रियाणि दश गी. 13-5
 इमीस रा. वा. 31-4
 इयदामननात् ब्र. सू. 3-3-34
 ईशानशब्द ध्रु. प्र. 1-3-24
 ईशानो श्री. भा. 1-3-24
 ईश्वरदर्शः विष्णुसहस्रनाम

ईश्वरस्सर्व गी. 18-61
 उत्क्रान्तिपादः शारीरक 4-2
 उत्पत्त्यसंभवात् ब्र. सू. 2-2-2
 ऊर्ध्वमूलमधः गी. 15-1
 ऊर्ध्वमूलमग्राक् तै. ? आ.
 1-11-5
 एकदेशेऽपि तन्त्रवा 1-4-10 सू.
 एकादशं मनः वि. पु. 1-2-46
 एतस्माज्जायते मु. उ. 2-1 ख.
 एवं तत्त्वमिदं म. भा.
 एषम आत्मा छा. उ. 3-14-3
 एष संप्रसादः छा. उ. 8-3-4
 एषहेवास्ताधु कौपीत 3
 ओं तत्सदिति गी. 17-23
 ओमित्यने(त्येते?) नैव प्र. उ. 5-5
 औदुम्बर 10-3-72 विषयवा
 कम्पनात् ब्र. सू. 1-3-39
 कर्मफलान्यत्ति श्रीभा. 1-2-11
 कृत्स्नस्य श्रीभा. 1-3-39
 कयन्तो ध्रुः लिङ्गानु 40
 क्षेत्रज्ञश्चापि गी. 13-2
 गुप्तिज् पा. 3-1-5
 गुहांप्रविष्टो ब्र. सू. 1-2-11
 ग्रहिण्यु गी. 13-16
 ग्रहिज्या पा. 6-1-16
 छन्दस्युभय पा. 6-4-5—86

जगद्वशे वि-स-फलश्रुति
जीवेशावाभासेन नृ ता 9
जुगुप्साविराम वार्ति 1-4-24
जुष्ट यदा मु उ 3-1
ज्ञाज्ञौ श्वे उ 1 अ
ज्ञेयत्वावचनाच्च ब्र सू 1-4-4
ज्योतिर्दर्शनात् ब्र सू 1-3-40
ज्योतिषामपि गी 13 18
त देवा ज्योतिषा वृ 6-4-16
त विद्याकर्मणी वृ 6-4-2
तदधीनत्वात् ब्र सू 1-4-3
तदीयदीप्ति ध्रु प्र 1-3-40
तदोकोप्र ब्र सू 4-2-16
तम परे सुवा उ 2 ख
तमेरशास्त्र म भा
तस्यतावदेव छा उ 6-14
तस्यधेनुरिति पू मी 10-3-56
तस्यधेनुर्द पू मी 3-56
विषयवाक्यम्
तस्या हिरण्यम्य तै आ
1 27-115
तस्यैव आत्मा मु उ 3-2
तस्यहैतस्य वृ 6-4-2
तिष्ठन्त परमेश्वरम् गी 13 27
तिष्ठण्य पू मी 3-3-8
विषयवा

तृतीयेन चरेण श्रीभा 1-4 6
नेन धीरा वृ 6-4-8
ते ब्रह्मलोके मु उ 3-2-6
तेषु रथादिरु श्रीभा 1-4-1सू
तोयेन जीमान् तै ना 1-4
त्रयाणामेव च ब्र सू 1-4-6
दशेष्ट पा 7-2-68सूत्रेवार्ति
देव मचेत्युपास्य श्रीभा 1-4-6
देवतापारमार्थ्यं वि पु 1-1-26
देहयोगाद्वा ब्र सू 3-2-5
द्युभ्याद्यधिकरणे ब्र सू 1-3-1
द्यासुपर्णा मु उ 3-1 ख
द्वितीय विष्णु वि पु 6-7 18
धर्मे उपाय ध्रु प्र 1-4-6
धृत्यासमा वेदार्थसंग्रहान्ते
ध्रुवसूर्यान्तर वि पु 2-7-18
न केसरिणो पू मी 3-4-34
गतम्
न च कर्तु ब्र सू 2-2-43
न जातु काम म सू 2-94
न तत्त सूर्य ध्रु प्र 1-3-40
न तद्भास गी 15 6
न प्रेत्यसहास्ति वृ 4-4-12
नवनीत म भा शा 343-12
न सहदो म भा मोक्षधर्म
न स्वर्ग नापुनर्भयम्

नागृहीत	पू.मी. आकृत्यधि 1-3-10	वर्हिराज्याधि पू.मी. 1-1-10
नात्माश्रुतेः	ब्र.सू. 2-3-17	ब्रह्मजज्ञो श्रीभा. 1-2-12 सु.
नानृतंवदेत्	पू.मी. कर्तृधिकरण बृ. 5-7-27	ब्रह्मणापरम गी. भा. 13-13
नान्योतोस्ति	छा. उ. 8-1-5	ब्राह्मणपरीवाज
नास्यजरया	पाञ्चरात्र	भक्त्याच म. भा. मोक्षधर्म
निर्व्यापार	ब्र.सू. 1-1-16	भविष्यति म. भा. शा. 335-44
नेतरोऽनु	कुमारसं 1-16	भूयसां पू.मी. 12-2-22 सू
पक्षानियस्य	छा. उ. 8-3	भोगेनत्त्वितरे ब्र.सू. 4-1-19
परंज्योतिरूप	धु.प्र. 2-4-4 सू	मनुष्याणां गी. 7-3
परमागतिः	श्रीभा. 1-2-11	महद्वच ब्र.सू. 1-4-7
परमात्मनः	ब्र.सू. 2-4-41	मुख्यं वा पू.मी. 12-2-23 सू
परान्तु	ब्र.सू. 3-2-4	मूलतः पू.मी. 4-2-8 विषयवा
पार्यसान्नाय्य	पा. 3-1-129	य आत्मनि पू.माध्यं 3-7-30
पृथुपाजत्र	पू.मी. 5-3-4 विषय.	यं संस्ताराख्यं गी. भा. 15-1
प्रकरणाच्च	ब्र.सू. 1-2-10	यदादित्य गी. 15-12
प्रजापतिः प्रजा तै.घ्रा.	1-1-10	यदितु पू.मी. 10-3-72 सू
प्रणवं प्रदास्य श्रीभा.	1-4-6 सू	यदेकंयूपं पू.मी 9-3-3 विषय.
प्रसीदत्यन्युतः	वि.पु. 1-4-31	यश्चाधर्मेण म. भा. शां. 335
प्रसूति नाश	गारीरक 2-4	यस्मिन्नविभ्रमाः म. भा.
प्राणपादः	ब्र.सू. 1-1-29	यस्मिन्नोष्णम्
प्राणस्तथानु	श्वे. उ. 5	यस्यादित्यः
प्राणाधिपः	अमर 1-4-30	यावतो पू.मी. 3-4-34 विषय.
प्राणीतुचेतनः	पू.मी. 3-4-7	यूपोर्ध्वमस्य पू.मी 9-3-3 विषय.
प्रोद्गात्रधिकरण	पू.मी. 3-5-7 विषयवा	ये चामुष्मात् छा. उ. 1-6-8
प्रेतुदोतुः		येयमित्यादि धु.प्र. 1-2-12
		योगिनः प्रति ब्र.सू. -42-20
		योदेवानां नै. ना. 19

रमणीयचरणा	छ उ 5-10	सर्वत पाणि	गी 13-13
रश्मिभिरेष	वृ 7 ९-1	सर्वतेजसा	श्रीभा 1-3-40
लक्षणहेत्वो	पा 3-2-126	सर्वत्रप्रसि	ब्र सू 1-2-1
लुपसद्	पा 3-1 24	सर्वनाम्ना	वामन सू १-11
लौकिकेदोष	पू मी 9-3-9 सू	सर्वस्य चाह	गी 15-15
वदतीतिचेत्र	ब्र सू 1-4-5	संयं प्रमाण	म भा शा 343-44
वाचोमनसि	श्रु प्र 1 4-1	सय वेदा इत्या	श्रु प्र 1-4-6सू
वायुश्चान्तरिक्ष	वृ 4-3 3	सप्तपुचनृप	म भा शा 349-68
विज्ञानादि	ब्र सू 2-2-44	स स्वर्गं स्यात्	पू मी 3-3-15
वासुदेवान् स्वरूपो	पाञ्चरात्र	सह ब्रह्मणा	तै उ 2-1-1
विध्यन्ताधिकरण	पू मी 7 4 1	सहस्रादि	परम स (श्रीभा
विप्रतिपेधाच्च	ब्र सू 2-2-45		2 2-42
विशेषणाच्च	ब्र सू 1-2 12	सारथ योग	म भा शा 349 2
वेदिकीवेदिक	शास्त्रदी 7-4-1	सूक्ष्म तु	ब्र सू 1-4-2
व्यवहिताश्च	पा 1-4-82	सूक्ष्मवाचत्	गी 13-15
शब्दादेव	ब्र सू 1-3-24	स्वर्गकामाधिकरण	पू मी 6 1 1
सत्पर्वणात्प्रद्युम्न	पाञ्चरात्र	स्वर्गशब्देन	श्रीभा 1-4 6 सू
सदिग्धेषु	पू मी 1-4 29 सू	स्वर्गं वा ९-1-111	महाभाष्ये
सध्याधिकरणम्	ब्र सू 3 3 1	स्वर्गापवर्गं मार्गं	
सयम	ब्र सू 3 1 13	स्वर्गापिपर्वणयोरेक	
सदैकरूप वि	पु वि-सत्स्रनाम	स्वर्गऽपिपात	वि पु 6 5 50
सप्त इमे	मु उ 2-1	स्वस्तये ऋग्वे म	0-178-1
सम सवपु	गी 13-27	हयादिरूपि	श्रीभा 1-4-1
समानाच्च	ब्र सू 4-2 7	दस्तादयस्तु	ब्र सू 2-4-6
समिध्य	पू मी 5-3 4 सू	हृदयस्यप्रधान	श्रु प्र
स यदपित्त	छा उ 8-2-1	हृदयपेक्षया	ब्र सू 1-3-25

दशोपनिषद्भाष्यकारचरितसंग्रहः

आचार्यतल्लज श्रीमद्वेदान्तदेशिक विरचितमीशावास्योपनिषद्भाष्यम्
नुसृत्य केनोपनिषदादिभाष्यप्रणेता श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरः भगवद्वा
मानुजकर्तृ यत्वामिमनकार्यपूरक श्रीभाष्यगुरुरम्पराया श्रीमद्वेदान्त
देशिकादृशम्, मुनित्रयशाखाया श्रीपष्ठपराङ्कुशस्वामिनस्तुरीय, पञ्चमत
भज्जनश्रीतातयार्यचरणशरण तदुक्तीरेवाऽऽश्रित्य पञ्चमतभज्जनग्रन्थस्य
प्रथिता तच्छिष्यश्रीवात्स्यानन्तार्यसेवासमधिगतवेदान्त श्रीब्रह्मतन्त्रस्वा
मिन पञ्चदशात्(१५) श्रीपरकालमठगुरुरम्परानिनिष्ठात् श्रीज्ञानाधि
ब्रह्मतन्त्रपरकालमुनीधरात् प्राप्तपारमहस्य, अप्यप्यदीक्षितोक्तेष्वर्थेष्वभि
मतप्रहणस्यानभिमतखण्डनस्य च स्वग्रन्थेषु कर्ता, प्रसिद्धमहाचार्यग्रन्थनाम्न
स्वग्रन्थे उल्लेखिता श्रीकाञ्च्या श्रीदेशिक दीपमकाशमन्दिरसमीपे आश्रमे,
विरचितवेदान्तप्रवचनग्रन्थनिर्माणो महाविरक्तो विरराजेति वदन्ति । अयं
ब्रह्मचर्यादेव विद्याधिगमसमनन्तरप्राप्तसन्यास इति केचित् । पूर्वं गृहस्थ
एव, श्रीताताचार्यकुमार जीलक्ष्मीकुमारतातदेशिकमार्ग एतत्सुतेत्यन्ये ।
कदाचित् महाचार्य भाष्यादिसूक्तिसुधारसानुभवनिमग्नमेनमुपेत्य, अहो
मकरन्दास्वादमहिमेति शश्रापे इति, श्रीमद्विर्मशिकासु निरस्तासु
मकरन्दास्वादे कोऽन्तराय इति एनेन प्रत्युक्तमिति च किं वदन्ती ॥

भारद्वाजकुले काञ्चीबेलामूरग्रहारत् ।
कन्यामासोत्तप्रोष्ठपदार्थोद्बुध्यमातरत् ॥
श्रीमद्वरदविष्णवायनामा सामगतल्लज ।
रङ्गरामानुजस्वामीत्यार्याख्यातो यतीश्वर ॥
षष्टिप्रबन्धनिर्माण प्रसिद्धोऽयं गुरर्महान् ।
एतत्सुतप्रबन्धाना निदशोऽन्यत्र दृश्यते ॥

श्री
प्रश्नोपनिषत्

अथर्ववेदीयोपनिषच्छान्तिपाठ —

भद्र कणभि शृणुयाम देवा भद्र पश्येमाक्षभिर्यजत्रा ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुर्गोसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायु ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः]

श्री
श्री श्रीनिवासपद्मल्लणे नम
येनोपनिषदा भाष्य रामानुजमतानुगम् ।
स्य वृत्त प्रपद्ये त रङ्गरामानुज मुनिम् ॥
श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचित प्रकाशिकाभिधान भाष्यम् ।
अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरस्सखल श्रिया ।
अजनाचलशृङ्गारमञ्जरिर्मम गाहताम् ॥
व्यासे लक्ष्मणयोगीन्द्र प्रणम्या-यान् गुरुनपि ।
क्रमात् प्रश्नोपनिषद व्याकरिष्ये यथामति ।

श्री
श्रीनिवासपद्मल्लणे नम ।
श्रीमद्भगो रङ्गरामानुजमहादेशिरेभ्यो नम ।

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

पर ब्रह्म योद्ध्यु मुनि पिप्पलाद समेत्योपसेदु सुरेशादय पद् ।
कपन्यादिरेकैश्च एवैरुमश प्रमेणैश्चपृच्छन् स च प्रत्युगाय ॥

प्रथमः प्रश्नः

हरिः ओम् । सुकेशा च भारद्वाजः, शैव्यश्च सत्यकामः, सौर्यायणी च गार्ग्यः, कौसल्यश्चाथ्यलायनो भार्गवो वैदर्भिः कवन्धी कात्यायनः ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः, 'एष ह वै तत्

सुकेशा च भारद्वाजः शैव्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाथ्यलायनो भार्गवो वैदर्भिः कवन्धी कात्यायनः । भारद्वाजस्यापत्यं पुमान् भारद्वाजः, नामतः सुकेशा ; शिवेरपत्यं शैव्यः, नामतः सत्यकामः ; सूर्यायणस्यापत्यं सौर्यायणिः, ईकारश्छान्दसः-गोत्रतो गार्ग्यः ; कौसल्यो नामतः आ(अ?)श्वलस्यापत्य-
नाश्वलायनः ; भार्गवो गोत्रतः, विदर्भस्यापत्यं वैदर्भिः ; कवन्धी नामतः कात्यायनो गोत्रतः । ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः । ते ह प्रसिद्धाः । एने उक्ताः सुकेशसत्यकामसौर्यायणिकौसल्यभार्गव-
कवन्धिनः षड्वयः । ब्रह्मपराः वेदपराः ; वेदैकशरणाः इत्यर्थः । ब्रह्मनिष्ठाः वेदार्थतात्पर्यवन्तः । यद्वा ब्रह्मपराः ब्रह्मज्ञानतत्पराः । ब्रह्मनिष्ठाः तपोनिष्ठाः । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म'इत्युक्तेः । परं ब्रह्म । परम् उत्कृष्टं निरुपचरितम् ब्रह्म स्वरूपतो गुणतश्च बृहद्भूतं वस्तु
अन्वेषमाणाः जिज्ञासमाना इत्यर्थः । एष ह वै तत् सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्शरणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ इत्यन्तः

१. सुकेशादिभिरन्यन्ताण्यद् प्रथमं निर्दिष्टाः । तेषामेव व्युत्क्रमेण कवन्ध्यादिसुकेशान्तानां षट् प्रश्नाः षट्सु सण्डेयूपक्षिप्य समाधीयन्ते । अतएव प्रश्नोति नाम । सुकेशा इति दीर्घदछान्दसः ।

सर्वे वक्ष्यन्ति' इति ते ह समित्पाणयो भगवन्त पिप्पलादमुपसन्ना ॥

तान् ह स ऋषिरुवाच, 'भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सर [स]त्स्यथ । यथाकाम प्रश्नान् पृच्छन्(थ) । यदि विज्ञा-

प्रसिद्धौ । वैशब्दोऽवधारणे । एषा=असद्वुद्धौ विपरिवर्तमान पर ब्रह्मवित्त्वेन प्रसिद्ध पिप्पलाद एव षण्णामस्माक जिज्ञासितान् अर्थान् वक्तुं प्रभनतीति पर्यालोच्य समिद्धाराद्युपायनपाणय शाल्लदृष्टेन विधिना पूज्य पिप्पलादमुपगता इत्यर्थः ॥ १ ॥

तान् ह स ऋषिरुवाच । स्पष्टोऽर्थः । भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सवत्सरं वत्स्यथ । यथाकाम प्रश्नान् पृच्छत । यदि विज्ञास्यामः, सर्वे ह वो वक्ष्याम इति । यद्यपि पूर्वमेव भवन्तस्तपोब्रह्मचर्यादिसपन्ना, तथाऽपि ब्रह्मविद्याग्रहणार्थं पुनरपि शरीर-शोषणादिरक्षणतपसा योषित्सरणकीर्तनकेलिप्रेक्षणगुह्यभाषणसकल्या-ध्यवसायक्रियानिर्वृत्तिरक्षणाद्यधिभैथुनवर्जनरूपब्रह्मचर्येण आस्तिक्यबुद्धि-रक्षणया श्रद्धया युक्तास्सन्न सवत्सरमात्र(मत्तः) वास करिष्यथ ; वास कुर्वन्तिवति यावत् । तत स्वेच्छानुरोधेन प्रष्टव्यान् अर्थान् पृच्छत । यदि तान् अर्थान् वयं ज्ञास्याम, तदा वच्चनमन्तरेण सर्वे

२. सत्स्यथ=यत्तं संभूय वत्स्यथ । भाष्ये समुपसर्गसहित पाठः । विधी भविष्यत्प्रयोग विधिन्सितस्यावश्यमेव भविष्यत्वात् ॥ स्वरणेत्यादि । प्र धै ग ख ४-७३ सत्स्यमित्यादिरुक्तं, "स्वरण कीर्तन केलि प्रेक्षण गुह्यभाषणम् । सत्स्योऽऽध्यवसायश्च क्रिया-निर्वृत्तिरेव च ॥" इति ।

स्यामः, सर्वं ह वो वक्ष्यामः' इति ॥ २ ॥

अयं कवन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ, 'भगवन्! कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते' इति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच-प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत ।

वक्ष्यामः । यद्यस्मात् ज्ञातृत्वनिश्चयाभावेन संवत्सरब्रह्मचर्यतपआदौ बहुल्लेशसाध्ये प्रवृत्तिर्न युष्मभ्यं रोचते, तदा सुखेन गन्तव्यमिति भावः । ततश्च गुरोर्ज्ञातृत्वपरीक्षामन्तरेणैव शुश्रूषा कार्येत्ययमर्थः शिक्षितो भवति । तथा गुरोरपि शिष्यसंग्रहे नातीवाऽऽदरः कर्तव्य इत्यर्थश्च सूचिनः ॥ २ ॥

अथ कवन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । संवत्सरवासानन्तर-
मन्यैरनुज्ञातः कवन्धी पिप्पलादम्य समीपं यथाविधि उपगम्य पप्रच्छ । कि-
मिति-भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच । एवं पृष्टवते कवन्धिने पिप्पलाद उवाच ।
प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत । अत्र प्रजापतिशब्दो
ब्रह्मपरः । अस्य कारणवाच्यत्वात् । व्यासार्थः स न्यायानाधिकरणेऽन्त्य-
प्रजापतिशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम्य समर्थितत्वात् । सः प्रसिद्धः प्रजापतिः

संवत्सरब्रह्मचर्यतपआदावित्यत्र संवत्सरतपोब्रह्मचर्यादानिनि
पाठस्थ्यात् ।

३. कुन इति कारणप्रश्नः । अत्र सृष्टिप्रयोजनमप्यर्थान् पृष्ट
मन्तव्यम्, उत्तरत्र एतत्प्रश्ने भोगापवर्गरूपप्रयोजनविवरणात् ।
अचेतनं चेत् अवशेन स्वयं परिणमेत्, तत्र प्रयोजनं न स्यादपि ।
इयं तु सृष्टिः प्रजापतिवर्ततेति तन्व्यामिक्तानां प्रजानां भोगापवर्गा
फलत्वेन तेन संकल्पिताविति एतत्समाधिसारः ॥

स तपस्तप्त्वा [स] मिथुनमुत्पादयते रयिञ्च प्राणं चेति, एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः । रयिर्वा एतत् सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च । तस्मात्तन्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

परमात्मा प्रजासृष्टिकामनया सृष्ट्यालोचनरूपं तपः अनप्यत कृतवान् । [स] तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेति । एवं सृष्ट्यं पर्यालोच्य रयिप्राणशब्दितप्रकृतिपुरुषाख्य मिथुनमुत्पादितवानित्यर्थः । केनाभिप्रायेणेत्यत्र आह—एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति । प्रजाकामस्य मभैतौ रयिप्राणावनेकप्रकारान् प्राणिन उत्पादयिष्यत इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

रयिप्राणशब्दार्थमाह—आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः । आदत्त इत्यादित्य — भोक्ता । स एव प्राण इत्यर्थः । [आदित्यशब्दितभोक्तृप्रतिद्वन्द्वितया भोग्यवर्गस्य चन्द्रत्वेन निर्देशः ।] तस्य प्राणशब्दितत्वे हेतुः समनन्तरमेव वक्ष्यते । रयिरेव चन्द्रमा इत्यस्याभिप्रेतमर्थमाह—रयिर्वा एतत् सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मात्तन्मूर्तिरेव रयिः । मूर्तशब्देन पृथिव्यतेजासि उच्यन्ते । अमूर्तशब्देन वायवन्नरिक्षे उच्यन्ते । सर्वमपि मृज्जातं रयि अत्र भोग्यमित्यर्थः । तस्मात् मूर्तिशब्दित पाञ्चभौतिक शरीर सर्वं भोग्यमेवेत्यर्थः ॥

५. समनन्तरम् = पष्ठे वाक्ये । “देवाश्च ब्रह्मणो रूपे” इति बृहदारण्यकानुसंधेनाह—मूर्तशब्देनेत्यादि । शरीरमिति । घटपटकाष्ठपाषाणादि सर्वानप्येकैकचेतनशरीरमेव, यथा अहल्याशिला । अत्र एव दधिमाण्डमोक्षदानम् ॥

अथाऽऽदित्यः । उदयन् यत् प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते । यत् दक्षिणां यत् प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशः, यत् सर्वं प्रकाशयति, तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

अथाऽऽदित्यः । रविर्निष्पन्नानन्तरमादित्यः । वर्ण्येन इति शेषः । आदित्यशब्दितस्य भोक्तुः प्राणशब्दितत्वे हेतुरुच्यत इति यावत् । उदयन् यत् प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते । यद्दक्षिणां यत् प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत् सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ अयं जीवः सुषुप्तिस्थानात् प्रबुध्यमान एव सन् प्राचीं दक्षिणां प्रतीचीमुदीचीमधोर्ध्वमन्तरादिशश्च सर्वं प्रकाशयन् तत्तद्भि-
वर्तीन्द्रियाणि वर्मभूतजानास्वरश्मिद्वारा विभर्ति । तस्मात् स एव सर्व-
प्राणशब्दितेन्द्रियनिर्गोदृत्वात् प्राण इत्यर्थः । प्राचीं दिशं प्रविशति प्रकाशयति ; प्राच्यान् पदार्थान् उपलभत इति यावत् । तेन

अन्न-संबन्धरमासादेरुत्तमयणदक्षिणायनाद्युभयात्मकत्वात् रवि-
प्राणस्त्वष्ट्रप्रजापतित्वेन रूपणम् । आदित्यस्य चन्द्रमसस्य प्रत्येक-
मुभयात्मकत्वाभावात्प्रजापतित्वेन रूपणमुपेक्ष्यैकस्य प्राणरविरूपे-
णैवोक्तिः । उदयन्नित्यारभ्य उदयत्येष सूर्य इत्यन्तं सूर्यस्यैव निरूपकं
भवतु । उदयन्निति आदित्यस्य सर्वदिग्गतिप्राणशब्दितजीवसंग्रहकथ-
नात् सर्वैर्गोदेययानगमनस्यैव प्रदर्शितं भवति । स एव इति सूर्यस्य
परमात्मानमकम्बुमुच्यताम् । चन्द्रस्य सूर्ययद्रिज्ञेयैरानिह्यरणमधि-
गतिगतिमथन एवेदमर्थानि । प्राटनभोग्यवर्गस्य चन्द्रत्वेन रूपण-
मादित्यरूपितभोक्तृप्रतिबन्धितत्वात् । चन्द्रस्य भोग्यताया धानुभ-

तसाद्धेतो । प्राच्यान्प्राणान् रश्मिषु सनिधत्ते पूर्वदिग्गतिपदार्थ-
प्रकाशकान् चक्षुरादीन् प्राणान् धर्मभूतज्ञानारयरश्मिमुखेनाधितिष्ठति,
प्रेरयति । धर्मभूतज्ञानेन तदधिष्ठातृत्वलक्षणसनिधानाभावे चक्षुरादिना
करणेन रूपाद्युपलम्भो न स्यात् । चेतनानधिष्ठितस्य करणस्य कार्या
समर्थत्वादिति भावः । यद्दक्षिणा यत्प्रतीचीमित्यादौ, 'यद्दक्षिणा
प्रविशति तेन दाक्षिणात्यान् प्राणान् रश्मिषु सनिधत्ते, यत्प्रतीची
प्रविशति तेन प्रतीच्यान् प्राणान् रश्मिषु सनिधत्ते' इत्यादिशेष पूर-
णीयः । लाघवार्थं प्रतिपर्यायं तदनुक्तिः । अत्र प्रजा सिद्धक्षु पर-
मात्मा प्रकृतिं पुरुषं च ससर्गेति वक्तव्ये परोक्षरूपेण रयिप्राणशब्दाभ्यां
तदभिलाषः, रयिप्राणयोश्चन्द्रादित्यशब्दाभ्यामभिलाषश्च, 'परोक्षमिथा
इव हि देवाः' [ऐत० १ ३] इति रीत्या रहस्यार्थस्य स्फुटतरोप-
देशानर्हत्वं सूचनार्थं ॥ ६ ॥

विकृतात् । 'तद्देवानामग्रम् । तं देवा भक्षयन्ति' इति सोमस्य
भोग्यत्वश्रुतेश्च । आदित्यस्य प्राणरूपजीवामेदे वक्ष्यमाणरीत्योपपन्नं
सति च, जीवाधीनचेतन्यप्रसरात्मकप्रकाशशालिनोऽचेतनस्य भोग्य-
वर्गस्याऽऽदित्याधीनप्रकाशचन्द्रमस्तादृश्यं युज्यते । रयिशब्दिते
श्वर्यप्रातिदिवान्द्रमसलोकगामिनः, प्राणार्यात्मनिष्ठस्य आदित्य-
प्रातिश्च समनन्तरं वक्ष्यत इति च रयिप्राणयोश्चन्द्रादित्यात्मना
रूपणम् । एव रयिप्रापकत्वादेव दक्षिणायनवृणपक्षरात्रीणां
रयित्वम्, प्राणयायात्म्यानुभावकत्वाच्चोत्तरायणशुक्लपक्षदिनानां
प्राणत्वमिति । परमयमपि कश्चिदादित्यप्राणामेदकल्पो हेतुः, यत्
आदित्यस्योद्यतं सर्वदिक्प्रवेदिष्य रश्मिषु सर्वदिक्प्राणसन्निधत्तुं

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतदचाऽ-
भ्युक्तम् ॥ ७ ॥

आदित्यो ह वै प्राण इति प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य भोक्तृवर्ग-
स्थोदयमानस्य परमात्मात्मकतामाह—स एष वैश्वानरो विश्वरूपः
प्राणोऽग्निरुदयते । यः प्राक्प्रस्तुतः प्रजापतिशब्दितो विश्वे नराणां
नेतृत्वेन वैश्वानरशब्दवाच्यः सर्वशरीरतया विश्वरूपशब्दितः अग्ने-
तृत्वादिगुणयोगेनाग्निशब्दितः, स एष पावप्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः
परमात्मा 'आदित्यो ह वै प्राणः' इति प्राणशब्दितभोक्तृरूपः
सन् उदयत इत्यर्थः । अयं च मन्त्रो वैश्वानराधिकरणे परमात्मपर-
तया सिद्धवत्कृत्य भगवता भाष्यकृता व्यवहृतः । अत एव
व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । तदेतदचाऽभ्युक्तम् । तदेतद्ब्रह्माभिमुखीकृत्य
ऋग्वेदोक्तम् ॥ ७ ॥

च प्रसिद्धम्, तत् भाष्यदर्शितरीत्या जीवस्याप्यस्तीति । एवं च
चन्द्रादित्यादिष्टष्टिकथनमिहेति प्रकृतवाक्ये आदित्यचन्द्रयोर्नि-
रूपणमेवास्तु, उत्तरतोत्तरदक्षिणायनशुक्लरूपणशब्दादिदेवयानपितृ-
यानान्तर्गतनिरूपणम् । विश्वरूपमिति श्लोकश्च सूर्यविषयकः, यथा
संवत्सरविषयकः पञ्चवादीमित्युपरितनश्लोकः-इत्येवं यद्यपि सुवचम्-

अथापि परमप्रकृतरयिप्राणयोरेव प्रागनिरूपितत्वादपेक्षित-
तद्विरूपणपरत्वेमेव 'आदित्यो ह वा' इत्यादिवाक्यानां युक्तम् ।
रयिप्राणशब्दयोश्च चन्द्रादित्यादिमात्रगतया संकोचो न वर्तन्यः ।
'कुत इमाः प्रजा' इति प्रश्नवाक्यगतप्रजाशब्दस्याचेन्नविशिष्टचेन-
नपरतया तद्धट्टकन्तुमुखादि चेन्नाचेन्नरूपसर्वेऽस्तुपरतायाः प्र-
मेऽवगमात् । मार्गमध्ये चन्द्रादित्यप्रातिश्च नवमदशमवाक्याभ्या-

विश्वरूपं हरिण जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मिदशतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥८॥

विश्वरूपं हरिण जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।
सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ।
विश्वरूपं सर्वशरीरम् । जातानि वेदासि यस्मात् स जातवेदाः,
“प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी” इति सर्वज्ञानोत्पादकम् । परायणं
परं (परम)प्राप्यम् ज्योतिः सर्वप्रकाशकरीतिमन्तम् । एकम्-अद्वि-
तीयम् । तपन्तम् जाठराग्न्यादिरूपेण तपन्तम् ॥ “संतापयति स्वं
देहमापादतलमन्तकम्”, “अहं वैश्वानरो भूया प्राणिना देहमाश्रित ।
प्राणापानसमायुक्तं पञ्चाभ्यन्तं चतुर्विधम्” इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् ।
हरिण हरिमित्यर्थः । हरिशब्दस्य नान्तत्वं छान्दसम् । वर्तमानः
अनुवर्तमानः । तद्विषेयतया तच्छरीरभूत इति यावत् । सहस्ररश्मिः
नानाविधविषयविषयकज्ञानवान् । प्रजानां स्थावरजहमात्मकानां
प्राणानां प्राणः धारकः सूर्यः सूर्यवत्प्रकाशकः । एषः जीवः शतधा
देवमनुष्यादिनानाविधदेहात्मामिमानशालिनया उदयति-सुषुप्तिस्थाना
उदयते, सर्गकाले उदयत इति वार्थः ॥ ८ ॥

मेव सेत्स्यतीति किमादौ तदुक्त्येति चिसृष्टय आदित्यशब्दस्य अदि-
तिदेवतामर्यात्यन्तव योगव्युत्पत्त्या भोक्तृपरत्वमुपवर्ण्य प्रसिद्धचन्द्रा-
दित्यप्रस्ताव इह नाऽऽहतः । एवञ्च चन्द्रमदशब्दोपि ‘चदि आह्लादने’
इत्येव भोग्यपरो ग्राह्यः ॥ सर्वव्याख्यानाधिष्णरुतप्रकाशिकाया
अप्यत्रैव तान्पर्यमिति भावः ।

संवत्सरो वै प्रजापतिः । तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तत् ये
ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते, ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते ;
त एव पुनरावर्तन्ते । तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते ।
एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

एवं सूक्ष्मप्रकृतिजीवशरीरकस्य प्रजापतेः रयिप्राणशब्दितप्रकृति-
पुरुषरूपभोग्यभोक्तात्मना विभागमुपवर्ष्य तस्यैव परमात्मनः [अखण्ड-
कालरूपेण स्थितस्य] खण्डकालरूपेण विभागं प्रदर्शयिष्यन् चित्ताव-
तरणाय वा उपासनार्थं वा संवत्सराख्यप्रजापतेर्दक्षिणोत्तरायणात्मकं
रयिप्राणरूपं विभागम्, तथा मासाख्यप्रजापतेः रयिप्राणशब्दितं कृष्ण-
शुक्लपक्षात्मकं विभागम्, अहोरात्रात्मककालरूपप्रजापतेः रयिप्राणा-
त्मकं रात्र्यहोरात्रात्मकं विभागम्, तत्पसङ्गेन रयिशब्दार्थदक्षिणायनकृष्ण-
पक्षरात्र्यपेक्षया प्राणशब्दार्थभूतोत्तरायणशुक्लपक्षदिवसानामुत्कर्षं च वक्तु-
मारमते—संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च ।
तस्य संवत्सराख्यकालरूपस्य प्रजापतेर्दक्षिणोत्तरशब्दिते अयने सूर्य-
गत्याधारभूते द्वे रूपे स्तः । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते,
ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते त (न्तेऽत) एव पुनरावर्तन्ते ॥
ह वा इति प्रसिद्धौ ; स्मरणे वा । अयमर्थः—तत्—तत्र ये पुरुषाः
इष्टापूर्ते दत्तमिति तत् कर्मोपासत इत्यर्थः । 'य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते
दत्तमित्युपासते' इति श्रुत्यन्तरैकार्थ्यात् कृतशब्दो दत्तपरः । इष्टम् या-
गादि श्रौतम् । पूर्ते=खातादि । इतिशब्दः प्रकारवचनः । यागदान-
वापीकृषादिकं कर्म येऽनुतिष्ठन्ति, ते चान्द्रमसंनन्विनं लोकमभिजयन्ते

अथोत्तरेण, तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्य,
आदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायननम् एतदमृतमभयम्

अभिजयन्ति, प्राप्नुवन्ति । त एव पुनरावर्तन्ते । न त्वात्मोपासका
उत्तरमार्गेण गता इत्यर्थः ॥ तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिण
प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ तस्माद्वेतो एते
कर्मठा प्रजास्वर्गादिलक्षणक्षुद्रफलकामा ऋषयः क्षुद्रफलद्वारं दक्षिण
पन्थानं पितृयाणशब्दितं प्रतिपद्यन्ते । एष एव पितृयाण रयिः अन्न
प्रधानो वैषयिकभोगात्मक इति यावत् । यद्यपि, 'धूमो रातिस्तथा
कृष्ण' इत्यादिप्रमाणप्रतिपन्नं पुराणेषु दक्षिणमार्गनिर्दिष्टो धूमादि
चन्द्रान्तं पितृयाणोऽप्यन्यः । सतस्तस्यैव भूतपन्मासात्मदक्षिणाय-
ननिर्दिष्टोऽप्यन्यः । तथाऽपि दक्षिणायनशब्देन द्वयोरपि व्यवहिय-
माणत्वात् कालमार्गयोरेकीकृत्य व्यवहार उपपद्यत इति दृष्टव्यम् ॥ ९.

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मान
मन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । अयशब्दो चावयान्तरोपक्रमे । ये
तावत् "किं प्रजया करिष्याम" इति विरक्ता ऋषयः कायकेशादि-
लक्षणेन तपसा, स्त्रीसङ्गराहित्यलक्षणेन ब्रह्मचर्येण, आस्तिक्यबुद्धिलक्ष-
णया श्रद्धया प्रत्यगात्मविद्यया परमात्मानमुपास्य अर्चिरादिना उत्तरे-
णायनेन, "आदित्याचन्द्रमस चन्द्रमसो विदुत तत्पुरषोऽमानव स

१० एष निरोध इत्यस्य 'एतद्वै तल्लोकाद्वारं विदुषा प्रपन्न
निरोधोऽविदुषाम्' (छा ८ ६ ५) इत्येतदनुसारेणाऽऽदित्य
परत्वसंभवेऽपि, एतद्वै प्राणानामायननमित्यादेरादित्यापेक्षया पर-

एतत् परायणम् , एतस्मान् पुनरावर्तन्त इत्येव निरोधः ॥

तदेव श्लोकः ॥ १० ॥—

एनान् ब्रह्म गमयति” इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मप्राप्तिद्वारभूतमादित्यमभि-
जयन्ते-प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अन्वेष्टव्यतया निर्दिष्टमात्मानं स्तुवन् तेषां
मपुनरावृत्तिं दर्शयति—एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्
परायणमेतस्मान् पुनरावर्तन्त इत्येव निरोधः । आयतनशब्दा-
पेक्षयैतदिति न्युपसक्तलिङ्गनिर्देशः । प्राणानां प्राणभूताम् आयतनम्
आधारभूतम्, “तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एव-
मेवैता भूतमात्रा प्रजामात्रास्वर्पिता प्रजामात्रा प्राणेऽर्पिता” इति
परमात्मनः सकलचेतनाधारस्थोक्तेः । एतत् परायणं परमं (परं) प्राप्य-
मित्यर्थः । एतस्मान् पुनरावर्तन्ते । उपासका इति शेषः । उत्तरेण
मार्गेण गता, ‘मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जं म न विद्यते” इत्युक्तरीत्या
परमात्मानं प्राप्य न निवर्तन्ते इत्यर्थः । एव निरोधः । एषा प्रजा-
कामो वै प्रजापतिरिति प्राक्प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा स्व भासस्य
पुनरावृत्तिनिरोधकारी । अतस्तु परमात्मानं प्रजापतिशब्दितं प्रासस्य
तदुपासकस्यापुनरावृत्तिरुपपद्यते इति भावः । अत्र, एत इत्येतच्छब्देन
प्रजापतिपरामर्शात् आत्मानमन्विष्यत्यात्मशब्दोऽपि प्रजापतिपर एव ।
अत एतैतत् सर्वमभिप्रेत्य सर्वं यावद्यानाधिकरणे (१ ४ ८) व्यामार्थं,
“तपसा ब्रह्मचयेण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिनयन्ते—

मात्मपरत्वेऽधिकस्वारस्यात् पुनरावृत्त्युपस्थापकसत्त्वाच्चैव पुनरा-
वृत्तिनिरोधकारी परमात्मेति व्याख्यातम् ।

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितम् इति ॥११॥

एतस्मात् न पुनरावर्तन्ते” इत्यर्चिरादिगत्या अनुनरावृत्तिप्रतिपादनात्,
‘प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः’ इति प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परं ब्रह्मेति
प्रतिपादितमिति द्रष्टव्यम् । [ततश्च प्रजापतिमुपासीनम्यार्चिरादिगत्या-
प्रतिपादनात् कथं प्रजापतेः ब्रह्मत्वमिति शका पराकृता]

तदेव श्लोकः । तत् तस्मिन् संवत्सरात्मनि प्रजापतौ वक्ष्यमाणः श्लोक
इत्यर्थः ॥ १० ॥ पञ्चपाद पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे
पुरीषिणम् ॥ वत्सरसंवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सररूपाः पञ्च पादा
यस्य स पञ्चपादः ; अथवा हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणात् षडृतवः
पञ्चर्तवः सपचन्ते । ते पादा यस्य स पञ्चपादः , तम् । पितरं सर्वस्य
जनकम् । द्वादशाकृतिं द्वादशमासाकृतिम् । दिवः स्वर्गात् परे
परस्मिन् अर्धे स्थाने । पुरीषिणम् । पुरीषशब्देन स्वर्गभूमिसंनिहितं

११. प्राकृतस्यैव कालकाल्यत्वमिति दर्शयितुमयं श्लोक
उपात्तः । वत्सरादिभेदेन अर्द्धपाञ्चविध्यं विष्णुपुराणे वर्णितम् ।
पुरीषपदस्य गोष्ठकावरणार्थकत्वं कुत्रापि न दृश्यते । शब्दोऽय-
मुदकनामत्वेन निरुक्ते पठितः । शादरेपि पुरीषिणमुदकमन्तमिति
भाषितम् । तत्र ‘आदित्याज्जायते वृष्टिः’ इति वृष्ट्युदकस्यान्त-
रिक्षगतस्य आनन्दगिरियोक्तरीत्या ग्रहणे, दिवः परेऽर्धे
इत्येतस्यावातान्वयमाकलय्य संपूर्णब्रह्माण्डस्य संवत्सरवक्ष्यन्प्रजाप-
ताय ब्रह्माण्डावरणोदकग्रहणमत्र विवक्षित्वा भाष्यमिदं प्रवृत्तं

ब्रह्माण्डगोलकावरणमुच्यते । तदस्य स्थानत्वेनास्तीति पुरीषिणमाहु-
रित्यन्वयः । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे पडर
आहुरर्पितम् । अथशब्दः पश्चान्तरपरिमहे । उग्रजोऽववारणे ।
परशब्दः उत्कृष्टवचनः । पूर्वोक्तेभ्योऽन्ये उत्कृष्टाः इमे कालतत्त्वविदः
आदित्यादिग्रहसप्तकलक्षणचक्रयुक्ते ऋतुलक्षणारषट्कयुक्ते संवत्सराख्ये
रथे जगत् सर्वं विचक्षणं कुशलं निश्चलं यथा भवति तथा
अर्पितमित्याहुः ॥ ११ ॥

स्याद्येत्, गोळकावरणमुदकमुच्यत इति पाठः स्यात् । पुरीषशब्दः
(मूर्त्यं) मण्डलेऽपि प्रयुज्यते । पुरीषी इत्यस्य प्राप्तस्थान इति स्थिर-
वासी इत्यप्यर्थोऽस्ति । एवञ्च विना क्लेशम्, दिवः परेऽर्धे अश्रित्य-
मित्यप्यर्थः स्यात् । अयं मन्त्रः ऋग्वेदे (मं. २-२२-१६४-१२) पठितः ।
तत्र भाष्यभाष्ये, निरुक्तभाष्ये च अर्पितमिति पदं पूर्वार्धेऽप्युक्तं
पुरीषिणं वृष्ट्युदकवन्तं संवत्सरं दिवः परेऽर्धे—परस्थानगतादित्येऽ-
र्पितमाहुरित्यर्थः उक्तः । शाहुरेऽपि उ इति पृथक्पदम् । एकपदं
कृत्वा तु उगरे उपपत्तिकारिणि संवत्सरे इति सायणः । निरुक्तभाष्ये
तु सतेति पृथक्पदं कृत्वा उगरे—उग्रस्थानस्थितास्सप्तर्षय इत्युक्तम् ।
आदित्येऽर्पितस्संवत्सरः, संवत्सरेऽर्पित आदित्य इति पक्षद्वय-
मेदस्तत्र ऋगर्थत्वेन दर्शितः । विचक्षणं-विषिधद्रष्टारमादित्यमित्यर्थः
इति । शाहुरेऽपि जगत्सर्वमर्पितमाहुरित्येव भाषितम् । ऋग्वेदे
एतदुत्तरमन्त्रेऽपि सर्वजगद्ग्रहणमस्ति, 'पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने
तस्मिन्नातम्युर्भुजानि विश्वा' इति । एवञ्च शाहुरादिरीत्या पञ्च-
पाद्व्यपडरत्वादिकृतः पूर्वोत्तरार्धयोः पक्षभेद इति वक्तव्यम् । उपर
इत्यस्यैवाग्रेऽप्युक्तं इत्यर्थो घटते इत्यलम् ।

मासो वै प्रजापतिः । तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणः । तस्मादेत ऋषयश्शुक्ल इष्टि कुर्वन्ति ; इतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति, ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । ब्रह्मचर्यमेव तत्, यत् रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

यथा सवत्सरो रयिप्राणात्मना विभक्तः, एवं मासोऽपि विभक्त इत्युपामनाय प्रदर्शयति—मामो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणः । स्पष्टोऽर्थः । तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टं कुर्वन्ति । इतर इतरस्मिन् ॥ यस्माच्छुक्लः पक्षः प्राणतयोत्कृष्टः, तस्मात् ऋषयः अतीन्द्रियार्थद्वारं स्वैऽपि शुक्लपक्ष एव शोभनानि कर्माणि कुर्वन्ति । इतरे अनृषयोऽज्ञाः पुनः अत्राणतया असारभूते कृष्णपक्षे कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अमुमेव विभागमहोरात्रेऽप्युपामनाय प्रदर्शयति अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः । स्पष्टोऽर्थः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । यस्माद्धेतोरहः प्राण-रूपत्वेन, अत एव रत्या रत्यर्थम् । प्रयोजनस्य हेतुत्वविवक्षया तृतीया । प्राणभूतेऽहि स्त्रीमिमे संयुज्यन्ते, त एते प्राणमेव प्रस्कन्दन्ति प्ररूपेण शोषयन्ति । प्राणापचारात् प्राणमेव निघ्नन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि स्वप्नोपिद्रुमनं गृहस्यैव कार्यमित्याशङ्क्य रात्रौ कार्यमित्याह — ब्रह्मचर्यमेव तत्, यत् रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते । रत्यर्थं रात्रौ स्त्रीसंयोगो ब्रह्मचर्यमेव । मैथुनमेव न भवतीत्यर्थः । तत्र दोषायेति यावत् ॥ १३ ॥

अन्नं वै प्रजापतिः । ततो ह वै तद्रेतः । तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥ तद्ये ह तत् (?) प्रजापतिव्रतं चरन्ति, ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोकः ।

येषां तपो ब्रह्मचर्यम्, येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोकः, न येषु जिह्वामनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

इति प्रथमः प्रश्नः ॥

ननु प्रकृतिपुरुषकालात्मकं ब्रह्म कथं प्रजानामुत्पादानमित्युच्यते ; अन्नपरिणामभूतस्य रेतस एव प्रजोत्पादानत्वदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह—अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतः तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ अन्नावस्थं तदुत्पन्नरेतोवस्थं च यत् प्रजापतिशब्दितं ब्रह्मैव, अतः प्रकृतिपुरुषसंघर्षरमासादिकालान्तरेतोवस्था (रूपा) द्रव्येण. सर्वाः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रजापतिशब्दितस्य वसणः उत्पादानस्वमुपपद्यत इति भावः ॥ १४ ॥

प्रसङ्गादमुमुक्षुनिन्दार्पूर्वकं मुमुक्षुन् स्तौति— तद्ये ह वै (?) प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोकः (वैष लोकः) । तस्मात् वे, अन्नं वै प्रजापतिरिति प्रजापतिशब्दितस्यान्नस्य ग्रनं भक्षणं व्रत्त्वेनानुतिष्ठन्ति, येऽन्नभक्षणशीला व्रतचर्यरहिता, त एव प्रजा उत्पादयन्ते । एष ब्रह्म लोकः पुत्रपन्थादिलक्षण कार्यमूल्याग्रगण्यो लोक (एष लोकः पुत्रपन्थादिलक्षणो लोकः)

येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम्, तेषामसौ विरजो

1 प्रसङ्गादिति । उपस्थितस्योपेक्षात्तद्वैतं प्रसङ्गः । प्रसङ्गान्वेषकतया मुमुक्षापूर्वकमेव प्रश्नकरणत्वात् उत्तरं मोक्षे पर्यवसायतीति भावः ।

ब्रह्मलोको न येषु जिह्वमनृतं न माया चेति ॥ येषां कायशोष-
णाख्यं तपः, न भक्षणशीलता, मैथुनवर्जनम्;—येषु च सत्यवचनं
प्रतिष्ठितम्—येषु च 'मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यद्दुरात्मनाम्'
इत्युक्तकौटिल्यलक्षणजिह्वत्वं नास्ति; भूतादितवचनलक्षणमसत्यवचनं
नास्ति—तेषामसौ दिग्जो निर्दोषः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः
परब्रह्मरूपं फलमित्यर्थः । तथैव व्यासार्थः सर्वव्याख्यानाधिकरणे
विवृतत्वादिति द्रष्टव्यम् । इतिशब्दः प्रतिवचनसमाप्तौ ॥ १५-१६ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकाया प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

१५-१६. शाङ्गरे मायाजिह्वानृतानि त्रीणि पृथक्पृथङ्नि-
विद्धानि । तदा यथा तपस्सत्यब्रह्मचर्याणि त्रीणि परिग्राह्याण्युक्तानि,
तथा परिहर्तव्यान्यपि त्रीणीमान्युच्यन्ते इत्यौचित्यम् । एवं सति अत्र
भाष्ये मायाशब्दव्याख्यानं श्रुतं स्यात् । 'अन्यथा आत्मानं प्रज्ञाश्या-
न्यधैः कार्यं करोति, सा माया मिथ्याचाररूपा' इति शाङ्करम् । यदि
तु नञ्द्वयस्यैव श्रवणात् द्वयमेव निषेध्यमभिमतम्, तदा—'मन-
स्यन्यत्' इत्यादिः 'न माया' इत्यस्य व्याख्या । जिह्वमनृतमिति विशेष्य-
विशेषणमावापन्नम् । जिह्वपदं भूतादितवचनपरम् । तथा च जिह्व-
भूतासत्यमात्रनिषेध इति नेतव्यम् । नन्यग्निकृष्टवाचिनः असाविति
पदस्य श्रवणाद्विंशदिप्रस्तापञ्च ब्रह्मलोकपदमप्राप्तलोकपरमस्तु,
तन्नाह—तथैवेति कार्यलोकेपि ब्रह्मलोकपदं पूर्ववाक्ये प्रयुक्तम् । तत्रापि
ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मपरत्वेन वा चतुर्मुखपरत्वेन वा पण्डितपुरस्संभवेऽ-
पि संभ्रतस्तत्तमानाधिकरण्यस्य त्यागायोगात् ब्रह्मरूपत्वं लोकस्य
विश्लेष्यते । असाविति विप्रदृष्टलोकवासितया विप्रकर्षविबक्षणात् तस्य
लोकस्याप्युक्तत्वं सिध्यतीत्याशयः ॥ अत्र प्रथमप्रश्ने 'प्रजाकामो ह वै'

हरिः ओम् । अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ, 'भगवन् कृत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते ; कतर एतत् प्रकाशयन्ते ; कः पुनरेषां वरिष्ठः इति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः

देहेन्द्रियमनःप्राणादिविलक्षणप्रत्यगात्मशोधनाय प्रश्नान् अवतारयति । उक्तं च व्यामार्गैः, "उत्तरेषु खण्डेषु प्रत्यगात्मा विशोध्यते" इति । अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । कबन्धिप्रश्नानन्तरं पिप्पलादं भार्गवो वैदर्भिः पृष्ठवान् । किमिति — भगवन् कृत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत् प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ हे भगवन् ! किंस्वरूपाका देवाः स्यावरजस्तमात्मिकां प्रजां विप्रति । ए[ति]न्वेव देवेषु कतरे देवा एतच्छरीरं तत्कार्यं (तद्द्वार्यैः) प्रकाशयन्ते । कः पुनरेतेषां श्रेष्ठ इति ॥ १

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽर्थः । मुख्यप्राणमैव धारकत्व-प्रकाशकत्वश्रेष्ठत्वानि वक्तुमाख्यायिकामाह — आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं च । ह वा इति इत्यादिना प्रजापतेः प्रकृतिपुरुषद्वारा प्रजास्रष्टृत्वमुक्तम् । एवं निमित्त-कारणभूतस्य प्रजापतेरुपादानत्वस्यापि सिद्धये 'स एष वैभ्यानर' इत्यादिना जीवस्य तदात्मकत्वमुक्तम् । अथ पुनरावृत्त्यपुनरावृत्ति-विवेचनमारभ्य कालस्यापि परमात्मात्मरूपमुक्त्या, ततः पुनरावृत्ती-घीलनादिभावेन स्थित्या जायमानानां प्रजानामुपादानभूताचेनानां-शस्यापि परमात्मरूपवर्णनेन परमात्मन उपादानत्वं दृढीकृतम् । एवमत्र पुरुषगतेष्टापूर्तीदिकर्मरुत्त्वबुभुक्षुत्यादिसहकारेण पर-मात्मनस्मर्धेविधकारणत्वमिह स्थापितमिति ॥ प्रजाः इति माध्वे ।

पृथिवी वाङ्मनश्चक्षु धोवञ्च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति, वयमेतद्-
वाणमवष्टभ्य विधारयाम इति ॥ २ ॥

प्रसिद्ध्यतिश्ये । एषः प्रसिद्ध आकाश । दीव्यति^१ गच्छतीति
देवो गमनशील । तादृशो वायुश्च । अग्निरपः पृथिवी । स्पष्टोऽर्थः ।
वाक्छब्देन कर्मेन्द्रियाणि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते, चक्षुःश्रोतशब्देन ज्ञाने
न्द्रियाणि । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयाम
इति ॥ आकाशादय सर्वे मिलित्वा(ता) पुरोवर्तिशरीरं प्रदर्श्य
अभित स्विता वदन्ति सा । किमिति— वयं^१ वाणवत्सचारशीलमेतत्
पुरोवर्ति शरीरमवलम्ब्य विधारयामः । अवकाशादिविविधकार्यक्षम-
तया धारयाम इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ 'कायो वाण शरीरञ्च इत्यभिधानात् वाण शरीरम् इति माध्व
गीताभाष्ये (२-७-२) । २ दीव्यति गच्छतीति । ननु वक्ष्यमाणाभि-
वदनादिः कृत्यस्याचेतनेष्वसम्भवादाकाशादिपदं तत्तदधिष्ठातृदेवता-
परमिति ज्ञापनाय मूले देवपदं प्रतिव्यस्यन्वयाभिप्रायेण प्रयुक्तमिति
सुवचम् । वायोर्यन्तृत्वरूपार्थस्तु वायुपदेनैव लभ्यत इति चेन्न—पूर्वं
कृत्येव देवा इत्युपपन्नादेऽ देवतापर्यन्तविवक्षा सर्वत्र स्पष्टेति नाह
तत् वक्तव्यम् । अतो वरिष्ठस्य प्राणस्य 'पिता त्व मातरिभ्यन्त' इति
वक्ष्यमाणरीत्या वायुविनाशतया चायौ विशेषगौरव प्रदर्शयितुं देव
इत्युक्तम् । विशेषगौरव च मातरिभ्यश्चैवाच्यगमनशालित्वप्रयुक्त-
मित्यालोच्यैव व्याख्यानात् । ननु 'वाङ्मनश्चक्षु धोवञ्च । ते प्रीता
प्राण स्तुन्वन्ति इति चतुर्णां स्तोत्रतयोपादानात् 'या ते तनूमीचि
(१२)' इत्यादिमन्त्रानुरोधाच्च इन्द्रियान्तराणामाशाशादीनां चाभि-
वदन्तर्ह्येवाभावप्रतीतिं कथमाकाशादयस्तर्ह्ये इतीति चेन्न, केनोपनि-

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच, 'मा मोहमापद्यथाः) । अहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति ॥

तेऽथ्रद्धाना बभूवुः । सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्र(त्का)मत इव । तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्वे एवोत्क्रामन्ते । तस्मिश्च (स्मिस्तु)

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मुख्यः प्राण उवाचेत्यर्थः । किमिति—'मा मोहमापद्यथाः । अहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति । 'हे आकाशादयः ईदृशीं विपरीतबुद्धिं मा गच्छत । अहमेव स्वात्मानं प्राणापानव्यान-समानोदानरूपेण पञ्चधा विभज्य धारयामि' इति । एवं वदतो मुख्य-प्राणस्यायं भावः—हे आकाशादयः । भवन्तः अवकाशादिप्रातिस्रिक-कार्यक्षमाः, न तु सर्वकार्यक्षमाः । अहं तु भवतामपि कार्यनिमित्तत्वात् भवत्कार्यक्षमः । मया कि(मयाऽकि)यमाणे जीवने तु भवत्सु न कोऽपि समर्थः (क्षमः) इति । तेऽथ्रद्धाना बभूवुः । ते तद्वाक्ये विश्वासे न कृत-वन्तः ॥ ३ ॥ सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव । ततः स प्राण एषां गर्व-मवलोच्य अहंकारावेशादष्टोत्तरशतमर्मस्थानानामुपरि स्वसामर्थ्यं प्रकटयितुं स्वस्थानात् किंचिदुदचलत् । इवशब्दोऽल्लापार्थः । साक्षादुत्क्रमणे अप्रति-

पदादिदृष्टरीत्या प्राधान्यात् प्रायो वागादिमात्रनिर्देशेऽपीन्द्रियान्तर-स्पर्धाया अपि बृहदारण्यका(३-५-२१)दिसिद्धत्वात् । आकाशदीनां शरीराभारपरिणामांशेन वाणमवष्टभ्य विधारयमाणतयोऽयोगेपि तत्तदधिष्ठातृदेवतानामपीन्द्रियाधिष्ठातृदेवतायत फलहप्रवृत्तत्वस्य संभवेन तस्यात् विस्पष्टमवगमेन च तस्यागायोगाच्च । स्ताम्रकृत्य-रूपप्रकाशकत्वं पुनः प्राधान्याद्वागादिमात्रेऽस्तु ; 'कतरे' इत्युक्तेः ।

प्रतिष्ठमाने सर्वे एव प्रतिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजा-
नमुत्क्रामन्त सर्वा एवोत्क्रामन्ते । तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्वा एव
प्रतिष्ठन्ते एव वाङ्मनश्चक्षु श्रोत्र च ॥ ते प्रीता प्राण स्तुन्वन्ति ॥ ५
एषोऽग्निस्तत्पदेऽप सूर्य एष पर्जन्यो मवमान एष वायुः ।

समाधेय शरीरविनाश स्वादिन मत्वोत्क्रमणमिव कृतवानिति भावः ।
तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्वे एवोत्क्रामन्ते । तस्मिन् मुख्यप्राणे
उत्क्रामति इतरे सर्वे प्राणा उदक्रामन्-तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्वे एव
प्रातिष्ठन्तः । शरीरपातभीत्या पुनः प्रतिष्ठा प्राप्नुवति सतीतरेऽपि
प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—तद्यथा मक्षिका मधुकर
राजानमुत्क्रामन्त सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्वा
एव प्रातिष्ठन्ते एव वाङ्मनश्चक्षु श्रोत्र च । यथा मधुकरमक्षिकास्तत्र
येष्टा मक्षिकामुत्क्रामन्तीमनुत्क्रामन्ति, प्रतिष्ठिताया तस्या स्वयं
प्रतिष्ठिता भवन्ति—एव वागाद्या प्राणा मुख्यप्राणानुविधायिनोऽभ-
वन्तित्यर्थः । ते प्रीताः प्राण स्तुन्वन्ति । मुख्यप्राणमाहात्म्यदर्शन-
प्रीता वागाद्या प्राणा मुख्यप्राणं वृष्टुवुरित्यर्थः । स्तौतेर्व्यत्ययात् श्नु ॥ ५

स्तुतिमेवाऽऽह— एषोऽग्निस्तत्पदेऽप सूर्य एष पर्जन्यो

४ प्रतिष्ठिता इति । ननु प्रतिष्ठमान इति श्रुतपदस्य
प्रोपख्यतया प्रस्थानमेवार्थमस्यात्, न तु प्रत्युपख्यपदस्योप्या प्रतिष्ठति
चेत्-उत्क्रमणप्रतिसोदरेवान् चक्षुष्यतया प्रोपख्योऽप्ययं धातुः प्रवृत्ते
प्रवर्षेण स्थितिरूपा प्रतिष्ठा वदतीति स्वीकार्यत्वात् । यद्वोपरि भूरि-
प्रयोगानुसारेण प्रातिष्ठमान इति आहुपसर्गेणापि घटितं पाठः स्यात् ॥
उत्क्रमते प्रतिष्ठन्ते इति दीर्घरहित एव सर्वत्र माध्यपाठः ।
मधुमक्षिका इति च ।

एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चाभृतं च यत् ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वे प्रतिष्ठितम् ।

ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं [च] ब्रह्म च ॥ ६ ॥

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

मघवानेष वायुः एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चाभृतं च यत् ॥

एष मुख्यप्राणोऽग्ररूपेण तपति । एष प्राण एव सूर्यः । सर्वेषां

प्राणायत्तस्थितिकत्वात्, 'यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भ(ग)ण्यते'

इति रीतिमनुसृत्य सामानाधिकरण्येन व्यपदेशो द्रष्टव्यः । रयिर्देवः

अक्षभूतो देवः । चन्द्रमा इति यावत् । सदसच्छब्दौ वर्तमाना

वर्तमानपरौ वा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपरौ वा स्थूलसूक्ष्मपरौ वा चेतनाचेतनपरौ

वा । अमृतशब्दो मोक्षपरः ; तस्यापि तदधीनत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

अरा इव 'रथनाभौ प्राणे सर्वे प्रतिष्ठितम् । चक्रस्य

नाभिनेम्योरन्तरालवर्तीनि काष्ठानि अरशब्देनोच्यन्ते चक्रस्य मध्य-

प्रदेशो नाभिशब्देनोच्यते । यथा अरा नाभावर्षिताः, एवमस्मिन्

प्राणे सर्वे प्रतिष्ठितमित्यर्थः । सर्वशब्दार्थे स्पष्टयति—ऋचो यजूंषि

सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ अत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दौ स्वावरजहमात्मक-

प्राणिमात्रोपलक्षकौ ॥ ६ ॥

एवम् एष इत्यङ्गुल्या निर्दिश्य परम्परं दर्शयित्वा तद्गुणान्

संकीर्त्य पश्चात् तमेव मुख्यप्राणमभिमुखीकृत्य स्तुवन्नि-प्रजापतिश्चरसि

गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । तं प्रजानां रक्षकः सन् प्राणादिवायु-

। भूपविद्यायामेतत्समानाकारके चाप्ये तु प्राणशब्दः प्राण-

सहचारिजीवपरः ।

तुभ्य प्राणां प्रजास्त्विमा [बलिं हरन्ति] य प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥
 देवानामसि बद्धिमम पितॄणां प्रथमा स्वधा ।
 ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥
 इन्द्रस्त्व प्राण ! तेजसा रदोऽसि परिरक्षिता ।

रूपेण गर्भे सचरसि । तथा गर्भोत्पादकतया तत्पापकतया च पितृरूप
 एव वर्तमान एव त्वमुत्पादकत्वपातिलोभ्येन पुत्रादिरूपेण जायसे ।
 तुभ्य प्राण प्रजास्त्विमाः [बलिं हरन्ति] य प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥
 हे प्राण ! स्यावरजङ्गमात्मिका इमाः प्रजाः तुभ्य त्वदर्थं त्वच्छेष
 मृता । [यतो बलिमन्नदिकं ने उपहरन्ति ।] यस्त्व प्राणनादिव्यापारै
 सर्वतः प्राणिषु मातृष्टिनोऽसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

देवानामसि बद्धितम । बद्धितम हविया बाहकतम ।
 पितॄणां प्रथमा स्वधा । मुख्य पितृपीतिहेतुमृतत्वमेवेत्यर्थः ।
 ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ अथर्वाङ्गिरसोऽमृषीणां
 सत्यमुत्कृष्टं चरितं नित्यनैमित्तिकं दिलक्षणं कर्म त्वमसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्त्व प्राण तेजसा रदोऽसि परिरक्षिता । हे प्राण !
 त्वमिन्द्र परमेश्वर इत्यर्थः । इन्द्र परमेश्वर इति हि धातुः । तेजसा
 सर्वसहरणनामार्थलक्षणेन तेजसा त्वं रदः रोदनहेतुः, स्थितिकाले

७ बलिं हरन्तीति मूलं तद्व्याख्यानभाष्यं च क्वचिन्न दृश्यते ।
 शाङ्गपाठरीत्या तदावश्यकमेव । अथापि नत्पाठसमतौ भाष्ये
 तुभ्यमित्यस्य त्वामुद्दिश्येत्यर्थो भाषितस्यात् न तु त्वदर्थः इति ।
 उररि च यत इत्यध्याहृत्य चाप्यभेदकल्पना न युज्येत । अतः
 तद्वहितपाठ उपलब्धो वास्तरस्यात्, यथा माध्यपाठे ।

९ त्वं ज्योतिषा पतितिरिति त्यपदाधिन्यात् ज्योतिषा पतितिरिति

हरिः ओम् । अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ ।
भगवन् ! कुत एष प्राणो जायते । कथमायात्यस्मिन् शरीरे । आत्मानं
वा प्रविभज्य कथं प्रतितिष्ठते । केनोत्क्रमते । कथं बाह्यमभिधत्ते ।
कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच-अतिप्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्
तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

'आत्मन एवैष प्राणो जायते । यद्येषा पुरुषे छायेतस्मिन् एतदाततं

अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः ।
भगवन् कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्छरीरे । आ-
त्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रति(?)तिष्ठते । प्रतितिष्ठते । कथं
बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ प्रतितिष्ठते प्रतितिष्ठतीत्यर्थः ।
बाह्यमभिधत्ते बाह्यरूपेण सन्निधत्ते इत्यर्थः , बाह्यमित्यग्न्य संनिधान-
क्रियाविशेषणत्वात् ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽर्थः । अतिप्रश्नान् पृच्छमि ब्रह्मि-
ष्ठोऽम (?) तस्मात् तेऽहं ब्रवीमि ॥ प्रश्नमतिक्रम्य वर्णमानान् प्रश्ना
योग्यान् रहस्यान् अर्थान् पृच्छसि । तस्मात् त्वं ब्राह्मिष्ठोऽसि । प्रायेण ब्रह्म-
विदसि । न प्राकृत इति यावत् । अतस्तेऽहं योग्यं ब्राह्मवामीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रथमस्य प्रश्नम्योत्तरमाह — आत्मन एवैष प्राणो जायते ।
परमात्मन एवैष प्राणो जायत इत्यर्थः । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः'

१. कौसल्यश्चेति । अत्रैवैवं चकारश्चरणं नूनं पूर्वेप्रश्नस्ये-
वास्यापि प्राणविषयरूपत्वात् समुच्चयविशेषाभिप्रायेण ॥

३. आत्मन एवेति परकारो न माध्मशांकरयोः ।

मनोवृत्तेनायात्यस्मिन् शरीरे ॥ ३ ॥

सर्वेन्द्रियाणि च" इति श्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ।

‘कथमायात्यस्मिन् शरीरे’ इत्यस्योत्तरमाह—यथैषा पुरुषे छा-
यैतस्मिन्नेतदातत मनोवृत्तेनाऽऽयात्यस्मिञ्छरीरे । यथा पुरुषे
गच्छति छायाऽपि सहैव गच्छति—न हि छायागमने सामर्थ्य-तर-
मस्ति—एवम् एतस्मिन् पुरुषे जीवे, एत-मन । अकृतेन अयत्नेन ।
कृतशब्दो यत्तार्थक । यवप्र-स्तरेण आतृतम् अग्निभावेन सश्रिवम्—
एवमेव प्राणोऽप्यकृतेन अयत्नेनास्मिञ्छरीरे आयाति । मन प्राणयो
पुरुषच्छायावत् पुरुषाग्निानूतत्वात् पुरुषेण सहैव प्राणस्य सप्र घ ।

मनोवृत्तेनेति पाठ एव शास्त्रसम्मतोऽपि । परन्तु ‘मन
वृत्तेनेत्यत्र सधिरापोऽयम् । युद्धिपूर्वेष्वपुण्यादिनेति तदर्थ’ इति
तत्र । अत्र तु अवृत्तेनेति सध्यानुगुणद्वेष्टो दर्शित । एतदात-
तमित्यस्य प्राणारब्ध वस्तु आततमित्यर्थे ह्रीवनिदशात् क्लिष्ट ।
एवमपि, ‘प्राण कथमायात्यस्मिन् शरीरे’ इयेतदुत्तरत्वादस्य
वाक्यस्य, ‘एष प्राण’ इत्यस्य, ‘जायते’ इत्यत्रेनाऽऽयातीत्यत्राप्य-
न्वय । यथा छायाया स्वयन्न विनैव गति तथा प्राणस्यापीत्युत्तरमुक्त
भवति । ननु मन एव प्राणमत्र प्रेरयतीत्यस्मिन् शब्दानुद्भवाय
मनस्सहितस्य, ऽऽगमनत्वाभावे च एतस्मिन्नेतदातत मन इति मध्ये
उक्तम् । प्राणपुरुषयो पूर्वमुपात्तत्वात् समाहारात् एतस्मिन्नित्यस्य
प्राणविशिष्टपुरुषे इत्यर्थ । तदुक्त ‘पुरुषे जीव’ इति । आयातीति ।
पुरुषे आयाति सति प्राणोऽप्यायातीत्यर्थ । छाया मनसि प्राणे
च दृष्टान्त । अवृत्तेनेति उभयान्वयि । मनोऽधिवृत्तेनेति अप्रोत्त-
रशतोपनिषत्कोशपाठेऽपि मन इति पृथक्पद पूर्वाश्रयि । अधि-

यथा सम्राडेवाधिकृतान् विनियुक्ते एतान् ग्रामानेतान्' ग्रामान् अधि-
तिष्ठस्वेति, एवमेवैष प्राणः इतरेषु प्राणान् पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥

पायूपस्थे अपानं चक्षुश्श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं
प्रा(प्रति)तिष्ठते, मध्ये तु समानः। एष ह्येतद्भुतमग्नं समं नयति। तस्मात्

अतो न प्राणाऽऽगमने पृथक्कारणमपेक्षितमिति भावः ॥ ३ ॥

‘आत्मानं मविमज्य कथं प्रतिष्ठते’ इति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह—

यथा सम्राडेवाधिकृतान् विनियुङ्क्ते एतान् ग्रामान् एतान्
ग्रामानाधितिष्ठस्वेति, एवमेवैष प्राण इतरेषु प्राणान् पृथक्पृथगेव
संनिधत्ते । यथा राजा कार्येष्वधिकृतान् स्वसेवकान्, ‘इमान् ग्रामान्
अधिष्ठे, इमान् ग्रामानाधिष्ठेति पृथक्पृथक्विनियुज्य तन्मुखेन तेषु
ग्रामेषु यथा(?) संनिधत्ते, एवमेवैष मुख्यप्राणः इतरेषु प्राणेषु ग्रामस्था-
नीयेषु स्वाश्रमतापानाध्यानादिमुखेन संनिधत्ते; अधितिष्ठतीति यावत् ॥

पायूपस्थेऽपानम् चक्षुश्श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः
स्वयं प्रतिष्ठते, मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्भुतमग्नं समं न-
यति । तस्मादेताः सम्राचिपो भवन्ति ॥ तत्र—पायूपस्थे च
पायूपस्थम्, तस्मिन् । २ अपानं मूत्रपुरीषावर्कषण कुंक्षस्मिन् प्रति-
तिष्ठते प्रतिष्ठितो भवति; तदधिष्ठाता भवतीत्यर्थः । मुखनासिकाभ्या
निर्गतो वायुः प्राणरूपस्सन् चक्षुश्श्रोत्रे—चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुश्श्रोत्रं

वृत्तेनेत्यादेः प्राणः स्वाधिकृतमनःप्रभृतिकरणयोगेण सह छायावदा-
यातीत्यर्थः । दृश्यति चैतद्वस्तुनान्ते मनसा सहऽऽगमनामिति ॥

1 अधितिष्ठस्वेत्यधिकं माध्वे । 2. अग्नानमित्यस्य मूत्रपुरीषाव-
र्कषणमित्यर्थः । अपान इति पाठे कुर्वधित्यन्तं तन्वायं विवरणम् ।

देतास्सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

हृदि ह्येव आत्मा अत्रैकशत नाडीनाम् । तासां शतं शतमे-
कैकस्या (स्यां) द्वासप्तति(तिः) द्वासप्तति (तिः) प्रतिशाखानाडी-
तस्मिन् प्र'ननिष्ठति प्रतिष्ठितो भवति , तदधिष्ठाता भवतीत्यर्थः ।
मध्ये तु समानं सन्नवतिष्ठते । एष हि समानो हुतं भुक्तमन्नादिकं
समं नयति सप्तधातुसाम्यं नयति । सप्तधातुरूपेण विभागं करोतीति
यावत् । तस्मात् समानवायोर्हेतोः, जाठराग्रे सप्तार्चिष उज्जालाः
काली करालीत्येवमाद्या प्रादुर्भवन्ति ॥ ५ ॥

हृदि ह्येव आत्मा । अत्रैकशत नाडीनाम् । तानां शत
शतमेकैकस्या द्वासप्ततिर्द्वा (१) सप्ततिं प्रतिशाखानाडीसहस्राणि
भवन्ति । एष जीवात्मा हृदि हृदये, यत्र समानरूपेण प्राण आस्ते
नल, स्वयमपि वर्तते । अत्र हृदये नाडीनामेकाधिकं शतं वर्तते । तासां
नाडीनां मध्ये एकैकस्या द्वासप्तति द्वासप्तति प्रभेदा भवन्ति । एकैकं

नयतेर्यथाश्रुते द्विरर्मकत्वात् सममित्यस्य साम्यमित्यर्थः उक्तः ।

६. एतदिति च भाष्ये न दृश्यते । परन्तु आनन्दमिरीये व्या-
ख्यातम् । अत्र द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिरिति प्रथमान्तपाठमादृत्य शाङ्गरे व्या-
ख्यातम्—“एकाधिकशते एकैकस्याः शतंशतं शाखानाड्यो भवन्ति ।
तत्रैकैकस्याः द्वासप्ततिः प्रतिशाखं नाडीसहस्राणि भवन्ति” इति ।
नूनमत्र द्वासप्तति द्वासप्ततिमिति द्वितीयान्तपाठमनुवृत्त्य प्रतीत्येव
पृथक्कृत्य तासामेकैकस्याः द्वासप्तति द्वासप्तति प्रति शतशतं शाखा-
नाडीसहस्राणि भवन्तीत्येकत्राप्यनयैव व्याख्यानम् । पाठश्चायं
माध्यसंमतो दृश्यते । परन्तु तत्र व्याख्यानं क्लिष्टम् । ‘तासामेकैकस्याः

सहस्राणि भवन्ति । आसु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

अथैकयोर्ध्वं उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति : पापेन पापम् ;
उमाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

द्वासप्ततिप्रमेदं प्रति शाखामृतनाडीसहस्राणि शतशतं भवन्ति । तासु
व्यानश्चरति ॥ तासु नाडीषु व्यानरूपप्राणश्चरतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथैकयोर्ध्वं उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन
पापमुमाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ अथेति वानप्रोक्त्रमे । एकया
कयाचित्ताड्योर्ध्वमुख उदानः पुण्येन हेतुना पुण्यं स्वर्गादिलोकम्, पापेन
हेतुना पापं नरकादिलोकम्, पुण्यपापाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयति ॥

अत्र, 'आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रतिष्ठति' इति प्रश्नस्य,
'यथा सम्राडेवे'त्यादिभ्यः, 'उमाभ्यामेव मनुष्यलोक'मित्येवदत्तं प्रति-
वचनम् । तन्मध्ये अथैकयोर्ध्वं उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयती-
त्यनेन, 'केनोत्क्रमत' इति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ७ ॥

शतशतं भवन्ति । तत्रैकैकस्याः प्रतिशाखानाडीसहस्रद्व्यासप्तति
जानीयादिति हि तैः व्याख्यातम् । माध्यमूलोपनिषदोऽपि तु
द्वासप्ततिमिति द्वितीयान्तमेव चीप्सारहितं दृश्यते । "शतं चैका
च हृदयस्य नाड्यः तासां मूर्धान्तमभिनिस्सृतैका" इति षष्ठाः (६) ।
हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठमानानां द्वितानाममृताडीनां द्वासप्तति-
सहस्रसंख्याकमुक्तं बृहदारण्यके (४-१) । सुगलोपनिषदि (४)
च, "अथेमा दश नाड्यो भवन्ति । तानामेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वा-
सप्ततिः शाखानाडीसहस्राणि भवन्ति, यस्मिन् यमामा स्वपिति"
इति स्वप्नस्थानभूतनाडीनामपि तावत्संख्याकमुक्तम् ॥

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयति एष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनु-
गृह्णानः, पृथिव्या या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य । अन्तरा
यदाकाशस्त समानः । वायुर्व्यनिः ॥ ८ ॥

तेजो ह वा उदानः । तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्मममिन्द्रियैर्मनसि

‘कथं बाह्यमभिधत्ते’ इत्यस्योत्तरमाह—आदित्यो ह वै बाह्यः
प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । चाक्षुषं प्राणं
चक्षुर्गोलकवर्तीन्द्रियम् आलोकारूपसहकारिप्रदानेनानुगृह्णानो वह्निः
आदित्यरूपेणोदेति । यद्यपि प्राणस्याऽऽदित्यात्मकत्वं न संभवति ;
तयोर्भेदात्—तथापि प्राणकलाया सर्वत्र सत्त्वेनाभेदोपचाराद्वा उपा-
सनार्थतया वा बाह्यानामादित्यादीनां प्राणात्मकत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।
पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य । पृथिव्या या
प्राणकलाख्या देवता, सा पुरुषस्यापानवाच्यविधितवायूस्थेन्द्रिये अनु-
गृह्णाना वर्तत इत्यर्थः । अन्तरा यदाकाशः स समानः । आकाशाधिष्ठा-
तृप्राणकलाया आकाशस्योपचारिकी अभेदोक्तिर्द्रष्टव्या । एवमुत्तरतापि ।
“मध्ये तु समानः । एष ह्येनमुत्तं नयति” इत्यव्यात्मं प्राणापानस्यान-
मध्यवर्तितया हि समानो निर्दिष्टः । बाह्याकाशत्वापि, बाह्यप्राणरूपस्य
आदित्यस्य बाह्यापानरूपपृथिव्याश्च मध्यवर्तितया समानत्वं युज्यत इति
भावः । वायुर्व्यनिः । बाह्यो वायुस्त्वगिन्द्रियाद्यनुग्रहतो व्यानरूपः ॥ ८ ॥

तेजो ह वा उदानः । बाह्य तेज उन्नयनहेतुत्वानुदानः ।
तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्मममिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैर्यच्चित्त-
स्तेनैव प्राणमायाभिः । यस्माद्धेनो तेजस एवोदानशब्दितोन्नयन-

संपद्यमानैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैव प्राणमायाति ।

हेतुत्वम्, तस्मादेव—उपशान्ततेजाः अपगतदेहौष्ण्यस्तन् एष मुमुर्षुर्जीवः यच्चित्तः यस्मिंश्चितं यस्य स यच्चित्तः—यत्काम इति यावत्—यादृशमनुष्यदेवादिवन्मकामो भवति, तत्कामनावशेन पुनर्भवशब्दितां पुनरुत्पत्तिं प्राप्तुम्, “वाङ्मनसि संपद्यते”, “वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च” इति श्रुतिसूत्रतद्भाष्योक्तरीत्या मनसा संदलेष्विशेषमापन्नैर्वागादिभिर्दशभिरिन्द्रियैः सहितं प्राणं संमुमुर्षुर्जीव(!) आयाति ।

यद्यपि, “इममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति” इति मुख्यामुख्यप्राणानां जीवोपगम एव श्रूयते ; न तु जीवस्य प्राणोपगमः। सूत्रितं च, “सोऽप्यक्षे तदुपगमादिभ्यः” [४।२।४] इति । तदर्थस्तु तदधिकरणभाष्ये उक्तः । तन्न हि—“यथा वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे” इति वचनानुरोधेन मनःप्राणयोरेव वाङ्मनसयोः संपत्तिः। तथा, ‘प्राणस्तेजसि’ इति वचनात् तेजस्येव प्राणः संपद्यत इति प्राप्ते—उच्यते—सोऽप्यक्षे इति । स प्राणः अप्यक्षे—करणाधिपे जीवे संपद्यते । कुतः ? तदुपगमादिभ्यः । प्राणस्य जीवोपगमस्तावच्छ्रूयते । “एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति” इति । तथा जीवेन सह प्राणस्योत्क्रान्तिः श्रूयते, “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामन्ति ; प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति” इति । प्रतिष्ठा च जीवेन सह द्रव्ये “कस्मिन्नुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि । कलिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि” इति । एवं जीवेन संयुज्य तेन सह तेजस्तेजसि विरिह ‘प्राणस्ते-

प्राणस्तेजसा युक्त । स हात्मना यथासकृत्स्थित लोक नयति ॥ १

य एव विद्वान् प्राण वेद, न हास्य प्रजा हीयते, अमृतो भवति । तदेव श्लोक ॥ ११ ॥

जसि' इत्युच्यते । ततश्च प्राणो जीवेन सयुज्यैव तेजसि संन्यते । यथा यमुनाया गङ्गया सयुज्य सागरगमनेऽपि, यमुना सागर गच्छतीति वचो न विरुध्यते, तद्वत् " इति भाषितम्— तथापि अस्य प्रकरणस्य प्राणप्रशमापरत्वाजीवस्य प्राणोपगमोक्तिरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ।

प्राणस्तेजसा युक्तः स हात्मना यथासकृत्स्थित लोक नयति । अनन्तर "प्राणस्तेजसि, तेज परस्या देवनायाम्", इति श्रुत्युक्तरीत्या तेजसा परमात्मना च सयुक्त प्राण तत्तज्जीवात्मसकृत्त्वानुसारेण त त लोक त्रियमाण नयति । ततश्च तेजसा सहितस्यैव प्राणस्योन्नयनहेतुत्वाच्चेजसोऽप्युन्नयनहेतुत्वेनोदानत्वं युक्तमिति भावः । यद्यपि, प्राणस्तेजसि' इत्यत्र तेजशब्देन सर्वाणि भूतान्युच्यन्ते, न तेजोभावनमिति 'भूतेषु तच्छ्रुते' [ब्र० सू० ४।२।५।] 'नैकस्मिन् दर्शयतो हि' [ब्र० सू० ४।२।६।] इति सूत्रमाध्ययो प्रतिपादितम्—तथाऽपि, "भूतान्तरसमुष्टमेव तेज तेजशब्देनाभिधीयते" इति भाष्योक्तेतेजस प्राधान्यात् तदुक्तिरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

य एव विद्वान् प्राण वेद न हास्य प्रजा हीयते अमृतो भवति । एतमुत्पत्त्यागमनप्रतिष्ठादिप्रकारेण प्राण य उपस्ते, तस्य पुत्रपौत्रादिरक्ष्यप्रजाहानिर्न भवति । परियुद्धपत्यगात्मस्वरूपमतिपतिमुखेन ब्रह्मोपासननिष्पत्तिद्वारा मोक्षहेतुश्च भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ तदेव

उत्पत्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अद्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥

इति तृतीयः प्रश्नः ॥

हरिः ओम् । अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन् ! एतस्मिन् कानि स्वपन्ति । कान्यस्मिन् जाग्रति । कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति । कस्यैतत् सुखं भवति । कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता

श्लोकः । तत् प्राणवेदनमधिकृत्य प्रवृत्तोऽयं श्लोक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उत्पत्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अद्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ उत्पत्तिम्-प्राणस्य परमात्मन उत्पत्तिम्, मनसा सदाऽऽगमनमस्मिन् शरीरे, पायूपम्यादिस्थानेषु स्थितिम्, 'यथा सम्राडेवाधिकृतान्' इत्युक्तं स्वान्म्यलक्षणं विभुत्वम्, अद्यात्म प्राणादिरूपेण पञ्चधा स्थितिम्, चशब्द-समुच्चिनमादित्यादिरूपेण पञ्चधा बाह्यमवस्थानं च विज्ञाय अमृतं मोक्षम् अश्नुते प्राप्नोति । द्विर्चनं प्रतिषेधनसमाप्तियुतनार्थम् ॥ १२ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकाया तृतीयः प्रश्नः ॥

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः । भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति । पुरुषे ; सुप्ते मतीति शेषः । शिष्टं स्पष्टम् । कान्यस्मिन् जाग्रति । अत्रापि, सुप्ते मतीति शेषः । कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति । एष घोतनादिगुणयोगात् देवः जीवः । कतरः कीदृशः सन् स्वप्नान् रथादीन् पश्यतीत्यर्थः । कस्यैतत्सुखं भवति । कस्य हेनोः एतद्वैषयिकं सुखमित्यर्थः । कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता

भवन्तीति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच—यथा गार्ग्य ! मरीचयोऽर्कस्यास्त गच्छत सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डले एकीभवन्ति, ता पुनरुदयत प्रचरन्ति—

भवन्तीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽर्थः । यथा गार्ग्य ! मरीचयोऽर्कस्यास्त गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डले एकीभवन्ति, ताः पुनरुदयतः प्रचरन्ति—एव ह वै तत् सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । यथा सायकालेऽस्त गच्छत सूर्यस्य किरणा नानादिक्षु प्रसरण विना आदित्यमण्डले एकीभवन्ति, पुनश्च उदयत सूर्यस्य किरणा नानादिक्षु

१ एष देव इति । यद्यपि—परे देवे मनसीति वक्ष्यमाणत्वात् स्वप्ने मनसः प्राधान्याच्च अत्र च पञ्चमयाक्षये च मनो गृह्यते सप्तमयाक्षये, पर आत्मनीति मनसः परो जीवात्मा उच्यते, एष च नवमयाक्षय जीवपर समन्वितम् । तत्र, परेऽक्षरे आत्मनीति तु परमात्मा उच्यते इति सुखम् ; एवञ्चात्र 'एष हीत्यादिना प्रत्यगात्मा विशोध्यते' इति धृतप्रनादिका, तत्सर्वमित्युक्त सर्वेशब्दार्थं पृथिवीत्यादिना विवृत्य पर आत्मनीत्युक्तजीवस्वरूपशोधनम् एष हीति नियत इत्यभिप्रायिका स्यात् । नतश्चात्र, कतर एष इति मनः, कस्येति जीवः, कस्मिन्निति परमात्मा चाभिसंधीयत इत्यपि स्यात्—अथापि, स्वप्नं जाग्रतीत्यनयोरच्चेतनकर्तृकत्वेऽपि, पश्यतीत्यस्य चेतनकर्तृकत्वे स्वारस्यात् उपरि, पुरुषो न शृणोतीत्यादिप्रयोगाच्च, एष देव इति जीवपरमेव युक्तमित्याकल्येव व्याख्यातम् । कस्येति । एतद्वन्नोत्तरे (६) सुखाद्ययोऽयमित्यनिर्दिष्टसुखनिमित्तस्येव निर्देशात् प्रश्नवाक्येऽत्र तदनुरोधाय कस्य हेतोरिति भावितम् । उत्तरवान्य सौष्टुमिसुखपर शादरे ।

एवं ह वै तत् सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तद्धेयं पुरुषो न शृणोति, न पश्यति, न जिघ्रति, न रसयते, न स्पृशते, नाभिधदते, नादत्ते, नानन्दयते, न विसृजते, नेयायते ; स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

प्राणाग्नय एव एतस्मिन् पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एषोऽ-

प्रसरन्तः प्रकाशका भवन्ति—एवमेतत्सर्वमिन्द्रियजातं परे इतरेभ्य उत्कृष्टे देवे द्योतनादिगुणयुक्ते मनस्येकीभवति । स्वस्वव्यापाराभिमुख्य विरोधिर्मंश्लेषविशेषयुक्तं भवतीत्यर्थः । तेन तद्धेयं पुरुषो न शृणोति । तेन-श्रोत्रादीन्द्रियाणामुपरत्वेनेत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । न पश्यति । न जिघ्रति । न रसयति । न स्पृशति । नाभिधदते । नाऽऽदत्ते । नानन्दयते न विसृजते नेयायते ; स्वपितीत्याचक्षते । आनन्दः उपस्थेन्द्रियकार्यम् । विसर्गस्वप्नकायेम् । नेयायते न गच्छतीत्यर्थः । स्वपितीत्याचक्षत इत्यनेन, 'कानि स्वपन्ती'ति प्रश्नस्य बाह्यज्ञानेन्द्रिय-कर्मेन्द्रियाणि स्वपन्तीत्युत्तरमुक्तं भवति । प्रत्येकमेकत्वाभिप्रायेण स्वपितीत्येकवचनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

'कान्यस्मिज्जाग्रति' इत्यस्योत्तरमाह-प्राणाग्नय एतेतस्मिन् पुरे जाग्रति । प्राणापानादिरूपा अग्नय एवैतस्मिन् पुरजगदनिर्दिष्टं शरीरे जागरं कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वापदशाया जाग्रत्सु प्राणादिपञ्चकोच्छ्वासमनिश्वास मनोरूपेषु उपासनार्थमग्निहोतृत्वसंपत्तिं दिदर्शयिषु-नत व्याप्रियमाण

२ एयायने इति इष्टं गतो यङन्तम् । प्राणनिरूपणे प्रपूर्व-कनीजघातुप्रयोगः 'केनोपनिषद्यपि (१-९) । एतरेयेऽपि, तं देवाः प्राणयन्त । स प्रणीतः (आ. २-७-५) इति ।

पानः व्यानोऽन्वाहार्यपचनः यत् गार्हपत्यात् प्रणीयते, प्रणयनादाह-
वनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

यदुच्छ्वासनिश्वासो, एतावाहुती । सम नयतीति समानः ।
मनो ह वाय यजमानः । इष्टफलमेवोदानः । स एनं यजमानमहर-
हर्षस्य गमयति ॥ ४ ॥

मन एव यजमान, अपानो मूलाधारस्थनया गार्हपत्य, तत्संनिहितो
व्यानोऽन्वाहार्यपचनशब्दितो दक्षिणाम्नि, अपानवायुमूलक प्राणो
गार्हपत्यात्प्रणीयमानाहवनीयतुल्यतयाऽऽहवनीय, तदाधारकौ उच्छ्वा-
सनिश्वासा 'द्वे आहवनीये' इति निर्दिष्टाहुतिद्वयम्, उच्छ्वासनिश्वास-
हेतुभूत समानो वायु 'आहुती समं नयति' इति निर्देशयोऽभाध्वर्यु,
उदानवायुस्तु यजमानस्य लोकाभरोक्षयनहेतुत्वात् उदान [कर्मफलम्]
इत्यग्निहोत्राहुत्यवयवमूतान् यजमानाश्रितयाहुतिद्वयाध्वर्युकर्मफलमूतान्
अष्टापि पदार्थान् प्राणादिपञ्चकोच्छ्वासनिश्वासमनोरूपेष्वष्टषु दर्शयति--
गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हप-
त्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः । यदुच्छ्वासनिश्वासा-
वेतावाहुती । सम नयतीति समानः । मनो ह वाय यजमानः ॥
इष्टफलमेवोदानः । स एनं यजमानमहरहर्षस्य गमयति ॥ अत्र
यद्यपि जीवस्यैव 'एवमेवेमा सर्वा प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एत ब्रह्म-
लोकं न विन्दन्ति' [छा० ८।३।२] इति ब्रह्मगमनं श्रुते, न
मनस-तथाऽपि मनसः पुरीतद्वमनश्रवणात् तद्वतब्रह्मगमयितृत्वोक्तिरुप-
पद्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

अत्रैव देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद् दृष्टं दृष्टमनुपश्यति, श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति, देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति, दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं च अनुभूतं चाननुभूतं च सचासच्च सर्वं पश्यति ; सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति, अत्रैव देवः स्वप्नात् पश्यति ।

कतर एव देवः स्वप्नात् पश्यतीत्यस्योत्तरमाह—अत्रैव देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति, यद् दृष्टं दृष्टमनुपश्यति, श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति, देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति, दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सचासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति । स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति, अत्रैव देवः स्वप्नात् पश्यति । अत्र अस्मिन्नवसरे एव देवः जीवः स्वप्ने करितुरगादिलक्षणं महिमानमनुभवति पश्यति । जागरे माक् यद् दृष्टम्, तमेवार्थमनुपश्यति । अनु-पश्चात् पश्यति-अनुभवति । दृष्टं दृष्ट-भूयो दृष्टमित्यर्थः । श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । देशान्तरेषु दिगन्तरेषु प्रत्यहमनुभूतमर्थं पुनः पुनरनुभवति । दृष्टं श्रुतमेवानुभवतीत्ययमपि नियमो नास्ति ; कदाचित् पूर्वाननुभूतमपि स्वशरीरच्छेदनादिकमनुभवति । विद्यमानं चानुभवति ; अविद्यमानं चानुभवति । सर्वः पश्यति सर्वः सन् पश्यति । द्रष्टा श्रोता घ्राता गन्ता वक्ता चेत्यादि-सर्वरूपः सन् पश्यतीत्यर्थः । तदानीं जागरीयनाह्वानकर्मेन्द्रियाणामुपरत्तव्यापारत्वेऽपि स्वात्मिकैरीधरस्यै. शरीरेन्द्रियैर्द्रष्टृत्वादिमान् सन् अनुभवतीति भावः ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नन्तरे, "सता सोम्य तदा संपन्नो

अथ य (त) देतस्मिन् शरीरे [एतत्] सुखं भवति ॥ ६ ॥

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्ष संप्रतिष्ठन्ते—एव ह वै तत् सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

पृथिवी च पृथिवीमात्रा च आपश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा च आकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसनञ्च (रसश्च)

भवति”, “तेजसा हि तदा सपन्नो भवति” इति श्रुत्युक्तरीत्या पर-प्रकाशकतया तेज शब्दितेन परमात्मना अभिभूतो भवति सपन्नो भवति=सपरिष्कृतो भवतीति यावत्, तदा स्वामान् पदार्थान् पश्यतीत्यर्थः । ततश्च कतर एष देव स्वामान् पश्यतीति प्रश्नस्य ब्रह्मसंप्रतिबिम्बद-शाया मनोमालपरिशेषसमये स्वामान् पदार्थान् पश्यतीत्युत्तरमुक्तं भवति ।

‘कस्यैतत्सुखं भवती’त्यस्योत्तरमाह—अथ य(त)देतस्मिञ्छरीरे (एतत्)सुखं भवति । यत् सुखं भवति, तदेतस्मिञ्छरीरे सत्येव भवतीत्यर्थः । शरीरमेव वैषयिकसुखहेतुरित्युक्तं भवति, ‘अशरीरं वाव सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ [छा० ८।१२।१] इति श्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ ६

कस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्तीत्यस्योत्तरमाह—स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्ष संप्रतिष्ठन्ते, एव ह वै तत् सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते । वयांसि पक्षिण वामोवृक्ष निवासवृक्ष इति संप्रतिष्ठन्ते । स दृष्टान्तो यथा, एव परमात्मनि सर्वे प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वशब्दार्थं प्रपञ्चयति—पृथिवी च पृथिवीमात्रा च ॥ अत्र पृथिवीमात्राशब्देन पुराणेषु गन्धतन्मात्रशब्दाभिरुप्या पृथिवीपूर्वावस्थो-च्यते । एवमुत्तरेऽपि मात्राशब्देषु द्रष्टव्यम् । आपश्चापोमात्रा च

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद् दृष्टदृष्टमनुपश्यति, श्रुतश्रुतमेवार्थमनुशृणोति, देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूत पुनः पुनः प्रत्यनुभवति, दृष्ट चादृष्टं च श्रुत चाश्रुतं च अनुभूत चाननुभूत च सच्चासच्च सर्वं पश्यति, सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति, अत्रैष देवः स्वप्नाच्च पश्यति ।

कतर एष देवः स्वप्नात् पश्यतीत्यस्योत्तरमाह—अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति, यद् दृष्टदृष्टमनुपश्यति, श्रुत श्रुतमेवार्थमनुशृणोति, देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूत पुनःपुनः प्रत्यनुभवति, दृष्ट चादृष्टं च श्रुत चाश्रुतं चानुभूत चाननुभूत च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति । स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति, अत्रैष देवः स्वप्नाच्च पश्यति । अत्र अस्मिन्नवसरे एष देवः जीव स्वप्ने करितुरगादिलक्षण महिमानमनुभवति पश्यति । जागरे प्राक् यद् दृष्टम्, तमेवार्थमनुपश्यति । अनु-पश्चात् पश्यति-अनुभवति । दृष्ट दृष्ट-भूयो दृष्टमित्यर्थः । श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । देशान्तरेषु दिगन्तरेषु प्रत्यहमनुभूतमर्थं पुनः पुनरनुभवति । दृष्ट श्रु मेवानुभवतीत्ययमपि नियमो नास्ति, कदाचित् पूर्वाननुभूतमपि स्वशरीरच्छेदनादिकमनुभवति । विद्यमानं चानुभवति, अविद्यमानं चानुभवति । सर्वः पश्यति सर्वं सन् पश्यति । द्रष्टा श्रोता घ्राता गन्ता वक्ता चेत्यादि-सर्वरूपं सन् पश्यतीत्यर्थः । तदानीं जागरीयमाद्यज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुपरत्तव्यापारत्वेऽपि स्वाप्तिकैरीश्वरसृष्टे शरीरेन्द्रियैर्द्रष्टृत्वादिमान् सन् अनुभवतीति भावः ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नन्तरे, “सना सोम्य तदा संपन्नो

अथ य (त) देतस्मिन् शरीरे [एतत्] सुख भवति ॥ ६ ॥

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्ष संप्रतिष्ठन्ते—एव ह वै तत् सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

पृथिवी च पृथिवीमात्रा च आपश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा च आकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्य च श्रोत्र च श्रोतव्य च घ्राण च घ्रातव्य च रसनञ्च (रसश्च)

भवति”, “तेजसा हि तदा सपत्नो भवति” इति श्रुत्युक्तरीत्या पर-प्रकाशकतया तेज शब्दितेन परमात्मना अभिभूतो भवति सपत्नो भवति=सपरिष्वक्तो भवतीति यावत्. तदा त्वामान् पदार्थान् पश्यतीत्यर्थः । ततश्च कतर एष देव त्वामान् पश्यतीति प्रश्नस्य प्रश्नसपत्तिविरहद-शाया मनोमालपरिदोषसमये त्वामान् पदार्थान् पश्यतीत्युत्तरमुक्तं भवति ।

‘कस्यैतत्सुख भवती’त्यस्योत्तरमाह—अथ य(त)देतस्मिञ्छरीरे (एतत्)सुख भवति । यत् सुख भवति, तदेतस्मिञ्छरीरे सत्येव भवतीत्यर्थः । शरीरमेव वैषयिकसुखहेतुरित्युक्तं भवति, ‘अशरीरं वाच सन्त नप्रियाप्रिये स्पृशन’ [छा० ८।१२।१] इति श्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ ६

कस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्तीत्यस्योत्तरमाह—स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्ष संप्रतिष्ठन्ते, एव ह वै तत् सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते । वयांसि पक्षिण वामोवृक्ष निवासवृक्ष प्रति संप्रतिष्ठन्ते । स दृष्टान्तो यथा, एव परमात्मनि सर्वे प्रतिष्ठित भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वशब्दार्थं प्रपञ्चयति—पृथिवी च पृथिवीमात्रा च ॥ अत्र पृथिवीमात्राशब्देन पुराणेषु गन्धतन्मात्रशब्दाभिरूप्या पृथिवीपूर्वावस्थो-च्यते । एवमुत्तरेष्वपि मात्राशब्देषु द्रष्टव्यम् । आपश्चापोमात्रा च

रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तो
चाऽऽदातव्यं च उपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं
च पादौ च गन्तव्यं च मन्थ मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च
अहङ्कारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं
च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

एष हि द्रष्टा स्पर्ष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता
विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा च आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा
च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च प्राणं च घ्रातव्यं च
रसनश्च(रमश्च) रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च

....

नात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते । चेतनाचेतनरूपः
कर्तृकरणकर्मरूपः सर्वोऽपि प्रपञ्चस्तदाश्रित इति भावः । अत्र बोद्धा
कर्ता विज्ञानात्मेति निर्देशात्, 'आत्मनो ज्ञातृत्वमेव, न ज्ञानरूप-
त्वमिति वदन्तस्तार्त्तिकाः (श्च) 'ज्ञानत्वमेव न ज्ञातृत्वम्' इति वदन्तो
मृषावादिनश्च निरस्ता भवन्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥

८-९. पृथिवी चेत्यादि पुरुष इत्यन्तं सर्वमिति शब्दस्यार्थ-
प्रपञ्चनम् । तेजश्च विद्योतयितव्यश्चेत्यत्र तेजशब्देन जाठरतेजो
ग्राह्यं स्यात् । यद्वा शांस्तोक्तमस्तु, 'तेजः त्वगिन्द्रियव्यतिरेकेण
प्रकाशविशिष्टा या त्वक् तथा निर्भस्यो विषयो विद्योतयितव्यम्'
इति । अथवा तेजश्चेतनेति माध्वटीका साधिष्ठा । मृषावादिनश्चेति
चकारेण कर्तृत्वमात्मनि नेति वदन्तस्सांख्याश्च समुच्चीयन्ते । एवं
विलक्षणात्मस्वरूपवचनात् प्रत्यगात्मशोधकमिदं वाक्यमिति ॥

परमेवाक्षर प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहित
शुभ्रमक्षर वेदयते यस्तु (१)सौम्य, स सर्वज्ञ सर्वो भवति । तदेव
श्लोकः ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा सह देवेश्व सर्वे प्राणा भूतानि सप्रतिष्ठन्ति यत्न ।

परमेवाक्षर प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलो
हित शुभ्रमक्षर वेदयते यस्तु सौम्य, स सर्वज्ञ सर्वो भवति ॥
छायाशब्देन जानसकोचक कर्मोच्यते । अच्छायमपामित्यर्थः । अतः
एवाशरीरम् अलोहित रूपादिशून्यं शुभ्र स्वकाशम् अक्षर क्षरणशून्यं
परमात्मानं वेदयते जानाति, स हे सौम्य प्रियदर्शन ! परमेवाक्षर
ब्रह्म पातुदेव प्रतिपद्य सर्वज्ञो भवति । सर्वो (र्वो) भवति सर्वकामयुक्तो
भवति । तदेव श्लोकः । तद् ब्रह्माभिमुखीकृत्यैव श्लोक इत्यर्थः ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा सह देवेश्व सर्वे प्राणा भूतानि सप्रतिष्ठन्ति
यत्न । शुभ्रमक्षर वेदयते यस्तु सौम्य स सर्वज्ञः सवमेवाऽऽदि

१० अच्छायमित्यस्य प्रसिद्धच्छायाशब्दितमित्यर्थोऽपि घण्टे ।
आत्मस्वरूपस्यामूर्तस्य छायाऽयोगात् दिव्यमङ्गलविग्रहस्यापि निरति
शयज्योतिष तदसम्भवात् । अतेजसो हि तेज प्रतिघातिन छाया
भवतीति—अथापि अशरीरमित्यत्र हेतुपरत्वाय अपापमिति व्या
ख्यातम् ॥ वेदयत्न इत्यस्य पुनरावृत्त्या, यस्तु वेदयते स सर्वज्ञ इति
यच्छन्दद्वयस्य निर्वाह आनन्दगिरिस्थे । अत्र तु यो ह वै तद्वेदयते
तादृशस्तु तु य परमेवाक्षर प्रतिपद्यते स सर्वज्ञ इत्यन्वयो विव-
क्षित इव । यद्वा यस्तु इत्यत्र प्रतिपद्यत इत्यस्य पुनरावृत्त्या
तदादि पृथगाख्यम् ।

शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु (?) सौम्य स सर्वशस्सर्वमेवाऽऽविवेशेति ॥
इति चतुर्थः प्रश्नः ॥

हरिः ओम् । अथ हैनं शैव्यस्सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै तद्भगवन् ! मनुष्येषु प्रायणान्तमोक्षारमभिध्यायीत, कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच—एतद्वै सत्यकाम ! परं चापरं च ब्रह्म यदोक्षारः । तस्माद्विद्वान् एतेनैवायनेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति ॥२॥

वेशेति ॥ सर्वेदेवैः वागादीन्द्रियैः सह मुख्यपाणाः भूतानि महा-
भूतानि च जीवात्मा च यत् प्रतिष्ठन्ति, तादृशं शुभ्रं स्वपकाशम्
अक्षरं निर्विकारं परमात्मानं यो जानाति, स सर्वज्ञः सर्वमपि कामजातम्
आविवेश आविशति । 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति श्रुत्युक्त-
रीत्या काश्चिन्मानसलोकसंचारी भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकाया चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः । स यो
ह वै तत् भगवन् मनुष्येषु प्रायणान्तमोक्षारमभिध्यायीत, कतमं
वाव स तेन लोकं जयतीति । ह वै इति प्रसिद्धयतिशये । तदित्येतद-
व्ययम् । स इत्येतदधिकारिसामान्यपरम् । अयमर्थः—हे भगवन् पूजार्ह !
योऽधिकारी मनुष्याणां मध्ये मरणान्तमोक्षारमभिध्यायति, स कतम
लोकं तेनोकारेण प्राप्नोतीत्यर्थः । वावशब्दोऽवधारणे, प्रसिद्धौ वा ॥१॥

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽर्थः । एतद्वै सत्यकाम परं
चापरञ्च ब्रह्म यदोक्षारः । तस्माद् विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतर-
मन्वेति । हे सत्यकाम ! एतदेव परं चापरं च ब्रह्म । उभयवाचक

स यथेकमात्रमभिध्यायीत, स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्या-
मभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते । स तत्र तपसा ब्रह्म-
चर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

मित्यर्थः । वाच्यवाचकभावनिबन्धन सामानाधिकरण्यम् । तथैव
व्यासोपनिषत्किर्माधिकरणे व्याख्यातत्वात् । किं तदित्यत्राऽऽह—
यदोकार इति । तस्मादुपासक एतेनैवोकाररूपेण मार्गेणैकतरं परम-
पर वा ब्रह्म अन्वेति उपास्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

स यथेकमात्रमभिध्यायीत, स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव
जगत्यामभिसंपद्यते । स उपासक यथेकमात्र ह्रस्व प्रणवमपरब्रह्म-
वाचकमभिध्यायीत, अपरब्रह्मवाचकेन ह्रस्वेन प्रणवेन योऽपर ब्रह्मो-
पास्ते, स तेनैव — एकमात्रोच्चारणकारणकारणब्रह्मानेनैव संवेदितः—
लब्धसत्ताक जगत्यां भुवि अभिसंपद्यते अभि अभ्यर्हित श्रेष्ठ
संपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते । तमृचन्ता मनुष्यलोक
प्रापयन्ति । स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमान
मनुभवति । स मनुष्यलोक नीत तपसा अनशनादिना, ब्रह्मचर्येण
मैथुनवर्जनेन, श्रद्धया आस्तिवयबुद्ध्या यदि संपन्नो भवति, तदा

२ तथेवेति । न तु अत्राच्यब्रह्मादिशास्त्रमत इव ओंकारे
ब्रह्मदृष्टिपरतयेति भावः । अन्वेतीत्यस्यान्तिममन्त्र इव प्राप्त्यर्थक्य
मपि सम्भवति । अथापि आदिमफलद्वयानुभवकाले ब्रह्मानुभवा-
भावात् उपासनपरतया योजनमाहृतम् ॥

३ मात्राशब्द प्रणवघटकाकारादिप्रणवपि माण्डूक्यादौ
प्रयुज्यते, अथाप्यत्र चतुर्थधर्मात्राद्यकथनात् नृत्स्न ओंकारे एक-
मात्रत्वादिकथनाच्चाथर्वशिखोक्तह्रस्वादिमात्राग्रहणम् ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते, सोऽन्तरिक्षं यजुर्भि-
रुन्नीयते सोमलोकम् । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥३॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत,
स तेजसि सूर्यं संपद्यतः—यथा पादोदरस्तथा विनिर्मुच्यते एवं ह

महिमानं श्रेयसायकं ब्रह्मोपासनमनुतिष्ठतीत्यर्थः । न च एवो हस्वामावात्
कथमोङ्कारस्य ह्रस्वत्वमिति शङ्कनीयम्; न्यूङ्ख्ये ह्रस्वस्य ओङ्कारस्य दर्शनात् ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते । द्विमात्रेणापरब्रह्म-
वाचकेन प्रणवेन यस्य मनसि अपरब्रह्मध्यानं संपद्यते—सोऽन्तरिक्षं
यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकम् । सः अन्तरिक्षाश्रितं सोमलोकं
द्विमात्रोपासकः पुमान् यजुर्मन्तैरुन्नीयते । अत्र अन्तरिक्षसोमलोक-
शब्द ऊर्ध्वमात्रोपलक्षक आमुष्मिकमात्रपरः । अत एव ईक्षतिकर्माधि-
करणभाष्ये, “यत् अपरं कार्यं ब्रह्म निर्दिष्टम्, तत् ऐहिकामुष्मिकत्वेन
द्विधा विभज्य, एकमात्रं प्रणवमुपासीनानामैहिकं मनु-यलोकपाप्तिरूपं
फलमभिधाय द्विमात्रमुपासीनानामामुष्मिकमन्तरिक्षशब्दोपलक्षितं फलं
चाभिधाय” इत्युक्तम् । सः सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरा-
वर्तते । अमुष्मिन्नैश्वर्यमनुभूय तत्पुण्यावसाने पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभि-
ध्यायीत । यस्तु एकमात्रद्विमात्रत्वदशायामर्वाचीनफलसाधनेन एते-
नैवाक्षरेण परमात्मानमभिध्यायति आभिपुङ्ग्वेन ध्यायति—निरन्तरं
ध्यायतीत्यर्थः । स तेजसि सूर्यं संपद्यतः, यथा पादोदरस्तथा

न्यूङ्ख्यः ओङ्कारपोडशकादि । पृष्ठथरडहादी मन्त्रे अनेकार्चोङ्कार-

वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स
विनिर्मुच्यते, एव ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्ता, स सामभि-
रुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स उपासक तेजोमण्डले सूर्ये सगत सन् —
उदरमेव पादो यस्य स पादोदरः ; सर्प इति यावत्—यथा सर्पो
जीर्णया त्वचा विनिर्मुक्तो भवति, एव पाप्मना विनिर्मुक्त सन्
भगवल्लोकं वैमुण्ठं सामभिर्गीतिप्रधानैर्मन्त्रैरुन्नीयते । अत व्यासार्थे —
स पाप्मना विनिर्मुक्त इति तच्छब्दान्तरश्रवणात् सामभिरित्यैक-
पद्यमाश्रित्य, 'सामगानसहितैरिति वा सान्त्वयचनसहितै पुरुषैरिति
वाऽर्थ' इति ईशतिकर्माधिकरणे व्याख्यातम् ॥ स एतस्माज्जीव-
घनात् परात् पर पुरिशयं पुरुषमीक्षते । ईशतिकर्माधिकरणे, "यस्य
हि कर्मनिमित्तं देहित्वम्, स जीवघन इत्युच्यते । चतुर्मुखम्यापि
तच्छ्रूयते, "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" इति भाष्योक्ते जीवघन-
शब्देन ससारिमण्डलमुच्यते । "मूर्तो घन" इति काठिन्यशब्दिदत्तमूर्तो
घनशब्दस्य निपातितत्वात्, देहद्वारात्वादात्मनि काठिन्यस्य, घनशब्दो
देहिपर एव । तस्मात् पर परिशुद्धात्मा । तस्मादपि परमं पुरिशयम्—
"पू. प्राणिन सर्व एव गुहाशयस्य" इति सर्वेषु प्राणिष्वन्तरात्मतया
शयानम्, "भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपोधी च
वर्तते वासुदेवे सनातने" इति निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यं भगवन्तं
परवासुदेवमीक्षत इत्यर्थः । अत एव, "स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्"
इत्यत्र ब्रह्मलोकशब्दस्य चतुर्मुखलोकपरत्वशङ्का व्युदस्ता, तदूतानां

५. पूर्वमृव इति यजुर्मित्ति च अत्रणादत्रापि सामभिरिति

एतस्माज्जीवधनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमन्त्यः प्रयुक्ताः अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते शः ॥ ६ ॥

परवासुदेवेश्वासांभवादिति द्रष्टव्यम् । तदेतौ श्लोकौ भवतः । तत् औकारध्यानमधिकृत्य वक्ष्यमाणौ श्लोकौ प्रवृत्तावित्यर्थः ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमन्त्यः प्रयुक्ताः अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । अविप्रयुक्ता न भवन्तीत्यनविप्रयुक्ताः । विप्रयुक्ता इति यावत् । अत्यन्तद्रुतोच्चारणेनान्योन्यसक्ततया, अतिविप्रकृष्टकालतयाऽत्यन्तविप्रयुक्ततया वा प्रयुक्तास्त्रिस्रो मात्राः मृत्युमन्त्यः मृत्युप्रदा अनर्थावहा इति यावत् । मृत्युमन्त्य इति पाठेऽपि स एवार्थः । क्रियासु बाह्यान्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते शः ॥ यज्ञादिका बाह्याः क्रियाः, आन्तरा मानसक्रियाः, मध्यमा वाचिकजपरूपाः आसु क्रियासु तिस्रसु मात्रासु सम्यक् अत्यन्तसंयोगविप्रयोगमन्तरेण प्रयुक्तासु सतीषु शः तत्तत्संयोगाभिज्ञः पुमान् न कम्पते फलाच्च च्यवत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरेन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत् कवयो वेदयन्ते । तमौकारेणैवाऽऽपतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजपदविभाग उचितः ; अन्तिममन्त्रानुमाराद्य । स इति तु पृथक् । स तेजसि, स पाप्मना इति तच्छब्दद्वयवत् मच्छब्दद्वयमप्युपरयते, अग्रान्तरक्रियाभेदेन विभिन्नतच्छब्दप्रयोगस्य बहुलं दर्शनादिति भावेताह सामभिरिति ॥ ऋगादीनां भूर्भुवस्सुगरीति लोकाग्राचिव्याहृतितयजन्यत्वरूपसंबन्धो मनुस्मृ (२-७६)न्युक्तरीत्याऽस्ति । अथाप्यत्र तृतीयलोकः परं पदमिर्तृक्षतिकर्माधिकरणे व्यक्तम् ।

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत् कवयो वेदयन्ते । तमोहारेणै-
वाय[न]निनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभय परं चेति ॥७॥

इति पञ्चमः प्रश्नः ।

रममृतमभय परं चेति ॥ [स विद्वान्] एतं मनुष्यलोकमित्यर्थः ।
यत्तत् कवयो वेदयन्ते । कवयः क्रान्तदर्शिनः । 'तद्विष्णो परम पद
सदा पश्यन्ति सूरयः' इत्युक्तरीत्या सूरयो यं लोकं पश्यन्ति, तम् —
ओंकारेणैव मार्गेणान्वेति । गत्वा च शान्तम्-ऊर्मिषट्करहितं अजर-
ममृतम्-जरामरणशून्यम् अभयम् अकुतोभय परं सर्वकारणत्वेन सर्वो-
न्मृष्टं ब्रह्म च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्य सदर्भस्य परमात्मपरत्वं भगवता वादरायणेन प्रतिपादि-
तम् । अतः हि पृथिव्यन्तरिक्षप्रायः(क्षेत्रज्ञलोकः) पाठात् ब्रह्मलोकशब्दस्य
चतुर्मुखलोकवाचितया तद्वत्तेनेक्ष्यमाणत्वस्य चतुर्मुख एव सभवाच्चतुर्मुख
इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, 'ईक्षतिकर्म व्यपदेशात् स' इति सूत्रेण सिद्धान्ति-
तम् । पुरिशय पुरुषमीक्षत इतीक्षतिकर्मन्या व्यपदिश्यमान परमात्मा,
शान्तत्वाजरत्वामृतत्वादिपरमात्मासाधारणधर्मव्यपदेशादित्यर्थः इति ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकाया पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

७ तमिति पूर्वोक्तब्रह्मलोकाभिप्रायेण पुष्टिर्निदिशः । यच्छ-
ब्दद्वयपदवाक्यद्वयस्य चकारस्य चानुसंधात् पदब्रह्मणो क्रमेण
त्रिरक्षेत्याशयः । यद्वेदयन्ते = यं लोकं पश्यन्ति, तम्, शान्तमजर परं
यत् तच्चैत्यन्ययः, यत् प्रसिद्धं तच्छान्तादिरूपं ब्रह्म चेति वा ।
अन्वेतीत्युक्त्वा अनन्तरं यत्तच्छान्तमित्याद्युक्तिः लोकप्राप्त्यनन्तरभा-
वित्वस्य ब्रह्मप्राप्तौ ध्यापनार्थेति, गत्वा चेत्युक्तम् ।

हरिः योम्. अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् !
हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैनं प्रश्नमपृच्छत--पोडशकलं
भारद्वाज ! पुरुषं वेत्थ इति । तमहं कुमारमब्रुवम्—नाहमिमं वेद ;
यद्यहमिममवेदिषम्, कथं ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परि-
शुष्यति, योऽनृतमभिवदति । तस्मान्नाहमियनृतं वक्तुम् । स तूर्णी

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः । भगवन् !
हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैनं प्रश्नमपृच्छत ॥
हे भगवन् ! हिरण्यनाभनामा कोसलदेशाधिपती राजपुत्रो मत्समीपमा-
गत्य इमं वक्ष्यमाणं प्रश्नं कृतवान् । किमिति—‘पोडशकलं भारद्वाज
पुरुषं वेत्थ’ इति । हे भारद्वाजेति मां संगोध्याऽऽह प्राणाद्याः
नामान्ताः पोडश कला यस्य स पोडशकलः तं पुरुषं वेत्थ जानासि
किमिति इत्यर्थः । तमहं कुमारमब्रुवम् ‘नाहमिमं वेद ; यद्यहमिम-
मवेदिषम्, कथं ते नावक्ष्यम्’ इति । तं राजकुमारमहमेवमुक्तवान्,
‘त्वदुक्तं पुरुषमहं न जानामि । यद्यहं जानीयाम्, केन हेतुना राज-
कुमाराय योग्याय शिष्याय न कथयिष्यामि’ इति । समूलो ह वा एष
परिशुष्यति, योऽनृतमभिवदति । तस्मान्नाहमियनृतं वक्तुम् ।

१. नावक्ष्यमितीति इतिशब्दश्चरणत्वात् तावदन्तमेव राजपुत्रं
प्रति उक्तम् । समूलइत्यादिकं तु पिप्पलादं प्रतीति युज्यते । तदा
त्वयेति भाष्ये पिप्पलादो गृह्यते, ‘तं त्या पृच्छामी’ति शब्दः । राजपुत्रं
प्रति कथन एव तद्वाक्यस्य सम्यगुपयोग इति मन्यते चेत्,
त्वयेति राजपुत्रप्रदणम् ॥ २. सोम्येति । सोम्यपदं प्रियदर्शनार्थकं
प्रसिद्धम् । सोमात् व्यञ्ज । तथा सोम्यपदमपि यप्रत्यये तदर्थकं
ज्ञान (अमरसंज्ञा) ।

रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि, कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषः, यस्मिन्नेताः
षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

योऽनृतं ब्रूते, स मूलेन सह सर्वतः शुष्यति । श्रेयोहेतुमृतं पुण्यं
सवासनं नश्यतीत्यर्थः । अतो मदुक्ते त्वयाऽनृतशङ्का न कार्येति भावः ।
स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । स राजकुमारः प्रश्नस्य प्रयोजनलेशं(?)
किमप्यलब्धैव रथमारुह्य प्रवव्राज — प्रकर्षेण गतः । अनेन तलज्जा
सूचिता । रथेन प्रवव्राजेत्यनेन तस्य प्रभुत्व सूचितं भवति । तं त्वा
पृच्छामि कासौ पुरुष इति ॥ तमेव षोडशकलं पुरुषं पृच्छामि
स्वाम्, कासाविति । क प्रदेशे तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र आधारभूतदेश-
प्रश्नद्वारा जीवो वा परमात्मा वेति निर्णयार्थोऽयं प्रश्न इति द्रष्टव्यम् ॥ १

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽर्थः । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स
पुरुषः, यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्ति ॥ हे सोम्य प्रिय-
दर्शन ! स पुरुषः इहैवान्तःशरीरे । वर्तत इति शेषः । अनेन परि-

२. अत्र वक्ष्यमाणं प्राणादिकलाग्रहणेन षोडशकलत्वं जीवे
विवक्षितम् । छान्दोग्ये (४-४) सत्यकामं प्रति षोडशकलब्रह्मविद्या
काचिदुपदिष्टाऽस्ति, यत्रान्यादशं षोडशकलत्वं ब्रह्मण एव । बृहदा-
रण्यके (३-५-१५) चन्द्रवत् पुरुषस्य षोडशकलत्ववर्णनावसरे,
'तस्य वित्तमेव पञ्चदश कलाः, आत्मैवास्य षोडशी कला' इति
जीवस्यान्यादशं षोडशकलत्वमुक्तम् । एकादशेन्द्रियाणि, पञ्च
भूतानीत्येवंभूतशरीरविशिष्टतया जीवे षोडशकलत्वकथनमप्यद्वैतमत
इवास्मन्मतेऽपि सांप्रदायिकम् भाष्यव्याख्यादौ दृष्टत्वात् ।

स ईक्षांचक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

चिच्छन्नपदेशमात्राधारत्वोक्त्या जीव इत्युत्तरमुक्तं भवति । ननु जीवस्यैव कथं षोडशकलत्वम् षोडशकलाधारत्वतत्सष्टृत्वयो जीवापेक्षया परमात्मन्येव पुष्कलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह-यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्ति । यस्मिन् पुरुषे एताः वक्ष्यमाणा प्राणाद्या नामान्ता षोडश कला स्वसंसर्गपयुक्तमुखदुःखादिभोगारूप्यमुपकारं कर्तुं प्रभवन्ति, समर्था भवन्तीत्यर्थः । ततश्च षोडशकलामोक्तृत्वमेव षोडशकलत्वम् । तच्च जीवस्यैवेति भावः ॥ २ ॥

ननु षोडशकलासर्गहेतुत्वे जीवपरमात्मनोरविशिष्टे तद्वोक्तृत्वं जीवस्यैव, न परमात्मन इत्यत्र किं नियामकमित्यत्राऽऽह-स ईक्षांचक्रे-कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामीति ; कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ “सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः” इति भाष्ये, “प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति” इत्युक्तत्वात् इदं वाक्यं जीवाभिसन्धिप्रकारपददर्शनपरम् । मदुत्क्रान्तिप्रतिष्ठासहमृतोत्क्रान्तिप्रतिष्ठ को वेति पर्यालोचितवानित्यर्थः । ततश्च स्वोपकाराभिमधिपूर्वकं जीवस्य प्राणादिसष्टृत्वात् तद्वोक्तृत्वं सम्भवति । परमात्मनस्तु—“न च मा तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय । उदासीनचदासीनममक्त तेषु कर्मसु”, “न मा कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले शृङ्गा” इत्युक्तरीत्या स्वोपकाराभिमधिपूर्वकसष्टृत्वाभावात् तस्य षोडशकलामोक्तृत्वमिति भावः ॥ ३ ॥

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धा ख वायुज्योतिराप पृथिवीन्द्रियम्
मनोऽक्षमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्रा कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

स यथेमा नद्यस्यन्दमानास्तमुद्रायणास्तमुद्र प्राप्यास्त
गच्छन्ति, भिद्यते तासां नामरूपे, समुद्र इत्येव प्रोच्यते—एवमेवास्य

स प्राणमसृजत, प्राणाच्छ्रद्धां ख वायुज्योतिराप पृथिवी
न्द्रिय मनः अन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्रा कर्म लोकाः लोकेषु
[च] नाम च ॥ सः जीव एव पर्यालोच्य प्रथमतः स्वोक्तान्ति
प्रतिष्ठासहस्रोत्क्रान्तिप्रतिष्ठ मुख्यपाण सृष्टवान् । तस्मादूर्ध्वम् आस्ति
कृत्यबुद्धिम्, पञ्च महाभूतानि, वागादीन्द्रियम्, मनः, व्रीह्यादिरूप
मन्त्रम्, तदायत्तं शरीरेन्द्रियसामर्थ्यम्, शरीरशोषणादिलक्षणं तपः,
ऋग्यजुः सामादीन् मन्त्रान्, ज्योतिष्टोमादीनि कर्माणि, कर्मफल
भूतान् स्वर्गादीन् लोकान्, तेषु स्वर्गादिलोकेषु नामानि[च] सृष्टवानित्यर्थः ।
यद्यपि षोडशकलास्तद्वत्त्वं परमात्मन एव, तथाऽपि
तद्वेतुमूतादृष्टारम्भककर्मकर्तृत्वेन अथ सष्टृत्ववाद इति द्रष्टव्यम् । ततश्च
स्वमोगोपकारिका षोडशापि कलास्तद्वेतुमूतादृष्टारम्भककर्मणि कृत्वा
सृष्टवान् । अतस्तद्भोक्तृतया षोडशकलत्वं जीवस्येति यावत् ॥ ४ ॥

षोडशकलत्वं जीवस्योपपाद्य परमात्मन ईदृक्त्वामावादकलत्वम्,
तद्द्वारा मुमुक्षुवेद्यत्वं चोपपादयति—स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः
समुद्रायणाः समुद्र प्राप्यास्त गच्छन्ति ; भिद्यते तासां नाम
रूपे ; समुद्र इत्येव प्रोच्यते । यथा प्रसन्न त्वो गङ्गाया नद्यः समुद्रा
यणाः—अत्रायनशब्देनाऽऽधारत्वमुखेनाऽऽत्मत्वमुच्यते—समुद्रा -

परिद्रष्टुरिमाषोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति,
मिद्येते चासां नामरूपे, पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽक्लोऽमृतो

त्मिकाः समुद्राष्टयविस्वतिप्रतिषवियोग्या भूत्वा समुद्रं प्राप्य अस्तं गच्छ-
न्ति अदर्शनं यान्ति, न तु समुद्रे वृक्ष्यादिलक्षणं विकारमुत्पादयितुं
प्रभवन्ति । तासां च गङ्गायमुनादीनि नामानि यानि, यानि च शुक्र-
शृष्णादीनि रूपाणि मात्तनानि, तानि भिद्यन्ते तत्प्रवेशानन्तरं न
भवन्ति । नामान्तरं रूपान्तरस्य भवतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति—समुद्र
इत्येवं प्रोच्यत इति । तत्र भविष्टं नदीजातं सर्वं समुद्र इत्येवं प्रोच्यते,
न तु गङ्गा, यमुनेति । स यथा । स दृष्टान्तो यथेत्यर्थः ।

एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः
पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति ; मिद्येते चाऽऽसां नामरूपे ; पुरुष
इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽक्लोऽमृतो भवति । एवमेव अस्य
परिद्रष्टुः अनुभवितुर्भोक्तुर्जीवस्य भोगोपकरणभूता इमाः षोडशापि
कलाः निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यं वामुदेवं प्राप्यास्तं गच्छन्ति ।
यथा शिलातलं प्राप्य क्षुरधाराः कुण्ठीभवन्ति, तथा भोगाद्यादिका
न भवन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—पुरुषायणा इति । पुरुषसंकल्पा-
धीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिका इत्यर्थः । आमां कलानां जीवविषये भोग्य-
भोगस्थानभोगोपकरणत्वादिनामरूपभेदवत् परमात्मविषये भोगस्थान-
त्वादिनामरूपे न सः । तदेव दर्शयति पुरुष इत्येवं प्रोच्यत इति ।
पुरुषाष्टयविस्वतिप्रतिषवित्कनया पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ; न तु तद्विस्त-
त्वादिना तत्कलादित्येन प्रोच्यते । तस्मात् परमात्मनः कलाभोग्य-
त्वाभावात् अकल इत्येवोच्यते । अत एवामृतमथ ; मरणस्य भोक्तृत्व-

भवति । तदेव श्लोकः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।

त वेद्य पुरुष वेद मा यो मृत्यु परिण्यथा इति ॥ ६ ॥

तान् होवाच—एतावदेवाहमेतत् पर ब्रह्म वेद, नात परमस्तीति ॥७॥

ते तमर्चयन्त त्व हि न पिता योऽस्माकमविद्याया पर पार तारयसीति ॥

रूपकलासन्धाधीनत्वादिति भावः । तदेव श्लोकः । तत् परमात्म-
स्वरूपमधिकृत्य वक्ष्यमाण श्लोक प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः । यस्मिन्
प्रतिष्ठिता = पदात्मिका यदुपादानिका इत्यर्थः । शिष्ट स्पष्टम् । त
वेद्य पुरुष वेद । यथावत् तमेव पुरुष मुमुक्षुवेद्यमवगच्छत । ब्रह्म
ज्ञानस्य फलमाह—मा यो मृत्युः परिण्यथाः । ब्रह्मज्ञान युष्माक
परिवो व्यधा मृत्युर्मा कार्षीदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तान्—होवाच एतावदेवाहमेतत् पर ब्रह्म वेद । नातः
परमस्तीति । तान् सुकेशादीन् पंडपि शिष्यान् प्रति एतदुवाच—
अहमेतावदेव पर ब्रह्म जानामि । परब्रह्मविषये ममैतावदेव ज्ञानम् ।
इतोऽधिक नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ते तमर्चयन्त , 'त्व हि नः पिता, योऽस्माकमविद्यायाः
पर पार तारयसि इति । ते पंडपि त पिप्पलादम्, त्वमस्माक
ससारकृपास्तीरप्रापकतया पिताऽसि । तस्मात् त्वत्तो जन्मैव श्रेष्ठ जन्म,
“स हि विद्यातस्तं जनयति । तच्छ्रेष्ठं जन्म” इति श्रवणात् इति

आदौ पटसु सुकेशादिष्वन्त्ययो कथने परम् ।

चकारो न ह्यन, किन्तु चतुर्णामेव, तत् कुत ॥ १ ॥

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

॥ इति षष्ठः प्रश्नः ॥

॥ प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥

॥ शुभमस्तु ॥

अर्चयन्तः पूजयन्तो बभूवुः ॥ नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषि-
भ्यः ॥ उत्तरशान्तिस्थाने इदम् । वाक्याभ्यासः उपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥

नूनं संभूयगामित्वं चतुर्णां तेन गम्यते ।

कवन्धिभार्गवौ स्यातामुपसर्धेन संगतौ ॥ २ ॥

प्रसिद्धचतिशयं यद्वा चकारो गमयेदिह ।

ब्रह्मिष्ठता हि कौसल्ये कण्ठोक्ता गुरुणा ततः ॥ ३ ॥

तदूर्ध्वप्रश्नकर्तृणां सा कैमुत्यनयाद् भवेत् ।

हिरण्यनाभो राट्पुत्रो विशेषार्थबुभुक्षया ॥ ४ ॥

सुकेशसविंधं प्राप्त इति पथे तदुक्तितः ।

आदिमो ब्रह्मविद्यायां प्रसिद्ध इति गम्यते ॥ ५ ॥

विज्ञानतारतम्येन पटुहिष्टाः क्रमात् ततः ।

व्युत्क्रमः प्रज्ञाकाले तु न्यूनते पूर्वोद्दिक्षिते ॥ ६ ॥

अभिज्ञप्रज्ञलभ्यार्थज्ञानं सर्वो भजेदिति ।

उपक्रमावसानाभ्यां सर्वं सर्वार्थमिष्यताम् ॥ ७ ॥

अर्धायाऽनोऽपि बुध्येत क्रमेऽर्धे ग्राहिलं सुखम् ।

अथेदं प्रश्नपट्कार्यसांगत्यं किञ्चित्तुच्यते ॥ ८ ॥

अस्ति प्रजापतिः कश्चित् स इच्छति सृजत्यपि ।

प्रजाः ; प्रजा नमस्ताऽपि रयिप्राणमयी भवेत् ॥ ९ ॥

मूर्त्यंशो रयिरित्युक्तः परोऽंशः प्राण उच्यते ।

सप्राणाक्षोपकरणो यद्वा आत्मा स मन्यताम् ॥ १० ॥

न च, 'एतादेवाहं परं ब्रह्म वेद, नातः परमस्तीति' षोड-
शकलजीवातिरिक्तपरब्रह्मनिषेधः किं न स्यादिति वाच्यम् । 'अधिकं
तु भेदनिर्देशात्' इत्यादिभिर्विरोधमसङ्गात् । तथा हि स्मृतिपादे—
'तत्त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यनेनेतरस्य जीवस्यैव ब्रह्मभावोपदेशात्
सार्वक्ष्यसत्यसंकरूपत्वादियुक्तस्य अनन्तदुःखाकरं स्वानर्थवहं जगत्
सृजनो जीवरूपस्य ब्रह्मणः आत्मनो हिताकरणाहितकरणादयो दोषाः
पादुप्युरिति, 'इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषमसक्तिः' इति सूत्रेण
पूर्वपक्षं कृत्वा, 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्', 'अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः'

एष्टिश्च भुक्तिमुक्तयर्थी स्रष्टा सर्वात्मिकः परः ।

इत्थे प्रजासृष्टिहेतुप्रश्नमाद्यं समादध्यात् ॥ ११ ॥

सत्स्वक्षादिषु जीवस्य प्राणशब्देन वेदितम् ।

प्राणग्रैष्ठ्यप्रयुक्तं स्यादिति तत् पृच्छ्यते ततः ॥ १२ ॥

सर्वेषां धारकत्वेऽपि मनोवाक्श्रोत्रचक्षुषाम् ।

प्रकाशकत्वं प्राधान्यं प्राणस्य तु चरिष्यता ॥ १३ ॥

प्रकाशकत्वं ज्ञानाक्षेपवस्ति यन्मास्तु तत्परम् ।

"प्रकाशयन्ते कतरे" इत्येतत्, नोत्तरे हि तत् ॥ १४ ॥

प्रकाशकत्वं यत् पृष्ठं केपु चित् कतरोक्तिः ।

उत्तरे स्तावकत्वं तु विस्तृतम्, तेन तद् भवेत् ॥ १५ ॥

कैमुल्याद् वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रयत् प्राणनिष्पत्ता ।

अन्येषां स्यात् चतुरादिस्तावद्भूतयै त इत्यतः ॥ १६ ॥

अथ प्राणविभागादिप्रश्नः, तस्योत्तरेण तु ।

'अपानादेर्वरिष्ठस्य सत्त्वात् प्राणोऽधिकः कथम्' ॥ १७ ॥

इत्याशङ्काऽपनुद्येत तत्र प्राणांशतोक्तिः ।

व्यष्टौ नित्यश्लिष्टताञ्च प्राणैर्जीवस्य शंसितुम् ॥ १८ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सिद्धान्तितम् । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति ।
 ब्रह्म प्रत्यगात्मनः अधिकं भिन्नम् । कुतः ? भेदनिर्देशात् । 'य आत्मनि
 तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः', 'पृथगात्मानं प्रेरितारश्च मत्वा', 'स कारणं कर-
 णाधिपाधिपः', 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति,'
 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ', 'प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः', 'प्राज्ञेना-
 त्मनाऽन्वारुद्धः', 'अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्धान्यो मायया
 संनिरुद्धः', 'पधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः', 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतना-
 नाम्' इत्यादिभिर्वाक्यैर्भेदनिर्देशात् । किञ्च यथा अश्मलोष्टादीनामखिल-

उत्पत्त्यायतिचिन्तैषामत्र प्राणेषु पञ्चसु ।

चक्षुरादिस्थानमेदात् कार्यमेदः प्रदर्शितः ॥ १९ ॥

आदित्यपृथिवीव्योमवायुतेजसु च क्रमात् ।

प्राणापानसमानाख्यव्यानोदानात्मतोक्तिः ॥ २० ॥

'आदित्यादिर्हि वाह्योऽपि चक्षुराद्युपकारकः ।

प्राणश्चेष्टयं कथं तत्सत्' इति शङ्काऽपि शाम्यति ॥ २१ ॥

[पञ्चभूतमयादित्याद्यन्तःस्यसांशयोगतः ।

प्राणादिः शक्तिवृत् चक्षुरादेरित्यादि भाष्यताम् ॥ २२ ॥

ऐतरेयेऽपि च प्रोक्ता प्राणस्यादित्यरूपता ।

अन्नराकेऽवकाशस्य कुक्षायावदयकत्वतः ॥ २३ ॥

आकाशस्य समानेन संबन्धः ; प्रायणे तु यत् ।

ऊर्ध्वगामि स्वभावेन तेजो मुख्यम्, तदिष्यते ॥ २४ ॥

तेनोदानस्य संबन्धः, पाते त्वापोऽधिका मताः ।

भूतपञ्चकसंसारोऽप्येवमेकस्य मुख्यता] ॥ २५ ॥

प्रशस्यैवमथो तुर्यं, 'स प्राणो मनसेन्द्रियैः ।

आत्माधारः स आत्मा च पराधार' इति द्रुवन् ॥ २६ ॥

हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानब्रह्मैवयानुपपत्तिः, एवमखिलहेयास्पदस्य जीवस्य
अतादृशेन ब्रह्मैवयानुपपत्तिरिति सूत्रद्वयार्थः । एवम् "अधिकोपदे
शात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्", "भेदव्यपदेशाच्चान्यः," "सुप्त्यु-
क्तान्त्योर्भेदेन" "उभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते" इत्यादिन्यायाश्च
कुप्येयुरित्यलं प्रपञ्चेन ॥ ८ ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणा

भूमावजृम्भयत भाष्यमुधामुदारः ।

वामागमाध्वगवदावदतुलवानो

रामानुजः स मुनिराद्रियता मदुक्तिम् ॥

इति श्रीमत्ताताचार्यचरणारविन्दचञ्चरीरस्य वात्स्यानन्तार्यपादसेवा-
समधिगतदारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य परफालमुनिपादसेवा-
समधितपारमहंस्यस्य धीरङ्गरामानुजमुनेः वृत्तिषु
प्रश्नोपनिषत्प्रशिक्षा ॥

देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्यं क्षानरूपिणम् ।

क्षमात्मानं प्रजाक्षष्टपरमात्मवशं जगौ ॥ २७ ॥

क्षिमाप्रमणयज्ञश्च परोपासनमुच्यते ।

पञ्चमे मुक्तये, यस्मादन्यदा फलमन्यथा ॥ २८ ॥

षोडशापि कलाः प्रोच्य पष्टे जीवश्च तद्वदाम् ।

अकलं पुरुषं ब्रह्म परमाह प्रजासृजम् ॥ २९ ॥

ईशाद्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिता ।

प्रश्नोपनिषदो भाष्यमित्यदरं परिशृणुम् ॥ ३० ॥

॥ श्रीलक्ष्मीहृदयवदनपरब्रह्मणे नमः ॥

इति श्री वात्स्य वीरसाधनाचार्यकृत प्रश्नोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

प्रश्नोपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः

१. सुकेशैश्चैवसौश्रिय्याश्चलायनमार्गावाः ।
कबन्धी चेति षट् श्लाघाः विष्पलादमृषीश्वरम् ॥
२. तलोत्तरोत्तरस्येह प्रश्नस्तसह समाधिना ।
पूर्वं पूर्वं निबद्धोऽस्ति षट् प्रश्नाः प्रश्नगास्ततः ॥
३. कुतः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रश्ने कबन्धिनः ।
प्रजाकामाद् रमिप्राणसृजो जाताः प्रजापतेः ॥
४. अन्नरूपात् प्रजाः, यासां संसरन्तीन्दुसंगताः ।
शुद्धास्त्वादित्यगा व्रज यान्तीत्याह स्र तं गुरुः ॥
५. मार्गं स्वाह देवेषु महाभूतेन्द्रियात्मसु ।
प्रजाधृक्षु वरिष्ठत्वं प्राणस्यैतस्तपश्च तैः ॥
६. उत्पत्तिमागतिं देहे स्थानान्येतत्क्रियाभिदाम् ।
आदित्याद्यात्मताञ्चाह प्राणस्यैवाधलायनम् ॥
७. सुप्तौ स्वप्नन्ति जाग्रन्ति स्वप्निनं सुप्तिनं तनौ ।
परात्मनि प्रतिष्ठानं ज्ञातुः सौर्यायणि जगौ ॥
८. शब्दं त्वेकद्वितीयाततारोपान्नौ गतिः क्रमात् ।
नृलोकपुनरावर्तिलोकमोक्षपदेऽप्यिति ॥
९. स षोडशकलो यस्मिन् प्रभ्व्यः प्राणादयः कलाः ।
अस्तं गच्छन्त्यमूः पुंसि पर इत्याह चादिमम् ॥
१०. इत्थं प्रश्नोपनिषदः षट्सु प्रश्नेषु चर्णिताः ।
तथा, प्राणोऽस्य भूमा जगतिष्ठा प्रणवः कलाः ॥

प्रश्नमन्त्रसूची

अरा इव.	२-६.	प्रजापतिधरसि.	२-७.
अरा इव.	६ ६.	पञ्चपादं.	१-११.
इन्द्रस्त्वं प्राण.	२-९.	प्राणस्येदं	२-१३.
उत्पत्तिमायसि.	३-१२.	यदात्वमभि.	२ १०.
ऋग्भिरेत.	५-७.	या ते तनूः	२-१२.
एषोऽभि.	२-५.	विज्ञानात्मा.	४-११.
तिस्रोमात्राः.	५ ६.	विश्वरूपं.	१-८.
देवानामसि.	२ ८.	मात्यस्त्व.	२-११.

प्रमाणाकरः

अशरीरं वाव	छ. ८-१२-१
अस्मान् मायी	श्वे. उ ४
आदित्याच्चन्द्रमसं	छा. उ. ४-१५-५
इममात्मानं	वृ. उ. ६-३-३८
ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्	त्र. सू. १-३-१२
एवसाज्जायते	मु. उ. २-१-३
एवमेवेममात्मानं	वृ. उ. ६-३-३८
किं प्रजया	वृ. उ. ६-४-२२
ज्ञाज्ञौद्वौ	श्वे. उ. १
तद्यथास्थस्यारेषु	कौ. प्रत. ६१
तद्विष्णो. परम	मुवा. ६.

तमुत्क्रामन्तं

तयोरन्यः

तेजसाहितदा

द्वे आहवनीये

धूमोरातिः

नित्योनित्यानाम्

पृथगात्मानम्

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः

प्राज्ञेनात्मनाऽन्वा

प्राज्ञेनात्मनासं

प्राणस्तेजसि

भगवानिति शब्दोऽयम्

भूतान्तरसंसृष्टमेव तेजः

मनस्यन्यत्

भामुपेत्यतु

य आत्म नित्तिष्ठन्

य इमेग्रामे

वाङ्मनसि

सकारणं करणाधिप

सतासोम्य

नोत्त्यक्षे

वृ. उ. ६. ४. २

मु. ३. १. १. धे. उ. ४

छा. उ. ८-६-३

! तै. ब्रा. २-१-३

गी. ८-२५

धे. उ. ६. कठ. ५-१३

धे. उ. २-६

धे. उ. ६

वृ. उ. ६-३-३५

वृ. उ. ६-३-२१

छा. उ. ६-८-६

! नृ. पु.

थीमा. ४-२-६

हितोपदेश

गी. ८-१६

वृ. माध्यं. ३-७-३९

छा. उ. ५-१०-३

छा. उ. ६-८-६

धे. उ. ६

छा. उ. ६-८-१

ब्र. सू. ४-२-४

विषयाः

सुकेशादीनां षण्णां पिप्पलादोपसदनम्	पु	167
प्रजापतिर्गुरुयिप्राणसृष्टिः		169
प्रजापतेस्संयत्सरात्मकत्वम्		174
एतद्ब्रह्मलोकविरजोब्रह्मलोकाधिकारिविधेयचनम्		175
प्रजाशरीरधारकादिनिरूपणम्		182
प्राणस्य चरिष्ठत्वम्		184
वागादिकर्तृरुप्राणस्तुतिः		185
प्राणोत्पत्तिः, इन्द्रियैस्सह शरीरे प्राणप्राप्तिश्च		190
प्राणस्य पञ्चविधावकायमेदश्च		192
प्राणस्य बाह्याध्यात्मिकमेदः		195
शरीरे जाग्रत्स्वप्नदिवेकः		198
प्राणादिविलक्षणजीवात्मनिरूपणम्		203
जीवात्मविलक्षणपरमात्मनिरूपणम्		205
प्राणवे एकद्वित्रिमात्रता		208
तदुपास्तनमेदेन ऐहिकामुष्मिकमोक्षरूपफलमेदः		215
जीवस्य षोडशकलत्वनिरूपणम्		216
परमात्मनस्तद्विलक्षणत्वम्		217
कतिपयविषयविशेष विमर्शः		221

पुरुषनामानि

१. सुकेश भारद्वाज	६. कन्धी कात्यायनः
२. शैब्य सत्यकाम	७. भगवान् पिप्पलादः
३. सौर्यायणी गार्ग्य	८. हिण्यनाभः कौत्सह्यो
४. कौत्सह्य आथला न	राजपुत्रः
५. भार्गवो वैदर्भिः	

अपूर्वपदानि

रयिः	पु. 169	सप्तचक्रे	177
प्राणः	169, 170, 201	षडरे	177
आदित्यः	169, 170	वह्निमः	187
वैश्वानरः	172	आद्यस्य	188
पितृयाणः	174	वासोवृक्षम्	208
पुरीषिणम्	177	जीवघनात्	210
पञ्चपादम्	177	षोडशकलः	212
द्वादशाकृतिम्	177	रथनाभिः	217
उपरे	177	समानः	201

शारीरकविचारः

वैश्वानराधिकरणभाष्यम् 172, 226.	१-२-
सर्वव्याख्यानाधिकरणग्रन्थप्र-168	१-४-८
सोध्यस्यइत्यधिकरणभाष्यम् १७ 196	४-२-३
४. २. ५ ६. श्रीभाष्यम्	
वाङ्मनसिदर्शनात्	४-२-१
भूतेषु तच्छ्रुतेः	४-२-५
नैकस्मिन् 196	४-२-६
ईक्षतिकर्माधिकरणविचारः 211	१-३-४
इतरव्यपदेशाधिकरणविचारः 219	२-१-७

टिप्पणपरिशिष्टम्

सर्वं याख्यानाधिकरणश्रुतप्रकाशिकायाम्—‘चन्द्रादित्यादिमृष्टे
रुण्डा-न्तर्निर्विषयायाश्चतुर्मसकर्तृकत्वसम्भवेऽपि तदन्तर्यामिपरमपुरुष एव
प्रजापतिशब्दवाच्य अपर्ययसूत्रानादवयवशक्त्या वा परब्रह्मप्राप्तेरुक्त
त्वात् अर्चिरादिगत्या अनावृत्तिप्रतिपादनात् विरजशब्देन
प्रसिद्धब्रह्मलोकव्यावृत्ते । उत्तरखण्डेषु च प्रत्यगात्मा निशोध्यते
ततश्चोपरिष्ठात्..... परमपुरुषोपासन तत्प्राप्तिरूपफलञ्च श्रूयते ।
अत उपक्रमे प्रजापतिशब्दवाच्यो महावाक्यस्त्वारस्यात् परमपुरुष ’ इति-

१-११ पञ्चपादम् । तैत्तिरीये इडावत्सरेति श्रवणेऽपि
श्रीभागवते (३ ११) इडावत्सर इति पाठो दृश्यते । एव पञ्चस्वेकत
मस्य वत्सर इति नामापि तत्र । (एवञ्च तैत्तिरीये ‘इद्वत्सरोऽसि
वत्सरोऽसि’ इत्यत्र इद्वत्सरस्यैव वत्सर इति नामान्तरेण निर्देश इत्या-
शयो ग्राह्य ।) वत्सरशब्दस्याब्दसामान्यवाचित्वं सर्वसमत्तम्, भागवतेऽ-
पि तत्रैव समनन्तरमिति तावता तस्य विशेषणमत्यमपि नापैति ।
विष्णुपुराणेऽपि (२ ८), ‘सवत्सरादय पञ्च’, सवत्सरस्तु प्रथम ’ इति
श्लोकद्वयं द्रष्टव्यम् । निष्पुचितीयादौ च तत्र वत्सरपञ्चके विनिधे
युगसङ्गानिवेशकारणादिविमर्शेन तदर्थं सुविशद इति ॥ श्री ॥१॥

श्रीः

मुण्डकोपनिषदि परमधिकपाठाः

श्रीभाष्यादेः सावधानं पठने शांकराद्याहतपाठापेक्षया अधिका
बहवः पाठा लक्ष्येरन् । अत्रोपनिषद्भाष्यं शांकरपाठरीत्यैव यद्यपि
प्रवृत्तम्, अथाप्येभिरेवोपनिषद्भाष्यकारैरेतत्पूर्वकृतायां भावप्रकाशि-
कायामेव पूर्णमुण्डकोपनिषदनुवादस्य कृतत्वात् तत एव श्रीभाष्याद्याहत-
पाठानां ग्रहणं सुकरम् । ततस्तदनुसारेणात्र मुद्रणं क्रियते अव्याख्या-
तमपि व्याख्यायते । अत्र, मुण्डके निवेशितानामधिकपाठानामादरणे
प्रमाणभूताः श्रीभाष्य-श्रुतप्रकाशिकासूक्तमतावत्—

(1) (१-२-५) “ततापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना धर्म-
शास्त्राणीत्यन्तेन.....साङ्गस्य सेतिहासपुराणस्य समीमांसस्य वेदस्य
ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् ।” (श्रीभा. १-२.२३.सू.)

(2) “वेद एव हि ब्रह्मज्ञानहेतुः, धर्मशास्त्रादिकीर्तने किमर्थम्”

(3) अथद्वया अविधिना हुतमासप्तमादस्य लोकान् हिनस्तीत्यस्यार्थ उक्तः

(4) “यस्मात् परं नापरमस्तीत्युक्तसमाभ्यधिकराहित्यसूचनार्थः परमशब्दः

(5) “प्रणवो घनुः शरो घात्मा”, ‘आत्मानमरणि कृत्वा’ इत्यादिभि-
रुपासनस्य प्रकार उक्त इत्यर्थः”

(6) “पद्मकोशपत्नीकाशं सुषिरञ्चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयात्
विश्वस्यायतनं गृह्यत इति चतुर्गुण्ड एव तस्योपासनस्य हृदयगुहासं-
न्धित्वावगमात्” (१. ५)

सर्वं ह्यहोलिख्यमाना अधिकपाठाः भावप्रकाशिकादर्शिते मुण्डकोप-
निषत्समुद्रादधिकपाठे उपलभ्यन्ते इति तत्रैवैतदानुपूर्वी यथावस्थिता द्रष्टव्या ।

श्रीः

श्रीनिवासपय्यह्मणे नमः

येनोपनिषदा भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।

रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम् ।

—:ॐ:—

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरस्त्रलं श्रिया ।

अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥ १ ॥

व्यासे लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्मान् गुरुनपि ।

मुण्डकं विदुषा प्रीत्यै व्याकरिष्ये यथामति ॥ २ ॥

श्रीः

श्रीमते श्रीनिवासपय्यह्मणे नमः ।

श्रीमद्भगो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

श्रीभाष्यसंमताः पाठाः मुण्डके शाङ्गरेतरे ।

धृतप्रकाशिकायां येऽदृश्यत्वाधिक्रियागताः ।

अध्याख्यातैरप्यनेकैरिह तैर्मुण्डकं युतम् ।

भावप्रकाशिकापाठमनुरूप्य प्रकाशये ॥

विद्यास्थानं सर्वमालोभ्य लभ्यां विद्यां प्राचीमाह यत्रापरेति ।

भक्तिं तज्ज्ञां मोक्षहेतुं परेति श्रीमानेतन्मुण्डकेऽयं धियै नः ॥

श्रीः

मु ण्ड को प नि प त्

[अथर्ववेदीयोपनिषच्छान्तिपाठः—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षिभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूग विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः]

प्रथमे मुण्डके प्रथमः खण्डः हरिः ओम् ।

ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

विद्याप्ररोचनार्था आख्यायिका आरभ्यते—ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव । चतुर्मुखः इन्द्रादीनां देवानामग्रे उत्पन्न इत्यर्थः । स कीदृश इत्यत्राऽऽह—विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता । विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्योत्पादयिता रक्षकश्चेत्यर्थः ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । तादृशो ब्रह्मा सर्वविद्याश्रयमूलां ब्रह्मविद्यामथर्वनाम्ने ज्येष्ठपुत्रायोक्तवानित्यर्थः । ब्रह्मविद्यायाः सर्वविद्याश्रयत्वं च, ज्ञातव्ये ब्रह्मणि कृत्स्नज्ञानस्यान्तर्भूतत्वादिति व्यासार्चिरुपादितम् (१-२-२३. सू.) ॥१॥

१. संवभूवेति । यतस्संवभूव, ततस्स विद्यां प्रापेति प्रसिद्धम् । यथा—‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै’ इति । तदत्र हृदयतम् ॥ अन्तर्भूतत्वादिति । अनेन व्यासार्च्यवचनेन एकविद्यान-

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा अथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे (ङ्गिरसे तत्त्वतो) ब्रह्मविद्याम् ।

स भारद्वाजाय सत्यवाहः यः प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥
शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ—
कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा अथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।
अथर्वणे यां ब्रह्मा प्रोवाच । तां ब्रह्मविद्यामथर्वनामा ऋषिः स्वशिष्याय
अङ्गी(ङ्गि)र्नाम्ने(अङ्गिरोनाम्ने) ऋषये प्रोवाच । स भारद्वाजाय
सत्यवाहाय प्राह । सः अङ्गीर्नाम ऋषिर्भारद्वाजगोत्राय सत्यवाहनाम्ने
प्रोक्तवान् । भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् । परस्मादवरेण प्राप्तेति
परावरा । परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा परावरा । तामङ्गिरसे प्राहेत्यनुपङ्गः ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ ।
महागृहस्यः शुनकपुत्रः समित्पाणित्वादिसास्त्रीयनियमानतिक्रमेणोपगतः
सन् पृष्ठवान् — कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भव-
तीति । हे भगवः ! “उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानां गतिं गतिम् । वेति
विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति” इति लक्षणलक्षितः । भगव-
न्नित्यस्य, “विभाषा भवद्भगवत् —” इति नकारस्य रुत्वे अवस्य ओत्वा-
सर्वविज्ञानयोः, कारणविषयकज्ञानं पूर्वं कार्यविषयकज्ञानं पश्चा-
दित्येवं न कार्यकारणभावः, किन्तु अमेद इति सिद्धम् ।

२. परावराम् । अत्र शाङ्करम् ‘परस्मात् परस्मादवरेण प्राप्तेति
परावरा, परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा’ इति । परा एतदन्या
सर्वा अत्रा निरुप्रा यतः सा परावरेत्यपि सुवचम् । ‘तस्मिन् दृष्टे
परावरे’ इति सु. २-२ ॥ वक्ष्यते च द्वयी विद्या परा चापरा च ।

भावश्छान्दसः । यथा मृत्पिण्डे विज्ञाते सर्वं मृत्पमं विज्ञातं भवति, एवं कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विज्ञाते सर्वं कार्यजातं विज्ञातं भवतीति सामान्यतो भवादृशानां वचनमश्रौषम् । तादृग्वस्तु किमिति प्रश्नार्थः । सर्वनिमित्तोपादानभूतं वस्तु किमितीति यावत् ॥

ननु सर्वमिदमिति शब्देन स्थूलचिदचिच्छरीरविशिष्टं ब्रह्मोच्यते, उत विशेषणमात्रम् ? नाऽऽद्यः ; प्रश्नदशायां शौनकस्याब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्मविद् इव इदं बुद्धिशब्दयोर्ब्रह्मपर्यन्तत्वाभावात् । “तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” इत्युत्तरवाक्ये ‘इदं सर्वम्’ इत्यस्य विशेषणमात्रे पर्यवसायित्वेन ब्रह्मपर्यन्तत्वादर्थेनेन प्रश्नवाक्यगतस्यापि ‘इदं सर्वम्’ इति शब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वाभावात् । न द्वितीयः, विशेषणभूतस्थूलचिदचितोः अक्षर-ब्रह्मभित्तयोर्ब्रह्ममाणक्षरब्रह्मोपादानकत्वाभावादिति चेत्—

उच्यते । ‘इदं सर्वं’मित्यनेन विशेषणमेव निर्दिश्यते, न विशेष्यम् । अथापि विशेषणस्यापि ब्रह्मोपादेयत्वमस्ति । न हि अभित्तयोरेवोपादानोपादेयभाव इति नियमः । भाविस्थूलावस्थावतः पूर्वभाविः सूक्ष्मावस्थायोगि ह्युपादानम् । अवस्थावत्त्वं च चिदचिदीश्वरा-

३. विशिष्टब्रह्मज्ञाने विशेषणं सर्वं ज्ञातं भवतीति वा, ब्रह्मज्ञानेन मोक्षे सार्वभ्याविर्भावात् सर्वं ज्ञातं भवतीति वा नार्थः । किन्तु सद्विद्याद्यनुरोधादन्यादृश एवेत्यभिप्रेत्याह—यथा मृदिति । ‘इदं सर्वं’मित्यस्य विशिष्टार्थपरत्वसिद्धिं यद्वेत्यादिना उपरि वक्ष्यन् विशेषणमात्रपरत्वपक्ष एव स्थित्वा, भुतप्रकाशिकोक्तप्रपञ्चन-प्रज्ञापनीयं समाधानमाह—‘उच्यते, इदं सर्वमित्यनेन’ इति । भाविस्थूलावस्थावत इति । न च घटादिकं प्रति भ्रमणादि-

णां तयाणामप्यस्येव । इयांस्तु विशेषः—अद्वारकावस्थायोगित्वम-
चेतनस्य । जीवस्य तद्धर्मभूतज्ञानद्वारा अचेतनशरीरद्वारा च कर्मकृत-
संकोचविकासार्थवस्थाश्रयत्वम् । परमात्मनस्तु चेतनाचेतनद्वारकमव-
स्थाश्रयत्वम् [अद्वारकनियन्तृत्वावस्थाश्रयत्वं च] । ततश्च महत्त्वाहंकार-
त्वादिलक्षणभाव्यवस्थायोगित्वस्याचेतनपरमात्मसाधारण्येन परमात्मन
इव चेतनाचेतनप्रपञ्चस्यापि भाव्यवस्थाश्रयत्वेन अक्षरं प्रति उपादेयत्वम-
स्त्येव । ततश्च 'इदं सर्वं'मिति विशेषणमात्रनिर्देशेऽपि तस्य वक्ष्यमाण-
मक्षग्मुपादानं भवत्येवेति, कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवतीति विशेषणमात्रे उपादानमत्र उपपद्यते ।

अत एव महासिद्धान्ते,—‘कृत्स्नस्य जगतो व्रतकार्यतया
तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात् तत्प्रत्यनीकनानात्वं निषिध्यते’
इति भाष्यव्याख्यानावसरे व्यासार्थे, “विशिष्टयोरेवोपादानोपादेय
भावः । न तु विशेषणीभूतस्य चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य व्रतोपादानकत्वम् ।

विशिष्टदण्डादेः, पुत्रादिकं प्रति च पित्रादेर्निमित्तकारणस्यापि
पूर्वभाव्यवस्थायोगितया तत्रतद्वोपादानत्वापत्तिरिति वाच्यम्—
भाव्यवस्थावतः स्निष्टपूर्वावस्थायोगि उपादानमिति पूर्वविस्थायाः
भाव्यवस्थापन्निष्ठत्वस्य चित्रक्षित्वात् । भ्रमणादेर्घटाद्यवृत्तिन्वात् ।
अत एव व्रतं प्रति परमात्मन उपादानत्रयं प्रपञ्चगताव्यक्तत्वादि-
पूर्वविस्थायाः सङ्कारकं परमात्मगतवाङ्मयप्रज्ञम् । न तु नियन्तृ-
रूपपरमात्मगतावस्थामादाय । नियन्तृत्वरूपावस्था तु विशिष्ट पर-
मात्मानं प्रति परमात्मन एव दृश्यामेदेनोपादानोपादेयभावोपपादने
उपयुज्येत । तदवस्थापन्नं प्रति तदवस्थासमानाधिकरणपूर्वविस्था-
योगि उपादानमिति वा विवक्षितम् ।

शरीरात्मभावस्तु निष्कृष्टविशेषणयोः (णस्य च) निष्कृष्टविशेष्यस्य च ;
चिदचिद्विशिष्टब्रह्मणश्चिदचिद्विशिष्टब्रह्मानियाम्यत्वात् केवलस्य प्रपञ्चस्य
केवलब्रह्मान्तर्यामिकत्वात्” इति पक्षमाश्रित्य, ‘तदन्तर्यामिकनयेत्यत्र
जगत इति निष्कर्षकशब्दान्तरमध्याहर्तव्यम्’ इत्युक्त्वा, “सन्मूलाः
सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः” इति वावये उपादा-
नोपादेयभावप्रतिपादके,—“सन्मूलाः, सत्प्रतिष्ठाः” इत्यत्र प्रजाशब्दस्य
ब्रह्मपर्यन्तत्वम् सच्छब्दस्यापि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरत्वम् ; सदाय-
तना इति शरीरात्मभावप्रतिपादकांशे तु प्रजाशब्दस्य विशेषणमात्र-
परत्वम् सच्छब्दस्य विशेष्यमात्रपरत्वम् ; ब्रह्मणो ब्रह्मान्तर्यामिक-
त्वासंभवात्, केवलप्रपञ्चस्य विशेष्यमात्रान्तर्यामिकत्वेऽपि विशिष्टा-
न्तर्यामिकत्वाभावात्”— इत्युक्त्वा,—अस्मिन् पक्षे सकृत्प्रयुक्तस्य प्रजा-
शब्दस्य वैरूप्यम्, सच्छब्दानां च वैरूप्यम्, जगत इति शब्दान्तरा-
ध्याहारादिलक्षणभाष्यक्लेशश्च पर्यालोच्य, “प्रजाशब्दस्य विशेषणमात्र-
परत्वमेव ; सच्छब्दस्यापि विशेष्यमात्रपरत्वमेव । न च, विशेषणीभूत-
चिदचिद्वर्गस्य सदुपादानकत्वं नास्तीति शङ्क्यम् ; तस्यापि भाव्यवस्था-
वत्त्वेन विशिष्टस्येव विशेषणस्यापि ब्रह्मोपादानकत्वसंभवादिति स्वाभिमतं
पक्षान्तरमुपन्यस्तम्—“यद्वा जगत इति निष्कर्षक शब्दः” इत्यादिना ।

“आत्मेति तूपागच्छन्ति—”इति भाष्यादौ, ‘सर्वस्य चिदचिद्वस्तुन-
स्तज्जत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वात् तन्नियाम्यत्वात् तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्याय-
मात्मेति शरीरत्वोपादेयत्वयोः सामानाधिकरण्यं बहुकृत्व उद्घोषितम् ।
न चैतदन्यथा कर्तुं प्रभवाम् । “प्राज्ञेनाऽऽत्मना सपरिष्वक्तः” इति

वाक्ये प्राज्ञशब्दिते मित्रे परमात्मनि जीवस्य परिष्वङ्गरूपस्य श्रवणाच्च ।
न च—परिष्वङ्गो न लय, किंत्वन्य एव ससर्गविशेष—इति वाच्यम्,
“स्वाप्ययात्” इति सूत्रभाष्यतद्व्याख्यानग्रन्थपर्यालोचनायाः (नया) तथो
समानार्थकत्वस्योपलभ्यमानत्वात् । न च—जाग्रदाद्यवस्थागतरागद्वेषादि
कालुष्ययुक्तजीवविशिष्टस्य परमात्मन तद्रहितजीवविशिष्टपरमात्मरूपेण
वस्थानमेव, “सता सोम्य तदा सपत्नो भवति” इति वाक्यस्यार्थो-
ऽभ्युपेत, स एव, ‘प्राज्ञेनाऽऽत्मना इति वाक्यस्याप्यर्थोऽस्त्विति
वाच्यम्, तथा सति अस्य वाक्यस्य जीवपरमेदासाधकत्वेन ‘सुषुप्त्यु-
क्ताः त्योर्भेदेन’ इति सूत्रासंगतिप्रसङ्गात् ।

न च—भाष्यवस्थावत् सर्वमुपादेयम्, पूर्वावस्थावत् सर्वमुपादानं
चेत्—भाषिमहत्स्वाहकाररवाद्यवस्थावत्परमात्मानं प्रति अन्यक्तत्वलक्षण
पूर्वावस्थाग्रयस्याचेतनस्याप्युपादानत्वप्रसङ्गः । अतो भाष्यवस्थावत्तत्तद

अन्यक्तत्वलक्षणेति । अचिदवस्थायास्सद्वारकं परमात्मगत
स्वाङ्गीकारात् उपादानत्वं निर्वचनघट्ट्य स्वनिष्ठमपि परमात्मनिष्ठत्वं
रूपमन्यक्तत्वेऽक्षतमिति भावः । व्यासार्था इति । तदुक्तं समाधानं
द्विविधम्—अन्यक्तत्वाद्यवस्थाया अचिन्मात्रगतत्वेऽपि ब्रह्मणस्तयो-
गित्वं भवति, चक्रमुक्त्वा कदलीन्यायेन विशिष्टस्यैव ब्रह्मण्यथा अचितो
ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वादित्येकम् । अचिदवस्थाया विशेष्यब्रह्मापि व्यव-
धानेन आश्रयः पुरुष-पर्यङ्ग-भूतलन्यायादिति चान्यत् । तत्र चक्र-
मुक्त्वादिपदानां समुदायप्रचनवादेकदेशमात्रसंबन्धे सत्यपि समुदाय-
संबन्धितया व्यवहारः, पटैकदेशे दग्धेऽपि पत्रे दग्ध इति व्यवहारस्य
भाषिततया तद्रीत्या युक्तः । अचिन्मात्रगतावस्थामादाय ब्रह्मणि
तथोगित्वं तु दुर्वचम् । ब्रह्मेभ्योऽदिपदानां चिदचिदीश्वरसंघातना-
चित्याभावादिति विमृश्य प्रथमसमाधानत्यागेन द्वितीयग्रहणम् ।

भिन्नं पूर्वावस्थायोग्येव उपादानमिति वक्तव्यम् । ततश्च इदंशब्दवाच्यस्य विशेषणस्य न ब्रह्मोपादानकत्वमिति वाच्यम्—भाव्यवस्थावतः पूर्वावस्थायोगि यत् कारणम्, तत् उपादानमित्युक्तावतिप्रसङ्गाभावात् । भाव्यवस्थावद् ब्रह्म प्रति अचेतनस्य हेतुत्वग्राहकप्रमाणाभावेनोपादानत्वाभावेऽपि, ब्रह्मणः सर्वकार्यकर्तृत्वश्रवणेन भाव्यवस्थावदचेतनांशं प्रत्यप्युपादानत्वे नानुपपत्तिः ।

नन्वव्यक्तत्वमहत्त्वाद्यवस्थाया अव्यक्तमहदादिनिष्ठत्वेऽपि ब्रह्मनिष्ठत्वागतिं पूर्वावस्थायोमित्वाभावात् कथमुपादानत्वमिति चेत्—अत्र व्यासार्थाः प्रकृत्यधिकरणे—,

“ब्रह्मणश्चिदचिच्छरीरकतया प्रकृतेर्ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वेन प्रकृत्यवस्थानां ब्रह्मावस्थात्वात् । न हि विशेष्यमात्रं विशिष्टस्य स्वरूपम् । विशिष्टस्य वस्तुनो विशिष्टमेव हि स्वरूपम् । न हि घटस्य मृन्मात्रं स्वरूपम्, अपि तु घटत्वविशिष्टम् । ननु यदि विशेषणमपि स्वरूपान्तर्भूतम्, तर्हि दण्डादयः संयोगादयश्च स्वरूपं स्युः ॥ न । यावद्द्रव्यभाविनाम् अपृथक्सिद्धविशेषणानामेव स्वरूपान्तर्भावात् । किञ्च घटादिवस्तुन उदकाहरणादितत्तदसाधारणकार्ययोग्य(ग्यत्व)मेव स्वरूपम्, न मृन्मात्रम् ; पिण्डेष्टकादीनामपि घटस्वरूपत्वप्रसङ्गात् । घटस्योदकाहरणं प्रति योग्यता नाम अच्छिद्रघटत्वमेव । यस्य वस्तुनो यत् कार्यं यदाकारव्यवस्थितिरैकानुविधायि, स आकारस्तस्य वस्तुनस्तत् कार्यं प्रति योग्यता । यथा बहेरुणत्वं स्फोटजनने, यथा च परशोर्निशित्यं छेदने, यथा च मृदो मृत्त्वं घटादिपरिणामे, रुक्षणार्द्रभावश्च, एवं प्रकृति-

पुरुषकालाश्च (हा) जगद्रूपेण बहुभवने परमात्मनो योग्यतास्यानीया
अयुतसिद्धप्रकारा । अत एव हि क्वचित् शक्तिशब्देन जगदभिधीयते ।
कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धविशेषण हि शक्ति । सा च योग्यता योग्यवस्तुन
स्वरूपान्तर्गता । अतो महदाद्यवस्थाश्चिदचिद्विशिष्टब्रह्मस्वरूपगता इति नाव
स्थाश्रयत्वासिद्धिः । यतो विशिष्ट ब्रह्मस्वरूपम्, अत एव हि, “तदूयथा
रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता, एवमेवैता मृतमात्रा प्रज्ञामात्रा
स्वर्पिता प्रज्ञामात्रा प्राणोऽर्पिता” इति अरनाभिष्टान्त उपन्यस्यते । न
हि नाभिमात्र रथचक्रम्, किंतु नाभिवत् अरनेमी अपि स्वरूपान्तर्गते ।
तथा, “अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुखादिवेपीकाम्” इति मुज्जंबीकादृष्टान्तश्च
श्रुतः । न हि इपीकामात्रं मुज्जं, किंतु बाह्यदलविशिष्टेपीका हि
मुज्जस्वरूपम् । विशेष्याशस्य दृष्टान्त इपीका । तथा—

“यथा हि कदली नान्या त्ववरत्नात्राय जायते ।

एव त्रिधस्य नान्यत्व(स्ता)त्वं चापी(त्वं मायी)श्चर दृश्यसो” (वि पु)
इति त्ववपत्तकदलीदृष्टान्तश्च चिदचिद्विशिष्ट ब्रह्मस्वरूपमवगमयति । न
हि बाह्यस्वप्नेण विना काण्डमात्रं कदली, अपि तु त्ववपत्तविशिष्ट
काण्डस्वरूपा । एव विश्वविशिष्ट त्वत्स्वरूपम्, तत्र विशेष्यमृतस्त्व
विशेषणाशविलक्षणश्च दृश्यसे’ इति र्थः । इयान् भेद — नाभीपीका-
काण्डानाम् अरनेभिर्बाह्यदलत्ववपत्ताणां च अचेतनतया मिथोनियन्तृ-
नियाम्यभावाभावात् शरीरशरीरिभावः । अत एव नेम्यादिशब्दाश्च न

विशेष्यवाचका । इह तु नियन्तृनियाम्यभावादिना शरीरात्मभाव
समवात् शरीरवाचिने शब्दा प्रत्यर्थिना इति । अतः [एव] महदाद्य
वस्थाना विशिष्टप्रत्यक्षस्वरूपगतत्वादुपादानत्व मुख्यम् ।

किंच मा भूत् प्रकृतिपुरुषयो स्वरूपान्तर्भाव , तथाऽपि मुख्य
त्व युक्तम् । न हि शरीरद्वारक ब्रह्मणो महदार्थ्युपादानत्वममुख्यम्,
कारणतानिर्वाहकव्यवहितत्वात् , ज्वालान्वयवहितस्य काष्ठस्य पाक प्रति
करणत्वमेव । ननु मृद्व्यवहितस्यापि कुलालस्य घट प्रत्युपा-

दानत्व स्यादिति चेन्न , स्वनिष्ठमृत्तिण्डव्यवहितत्वात् । [अ३ स्वापृथ
विसद्व्यवधानादुपादानत्वमविरुद्धम् ।] ननु तथाऽप्युपादानस्य कार्या
वस्थाश्रयत्व वाच्यम् । कथं व्यवहितस्य अवस्थाविशेष प्रत्याश्रयत्वम्—
उच्यते—कुम्भोदरसमृतमम्भ प्रति पुरुषस्येव, परमात्मनो महदाद्य
वस्थाश्रयत्वमुपपन्नम् । न च पुरुषस्याम्भोधारककुम्भधारकत्वमेव, ना
म्भोधारकत्वमिति वाच्यम्—तथा सति अम्भोधारणजनितश्रमो न स्यात् ।
किं च अव्यवहितादपि व्यवहितस्याऽऽश्रयत्व मुरय दृश्यते । यथा
आस्तरणाशुकादपि पर्यङ्कस्य , यथा दर्भेभ्यो मूलस्य । अव्यवहित
मप्यशुक न पुरुषस्य धारकम् , असामर्थ्यात् । श्वश्रमुत्तपिधायक
विस्तीर्णमशुक हि न पद-यास धारयितुं नभवति । कूपच्छादका हि
दर्भास्तत्र निहितपद पुरुष(निहित पुरुषपद) न धारयन्ति । तस्मादशुकस्य
दर्भाणां च धारणासामर्थ्यात् पर्यङ्कमूलयोरेव सामर्थ्यादास्तरणदर्भाणां
पुरुषसयोगमात्रं यवधायकत्वमेव । अतः परमात्मनः सर्वावस्थाश्रयत्व
मुख्यमिति जगदुपादानत्व मुख्यमेव ।

ननु जगदुपादानाभ्यक्तशरीरकत्वेन जगदुपादानत्वमुच्यते चेत्, वैशेषिकादिपक्षाद् भवत्यक्षस्य को भेद । निशाम्यविशेषो हि शरीरमभिमतम् । जिदचितोरीश्वरभैरवत्व तन्मतेऽप्यस्तीति चेत् — महत्तरोऽयपर्यनुयोग । 'वैशेषिकाश्चेत् अप्रामाणिकमेव ब्रुयु, तदुक्त चेत्, अनादरणीयमिति न न प्रतिज्ञा । असदुक्तार्थस्तदङ्गीकृत्येत्, का न क्षति । किंच साम्यमपि दुरुपपादम् । आकाशकालदिगात्मवर्गस्येश्वरधार्यत्वाद्यनभ्युपगमात् ” —

इत्याहु । ततश्च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे नानुपपत्तिः ॥

ननु तथाऽपि ब्रह्मज्ञानाच्छरीरभूतप्रपञ्चज्ञान नोपपद्यते, तस्य सद्भिद्यत्वात् । न च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्वरूपे नमपि ज्ञायमाने सर्वस्यापि तदन्तर्गतत्वात्, 'वने ज्ञाते तदन्तर्गत पनसो ज्ञातो भवति' इतिवत्, प्रपञ्चो ज्ञातो भवतीति निर्देश उपपद्यतामिति वाच्यम् — 'सत्यज्ञानमनन्त ब्रह्मेति लक्षणानाश्रयस्य चेतनाचेतनगर्गस्य ब्रह्मस्वरूपान्तर्भावे प्रमाणाभावात् । न च, "विशेष्याशस्य लक्षण सत्यज्ञानादि, ("सत्य ज्ञानमनन्तम्" इत्यादि,) विशिष्टस्य जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणस्तु लक्षण जन्माद्येवेति सूत्रकाराभिप्रायः " इति ज मादिसूत्रे व्यासविरुक्तमिति वाच्यम् — कारणशोधकवाचययोर्मिन्नविषयकत्वस्यासंगतत्वात्, "आत्मन आकाश समूतः" इति आत्मन एवोपादानत्वाभिधानाच्च ।

एव मिश्रयोद्यपदानोपादेयभाषस्यापनेऽपि सधर्मिदमिति विशेषणमात्रग्रहणे, कस्मिन्नु भगव इति प्रवृत्तवाक्यार्थासामञ्जस्यमेवेति शङ्केते ननु तथापीति । नचेत्यादि । अत्र, भूमयिद्याया "यत्र नान्यच्छृणोति" इति वाक्यस्य धीनाप्यचर्णितोऽथोऽनुसर्धेयः ।

किंच—“न सन्ति यत्र सर्वेते नामजात्यादिकल्पनाः ।

सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥”

“प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।

पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥”

“अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले संमलीयते ।” “तमः परे देव एकी-
भवति” इति प्रमाणप्रतिपक्षस्य अव्यक्ततमःशब्देन(?) (व्दिताचेतनादि?)
लयाधिष्ठानभूतस्यैव ‘अक्षरात् परतः परः’ इति चिदचित्कारणभूतस्यैव
प्रतिपिपादयिपिततया तत्र चिदचिदनुप्रवेशस्य वक्तुं (कुम् ?) शक्य-
त्वात् ; चिदचिल्लेशलक्षणासदंशानुप्रवेशे सत्तामात्रात्मकरवभङ्गपक्षज्ञात् ।

अस्तु वा विशिष्टं ब्रह्म । तथाऽपि “वाचाऽऽरम्भणं विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति श्रुतौ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यो-
पादानोपादेयाभेदेनैवोपपादिततया, इह, ‘इदं सर्वं’मिति इदंतात्पद-
तया प्रतीयमाने विशेषणभूते जगति विशिष्टाभेदासंभवात् ॥ ‘शरीर-
गतावस्थायाः शरीरनिष्ठत्वम्’ इति यदुक्तम्, तत्तु सर्वलौकिकतान्त्रिक-
विरुद्धम्, “न तु दृष्टान्तभावात्” इति सूत्रभाष्यविरुद्धं च ॥ पूर्वा-
वस्थाश्रयनियन्तृत्वमेवोपादानत्वमित्यस्य च परिभाषामात्रत्वात् ।

किंच उत्पाद्यं ह्युपादेयं भवति । उत्पाद्यं च भवन्मते न द्रव्यम् ;

लेशलक्षणेति । सूक्ष्मांशरूपेत्यर्थः । ननु कस्यापि मते
अशुद्धात्मन उपादानत्वस्यायोगादसंमतेऽपेक्षितविशेषणविशिष्ट-
मुपादानमिति युक्तिः शास्त्रतश्च सिद्धमित्यत्राह अस्तु चेति ।

तस्य नित्यत्वात् । शब्दस्पर्शादिलक्षणाद्रव्यरूपावस्थाया एवोत्पत्तेः । तस्याश्च
 ब्रह्मणाऽभेदगन्धस्यैवामावात् । ननु घटत्वावस्थैव घटद्रव्यस्योत्पत्ति
 मृत्पिण्डस्य विनाशश्च । द्रव्यस्योत्तरसंस्थानयोगः तत्पूर्वसंस्थानसंस्थितस्य
 विनाशः, स्वावस्थस्य तूत्पत्तिः । अस्याया उत्पत्तिमत्त्वचोदनमुत्पत्ते
 स्त्पत्तिमत्त्वचोदनमिव जात्युक्तिर्भवति । पृथक्प्रतिपत्तिकार्यानिर्हर्षमा पृथ
 गुत्पत्तिनिरपेक्षा । अत एव द्युत्पत्त्यादेस्तत्पत्त्यादिनिरपेक्ष्यम् । तस्मात् अपृथ
 क्सिद्धधर्मास्तु स्वयं धर्मिण उत्पत्त्याद्यवस्थामृता । अनोऽवस्थैव वस्तुन
 उत्पत्तिः । न तु अस्याया उत्पत्तिर्नामास्तीत्यात्मनाधिकरणभाष्य-
 श्रुतप्रकाशिकयोरुपपादितमिति चेत्—न, घटत्वावस्थाया एव घटो-
 त्पत्तिमृत्पिण्डविनाशरूपत्वे यावद्घटत्वावस्थासत्त्वम्, घट उत्पद्यते,
 मृत्पिण्डो नश्यतीति धीमसह, न तु घट उत्पन्नः, मृत्पिण्डो विनष्ट
 इति । न च घटत्वावस्थागताऽऽद्यक्षणसन्न्य एव घटस्योत्पत्तिरिति
 वाच्यम्—यस्य द्वागन्तुकत्वम्—आद्यक्षणसन्न्य, अमृत्वा भवत घा,
 न तस्योत्पत्तिः, यस्य तु तत्तास्ति, तस्योत्पत्तिरित्यपि परिभाषामाहत्वात् ।
 घटे रूपरसादिषु, सयोगे च जायमाने घटो (तदाधरो)त्पत्ति यप्रहारा
 भावात् । “अन्यतरकर्मज उभयकर्मज सयोगज ” (वेद) इत्यादिप्रतीति
 व्यवहारादिक सर्वे निर्मूल स्यात् । “छन्दासि यज्ञा कृतयो घनानि”,
 “छन्दासि जज्ञिरे तस्मात्” इत्यादीनां वेदाद्युत्पत्तिप्रतिपादकानामभा-
 माप्य स्यात् । शब्द उत्पन्न इति प्रतीतिव्यवहारो न स्याताम्, आकाश
 उत्पन्न इत्येन प्रतीतिव्यवहारो स्याताम् । अपृथक्सिद्धधर्माणामुत्पत्ति
 विनाशभावे शरीरस्योत्पादविनाशी न स्याताम्, आत्मन एव ती

स्याताम् । किं बहुना—ईश्वरव्यतिरिक्तस्य कस्याप्युत्पादविनाशौ न स्याताम् ; ईश्वरस्यैव तौ स्याताम् । नन्वपृथक्सिद्धस्याद्रव्यस्यैवोत्पत्तिविनाशौ नाभ्युपेयेते ; द्रव्यस्य तौ स्त एवेति चेन्न ; विनिगमकाभावात् ; वैपरीत्यस्यापि सुवचन्याच्च ।

किंच प्रकृतिरुपादानम् ; विकार उपादेयमिति निर्विवादम् । “वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयम्” इत्यत्र घटत्वावस्थाया एव विकारशब्देनाभिहिततया, “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्” इति पूर्ववाक्येऽपि विकारार्थमयट्पत्ययेन तस्या एवाभिधातुमुचिततया तस्या एवोपादेयत्वं सिद्धवत्कृत्य विज्ञातत्वाभिधानात्, भवन्मते चावस्थाया ज्ञातत्वासंभवादनुपपत्तिस्तदवस्थैव । न च, ‘सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्’ इत्यत्र मयट्पत्ययार्थविकारस्तु अवस्थावान् । ‘वाचाऽऽरम्भणं विकारः’ इत्यत्रावस्था विकारशब्देनोच्यते । ‘मृत्ति-केत्येव सत्यमित्यभेदप्रतिपादनांशेऽनुपक्तेन मृण्मयमिति पदेन पुनरप्यवस्थावान् विकारः परामृश्यत इति वाच्यम्—अस्या उत्तेरहृदयङ्गमत्वात् । तस्मात्, ‘सर्वं मृण्मयं’, ‘वाचाऽऽरम्भणं विकारः’, “मृत्ति-केत्येव सत्य”मिति स्थूलत्वेऽप्यैकरूप्यमेव वक्तव्यम् । तस्मात् विकाररूपावस्थाया युष्मन्मते ज्ञातत्वानभ्युपगमात् एकविज्ञानेन सर्वस्य तदभिन्नस्य विकारस्य ज्ञानमनुपपन्नमिति चेत्—

उच्यते—[प्रकृतौ ज्ञातायां विकृतिर्ज्ञाता भवतीत्यस्यायमर्थः ।]
प्रकृतिविकृत्योः कारकन्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गाद् भेदसत्त्वेऽपि पृथक्स्थिति

उच्यत इति । उपादानत्वनिर्वचनविषये चादिनां नानाप्रक्रिया-

प्रतिपत्त्यनर्हत्वेन पृथक्सत्ता नास्तीति सिद्धम् । ततश्चाभिन्नसत्ताक
कारणम्, उपादानम्, प्रकृति, आत्मेति पर्यायाः । तत्र च नैयायिका
तदेव स्फुटतरविवेकप्रकार(श)रहितम्, 'अयुतसिद्ध कारणम्' 'सम-
वायिकारणम्' इति व्यवहरन्ति । कार्यभिन्नाभिन्न कारणमुपादानमिति
भेदाभेदवादिनः । भिन्नतयाऽभिन्नतया वा दुर्वचः कारणमिति केचित् ।
भिन्नत्वे सति अभिन्नसत्ताक कारणमित्यन्ये । अस्माकं तु भिन्न
योरप्युपादानत्वाभ्युपगमादभिन्नसत्ताककारणत्वलक्षणमपृथक्सिद्धकारण-
त्वमेवोपादानत्वमिति समतम् । घटशरावादिरूपादयैव विकारः ।
“घटशरावादिनानासंस्थानरूपविकाराः१२ नानानामधेयमपि मृत्तिका-
संस्थानविशेषात् मृदद्रव्यमेवेत्यमवस्थितम्” इति धेदार्थसंग्रहेऽप्य
स्याया विकारत्वकथनात्, तस्य च मृदश्च दण्डघटयोरिव पृथक्त्वमिति
प्रतिपत्त्योरभावात्तदपृथक्सिद्धत्वेन घटापृथक्सिद्धकारणत्वरूपस्योपादा-
नत्वस्य मृदि सत्त्वात् मृदो घटशरावादि प्रति प्रकृतित्वमात्मत्व च ।
ततश्च तस्या मृदि ज्ञाताया घटशरावादिरक्षणतदवय्व्यारूपविह्वलीना
पृथक्स्यनिप्रतिपत्त्यनर्हाणा मृत्सत्तया सत्तावत्त्ववत् मृज्जाततयैव ज्ञातता
ययत्वात् सर्वमिदं विज्ञातमिति शक्यते वक्तुम् । एव नक्षत्रोऽपि
दर्शनाद्वैयर्थ्यं नास्तीति अनुमत्तं प्रामाणिकं यन्तुपरिस्थितिज्ञानुसृत्य
किञ्चिद्रूपेण तन्निर्वचनीयम् । तत्र भाष्यसंस्थावत् इति पूर्वोक्तमुपा-
दानत्वं भिन्नेचाभिन्ने च कारणेऽनुगतमेव । परन्तु व्यवस्थाना शब्द-
रूपादीनामुपादेयत्वात्तद्व्यवस्थानाया शङ्किततया तदनुगोपेनापृथक्सिद्ध-
कारणरूपमुपादानत्वं निरूप्य एवमिदं निशेधणभूतमर्थ-
विज्ञानमप्युपादान इत्युक्तं भवति ।

244 सपरिष्कारभाष्योपेता मुण्डकोपनिषत् सु. 1, ख. 1.

चेतनाचेतनसमस्तप्रपञ्चं प्रति अपृथग्विसद्व्यवहारत्वेन सर्वात्मतया सर्वस्य ततो भिन्नत्वेन प्रदर्शनायोग्यतया ज्ञातत्वं सिद्धम् ।

ननु भाष्येऽपि, “केवलभेदवादिनाद्यात्यन्तभिन्नयोः केनापि प्रकारेणैवयासंभवादेव ब्रह्मात्मभाष्योपदेशा न संभवन्तीति सर्ववेदान्त-परित्यागः स्यात्” इति केवलभेदस्य प्रतिक्षिप्तत्वात्—

१ “एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता ।

अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हति ॥”

इति स्मृतिवशात् जगद्ब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्नत्वमेव भगवतो भाष्यकारस्याभिमतम् । ततश्च कार्याभिन्न कारणमुपादानमित्येवास्तु । एवं सति सर्वस्यापि तदभिन्नत्वात् सर्वनिश्चयनप्युपपद्यते । “हरेर्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तिमस्ति”, “एक. समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत्”, “एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति” इत्यादिनिषेधाश्च केवलभेदाश्रयनिषेधकतयोपपद्यन्ते । केवलभेदपक्षे शरीरभूतस्य जगतः आत्मभिन्नत्वात् भिन्ननिषेधो नोपपद्यते । अतः कार्याभिन्नं कारणमुपादानमित्येवास्त्विति चेत् ; न—“भेदाभेदवादे तु ब्रह्मण्येवोपाधि संसर्गात् तत्प्रयुक्तजीवगता दोषा ब्रह्मण्येव प्रादुष्युरिति निरस्त

१ अत्र सत्यन्तेन एकत्वनानात्ययोर्योग्यव्यावगमनात् पूर्वं पादाशेषिण्या द्वितीयपादार्थस्य भेदात् तत्त्वप्रसंगाच्च एकत्वमविभक्तनामरूपत्वम् नानात्वं कथाकारणविभक्तनामरूपत्वमित्यर्थं विहाय वेदार्थसंग्रहे एवं व्याख्यातम्—प्रज्ञासितृते-कत्वे सति नानाप्रकारकत्वं नानात्वम्, नानारूपत्वे सति एकत्वमद्वितीयत्वं समाभ्यधिक्यवहित्यमिति । एष सिद्धान्तोऽर्थः ।

निखिलदोषकल्याणगुणात्मकब्रह्मात्मभावोपदेशा हि विरोधादेव परि
 युक्ता स्युः” इति तत्रैव भेदाभेदपक्षस्य भाष्ये दूषितत्वात् । “ब्रह्मा
 ज्ञानपक्षादपि पापीयानय भेदाभेदपक्षः” इति वेदार्थसंग्रहेऽतिनिन्दित
 त्वात् भेदाभेदवादो न भाष्यकाराभिमतः । ननु यदि भेदाभेदवादो न
 भाष्यकाराभिमतः, कथं तर्हि “केवलभेदवादिना चात्यन्तमिन्नयोः”
 इति भाष्यमुपपद्यताम् । शरीरात्मभावो ह्यत्यन्तमेव एव । प्रकार
 प्रकारिभावो हि भेदरूपः । नियमेव प्रकारप्रकारिभावलक्षणं शरीर
 शरीरिभावो हि नियमोऽस्त्विति शरीरात्मभावे केवलभेद एव
 दृढीकृतो भवति । अत एव । “अभेदेऽपि हि भेदेनैव नमधीयते” इति
 शरीरात्मभाव एव भेदत्वेन वर्णित इति चेत्—उच्यते । ‘अत्यन्त
 मिन्नयो रित्यादिभाष्यस्यायं भावः—लोके द्वैतव्यवहारे स्वरूपैव
 तन्तम् । तदभावे देशादिलक्षणप्रकारैक्यम्, यथा ‘साथ गोष्ठे सर्वे गाव
 एकीभवन्ति,’ ‘राजान एकोमूता’, एको ब्रीहिरित्यादौ देशबुद्धि
 जात्याद्यभेदतः । इह तु जगद्भ्रमणो स्वरूपतो मिन्नयो केनचिदा
 कारेणाभेदो यक्तः । स क इति विचारे—अपृथग्विसद्विशेषणत्व
 मिति सहस्रवृत्त्वोऽभ्यस्ता(स्याः) पृथग्विसद्वपदप्रयोगात् सिद्ध्यैवमेव
 भाष्यद्वन्द्वमभिमतमिति प्रतीयते । सिद्धिर्नाम स्थितिः प्रतिपत्तिश्च । “पृथक्
 स्थितिप्रतिपत्तियोग्यः” इति भाष्यादिभिः शेषे बहुशो व्यवहारदर्शनात् ।
 स्थितिप्रतिपत्त्योरैक्यम् अवयवावयविजातिव्यक्तिगुणगुणस्थलेषु पृथ
 ग्विस्थितिप्रतिपत्त्योरभावादवसीयते ।

ननु घटो भूतले वर्तते, नीलादिगुणस्तु घटे । तथा गन्धरस

शब्दानां द्रव्यप्रतिपत्तिमन्तरेणापि पृथगप्रतिपत्तिर्दृष्टा । अतः कथं
स्थितिप्रतिपत्त्यैवमुपपद्यताम् । न च—

“तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विजातयौ ययोर्द्वयो ।

अनश्यदेकमपराऽऽश्रितमेवावतिष्ठते ॥”

इति तार्किकोक्तमयुतसिद्ध¹त्वमेवापृथग्विसद्वत्वमिति वाच्यम्, तथा हि
सति नियताश्रयाश्रयिभावलक्षणायुतसिद्धत्वस्य भेदैकसाधकत्वेन प्रकारै-
वयासाधकत्वादिति चेत्—न ।

“पृथगप्रतिपत्तिकार्यार्हाणामेव पृथगुत्पत्त्यादिकमपेक्षितम्”

इत्यादिश्रुतप्रकाशिकामन्यपर्यालोचनायाम्, यस्योत्पत्तिविनाशापस-
सत्तादिकमाश्रयोत्पत्त्यादिनैव व्यवहियते, तत् तदपृथग्विसद्वमिति फलति ।
ततश्च [यत् १] यदुत्पत्त्या ‘उत्पद्यते’ इति व्यवहियते, यत्सतथा
सदिति व्यवहियते, न तु सत्तान्तरमपेक्षते, तत् तदपृथग्विसद्वमिति ।
ततश्च विवृते प्रकृतिसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वादभिन्नसत्ताकारणत्वमुपा-
दानत्वम् । तदेव चाऽऽत्मत्वम् । इदम्, ‘तज्ज्ञत्वात्तदन्तात् तन्नियाम्य

1 ययोर्द्वयोरपराधाराधेयभूतयोर्मध्ये एवम् आधेयभूतम् अप-
राधितमेव अन्यनिष्ठमेव सदा वर्तते, तयोरयुतसिद्धशब्दवाच्यत्वम् ।
यु मिश्रणामिश्रणयोः । युतसिद्धी पृथक्सिद्धी । अयुतत्वमनृण-
त्वम् । ननु कपालादिनाशात् घटादिनाश । ननु कपालनाशो-
त्पत्तिनाले घटस्य कपालं विनाऽपि स्थित्या अपराधितमेवेति कथं
मिति चेत्—अत एव अनश्यदिन्युक्तम् । अधिनश्यदवस्थस्यापराधित-
त्वं विवक्षितम् । तदानीं तु घटादिकं नश्यत्-जान्तरक्षण एव नाश-
लप्स्यमानमिति यावत् । नतो न क्षोभः । यत्र ते एवायुतमिदं देहिमा-
तव्ये इति ह्यपि उः ध्यानुः, उपदिष्टादर्शनादित्युक्तम् ।

त्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मेति वदतो भगवतो भाष्यकारस्याप्यभिमतम् । न ह्यत्र आत्मत्वमन्तःप्रविश्य नियन्तृत्वरूपम्, तादृशात्मत्वस्योपादानत्वाप्रयोज्यत्वाद् । न ह्युपादानत्वनियन्तृत्वाभ्या निर्वाहमात्मत्व नियन्तृत्वरूपं सम्भवति, असदुक्तमात्मत्व तूभयनिर्वाह्यं भवति । कथम् । उच्यते — तज्जत्वादिनाऽचेतनाशे उपादानत्वलक्षणमात्मत्व फलति । तन्नियाम्यत्वादित्यनेन जीवरूपेण नियन्तृत्वं त्रिवक्षितम् । जीवापृथग्विसद्भूतत्वमिति यावत् । ततश्च चेतनवर्गेऽप्यपृथग्विद्वत्कारणत्वलक्षणमुपादानत्वमुक्तं भवति । ततश्च ब्रह्मव्यतिरिक्तचेतनाचेतनवर्गे प्रति ब्रह्मणोऽपृथग्विसद्भूतत्वलक्षणमित्यसत्ताकारणत्वरूपोपादानत्वपङ्क्तिरुपापरपर्यायात्मत्वस्य सत्त्वादात्मभूते तस्मिन् ज्ञाते इतरत् सर्वं ज्ञातमेव । इतरस्य पृथक्पतिपत्तियोग्यस्य ज्ञातव्यस्याभावात् तत्सत्तया सदिति व्यवहारवत् तज्ज्ञाततया ज्ञातमिति व्यवहर्तुं शक्यत्वात् ।

न च प्रपञ्चस्य ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताऽभावे मृषावादिमतवत् मिथ्यात्व स्यादिति वाच्यम् — यथा गुणगतजात्यनभ्युपगन्तृमते रूपादौ सद्वुद्धेर्द्रव्यगतसत्ताविषयत्वेऽपि न रूपादिमिथ्यात्वम्, यथा वा द्रव्यगतगुणादिषु द्वित्वैकत्वादिसंख्याप्रतीतेर्द्रव्यगतसंख्यानिर्वाह्यत्वेऽपि रूपादिगतसंख्याप्रतीतेर्न भ्रान्तित्वम्, यथा वा सिद्धान्ते घटत्वाद्यवस्थाया मृदूद्रव्यापेक्षयोत्पत्तिस्थितिसत्ताना पार्थक्यभावेऽपि न तत्त्वोत्पत्तिस्थितिसत्ताप्रतीतेर्भ्रान्तित्वम्, एव प्रपञ्चगतसत्ताप्रतीतेर्ब्रह्मसत्ता निर्वाह्यत्वेऽपि न तत्सत्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वम्, न वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम् । अन एव, “नैकसिद्धसम्भवात्” इति सूत्रे, “कालस्य पदार्थविशेषणतयैव

प्रतीतेः तस्य पृथगस्तित्वनास्तित्वादयो न वक्तव्याः । कालोऽस्तीति व्यवहारो जात्याद्यस्तित्वव्यवहारतुल्यः" इति स्पष्टं भाषितम् । अतो ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताशून्यत्वेऽपि प्रपञ्चस्य न मिथ्यात्वम् ।

तन्वपृथग्विसद्वकारणत्वमुपादानत्वम् ; तदेवाऽऽत्मत्वं चेत्, भगवद्विग्रहगोपुरभाकारनित्यसूरिप्रभृतिनित्यविभूतिं प्रति आत्मत्वं न स्यात् ; कारणत्वाभावेनोपादानत्वाभावात् ।

ननु च "प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात्" इति सूत्रे वियदादेर्ब्रह्मण उत्पत्त्यनभ्युपगमे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् वियदाद्युत्पत्त्यभ्युपगमवत्, नित्यविभूतेरप्युपादेयत्वमभ्युपगन्तव्यम् । इतरथा सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । न च नित्यविभूतेर्नित्यत्वमाह-कप्रमाणानुसारात्, "येनाश्रुतं श्रुतं भवति", 'सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इत्यादावभ्रुतादिशब्दानां नित्यविभूतिव्यतिरिक्तपरतया संकोचः क्रियतामिति वाच्यम्—“आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः”, “वायुश्चान्तरिक्षे चैतदमृतम्”, आकाशं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वादित्यादिप्रमाणबलेन अश्रुतादिशब्दानामाकाशव्यतिरिक्तपरत्वमेव स्यादित्याकाशप्रतिबन्धाः दुर्मोचत्वमेव स्यादिति इति चेन्न—नित्यविभूतेर्नित्यत्वानभ्युपगमे बहु प्रमाणसंक्षोभप्रसङ्गात् अश्रुतादिशब्दानां नित्यविभूतिव्यतिरिक्तपरतया संकोचाभ्युपगमेऽपि वियन्नित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणस्य आपेक्षिकनित्यत्वपरतयाऽप्युपपन्नस्य प्रतिपिपादयिषितसर्वविज्ञानप्रतिज्ञासंकोचकत्वायोगात् ।

ननु—वाक्यकारैः “रूपं वाऽस्तीन्द्रियमन्तःकरणप्रत्यक्षं तन्निर्देशात्" इति, यथा ज्ञानादयः परस्य ब्रह्मणः स्वरूपतया निर्देशात्

स्वरूपमृता गुणा, तथेदमपि रूपं श्रुत्या स्वरूपनया निर्देशात् स्वरूप
भूतमित्युक्तत्वात्, “यदात्मको मगवान् तदात्मिका मगवनो व्यक्ति”
इति श्रुतेर्भगवद्विग्रहादिक सर्वमात्मस्वरूपादव्यतिरिक्तमित्येवाभ्युपगम्य
ताम् । एवञ्च एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽपि न ह्येक्षिता भवति ।
न च वापीकूपारामादीना कथं ब्रह्मस्वरूपमिति वाच्यम् । वापीकूशो
द्यानादिप्रतिपादकवाक्यानां तत्तत्क्रीडाजनितमुखानां ब्रह्मानुभवाम्बुनिधि
स्वरूपनिकायमानत्वमित्यत्र तात्पर्यात् । “यच्चास्येहास्ति, यच्च नास्ति,
सर्वं तदस्मिन् समाहितम्, सर्वाणि च भूतानि, सर्वे च कामा”
इति वाक्यस्य ब्रह्मण सर्वविषमोग्यत्वमस्तीत्यत्र तात्पर्यमिति दहराधि
करणे भाष्यश्रुतप्रकाशिकयो स्थितत्वादिति चेत्, न — अर्चिरा
दिना मार्गेण विरजानदीमतिक्रम्य गन्तव्ये अप्राकृते लोके, “तदैर
मदीय सर । तदध्वत् सोमसवन । तदपराजिता पूर्णमय” इत्यादि
वाक्यप्रतिपन्नानां सरोऽध्वत्वादीनां ब्रह्मस्वरूपमात्मत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
“द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्ते चामूर्तमेव च । क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च
स्थिते ॥” इति अमूर्तशब्दितमुक्तात्मरूपस्यापि शरीरवाचिना रूपशब्देन
निर्देशेन मुक्तात्मस्वरूपस्य परब्रह्मस्वरूपताया वक्तुमशक्यत्वात्, “सोऽ-
श्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता”, “स तत्र पर्येति” इत्यादि-
श्रुतिभिर्मुक्तानां ब्रह्मणश्च भोक्तृमोग्यतयाऽऽधाराधेयभावेन च भेद-
प्रतीत्या, नित्यसूरीणां ब्रह्मस्वरूपमात्मत्वासम्भवात् तान् प्रत्यपि च परमात्मन

एवमचेतननित्यविभूतिनिरूपितमात्मत्वमाक्षिप्य मुक्तनित्य-
चेतननिरूपितमात्मत्वमाक्षिपति द्वे रूपे इत्यादिना ।

आत्मत्वस्य वक्तव्यत्वात् नित्यसूर्यादीनाञ्च नित्यतया तान् प्रति उपादानत्वलक्षणात्मत्वासंभवात् कथं तस्य सर्वात्मत्वं सिध्येदिति चेत् —

यदि नित्यपदार्थान् प्रत्यप्यात्मत्वं परमात्मनो वक्तव्यमिति निर्वन्धः, तर्हि तान् प्रति आत्मत्वमुपादानत्वैकदेशभूतमपृथक्सिद्धाश्रयत्वमेव तत्ताऽऽत्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमस्तु । इतरलोपादानत्वलक्षणात्मत्वम् । एतद्वपं चाऽऽत्मत्वं तज्जत्वादिभिरुपपाद्यमिति नानुपपत्तिः । तत्तथोपादाने जाते तदपृथक्सिद्धमुपादेयमपि ज्ञातं भवतीति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नं भवति ।

यद्वा यथा, “को भवान्” इति सौवीरराजप्रश्नस्य प्रकृति

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र इदम्पदेन विशेषणमात्रप्रहणे न भवति, विशेषणे विशेष्यभूतसदमेदायोगात् । अतस्तत्र यथा विशिष्टार्थकेदम्पदप्रयोगो वेदान्तव्युत्पत्तिरहितं प्रति, तथाऽयं प्रश्नोऽप्युपपद्यते । एवञ्चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं रूपपद्मम्, एकसर्वयोरमेदादेकविज्ञानान्तर्भावात् । ननु सर्वपदेन उत्तराद्यस्याविशिष्टानामेव ग्रहणात् अयस्यानां भिन्नत्वात् पूर्वोपस्थाविशिष्टज्ञानात् तज्ज्ञानं कथम् ? न च धर्मिमात्रस्य ज्ञातत्वादेवं व्यवहार इति वाच्यम्—तथा सति कार्यकारणभेदात् एककार्यज्ञानात् तत्कारणजन्यसफलकार्यज्ञानमिति, कार्यज्ञानात् कारणज्ञानमिति चोक्तिप्रसङ्गादिति चेन्न—एकस्मान्महामृत्पिण्डात् घटशरावाद्यनेकनिर्माणे जाते, यथा मृत्तिकज्ञाने तदंशरूपघटशरावादिकं ज्ञातमित्युच्यते, ‘इदं सर्वं पूर्वादि मृत्तिकैवासीत्’ इति पञ्चादिवेकात् । तथा कारणभूतचिदचिदंशविशिष्टाग्रप्रदेशविज्ञाने न्यपेक्ष्यापि प्रपञ्चात्मनो ग्रहणः तादृशचिदचिदंशावच्छिन्नाग्रज्ञांशाभिन्नतया ज्ञातव्यमुच्यते इति धैलक्षण्यादित्याशयेन समाधानान्तरमाह यद्वेत्यादिना ।

तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स यद् ब्रह्मविदो
वदन्ति, परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

समुष्टात्मविषयत्वेऽपि वस्तुगत्या भवच्छब्दमुख्यार्थत्वं परिशुद्धात्मस्वरूप
स्यैवोचितमिति मत्वा तस्यैव भवच्छब्दमुख्यार्थत्वं प्रदर्शयन् आदि
भरता, “यदा समस्तमूर्तेषु पुमानेको व्यवस्थितः”, “यद्यन्योऽस्ति
पर कोपि” इत्यादि प्रत्यवोचत्, यथा वा अथर्वशिरसि रुद्र प्रति
देवैः प्रयुक्तव्य, “को भवान्” इति प्रश्नस्य पुरोवर्तिरुद्रमात्रपरत्वेऽपि
भवच्छब्दस्य परमात्मपर्यन्तत्वनिक्षेपाय “अहमेकं प्रथममात्मम्”
इत्यादिप्रतिवचनप्रवृत्तिः — एवं सर्वमिदं विज्ञातमिति प्रश्नस्य विशेष
णमात्रपरत्वेऽपि विशेष्यपर्यन्तत्वशिक्षणाय स्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म
प्रति तूद्मचिदचिच्छरीरकं ब्रह्मोपादानमित्येतदर्थप्रतिपादकस्य प्रति
वचनमदर्भस्य प्रवृत्तौ दोषाभावादिनि ।

प्रपञ्चितचेदमस्माभिः बृहदारण्यकप्रज्ञाशिक्षायामित्यलमिति चर्चया ॥३॥

तस्मै स होवाच । स्योऽर्थः । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति
ह स यद् ब्रह्मविदो वदन्ति । अत्र प्राप्नुमित्यन्याहारः । यद्वस्तु
प्राप्नु द्वे विद्ये नाने उपादेये इति ह वेदाभिज्ञा पराशरादयः,

“तत्तासिद्धेर्बुर्ज्ञानञ्च कर्म चोक्तं महाभुने ।

आगमोत्पत्तिरेकाच्च द्विधा ज्ञानं ततोच्यते ॥”

४ यद्वस्तु प्राप्नुमित्यस्य वदन्तीत्यत्रान्वयः । इतीत्यनुक्त्या
इतिहेत्युक्तिः ‘द्वे विद्ये वेदितव्ये’ इति व्याख्येयमिति व्यक्तरूपेण परपरव्या
प्रवृत्तमिति दर्शयितुम् ॥ प्राप्नुमित्यत्रापि, वदन्तीत्यत्रापि ब्रह्मण कर्म

“शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकज्ञम्” इति यद्वदन्ति, तज्ज्ञाने सर्वमिदं विजातं भवतीत्यर्थः । एतत् सर्वमभित्येत्य भगवता भाष्यकृता, “द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स यद्वद्विदो वदन्ति परा चैवापरा चेति । ब्रह्म प्रेत्युना द्वे वेदितव्ये ; ब्रह्मविषये परोक्षपरोक्ष-
रूपं द्वे ज्ञाने उपादेये इत्यर्थः” इति भाषितम् । एतेन—परविद्यायाः ब्रह्मप्रेप्सुपादेयत्वेऽपि अपरविद्यायास्तथात्वाप्रतीतिः, प्रत्युत ‘अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते’ इति वाक्यपर्यालोचनायामपरविद्याया ब्रह्म प्रेप्सुपादेयत्वाभावस्यैव प्रतीतिः, ‘ब्रह्मप्रेप्सुना द्वे विद्ये उपादेये’ इति भाष्यं कथम्—इति शङ्काऽपि निरस्ता । प्राप्तुमितिपदाध्याहारेणात्यार्थस्य प्रतीतिः । इतरथा यत्तद्वैद्यार्थात् । किंच, ‘कस्मिन्नु भगव’ विद्यतिरिक्तमग्नि’, इति सर्वोपादाने पृष्ठे विद्याद्वयकथनम् ‘आमान् पृष्ठः कोविदारा नाचष्टे’ इति न्यायमनुमरेत् । अतो यथोक्त एवार्थः । ओदनपाक एव

* त्वं भुञ्ज्यमिति यद्वदन्तीत्युक्तम् ।

शब्दब्रह्मेत्यर्थः, ‘शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छती’ति मनूकाविर शब्दब्रह्मपदार्थः आगमजन्यं ज्ञानम् ; परब्रह्मपदार्थः विवेकादिजन्यज्ञानमित्यर्थः वि. पु. विष्णुचिर्त्ताये ६-५

ननु सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूतविद्यामहिरसि स्थितां चिद्वित्वा शीनरु उपसद्य तादृशविद्याविषयः क इति पप्रच्छ । तत्र विद्येयमितर-
विद्यायत् न ध्वणमात्ररूपा ; किन्तु परोक्षापरोक्षोभयरूपेति शाप-
यितुं सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूतविद्याया द्वैविध्यं प्रथमतः कथयित्वा
ततो विद्याविषयं पृष्ठं यत्तद्वैद्यमित्यादिना यकीत्युक्ती न दोष-
इत्यन्नाह अतो यथोक्त एवेति । प्रथमराफ्यस्यैव प्रश्नोत्तररूपत्वे
संभवति, न तदुपेक्षितं युक्तम् । ‘इति यद्वदन्ति सा परा चापरा

सपरिष्कारभाष्योपेता मुण्डकोपनिषत् मु. 1, ख. 1. 2 3

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदस्मामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम् [इतिहासपुराणं न्यायो मीमांसा
धर्मशास्त्राणि] इति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते (५)

तीतिवत् द्वे विधे वेदितव्ये इति निर्देशः । के ते विधे इत्यत्राऽऽह—
परा चैवपरा चेति । परमपरमिति ज्ञानं द्विविधमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र सूचीकटाहन्यायेनापरज्ञानस्वरूपमाह—तत्रापरा-ऋग्वेदो

छन्दो ज्योतिषमितिहासपुराण न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्रा-
णीति । पण्डितोपेतसशिरस्कसोपबृंहणवेदश्रवणजन्यं परोक्षज्ञानमित्यर्थः ।

अपरत्रिधामुक्त्वा परदिद्यामाह—अथ परा, यया तदक्षर-

चेति वा, द्वे विधे वेदितव्ये, यस्मिन्नहविद् इत्थं वदन्तीति वा,
परा चैवपरा चेति द्वे विधे वेदितव्ये इति ब्रह्मविदो यद्वदन्ति स
तदुवाचेति वा योजनायाम्, यत्पदस्य निरर्थकत्वस्वीकारेणोपेक्षापक्ष
इव, प्रश्नोत्तररूपत्वालालामेऽपि यत्पदस्य प्रत्यविद्यावेद्यपरत्वमाश्रित्य
ब्रह्ममप्सुनेति भाष्यपदानुसारेण यद्वस्तु प्राप्तुमिति वा—, ‘ब्रह्मविषये’
इति भाष्यपदमनुसृत्य यत् प्रति यद्विषये इति वा अर्थवर्णने, अद्या-
हारमुपेक्ष्य ‘द्वे विधे वेदितव्ये इत्येवं ‘ब्रह्मविदो यद्वस्तु वदन्ति
स्मे’त्यर्थवर्णने वा उत्तरत्वं सम्पन्नं भवति—यदेवं वदन्ति, तस्मिन्
विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति लाभात् । अतो यत्पदस्य ब्रह्मपरतया
अर्थवर्णनमेव साधनीयं इति । एवमज्ञोपाह्वसर्वविद्याविशिष्टसर्ववेद-
विद्यावेद्यत्वस्य ब्रह्मणि पर्यवसानकथनात् ब्रह्मविद्यायास्सर्वविद्या-
प्रतिष्ठात्यमुक्तमुपपादितं भवति ।

५. ऋग्वेदादिपदमुपनिषद्व्यतिरिक्तमर्मभागमात्रपरमिति
श्रान्तिष्युदासाय तशिरस्केत्युक्तिः । सोपबृंहणेति । अत्र मूले
ज्योतिषमित्यन्तमेव शास्त्रानुमतम् । तदुपरि ‘इतिहासपुराणं

मधिगम्यते । अत तच्छब्दः, 'इति ह स्म यद् ब्रह्मविदः, इति यच्छब्द-
प्रतिनिर्देशकः(?) । येन ज्ञानेन 'इति ह स्म यद् ब्रह्मविद' इति वाक्ये
प्राप्यतया निर्दिष्टं तदक्षरमधिगम्यते=आधिवयेन गम्यते, अपरोक्षी-
क्रियत इत्यर्थः । विवेकादिसाधनसप्तकजन्यं श्रवणजन्यपरोक्षज्ञानानन्तर-
भावि दर्शनसमानाकार ज्ञानं परज्ञानमित्यर्थः ।

एतेन-अधिगम्यत इत्यस्य, ज्ञायत इति वा, प्राप्यत इति
वाऽर्थस्याऽऽश्रयणीयतया परविद्याया एव ब्रह्मविषयत्वतःप्राप्तिहेतुत्व-
योः सिद्ध्या अपरविद्यायाः ब्रह्मप्राप्तिद्विषयत्वयोरभावेन अपरविद्याया
अपि ब्रह्मविषयत्वतःप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपादकभाष्यासंगतिः । किञ्च पर-
विद्याया अपरोक्षज्ञानरूपत्वे प्रमाणानुपलम्भात् अपरोक्षत्वप्रतिपादक-
भाष्यस्याप्यसंगतिः-इति दूषणं परास्तम् । अधिगम्यत इत्यस्यापरोक्षी-
क्रियत इत्यर्थकत्वात् । नन्वेतदुपगृहणे श्रीविष्णुपुराणे—"द्वे विधे
वेदितव्ये वै इति चाऽऽश्रयणी श्रुतिः । परया त्वक्षरप्राप्तिः अन्वेदादि-
मयाऽपरा" इति अधिगम्यत इत्यस्य प्राप्त्यर्थतयोपगृहितत्वात् कथमिद-
मुच्यत इति चेत्—यदि उपगृहणानुसारेण प्राप्त्यर्थकतया व्याख्या-
तव्यमिति निर्गन्धः, तर्हि, इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वेदन्तीति पूर्वशान्ये

न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि' इति पाठः श्रीभाष्यसंमतः ।
भाषितं हि (१-२-२३) साङ्ख्य सेतिहासपुराणस्य सधर्मशास्त्रस्य
समीमांसस्य वेदस्येति । मीमांसापदेन न्यायोऽपि सङ्गृहीतः । एव
मुपरि तत्र तत्र निर्देशस्तु इति । यद्ब्रह्मविद इति यच्छब्दघटितवाक्यस्य
तस्मिन् विज्ञाते सर्वे विज्ञातं भवतीत्यर्थसिद्धोत्तरवाक्यपदोपेनेन-
वाक्यस्यान्नायं तच्छब्दस्तप्रतिनिर्देशभूतः, किन्तु पूर्वं यच्छब्दप्रतीत-

परापरविद्ययोर्द्वयोरपि ब्रह्मपाप्तिहेतुत्वस्य कथितत्वेन, 'यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यस्यापरविद्याव्यावर्तकत्वाभावात्सङ्गेन तद्व्यावर्तकत्वार्थे 'साक्षात्' इति पदमभ्याहृत्य, 'यया साक्षादक्षरमधिगम्यते=प्राप्यते' सा परविद्या' इत्यस्तु । अपरोक्षत्वं त्वर्थाह्वयते । श्रुत्यन्तरे [च] "निचाय्य तन्मृत्यु-मुखात् प्रमुच्यते", "तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिदर्शनादिति द्रष्टव्यम् ।

ननु "स्वाध्यायस्य तथात्वे हि" इति सूत्रे, 'तेषामेवंतां ब्रह्मविद्यां वदेत' इत्युपसंहारगतब्रह्मविद्याशब्दस्य ब्रह्म वद्यां वेदविद्या-मित्युपनिषत्परतया भाष्यकृता व्याख्यातत्वात्, 'येनाक्षरं पुरुषं वेदसत्त्वं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति द्वितीयखण्डगतब्रह्मविद्याशब्दस्यापि तत्परत्वौचित्यात्, उपक्रमे च 'ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठा-मथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहे'ति उक्तिकर्मतया श्रूयमाणाया ब्रह्मविद्याया उपनिषद्ग्रन्थरूपत्वस्यैवौचित्यात्, 'तत्तापरा-ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' इत्यत्र ऋग्वेदादिशब्दानां तज्जन्यज्ञानलक्षणाया अपुक्तत्वेन विद्याशब्दस्यैव ग्रन्थपरत्वाश्रयणस्य युक्तत्वात् परविद्याशब्देनापि साक्षाद्ब्रह्म' प्रापकोपनिषद्ग्रन्थ एवामिधातुमुचितः । ततश्च परोक्षपरोक्षरूपज्ञानपरत्वे न युक्तिं पश्याम इति चेत्—अत्रोच्यते—यदि परविद्याशब्देनोपनिषद्ग्रन्थसंदर्भविशेषः प्रतिपाद्यः, ऋग्वेदादिशब्देन मुख्यतया श्रुत्या ऋग्वेदादय एव प्रतिपाद्याः, तर्हि ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषदाऋग्वेदादिदिशक इति मन्तव्यम् ॥ परत्रिंशत्पञ्चति । व्याख्यातव्यमित्यनुपपन्नात् समानार्थकक्रियालाभः । निचाय्य नदिति । कठोपनिषदि भाष्यानुसारेण नमिति मुद्रणेऽपि नदिति युक्तमेव (धृतप्र. १-४-१) ।

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमवक्षुश्चोत्रं तदपाणिपादम् ।

दिवहिर्भाषप्रसङ्गेन, या वेदवाङ्माः स्मृतयः, इत्युक्तरीत्या असदर्थत्वमेव स्यात् । ऋग्वेदादिशब्दानां मुख्यार्थमाश्रित-ङ्गिरपि परैः उपनिषदा वेदवाङ्मात्वप्रसङ्गात् अपरविद्याशब्दो ब्रह्मज्ञानवाचीति व्याख्यातम् । इयास्तु विशेषः—परमते द्वे द्विषे वेदितव्ये इत्यत्र सङ्गमयुक्त एव विद्याशब्दः असत्यपि साधारणे प्रवृत्तिनिमित्ते ऋग्वेदादिग्रन्थमदर्शलक्षणापरविद्या ब्रह्मज्ञानलक्षणा परविद्या च वक्तीति दोषोऽस्तीति । अस्मत्ते स नास्ति । किंच परव्याख्याने ऋग्वेदादिवेद्यविलक्षणत्वाद् ब्रह्म, “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य” इति स्मृति पीडयेत् । अतः ऋग्वेदादिजन्यं ज्ञानं ब्रह्मविषयकमेवेत्येव युक्तम् । अतः परापरज्ञानशब्दितापरोक्षपरोक्षज्ञानविषयत्वं ब्रह्मण एवेति भाष्यकारीया साधीयसी ॥ ५ ॥

यत्तदद्रेश्यं . . घीराः ॥ अद्रेश्यम् अदृश्यं ज्ञानेन्द्रियविषय (यन्) । अग्राह्यं पाष्ठादिकार्यज्ञानोपादानाद्यविषय (यन्) । अगोत्रं कुलरहितम् । अवर्णम् अपेनप्रसङ्गादिकम् । अवक्षुश्चोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम् ।

६. भाष्ये ‘अविषयः’ इति प्रथमान्तपाठे ‘यददृश्यत्वादि-विशिष्टम्, यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति तदव्ययम्’ इति योजना । सुखदममित्यन्तस्य प्रथमान्तत्वात् प्रथमाधे व्यत्ययेन द्वितीया ग्राह्या । यद्वा आनुपूर्व्या प्रतिपदं क्रमेण व्याख्यानेत्यन्वयः । यथायोगमभिमतः । एवं बहुलं शाब्दरे । एवं च नित्यमित्यादि द्वितीयान्तम् । उक्तविशेषणविशिष्टमित्यस्य अपाणिपादत्वान्तं विशेषणविशिष्टमित्यर्थः । तथा च यदपाणिपादत्वान्तविशिष्टं भवति, यत् नित्यं विभुं सर्वगतं सुखदमं भूतयोनिं परिपश्यन्ति, तदव्ययमिति योजना ।

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद् भूतयोनि परिपश्यन्ति धीराः॥
 [यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।
 तत् प्रसिद्धम्। अषाणिपाद कर्मेन्द्रियरहितम्। नित्यं कालापरिच्छिन्नम्।
 विभु देशापरिच्छिन्नम्। सर्वगत सर्वत अन्त प्रविश्यावसितम्। तत्
 हेतुमाह—सुसूक्ष्ममिति। उक्तविशेष[ण]विशिष्टं यत्तत् अव्य-
 यम् = अथ परा यथा तदक्षरमित्यत अक्षरशब्दनिर्दिष्टमित्यर्थः। यद्
 भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः। धीराः प्रज्ञाशालिनो यतत्(यत्)
 सर्वभूतोपादानतया पश्यन्तीत्यर्थः। “योनिशब्दस्योपादानयचनत्व ‘यथो-
 णानामि सृजते गृह्णते च’ इति बावयशेषादवगम्यते” इति प्रकृत्य-
 धिकरणे भाषितम् ॥ ६ ॥

ननु भूतयोनिशब्दनिर्दिष्ट सर्वोपादानत्व ब्रह्मणो न संभवति।
 घटादिषु मृदादेरेवोपादानत्वदर्शनात् ब्रह्मण उपादानत्वासंभवात्
 इत्याशङ्क्य मृदादिष्वपि ब्रह्मण आत्मतया व्याप्तत्वान्मृदादिरूपस्य ब्रह्मण
 उपादानत्वे नानुपपत्तिरित्यभिप्रेयन् आह—यस्मात् परं नापरमस्ति
 किञ्चित्। अत परशब्द उत्कृष्टवचन। अपरशब्दोऽन्यवचन।

अविषयमिति पाठे अद्रेक्ष्यमित्याद्यपि द्वितीयान्तम्, ‘यत्तत्, यदव्ययम्
 तदद्रेक्ष्यमित्यादिसुसूक्ष्मत्वाच्चविशिष्टं भूतयोनि परिपश्यन्ती’ति यो-
 जना। उक्तविशेषणेत्यादि। विद्याद्वयवचन्याधिगम्यन्यादिविशिष्ट-
 मित्यर्थः। यत्तदित्यत्र तच्छब्दस्योक्तविशेषणविशिष्टमित्यर्थः। श्रुत-
 प्रकाशितानाम् ‘अद्रेक्ष्यं ज्ञानेन्द्रियान्निषेधः’ इत्येवं प्रथमान्तमेव
 व्याख्यातम्। अर्थान्तरमप्यद्रेक्ष्यादिपदस्योक्तम्। अनेन यत्तच्छब्दानां
 बाध्यमेवेति निर्दिष्टं तत्रोपर्युक्तं। अविषयमिति तु शाङ्करे ॥

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ७ ॥]

यस्मादन्यदुत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः । नात्र यदापरयोर्द्वयोरपि निषेधः । तथा सति नञः सकृच्छ्रुतस्याऽऽवृत्तिप्रसङ्गात् । यस्मान्नाणीयो न ज्या-
योऽस्त कश्चित् । अणीयाणीयान् महतो महीयानिति भावः । “अणी-
यस्त्वं सूक्ष्मत्वम् । व्यापित्वमिति फलति (यावत्) । ज्यायस्त्वं सर्वेश्वर-
त्वम् । सर्वव्यापित्वात् सर्वेश्वरत्वादस्यैव, एतद्व्यतिरिक्तस्य कस्याप्यणी-
यस्त्वं ज्यायस्त्वं च नास्तीत्यर्थः” इति चेदर्थमंग्रहे व्याख्यातम् ।
कश्चिदिति लिङ्गत्वत्ययश्छान्दसः । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः ।
मन्तव्या[न्यवस्त्य]भावाद् वृक्षवदपणतत्त्वभावः सन् जगत्प्रयानमृतः परम-
पदे आस्त इत्यर्थः । तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । निवमतार्थमन्तः-

७. द्वितीययस्यात्पदानन्तरमपि अपरमिति पदमनुपज्यते ।
यस्मादन्यत् किञ्चित् अणीयो न भवतीत्येवमर्थः । अमिहितश्चादिति ।
१-२-२३ सूत्रे प्रवृत्तसर्वतपदरूढिमङ्गनिरूपणावसरे । तत्रैव
स्थानेऽयं मन्त इति च २२ सूत्रे तत्र व्यक्तम् ; ‘भूतयोन्यक्षरमभि-
धायानन्तरमेव, यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिदिति समाभ्यधिरू-
निषेधस्योपक्रमावगतत्वात्’ इति व्याख्यानात् । एवं पराधिकरण-
(३-२-३५) भाष्यमप्यस्य मुण्डकगतत्वे गमकं स्यात् । तत्र हि
“तत्रैव ततोऽन्यस्य परस्य प्रतिषेधात्” इति भाषितम् । तत्रैति
पदस्य श्वेताश्वतरोपनिषदीत्यर्थ उक्तः श्रुतप्रज्ञाशिक्षायाम् । अद्यापि
मुण्डकतीर्त्तिरीयश्वेताश्वतरत्रयग्रहणेन पूर्वपक्षे त्रितयगतेनैकरूपेण
मन्त्रेण तन्निरासः निवृत्य इति उपनिषत्त्वयं तत्रैति प्रहीतमुचितम् ।

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयस्संभवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् संभजतीह विश्वम् ॥
प्रथिष्टेन सर्गमिदं व्याप्तमित्यर्थः । अतश्च मृदादिशरीरकस्य ब्रह्मणो घटा-
दावप्युपादानत्वसम्भवाद् भूतयोनिव नानुपपन्नमिति भावः ॥ अयं
मन्त्रः केपुचित् कोशेषु न दृष्टः, कैश्चिद्व्याकृतः । तथाऽपि ध्या-
सार्यैः, “अक्षरपुरुषस्य, ‘यस्मात्परं नापरमस्ती’ति समाभ्यधिकनिषेध-
श्चोपक्रमावगतः ” इत्यमिहितत्वाद् प्रक्षेपशङ्काहं इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

ननु लोके उपादानस्य स्वभिन्ननिमित्तकारणसापेक्षत्वदर्शनादेक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानमनुपपन्नम् । किञ्च एकस्य ब्रह्मणः परस्परविलक्षणा-
नन्तप्रपञ्चोपादानत्वमपि न सम्भवति । किञ्च घटाद्युत्पत्तावुपादानभूत-
मृत्पिण्डादिषु पूर्वावस्थोपमर्दो दृश्यते । आकारोपादानभूतासु इष्टकासु
चतुरश्रत्वादिलक्षणपूर्वाकारतिरोधानः दृश्यते । अक्षरशब्दितस्य निर्विकार-
स्य ब्रह्मणः पूर्वाकारोपमर्दतिरोधानयोरसम्भवेनोपादानत्वं न सम्भवती-
त्याशङ्क्याऽऽह यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च । “यथोर्णना-
भिर्हृदयादूर्णाः सतत्यक्त्रते । तथा विहृत्य मयस्ता असत्येव जनार्दनः ”
इत्युक्तरीत्या यथा लताख्यकीटविशेषस्य स्वान्तस्थिततन्तुनिसारण-
तत्प्रवेशनयोर्निरपेक्षकर्तृत्वम्,—यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति—
यथैकस्या एव पृथिव्या पूर्वावस्थोपमर्दनिरोधानाभावेऽपि विलक्षणा-
माणयुक्त्यन्तरसत्त्वाद्यादरातिशयेन व्याख्याने विशिष्य तद्ब्रह्मण-
मिति । अत एव भाष्यसंमतेरतिशयादेतन्मात्रमिह व्याख्यातमित्यत्र, न
तु व्याख्यानमृदीतापूर्वमुण्डकमन्त्रान्तरवत् उपेक्षेति । मन्त्रोऽथ श्वेता-
श्वतरे (३) तैत्तिरीयनारायणेऽपि (१०) ।

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ९ ॥

नन्तौषध्युपादानत्वम्, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि—यथा जीवतः पुरुषस्य—चेतनस्य अचेतनकेशलोमाद्युपादानत्वम्,— तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम्—एवमेव निमित्तान्तरनिरपेक्षादुपादेयविलक्षणात्रिविकारात् परमात्मनः परस्परविलक्षणं चेतनाचेतनात्मकं निखिलं जगत् संभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो विश्वोत्पत्तिप्रकार उच्यते—तपसा चीयते ब्रह्म । तपसा ज्ञानेन । ‘यस्य ज्ञानमयं तपः’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । चीयते उपचीयते । ‘बहु स्या’मिति संकल्परूपेण ज्ञानेन ब्रह्म सृष्ट्युन्मुखं भवतीत्यर्थः । ततोऽन्नमभिजायते । “अद्यतेऽस्ति च भूतानि” इति भोग्यभोक्तरूपचेतनाचेतनसंघातलक्षणमव्याकृतं परस्मात् ब्रह्मणो जायत इत्यर्थः । अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् । तस्मात् समष्टिरूपचिदचित्संघातात्मकात् अन्नशब्दितादव्याकृतात् मुख्यः प्राणः,

९. ‘अद्यतेऽस्ति च भूतानी’ति निर्वचनमुत्तरमन्त्रगताग्रपदविषये व्यासार्थोक्तम् । अत्र तु “वद्यत इत्यन्नम्” इत्येव भाष्यम् । अथाप्यत्रापि तत्संभवस्याविशिष्टत्वात् तत् दर्शितम् । तस्य तैत्तिरीयवाक्यस्य, “अदन्तमस्ति, अन्नं मृत्युं तमु जीवातु माहुः” इत्यादिरीत्या अचेतनगतात्त्वत्वाद्यमानत्वोभयप्रतिपादकत्वात् भोग्यभोक्तरूपेत्येनदव्याकृतविशेषणम् ; न तु चेतनाचेतनविशेषणमिति युक्ततरम् । अचेतनस्य भोक्तृत्वं भोग्यास्तरेणेव भोक्तृशरीराकारेण परिणामा-

यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमग्नं च जायते ॥ १० ॥

इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

—:~::~:—

अन्तःकरणम्, सत्यशब्दितो भोक्तृवर्गः, स्वर्गादयो लोकाः, कर्मसु आयत्तममृतं च ; अमृतत्वसाधकं(नं) कर्मेति यावत् । अथवा कर्मस्त्विति निर्धारणे सप्तमी । कर्ममध्ये मोक्षार्थं कर्मेत्यर्थः । एतत् सर्वमभिजायत इति पूर्वेणान्वयः । एतत् सर्वं भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टम् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्तोक्ततपश्शब्दं विवृण्वन् भूतयोनिभूतस्य ब्रह्मणः सृष्ट्युपकरणं सार्वज्ञ्यं दर्शयति यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानवान् । सर्ववित् तत्तद्वस्तुगतसर्वप्रकारकज्ञानवान् । स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वविषयकज्ञानवत्त्वमस्मिन् मन्त्रे भूतयोनिर्विधेयम् ; अप्राप्तत्वात् । यस्य ज्ञानमयं तपः इत्यनेनांशेन पूर्वमन्तोक्ततपश्शब्दविवरणम् । यस्य ब्रह्मणः संकल्परूपज्ञानव्यतिरेकेण जगत्सृष्ट्युपयुक्तं कर्मान्तरं नास्तीत्यर्थः ।

‘ततोऽन्नमभिजायते’ इत्यादिकमनुवदति—

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमग्नं च जायते । तस्मात् संकल्पेन

दपि भवति ॥ “कर्मस्वायत्तममृतम्” इति धृतप्रकाशिकाव्याख्यानायसरे, ‘स्वर्गापवर्गंति भाष्यानुरोधात् कर्मस्त्वित्यस्य लोका इत्यत्राप्यन्ययः’ इति भावप्रकाशिका ॥

१०. एतदिति पदस्य, ‘ततोऽन्नमभिजायते’ इत्यनुसारेण कार्याकारमित्यर्थो भाषितः । तदिह दर्शयति अन्नशब्दनिर्दिष्टमेतदिति ॥

॥ प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥

हरिः ओम्—तदेतत् सत्यम् ॥

सृष्ट्युन्मुखाद्ब्रह्मणः । 'ततोऽन्नममिजायत' इत्यत्रान्नशब्दनिर्दिष्टम् एतत् अव्याकृताख्यं ब्रह्म साक्षाज्जायते । तद्द्वारा नामरूपवत्, "अघतेऽति च मृतानि"ति अन्नशब्दनिर्दिष्टमोग्यभोक्तृरूपं च जायत इत्यर्थः । यद्यप्यस्मिन् मन्त्रे सर्वज्ञत्वाद्यनुवादेन ब्रह्मशब्दिताव्यक्तादिहेतुत्वं विधीयत इति प्रतिभाति, तथाऽपि तस्य पूर्वमन्त्रप्राप्तत्वेन विधेयत्वा-संभवादप्राप्तस्य सर्वज्ञत्वस्यैव विधेयत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

ननु सर्वज्ञमर्षविच्छब्दयोरपौनरुक्त्याय सर्वज्ञशब्दस्य रुद्धि-भ्युपगन्तव्या । "कृशानुरेताः सर्वज्ञः" इति निषण्डुपाठेन सर्वज्ञशब्दस्यो-मापत्तौ रुद्धत्वात् । तस्मात् सर्वविदो देवनान्तराक्षिमित्तमृतात्, 'तपसा चीयते ब्रह्म' इति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टमुपादानं ब्रह्म अन्यदेव भवितुमर्हति । तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्त्रं च जायत इति चोपादानमृताद् ब्रह्मणो निमित्तभूतेश्वरस्य भेद एव प्रतीयत इति चेत्—'यः सर्वज्ञः सर्व-वित् यस्य ज्ञानमयं तपः' इति, तपसोपचीयमानतया पूर्वमन्त्रनिर्दिष्ट-स्याक्षरब्रह्मण एव सर्वज्ञत्वसर्ववित्त्वयोः प्रतीत्या तयोर्भेदासंभवात् । निमित्तोपादानभेदविवक्षायामेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानासंभवेन, 'कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति प्रश्नप्रतिवचनत्वासंभवेन प्रतिषिपादयिषितप्रधानार्थविरोधप्रसङ्गादित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ १० ॥

इति प्रथममुण्डकप्रथमखण्डप्रकाशिका ।

तदेतत् सत्यम् । सत्यं नित्यम्, उत्पत्तिविनाशादिपटुभाव-

मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि ।
तान्याचरथ(न) नियतं सत्यकामाः एष च पन्थास्सुवृतस्य लोके
(सुवृतो ब्रह्मलोकः) ॥ १ ॥

विकारशून्यमित्यर्थः । मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् ।
अतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारसमर्था वेदेषु यानि अग्निहोत्रादिकर्माणि दृष्टवन्तः ।
तानि त्रेतायां बहुधा संततानि । तानि त्रेतायां गार्हपत्यादिषु
वैतानिकामिषु यावज्जीवं कर्तव्यतया अधिकारिमन्त्रफलभेदेन बहुधा
विहितानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामाः । सत्यकामाः स्वत-
स्तस्य परं ब्रह्मैव कामयमानाः । फलाभिसंधिरहिता सन्त इत्यर्थः ।
तानि कर्मण्याचरत, अनुतिष्ठत । कर्मणा ब्रह्ममाप्तिहेतुत्वं ज्ञानद्वारेति
द्रष्टव्यम् । एष च पन्थास्सुवृतस्य लोके । सुवृतस्य सुनुष्ठितस्य
ब्रह्मज्ञानस्य लोके फले मोक्षे साध्ये एष च पन्था इत्यर्थः ॥ १ ॥

एव ब्रह्मविद्याज्ञतया फलाभिसंधिरहितकर्मानुष्ठानं विधाय,
'फलाभिसंधिपूर्वकस्य तु कर्मणः, अथवाचदनुष्ठितस्य न प्रतिपदोक्तफलजन-

१. आचरयेति लटो निदेशात् 'युष्माभिर्यस्तुनः फलकामैः
कर्मण्याचर्यन्ते । स नूनम्, 'एष च पुण्यस्सुवृतो ब्रह्मलोकः' इति
वक्ष्यमाणवचनमुल्लेखस्वामिन्लोक प्रत्येव च. पन्था इत्यर्थो घटते ।
अथापि लोटः स्थाने लटप्रयोगस्य, 'तमेवैक जानथ', 'अन्या वाचो
विमुञ्चथ', 'ओमित्येव ध्यायथ' इत्येव बहुल दर्शनात्, 'क्रियायानेषः',
'क्रियावन्तः श्रोत्रियाः' इत्यादि वक्ष्यमाणम्, अत्र 'नियत', 'सत्ये' ति-
पदद्वयस्वारस्य चाऽऽलोच्य एवमर्थो भाषितः । न च मुमुक्षून्
उपसन्नान् प्रति, युष्माभिः काम्यकर्माचर्यत इति वक्तुं युक्तम् ।

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने । तदाऽऽज्यभागावन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत् (प्रतिपादयेच्छ्रद्धया हुतम्) ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौ(दर्शपू)र्णमास[मचातुर्मास्य]मनाग्रयणमतिथिचर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवं [अथद्वया] अविधिना हुतमासप्तमान्

कत्वम्, प्रत्युत प्रत्यवायजनकत्वमेव, यथावदनुष्ठितस्यापि तस्य सत्य-
लोकपर्यन्तफलकत्वमेव' इत्याह — यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे
हव्यवाहने । यदा, इन्धनादिभिर्दीपितेऽग्नौ, यस्मिन् काले ज्वाला
चलति । तदाऽऽज्यभागावन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत् । तदा
तस्मिन् काले आज्यभागयोः मध्ये आहुतीः प्रक्षिपेदित्यर्थः । [अथद्वया
तद् सुहुतं भवेदित्यर्थः] ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौ(पू)र्णमास [मचातुर्मास्य] मना-
ग्रयणमतिथिचर्जितं च अहुतमवैश्वदेवमथद्वया अविधिना हुतम्
आमप्तमास्तस्य लोकान् दिनस्ति । दर्शारुय(दर्श)पूर्णमासारुयेष्ट्य-
ननुष्ठाने, नवान्तस्वीकारार्थशरत्कालकर्तव्याग्रयणारुयेष्टिविशेषाननुष्ठाने,
अतिथिसत्कारौपासनहोमवैश्वदेवाननुष्ठाने, अथद्वैधुयै, यथाशामम-
ननुष्ठाने, अनुष्ठितमप्यग्निहोत्रकर्म तस्य सुकृत्फलं सर्वे सप्तपुरुषपर्यन्तं
नाशयतीत्यर्थः । यद्यप्यग्निहोत्रस्य न दर्शपूर्णमासादिकमज्ञम् ; तेषां
पृथक्फलस(व)त्त्वात् — तथाऽपि नित्यनैमित्तिक सकलं कर्मानुवेयमित्यत्र
तत्पर्यम् । अत एव भगवता माध्यकुता, “श्रुतिस्मृतिचोदितेषु कर्मसु

२. आज्यभागयोर्मध्य इति । आज्यभागद्वयहोमस्यानभूताह-
वनीयान्तर्गतदक्षिणोत्तरपार्श्वमध्ये इत्यर्थः ॥

[मात्] तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥

[सप्त ते अग्ने समिध सप्त जिह्वा सप्तर्षय सप्त धाम प्रियाणि ।

सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीः षष्ठ्यस्वा घृतेन ॥]

काली काली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी (रुची) च देवी लेलापमाना इति सप्त जिह्वा ॥

एकतरकर्मवैधुयेंऽपि इतरेषामनुष्ठितानामपि निष्कलत्वम्, अथथानुष्ठितस्याननुष्ठितम् । चाभिधाय" इति मन्तार्थो विवृत ॥ ३ ॥

काली काली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च (चिश्च) देवी लेलापमाना इति सप्त जिह्वाः । देवीत्येतत् विश्वरूप्या विशेषणम् । इति 'लेलापमानाः सप्त जिह्वाः' इत्यन्वय ॥ ४ ॥

३ आसप्तमान्—आसप्तमान् सप्तमपुरषपर्यन्तान् लोकान् फलानि पुत्रपानिति वा । आसप्तमादित्यपि पाठ ॥

तै सं १-५-३ विद्यारण्यभाष्ये, समिध "अश्वत्यो दुम्बर-पलाशशमीविरुद्धताशनिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः ऋषयः, समिस्संपादनार्थं मन्त्रा अश्वो रूपवृत्तेत्यादयः, धाम=स्नानानि आहवनीय-गार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्याद्यसंख्यप्राजहिताग्नीध्रीयास्यानि, होत्रा. होतृप्रमुखा वषट्कर्तारि होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छसी पोता नेष्टा अग्नीध्रोऽच्छावाकश्च । आपृणस्य पूरय" इति । "सप्तजिह्वस्सप्तधा " इत्यत्र श्रीभट्टपरशरविष्णुसहस्रनामभाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

४ विश्वरूपीति पाठोऽपि बहुत्र । सप्तानां नामान्तराण्यपि हिरण्या वनका रक्ता वृष्णा सुप्रभा अतिरक्ता बहुरूपेति । तत्र रूपपदमेवास्ति ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥
एहेहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिर्मर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहुतयो ह्याद-
दायन् । एतेषु दीप्यमानेष्वग्निजिह्वामेदेषु विहितकालानतिलङ्घनेन
होमद्रव्यं गृहीत्वा योऽग्निहोत्रादि कर्माऽऽचरति । तं नयन्त्येताः
सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवामा । अधिवसती
त्यधिरावा । यस्मिन् सत्यलोके देवानां पतिरसमानो हिरण्यगर्भ
आस्ते, तत्र ता आहुतयः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा तं यजमान
प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एहेहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिर्मर्यजमान
वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः
सुकृतो ब्रह्मलोकः । सूर्यस्य रश्मिसपृक्ता, अत एव सुवर्चस आहुतय
तं यजमानमर्चयन्त्य, 'सुकृतसाध्यं पावनं एष चतुर्मुस्तनोको वा
भवदीयः = भवत्स्वामिक' इतीदृशी प्रिया वाचं वदन्त्य एतेगीत्याह
यन्त्य तं यजमानं ब्रह्मलोकं प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

५ आहुतय आददायन् । आहुतिद्रव्याण्याददान इत्यर्थः ।
आहुतय इति प्रथमाप्रयोगद्वयान्दस । उत्तरार्धान्वयो वा । होमद्रव्य-
मिति कर्म, अध्याहारत्वात् । आहुतयस्तमाददाना इति भावप्रशिक्षाः ।
आददायन्नित्यनुत्तरत्र तदाऽन्येति ॥

ह्रवा हेते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवर येषु कर्म ।

एवं ब्रह्मलोकपर्यन्तसाधकान्यपि कर्माणि क्षयिफलनया निचन्ने-

ह्रवा हेते अदृढा यज्ञरूपाः अष्टादशोक्तमवर येषु कर्म ।
 षोडशत्विक्पत्नीयजमानरूपाष्टादशकर्त्ताश्रितत्वेनोक्तम् अत्र फलमि-
 सधिमत्तया अश्रेष्ठ कर्म येषु यजमानेषु वर्तते, एते यज्ञरूपाः यज्ञप्र-
 धाना पुरुषा जीर्णनौका इव सत्सारार्णवसत्तरणासमर्था इत्यर्थः । यद्वा
 अष्टादशस्मृत्युक्तं स्मार्तं कर्म येषु श्रौतकर्मेषु तदधिकारमपादकत्वेन
 अवरम् अङ्गभूतं भवति, तान्यपि श्रौतानि यज्ञात्मकानि कर्माणि

७ अष्टादशोक्तमिति । अयं द्वयं तावत् अलोक्तम् । “तच्च-
 ग्राम्यान् पशूनालभते नवाऽऽरण्यान्, उभयान् पशूनालभते”
 इत्युक्ताष्टादशपशुहविष्कं कर्मत्यर्थान्तरमपि धृतप्रकाशिकायाम् ।
 यज्ञरूपा यज्ञतिरिहिका एते अष्टादशत्विज इति अष्टादशपदं पृथगपि
 कुर्वन्ति (शाकरे) । तदनुसारे षोडशेत्यादिभाष्य उक्तपदमात्रविरण
 ग्राह्यम् । माध्वव्याख्याने अष्टादशविद्यास्थानानि यज्ञनिरूपकाणि
 ह्रवा इत्यप्यर्थः कैश्चिदिष्टो दर्शितः । मुण्डकारण्ये चतुर्दश विद्या
 स्थानानि कण्ठोक्तानि । नूनं यस्याग्निहोत्रमिति पूर्ववाक्योक्तान्
 यज्ञान् अष्टादशधा विभज्य ते ह्रवा इत्युक्तो आजस्य लक्ष्यते, यतः —
 पूर्वोक्तानां प्रयोगभेदकृतमेदेन विभागे अग्निहोत्रं सायं प्रातरिति
 द्वे, दर्शपूर्णमासौ द्वौ, चातुर्मास्यवर्षाणि वैश्वदेववरुणप्रघाससाक-
 मेघशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि, अज्ञायणमेकम्, अतिथिपूजन
 मेकम्, श्रीपालनहोमौ सायं प्रातरिति द्वौ, वैश्वदेवे द्वे प्रातस्साय
 मित्येव चतुर्दश सिद्ध्यन्ति । प्रातर्वैश्वदेवेन सहानुष्ठीयमानानां
 पञ्चमहायज्ञान्तर्गतानां चतुर्णामुपलक्षणेनाष्टादशत्वं सुवचम् ।

268 सपरिष्कारभाष्योपेता मुण्डकोपनिषत् सु. 1, ख. 2.

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।

जह्मन्त्यमानाः परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।

शोकान्बुधितरणे साधनानि न भवन्तीत्यर्थः । एतच्छ्रेयो येऽभि-
नन्दन्ति मूढाः, जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति । एतत् कर्म
श्रेयःसाधनं मत्वा ये हृष्यन्ति, ते जरां मृत्युं च मूढो गच्छन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्य-
मानाः । अविवेकप्रधानाः, स्वयमेव धीमन्तः, 'उद्दपोहक्षमधीशालिनः'
इति मन्यमानाः । जह्मन्त्यमानाः परियन्ति मूढाः । जरारोगा-
द्यनेकानर्थवातैर्भृशं हन्यमाना मूढाः परिभ्रमन्ति । अन्धेनैव नीय-
माना यथाऽन्धाः । स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

एतदेव विशदयति--अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः । पशुति-
मण्डले देवमनुष्यादिवहुविधाभिमानितया वर्तमानाः । वयमेव (१)
कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः । बालाः अज्ञानिनः, 'वयमेव
कृतार्था' इत्यभिमानं कुर्वन्ति । यत् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् ।

भास्तामेतदेवम्, अन्यथा वा ॥ अदरं येषु कर्मेत्येतत् पूर्वाधं एवा-
न्यततयाऽत्र व्याख्यातम् । येषु पुरुषेष्वपरं कर्मेत्यर्थोत्तरत्रान्यथ
दृष्टः श्रुतप्रकाशिकायाम् । तत्र च भावप्रकाशिका, फलामिसन्धि-
मत्कर्मकारिकां तदभिनन्दितृणां च जरामृत्युवश्यत्वमिति ॥

८. मन्त्रोऽयं कठोपनिषदि (२) । दन्द्रम्यमाणा इति विशेषः ॥

यत् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् तेनाऽऽतुरा क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥
 इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठ नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा ।
 नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनु भूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा (चा)विशन्ति ॥
 तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्या चरन्त
 (ग्रहचर्यं चरन्ति) ।

कर्मफलस्वर्गादिरागात् कर्मठा तत्त्व यतो न जानन्ति, तेनाऽऽतुराः
 क्षीणलोकाश्च्यवन्ते । तेन तत्त्वज्ञानाभावादेव हेतोः क्षीणे पुण्ये
 मर्त्यलोकं विशन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठम् । इष्टं यागादि । पूर्तं खातादि ।
 एतदेवाखिलपुरुषार्थसाधनं मन्यमाना । नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते
 प्रमूढाः । श्रेयोन्तरं न जानन्तीत्यर्थः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनु
 भूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति । ते सुकृते सुकृतसाधये स्वर्ग-
 लोकाश्चूर्ध्वलोके कर्मफलमनुभूय इमं लोकं मनुष्यलोकम्, ततो हीनतरं
 वा नरकादिलक्षणं विशन्ति ॥ १० ॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो.....
 ह्यन्यथात्मा । ये सन्वासिनः कृतश्रवणमनना बने स्थित्वोपरतकरण
 ग्रामा तपश्शब्दितं ब्रह्म च तदादराविशयरूपश्रद्धा च सेवन्ते, ते

१० हीनतरं चेति चकारपाठेषु पाकारार्थः । हीनमनुष्य-
 लोकयोः क्रमेण गच्छन्ति श्रद्धया कश्चित्समुद्ययोपि स्यात् । हीनपदं
 सुखहीनित्यर्थः ॥ १० ॥

११ उपायश्च ॥ ११ ॥ इति तपश्श्रद्धयोराधारत्वविवक्षया
 द्वितीया । फलितमाह सेवन्त इति । सेवा भक्तिरुपास्ति । भजति
 चोपवेशार्थक आसयातुरिव निवासार्थकोऽयमप्युपपूर्वकस्सेवार्थकः ।

सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यन्नामृतः स पुरयो ह्यययात्मा ॥ ११
 परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यदृतः वृतेन।
 तद्विधानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥
 तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
 येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥
 इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ इति प्रथममुण्डकम् ॥

विधूतपापाः सूर्यखण्डलं भित्त्वा — “सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उमे यत्
 देवानामधिदेव आस्ते” इति पर्वहविषायुक्त, हेयप्रत्यनीकः, ‘सदैक-
 रूपाय’ इति प्रमाणप्रतिपन्ननित्यविमहयुक्तो यज्ञाऽऽस्ते, तत्र यान्तीत्यर्थः ।
 “ये चेमेऽण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते” इत्यत्र तपश्शब्देन ब्रह्मोच्यते ।
 बृहदारण्यके, ‘श्रद्धां सत्यमुपासत’ इति तपश्शब्दस्याने सत्यशब्द
 प्रयोगात्; सत्यशब्दस्य ब्रह्मपरत्वात्” इति व्यासार्थिरुक्तत्वात् तपश्शब्दे
 इत्यत्र तपश्शब्दो ब्रह्मपरः ॥ ११ ॥

विरक्तम्य परब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानेच्छोर्गुरुपसदनं विधीयते—
 परीक्ष्य लोकान्प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

व्यासार्थिरिति । अनियमाधिकरणभाष्यमप्यत्र मानं द्रष्टव्यम् । यद्यपि
 तपःपदस्य भगवतीव, श्रद्धापदस्य लक्ष्म्यामपि दर्शनात् ‘श्रद्धया
 देवो देवत्वमश्नुते’ इत्यत्र तथा व्याख्यानाच्च लक्ष्मीनारायणविषय-
 मुपासनमित्यर्थ उचितः । एवं ‘श्रद्धां सत्यमुपासते’, ‘श्रद्धा तप
 इत्युपासते’ इत्यादि । अथापि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासीतानामित्यादि-
 भाष्यमनुसृत्य प्रसिद्धार्थ एव दर्शितः । तेन पञ्चाशिविद्यानिष्ठानाम-
 त्यन्तविलम्बसहत्वात् किञ्चिच्छ्रद्धावैरस्यं ब्रह्मविशेष्यकोपास्त्यभाष्य
 सिध्यति । विरजा इति । आपर्पणकारान्तत्वम् ।

(श्रु प्र) "अस्मिन् वाक्ये न्यायसिद्धार्थानुवादेन गुरुरप
सत्तिर्विधीयते । कर्मचिंतान् कर्मसचितान् कर्मवप चन् लोकान्
परीक्ष्य—मीमांसान्यायैर्निरूप्य ब्राह्मणः अवातसाहसशिरस्कवेद ।
य इत्याध्याहार्यम्, स इत्युत्तरत्र श्रवणात् । अकृत नित्य ।
अत्र पुरुषो विशेष्य, लिङ्गनशात्, अक्षर पुरुषमित्यनन्तरोक्तेश्च ।
कृतेन कर्मणा । नास्ति न सिध्यति-न लभ्यते । इतिकरण द्रष्टव्यम् ।
इति यो निर्वेदमायात्, स तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् । एकारेण
नियमविधित्वमवगम्यते । समित्पाणिः अरिक्तपाणि । 'रिक्तपाणिस्तु
नोपेयात् राजानं दैवतं गुह्यम्" इति हि स्मर्यते । श्रोत्रिय श्रुतवेदान्तम् ।
ब्रह्मनिष्ठ ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तम् । श्रुतवेदान्तोऽपि रुचिमेवादब्रह्मनिष्ठो
नोपगन्तव्य इति भावः । अभिगच्छेदित्यन्वयः । शमो बाह्येन्द्रिय
नियमनरूप, 'प्रशान्तचित्तायेत्यन्तं करणनियमनस्योक्ततया पारि
शेष्यात् । एतेन श्रवणोपयुक्तमवधानं विवक्षितम्, न तु उपासनोप
युक्तात्यन्तेन्द्रियजयादि । तस्मै स विद्वान् प्रोवाचेत्यन्वयः । येनेति
निर्देशो विज्ञानाभिप्रायः । तद्विज्ञानार्थमिति हि प्रकृतम् । सामान्यन
कारणाभिप्रायो वा । लिङ्गव्यत्ययो वा । अक्षर स्वरूपेणाविकारम् ।
सत्य गुणतोऽप्यविकारम् । आभ्यामचिज्जीवव्यावृत्तिः । तां ब्रह्मविद्यां
प्रोवाच प्रज्ञादित्यर्थः इति वेदान्तमारे व्याख्यातम्" ।

१२ कर्मचित्तानित्यत्र कर्मजित्तानिति प्राचीनपाठ इति केचित् ;
जयतीमान् लोकानित्यादिनिर्देशस्यैव दशनादिति । मुण्डकेऽपि
जयतिरधिकः । अस्मिन् वाक्ये इत्यादि श्रुतप्रकाशितानुवादः ।

एतच्छ्रुत्यर्थं हृदि निधाय भगवता वादरायणेन शास्त्रारम्भे,
 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रितम् । तस्य चायमर्थ — अथ षोड-
 शलक्षणकर्मविचारानन्तरम् । अतः कर्मणामल्पास्थिरत्वाधिगमसहि-
 तानन्तस्थिरफलापातप्रतीतेर्हेतो ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मविचार कर्तव्य इति ।
 कर्मविचारे [हि] सति, "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनं सुकृतं
 भवति" इत्यादिभिरक्षय्यफलकृत्वेन श्रुतानामपि चातुर्मास्यादीनाम्,
 "प्रत्यब्दं चातुर्मास्यैर्यजेत" इत्यादिभिरावृत्तिविधानात्, ततोऽपि बहु-
 वित्तं यथायाससाध्याध्मेयविश्वजिदादीनामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यपसङ्गा-
 चातुर्मास्यादीनामक्षय्यफलत्वमापेक्षिकमिति निश्चित्य, अनन्तस्थिरफल-
 रूपं ब्रह्म च वेदान्तवाक्यैरापाततोऽवगत्य, तन्निर्णयाय ब्रह्मविचारे
 पुरुषं प्रवर्तत इति पर्यवसितोऽर्थः ।

ननु कर्मविचारे सति आवृत्तिविधानादिभिः कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं
 प्रतीयतां नाम । वेदान्तवाक्यैरनन्तस्थिरफलं ब्रह्म कथं प्रतीयताम्, सिद्धे
 ब्रह्मणि व्युत्पत्तिविरहात् । व्यवहाराधीनत्वादाय व्युत्पत्तिग्रहस्य । व्यवहारस्य

ननु कर्मविचार इति । अयं भावः — या हि कर्मजिज्ञासा
 पूर्वमुत्तरभागार्थभूतब्रह्मविचारप्रतिगन्धिकाऽऽसीत्, तदधीनं कर्म-
 विचारः पूर्वमीमांसात्मकः सप्रति सुतरां बाधकः, ब्रह्मविचारकारण-
 भूतापातप्रतीतिविधेयस्याप्यधुना प्राप्तत्वात् । कार्यं न शक्यं
 शक्ते, कार्यपरतयैव च प्रामाण्यस्य कर्ममीमांसातोऽवगमनोक्तं ।
 सिद्धब्रह्मपरत्वाभावावधारणेन विषयस्यैवासिद्धेरिति । एकभाष्ये
 परिहारार्थमेव सूत्रे अतः इति प्रयुक्तम् । समीचीनकर्मविचारो न

च कार्यान्वित एव सभवात् । तथा हि—‘गमानय’ इति वाक्यश्रवणानन्तरं गवानयने प्रवृत्त प्रयोज्यमुपलभ्य बालो व्युत्पत्तिः, इयं गवानयनप्रवृत्ति गवानयनकार्यज्ञानसाध्या गवानयनप्रवृत्तित्वात् मदीयगवानयनप्रवृत्तिवदिति तदीयकार्यज्ञानमनुमाय, तस्य च ज्ञानस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायितया शब्दजन्यता निश्चिनोति । ततश्च प्राथमिकव्युत्पत्तिग्रहे शब्दस्य कार्यज्ञानजनकत्वनिश्चयात् तदुपजीविद्वितीयादिव्युत्पत्तिग्रहोऽपि कार्यविषयक एवेति कार्यान्विते सिद्धार्थे व्युत्पत्तिग्रहासभवात् अत्युत्पन्नस्य शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावादनन्तस्तिरफलापातप्रतीत्यसमवात् ब्रह्मविचारो नाऽऽरभ्य इति पूर्वं पक्षः । अम्बातातादिभिश्चन्द्रादीन् अङ्गुल्या निर्दिश्य, अथ चन्द्र, अथ गौरित्यादिशब्देषु बहुश प्रयुक्तेषु भूयस्सहचारदर्शी बाल शब्दप्रयोगे तदर्थबुद्ध्युत्पत्तिस्वात्मनो दृष्ट्वा तयो कचिदौत्पत्तिकं सङ्गं निश्चिनोति । स एव शक्तिरिति गीयते । ततश्च सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिग्रहसमवात्, तान्त्रिका न्तरोपदर्शितमार्गैश्च सिद्धार्थे व्युत्पत्तिग्रहसमवादन तस्तिरफलापातप्रतीत्यसमवाद्ब्रह्मविचार आरम्भणीय इति तत्त सिद्धान्तं कृत ॥१२॥१३॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायाः प्रथममुण्डके द्वितीयं खण्डः ।

समाप्तं प्रथममुण्डकम् ।

— * —

वाचनः । प्रत्युत साधय इति तदज्ञापः । तान्त्रिस्तान्तरेति । अत्र शिष्ये प्रजाकारमीमांसकस्तरणि उपक्षेपेति भाट्टमीमांसकस्यापि वादिनयनिरुद्धम् । ‘आम्नायस्य विचार्यत्वात्’ इत्यादिजैमिनिस्मृत्यन्यपरं ग्राह्यम्, भाष्यादिदर्शितयुक्तितदचेति भावः ।

अथ द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

हरिः ओम् । तदेतत् सत्यम् ॥

यथा सुदीप्तात् पायसाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाऽक्षरात् विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥

तदेतत् सत्यम् । पूर्ववत् । यथा सुदीप्तात्...सरूपाः ।
अयोरोलकादिगतात् हन्यमानाद्वा वेदमादिषु सुदीप्ताद्वा पायसादनेकशः
सरूपाः विस्फुलिङ्गाः यथोत्पद्यन्ते । तथाऽक्षराद्....प्रजायन्ते ।
तत्र चैवापियन्ति । एवमेव सूक्ष्मचिदचिच्छरीराद्वक्षणः तत्सरूपाः
नानाविधस्थूलचिदचिद्रूपाः, भवन्तीति भावाः कार्यवर्गा उत्पद्यन्ते ।
तत्रैव लीयन्ते च ॥ १ ॥

दिव्यो क्षमूर्तः....परः । वृक्ष इव तन्वो दिवि तिष्ठ

१ सूक्ष्मचिदिति । अयं भावः—पूर्वं यथोर्णनाभिरिति मन्त्रे
ऊर्णनाभिपृथिवीपुरुषदृष्टान्तवयेण नियन्तुचेतनाचेतनाअचेतनत्रयं
मिलितं जगत्कारणमिति सूचितम् । एवञ्च तथाक्षरादित्यत्र अक्ष-
रादित्यस्य साक्षात् परम्परया चाक्षरत्वविशिष्टादित्यर्थः । क्षयाणा-
मप्यक्षरपदवाच्यत्वम्, अक्षरं तमसि लीयते, अमृताक्षरं हरः,
येनाक्षरं पुरुषं इति वाक्यैरवगतम् । यथा तदक्षरमित्यत्र यतद्वे-
द्यमग्रह्यमिति अचेतनाक्षरव्यावृत्तिः, अचक्षुश्श्रोत्रमिति जीवरूपा-
क्षरव्यावृत्तिः प्रवृत्ताक्षरस्य कियते । तद्विहापि स्फुलिगदृष्टान्तेन
दाहद्रव्यविशिष्टाग्निरुथनात् विशिष्टस्यैव कारणत्वं ज्ञायते । उत्तर-
मन्त्रे च 'अक्षरात् परतः परः' इति प्रधानरूपाक्षरात् ततः परभूत-
जीवरूपाक्षराच्च व्यावृत्ताक्षरोऽयं पुरुष इति तयोर्विशेषणत्वमा-
विक्रियत इति ।

दिव्यो ह्यमूर्त पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यज ।

अप्राणो ह्यमना शुभ्रो ह्यक्षरात् परत पर ॥ २ ॥

त्येक' इति द्युसबन्धित्वेन, 'तदपाणिपादम्' इति वा, 'नित्यं विभुम्' इति वाऽमूर्तत्वेन, 'तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' इति बाह्याभ्यन्तरसर्ववस्त्वात्मतया, 'अचक्षुश्चोत्तम्' इत्यनिन्द्रियत्वेन प्राणमनश्शून्यतया, 'येनाक्षर पुरुष वेद सत्यम्' इति विकाररूपदोषशून्यतया च दिव्यादि-शुभ्रपर्यन्तशब्दितश्च य, स अव्याकृतादक्षरात् य पर समष्टिपुरुष-तत्त्वादपि कारणत्वेन पर इत्यर्थः । प्रधानपुरुषयोस्तल्लन्यत्वादिति भावः । अक्षरान्परत इत्यत्र अक्षरशब्दः, अश्रुत इति वा, न क्षरतीति वा व्युत्पत्त्या स्वविकार-व्यापके नामान्तराभिलाषयोग्यक्षरणाभाववति अव्याकृते वर्तते, न तु भूतयोऽन्यक्षरे । भूतयोऽन्यक्षरस्य स बाह्याभ्यन्तर इत्यत्र तच्छब्दनिर्दिष्टस्य तत्त्वादेव परत्वासम्भवात् । न हि तस्यैव तत् परत परत्व संभवति, विरोधात् । न च-'अक्षरात्परत' इति पञ्चम्यो सामानाधिकरण्यमेवास्तु, ततश्च स्वविकारापेक्षया परभूतादव्याकृतात् अक्षरात् पर इत्येवास्तु, न त्वव्याकृताक्षरात्परभूतात्समष्टिपुरुषात्पर इति--इति वाच्यम् । परशब्दस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन अक्षरशब्दस्य

२ स बाह्येत्यत्र स इति पृथक्पदम्, न तु शाङ्कररीत्या सम-स्तम् । उक्तमिदं न्यायरक्षामणावपि । हिशब्दचतुष्टयं चान्यचतुष्टये सत्येवोपपद्यत इति निर्वन्धाभावात्प्राधान्यवादेकमेव चान्य वृत्तम् । अनिन्द्रियत्वेन प्राणमनश्शून्यतयेति । अचक्षुश्चोत्तमित्युपकरण-सामान्यशून्यत्वपरत्वात् प्राणमनश्शून्यत्वलाभ इति भावः । विकार-रूपदोषेति अजशुभ्रपदद्वयाभिप्रायेण ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च ।

ख वायुज्योतिराप. पृथ्वी(पृथिवी) विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

परत्वावधिसमर्पकत्वस्यैव युक्तत्वात् । न हि देवदत्तादुत्पन्नाद्भयमित्यतः पञ्चम्यो मामानाधिकरण्यप्रतीतिरस्ति । अनो यथोक्त एवार्थः ॥ २ ॥

विश्वसृष्टिमेव प्रपद्यति-एतस्मात्.....सर्वेन्द्रियाणि च । स्पष्टोऽर्थः । ख .. धारिणी । खम् आकाशः । ज्योतिः तेजः । विश्वस्य कृत्स्नस्य धारिणी । एतत् पृथ्वीविशेषणम् । इदं हि वारूय प्राणपादे वियत्पादे च विचिन्तितम् । प्राणपादे —, “असद्वा इदमग्र आसीत् । तदाहुः किं तदासीदिति । ऋषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत् । के ते ऋषय इति । प्राणा वाव ऋषयः ” इति जगदुत्पत्तेः प्राक् प्राणशब्दितानामिन्द्रियाणां सद्भावश्रवणात् प्राणोत्पत्तिर्वादिश्रुतयो जीवोत्पत्तिर्वादिश्रुतिवत् अन्यथा नेया इति “तथा प्राणाः ” इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, “तथा प्राणाः”-विषयादिवत् प्राणशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यपि उत्पद्यन्ते एव । ‘सदेव सोऽग्रेऽदमग्र आसीत्’ इत्यादिषु प्राक् सृष्टेः पक्त्वावधारणात्, ‘एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च’ इति इन्द्रियाणामाहत्योत्पत्तिश्च वणाद्योत्पद्यन्ते एव । न च इन्द्रियोत्पत्तिर्वादे जीवोत्पत्तिर्वादवन् अन्यथा नेयः, बाधकामावात् । ‘प्राणा वाव ऋषयः’ इत्यत्र प्राणशब्दस्य सर्वज्ञाचिह्नपिशब्दसमानाधिकरणतया परमात्मवाचित्वेनेन्द्रियशक्तित्वा-

१. ‘तथा प्राणा’ इति सूत्रं पूर्वेपक्षपरममिथं शास्त्रयोजनानुसारेण सिद्धान्तपरमप्यस्ति त्वयाशयेन सिद्धान्तेऽपि तद्ग्रहणम् । एकमेव सूत्रमुभयपरं योज्यते । तदिदं पूर्वेमीमांसायाम्, आनर्थक्यत्वात् तदङ्गेषु, उत्तरमीमांसायाम्, कस्यचित्प्राणादपूर्वेमित्यादीं विमृश्यम् ।

भावात् । कथं तर्ह्येकस्मिन् परमात्मनि, प्राणा वाव ऋषय इति बहु-
वचनोपपत्तिरिति चेत्-तत्ताऽऽह-“गौण्यसमवात् तत्प्राकृष्टुत्थे” । बहु-
वचनश्रुतिर्गौणी । तत् बहुत्वासमवात्, परमात्मन एव सृष्टे प्रागवस्थान-
श्रवणात् तस्यैव प्राणशब्देन प्रतिपादनीयत्वात् । “तत्पूर्वकत्वाद्वाच ” ।
वागिन्द्रिय[विषयनामधेयः]स्य वागिन्द्रियकार्याभिलषनकर्मभूतनामवाच्य-
वियदादिसृष्टिपूर्वकत्वात् प्रलये वागिन्द्रियादिकार्यशब्दाभिलाषादिप्रयो-
जनाभावात् न प्रलये तेषामवस्थितिरिति स्थितम् ॥

तथा तत्रैव पादे—“आनीदवातं स्वधया तदेकम्” इति
महाप्रलयसमये प्राणकार्य-अननश्रवणात्, “एतस्माज्जायते प्राण ”
इति मुख्यप्राणो पत्तिवादो जीवोत्पत्तिवादपक्षे तस्य इति शङ्कायाम्—
“श्रेष्ठश्च” । श्रेष्ठप्राणोऽपि इन्द्रियवत् उत्पद्यते । ‘आनीदवातम्’ इति
परव्रज्जण अनन—विद्यमानत्वमुच्यते, न मुख्यप्राणस्य, अवातमिति
वायुमात्रसत्ताया तत्रैव प्रतिषिद्धत्वादिति स्थितम् ।

तथा वियत्पादे—‘वायोरग्नि । अमेराप । अद्भ्य पृथिवी’
इत्यादौ वायुरूपाद्वायोरग्निः सृष्टि —उत केवलवायोरेवेति [रीत्याः]
विशये, “तेजोऽस्तन्मथा ब्राह्म” । अतः केवलवायोरेव तेज उत्पद्यते ।
‘वायोरग्नि’, इति हि श्रुतिराह । “आप ” । आपस्तेजस एवोत्पद्यन्ते ।
‘अमेराप’ इति हि श्रुतिराह । “पृथिवी” । पृथिवी अद्भ्य एवोत्पद्यते ।
‘अद्भ्य पृथिवी’, ‘ता अनमसृजन्त’ इति हि श्रुतिराह । ननु
कथमन्नशब्देन पृथिवी अभिधीयते ? तत्राह—“अधिकाररूप-
शब्दान्तरेभ्य ” । महामृतसृष्ट्यधिकारात् पृथिव्येवान्नकारणभूता अन्न-

शब्देनोपचारादुच्यते । तथा 'यदग्नेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदधाम्, यत् कृष्णं तदन्नस्य' इति कृष्णरूपस्यान्नसंबन्धितया कीर्तिनात् न मुख्यमन्नमन्नशब्देनोच्यते ; अपि तु पृथिव्येव । तैत्तिरीयके — 'अद्भ्यः पृथिवी' इति पृथिवीवाचकविरपष्टशब्दान्तरश्रवणाच्च अन्न-शब्देन पृथिव्येवोच्यते । ततश्च केवलवाय्वादेरेवामद्याद्युत्पत्तिः ; न तु तच्छरीरकमन्नमन्न इति पूर्वपक्षे प्राप्ते—

“तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः” । तुशब्दः पक्षः-वा-वर्तकः । वाय्वग्न्यादिशब्दैः सः परमात्मैवाभिधीयते 'तत्तेज ऐक्षत', 'ता आप ऐक्षन्त' इति तत्तत्कार्यसृष्टिसंकल्पलक्षणाभिध्यानरूपात् परमात्मलिङ्गात् । अचेतने तेजआदौ ईक्षणासंभवात् । “विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च” । तुशब्दोऽवधारणे । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च', 'खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विधस्य घारिणी' इत्येवं सर्वेषां भूतानां परब्रह्मानन्तर्यरूपः 'वायोरग्निः, ओमोरापः' इत्युक्त क्रमविपर्ययेण श्रूयमाणो यः क्रमः, स वाय्वादिशरीरकपरमात्मोपादान-कत्वं एवोपपद्यते ; न तु केवलवाय्वाद्युपादानकत्वे इत्यर्थः । “अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेच्चाविशेषात्” । विज्ञानसाधनत्वात् इन्द्रियाणि विज्ञानमित्युच्यन्ते । ननु एतस्माज्जायत इति वाक्यं प्राणादीनां सर्वेषामव्यवहितब्रह्मोपादानकत्वं प्रतिपादयितुं न प्रवृत्तम् ; किंतु 'प्राणोत्पत्त्यनन्तरं मनसश्च सर्वेन्द्रियाणां चोत्पत्तिः ; तत आकाशादिभूतानामुत्पत्तिः' इतीन्द्रियाणां मनसश्च प्राणभूतान्तरालसृष्टत्वप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तम् । ॥ त्यन्तरसिद्धमहामृतसृष्टिक्रमप्रत्यभिज्ञानरूपास्तिङ्गात्

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिश श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदा ।
वायु प्राणो हृदय विश्वमस्य पट्टया पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥

इति चेत्, न—अविशेषात् । अविशेषेण प्राणादीना सर्वेषा
ब्रह्मानन्तरूपमपतीतेस्तत्परित्यागे कारणाभावात् । न तु वाय्वादि
शरीरकत्रयणोऽग्न्याद्युत्पत्तौ वाय्वादिशब्दाना तच्छरीरकत्रयणि लक्षणा
स्यात्, तत्राऽऽह—“चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाव
भावित्वात् ।” तुल्यं शङ्कानिवृत्त्यर्थं । चराचरव्यपाश्रयो देवमनुष्य
वृक्षादिशब्दव्यपदेशो भाक्त । वाच्यैकदेशे भज्यत इत्यर्थं । भक्त्या प्रयुक्तो
भाक्त । भक्ति भक्त । विशिष्टत्वाची शब्दो विशेषणमात्रे भूय वा प्रयुज्यते ।
वाच्यैकदेशे प्रयोगात् भज्यत इत्यर्थं । ‘वचसा वाच्यमुत्तमम्’ इत्यादि
प्रमाणानुसारात् सर्वेषा चराचरशब्दाना विशिष्ट ब्रह्मैवार्थं । विशेषणमात्रे
प्रयोगस्तु अमुख्य । ततश्च वाय्वादिशब्दै ब्रह्माभिधान मुख्यमेव । यद्वा
अभाक्त इति ष्टेद । चराचरवाचिशब्दै ब्रह्मव्यपदेश अभाक्तः मुख्य
इति यावत् । शरीरवाचिशब्दाना शरीरपर्यन्तत्वादिति स्थितम् ॥ ३ ॥

प्रकृतमनुसराम—अग्निर्मूर्धा ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ अमु मन्त्र
मस्तुत्य, “सर्वमाणमनुमान स्यादिति” इत्यत्र ‘अग्निरिह ब्रूलोक’ ।
‘असौ वै लोकोऽग्नि’ इति श्रुते । सरति च मुनय, ‘चौ मूर्धान यस्य
विप्रा वर्तन्ति त्व वै नाभि चन्द्रमूर्धौ च नेत्रे । दिश श्रोत्रे विद्धि पादौ
जिति च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता’ इति भाषितम् । वाग्विवृताः
वाग्विन्त्य यापारा त एव वेदा । वायुः प्राणः । महावायुरेव देह
धारक प्राण । जगत् सर्वमस्य देहात्सर्ववर्तिहृदयाख्यमासविशेष । पद्

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात् (सोमः) पर्जन्य
ओषधयः पृथिव्याम् (व्याः ।) पुमान् रेतः सिञ्चति योपितायां यद्दीः
प्रजाः पुरुषात् (बहुधा) संप्रसूताः ॥ ५ ॥

तस्मादृचस्ताम यजंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।

संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

भ्यां पृथिवी । पादावेव पृथिवीत्यर्थः । “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्”
इति तृतीया । सर्वमृतानां तच्छरीरत्वात् सर्वेषामन्तरात्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः । तस्मात् अक्षरात् ‘अग्निर्मूर्धा’
इत्यत्राग्निरवदनिर्दिष्टो ब्रूलोकः । यश्च अग्नेः सूर्यः समिधः इन्धनानि ।
‘असौ वै लोकोऽग्निर्गोतम । तस्याऽऽदित्य एव समित्’ इति पञ्चमिवि-
द्यायां श्रवणात् । सोमात् पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् । अतो हि
ब्रूलोकामेर्निष्पन्नात् सामात् पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्मात्
पर्जन्यात् ओषधयः पृथिव्यामग्नौ संभवन्ति । पुमान् रेतः सिञ्चति योपि-
तायाम् । ओषधीभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानमृताभ्यः पुरुषस्त्वोऽग्निः
योषिद्रूपाम्नी रेतस्सेकं करोति । बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसूताः ।
एवं पञ्चमिविद्योक्तक्रमेण बह्व्यः प्रजाः परस्मात् पुरुषात् संप्रसूताः ॥ ५ ॥

तस्मादृचः साम यजंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो
दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः । तस्मादक्षरपुरुषात्
ऋग्यजुस्सामवेदाः, दीक्षाः, अग्निहोत्राद्या यज्ञाः, सोमविकाराः
क्रतवश्च, दक्षिणाश्च, संवत्सराद्याः कालाः, यजमानः, कर्मफलमृताः

५. तस्मादग्निस्ममिदृश्च सूर्यमनोमः पर्जन्य ओषधयः पृथि-
व्यामिति धृतप्रकाशिकापाठः (१-२-२३) ।

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसृताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।
प्राणापानौ ग्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्य ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥
सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तर्चिषः समिधः सप्त होमाः (जिह्वाः) ।
सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

स्वर्गाद्या लोकाश्चोत्पन्ना इत्यर्थः । लोकान् विशिनष्टि—मोमो यत्र
पवते यत्र सूर्यः । ये लोकाश्चन्द्रसूर्यकिरणपूता भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसृताः साध्या मनुष्याः पशवो
वयांसि ॥ बहुधा कर्मज—आजानजादिभेदाद् बहुधेत्यर्थः ।
वयांसि पक्षिणः । शिष्टं स्पष्टम् । प्राणापानौ ग्रीहियवौ तपश्च
श्रद्धा मर्त्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ यवो दीर्घशूकधान्यविशेषः ।
ग्रीहियवशब्दौ धान्यमालोपलक्षकी । तपः कृच्छ्रादिलक्षणम् । श्रद्धा
आस्तिक्यबुद्धिः । सत्यं सत्यवचनम् । ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गादिराहित्यम् ।
विधीयत इति विधिः नित्यनैमित्तिकादि ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् । तस्मात् अक्षरात् शीर्षणानि
चक्षुश्श्रोत्रनासिकारन्ध्रयुग्मास्यसंचारीणि सप्तेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते ।
सप्तरर्चिषः समिधः सप्त जिह्वाः । गार्हपत्याद्या अप्रयः, इन्धनानि,
कालीप्रभृतयः सप्त जिह्वाश्च प्रभवन्तीति पूर्वणान्वयः । किञ्च सप्त
इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ।
इमे सप्तापि लोका उत्पन्ना, येषु लोकेषु हृदयगुहासु सुषुप्तिवेलाया

८. ९. मन्त्रद्वयं तैत्तिरीयनारायणे (९) । सप्तहोमा इत्यत्र
सप्तजिह्वा इति, गुहाशया निहिता इत्यत्र गुहाशयानिहिता इति

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्व(स)-
रूपाः । अतश्च सर्वा (विश्वा) ओषधयो रस(सा)श्च येनैष भूतैः
(एतेषु भूतेषु?) तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

पुरुष एवेद विश्व (सर्वे) कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।

शयाना सप्त प्राणाश्चक्षुरादिगोलकप्रदेशेषु धाता निहितास्तन्तश्चर-
न्तीत्यर्थः । सप्तममेति वीप्सा पुरुषभेदाभिप्राया ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे । स्पष्टोऽर्थः । अस्मात् स्यन्दन्ते
सिन्धवः सर्वरूपाः । सर्वरूपा—गुरुरूपा सिन्धवः गङ्गाद्या सरित
इत्यर्थः । अनश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च । स्पष्टोऽर्थः । ननु पृथिव्या
एवौषधयो जायमाना दृश्यन्ते, इक्ष्वा दम्ब्यो रसा जायमाना दृश्यन्ते,
कथमक्षरात् सर्वं जायत इत्युच्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—येनैष भूतैः
तिष्ठते ह्यन्तरात्मा । येन यस्मात्कारणात् एषः अक्षरपुरुष सर्वं
भूतैः परिवृतं सन् तदन्तरात्मतया वर्तते, तस्मात् पृथिव्यादिभ्यो जाय
माना अपि अक्षरात् ब्रह्मणो जाता इति शक्यते यत्तुमिति भावः ॥ ९ ॥

पुरुष एवेद विश्वम् (सर्वम्) । यस्मादसौ सर्वमूलान्तरात्मा,
तस्मात् सर्वमिदं पुरुषोपादानकत्वात् पुरुष एव । तस्मात् तद्विज्ञाने सर्व-
स्यापि ज्ञानमुपपन्न इति भावः । कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । तस्य
जगत्सृष्ट्यनुकूलं कर्मशब्दितो व्यापारः सृष्ट्यालोचनात्मकं तप एव ।

भूतैरित्यत्र भूत इति च भेदः । ध्रुवप्रकाशिकायाम्, 'येनैष भूतैः'
रिति स्थाने 'एतेषु भूतेषु' इत्येव पठितम् ॥

१० विश्वमित्यत्र सर्वमिति ध्रुवप्रकाशिका । ब्रह्म परामृतमिति ।
ब्रह्मण प्रवृत्तेः परा- (तिरक्ता) ये ते परामृतमिति विग्रहः । 'पुरुष

सपरिष्कारभाष्योपेता मुण्डकोपनिषत् मु. 2, ख. 1, 2. 283

एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥१०॥

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

॥ अथ द्वितीये द्वितीयः खण्डः ॥

हरिः ओम् । आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत् पदम्
अत्रैतत् समर्पितम् (तत्रेदं सर्वमर्पितम्) । एजत् प्राणन्निमिषच्च यत्

‘एको व्यापी सदा शुद्धो निर्गुण प्रकृते पर’ इति प्रकृतिब्रह्मशब्दित
[प्रकृति]परमृतसुक्तात्मनाम् अमृतवत् परमानन्दतया मोक्षभूतं ब्रह्माप्स्यक्षर-
पुरुष एवेत्यर्थः । एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकि-
रतीह सोम्य । हे सोम्य सोमार्ह ! एतत् अक्षर ब्रह्म इह लोके यो वेद,
स ग्रन्थिवद्दुर्मोचामविद्या विकिरति निरस्यति । कृ निक्षेप इति धातुः ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकाया द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

—:~::~—

आविः संनिहितं गुहाचर नाम महत् पदम् । आविः
रित्यव्ययम् । योगिनामपरोक्षम् । संनिहि गुहाचरम् हृदयगुहावर्ति-
तया सन्निहितम् । नाम=दुर्विज्ञेयस्वरूपतया प्रसिद्धम् । सर्वतो महत् ।
पदं प्राप्यभूतमित्यर्थः । अत्रैतत्समर्पितम् एजत्प्राणन्निमिषच्च
यत् । एजत् कम्पमानं जाग्रदिति यावत् । प्राणत् प्राण
भृत् । निमिषत् क्षुप्तम् । जाग्रत्सुषुप्तादिभेदमिच्छ प्राणिजातमन्ना-
पवेदं सर्वं तपो ब्रह्मपरामृतमिति ब्रह्मपुरुषशब्दयोरेकविषयत्वावग-
मात् इति श्रुतप्रकाशिकामनुसृत्य ब्रह्मरूपं परब्रह्मपरं ब्रह्मा-
पीति पुनः ब्रह्मपदप्रयोगः । अत एव क्वचित् ब्रह्मशब्दितेति पाठाभाष्यो-
ऽपि युक्तः । परामृतात्परिमुच्यन्तीत्यत्रैव परामृतपदव्याख्यानसंभवे-
ऽपि संभवदर्शान्तरसङ्ग्रहोपि युक्त इति सूचनायान्यथा व्याख्यातम् ।

एतज्ज्ञानथ सदसत् चरेण्यं परं विज्ञानात् यद् वशिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

यदर्चिमत् यदणुभ्योऽणु[च]यस्मिन् लोका निहिता लोकिनश्च ।
तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तद् वाङ्मनः । (तदवाङ्मनः ।) तदेतत्
सत्यं तदमृतं तद् वेद्व्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥ [अथ धनुः यजुर्गणः
साम ज्या घोषणादिना । आथर्वणमयं शुभ्रं प्रतिगृहीत सुग्रतः ॥]

क्षरपुरुषेऽर्पितमित्यर्थः । एतज्ज्ञानथ सदसद्वरेण्यम् । स्थूलसूक्ष्म-
वस्तुभिराधारत्वेन प्रार्थनीयम् । आधारभूतमिति यावत् । तादृशमेतत्
अक्षरम् । परं विज्ञानाद्यद्विष्टं प्रजानाम् । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्'
इति श्रुतेर्विज्ञानशब्दो जीवपरः । विज्ञानात्परं जीवाधिकं प्रजाना-
मुपायोपेतत्वेनात्यन्तवरणीयम्=अत्यन्तप्रार्थनीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदर्चिमत् यदणुभ्योऽणु च । यदर्चिमत् । अर्चिश्शब्दित-
दीप्तिमत्त्वं विग्रहद्वारा द्रष्टव्यम् । अणुभ्यः अपि श्यामाकादिभ्यः ।
अतिसूक्ष्म(श्यामाकादिभ्योऽणिष्ठम् सूक्ष्म)तया सर्वान्तःप्रवेशयोग्य-
मित्यर्थः । यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च । लोकिनः लोकवा-
सिनः । शिष्टं स्पष्टम् । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तद् वाङ्मनः ।
उशब्दोऽवधारणे । प्राणादिकमपि तदात्मकमित्यर्थः । तदेतत्सत्यं
तदमृतं तद्वेद्व्यं सोम्य विद्धि । तदेतदक्षरं सत्यम् अविनाशि

२. तदवाङ्मन इति पाठे वाङ्मनसागोचरमित्यर्थ उक्तो
भावप्रकाशिकायाम् । बृहदारण्यके (५-८-२) गार्गीवाचि, "द्वौ
याणवन्तौ हस्ते कृत्वा" इति प्रयोगात् शरोऽन्यः तदग्रनिक्षिप्तवंश-
खण्डादिरूपो वाणोऽन्य इति ज्ञायमानत्वात् अत्र ऋगादीनां
धनुरादिरूपत्वेऽपि आथर्वणमयपदेन शरत्वेन चक्ष्यमाणं जीवतत्त्वं
सुग्रहम् । घोषणादिनेति ज्यायाः साम्नश्च साम्यकथनम् ।

धनुर्गृहीत्वौपनिषद् महास्त्रं शरं ह्युगसानिशितं सन्धीत
(सन्धीयत) । आयम्य तद्भागवतेन (तद्भावागतेन) चेतसा लक्ष्य
तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्ध्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

अमृतम् अससारि । भोग्यमिति वार्थः । तदेव मनसा वेद्ध्यं विद्धि
समाहितमनोविषयं विद्धि । तत्र मनः समाधानं कुर्विति यावत् ॥ २ ॥

धनुः । सदधीत । उपनिषत्प्रसिद्धं प्रणवाख्यं धनुर्गृहीत्वा भग-
वदुपासनया स्थूलसूक्ष्मशरीराद्विवेचिनमष्टाक्षरादिलक्षणमहासंयतोत्तमात्म-
लक्षणं शरं सदध्यात् । किं कृत्वेत्यलः । आयम्य तद्भागवतेन
चेतसा । भगवत्प्रवणेन चेतसा तदनुरागम्य । प्रणवारूपस्य धनुष-
आयमनं नाम प्रत्यक्षपरमात्मनो शेषशेषिभावलक्षणार्थप्रकाशकत्वेनानु-
सहितत्वम् । तद्भावागतेन चेतसेति पाठे तद्भावः, तत्प्राप्तिः ।
तद्भावागतेन चेतसा तत्प्राप्तीच्छया शरमायम्येत्यर्थः । तस्य चाऽ-
ऽयमनं नाम सेन्द्रियान्तकरणस्य तस्य विषयान्तरविमुखीकरणपूर्वकम-
क्षराख्यलक्ष्यामिमुखन्याऽवस्थापनम् । लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ।
हे सोम्य ! तदेवाक्षरं लक्ष्यं [लभ्यं] जानीहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तमर्थं विवृणोति प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म
तल्लक्ष्यमुच्यते । 'ओमित्यात्मानं युजीत' इत्यात्मरूपशरसमर्पणे हेतु-
त्वात् प्रणवस्य धनुषेण रूपणम् । अप्रमत्तेन वेद्ध्यं शरवत् तन्मयो
भवेत् । अप्रमत्तेन विषयान्तरविमुखेन एकाग्रचित्तेन । वेधो हि
तदेकशेषत्वेन तदध्यानम् । शरवत् तन्मय इति । यथा लक्ष्ये निमग्नस्य

[लक्षं सर्वगतं धैव शरो मे सर्वतोमुखम् ।

वेद्धा सर्वगतश्चैव बिद्धं लक्षं न संशयः ॥

आत्मानमरणि कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासात् देवं पश्येन्निगूढवत् ॥]

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।

तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैव सेतुः ॥ ५ ॥

शरस्य लक्ष्यापेक्षया भेदकाकारास्फुरणम्, एवं परमात्मनि प्रणवेन समर्पितस्य प्रत्यगात्मनस्तत्साम्यलक्षणां मुक्तिमापन्नस्य ज्ञानैकाकारस्य देवत्वमनुप्यत्वादिलक्षणभेदकाकारास्फूर्तिरेव तन्मयत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् द्यौः....मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथाऽऽत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैव सेतुः । यस्मिन्नक्षरेषु पृथि-यन्तरिक्षमनःप्राणादिक समवेतम्, तमेकमेव त्वेतरसमस्तवस्तुनियन्तृत्वेन व्यापकतया आत्मानं जानीत ; अनात्मविषया वाचस्त्यजत । कस्य हेतोः ? अमृतस्यैव सेतुः । नद्यादिषु हि सेतुः कूटस्य प्रतिलम्भक । सत्सारार्णवपारमूतस्यामृतस्यैव प्रतिलम्भक इत्यर्थः ॥ ५ ॥

() सौम्य विद्धीत्युपदेशं गृह्णन् शिष्य आह लक्षं सर्वगतमिति मन्त्रम् । गुरोरेव वा स्वानुभवप्रदर्शनरूपोऽयम् । लक्षमित्यादिपादत्रयेण सर्वस्य सर्वगतत्वात् कथं वेधनमिति शङ्का । तत्संशयापनोदनेन वेदव्यत्यं वक्तुं चतुर्युपादः । अथवा सर्वपदं देशनियमं विना सर्वत्र वेधनसालभ्यदर्शि । तदुत्तरमन्त्रेणोपपाद्यते ॥ () . आत्मानमित्यादि । मन्त्रोऽयम् (१-२-२३) प्रणमो धनुश्शरोह्यात्मा, आत्मानमरणि कृत्वेत्यादिभिरुपासकस्य प्रसार उक्त इति ध्रुतप्रकाशिकायां गृहीतः । अपं श्वेताश्वनरीयेऽपि । निगूढवदित्यस्य तात्पर्यं चन्द्रिकोद्घटतप्राग्निन्दूपनिषद्नुसारादीचित्याश्च निगूढाग्निवदित्यर्थः ॥

अरा इव रथनाभौ सहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमित्येव ध्यायथाऽऽत्मानम्, स्वस्ति व, पाराय तमस परस्तात् ॥ य सर्वज्ञस्तर्कवित् यस्यैष महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

अरा इव रथनाभौ सहता यत्र नाड्यः । स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । “सतत सिराभिस्तु रम्भत्याकोश सनिमम्” इत्युक्तरीत्या यत्र हृदये, रथनाभौ समर्पिता अरा इव, नाड्य सहताः सगताः, तत्र मध्ये स एषः प्रकृत आत्मा, “अजायमानो बहुधा विजायते । तस्य धीरा परिजानन्ति योनिम्” इति देवादीनां समाश्रयणीयत्वाय तत्तज्जातीयस्व(सः)रूपसंस्थानगुणकर्मसमन्वित स्वीयस्वभावमजहदेव स्वेच्छया बहुधा जायमानः सन् चरते वर्तते इत्यर्थः । ओमित्येव ध्यायथाऽऽत्मानम् । एषोऽर्थः । स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् । तमस परस्तात् वर्तमानाय व पाराय परतीराय । “पारागरे परार्वाची तीरे” इति नैषण्डिका । प्राप्य भूतायेति यावत् । तत्पदप्राप्तये ओमित्येवमात्मानं ध्यायथेत्यन्वयः । एव ध्यानाय प्रवृत्तेभ्यो युष्मभ्य स्वस्ति भवतु ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्ववित् । उक्तोऽयम् । यस्यैष महिमा भुवि । मूलोके सत्सारतत्त्वप्रवर्तनरूप एष महिमा यदीयः । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्यात्मा प्रतिष्ठितः । “यस्यैष महिमा भुवीति लीलाविमृत्यन्वय उक्तः । दिव्ये व्योम्नीति त्रिषाद्विभूतिरुक्ता” इति व्यासार्थरुक्त्वात् वैकुण्ठारूपे ब्रह्मपुरे परमे व्योम्नि अयमात्मा प्रतिष्ठित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्नि(ऽन्तर्हृदये संवि)धाय । तद् विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ८ ॥

मिथ्यते हृदयग्रन्थिदिष्ठयन्ते सर्वसंशयाः ।

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय । मनोमया विशुद्धमनोग्राहः । प्राणशरीरनेता । प्राणश्च शरीर [च] प्राणशरीरम् । तस्य नेता । जीवस्य प्राणशरीरलम्भक इत्यर्थः । यद्वा “मनोमयः प्राणशरीरो भारूप” इति श्रुतेः प्राणः शरीरमस्य प्राणशरीरः ; स चासौ नेता च । प्रभुरित्यर्थः । ‘अधिभूर्नायको नेता प्रभुः’ इति हि नैषण्डुकाः । अन्ने अन्नपरिणामे शरीरे प्रतिष्ठितो यः— तस्मिन् चित्तं हृदयं सन्निधाय । तद् विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति । अमृतं अष्टमृत्संसारगन्धम् आनन्दरूपं यद्विभाति, तद्वन्न विज्ञानशब्दितेन दर्शनसमानाकारेणोपासनेन धीराः प्रज्ञाशालिनः परिपश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्य फलमाह—मिथ्यते हृदयग्रन्थिदिष्ठयन्ते सर्वसंशयाः ; क्षीयन्ते चास्य कर्माणि । हृदयस्य अन्तःकरणस्य ग्रन्थयः ग्रन्थिः अद्दुर्मोचा रागद्वेषादयः । हृत्स्थानमयत इति व्युत्पत्त्या हृदयशब्दितो जीवो वा । ब्रह्मज्ञानेन सार्वज्ञ्यसिद्धेः सर्वविषयका संशया नश्यन्ति । अस्य च(१) प्रारब्धग्रन्थतिरिक्तार्थः । अन्ने कर्मवर्जितानि

८. अन्तर्हृदये इति खरसपाठ एवाहृतः । पूर्वधृतप्रवाशिकायाम् । अन्ने हृदयमिति पाठे सन्निधायैत्यस्य सम्यग्दक्षिणेत्यर्थः ॥

हिरण्यमे परे(पुरे)कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

कर्माणि च नश्यन्ति । नाशो नाम कर्मणा फलजननशक्तिविनाश । “तदधिगम उत्तरपूर्वाधयो...” इति सूत्रे “अधस्य विनाशकरणमुत्पन्नायाः तच्छक्तेर्विनाशकरणम् । शक्तिर्हि (रविः) परमपुरुषापीतिरेव” इति भाषितम् । एतत् सर्वं कदेत्यत्राह—तस्मिन् दृष्टे परावरे । परे अवरे यस्मात् स परावरः । सर्वोत्कृष्ट अपि ब्रह्मादयो यस्मात् निकृष्टा इत्यर्थः । अथवा परावरे परावरशरीरके ; सर्वात्मभूते इत्यर्थः । तादृशे तस्मिन् दर्शनसमानाकारज्ञानविषयीकृते इत्यर्थः ।

न च “अथ इव रोमाणि विधूय पाप चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य । धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि” इति शरीरवियोगकाल एव पुण्यपापाख्यकर्मविनाशस्य श्रुतत्वात्, “सापराये तर्नव्यामावात्....” इति सूत्रतद्भाष्ययोरपि तथैव प्रतिपादनात्, ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे’ इति दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भसमय एव श्रूयमाणः कर्मक्षयः कथमुपपन्नमिति वाच्यम्—अस्मिन् [क्षीयन्त इति] वाक्ये श्रूयमाणः कर्मक्षयो दर्शनसमानाकारोपासनारम्भप्रीत्य परमात्मनः ‘तत्संपाप्तौ (संपूर्तौ) उपासकस्याप क्षमिष्ये’ इति सकल्परूपः । देहवियोगसमययावी कर्मक्षयस्तु, ‘क्षान्तम्’ इति संकल्परूप इत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ९

हिरण्यमे परे(पुरे)कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । “तस्या हिरण्यम कोशः” इति श्रुत्युक्तरीत्या सपकाशतया कमनीयतया वा हिरण्यशब्दाभिलष्ये अत्युत्कृष्टपदार्थोपलब्धिस्थानतया कोशलुह्ये परे

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १० ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

उत्कृष्टे परमपदे । पुर इति पाठेऽपि स्पष्टोऽर्थः । विरजम् । छान्दस
मदन्तत्वम् । सत्त्वरजस्तमोतीतम् । निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । तच्छुभ्रं
ज्योतिषां ज्योतिः । शुभ्रम्-अनवयवम् । ज्योतिषां ज्योतिः प्रका-
शकानामपीन्द्रियाणां प्रकाशकम् । ज्योतिश्शब्दितदीप्तिर्योगो विग्रहद्वा-
रको द्रष्टव्यः । तद्यदात्मविदो विदुः । आत्मविदः य(त)द्विदुः, य(त !)
दात्मतत्त्वमिति यावत् ॥ १० ॥

ज्योतिषां ज्योतिष्टुं प्रपञ्चयति—न तत्र....कुतोऽयमग्निः ।

१०. प्रकाशकानामपीति । सूर्यादिप्रकाशकानामिन्द्रियाणामपि
चेत् प्रकाशकम्, सूर्यादिप्रकाशकत्वं सुतरामित्याशयेन इन्द्रियाणा-
मित्युक्तम् । इन्द्रियाणामपीत्यन्वयेन सूर्यादिसमुच्चयार्थो वा अपि-
शब्दः । यथा बृहदारण्यके 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यत्र ज्योति-
षामिति इन्द्रियार्थकम्, प्राणमिति वाक्यदोषात्, तथेह 'न तत्र
सूर्ये'ति वाक्यदोषात् सूर्यादिज्योतींषि गृह्यन्ते । एवं प्रसिद्धज्योति-
ग्रहणेन श्रीगीताभाष्ये, 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः' (१३-१७) इत्यत्र,
'ज्योतिषां दीपादित्यमणिप्रभृतीनामपि तदेव ज्योतिः प्रकाशकम्' इति
जीवात्मा वर्ण्यते । उच्यते चात्र समनन्तरमेव, ज्योतिष्टुं प्रपञ्चय-
तीति । ननु द्वितीयज्योतिःपदस्य प्रकाशकमित्यर्थः ; प्राणस्य प्राणं
चक्षुषश्चक्षुरिति वत् । तत्र दीप्तिमत्त्वं कथं लभ्यते । तत् कथमुच्यते
दीप्तिर्योग इति चेत् ; शक्यार्थापरित्यागेनाजहलक्षणाया प्रकाशक-
नीप्तिमदित्यर्थः संभवात् विवक्ष्यते । दिव्यमङ्गलविग्रहदीप्तवर्णी-
याः सूर्यादिज्योतिषि प्रमाणसिद्धत्वात् ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ११ ॥

[न तत्र चन्द्रार्कधनुः प्रकाशते न घान्ति याताः कुनोऽन्याः देवताः ।
स एष देवः कृतभूतभावनः स्वयं विरुद्धो (विशुद्धो) विरजः प्रकाशते ॥
ब्रह्मैवेदममृतं यत् पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चात् [ब्रह्म] दक्षिणतश्चोत्तरतश्च (रेण)

तस्मिन् दीप्यमाने नैतेषां सूर्यादीनां दीप्तिरस्तीत्यर्थः । नन्वतिभास्वरूपवति
सूर्यादौ प्रत्यक्षेणानुभूयमाने, तद्भासा च जगति भासमाने, न तत्र सूर्यो
भातीति प्रत्यक्षविरुद्धं कथमभिधीयत इत्यत्राऽऽह—तमेव भान्तमनुभाति
सर्वम् । इदं [च] जगद्भासकमादित्यादीनां परिदृश्यमानं रूपं न नैजम्,
किंतु परमात्मदत्तं तदीयमेव तेजः । गीतं च भगवता—“यदादित्यगतं तेजो
जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यचाक्षौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥”
इति । विवृतं चैतद्भगवता भाष्यकृता—“अखिलस्य जगतो भासकमे-
तेषामादित्यादीनां यत् तेजः, तन्मदीयं तेजः तैस्तैराराधितेन मया तेभ्यो
दत्तमिति विद्धि” इति । अतो ^१याचितकमण्डितपुरुषतुल्यानामेतेषां
भास्वरूपशालिनामपि अनन्याधीनतेजस्त्वाभावात्, न भातीति व्य-
पदेशो युज्यत इति भावः । तस्य मामा सर्वमिदं विभाति । सर्वप्रपञ्च-
भासकस्यापि सौरा(र्या)दितेजस्तत्त्वत्वेन स्वकीयत्वानावादिति भावः ।

अत्र वक्तव्यं सर्वं कठबल्लीविवरणे (5.15.) उक्तं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ११

उपसंहरति—ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् [ब्रह्म] पश्चाद्ब्रह्म दक्षि-
णतश्चोत्तरेण । सर्वाणि दिक्षु यदिदं दृश्यते, तत् सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

1. याचितकमण्डितेति । तार्किकरक्षायामप्येवं प्रयोगो दृश्यते ; यथा
प्रमाणप्रकरणे, “याचितकमण्डनकमनीयमेव स्मृतेर्याधार्यम्” इति ।

अधधोर्ध्वं च प्रसृतं [ब्रह्म] ब्रह्मवेदं विद्मः(सर्वं)मिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥

[पद्मकोशप्रतीकाशं सुषिरं चाप्यधोमुसम् ।

हृदयं तद् विजानीयात् विश्वस्यायतनं महत् ॥]

इति द्वितीयः खण्डः ॥ द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥

॥ अथ तृतीयमुण्डकम् ॥ हरिः ओम् ।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वति अन्वक्षन्त्योऽभिवाकसीति ॥ १ ॥

शिष्टं स्पष्टम् । अधधोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ।

[इदं वरिष्ठम्?] वरणीयतमं ब्रह्मवेत्त्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १२ ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थः खण्डः ।

द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

नन्वेकस्यैव ब्रह्मणः सर्वदेहानुपवेशे तस्य सुखदुःखभोक्तृत्वमसह

इत्यत्राऽऽह-द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

युज्यत इति युक् । युक्छब्दो गुणपरः । “समानगुणकं सयुक्” इति

ख्यामार्यैर्विदृतत्वात् । सयुजौ=समानगुणकौ अपहृतपाप्मत्वादिगुणैः

() पद्मकोशेति मन्त्रः अदृश्यत्वाधिकरणश्रुतप्रकाशिकायां
द्विरनूदितः । एतदर्थं स्तेत्तिरीयभाष्ये नापयणानुवाके ।

१. अत्र मन्त्रे परस्य स्वयं हेयरहितत्वमुच्यते; उत्तरमन्त्रे च
हेयनिवर्तकत्वमपि । सह युज्यतः इति सयुजौ एकत्र भोग्ये सह
निविष्टौ । यद्वा युज्यत इति युक् ययोस्तौ सयुजौ समानभोग्यका-
वित्यर्थोऽपि प्रामाणिकः, “सायुज्यमुभयोस्तत्र भोक्तव्यस्यापिशिष्टता ।
सार्ष्टिता तत्र भोगस्य तारतम्यविहीनता” इति । सार्ष्टिताशब्दार्थस्यापि
अत्र घटनाय तु समानगुणकावित्यर्थ उच्यते । उक्तञ्च चरमश्लोकाधि-

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशय शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

परस्परममानौ, सखायौ सहचरौ द्वौ सुवर्णौ पक्षिसदृशौ ममानम्
एकं वृक्षं वृक्षवत् छेदनाहं शरीरं समाश्रितावित्यर्थः । तयोरन्यः पिप्पलं
स्वाद्वत्पनश्चन्यो अभिचाकशीति । तयोर्मध्येऽन्यतर जीवः स्वादु
परिपकं पिप्पलं कर्मफल मुङ्क्ते । अन्यस्तु परमात्मा अमुञ्जान एव
प्रकाशते । अतः शरीरतदाश्रयजीवपरादिविषयवाचकशब्दनिर्गमणेन
विषयिवाचकवृक्षसुवर्णादिशब्दैर्वृक्षत्वाद्यवसानलक्षणरूपकातिशयोक्ति
विच्छित्तिविशेषायेति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्या मुह्यमानः—“परामिध्यानात् निरोहितं
ततो ह्यस्य बन्धविर्ययौ”, “देहयोगाद्वा सोऽपि” इत्युक्तन्यायेन
तिरोहितपरमात्मशेषत्वज्ञानानन्दलक्षणस्वरूप सन् वृक्षे वृक्षवच्छेद-
नाहं एकस्मिन् शरीरे जीव, ‘स्थूलोऽहं’ ‘कृशोऽहम्’ इत्यादितादात्म्य-
बुद्ध्या पासूदकवत् तदेकतामापन्न सन् तत्सर्गकृतानि दुःखान्य
नुभवतीत्यर्थः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति

कारे ‘सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः’ इत्यत्र सायुज्यं भोगसाम्य-
मिति । सायुज्यं गुणान्तरेषु साम्यम्, सार्ष्टिता भोगसाम्यमित्य-
प्याहुः (तै. १२. अनु-भाष्ये) । भोक्तव्यस्याविशिष्टतेत्यत्र भोग्यभोगोप-
करणादिग्रहेणापहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वान्त सर्वग्रहणे तु सर्व-
मेकतात्पर्यं सुवचम् । न्यायसिद्धाञ्जने “समानगुणकृत्यं—” इति ।

१. २. मन्त्रद्वयं श्वेताश्वतरीयेऽपि (४) । तद्भाष्यमप्यग्राह्यम् ॥

वीतशोकाः । इतिशब्दो बुद्धिसप्रकारवचन । चशब्दश्चाध्याहर्तव्य । यदासी(असौ?) जीवो निमग्नात् स्वप्नात् धारकत्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षण जुष्ट स्वकर्मभिः प्रीत परमात्मानम्, अखिलजगदीशनलक्षण मस्य महिमानं च यदा पश्यति-तदा वीतशोको भवनीत्यर्थः ।

केचित्तु—अनीशया-अनीशत्वेन असमर्थत्वेनेत्यर्थः । लोके हि (लौकिकोपि हि) यद्वादी निमग्नः पद्मादिसंयन्धेन मुह्यमानः स्वयं निर्गमनासमर्थत्वेन शोचन् स्वोद्वरणसमर्थं स्वयं पद्मादावनिमग्नं स्वस्मिन् प्रीतिमत्त्वेन मुह्यन्मृतम्, तस्योद्वरणसामर्थ्यं च दृष्ट्वा वीतशोको भवति । तत्समाधिरत्नानुसंधेयः । न च अस्मिन् पक्षे, “अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्वा” (१-३-४) इति भाष्यविरोधः शङ्कनीयः । भोग्यभूतयेत्यस्यानीशयेत्येतद्विवरणरूपत्वाभावात् । तस्य सामर्थ्यलक्ष्यार्थानुवाद-रूपत्वात्—इति वदन्ति ।

(श्रुतप्र, १-३-६ सू.) “ननु कथं द्वा सुषणोति मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्वम् । अन्तःकरणजीवपरो ज्ञेय मन्त्रः । पैङ्गिरहस्यत्राक्षणेऽस्य मन्त्रस्य तथा व्याख्यातत्वात् । तथा हि—“तयोरन्यः पिप्पलु स्वाद्वतीति सत्त्वम् । अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति ज्ञः तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ” इत्यत्र स्वाद्वतीत्येतदन्तस्य चावयस्य सत्त्वपरत्वम्, अनश्नन्नित्यादे क्षेत्रज्ञपरत्वं च प्रतीयते । न च सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दौ जीवपरमात्मपराविति वाच्यम्—तयोः शब्दयोरन्तःकरणजीवपरतया प्रसिद्धत्वात् । “तदेतत् सत्त्वम् । येन स्त्रमं पश्यति । अथ योऽयं शरीर उपद्रष्टा, स क्षेत्रज्ञः । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ” इति सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणजीवशब्दाभ्यां

पैङ्गिश्रुत्यैव व्याख्यातत्वाच्च । येन पश्यतीति करणत्वमतीति सत्त्वं
अन्त करणम्, स्वमद्रष्टृत्वाच्च क्षेत्रज्ञो जीव । अतोऽयं मन्त्रोऽन्त करण
जीवपर इति चेत्—

“न तावत् जीवपरमात्मपरत्वमस्य मन्त्रस्याप्यदितुं शक्यते ।
अनेन मन्त्रेण तुल्यार्थतया प्रत्यभिज्ञायमाने, “समाने वृक्षे पुरषो
निमग्नः” इत्यनन्तरे मन्त्रे जीवपरयो प्रतिपन्नत्वात् । अस्य मन्त्रस्य
तदैकार्थ्यञ्च । ‘समान वृक्ष परिपस्वजाते’ ‘समाने वृक्षे पुरषो निमग्नः’
इति तयोरैकार्थ्यं हि मतीयते । ‘समाने वृक्षे’ इति मन्त्रे च पुरषो
जीव ; अन्त करणस्य पुरुषशब्दवाच्यत्वाभावात् । ‘शोचति’ ‘मुद-
मान’ ‘पश्यति’ वीतशोकः’ इति पदानामस्वारस्यमसम्भवाच्च । अन्यथा
परमात्मा ; ईशशब्दोक्तत्वात्, स्वविषय[क]ज्ञानेन वीतशोकत्वहेतु-
त्वाच्च ॥ न केवलमनन्तरमन्त्रैकार्थ्यति ‘द्वा सुपर्णे’ति मन्त्रस्य जीवपर
मात्मपरत्वम् ; किन्तु सत्त्वबले ‘स्वाद्वति, अनभक्ष-य’ इति भोक्तृत्वा-
भोक्तृत्वश्रवणाच्च तदवसीयते । चक्षुश्चोत्तादीनां द्रष्टृत्वधोतृत्वादिवत्
अन्त करणस्यापि करणत्वादेव भोक्तृत्व हि न संभवति । जीवस्य च
वृक्षशब्दोक्तदेहपरिष्वङ्गदशायामेवानश्वत्त्वमपि नोपपद्यते ॥”

“तर्हि पैङ्गिश्रुते कोऽर्थः ॥ उच्यते—

सत्त्वं चक्षुर्जीव । ‘द्वय्यामुन्यस्तायेषु सत्त्वमग्नी तु जन्तुषु’ इति
नामानुशासनात् जन्तुपरत्वावगते । जन्तुश्च चेतनः ; “माणी तु चेतनो
जन्मी जन्तुजन्तुशरीरिणः” इति नामपाठात्, “कन्यान् विनेष्यन्निव
दुष्टमन्वान्” इति प्रयोगात् ; “न तदस्ति शृङ्गिण्या वा दिवि देवेषु वा
पुनः । सत्त्वं मरुनिर्जैलुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥” इति दर्शनाच्च ।

क्षेत्रज्ञशब्दश्चात्र परमात्मपरः । अर्थान्तरप्रसिद्धाकाशप्राणादिशब्दवा-
अर्थानुपपत्त्या परमात्मपरत्वोपपत्तेः । “विष्णोर्नामिसहस्रं मे” इत्युपक्रम्य,
‘क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च’ इति परमात्मनि प्रयोगात् । क्षेत्रं जानातीत्य-
वयवार्थस्य तस्मिन्नेव पुष्कलत्वाच्च ।

मोक्षधर्मे—‘तत्तत्त्वैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमज्ञसा ।

प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठ क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ॥

सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ।’ इति,

तत्रैव—‘विश्वमूर्खा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।

एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥

क्षेत्राणि च शरीराणि ज्ञानानि च शुभाशुभे ।

तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते॥’ इति प्रयोगात् ।

तत्रैव कपिसासुरिसंवादे—“ज्ञानानामासुरे ! क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो

द्रष्टा शुचिरुपेक्षकः । ज्ञातृको बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्ध्योः परममृतं विदित्वा

निरवयवम् अनामयमस्माद् दुःखात् विमुच्यत एव” इति बुद्ध्यमाना-

प्रतिबुद्धशब्दाभिहितयोश्चिदचितोः परस्य क्षेत्रज्ञशब्देनाभिधानात् ।

तत्रैव पञ्चविंशतितत्त्वानि वर्गशब्देनोक्त्वा, “एतस्माद्वर्गादिपवृत्तोऽप-

वर्गदः क्षेत्रज्ञः शुचिरुपेक्षको बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्ध्योः परस्तात्” इति,

तत्रैव—“अन्यदुदकम् अन्यत् पुष्करणीम्, तथाऽन्यत् क्षेत्रम् अन्यः

पुरुषः पञ्चविंशकः अन्यश्चास्मात् क्षेत्रज्ञः” इति, पुनश्च तत्रैव, -

“एवमासुरे ! अन्यद्बुद्ध्यमन्यः पुरुषः पञ्चविंशतितत्त्वम् अन्योऽस्मात्

क्षेत्रज्ञः” इति पञ्चविंशत् परस्मिन् क्षेत्रज्ञशब्दप्रयोगात् ।

298 सपरिष्कारभाष्योपेता मुण्डकोपनिषत् मु. 3, ख. 1.

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

भावादिति पूर्वपक्षं कृत्वा, “ऋतं पिबन्तौ”, ‘द्वा सुपर्णा’ इत्यत्र च
द्वित्वसंख्याप्रतीतेरैक्यं प्रतीयते । तत्र च ‘द्वा सुपर्णेति मन्त्रे ‘तयोरन्यः
विष्णुर्लं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यः’ इति अशनायाचतीतः परमात्मा प्रतीयते ।
अत एव ‘जुष्टं यदा यदयत्यन्यमीशम्’ इति वाक्यशेषे परमात्मन एव
प्रतियादनं दृश्यते । ‘ऋतं पिबन्ता’विति मन्त्रे च ‘अन्यत्र धर्मात्’
इत्युपक्रमेण परमात्मनः प्रकृतत्वात्, ‘यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्
परम्’ इति परमात्मविषयवाक्यशेषाच्च परमात्मैव प्रतिपाद्यः । अतः
ऋते पिबन्तादित्येतत् छत्विन्यायेन योज्यम् । अतो वेद्याभेदात् विद्याऽ-
भेदः” इति तदीयभाष्य एव प्रतिपादिततया तयोर्मन्त्रयोर्भिन्नार्थत्व-
समर्थनस्य तद्विरुद्धत्वात् ।

तस्मात् द्वसुपर्णेति मन्त्रो जीवपरमात्मपर एव । सत्त्वक्षेत्रज्ञ-
शब्दावपि तत्परावित्येव युक्तम् ॥ २ ॥ प्रकृतमनुसरामः—

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म-
योनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं मा-
म्यमुपैति ॥ पश्यतीति पश्यः । “पान्नाध्माघेड्दृशः शः” इति
शप्रत्ययः । शित्त्वात् पश्यादेशः । यस्मिन् काले (?) पश्यः ब्रह्म-
दर्शी रुक्मवर्णम्—‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्’, ‘हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्य-
केशः’ इत्युक्तरीत्या देदीप्यमानमद्भुतविग्रहयुक्तम्, ईशं जगदीशितारं
तं कर्तारं ब्रह्मयोनिम्—‘तस्मादेतद्ब्रह्मे’ति निर्दिष्टाव्यकृतब्रह्मोपादानमूतम् ,

प्राणो ह्येष [यः] सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भव तेना(ति ना) तिवादी । आत्मक्रीड आत्मरति क्रियावानेष [[हि] ब्रह्मविद्वां चरिष्ठ. ॥

‘भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तेते वासु-
देवे सनातने’ इत्युक्तरीत्या पुरुषशब्दनिर्दिष्ट वासुदेवं यदा
पश्यति, तदा पुण्यपापे निरस्य निरञ्जनः निरस्तप्रकृतिलेपः सन् अप-
हृतपाप्मत्वादिगुणाष्टकलक्षणेन ब्राह्मेण रूपेण परमसाम्यमुपैतीत्यर्थः ।
व्यापार्यो ब्रह्मयोनिमित्यत्र षष्ठीतत्पुस्त्ये लक्षणाप्रसङ्गात् ब्रह्मयोनि-
शब्दयोः सामानाधिकरण्यामित्युक्तम् । तदतिमुन्दरम् ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभाति । अतः, “सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि प्राणमेवाभिसविशन्ति” इत्यादागिव प्राणशब्दः परमात्मपरः ।
एष परमात्मा सर्वभूतैराश्रितो विभातीत्यर्थः । विजानन् विद्वान् भव
तेनातिवादी । भवेति लोभमध्यमपुष्टैकवचनम् । विजानन् श्रवणमन-
नाभ्यां जानन् विद्वान् समुपासीनः तेन परमात्मनाऽतिवादी भवेति
शिष्य प्रत्युपदेशः । अतीत्य सर्वान् वदितुं क्षीरमस्य सोऽतिवादी ।
यस्तु स्वोपास्यदेवतायाः सर्वातिशायित्वं वदति, सोऽतिवादीत्युच्यते ।
आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान् । यस्य क्रीडा आत्मन्येव,
नोद्यानादिषु, स आत्मक्रीडः । यस्य रतिरात्मन्येव, न सक्चन्दनादिषु,

४. भवति नातिवादीति पाठे बहुगर्ह्यमाह न भवतीति भाव-
प्रकाशिकायामर्थ उक्तः । भवतेनानिवादीति पाठे छान्दसात्मनेपदस्वी-
कारापेक्षया पूर्वं सोम्य विद्धीतिवन् अत्रापि भवेति पृथक्पद युक्तम् ।
एवञ्च वेदान्त (द्वहर्षिन्या) प्रसिद्धमतिवादित्वं गृहीतं भवतीत्य-
शयेनान्यथा व्याचष्टे—भवेति लोडिति ॥

300 सपरिष्कारभाष्योपेता मुण्डकोपनिषत् मु. 3, ख. 1.

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥
सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन(त्यस्य)पन्था विततो देवयानः ।

स आत्मरतिः । रतिः सक्चन्दनादिजन्या प्रीतिः । क्रीडा उद्या-
नादिजन्येति भूमाधिकरणे व्यासार्थैरुक्तत्वात् । क्रियावान् अननु-
संहितफलक्रियानुष्ठानशाली । एवंभूतश्च भवेति योजना । क्रियावत्त्वं
किमर्थमित्यलाऽऽह—एष [हि] ब्रह्मविदां वरिष्ठः इति । क्रियया
हन्तःकरणे परिशुद्धे ब्रह्मविद्यानिष्पत्त्या ब्रह्मविदां वरिष्ठो भवति ॥ ४ ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण
नित्यम् । अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति
यतयः क्षीणदोषाः ॥ क्षीणदोषाः रागादिदोषशून्याः यतयः
जितेन्द्रियाः यं पश्यन्ति, स शरीरान्तर्क्ती ज्योतिर्मयः ज्ञानमयः
शुभ्राः निर्दोषा आत्मा, 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः'
इत्युक्तवाद्याभ्यन्तरेन्द्रियैकाग्र्यलक्षणतपसा, आगमोक्तज्ञानेन च,
स्वीर्ज्ञादिराहित्यलक्षणनित्यब्रह्मचर्येण च, सत्येन भूतहितवचनेन च
लभ्यः साक्षात्कर्तव्यः । अथवा लभ्यः प्राप्तव्य इत्यर्थः । प्राप्तिश्चोप-
सनाद्वारेति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

सत्येन लभ्य इत्युक्तं स्तौति—सत्यमेव जयति नानृतं
सत्येन पन्था विततो देवयानः । लोके सत्यमेव जयति ; नानृतम् ।
सत्यवादिना हनृतवादी पराभूयते । अर्चिरादिरूपेण विततो विस्तीर्णो
देवयानाख्यः पन्थाः सत्येन हि भवति-सत्यवादिनो हि भवतीत्यर्थः ।

येनाक्रमन्ति ऋ (प्नुवन्ति ऋ) पयो ह्याप्तकामा (ज्ञानतृप्ताः) यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

बृहच्च तत् दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात्सु-
दूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव (पश्यस्येतत्) निहितं गुहायाम् ॥ ७
न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञान-

तं मार्गं विशिनष्टि — येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामाः । आप्त-
कामाः विगततृष्णा ऋषयः तत्त्वदर्शिना येन मार्गेण तत् प्राप्नुवन्ति
हि । किं तदित्यत्राऽऽह — यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम् ।
यत्र स्थाने सत्यवदनस्य परमप्रयोजनभूतं मूर्ते ब्रह्माऽऽस्ते, तत्
स्थानमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अचिरादिप्राप्य विशिनष्टि — बृहच्च तद्विषमचिन्त्यरूपं
सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति । स्वरूपतो गुणस्य बृहत् दिव्यं
परमाकाशनिलयं बाह्यनसागोचरकमनीयरूपवत् सर्वचित्तान्त प्रवेशन-
समर्थात् जीवर्गादपि तदनुप्रवेशसमर्थतया सूक्ष्मतरं दीप्यते तत् । दूरा-
त्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ।
दूरात् सुदूरे प्रकृते परस्तात् वर्तमाने परमपदे, इहान्तिके अण्डा-
न्तर्वर्तिनि रविमण्डले, पश्यत्सु ब्रह्मदर्शिष्विहैव गुहायां हृदयाकाशे च
निहितम् स्थितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा

७. अण्डान्तर्वर्तिनीति इहेतिशब्दार्थः । दूरादित्यस्य रवि-
मण्डलादेरित्यर्थविवक्षायामिहेत्यस्य पृथिव्यामित्यर्थोक्तौ अन्तर-
इति श्रीवेङ्कटाद्रिप्रभृतिकं ब्राह्मम् ।

प्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति (ते) निष्कलं ध्यायमानः ॥८॥
एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।

वा । देवाः । इन्द्रियाणि । शिष्टं स्पष्टम् । ज्ञानप्रसादेन विशुद्ध-
सत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः । जायतेऽनेनेति
व्युत्पत्त्या, “मज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी” इति श्रुत्युक्तरीत्या
ज्ञानप्रसरणहेतुः परमात्मा ज्ञानशब्देनोच्यते । अयमन्वयः निष्कलं
परमात्मानं ध्यायन् परमात्मप्रसादेन विशुद्धान्तःकरणो भवति ।
तदनन्तरं तं पश्यति-दर्शनसमानाकारज्ञानेन तं विषयीकरोतीत्यर्थः ॥८॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा
संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभव-
त्येष आत्मा । यस्मिन् आत्मनि प्राणापानादिपञ्चरूपेण विभक्तः प्राण
आश्रितः ; प्राणैः इतरेन्द्रियैः सह प्रजानां सर्वमपि मन आश्रितम्—

८. धर्मभूतज्ञानप्रसादस्य सत्त्वशुद्धधीनत्वात् अत्र प्रसादाधीनत्वं
सत्त्वशुद्धेः पाठक्रमस्वरसलब्धं ज्ञानपदस्य परमात्मपरत्वाश्रयणेन
निर्वहति शायत इति । ज्ञानानन्दमयदिव्यमङ्गलविग्रहसहिततया
सकलं परमात्मानं ध्यात्वा तत्प्रसादेन विशुद्धसत्त्वो निष्कलं परमात्म-
स्वरूपमपि ध्यायन् पश्यतीत्यर्थोऽपि घटते ॥

९. ओतमित्यत्रापि पूर्वाधात् यस्मिन्निति पदमनुपञ्जनीयम्—
अत्र प्रजानां सर्वमिति पदद्वयश्रवणात् यस्मिन्निति परमात्मपरमेव
युक्तम् । एवं च पूर्वार्धेऽपि तत् तत्परमेव । तथा च तत्प्रतिसंबन्धी
एषोऽणुरित्येतच्छब्द इति परमात्मन एव ग्राह्यत्वादणुपदमणु परिमाण-
परं न भवतीति विमृश्य, दुर्विज्ञेय इत्यर्थ उक्तः । परंतु ‘स्वशब्दोन्माना-
भ्याञ्च’ इति सूत्रभाष्ये जीवपरत्वं वेदं ध्याज्यनुपात्तम् । तत्र मनान्तर-

प्राणेश्चित्त सर्वमोत प्रजाना यस्मिन् विशुद्धे विभज्यते आत्मा ॥ ९ ॥
य य लोक मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्व कामयते याश्च कामान् ।
त त लोक जयते (ति) ताश्च कामान् तस्मादात्मज्ञ (स्थ) ह्यर्चयेद्
भूतिकाम ॥ १० ॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथम खण्ड ॥

यस्मिन् परमात्मानं विशुद्धे प्रसन्ने सति एष जीवात्मा विभज्यते अपहृत
पाप्मत्वादिगुणाटकविशिष्टः सः । विभज्यते (विभुत्वमानः नित्यमश्नुते ?)
स एष अणुः—दुर्विशेष आत्मा विशुद्धेन मनसा प्राप्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

य य लोक मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते
याश्च कामान्, त त लोक जयते ताश्च कामान् । य विभाति
सकल्पयतीत्यर्थः । कामान् स्वधादीन् जयते जयति—वशीकरोतीत्यर्थः ।
शिष्ट स्पष्टम् । तस्मादात्मज्ञ ह्यर्चयेद् भूतिकामः । यस्मादेवमसौ

खण्डनावसरे श्रुतप्रकाशिकायामप्येवम्—अथापि पूर्वं पश्चाच्च पर
मात्मन एव प्रस्ताव्यात्, अत्राद्यधिकरणादिनयेन परमात्मरतयेन
सुनिर्वहे अत्र जीवात्मग्रहणं मा भूदिति कृत्वा योजनेन दर्शिता । ननु
यच्छब्दस्य परमात्मपरताया आवश्यकत्वात् भाष्यनिग्रहि कथमिति
चेत्—उच्यते । पूर्वाधिमुत्तरार्धात् पृथग्वाक्यम् । यस्मिन्—जीवात्मनि
पञ्चवृत्तिप्राणो निविष्टः, एष आत्मा चेत्तस्मा अणुत्वेन वेदितव्यं
न तु परमात्मा अणुत्वेन वेद्यः । यस्मिन् विशुद्धे—सर्वथैव शुद्धे
(परमात्मनि) सर्वप्रनासवन्धित्वादिप्रमाणैर्जितम्, एष परमात्मा
विभाति—विभुर्भवति, न त्वणुत्पत्तिर्योजना । अथवा यस्मिन् पर-
मात्मनि पञ्चवृत्तिप्राणचित्तादिकं सर्वमोतम् एष परमात्मा यस्मिन्
जीवात्मनि विशुद्धे—विविक्ततया गृहीते विभज्यते—विशेषेण आविर्भ-
वति, एष जीवात्मा अणुश्चेत्तस्मा वेदितव्य इत्येवमूलम् ॥

अथ तृतीये द्वितीयः खण्डः ॥ हरिः ओम् ।

स वेदैतत् परमं ब्रह्म धाम यत्र (यस्मिन्) विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जा(भृजा)यते
वशीकृतलोककामतया लोकान् कामाश्च प्राप्तुं च शक्नोति, तस्मादैश्वर्या-
दिकामः, 'प्रीतोऽसाधात्मजो मक्षमभिलषितं वरं प्रयच्छति' इति
बुद्ध्या पूजयेदित्यर्थः ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषत्तत्तत्काशिकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

—:~:—

आत्मवित्पूजाया मोक्षफलकत्वमाह—स वेदैतत् परमं ब्रह्म
धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं जीव-
जातं निहितं शुभ्रं निर्मलं स्वप्रकाशं भाति, एतत् ईदृशं सर्वकामा-
स्पदतया धामशब्दितं परमं ब्रह्म नारायणं सः पूर्वप्रकृत आत्मजो
वेदेत्यर्थः । उपासते पुरुषं ये ह्यकामाः ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति
धीराः । अतः ये धीराः प्रज्ञाशालिनस्तादृशमात्मजं पुरुषं फलान्तर-
कामनारहिता मुमुक्षवः सन्तः परमात्मानमिवोपासते, ते एतच्छुक्रं
चरमधातुमतिक्रम्य वर्तन्ते—जन्मशून्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिः जायते तत्र
तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु ईदृशं सर्वं प्रविलीयन्ति
कामाः । यस्तु देवत्वमनुप्यत्वादीन् कामान् भोग्यतया मन्यमानः

१. स इत्यात्मशमर्चयतः, पुण्यमिति परमात्मनश्च ग्रहणमपि
संभवति ॥

तत्र तत्र (यत्र तत्र) । पर्याप्तिकामस्य कृतात्मनश्च(स्तु) इहैव सर्वं प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन्नू स्वाम् ॥ ३ ॥

कामयते, सः तत्रतत्र देवत्वमनुप्यत्वादी कामाभ्यां कामै तत्तत् कामवशादिति यावत् देवमनुप्यादिरूपेण जायते । पर्याप्ते परि- पूर्णे ब्रह्मणि कामनावतः कृतात्मनः विदितात्मतत्त्वस्य तु इहैव अस्मिन्नेव जन्मनि सर्वा आशा लप्ता । [अतः] न जन्मान्तरप्रसक्तिः इत्यर्थः । कृतात्मन इत्यत्र शब्ददर्दुरं करोतीत्यत्रेव कृत्रो ज्ञानमर्थः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
प्रवचनशब्देन मननं लक्ष्यते, तत्साधनत्वात् । मेधाशब्दश्च निदि- ध्यासनवाची । श्रवणमनननिदिध्यासनैः केवलैः न प्राप्य इत्यर्थः । पुनः केनेत्यत्राऽऽह—यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः । एषः परमात्मा यनुपासकं वृणुते, तेन प्राप्य । वरणीयेन प्राप्य इति यावत् । प्रिय- तमश्च वरणीयो भवति । प्रियतमत्वं च स्वस्मिन् प्रीतिमत एव । अतश्चाय- मर्थो लभ्यते—‘यस्तु परमात्मनि निरतिशयप्रीतिमान्, स परमात्मानं प्राप्नोति’ इति । प्रीतिरूपापन्नभगवदुपासनस्य भगवत्प्राप्ति- हेतुत्वमित्यर्थः । तस्यैव आत्मा विवृणुते तन्नू स्वाम् । तादृश- स्योपासकस्यैव आत्मा स्वात्मानं प्रकाशयति ; स्वानुभवमुत्पादयतीत्यर्थः ॥

३. अयं कठोपनिषद्यपि । तृतीयपादेनोपायस्य ध्यानस्य अत्र स्नेहगर्भतया भक्तिरूपत्वावश्यकत्वं ज्ञाप्यते ; चतुर्थपादेन चोपायोपे- धैक्य स्वामिति । एवञ्च भक्तान्तरेभ्यो ज्ञानवैलक्षण्यमपि मन्त्रार्थः ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात् तपसो वाऽप्य
(दानं तपसोऽप्य) लिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वास्तस्यैव
आत्मा विशति(ते) ब्रह्म धाम ॥ ४ ॥
संप्राप्येनमृपयो ज्ञानवृत्ता कृतात्मानो वीतरागा प्रशान्ता ।

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात् तपसो वाऽ
प्यलिङ्गात् । अयमात्मा अवसन्नमनसा न लभ्य । अवसादो नाम
देशकालवैगुण्यादिजन्य दैन्यम् । तदभावो हि बलम् । प्रमादः अनव
हितचित्तता । तपश्शब्द तप प्रधानसंन्यासाश्रमपर । “तप एव द्वि-
तीय ” इतिवत् । तस्य च लिङ्ग शिखायज्ञोपवीत-शिवय-जरूपवित्तादि ।
तद्रहितात् संन्यासादपीत्यर्थ । तपस इत्येतत् आश्रमान्तरस्याप्युप
लक्षणम् , सर्वाश्रमाणामपि ब्रह्मविद्याधिकारसत्त्वादिति द्रष्टव्यम् ।
लिङ्गशून्यैराश्रमै न प्राप्य इत्यर्थ । आश्रमलिङ्गानि अपेक्षितानीति यावत् ।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वास्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्म धाम ।
उत्तैर्बलाप्रमादसलिङ्गाश्रमैर्यो विद्वान् ब्रह्मप्राप्तये यतते, तस्य एषः
तादृशोपायसंस्कृत आत्मा स्वरूपं धाम प्राप्य पर ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ ४ ॥
संप्राप्येनमृपयो ज्ञानवृत्ताः कृतात्मानो वीतरागाः
प्रशान्ताः । रूपयः तत्त्वदर्शिन एन परमात्मानं संप्राप्य जीव

४ तस्यैव आत्मेति । तस्येति षतुर्द्विगुणं, आत्मेति तदीय-
शुद्धस्वरूपस्य च ग्रहणम् । एवञ्च तस्यैव आत्मेत्यत्र पूर्वमन्त्रवैकृत्य
सहम् । तत्र एव आत्मेत्यस्य परमात्मपरत्वात् । वैकृत्यम्पि साया
तु अत्रापि न्य आत्मा-परमात्मा ब्रह्मभूत तस्योपासकस्य धाम—
स्थानं हृदयम्, यदा धाम—तेज धर्मेभूतज्ञानं विशति । सम्यक्
तद्विषयो भवतीत्यर्थो प्राण ॥

ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानस्सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगात् यतयश्शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु (तु) परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

इशायामेवानुभूय तेनानुभवेन सत्तुष्टा कृतात्मानः लब्धात्मसत्ताका,
अपगतविषयाशा, अत एव प्रशान्ताः निश्चिन्तेन्द्रियश्च ये सन्तीत्यर्थः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ।
ते सर्वदेशावच्छेदेन अन्तर्बहिश्च सर्ववस्तुगत परमात्मान देशविशेष-
विशिष्टं प्राप्य आदिर्भूतब्राह्मणरूपविशिष्टात्मानो धर्मभूतज्ञानेन सर्वे वस्तु-
गत्या व्याप्राप्नुवन्ति, सर्वमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद् यतयः
शुद्धमत्त्वाः । ये यतयः — निजितेन्द्रियमात्रा काम्यकर्मसंन्यासेन
शुद्धसत्त्वाः परिशुद्धान्तरा करणा वेदान्तश्रवणजन्यज्ञानेन निर्ज्ञातपरमात्म-
तत्त्वा इत्यर्थः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमु-
च्यन्ति सर्वे । “ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक । तत्त वर्तमाना ब्रह्मनिष्ठाः,
परान्तकाले—‘अन्तकाले च मामेव’ इत्युक्तचरमदेहावसानसमये परा-
मृतान्—मसत्त्वात् ब्रह्मणो हेतोः सर्वे परिमुच्यन्त इत्यर्थः” इति ‘विशेष च
दर्शयति’ इति सूत्रे व्यासार्थस्य मन्त्रलण्डो विवृतः । “ते ब्रह्मलोकेषु
परान्तकाले परामृता परिमुच्यन्ति सर्वे” इति पाठे, ते चरमशरीरावसाने
भगवद्लोकेषु, परम् अमृतशब्दितं ब्रह्म प्राप्यत्वेन येषां ते परा-
मृताः—नञ्च प्राप्ता इति यावत्—स्वरूपतिरोधायकाविषया नृवासने
विमुक्ता भवन्ति । ‘परं ब्रह्मोत्तरपक्षस्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते’ इति

गता कला पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।

कर्मणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकी(क)भवन्ति ॥७

श्रुतेरित्यर्थः । न च भगवन्नोक्तस्यैकतया कथं बहुत्वमिति शङ्कनीयम् ,
“परस्य ब्रह्मण परिपूर्णस्य सर्वगतस्य सत्यसकल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिता
स्वासाधारणा अप्राकृताश्च लोका नात्यन्ताय न सन्ति, श्रुतिस्मृतीतिहास-
पुराणमामाण्यात्” (४ ३ ११) इति भगवता भाष्यकृतोक्तत्वात् ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।
मुच्यमानजीवोपकारिका, ‘स प्राणमसृजत प्राणाच्छब्दाम्’ इत्यादि-
प्रश्नोपनिषदुक्तप्राणादिनामा-तपोऽशकलामध्ये कर्मव्यतिरिक्ता पञ्चदश
कला स्वस्वप्रकृतिषु संक्षेपविशेषयुक्ता भवन्ति । देवा वागादीन्द्रियाणि

६ अथ तैत्तिरीयेऽपि । विवृत इति । तत्र करिष्यमाणस्य
विग्रहणस्य प्रतिज्ञा अदृश्यत्वाधिकरणे श्रुतेत्यपि ध्येयम् ॥

७ श्रुतप्रकाशिकायाम्, ‘मुक्तात्मपरित्यक्तदेहेन्द्रियतदभि-
मानिदेवतादीनामितरचेतनाचेतनवत् प्रलये परमात्मनि लयपर, न
तु मोक्षपर, मुक्ती कलाशब्दोक्तभूतेन्द्रियाणां परमात्मना ऐक्या
पत्यभावात् इत्युक्त्या पञ्चदश कला — पञ्च भूतानीन्द्रियाणि चेति
ज्ञायते । अथापि तद्भाष्य कलापदेन भूतेन्द्रियग्रहणं यत्र कश्चित्
परोक्तमन्यारह्यं तददूषणपरम् । न तु तथैवार्थोऽभिमतः । अस्य पक्षे
इन्द्रियाणामेकादशतया षोडश कला इत्येव यत्तद्व्यत्वात् । अतः
षोडशकलत्वप्रदर्शकप्रश्नोपनिषद्वचनकण्ठोक्तकलाविषयतया यथा
शाङ्करमेवात्र व्याख्यातम् । ननु कलाशब्देनैवेन्द्रियाणां गृहीतत्वात्
देवाश्चेत्यादिना किमुच्यते ॥ उच्यते — पूर्वेणैन्द्रियादिगतदेवतानिय-
मन्यापाराणां प्रतिनियतदेवताप्राप्तिरन्यत इति । अत्र ‘प्रलये
परमात्मात्मनि लयपर’ इति श्रुतप्रकाशिसाधारस्यात् गता इति

तत्तदधिष्ठातृ-आदित्यादिदेवतासु प्रतिष्ठा-ससर्गविशेष गच्छन्ति ,
न तु लीयन्ते । इन्द्रियादीनामाकल्पस्थायित्वात् । 'यथास्य पुरुषस्य
मृतस्याग्निं वागप्येति वात प्राणश्चक्षुरादित्यम्' इत्यादिषु वागादीना-
मग्न्याद्यप्यथवणस्य भाक्तत्वमिति "अग्न्यादिगतिश्चुतेरिति चेन्न, भाक्त-
त्वात्" इति सूत्रितत्वात् । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये
सर्वे एकीभवन्ति । यानि च कर्माणि अदत्तफलानि दर्शनसमानाकार-
ज्ञानारम्भसमये, 'क्षमिष्ये' इति सकल्पविषय(यी)भूतानि, तानि
कर्माणि [च] विज्ञानमय आत्मा च 'अक्षरात्परत' इति सर्वस्यात् पर
भूते अव्यये अक्षरे एकीभवन्ति । परमात्मप्रीत्यप्रीतिरूपाणां कर्मणां
तत्त्वैकीभावाः तद्धर्मभूतज्ञाने लय एव । जीवस्यैकीभावो नाम नाम-
रूपात्मकमेदकाकारप्रहाणम् । कर्मणा नाशात् कलानां मुच्यमानं प्रति
नोपकरणत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

कप्रत्ययबलाच्च मन्त्रेऽस्मिन् विशिष्टमेक वाक्यम्-उपादानेषु प्रतिष्ठा
गता पञ्चदश कलाः, प्रतिदेवतासु प्रतिष्ठा गता देवाः, कर्माणि
विज्ञानमयश्चासर्वे परमात्मन्येकीभवन्तीत्येयरूपमिति प्रतीयते । तथा च
विज्ञानमये मुक्ते तदीयानि कलादीनि कथमस्तिष्ठन्ति इति प्रश्ने
तस्य परमात्मना एकीभावे तेषां कञ्चित् कालं निर्व्यापारतया स्थित्वा
प्रलये तत्रैव एकीभावः कर्मणामात्मनश्चैव तदैव एकीभाव इति
समाहितमिति । मूले प्रतिष्ठा इति यदुच्यते देवमेदेन प्रतिष्ठाव्यक्ति-
मेदात् । जात्येक्यादेकरचनेनानुवादो भाष्ये । सच इति पुल्लिङ्ग-
चित्यम्—"एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याता" इति वैशेषिक-
दर्शनरसायनेऽस्मदीये द्रष्टव्यम् ।

यथा नद्यः स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

तदेवोत्तरमन्त्रेण विशदयति—यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे
अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । यथा गङ्गायमुनासरस्वत्यादिनद्य
स्वोत्पत्तिस्थानेभ्यः प्रसृता गङ्गायमुनासरस्वत्यादीनि नामानि शुक्लकृष्ण
लोहितादीनि रूपाणि च विहाय समुद्रे एकनामिव भजन्ते । तथा
विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् । विद्वान्
तद्वदेव भेदकैर्नामरूपादिभिर्विमुक्तः सन्, “द्वि यो ह्यमूर्त् पुरुष”
इति मन्त्रप्रतिपाद्य पुरुषं प्राप्नोति । यथा नदीसमुद्रजलयोर्यस्तुनो
नैक्यम्, अपि तु भेदकाकारप्रहाणमात्रम्—एवमिहापि मुक्तस्य पर
मात्मना, पूर्वमुक्तात्मभिरपि नैक्यम्, अपि तु परममात्म्यमात्रम् । अत
एव कठवल्ल्याम्, “शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति” इति सादृश्य
मेवोक्तम् ; न तु तद्भावं ॥

ननु अवयवानिरिक्तावयव्यन्तराभाववादिनाम् परस्परसदृशानां
घटावयवानां भिन्नानामेव सनामेकत्वावस्थाश्रयत्वम्, कुण्डलकटका
दीनां मृषानिक्षिप्तानामग्निनापद्रुतानां वस्तुनो भिन्नानामप्येकत्वावस्था
श्रयत्ववन् नदीसमुद्रजलयोरपि परस्परमिलितयोः ससर्गिद्रव्ययोरैकत्वा
वस्थाश्रयत्वमस्ति । ततश्च निर्विशेषप्रत्यैकनामपत्तिरेव परममुक्तिरिति चेत् —
निर्गुणत्रिधाश्रेष्ठत्वेन पराभिन्नतायां प्रजापतिविद्यायामपि, ‘स तत्त
प्रेषति’ इति मुक्तप्रश्नगोपाराधेयभाष्यप्रज्ञात् । सत्यकामसत्यमकरूप-
त्वाद्विरूपधर्माणां मुक्तायेव आभिर्भावस्य निर्गुणविद्याफलत्वेन ‘उत्तराधे-

स यो ह वै तत् ब्रह्म वेद, ब्रह्मैव भरति । नास्याब्रह्मवित् कुले भवति ।

दाविर्भूतस्वरूपस्तु' इत्यत्र परैरप्यङ्गीकृतत्वात् । न च सत्यकामत्वं च जीवस्य स्वरूपमात्रमिति शक्यते वक्तुम् । कामशब्दोदिताना कामनाविषयसृज्यपदार्थानाम्, सकल्पशब्दोदितस्य तत्सृष्टिहेतुमायावृत्तिविशेषस्य च स्वरूपाद् बहिर्भावावश्यभावात् । तेषां च मुक्तावाविर्भावे कथं निर्विशेषतापत्तिः । अत्राविर्भावे च प्रजापतिविद्यायाम्, 'य आत्माऽपहृतपाप्मा' इत्यादिना गुणाष्टकोपदेशवैयर्थ्यम् । न हि प्रजापतिविद्यायां गुणाष्टकोपदेशस्योपासनार्थस्य सम्भवति, परमत्रोपासनाविध्वन्यङ्गीकारात् । नापि तदवगत्यर्थ उपदेशः । मुक्त्यादगतं शुद्धं ब्रह्मनिपद्यत्वात् । तत्त्वमसीत्युपदेशस्थले ब्रह्मणो जगदुपादानत्वादिवर्णनस्याधारोपापवादभ्यायेन निष्प्रपञ्चत्वबोधनार्थनयेवात्र प्रकारान्तरेण सार्थकत्वोपादनायोगात् । नापि प्रत्ययव्युत्पादनार्थं, गुणकीर्तनस्य निर्गुणविद्याव्युत्पादकत्वासम्भवात् । अतो निर्गुणविद्याप्रकरणे अपहृतपाप्मत्वाद्युक्ते आपिर्भविष्यन्नया तद्वोधनार्थतैव साफल्यं वाच्यम् । अतश्च मुक्तौ निर्विशेषब्रह्मभावापत्तिकथनमसंगतम् ॥ ८ ॥

स, यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद, ब्रह्मैव भरति । य एतत् परमं ब्रह्म वेद वेदनं ध्यानविश्रान्तं ध्यानं श्रान्तं ध्रुवमृती । सा च दृष्टित्वमभ्येति दृष्टिर्भक्तित्वमृच्छति ॥" इत्युक्तरीत्या प्रीतिरूपापन्नदर्शनसमानाकारोपासनयुक्तो भवति, स ब्रह्मैव भरति आविर्भूतनामरूपो भवतीत्यर्थः । आनुपङ्गिकं प्रयोजनमाह—नास्याब्रह्मवित् कुले भवति ।

तरति शोकम्, तरति पाप्मानम्। गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति॥

तदेतद्वचाभ्युक्तम्—(तदेव श्लोकः)

क्रियावन्तः श्रोत्रियाः ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वते एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

अस्य कुले अवज्ञवित् न भवतीत्यर्थः। तरति शोकं तरति पाप्मानम् ।

स्पष्टोऽर्थः । गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ त्रिगुणात्मक-

प्रकृतिकारितरागद्वेषादिभ्यो विमुक्तः सन् आविर्भूतगुणाष्टको भवति॥९

तदेतद्वचाभ्युक्तम् । एतद्विद्यासंप्रदानमभिमुखीकृत्य ब्रह्म-

न्तेणोक्तम् । क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वते एकर्षिं

श्रद्धयन्तः । नित्यनैमित्तिकक्रियायुक्ताः अधीतवेदाः ब्रह्म बुभुक्षुः

एकर्षिशब्दितमग्निहोत्रं स्वयमेव जुह्वतीत्यर्थः । एकस्मिन्मात्रसाध्य-

त्वादग्निहोत्रस्यैकर्षित्वमित्यर्थः । यद्वा एकधासाधृषिश्च । मुख्यर्षिः

परमात्मा ; “तथा प्राणाः” इत्यत्र, “ऋषिशब्दश्च सर्वज्ञे तस्मिन्नेव

युज्यते” इति भाषितत्वात् । श्रद्धयन्तः तत्र यद्वायुक्ताः इत्यर्थः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् ॥

अत्र विद्याशब्दो ग्रन्थसंदर्भे वर्तते । तेषामेवैतां ब्रह्मप्रतिपादिकां वेद-

रूपां प्रब्रूयात् ; यैः शिरस्यङ्गारपात्रधारणलक्षणमाथर्वणिकानां वेदमन-

त्वेन प्रनिद्धं यथाशास्त्रमनुष्ठितमित्यर्थः । अयं चार्थः “स्वाध्यायस्य

तथात्वे हि—”इति सूत्रभाष्ये स्पष्टः ।

१०. आथर्वणिकानामेकर्षिनामर्षेकाग्निरथयैशिखायां प्रसिद्धः ।

अत्र एकर्षिमिति द्वितीयान्तर्त्याचित्याय अग्निहोत्रमित्युक्तम् ।

द्वितीयव्याख्याने श्रद्धयन्त इत्येतान्यथो विचक्षितः ॥

इत्थं हि तदधिकरणम्—नानाशाखास्वाज्ञातानि वैश्वनराक्षरोपासादीनि
 अभ्यासप्रकरणान्तराभ्या भिद्यन्ते । इतरथा पुनश्च वणलक्षणाभ्यासस्य
 प्रकरणान्तरस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गात् इति शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन
 पूर्वपक्षे प्राप्ते—“सर्ववेदान्तप्रत्यय चोदनाद्यविशेषात्” । सर्ववेदान्तेषु
 प्रतीयमानं वैश्वानराद्युपासिरूपफलसंयोगोऽप्यविशिष्टः । उपास्यरूपमप्य-
 विशिष्टम् । वैश्वानरविद्येति समाख्याऽप्यविशिष्टा । अतः “एकं वा
 संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषात्” इति शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तमूलो-
 क्तन्यायेनोपासनैक्यमेव स्वीकर्तव्यम् । “भेदान्नेति चेत् एकस्यामपि” ।
 शाखान्तरेऽभ्यासप्रकरणान्तरवशेन विद्याभेदावश्यम्भावात् न विद्यैक्यम्,
 विद्यैक्ये पुनः वणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेत्—एकस्यामपि विद्यायामप्येत-
 द्भेदात् पुनः वणसार्थक्योपपत्तेः न विद्याभेदः । ननु विद्यैक्ये मुण्डकाज्ञाता-
 क्षरविद्यायाः शाखान्तराधीताक्षरविद्यैक्येन, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत्
 शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् इत्यार्थर्णिकमात्रानुष्ठेयशिरोक्ता-
 ङ्गकस्य शाखान्तराधीताक्षरविद्यायाः अपि स्यात् । न च इष्टपतिः ।
 शिरोक्तशून्यानाम् अनार्थर्णिकानामक्षरविद्यानिष्ठा न स्यात् । अतः
 आर्थर्णिकमात्रानुष्ठेयशिरोव्रताङ्गमुण्डकाज्ञाताक्षरविद्यायाः शाखान्तरा-
 धीताक्षरविद्या भिद्यत इत्यभ्युपगन्तव्यमिति चेत्—तत्राऽऽह—
 “त्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सर्ववच्च तन्नियमः” ।
 तथात्वं इति निमित्तसप्तमी । त्वाध्यायस्य तथात्वसिद्ध्यर्थम् अध्य-
 यनजन्यसंस्कारभावरवसिद्ध्यर्थं शिरोव्रताङ्गाध्ययनेनोपनिषद् रूपत्वाध्या-
 यस्य संस्कारो भवति । उपनिषदध्ययनाङ्गं शिरोव्रतम् ; न विद्याङ्गम् ।

प्राप्ते—‘अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ति’, ‘विशेषणभेदव्यपदेशाभ्या च नेतरौ’, ‘रूपोपन्यासाच्च’ इति त्रिभि सूत्रै सिद्धान्त कृत ।

तेषा चायमर्थ — अदृश्यत्वादिगुणक परमात्मैव , तद्वर्माणाम् सर्वज्ञत्वादीना ‘य सर्वज्ञ सर्ववित्’ इत्यादिवाक्येनात्र प्रकरणे उक्तत्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिना सिद्धेन चेतनाचेतनात्मक-निखिलप्रपञ्चोपादानत्वेन मृतयोन्यक्षरस्य विशेषणात्, ‘अक्षरात्परत पर’ इति प्रकृतिजीवाभ्या भेदव्यपदेशाच्च मृतयो-न्यक्षर परमात्मैव । न च अक्षरात्परत इति पञ्चम्यो सामानाधिकरण्यात् स्वकार्यवर्गापेक्षया परभूतादक्षरशब्दितात् अव्याकृतात् परत्वेन तद्वेदसिद्धावपि न जीवभेद सिध्यतीति वाच्यम्—सामानाधिकरण्ये सति परत्वावधिसमर्पक स्वकार्यवर्गावाचिपदान्तराध्याहारप्रसङ्गात् । वैयधिकरण्यपक्षेऽध्याहाराभावात् । जीवादपि वैलक्षण्यप्रतिपादकत्वेन सार्धव्यसमवे परतःपदस्य सामानाधिकरण्याश्रयणेन स्वकार्यवर्गपरत्वानुवादस्य निष्प्रयोजनत्वाऽऽश्रयणायोगात् । न च अक्षरात्परस्य पुरुषस्य परमात्मत्वे मृतयोन्यक्षरस्य कथं परमात्मत्व सिध्येदिति वाच्यम्—अक्षरात्परत इति निर्दिष्टसाक्षरस्य, ‘अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते’, ‘तथाऽक्षरात् समवनीह विधम्’, ‘तथाऽक्षराद्विविधा सोम्य मावा’, ‘येनाक्षर पुरप चेद सत्यम्’ इति वाक्यनिर्दिष्टमृतयो-न्यक्षरापेक्षया भिन्नत्वात् । न च तत्र प्रमाणमात्र , दिव्यो ह्यमूर्त पुरुष स चाद्याभ्यन्तरो ह्यत्र । अप्राणो ह्यमना शुभ्र’ इति पूर्वसदर्भप्रतिपादितविशेषणविशिष्ट मृतयोन्यक्षरं स इति पदेन परामृश्य तस्य अक्षरात्परत परत्वमिधानात् । न हि

तस्यैव तत परत परत्वं सम्भवति । अतः 'अक्षरात्परत पर' इति वाक्यस्य मक्षरपदमव्याकृताभिधायि, न तु भूतयोन्यक्षराभिधायि ॥ 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति भगवत्सबन्धिनया प्रसिद्धस्य रूपस्य भूत योन्यक्षरसबन्धितयोपन्यासाच्च, 'पुरुष वेद सत्यम्', 'दिव्यो ह्यमूर्त पुरुष' इति भगवदसाधारणपुरुषशब्दाभ्यासाच्च परमात्मैवान्न प्रतिपाद्यत इति ।

द्युम्वाद्यधिकरणम्—तथा "यस्मिन् द्यौः" इति वाक्ये, "ओत मन सह प्राणैश्च सर्वैः" इति मन प्राणसबन्धित्वप्रतिपादनात्, 'अरा इव रथ नामौ सहता यत्न नाढ्य स एषोऽन्तर्धरते बहुधा जायमान' इति जीवलिङ्गाच्च भूतयोन्यक्षरप्रकरणं भङ्गत्वा जीवपरत्वमेवास्य संदर्भस्याऽऽश्रयणीयमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते—“द्युम्वाद्यायतन स्वशब्दात्”, “मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च”, “नानुमानमतच्छब्दात् प्राणमृच्च”, “भेदव्यपदेशात्”, “प्रकरणात्” “स्वित्यदनाभ्या च” इति षड्भिः सूत्रैः सिद्धान्तं कृतम् ।
अयमर्थः—द्युम्वाद्यायतने परमात्मा । 'अमृतस्यैव सेतु' इति मोक्षपदत्वे लक्षणासाधारणशब्द(धर्मशब्दः)श्रवणात् । व्यापकत्वार्थस्याऽऽत्मशब्दस्य च श्रवणात् । 'नामरूपाद्विमुक्तं परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति परमात्मासाधारणमुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशाच्च परमात्मैव । अनुमानम्=आनुमानिकं प्रधानयस्मिन् प्रकरणे यथा तत्प्रतिपादकशब्दाभावाच्च प्रतिपाद्यम्, एव प्राणभूत—जीवोऽपि तत्प्रतिपादकशब्दाभावाच्च प्रतिपाद्यः । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति प्रकरणप्रतिपाद्यत्वेशस्य जीवभेदव्यपदेशाच्च । भूतयोनिप्रकरणाच्च । 'तयोरेन्य पिप्पल स्वाद्वत्त्यनभ्रतन्यो अभिचाकशीति' इति जीवस्य कर्मफलभोक्तृ(लातृ)त्वम्, परमात्मनस्तु

प्राप्ते—‘अदृश्यत्वादिगुणको घर्मोक्तिः’, ‘विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ’, ‘रूपोपन्यासाच्च’ इति त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः ।

तेषां चायमर्थः—अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव ; तद्धर्माणां सर्वज्ञत्वादीनां ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ इत्यादिवाक्येनात्र प्रकरणे उक्तत्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिना सिद्धेन चेतनाचेतनात्मक-निखिलप्रपञ्चोपादानत्वेन मृतयोन्यक्षरस्य विशेषणात्, ‘अक्षरात्परतः परः’ इति प्रकृतिजीवाभ्यां भेदव्यपदेशाच्च मृतयोन्यक्षरं परमात्मैव । न च अक्षरात्परत इति पञ्चम्योः सामानाधिकरण्यात् स्वकार्यवर्गपेक्षया परमृतादक्षरशब्दितात् अग्राकृतात् परत्वेन तद्वेदसिद्धावपि न जीव-भेदः सिध्यतीति याच्यम्—सामानाधिकरण्ये सति परत्वावधिसमर्पक-स्वकार्यवर्गवाचिपदान्तराध्याहारप्रसङ्गात् । वैयधिकरण्यपक्षेऽध्याहाराभावात् । जीवादपि वैलक्षण्यप्रतिपादकत्वेन सार्धवयसंभवे परतःपदस्य सामानाधिकरण्याश्रयणेन स्वकार्यवर्गपरत्वानुवादस्य निःप्रयोजनत्वाऽऽश्रयणायोगात् । न च अक्षरात्परस्य पुरुषस्य परमात्मत्वे मृतयोन्यक्षरस्य कथं परमात्मत्वं सिध्येदिति वाच्यम्—अक्षरात्परत इति निर्दिष्टस्याक्षरस्य, ‘अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते’, ‘तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम्’, ‘तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य मावाः’, ‘येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्’ इति वाक्यनिर्दिष्टमृतयोन्यक्षरापेक्षया भिन्नत्वात् । न च तत्र प्रमाणाभावः ; दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः’ इति पूर्वसंदर्भप्रतिपादितविशेषणविशिष्टं मृतयोन्यक्षरं स इति पदेन परामृश्य तस्य अक्षरात्परतः परत्वमिधानात् । न हि

तस्यैव ततः परतः परत्वं संभवति । अतः 'अक्षरात्परतः परः' इति वावयस्यमक्षरपदमव्याकृताभिधायि ; न तु मृत्योन्यक्षराभिधायि ॥ 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति भगवत्संबन्धितया प्रसिद्धस्य रूपस्य मृत्योन्यक्षरसंबन्धितयोपन्यासाच्च, 'पुरुषं वेद सत्यम्', 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः' इति भगवदसाधारणपुरुषशब्दाभ्यासाच्च परमात्मैवान्न प्रतिपाद्यत इति ।

द्युम्बाद्याधिकरणम्—तथा "यस्मिन् द्यौः" इति वावये, "ओतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः" इति मनःप्राणसंबन्धित्वप्रतिपादनात्, 'अरा इव रथनाभौ संहता यत्त नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः' इति जीवलिङ्गाच्च मृत्योन्यक्षरप्रकरणं भङ्गत्वा जीवपरत्वमेवास्य संदर्भस्याऽऽश्रयणीयमिति पूर्वपक्षेप्राप्ते—"द्युम्बाद्यायतनं स्वशब्दात्", "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च", "नानुमानमतच्छब्दात् प्राणभृच्च", "भेदव्यपदेशात्", "प्रकरणात्" "स्थित्यदनाभ्यां च" इति षड्भिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः । अयमर्थः—द्युम्बाद्यायतनं परमात्मा । 'अमृतस्यैव सेतुः' इति मोक्षप्रदत्वलक्षणासाधारणशब्द(धर्मशब्द!)श्रवणात् । व्यापकत्वार्थस्याऽऽत्मशब्दस्य च श्रवणात् । 'नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति परमात्मासाधारणमुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशाच्च परमात्मैव । उपनिषद्=आनुमानिकं प्रधानमस्मिन् प्रकरणे यथा तत्प्रतिपादकशब्दाभावात् प्रतिपाद्यम्, एवं प्राणभृत्-जीवोऽपि तत्प्रतिपादकशब्दाभावात् प्रतिपाद्यः । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति प्रकरणप्रतिपाद्यस्यैव जीवभेदव्यपदेशाच्च । मृत्योनिप्रकरणाच्च । 'तयोरन्यः पिप्पलं द्वाित्यनश्नन्नन्यो अग्निचाकशीति' इति जीवस्य कर्मफलमोक्तृ(लातृ)म्, परमात्मनस्तु

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ।

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥

मुण्डकोपनिषत् संपूर्णा ॥

भद्रं कर्णेभिः—इति च शान्तिः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

—:ॐ:—

तदन्तरेण शरीरेऽवस्थानमिति परमात्मन एव प्रकरणतात्पर्यपर्यवसान-
भूमितया (ताया) आविष्कृतत्वाच्च परमात्मैव मुण्डकोपनिषत्प्रतिपाद्य इति ।

अतश्च मुण्डकोपनिषद् भगवत्परेति सिद्धम् ।

इयं ब्रह्मविद्या येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्येण प्राप्ता, तान् नमस्यति—

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ।

द्विर्वचनमादरार्थं विद्यासमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिर्निर्जराणां

तस्यैव ततः परतः परत्वं संभवति । अतः 'अक्षरात्परतः परः' इति वाक्यस्य मक्षरपदमव्याकृताभिधायि ; न तु मृतयोन्यक्षराभिधायि ॥ 'अमिर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति भगवत्संबन्धितया प्रसिद्धस्य रूपस्य मृत-योन्यक्षरसंबन्धितयोपन्यासाच्च, 'पुरुषं वेद सत्यम्', 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः' इति भगवदसाधारणपुरुषशब्दाभ्यासाच्च परमात्मैवात्र प्रतिपाद्यत इति ।

द्युम्वाद्यधिकरणम्—तथा "यस्मिन् द्यौः" इति वाक्ये, "ओतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः" इति मनःप्राणसंबन्धित्वप्रतिपादनात्, 'अरा इव रथ-नाभौ संहता यत्र नाढ्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः' इति जीव-लिङ्गाच्च मृतयोन्यक्षरप्रकरणं भङ्ग्युक्त्वा जीवपरत्वमेवास्य संदर्भस्याऽऽश्रय-णीयमिति पूर्वपक्षेप्राप्ते—“द्युम्वाद्यायतने स्वशब्दात्”, “मुक्तोपसृप्यव्य-पदेशाच्च”, “नानुमानमतच्छब्दात् प्राणमृच्च”, “भेदव्यपदेशात्”, “प्रकरणात्” “स्वित्यदनाभ्यां च” इति षड्भिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः । अयमर्थः—द्युम्वाद्यायतने परमात्मा । 'अमृतस्यैव सेतुः' इति मोक्षपद-त्वलक्षणासाधारणशब्द(धर्मशब्दः)श्रवणात् । व्यापकत्वार्थत्वाऽऽत्म-शब्दस्य च श्रवणात् । 'नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्'

प्रमाणाकरः

अक्षय्यं ह वै अ. धौ. ८-१-१
 अग्न्यादिगति ब्र. सू. ३१४
 अजायमानः तै. आ. ३-१३३
 अद्यतेऽति च तै. आन. २-२
 अधिभूः अमर. ३-१
 अन्यतरकर्मजः वैशे. द. ७-२
 अव्यक्तं पुरुषे भा. शा. ३३९-३१
 अथ इव छा. ८-१३-१
 असद्वा इदं शत. ब्रा. ६-१-१
 असी वै लोकः शृ. ८.२.९
 अस्मिन्-श्रुत. प्र. संगतिविशेषेण
 विशिष्टकर्मार्थभाष्यघट्टे.
 अहमेकः अर्धशिरः १
 आकाशवत् पु. २४८
 आनीदवातं तै. ब्रा. २ ८-९
 १ ऋ. ८ ७-१०
 इयदामननात् ब्र. सू. ३-३
 उत्पत्ति वि. पु. ६-५
 उभयेऽपि हि ब्र. सू. ११
 ऋतं पिबन्तौ कठ. ३-१
 कं वा पू. मी. सू. २-४-९

एकसद्वैकं वि. पु. २-१२ ४४
 एकः समस्तं वि. पु. २-१६
 एकत्वे सति वे. सं. उदाहृतम्
 एको व्यापी समा वि. पु. २-१४
 केवलमेद श्रीभा. जि. तत्त्वमसि-
 घट्टान्ते
 काठिन्यवान् वि. पु.
 को भवान् वि. पु. २-१३
 छन्दांसि यजाः श्वे. ३-४
 तत्प्राप्ति वि. पु. ६-५-६१
 तथा प्राणाः ब्र. सू. २-४-१
 तदधिगमे ब्र. सू. ४-१-१३
 तदैरं मदीये छा. उ. ८-५-३
 तद्यथा रथस्य कौ. प्रत. ६१
 तत एव छा. उ. २-२३-१
 तमः परे देवे सुवा. २
 तस्मिन् यदन्न. छा. ८-१-१
 तस्या हिर तै. आ. १-२ ७-११५
 तस्यैष एव तै. आन. ६
 ता अन्नं छा. उ. ६-२-४
 तावेवायुत तर्कमापादिग्रन्थोदाहृतं

देहयोगाद्वा	ब्र सू ३-२-५	बहु स्वा	छा. ६-२-३
द्या मूर्धनि स्मृति(श्रीमा १-२)		भगवानिनि	नृ. पु.
द्रव्यासु	अम. ३-३ २१३	भेदाभेदवादे तु	श्रीमा. जि.
द्वे विधे	वि. पु ६ ५ ६५		तत्त्वमसिषट्शान्ते
न तदन्ति	गी १८-४०	मनसश्चेन्द्रि	पु ३००
न तु दृष्टान्त	ब्र. सू २ १ ९	शनोमय	छा ३-१४-२
न संति	पु २४०	वधास्येदास्ति	छा ८-१-३
निचारय तत्	कठ. ३ १५	यत्तास्य पुत्पस्य	वृ ५-२-१३
नैकस्मिन्	ब्र सू ४-२ ६	यथा सौम्य	छा ६-१-४
परं उद्योति	छा उ. ८ ३-४	यथा हि कदली	वि. पु.
पराभिधानात्	ब्र सू ३ २ ४	यवोर्गनाभि हृदयात्	पु. २५०
प्राग्भाषेद्दशदश		यदग्ने	छा. ६-४-१
	पा. ३-१-१३७	यदात्मको	र-आ
पारावारे परा	अमर. १	यदादित्य	गी. १५-१२
महृतिर्या	वि पु. ६-४-३८	यद्य-योऽग्नि	वि पु २.१३.८५
महृत्यादिभ्य	पा.अ.२ अ वर्ति	यस्सेतु	कठ ३-२
मज्ञा च तस्मात्	श्वे उ ४	या वेदवाद्या	मनु. १२-९५
मतिज्ञाहानि	ब्र मृ २-३ ५	ये चेमेऽरण्ये	छा ५-१०-१
मत्यद्वा चातुर्मास्यै	पु. २७२	येनाथून	छा. ६-१-१
पाज्ञेनात्मना स	वृ. ६-३ २१	यो विज्ञाने	वृ ५-७-२२
माणी	अम. १	यच्चा वाच्य	नि-पु

वम्यान्	रघु. २-८	सदेव सोम्य	छा-६-२-१
वाचारम्भणं	छा. ६-१-४	सदैकरूप	वि. पु १-२
वायुश्चान्तरि	बृ. ४-३-३	सन्मूलाः	छा. ६-८-४
वायोरग्निः	तै. उ. २-१	स प्राणम्	प्र. उ. ३
विभाषोभवद्	वार्तिक—	सर्वाणि ह वै	छा. १-९-१
विशेषं च	ब्र. सू. ४ ३.१५	सहस्रस्थूणे	तलवकार
वेदनं ध्यान		सापराधे	ब्र. सू. ६-३-२७
वेदैश्च सर्वै.	गी. १५-१५	सोऽनुते	तै आन. १
शुद्धे शुद्धं	कठ. २-१	स्वर्धमाणं	ब्र. सू. १-२
संततं सिराभि	तै. ना १३	स्वाध्यायस्य	ब्र. सू. ३-३-३
स तत्र पर्येति	छा. ८-१२-३	स्वाप्ययात्	ब्र. सू. १-१-१०
सता सोम्य	छा. ६-८-१	हरेर्न किञ्चित्	
सत्यं ज्ञान	तै. आन. १	हिरण्यश्पशु	छा. १-६-६

अवधेयम्—यत्न ज्ञातप्राय आकरः, तादृशमज्ञानेकमुपेक्षितमिति ।

पुरुषनामानि

१. अथर्वा (र्व) ब्रह्मणो ज्येष्ठपुत्र ; २. अङ्गी ; ३ भारद्वाजस्तत्यवाहः ;
४. अङ्गिराः ; ५ शौनको महाशाल .

अपूर्वपदम्

एकपिम् ३१२

शिरोऽन्तम् ३१२

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीः

माण्डूक्योपनिषत्

[अथर्ववेदीयोपनिषच्छान्तिपाठः—

मद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः मद्रं पश्येमाक्षभिर्यजताः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवासस्तनूभिर्देवोम देवहितं यदायुः ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूरा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः]

[येनोपनिषदा भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।

रम्यं कृत्वा प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥]

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचिता माण्डूक्योपनिषत्प्रकाशिका

अतसीगुच्छसच्चायमधितोरस्सलं श्रिया ।

अजनाचलभृङ्गारमजलिमम गाहताम् ॥

माण्डूक्योपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

श्रीमानञ्जनशैलशृङ्गनिलयो भिन्नाञ्जनश्यामलो

जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुर्यदशचिद्रक्षापरो राजते ।

जन्मस्थेमजिनाशनिर्मलदशानिर्वाहिनानायपु-

माण्डूक्योपनिषदुद्दीर्णचिभयः श्रीपञ्चरात्रे यथा ।

स्यान् 'न स्यान्तोपी'ति सूत्रे भाष्ये च भण्यते ।

जागराद्यं परस्येति नून माण्डूक्यमूलकम् ॥

पतरेयारण्यरे(3-1-1)'वायु. संहितेति माण्डूकेय.' इति ध्रुयते ।

'नृर्ष्यारो माण्डूकेयः', 'इति नु माण्डूकेयानाम्' इति च । मण्डूक-

महर्षिपुत्र इति तत्र व्याख्या । नून न एव माण्डूक्य इति शृतेन । (?)

भगवता वादरायणेन, "न स्यान्तोऽपि परस्योभयलिङ्ग सर्वत्र

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्वान् गुरुनपि ।

माण्डूक्योपनिषद्भाष्यां करिष्ये विदुषां मुदे ॥

हि" इति सूत्रेण जाग्रदाद्यवस्थाविशिष्टजीवान्तरायस्थितस्यापि परस्य निर्दोषत्वं न्यरूपि । तत्तदवस्थतदन्तर्बैतिव्यं कुत्रोक्तमिति विमर्शं, एकत्र सर्वतद्दर्शनमत्र माण्डूक्य एव । यथावदेतदुपनिषदर्थमज्ञानता-
मिदमस्फुटम् । पुराणपञ्चरात्ररूपोपबृंहणप्रदर्शितमर्थमनुसृत्य पश्यता-
मिदं सुग्रहम् । तत्र र्थभागवते (१२-१६.) "त्रिवृक्षेदः सुपर्णरियो
यज्ञं वहति पूरयम् । अनपायिन्यात्मभूता श्रीः साक्षादात्मनः प्रभा ।
विष्वक्सेनस्तस्य भूतिर्विदितः पार्षदाधिपः । नन्दादयोऽष्टौ द्वास्स्थाश्च
तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः । वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयम् ।
अनिरुद्ध इति प्रहसन् मूर्तिर्व्यूहोऽभिधीयते । स विश्वस्तैजसः प्राज्ञः
तुरीय इति वृत्तिभिः । अयंन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान् परिभाष्यते ।
अङ्गोपाङ्गानुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयम् । विभक्तिं स चतुर्मूर्तिर्भगवान्
हरिरीश्वरः ।" इति वाहनपार्षदद्वारपालान् दिव्यमहिर्षीञ्ज्ञानपायिनीं
श्रियमात्मनः प्रभातौल्पादात्मभूतामुक्त्वा, 'भगवान् स्वयमेव संकर्ष-
णादिचतुर्व्यूहो भवति, न तु संकर्षणादीनां सुपर्णादिवत् अन्यत्वं ।
विश्वतैजसप्राज्ञशब्दाश्च तत्पर एव । तत्रतत्रास्याङ्गोपाङ्गानुधभूषणादि-
धैचित्यमपि' इति प्रत्यपादि । "या चेदागमतन्त्राभ्यामाचार्यैः पञ्चजा-
दिभिः" इति चेहोच्यमानस्य परिचिर्यारूपस्य क्रियायोगस्य वेदपाञ्च-
रात्रोभयानुसारित्ववर्णनपूर्वकमेवमुक्त्या सर्वमिदं धृत्यारुढमित्य-
वगम्यते । व्यूहानां सृष्टिस्थितिसंहारहेतुत्वञ्च तत्रोक्तम्, "द्विज-
श्रुपञ्च स एव ब्रह्मयोनिः स्वयंदृक् स्वमहिमपरिपूर्णो मायया च स्वयैतन् ।
सृजति हरति पातीत्यारययाऽनावृताक्षो विवृत इव निरुक्तस्त परै-
रान्मलभ्यः" इति । न जीवस्य सर्गादिकरत्वमित्यनोऽपि विश्वादिपदं

प्रथमः खण्डः

हरिः ओम् । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् । तस्योपव्याख्यानम्—

. ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् । तस्योपव्याख्यानम् ।

अकार-उकार-मकार-अर्धमात्रात्मकपादचतुष्टयवति ओङ्कारे
अनिरुद्ध-प्रद्युम्न-सङ्कर्षण-वासुदेवापरपर्याय-विध-तैजस-पाञ्च-तुरीया-
ख्यपादचतुष्टययुक्तब्रह्मद्वष्टिविधानायेदं प्रकरणमारभ्यते । ओमित्येत
दक्षरमिदं सर्वम् । चेतनाचेतनात्मकमिदं जगत् सर्वमोङ्काररूपमेव ;
“तत् यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सतृष्णानि, एवमोङ्कारेण सर्वा वाक्

भगवत्परमिति सिद्धम् ।

श्रीगीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिको(८-१३)द्यूतेन च वचनेन,
“त्रिरात्मा त्रिस्त्रिभावश्च तथा त्रियूह एव च । पञ्चरात्रे तथा
द्वेभ्यः भगवद्वाचकः स्मृतः” इत्यादिना यत्पर्यायेतजोऽनैक्यपञ्चशक्ति-
रूपत्रियुगशालिनां सङ्कर्षणप्रयुक्तानिरुद्धानां प्रणयार्थत्वमभिहितम् ।
अद्विष्टुर्ध्वसंहितायां च कण्ठोक्तमेव तारसूत्रमार्थनिरूपणपरसरे,
अमारादीनां जागरादिस्थाननिर्वाहविश्व्यादिनामनानिरुद्धादिपर-
त्वम् । एवमादिप्रमाणजातं हृदि निधाय व्यूहादिपरप्रणयप्रियतया
व्याख्यानुमारभते—अकारेत्यादिना । तत्र माण्डूक्यमिदं त्रियूह-
पञ्चानलम्बनेन प्रवृत्तं चतुर्यूहपक्षेण चेत्यन्यदेतत् ॥

[१. एण्डविभागो नास्ति शादरे । माघ्ये ‘नान्त,प्रस’मित्यतः
पूर्वं प्रथमखण्डसमाप्तिः । उपरि न विशेषः । परन्तु गीटपादीयचेन
शादरदृष्टा थापि कारिकाः श्रुतिचेन माघ्ये मन्यन्ते । तदनुसारेण
असदीयर्थाकृतनारायणभाष्येऽपि । कृतनारायणध्यायमीशावास्य-
व्याख्याता नारायणमुनीन्द्र इत्यत्र न किञ्चिद् गमनमस्ति । अन्य एव
तु प्रथमसंपुटोपोद्धात दर्शितः स्यात् ।]

भूतं भवद् भविष्यदिति सर्वमोद्धार एव ।

यच्चान्यत् त्रिकालातीतम्, तदप्योद्धार एव ॥ १ ॥

सर्वं हेतद्ब्रह्म ; अयमात्मा ब्रह्म । सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

संतृष्णा । ओद्धार एवेदं सर्वम्” (छा. २-२३) इति श्रुत्यन्तरात् । तस्य प्रणवस्य उपव्याख्यानं गुणविन्युपासनपकारपञ्चनम् ; क्रियते इति शेषः । भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोद्धार एव । यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योद्धार एव । कालत्रयपरिच्छिन्नं कालत्रयापरिच्छिन्नं च सर्वमोद्धार एवेत्यर्थः । प्रणवोत्पन्नव्याहृतिमूलकवेदसृष्टत्वात् सर्वस्य जगत इति भावः ॥ १ ॥

सर्वं हेतद् ब्रह्म । कालत्रयपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नात्मकं सर्वमपि वस्तु ब्रह्मैवेत्यर्थः । ततः किमित्यन्नाह अयमात्मा ब्रह्म-अयम्-ओद्धारः सर्वात्मभूतं ब्रह्मैव । ततोद्धारो सर्वोत्तमभूतब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । सोऽयमात्मा चतुष्पात् । ओद्धारो अध्यसमानोऽयमात्मा पादचतुष्टययुक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

इति प्रथमः खण्डः

२. अयमोद्धार इति । चातुर्वेदस्यात्मत्वं चक्ष्यते । अत्रेदं बोध्यम्- प्रणवस्य ब्रह्मरूपत्वमिहोपनिषदि प्रधानप्रतिपाद्यम् । तदुपयोगितया प्रथमवाक्यस्य व्याख्यानं क्रियते—‘तस्योपव्याख्यानं’मित्यादिना तदप्योद्धार एवेत्यन्तेन । तेन सर्वेश्वरार्थशोधनेन परिच्छिन्नापरिच्छिन्नसर्वात्मकत्वमोद्धारो उक्तं भवति । अथ ब्रह्मणः सर्वात्मरूपमुच्यते, सर्वं हेतद् ब्रह्मेति । एवं ब्रह्माभिन्नसर्वाभिन्नत्वादोद्धारस्य ब्रह्माभिन्नत्वमितीदं निगम्यते, ‘अयमात्मा ब्रह्मे’ति इत्यर्थः सुवचः ।

यद्वा “प्रकाशादिवत्तु नैव परः” इति सूत्रभाष्ये (२-३-४५), “तत् त्वमसि”, ‘अयमात्मा ब्रह्म’ इत्यादिषु तच्छब्दब्रह्मशब्दयुक्त्वमय-मात्मेति शब्दा अपि” इति जीवशरीरब्रह्मनाचकत्वेन भाषितत्वात्, अयमपदात्मपदयोर्जीवविशिष्टवाचित्वं प्रतीयते । तदयमर्थः—ब्रह्मरूप-त्वेन प्रतिपिपादयिषितस्योद्धारस्य सर्वात्मकत्वेन प्रशसा कृता । अय जीवात्मनो ब्रह्मात्मकत्वमुच्यते—अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति जीव-विशेषणम् । वृद्धमाननानावस्थ इत्यर्थः । अयास्य जीवात्मविशिष्टस्य जाग्रदादिरूपात्मविशिष्टानिरुद्धादिरूपान् पादान्, सोऽयमात्मा चतुष्पादिति वक्तुमारभ्योक्त्या प्रधानप्रतिपाद्यमोद्धारस्येदं ब्रह्मात्म-कत्वमुच्यते, “सोयमात्मा अध्यक्षरमोद्धार इति” इत्येवमपि सुखम् ।

अथाप्ययमत्र भाष्याशयः—ओमिति ब्रह्मेत्युक्त्या प्रणवस्य ब्रह्मात्मकत्वे निरूपणीये, ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति किमुच्यत इत्याशङ्क्य मा भूदिति तद्व्याख्यानमारब्धम्, तस्योपव्याख्यानमिति । तदर्थोक्तार एवेत्यन्तेन न प्रवृत्तव्याख्यानसमाप्तिः, किन्तु एतन्नो-पनिषदा । ओमितीदं सर्वमित्यनेन प्रणवे ब्रह्मात्मकत्वमेवोच्यत इति नाप्रवृत्ताभिधानमिति व्याख्यानदर्शितं शङ्कासमाधानम् । तदुच्यते—परिच्छिन्नापरिच्छिन्नसर्वात्मकत्वं होदारेऽनेन वाक्येन प्रतीयतमस्ति । तत्रेदं सर्वं वस्तु न ब्रह्मानात्मकं स्वतन्त्रम् । सर्वं हेतुद् ब्रह्म । अतो ब्रह्मपर्यन्ततथैव वस्तुन्यादोदारे सर्वात्मकत्वप्रतिपाद-कादस्माद्वाक्यात् तादृशसर्ववस्तुनात्मभूतब्रह्मात्मकत्वमोदारे उक्तमेव भवतीति । एतद्वोधनाय, सर्वं हेतुब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्मेति वाक्यम् । एवं च आत्मशब्दः सार्थक एव । योऽयं सर्वं प्रति उक्तः आत्मा सोऽनिरुद्धादिरूपेण चतुष्पात्, प्रणवोऽपि चतुष्पात्, तत्र प्रणवशब्दा-नाम् आत्मपादरूपत्वादपि प्रणवे ब्रह्मात्मकत्वमित्युपर्युच्यते । तथाच जाग्रदादिसर्वप्रपञ्चात्मभूतानिरुद्धादिरूपब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादकत्वात् ओमित्येतदक्षरमिति प्रथमाशङ्क्यं ब्रह्मात्मकत्वपरमिति सुस्थमिति ।

हरिः ओम्. जागरितस्थानो वहिःप्रसरसत्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः

तदेव पादचतुष्टयं पञ्चयति—जागरितस्थानो....वैश्वानरः
प्रथमः पादः । जागरितं स्थानं यस्य स जागरितस्थानः जाग्रदशा
निर्वाहक इत्यर्थः । 'जागरिते ब्रमे'ति ब्रह्मशब्दितस्यागिरुद्धस्यैव
जाग्रदशानिर्वाहकत्वात् । वहिःप्रज्ञः वहिः—रूपादौ प्रज्ञा येन स.
वहिःप्रज्ञः । सप्ताङ्गः 'एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाः,
चक्षुर्विधिरूप, प्राणः पृथग्कर्मा, सन्देहो बहुलः, वक्तिरेव रयिः,
पृथिव्येव पादौ' इति वैश्वानरविद्योक्तरीत्या तुसूर्ववाय्वाकाशवारि.

नन्वेतन्म 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यस्य ओङ्कारो ब्रह्मेत्यर्थवर्णने पूर्वोक्त-
र्थाभाष्यसूक्तिविरोध इति चेन्न; तन्मुक्तेः, "अयमात्मा ब्रह्म सय-
जुभूः" इति समन्वयाधिकरणोपात्तवृत्तदारण्यकान्यविषयतयाऽ-
प्युपपत्तेः । नत्र मधुवाहणे पूर्वम् अयमात्मेति प्रत्यगात्मप्रस्तावात् ।
अस्तु वा प्रवृत्तवाक्यन्यापि तत्तामिमतत्त्वम् ; तावता वाक्यार्थस्य
ईषद्वेदेऽपि उपपादनशैली एकैः । प्रणवस्य सर्वात्मकत्वं प्रथमवाक्य-
प्रतिपन्नम् । सर्वस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वाद्ब्रह्मात्मकत्वमपि तत्र सिद्धमिति
सर्वं हेतुब्रह्मेत्यनेन दर्शितम् । एवं सर्वस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वे कालत्रया-
परिच्छिन्नपूर्वोक्तजीवात्मनोऽपि ब्रह्मपर्यन्तत्वात् प्रणवस्य ब्रह्मात्मकत्वं
तन्मुखेनापि सिद्धमत्येवेति कथ्यते अयमात्मा ब्रह्मेति॥ इदमभिसंधाय
अस्मदाचार्येणैव भेदसाम्राज्ये 'अयमात्मे'ति जीवपरमभिहित-
मिति । वक्ष्यति चात्रापि जागरितादिपादे एकोनविंशतिमुखत्वादिकं
जीवद्वारा ग्राह्यमिति ॥ 'येन स' इति जीवमहारीकृत्याप्यन्वयार्थम् ।

६. तुसूर्येति । उपात्तधुत्तिगतसुतेजभादिपदानामेतन्नामधेय-
त्वादलैतद्ग्राह्यः । उक्तध्रुतेरसन्मते उपासकमूर्धादी वैश्वानरमूर्धा-

स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ १ ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्
तैजसो द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

पृथिनीरूपैः मूर्धचक्षुः प्राणमध्यकायमृत्ताशयपादरूपैः पङ्क्तिभिर्ज्ञैः, जाग्रता
जीवेन च सप्ताङ्गत्वं द्रष्टव्यम् । एकोनविंशतिमुखः । पञ्चज्ञानेन्द्रिय
पञ्चकर्मेन्द्रियपञ्चप्राणान्तःकरणचतुष्टयरूपैर्मुखैरेकोनविंशतिमुखत्वम् । एषा-
मधिष्ठेयत्वं [यत्त्वञ्च स्वाधिष्ठेय] जाग्रदवस्थाजीवद्वारा द्रष्टव्यम् । स्थूलभुक्
स्थूलं रूपादिकं भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । भोजने प्रयोजककर्तृत्वात्
'भक्षणे पिवन्ती' इति परमात्मनि निर्देशनत् उपपत्तिर्द्रष्टव्या । वैश्वानरः
विधान् नरात् नयतीति वैश्वानर । स एक पादः ॥ १ ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः...द्वितीयः पादः । स्वामिकरस्तूना
जाग्रद्वत् इतरानुभाव्यत्वं नास्तीति तद्वस्तूनामनुभावयिता प्रद्युम्न अन्त-
र्प्रज्ञ उच्यते । सप्ताङ्गत्वैकोनविंशतिमुखत्वे तस्य स्वामिकैरीश्वरस्यै-
श्वर्यादिभिः प्राणेन्द्रियैः, तदानीमप्रलीनेनान्तःकरणचतुष्टयेन च
पूर्वम् द्रष्टव्यम् । स्वामिप्राणिना(र्थस्य) तत्तत्पुरुषमात्मभोग्यतया स्वप्नदशा-
पन्नस्य जीवस्य प्रविविक्तमुक्त्वात् तदधिष्ठातुः तैजसशब्दितस्य प्रद्युम्न-
स्यापि प्रविविक्तभुवत्योक्तिर्द्रष्टव्या । इतराभिहितानामतिमूढमाणा स्वाम-

दिव्यरूपनापरत्वेऽपि एषसाक्षात्कृत्वात् सर्ववैश्वानराङ्गलाभसौकर्यम-
भिप्रेत्येयं श्रुतिर्दिशिता । वैश्वानरस्य तादृशमूर्धादिमत्त्वं तु वाक्यान्त-
रारसेयम् ॥ तृतीय खण्डे दृष्टिविधानात् वैश्वानरप्रियायाश्चोपानर-
मूर्धादीं परमात्ममूर्धादिदृष्टेरेवोच्यमानत्वात् तदग्रहणं युक्तमिति
चाशयः । अन्यत्र विश्व इत्युक्त एवात्र वैश्वानर इत्युच्यते अर्थक्यात् ॥

यत्र सुप्तो न कञ्चन काम कामयते, न कञ्चन स्वप्न पश्यति, तत् सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूत प्रज्ञानघन एव आनन्दमयो ह्यानन्दभुक् पदार्थानां तेजोवद्भासकत्वात् प्रद्युम्नस्य स्वभाधिष्ठातु तैजसत्वोक्ति ॥२

यत्र सुप्तो न कञ्चन काम कामयते, न कञ्चन स्वप्न पश्यति, तत् सुषुप्तम् । यत्र स्थाने जीव सुप्तस्तन् रागादिदोषा नुपहत स्वप्न च न पश्यति, तत् स्थान सुषुप्तम् । सुषुप्तमित्यधिकरणे क्तप्रत्यय इति भावः । सुषुप्तस्थान एकीभूतः — प्राज्ञस्तृतीयः पादः । सुषुप्तस्थान एकीभूतः सुषुप्तस्थाने एकत्वं प्राप्तं स्वयं सुषुप्तिस्थानतया स्थित इत्यर्थः । 'तदभावो नाडीषु तच्छूतेरात्मनि च' इत्यधिकरणोक्तरीत्या सुषुप्तस्थानस्तन् (स्थानभूतस्तन्) प्रज्ञानानन्दघन जीवस्य सौषुप्तिकानन्दानुभावक चेतोमुखः विशुद्धचेनोप्राप्त प्राज्ञः (प्रज्ञानघनः ज्ञानस्वरूप, आनन्दमयः [आनन्दघन ज्ञानानन्दमय इति

२-३ सुषुप्तस्थाने इति सप्तम्यन्तपाठाभिप्रायेणैव व्याख्या । प्रथमान्तपाठे तु यत्रेत्यस्य यस्या दशायामित्यर्थः । सुषुप्तस्थान इत्यस्य पूर्वस्य सुषुप्तिदशानिर्वाहक इत्यर्थः । सुषुप्तमिति भावे क्तप्रत्ययः । एकीभूत इति एकाङ्गत्वमुच्यते । पूर्वं सप्ताङ्ग, अयमेकाङ्ग । मूर्धादिष्वार्य-विरहाजीवमात्राङ्गक इति यथाभाष्यम् । पूर्वं स्थूलादिभुक्, अयमानन्दभुक् । ननु सुप्तो धर्मभूतज्ञानप्रसरानङ्गीकारात् कथमानन्दा नुभव इति शङ्का प्रतिबन्धु प्रज्ञानघन एवानन्दमयो हीत्युपगमनम् । जीवात्मस्वरूपस्य ज्ञानानन्दरूपत्वात् तत्स्वयंप्रकाशादानन्दभुक्त्वम्, न त्वन्यथेति भावः । पूर्वं एकोनविंशतिमुख, अयं चेतोमुख । धर्मभूतज्ञानप्रसरामावात् मनोरूपकरणस्य तदानोमनपक्षितत्वात् कथं

चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पाद ॥ ३ ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिस्तत्त्वस्य । प्रमवा-
प्ययौ हि भूतानाम् ॥ ४ ॥

नान्तःप्रज्ञ न बहिः प्रज्ञ नोभयतः प्रज्ञ नप्रज्ञानघन नप्रज्ञ नाप्रज्ञम्

यावत् । आनन्दभुक्] जीवस्य सौषुप्तिकानन्दानुभावक चेतोमुखा,
विशुद्धचेतोम्राह । ज्ञानानन्दमय इति यावत् । आनन्दभुक् य (१)
प्राज्ञः) सङ्कर्षणाभिध तृतीय पाद इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी एष योनिस्तत्त्वस्य
प्रमवाप्ययौ हि भूतानाम् । योनिः स्थानमित्यर्थः । 'योनिर्द्वयोर्भोगे'
स्थाने' इति कोशात् । शिष्ट स्पष्टम् । यद्यपि विश्वतैजसप्राज्ञाना त्रयाणां
भगवद्ब्रह्मतया सर्वेश्वरत्वादिकमप्यविशिष्टम् । अथापि व्यवस्थित
पूर्वोक्ततत्त्वधर्म-(-यवस्थितधर्म)वत्तया त्रयाणामनुसन्धानं कर्तव्यमिति भावः ॥

चतुर्थे पाद निदिशन्ति-नान्तःप्रज्ञ स विज्ञेयः । 'नान्तः प्रज्ञ
न बहिः प्रज्ञ नोभयतः प्रज्ञ'मिति बहिः प्रज्ञानं पञ्चयोर्विश्वतैजसयो र्यावृत्तिः ।

मेतदिति शङ्का परिहर्तुं तदर्थमाह विशुद्धचेतोम्राह इति । नन्विदं
किं परमात्मनः साक्षात्, उत जीवद्वारा । नायं, अस्य सर्वमूर्ति-
साधारण्यात् एतद्ब्रह्मे एतन्निर्देशे विशेषभावात्, सुषुप्ती चेतसा
तदग्रहणाच्च । अत एव नान्त्य इति चेन्न-एकीभूतत्वादेरपि जीव-
द्वारेण विवक्षितत्वात् । न हि सुषुप्ती चेतसा ग्रहणमिह विवक्षि-
तम्, किन्तु जागरादावेकोनविंशतिस्वरूपप्राह्य स्थूलादिकं भोग्यमा-
सीत् ; यन् योगादीं विशुद्धचेतोम्राहमात्मस्वरूपमानन्दमात्मनम्,
तदेव तु सुषुप्ती भोग्यमित्याशयेनैवमुक्ते । अन्यदुपरि ।

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एव आनन्दमयो ह्यानन्दमुखः

पदार्थानां तेजोवद्भासकत्वात् प्रधुन्नस्य स्वमाधिष्ठातुः तैजसत्वोक्तिः ॥२

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सुषुप्तम् । यत्र स्थाने जीवः सुप्तस्सन् रागादिदोषानुपहतः स्वप्नं च न पश्यति, तत् स्थानं सुषुप्तम् । सुषुप्तमित्यधिकरणे कप्रत्यय इति भावः । सुषुप्तस्थान एकीभूतः — प्राज्ञस्त्वृतीयः पादः । सुषुप्तस्थान एकीभूतः सुषुप्तस्थाने एकत्वं प्राप्तः स्वयं सुषुप्तिस्थानतया स्थित इत्यर्थः । 'तदभावो नाडीषु तच्छूतेरात्मनि च' इत्यधिकरणोक्तरीत्या सुषुप्तस्थानस्सन् (स्थानभूतस्सन्) प्रज्ञानानन्दघनः जीवस्य सौषुप्तिकानन्दानुभावकः चेतोमुखः विशुद्धचेतोमात्रः प्राज्ञः (प्रज्ञानघनः ज्ञानस्वरूपः, आनन्दमयः [आनन्दघनः ज्ञानानन्दमय इति

२-३. सुषुप्तस्थाने इति सप्तम्यन्तपाठाभिप्रायेणेवं व्याख्या । प्रथमान्तपाठे तु यत्नेत्यस्य यस्यां दशायामित्यर्थः । सुषुप्तस्थान इत्यस्य पूर्ववत् सुषुप्तिदशानिर्वाहक इत्यर्थः । सुषुप्तमिति भावे कएव । एकीभूत इति एकाङ्गत्वमुच्यते । पूर्वंः सप्ताङ्गः, अयमेकाङ्गः । मूर्धादिपाये-विरहाजीवमात्राङ्ग इति यथाभाष्यम् । पूर्वंः स्थूलादिभुक्, अयमानन्दभुक् । ननु सुषुप्तो धर्मभूतज्ञानप्रसरानङ्गीकारात् कथमानन्दानुभव इति शङ्कां प्रतिवन्धुं प्रज्ञानघन एवानन्दमयो हीत्युपपादनम् । जीवात्मस्वरूपस्य ज्ञानानन्दरूपत्वात् तत्त्वव्यं प्रकाशादानन्दभुक्प्रमम्, न त्वन्यथेति भावः । पूर्वं एकोनविंशतिमुपः, अयं चेतोमुखः । धर्मभूतज्ञानप्रसाराभावात् मनोरूपकरणस्य तदानीमनपेक्षितत्वात् कथ-

चेतोमुखः प्राज्ञस्त्वतीयः पादः ॥ ३ ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामिणो योनिस्सर्वस्य । प्रभवा-
प्ययी हि भूतानाम् ॥ ४ ॥

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं नप्रज्ञानघनं नप्रज्ञं नाप्रज्ञम्

यावत् । आनन्दभुक्] जीवस्य सौषुप्तिकानन्दानुभावकः चेतोमुखः,
विशुद्धचेतोम्राह्य । ज्ञानानन्दमय इति यावत् । आनन्दभुक् यः (!)
प्राज्ञः) सङ्गेषाभिध तृतीय. पाद इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी एष योनिस्सर्वस्य
प्रभवाप्ययी हि भूतानाम् । योनिः स्थानमित्यर्थः । 'योनिर्द्वयोर्मणे'
स्थाने' इति कोशात् । शिष्टे स्पष्टम् । यद्यपि विश्वैजम्प्राज्ञानां तथानां
भगवद्ब्यूहतया सर्वेश्वरस्यादिकमप्यविशिष्टम् । अथापि व्यवस्थित-
पूर्वोक्ततत्त्वमि(व्यवस्थितमि)यतया स्वयानामनुगन्धानं कर्तव्यमिति भावः ॥

चतुर्थे पादे निर्दिशति-नान्तःप्रज्ञं .. न विज्ञेयः । 'नान्तःप्रज्ञं
न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं'मिति बहिःप्रज्ञान्.प्रज्ञयोर्विश्वैजसयोर्व्यावृत्तिः।

मेतदिति शब्दां परिहर्तुं तदर्थमाह विशुद्धचेतोम्राह्य इति । नन्विदं
किं परमात्मनः साक्षात्, उत जीवद्वारा । नायः, भग्न्य सर्वमूर्ति-
साधारण्यात् एतद्ब्यूहे एतदिदं विज्ञेयभाष्यात् । सुषुप्ती चेतसा
तदमाहणाच्च । अत एव नान्य इति चेन्न-एकीभूतत्वादेरिव जीव-
द्वारेण नियक्षितव्याम् । न हि सुषुप्ती चेतसा प्रहणमिदं नियक्षि-
तम् । किन्तु जागरादाद्येकान्तियक्षितस्वरूपप्राप्तं स्थूलादिकं भोग्यमा-
सीत् । यन् योगादौ विशुद्धचेतोम्राह्यमात्ममयस्वरूपमात्मदात्मकम्,
तदेव तु सुषुप्ती भोग्यमित्याशयेनैवमुक्तं । अन्यदुपरि ।

अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं
प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा । स विज्ञेयः॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

‘नप्रज्ञानघनं नप्रज्ञ’मिति प्रज्ञानघनस्य सृष्टिस्थानस्यस्य व्यावृत्तिः । प्रज्ञ-
शब्दात् ‘प्रज्ञादिभ्यश्च’ इति स्वार्थे अणि प्राज्ञशब्दस्य निष्पन्नतया
(अण् । अतः प्राज्ञशब्दस्य सार्थान्ततया) प्रज्ञप्राज्ञचोरेकार्थत्वात् ।
ननु प्रज्ञमित्येव अप्रज्ञत्वं स्यात् । एवञ्च अज्ञत्वपक्षज्ञ इत्येताह नाप्रज्ञ-
मिति । प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । जानादिषड्गुणमध्ये ज्ञानप्रधानत्वेन
प्रज्ञशब्दितात् सृष्टिस्थानस्यात् सकर्षणात् भिन्नत्वेपि सर्वज्ञतया अप्रज्ञ-
त्वमपि (मिति) नास्तीति भावः । अदृष्टं जानेन्द्रियागोचरम् (बाह्येन्द्रिय-
ज्ञानागोचरम्) अव्यवहार्यं वाग्यस्तादिकमेन्द्रियागोचरम्, अग्राह्यं
मनोऽगोचरम्, अत एव अलक्षणं लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम् अनु-
मानम् । अनुमानागम्यमित्यर्थः । अत एव अचिन्त्यमव्यपदेश्यम्
इदमीदृगिति चिन्ताव्यपदेशानर्हम् । एकात्म्यप्रत्ययसारम्—एकात्म-
प्रत्ययगोचरम् । प्रपञ्चोपशमं ‘सकृत्पञ्चमद्युन्नानिरुद्धादिपञ्चस्याप्युप-
शमो यस्मिन् तत् प्रपञ्चोपशमम् । ‘एतद्वानावताराणां निदानं बीजम-
व्ययम्’ इति स्मरणात् । शान्तम् ऊर्मिषट्करहितम् । शिवं कदा-
चिदुत्पादविनाशाविर्भावतिरोभावगन्धरहिततया शिवं मङ्गलम् । अद्वैतं
सजातीयद्वितीयरहितम् । ता(एता)दृशं वासुदेवं चतुर्थं मन्यन्ते ।

1. वासुदेवमूर्तौ प्राकृतप्रपञ्चलयस्य दुर्बलत्वात् प्रपञ्चोपशम-
पदमन्यथा व्याचष्टे संकर्षणेति । एतत्—पर वासुदेवरूपम् ।

स आत्मा । आप्नोतीति ह्यत्मा । सर्वदेशकालसर्ववस्तुव्याप्त-
त्वात् ॥ सङ्कर्षणादीनामपि स एवात्मा । स विज्ञेयः ।

2 खण्डोऽयं न केवलजीवपरं मितु परमात्मपर्यन्त इत्य-
वश्याभ्युपेत्यम् । सुषुप्तिस्थाननिर्वाहकस्य प्राज्ञशब्देन व्यपदेशश्च,
“प्राज्ञेनात्मना सपरिष्कृतो न बाह्य किञ्चन वेद, नान्तरम्” इति
श्रुत्यन्तरेऽपि । बाह्यान्तरवानहीनस्य पृथगत्र निदर्शात् नत्परिष्कृ-
कर्ता प्राज्ञो ह्ययं परमात्मैव । एतत्साहचर्यात् विश्वतैजसशब्दयोरपि
परमात्मपरत्वं सिद्धम् । प्रबुद्धस्य तैजसशब्दाच्च्यत्वं शुभ्रतैजसशब्द-
समानार्थकत्वादपि समुचितम् । स्वप्नानुभावस्य विषयस्य विवादा-
स्पदत्वात् ज्ञानस्य चावाभ्यत्वात् अवाच्यस्वरूपप्रकर्षाश्रयज्ञानमात्र-
निर्याहकत्वात् प्रशुभ्रता । तैजसशब्दोऽपि स्वयंप्रकाशचमुखेन ज्ञान-
परो भवितुमर्हति । विश्वशब्दस्थाने वैश्वानरशब्दपाठात् तस्य च
विश्वान् नरान् नयतीत्यर्थस्य निरुक्तत्वात् तद्वत् विश्वशब्दोऽपि
प्रकारवाचिना प्रसारिष्यन्तवाचित्वन्यायेन विद्यनियन्तवाची पर-
मात्मपर एव । सुप्तसुषुप्तापेक्षया जाग्रतामाधिन्यात् विश्वशब्देन
तन्मुखेन परमात्मोच्यते । अत एवाप्यपदानां ब्रह्मपरत्वेन सर्वथा
विशेषणानां परमात्मपरत्वेनैव व्याख्यानमिहाऽऽहृतम् । अयमात्मा
ब्रह्मेत्यत्र प्राग्दर्शितमाप्यरीत्या, अनन्यथासिद्धजीवलिंगस्थले जीव-
द्वाराऽन्वयस्येष्टत्वाच्च जागरितस्थानत्वादि—स्थूलभुक्त्वपर्यन्तधर्म-
विशिष्टजीवान्तर्यामी वैश्वानर इत्युक्तानपि न दोषः । एवमुपर्यपि ।
तर्हि जीवस्थेऽसत्तागक्त्वे वर्णनीये अङ्गिनो जीवस्य सप्तमागन्वेन
ग्रहणं कथमिति चेत्—न परमात्मनागिन्वे तदुपपत्तेः ।

अत्र शाक्रे ‘मूर्ध्व सुतेजा’ इति वाक्यस्योदाहृतत्वात् तदिष्ट-
रीत्यैराङ्गानि षट् निर्दिश्य तदुक्तं सप्तममगं परमुपेक्षितम् । तत्र हि
वैश्वानरविद्यायामग्निहोत्रत्यसप्तये वलिप्तस्याऽऽहवनीयस्य सप्तमा

गत्वेन गणना । अत्र तु सार्वैतिकत्वाय जीव एव परमात्मा-
 गत्वेनोक्तः । सुषुप्तिकाले चैकीभूत इत्यत्र जीवरूपाङ्गपरिशेषा-
 चित्त्वाच्च तथा व्याख्यातम् । सुषुप्तिकाले प्राणाग्नीनां जाग्रदगत् तत्र
 प्राणानामेकोनविंशत्यन्तर्धविऽपि जाठराग्निरेकः सप्तमत्वेन सुग्रहः ।
 अस्तु वा सप्तांग इति सतीकरणविषयभूतमहदहंकारभूतपञ्चरुग्रहणम् ।
 एवञ्च एकीभूत इत्यस्य महन्मात्रशेष इत्यर्थः । महत्कार्यञ्चोद्भवा-
 ननिश्वासादि सर्वप्राणकार्यं परं सुषुप्तावर्त्तित्युक्तं भवति । जाठ-
 राग्निकार्यमपि समानप्राणकार्यत्वात् महत्कार्य एवान्तर्भवतीति न
 तदग्रहः । एवञ्चाङ्गिभूतात् जागदतिरिक्तान्येवाङ्गानि सतेति
 नानुपपत्तिलेशोऽपि । शांकरे जीग्रहस्येत्यात् जीवविशेषणं सर्वं
 ब्रह्मण्यङ्गेशेनान्वितमिति मन्यते । अस्माकं तु जीवपरयोर्भेदेपि
 तत्तद्दृशानिर्वाहकत्वेन तदन्यथ इष्टः । शांकरेऽपीदं मंगलश्लोके
 कण्ठोक्तम्, “प्रज्ञानांशुप्रज्ञानैः स्थिरचरनिकरण्यापिभिर्यूप्य लोकान्
 भुङ्क्त्वा भोगान् स्थविष्ठान् पुनरपि धिक्प्रणोटासितान् कामजन्थान् ।
 पीत्वा सर्वान् विशेषान् स्वपिति मधुरभुक्” इति तस्यावस्थात्रय-
 भोक्तृत्वमभिधाय, “मायया भोजयन्नः” इति सर्वजीवभोजयितृत्व-
 स्यापि कथनात् । एवं भोजयितृत्वेनैव निर्गते भोक्तृत्वं साक्षात्
 परस्मिन् न स्वीक्रियते । “न स्थानतोऽपि” इति सूत्रञ्च एवं ब्रह्मणि
 साक्षात् तन्निषेधार्थमेव प्रवृत्तम् । एवम्भूतस्य जीवस्य सुषुप्तो चेतो-
 मुखत्वोक्तिः, “सुप्तव्यासक्तमनसाञ्च” इति न्यायदर्शनसूत्राभिप्रेत-
 रीत्या प्रणिधानप्रज्ञात् प्रतिबोधनोचिताप्रसरे चेतोबलात् द्रष्टिति
 प्रतिबुध्यत इति तदनुगुणचेतस्स्थितिरूपाविशेषप्रतिबोधनापेक्ष्यपि
 ध्येयम् । एवञ्चात्रस्यात्रयेऽपि विशेषणानां सर्वेषां जीवद्वारेण
 विद्वदादिशब्दाद्यं परमात्मन्यन्ययेऽपि न क्षतिः । नान्तः प्रज्ञमिति
 वाक्यं तु जीवमद्वारीकृत्यैव गन्धेति । अन्तःप्रज्ञशब्दः प्रद्युम्नारः ॥
 तेनापि स्वप्ने रथादिसर्पवाह्यस्सुमर्जनात् कथमन्तःप्रज्ञेति चेत्-

‘तमेवैक जानथात्मानमन्या वाचो विमुच्य’ इति श्रुते तस्यैव विज्ञेयत्वमिति भाव ॥ ५ ॥

इति द्वितीय खण्ड

न हि ते रथादयः सुतशयनस्थाने अपवरके भवन्ति, तस्यापि स्वाग्निशक्त्युच्छ्रितसर्ववस्त्वाधयत्वायोगात् । किंतु तद्वदेव प्रतिघातादिदोषराहित्यात् जीवदेशे अन्तरेवेतरादयतया भवन्तीति अन्तःसृज्यपदार्थज्ञानहेतुत्वात् प्रद्युम्नोऽन्तः प्रह इति ॥ अस्यन्यद् भाष्यमाण्डूक्यस्य कूरनारायणीयम् । तत्र प्रायशः पदवाक्यार्थवर्णनम् अनतिप्रसिद्धमन्यादृशम् । तत्र सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख इत्यस्य—चत्वारो हस्ता, द्वौ पादौ, गजमुखत्वाद् गजहस्त एक इति सप्ताङ्ग, मध्यममुख गजमुखाकारम्, पार्श्वद्वयोर्द्वय नव नव मुखानि पुरःपमुखाकाराणीत्येवमर्थवर्णने नूनं किञ्चित्प्रमाणमूलकमेव । तदन्वेषणीयम् । चेतोमुख इत्यस्य तु ज्ञानस्वरूप इत्यर्थ उक्तः । तैजसः, तेजोमयचित्तसंबन्धित्वादित्युक्तम् । ‘शुक्मादाय पुनरेति स्यान्मू’ (वृ ६-३१) इत्युक्तरात्या खने जागरशरीरागतानीन्द्रियाणि आत्मना स्वयज्योतिषा सह स्वाग्निशरीरे निवेश्य कार्यवर्त्तत्वात् तैजसस्य, इन्द्रियाणां ‘स एतास्तेजोमान्ना समभ्याददान’ (वृ ६-४१) इति प्रकाशकतया तेजश्शब्दार्थत्वाच्च, जागरदेहादिक विहाय उक्तविधतेजोरूपसर्वनियामस्तत्र तैजसत्व स्यात् खने चैततमोवृत्तिनिरोधाय आलोकात्मकतेजः प्राचुर्याद्वा तथेत्यादि विमृश्यम् ।

४ एकात्मप्रत्ययगोचरमिति । अनिरुद्धादे जागरादिनियमनव्यापारविशिष्टात्मप्रत्ययगोचरता, वासुदेवस्य तु तत्राव्यापृतत्वात् केचलात्मप्रत्ययगोचरतेति ॥

इति द्वितीय खण्ड

हरिः ओम्. सोयमात्मा अध्यक्षरमोक्षारोऽधिमात्रम् ।

पादा मात्राः मात्राश्च पादाः अकार उकारो मकार इति ॥ १ ॥
जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्रा ; आप्तेरादिमत्त्वाद्वा ।
आप्नोति ह वै सर्वान् कामान्, आदिश्च भवति, य एवं वेद ॥ २ ॥

सोऽयमात्मा अध्यक्षरमोक्षारोऽधिमात्रम् । अध्यक्षरम्—
अक्षरेषु, अधिमात्रं मात्रासु वर्तमानो य ओङ्कारः नादात्मकः, स एव
अयमात्मेत्यर्थः । पादा मात्रा मात्राश्च पादाः [यतो ब्रह्मणः पादभूताः
उक्ताः अनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणवासुदेवाः मात्राः प्रणवमात्रामृताकारादि-
वाच्याः । अतः] अस्योङ्कारस्य याः अकार-उकार-मकारात्मिकाः, ता
एव ब्रह्मणः पादभूता इत्यर्थः । [समस्तमणवे ब्रह्मदृष्टिं कृत्वा प्रणवमात्रासु
अकारादिषु चतुर्षु चानिरुद्धादिचतुष्टयदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः] तदेव दर्शयति
अकार उकारो मकार इति [इदमुपलक्षणं नादस्यापि] ॥ १ ॥

तदेव विविच्य दर्शयति-जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः
प्रथमा मात्रा [प्रथममात्रायाम् अकारे जागरितस्थानवैश्वानरशब्दिता-
निरुद्धदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ।] वैश्वानरस्याकाररूपत्वे हेतुमाह—आप्ते-
रादिमत्त्वाद्वा [आप्तिः व्याप्तिः सकलशब्दप्रकृतिभूतस्य अकारस्य
सर्वशब्दव्याप्तत्वं सर्वजगत्याप्तस्यानिरुद्धस्येवेत्यवगन्तव्यम् ।] आदि-
मत्त्वाद्वा सर्वशब्दादिभूताकारशब्दवाच्यत्वाद्वा वैश्वानरस्याकाररूपत्व-
मित्यर्थः । आप्तिमत्त्वादिमत्त्वज्ञानयोः फलमाह—आप्नोति ह वै

१. अध्यक्षरमधिमात्रमित्यनेनाक्षरभूतमात्रासु इत्युक्तं भवति ।
यथा ओमित्येकाक्षरम्, ओमित्येनदक्षरमित्युक्तरात्मा अध्यक्षरं
स्तप्रणवे, अधिमात्रम् अवयवेषु चेत्यर्थः ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रा उत्कर्षादुभयत्वाद्वा ।
उत्कर्षति ह वै ज्ञानसततिम्, समानश्च भवति । नास्याब्रह्मवित्
कुले भवति, य एव वेद ॥ ३ ॥

सुषुप्तस्थान प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा ।

सर्वान् कामान्, आदिश्च भवति, य एव वेद । स्पष्टोऽर्थः ।
[आदिश्च भवति । सर्वप्रधान भवतीत्यर्थः] ॥ २ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रा । तैजसस्य उकाररूपत्वे
हेतुमाह-उत्कर्षादुभयत्वाद्वा विधापेक्षया तैजसस्योत्कृष्टत्वाद्वा तत्समा-
नतया (तत्समानयो प्राज्ञतैजसयो) द्वितीयत्वाद्वा उकाररूप(त्वाच्च)त्व
मित्यर्थः [अत्र विधापेक्षया तैजसस्योत्कृष्टत्व ततोऽपि सूक्ष्मत्वात् ।
प्राज्ञतैजसयो विधापेक्षया साम्यं तु गुणपूर्तिसाम्यादिति द्रष्टव्यम् ।
एवम् उकारस्याप्यकारलयस्थानत्वात् तत उत्कृष्टत्वम् । उकारमकार
योरकारसाम्यं च वर्णत्वादिनेति ध्येयम् ।] उत्कृष्टत्वज्ञानस्य फलमाह
उत्कर्षति.. वेद । शिष्यप्रशिक्ष्यादिषु ज्ञानसन्तत्या उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ।
एवविदस्सताने ब्रह्मविद्या इतरसन्नानापेक्षया अतिरिच्यत इति यावत् ।
उभयत्वज्ञानस्य फलमाह समानश्च भवति । उत्कृष्टानां समानश्च
भवतीत्यर्थः । नास्याब्रह्मवित् कुले भवति, य एव वेद । स्पष्टोऽर्थः ॥

सुषुप्त(सि)स्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा । मकार-
रूपत्वे युक्तिमाह मितेरपीतेर्वा । मिनोति प्रज्ञ सर्वमात्मनि तादा

३ उभयत्वादिति । विश्ववत् ज्ञानवत्त्वात्, आन्तरापूर्ववस्तुदर्शितया
प्राज्ञवत् जागृतिज्ञानाभावाच्चोभयरूपत्वादुभयत्वमित्यपि सुस्पष्टम् ।

४ वर्णत्वादिनेति । आदिना प्रणय घटकत्वादिपरिग्रह

मिनोति ह वा इदं सर्वम्, अपीतिश्च भवति, य एवं वेद ॥ ४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

हरिः ओम्. अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः एव-
मोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानम्, य एवं वेद [य एवं वेद] ॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥ 'भद्रं कर्णेभिः—' इति शान्तिः

माण्डूक्योपनिषत् समाप्ता ॥

—:—

त्म्येन । मकारोऽपि स्वात्मनि अकारोकारौ मिनोति । मकारावपि-
कत्वादकारोकारयोरित्यर्थः । अपीतिः प्रलयः । प्राज्ञे जगत् प्रलीयते ।
मकारे हि अकारोकारौ प्रलीयेते ; मकारावसानत्वादकारोकारयो-
रित्यर्थः । तद्ज्ञानद्वयस्य फलं क्रमेणाह (ज्ञानस्य फलमाह) मिनोति
ह वा इदं सर्वम् । इदं सर्वं जगत् मिनोति परिच्छिनत्ति-जानाती-
त्यर्थः । अपीतिश्च भवति य एवं वेद । परमात्मनि लयश्च तस्य
भवति, य एवं वेदेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति तृतीयः खण्डः

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः....आत्मैव । अमात्रः परिच्छेद-
शून्यः । अव्यवहार्यत्वादि[पूर्वोक्त] लक्षणोपेतश्चतुर्थः आत्मैव [व्यूह-
वासुदेव एव । एवमोङ्कारः] । एवंभूत ओङ्कारः । [ओंकारैकदेशनादरूप
इति यावत् । अस्य व्यूहवासुदेवस्य परवासुदेवेन समस्तपणवरूपेणाति-

१. त्रिव्यूहपक्षे नान्तःप्रज्ञ इत्यादिकं परवासुदेवस्य चतुर्थ-
पादत्वकल्पनया प्रवृत्तम् । चतुर्व्यूहपक्षे च व्यूहवासुदेवविषयम् ।
परव्यूहवासुदेवयोरनतिमेदात् एवम् । अमात्र इति प्रवृत्तवाक्येऽपि

सन्निकृष्टैक्यमृचनार्थमोङ्कार इति समस्तनिर्देश] । तद्ज्ञानस्य फलमाह-
संविशत्यात्मनाऽऽस्तानम्, य एवं वेद [एनमनिरुद्धमध्व्नसङ्कर्षण-
वासुदेवरूपेण व्यस्तसमस्तप्रणवोपासक], आत्मना परमात्मना अनुगृही-
तस्सन् तेनैवोपायेन तमेव (तेनैवोपायेन क्रमात् तमेव) प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति चतुर्थं खण्डं ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां भभावजृम्भयत भाष्यमुद्यामुदारः ।
वामागमाध्वगवदावदतूलवातो रामानुज स मुनिराद्रियता मदुक्तिम् ॥

इति श्रीमत्ताताचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्यपाद-
सेवासमधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यद्वयस्य परकालमुनिपादसेवा-
समधिगतपारमहंसस्य श्रीरङ्गरामानुजमुनेः कृतिषु

माण्डूक्योपनिषत्प्रकाशिका समाप्ता ।

॥ श्रीरस्तु ॥

अमात्रपदेन मातारूपावयवरहितमरुतावयवविभागं समस्तप्रणवं
गृहीत्वा तस्यावयवहार्यत्वाद्याकारविशिष्टपरवासासुदेवरूपत्वमुच्यते ।
अथापि पूर्ववाक्येषु ब्रह्मपादनिर्देशपूर्वकं प्रणवमात्राकथनात्, अत्रा-
व्यमात्रपदं ब्रह्मपादरहितपरमेव युक्तम् । अथर्वशिखायां 'या अव-
सानेऽस्य चतुर्थी' इति अर्धमात्रारूपचतुर्थ्यपादकथनात्, अहिलुब्ध-
संहितायां चतुर्थ्यपादार्थतया व्यूहवासुदेवनिर्देशाच्चेदमपि वाच्यम्
आत्मैवेत्यन्तं तत्परमेव युक्तमित्याशयेन आत्मैवेति पदं तदनुगुणं
योजयित्वा व्याचष्टे—अमात्र इत्यादि । एवं अमात्रचतुर्थ इति पूर्ण-
मात्रातात्पर्यनादरूपप्रणवचतुर्थ्याशङ्कनेन अद्वैत इत्यन्तेन तस्य व्यूह-
वासुदेवरूपत्वम्, एवमोङ्कार आत्मैवेति समस्तप्रणवस्य परवासु-
देवरूपत्वं चोक्त्वा, संविशतीत्यादिना तद्वेदनफलमुच्यते इत्यर्थ-
वर्णनेपि अन्ततोऽविदोऽप्येव । पदं प्रवृत्तवाक्योपात्तोपासनफलपदे

संविशतीत्यादिवाक्ये पूर्वोक्तार्थमपि संकलय्य विवक्षितविशिष्टार्थ-
माह-एतमिति । एषामोद्धारोपासनत्वाद् दृष्टिरूपवाच्य साध्यान्मोक्ष-
हेतुत्वायोगादाह क्रमादिति । परविद्यारूपभक्तियोगनिष्पत्तिरिह
दृष्टिफलम् । सर्वत्र वाच्यवाच्यकभावनिगन्धनं सामानाधिकरण्यामिति
निर्वाहसंभवेऽपि वाच्यवाच्यकयोः साम्यादि कथ्यतात् स्वरसप्रतीत-
दृष्टिविधिपक्षस्वीकारे बाधकाभावादिति भावः ।

मुद्रितग्रन्थं ताले भाष्ये बहु न दृश्यते ।

अथाग्रेषां टिप्पणी तु मुद्रितस्यानुरोधतः ॥

जगज्जन्मस्थितिर्ध्वंसमहानन्दकहेतवे ।

त्रिव्यूहपररूपाय नमोऽस्तु निधये त्रियः ॥

ईशाद्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ।

माण्डूक्योपनिषद्भाष्यपरिष्कारः एतत्स्वयम् ॥

इति श्री वात्स्यवीरापवाचार्य विरचितः

माण्डूक्योपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

शुभमस्तु

विषयसूची

ओंकारस्य सर्वरूपत्वम्	327
ओंकारस्य चतुष्पादात्मनःसम्बन्धम्	328
वैश्वानराद्यात्मपादचतुष्टयम्	330-334
अनिच्छादित्य वैश्वानरादीनां स्थान अङ्गमुखमोगादि	„
तुरीयस्य (बामुदेवस्य) जगद्व्यापारामात्रेण निर्विकाराद्वैतरूपत्वात्	„
अकारादिषु मात्त्रासु वैश्वानरादित्वभावनाजदौचित्यात्कलादि	338-340
ओंकारे तुरीयात्ममादनायामात्मप्राप्तिरूपकत्वम्	341

माण्डूक्योपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः

आत्मा चतुष्पाद् ब्रह्मेति प्रोक्तस्वारोऽथ दर्शिता ।	
वैश्वानरस्तैजसश्च प्राज्ञश्चात्मा च निर्गुण ॥	१
जागर त्वप्न समुप्तिं तु यो विस्थानिमा मका ।	
पादाश्चत्वारः, एतेषु त्रिष्वकाराश्चिदितम् ॥	२
वैश्वानरादिरुपत्वभावनानां फलं कृमात् ।	
अर्धमात्रात्मकस्तार स्यादात्मा, यस्य भावना ॥	३
मुक्तये कल्पते चेति प्रोक्तमन्ते, तदिष्यते ।	
माण्डूक्ये वासुदेवस्य बृहदुक्तस्य वर्णनम् ॥	४
स बृहद्वासुदेवः स्यात् नाद्रो मात्रातिगस्तु यः ।	
स्यासु सपूर्णं ओङ्कारो वासुदेव पर पुमान् ॥	५

अपूर्वपदानि—१ वैश्वानर २ तैजस ३ प्रज्ञानघन
४ प्राज्ञ ५ अद्वैत ६ चतुर्थः ।

प्रमाणाकरः

अयमात्मा	बृ ४ ५ १९	तमेवैक	मु उ २ २-५-
ब्रह्म पिबन्तौ	कठ ३-१-१	न स्थान	प्र. सू ३ २ ११
एतन्नानावताराणां	पु ३ ३४	प्रकाशादि	" २ ३ ४५-
एतस्यात्मनो	छा ५ १८-२	प्रज्ञादिभ्यश्च	पा ५-४ ३८.
जागरिते ब्रह्मा श्रुति	पु ३ ४०	या अयसाने	अ शि उ १.
तदभावो	प्र सू. ३-२-७	वासुदेव श्री भाग	} १२ ११
तद्यथा शरुना घा	२-२३-३	स विश्व - "	

श्रीः

ईशोपनिषदो भाष्यं निगमान्तगुरोः कृतिः ।
ये दशोपनिषद्भाष्यकारा इति सुविश्रुताः ॥ १ ॥

रङ्गरामानुजस्वामिनामानो यतिशेखराः ।
पूर्वं वरदविष्णवाद्याः वेङ्कटप्रामसांमगाः ॥ २ ॥
तैः श्वेताश्वतरादीनामन्योपनिषदामपि ।
भाष्यमारचितं दृष्टो यासां शरीरकेऽन्वयः ॥ ३ ॥

तत्र व्यासार्थरचिता सुबालविष्णुतिः परम् ।
अशेषतत्प्रकाशोऽपि पुनरत्र विधीयते ॥ ४ ॥

तैत्तिरीयादिभाष्याणां प्रकाशो भूय हस्यते ।
सूचीकटाहन्त्यायास्तु पूर्वमेतत्प्रकाशनम् ॥ ५ ॥

—:~::~—

श्रीः

श्रीपद्मावतीसमेत श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

कृष्णयजुर्वेदीय—श्वेताश्वतरोपनिषत्

[ओम्—पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णत् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते इति, भद्रं कर्णेभिस्सिद्धिं, सह नावसन्धितिं च शान्तिः ।] हरिः ओम् ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति—

किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाताः जीवाम केन क च सं(सु)प्रतिष्ठा ।
अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु यतमिहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥ १ ॥

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः

[येनोपनिषद् भाष्य रामानुजमतानुगम् ।

रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रत्नरामानुजं मुनिम् ॥]

श्रीरत्नरामानुजमुनिवरविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम् ।

अतस्तीगुच्छसच्छायमञ्जितोरस्स्थलं श्रिया ।

वज्रनाचलशृङ्गारमञ्जरिर्गमं गाहनाम् ॥

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्याऽन्यान् गुरुन्वपि ।

श्वेताश्वतरमन्त्राणां विवृतिं करवाण्यहम् ॥

स्वेतरसमस्तचेतनाचेतनविलक्षणपरमात्मस्वरूपनिर्दिधारयिष्या इयमुपनिषत् आरभ्यते । विद्यास्तुत्यर्थमाख्यायिकामाह ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । ब्रह्मवदनशीला मुनयो वक्ष्यमाणप्रकारेण वदन्ति स्मेत्यर्थः । किमिति । हे ब्रह्मविद ! जगत् कारणं ब्रह्म किन्देवतारूपम् ? कस्याद्ब्रह्मणोऽस्माकं जन्म स्थितिश्च संप्रतिष्ठाशब्दितो लयश्च । केन वा

ब्रह्मणा अधिष्ठिताः तत्परतन्त्रास्तन्तः, अनसि ऊनगोसंघवत्, जिह्वासितेषु

थीः

श्रीमद्भगवो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

यः श्वेताश्वतरोदितश्चिदचितोरीशः पदं योगिनाम्
मुक्तयश्वा च जगन्मयोऽत्यणुचिदानन्त्यावहः संधयः ।
देवं कालहिरण्यगर्भगिरिशाद्याधारमेतं परं
शेषाकारसुषुप्तेर्दोलनिलयं श्रीशं गिरितं श्रये ॥

१. विदितं खलु भृगुर्वाचनिः परं पितरमुपपत्त्य, यत इमानि
भूतानि जायन्ते, येन जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यमिसंविशन्ति, तद्
ब्रह्मेत्यधीत्य, तादृशं ब्रह्मेति किमिति निर्धारयितुमनाः तपस्तस्या क्रमेण
अन्नप्राणमनोविशानव्यतिरिक्तमानन्दं ब्रह्म निश्चिन्तायेति (सि.भु.) ।
तथैव रीत्या बहवो ब्रह्मणादिनः सर्वविधकारणत्वेन घुष्यमाणं ब्रह्म
किम्भूतमिति निर्धारयितुं संभूय विचिन्त्य कालस्वमाचरुर्मजीवा-
दीनामतथात्वं तद्व्यस्य कस्यचित् तयात्यस्वीकारे कस्याप्यवयस्य
विरहश्चाऽऽलक्ष्य तादृशं ब्रह्म स्वीचरुः, यादृशस्य ग्रहणं न दुष्यति ।
तदेव तपःप्रभावदेवप्रसादभावितपरमार्थज्ञानः श्वेताश्वतरः ब्रह्म-
विन्महर्षिसंघजुष्टं ब्रह्म परममुत्तमाश्रमिभ्यः प्रोधाच । तदिह प्रति-
पाद्यते ब्रह्मणादिन इत्यादिना । यदन्ति स्मेति भूतकालादरणं
भूतस्थैर्योपजीवनाहृत्यात् । भुती लक्ष्मणयोगो वादस्यास्य सार्वज्ञ-
लिङ्गव्यक्तये । कि कारणं ब्रह्मेति । जगत्कारणं तावत् ब्रह्मेति
सर्वं प्रतियन्ति । तच्च जन्मस्थितिलयरूपसर्वकारणम् । न केवल-
मेतावत् । स्थितेरिव प्रवृत्तेरपि कारणम् । तद् ब्रह्म किम्भूतम् ?

दु खरूपेषु ज-मसु विशिष्टमवस्थितिमनुसृत्य वर्तमानहे । सुप्रतिष्ठेति
पाठेऽप्यमेवार्थः । (१)

ननु कारण ब्रह्म सिद्धवत्कृत्य किं देवतारूपमिति प्रश्न एवानु-
पपन्नः । तस्मैवानभ्युपगमन्यत्वात् । लोके हि कालज्ञा कालमेव
सर्वाकारणमाचक्षते । लोकायतिकास्तु स्वभावेव हेतुमावक्षते ।
मीमांसकास्तु नियतिलक्षण कर्मैव हेतु मन्यन्ते । अपरे अहेतुकत्वलक्षण

किं निर्गुण सगुण वा ? सगुणमपि कीदृशगुणम् ? तथा गुणाति-
रिक्तद्रव्यात्मनविशेषविधुर तद्विशिष्ट वा ? विशिष्टमपि कियद्वि-
शिष्टम् ? वैशिष्ट्यमपि किरूपम् ? तथा एवम्भूतमिदं किं ब्रह्मद्रष्टा
घन्तर्भूतम् उत सर्वजीवविलक्षण ब्रह्मद्रष्टादिहेतुभूत किञ्चित्
दैवतमित्येव ब्रह्मवादिनो मीमांसन्ते इति भावः । वर्तमानहे इत्यस्य
मननमिहे इत्यथ उत्तरार्थं प्रवृत्तिकारणत्वमपि ब्रह्मणो वक्तुं प्रवृत्तं
मिति ध्येयम् । अथवा जीवामेत्येहिक सुखदुःखमिथ जीवनमुक्तम्
सुरसेतरेषु वर्तमानहे इत्यनेन स्वानन्दकयोर्व्यवस्थया वृत्तिरुच्यते ।
तत्र वृत्तुघातवर्थस्य व्यवस्थया सहामेश्विनशक्त्या क्रियाविशेषणतया
व्यवस्थाविति कर्मत्वोपपादने हेतुमनुचिन्त्य, अनुसृत्येति व्यवन्त
स्याध्याहारः कृतः । अत्र अनेककिशब्दप्रयोगः, कार्यभेदेन कारण
भेदोऽपि किं स्यादिति शङ्काव्यञ्जनाय, एककार्यकारणत्वेन सामान्य
मानस्याप्यन्यकार्यकारणत्वासम्भवे षड्य ब्रह्मत्वमित्याक्षेपाधिर्भाष्ये च ।

कालज्ञा ज्योतिर्विद् । स्वभावमेव हेतुमिति । न्यायकुसु-
माञ्जली सर्वार्थसिद्धौ चैतद्विस्तारः । यद्वच्छया भयतीत्यस्य, अकस्माद्
भयति, न कस्मादपि भयतीत्यर्थान् तत्र कस्यचित् हेतुतया निर्देशा-

काल स्वभाषो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनि पुरूप इति चिन्त्यम् ।
सयोग एषा न त्वात्मभाषादात्माऽप्यनीश सुखदुःखहेतो ॥ २ ॥

यादृच्छिकतरम् । अपरे पञ्च भूतानि । प्रकृति केचित् । पुरूप केचि-
दाचक्षते । तेषामन्यतम पक्षोऽस्तु । किं व्रमकारणवादाभ्युपगमेनेत्या-
शङ्क्याह काल इति । कालादीनि कारणमित्येतन्न युक्तिसहम् । दोषाणा-
वहूना स्फुरणात् । चिन्त्यम् न निश्चेतु शम्यम् , अचेतनाना चेतनस्य वा
प्रत्येक हेतुत्वासमवादित्यर्थ । ननु एषा सयोगो हेतुर्भवितुमर्हति । न चैषा
सयोजकभाव शङ्कितः । तेषां मध्ये आत्मनश्चेतनस्य सयोजकस्य सद्भा-
वेन सयोगसमवादित्याशङ्क्य आत्मन स्वातन्त्र्ये सुखभोक्तृत्वमेव स्यात्,
दुःखभोक्तृत्वम् । अतः सुखदुःखानुभवितुर्जीवत्यापि न नियन्तृत्व
समवतीत्याह संयोगः — हेतोः । उक्तोऽर्थः । न त्वात्मभाषादित्यल-
लुशब्द एवार्थः । आत्मसद्भावात् सयोगः समवतीत्येतन्नैवेत्यर्थः ।
ब्रह्मणोऽप्यपरिणामिन उपादानत्वञ्च न समवतीति भावः । (२)

योगात् पूर्वोत्तरभङ्गी विहाय, ('यदृच्छा हेतुम्' इत्यनिर्दिश्य) अहेतु-
कत्वलक्षण यादृच्छिकत्वमिति भङ्गयन्तरादरणम् । पुरूप केचिदिति ।
कर्मणा योगेन च पूर्वपूर्वकल्पे सिद्धिमाधिगतयतामुत्तरकल्पे भूम्यन्त-
रिक्षस्वगतरकादिसर्वनिर्मणनैपुणी सभाव्यत इति कपिलहिरण्य-
गर्भादिषु परदेवताबुद्धि विभ्रतामभिमान । अतः योनिशब्द कारण-
पर्याय कालादो प्रत्येकमभिसवध्यत इति परेषा व्याख्यागतिः । इह तु
पूर्वमन्त्रादेव कारणमित्यनुपह्नात् योनिपद प्रसिद्धप्रकृतिपर स्वीकृतम् ।

आत्मभाषादित्यस्यार्थद्वयम् । जीवात्मसद्भावादिति, परमात्म-
मात्रसद्भावादिति च । जीवात्मन कारणत्वमिदं परमात्मन कारण-

त्वमपि तेन निरस्त भवति । कथं हि तस्य जन्मलयादिसर्वकारणत्वम्, अपरिणामितयोपादानत्वायोगादिति । तदाह ब्रह्मणोऽप्यपरिणामिन इति । एवञ्च पूर्वाध पुंस्यशब्दोऽप्युभयपर इति वा, तत्र प्रसार-
धाचिना इतिशब्देन परमात्मब्रह्मणमभिमतमिति वा ग्राह्यम् । तथा च कालादीना पृथगपृथग्ना कारणत्वं तु साधमियुक्तं भवति ।

तत्र कालस्तावत् नोपादानम् । इदानीं जायते, तदानीं नश्य-
तीति जन्मनाशयच्छेदकतया प्रतीताद्यपि क्व च सप्रतिष्ठेत्युक्तलया-
धारत्वादिरूपोपादानायोगात् । कार्यभिन्नं हि कारणमुपादानम् ।
न च कालस्य घटपटादिना कायण सहैक्यप्रतीतिरानुभविकी ।
वर्तमानत्वादिरूपस्य कालस्य सर्वत्र विशेषणार्थं स्फुरणात् ।
अलण्ड काल कश्चित् कारणमिति चेत्—तर्हि तत् सर्वदा सर्व-
कार्योत्पत्तिं प्रसज्यते ।

अथ स्वभावः । स किं कार्यस्य स्वभावः उत कारणस्य? नाय ,
कार्यं हि स्वपूर्वकालवर्ति यदपेक्षते, तत् कारणम् । तत्र स्वमेव स्वस्य
कारणं न भवति आ-माश्रयादिति स्थिते, का कथा स्वातो भाव
स्वस्य कारणमिति । अथ कारणस्य स्वभाव इति, तर्हि कारणमन्यत्
निदण्ड्यम् । अथ सत्कार्यसादात् कार्यकारणैक्यात् स्वामको भाव
पदार्थ कारणमित्यर्थ इति चेत्—स एव क । घटस्य मृदादि
पटस्य तन्त्रादिरिति चेत्—तस्याचेतनस्य कथं स्वतन्त्रेण कारणत्वम् ।
जीवाम केन, सुखेतरेषु वर्तमिहे इत्युक्तं चेतननिरूपितं कारणत्वम-
चेतने कथं घण्टे ?

अथ नियति । नियति = नियम अवश्यम्भावा । अवश्यम्भावा
दवश्यं भवती युक्तौ उत्पत्तिरेवोत्पत्तो कारणमुक्ता स्यात् । अथ यतो-
ऽवश्यं भवति, सा नियति —सा पक्षान्तरभूता का नाम? पुण्य
पापात्मकं कर्मेति लोकप्रसिद्धमेवेति चेत्—क्षणभुङ्गरं तत् कालान्तर

भाविने फलाय कथमलमिति तथ्यनाम् । व्यापारद्वारेति चेत्—किं कर्मणोऽपि कश्चिद् व्यापारः ? सकृन्नत्य ? न कर्मणि तस्य नष्टत्वात् । न भूतेषु तेषामपि नश्वरत्वात् । भूतानां कारणत्वपक्षस्य स्वीकार प्रसङ्गात् । न कर्तारि पुरुषकारणत्वपक्षपरिग्रहापत्तः । न चाचेतना धर्मेभूता नियति धर्मिभूतचेतनाचेतनसर्वोत्पत्तित्वस्थानं च स्वतन्त्रञ्च भवितुमर्हति ।

न च यद्वैजापक्षः । तथा हि सति कारणं किमपि नेत्येवांक भवति । तदेतत् अतपानाद्यर्थिनं दृषिकूपनिर्माणादिसार्वभौमिक-प्रवृत्तिव्याहृतमनुमत्तं को नु वक्तुमर्हति ?

भूतानीति, योनिरिति च भातिस्त्वदार्थविषये युज्यते, न पुरुषादिविषये । न च भूतायचेतनानि स्वतन्त्राणि कार्यकराणि दृष्टानि । तानि च सुखदुःखेषु पुरुषाणां व्यवस्थया कथं कारणानि भवेयुः ? सर्वेषामेव केनचित् प्रकारेण कारणत्वेऽपि ईशानव्यापार-लवलेशस्यापि तत्ताभावेन न पुष्कलं कारणत्वम् । तदिदम् आत्माऽप्यनीश इति अपिना दशितम् । आत्मा तु पुरुषो यद्यपि कनिदीष्टे—अथापि अनीशः सुखदुःखहेतोः । न एतत् स्वदुःखार्थं किञ्चित् स्थग्यमेव चेत्तन् नृजेत् । ननु कर्मयोगसिद्धा केचित् कर्तारग्ने कलितजनयः सर्वेषां सर्वविधजनयन्तीति चेत्—त एव स्वात्मने तु खहेतुः कथं कल्पयेयुः । तेषु एवोऽन्यस्य, स एतस्येत्येव कल्पयन्तीति चेत्—तर्हि परस्परफलद्वयेन कल्पः प्रारम्भ एव प्रव्यसितः स्यात् । किञ्च ते किं जनित्वा सद्यः कल्पयन्ति अथाजनित्वा । अत्यं पक्षो नोत्थातुमर्हति । आद्ये तु जनिर्नाम ददेन्द्रियबुद्धिवेदनासघातसंपत्तिः । सा च भूतपञ्चकाद्यधीना । तत् सर्वमिदं तदुत्पत्तेः प्रागेव यदि, ते कथं सर्वकारणम् ? इति रीत्या अतः चिन्तनाप्रकारे द्रष्टव्यः ।

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निरूढाम् ।
य. कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठन्त्येक ॥ ३ ॥

ते इति । एव ध्यानयोगयुक्ता मुनयः, 'अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति श्रुतिप्रसिद्धदेवशब्दितनारायणात्मिका कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धविशेषणत्वेन शक्तिशब्दिता सत्त्वरजस्तमोलक्षण स्वगुणोपेता ब्रह्मणो जगत्कारणत्वनिर्वाहिका पकृतिं दृष्टवन्त इत्यर्थः । ततः परं तच्छरीरक सर्वविधकारण सकलकारणाधिष्ठितार समाभ्यधिक-
शून्यं परमात्मानमपि दृष्टवन्त इत्याह यः कारणानीति । उक्तोऽर्थः ।

मूले योनिरिति प्रवृत्तिरुच्यते । भूतकारणवादिन चार्वाकादयः । तत्कारणभूतमात्रादृष्टारमहत्पूर्वतया प्रवृत्ते कारणत्वसात्त्व्यसंमतम् ॥ २

उक्तकालाद्यतिरिक्तस्य तन्मेरुस्य सर्वेति कस्यचिदेव कारण-
णत्वं निधाय तस्याप्यपरिणामिन उपदानत्वायोगात् उपदानान्त-
रस्वीकारे च तस्य सर्वविधकारणत्वभङ्गप्रसङ्गात् किं कार्यमिति
विमृश्य यादृशपदार्थस्वीकारे उपदानत्वमपि रक्षितं भवेत्, अत्र-
थावहचिदचिद्वत्परिणामविरहश्च पालितो भवेत्—तादृशपदार्थ-
स्वीकारमध्यवसितवन्त इत्युच्यते ते ध्यानेत्यादिना । देवात्मशक्ति-
मिति । आत्मा द्विविध जीवात्मा देवात्मा चेति । तत्र जीवा-
त्मनः ब्रह्मरूपकपिलादेः कारणत्वं न कल्पते । देवात्मा तु कार-
णम् । देवात्मा नाम यः सर्वदा देव एव भवति, स । तद्
भाष्यते, अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति । दिव्यं श्रिङ्गा-
यामिति निष्पन्नेन देवशब्देन, लोकवस्तु लीलाकेयव्यमिति च
दर्शितं भवति । शक्तिमिति अपृथक्सिद्धविशेषणरूपतया पदार्थस्वी-
कारप्रदर्शनात् उपदानत्वशसम्प्रादिसर्वदोषनिस्तारः । शक्तिरित्यस्य

कार्योपधायकापृथक्सिद्धविशेषणमित्यर्थः । उपयोगित्वं नाम कारणतावच्छेदकत्वम् । तेन ब्रह्मोपादानम् ; उपादानतावच्छेदिका प्रकृतिरित्युक्तं भवति । प्रकृतेर्ब्रह्मापृथक्सिद्धत्वमज्ञानतां व्यवहारास्तावत् . प्रपञ्चे प्रति प्रकृतिः कारणामिति । ज्ञानतां तु स व्यवहार औपचारिकः, परमतस्यांशतः स्वीकारमूलको वा । वस्तुस्थितिमनुसृत्य मुख्यस्तु व्यवहारः प्रपञ्चं प्रति प्रकृतिविशिष्टं ब्रह्मोपादानमिति । न चोपादानोपादेययोरभेदहानिः प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मापृथक्सिद्धतया तद्विशिष्टब्रह्मण एव कार्यतया तदक्षतेः । प्रकृतिरियं द्रव्यभूताऽपि उक्तविधापृथग्विद्विमततया शक्तिर्भवितुमर्हति । एवं शक्तिभूताया शक्त्याः द्रव्यत्वं सगुणेतिरूढमित्यनेन दर्शितम् । स्वपदेन परमात्मादौ सत्त्वरजस्तमोरूपप्राकृतगुणासंभवः सूच्यते । प्रकृतेर्गुणानांश्च भेदप्रदर्शनेन, गुणसमुदायः प्रकृतिरिति सांख्यमतञ्च व्युदस्यते । नन्वेवमचेतनस्य कस्यचिदुपादानतावच्छेदकत्वे सर्वोपादानत्वं कथं ब्रह्मण इति शङ्कापरिहारपूर्वकं शक्तिशक्तिमतोरनयोः संबन्धोऽपि विशदीक्रियते उत्तरार्धे । यानि कारणानि, प्राक् प्रस्तुतानि, स्वभावो नियतिर्भूतानीति, तानि सर्वाणि प्राकृतान्येव । प्रकृत्यनन्तर्गतञ्च यदि कश्चित् स्वभावः, स पुरुषेऽन्तर्भविष्यति । यथैषां कारणानां देवापृथक्सिद्धत्वम्, तथा कालस्यापि द्रव्यस्यानाद्यन्तस्य क्षणलवकाप्रामुह्यतीदिपरिणामशालिनः तदपृथक्सिद्धत्वमेव । एवं देवमनुष्यतिर्यक्स्यावरात्मना जायमानस्य जीवात्मनोऽपि । एवं स्वापृथक्सिद्धप्रकृतिपुरुषकालस्यास्य ब्रह्मणः न दाहजनकौण्ड्यरूपशक्तिसंपन्नस्यानेरिवाधिप्राकृतत्ववैकल्यम् . येन स्वातन्त्र्यहानिरन्यापेक्षा च प्रसज्येत् । तदुच्यते अधितिप्रत्येक इति । एवञ्चास्य सर्वैशितृत्वादुपादानत्वमियं निमित्तत्वमपि निरूढमिति एक एव सर्वविधकारणत्वसंपन्न इति पूर्येष्टसर्वाकारपुष्कलमिदं परं ब्रह्मेति । ब्रह्मोत्तरार्धे तमित्याध्याहारेण अपश्यन्नित्यन्तस्यानुपपन्नो वा ;

तमेकममि त्रिवृत षोडशान्त शनाधरि विशतिप्रत्ययमि ।

अष्टके षड्मि विश्वरूपैरूपाश द्विमार्गमेद द्विनिमित्तैरुमोहम् ॥३॥

चितावनारसौकर्याय त चकत्वेन रूपयति तमेकनेमिमिति ।

परमात्मान प्रकृत्याख्यैकनेमियुक्त सत्त्वरजस्तमोगुणै त्रिप्रकारतया

त्रिवृत षोडशसख्यायुक्तान्तशब्दविकारोपन वाचकभूताकारादिष्व

शङ्खलक्षणारोपत द्वादशमासपञ्चत्यनद्वयसवत्सरात्मकविंशतिप्रत्यय-

युक्तमित्यर्थः । प्रत्ययमिरिति लिङ्ग यत्ययदडा-न्दस । अरा हि नामि

नेमिमध्यवर्तिकाष्टविशेषा । प्रत्ययश्च तदादर्शनिहिता त मध्यवर्ति

काष्टविशेषा । अष्टकैरिति । अणिमाद्यैश्वर्याप्रकमेकम्, पाच्यादिदिगष्टक

मरम्, दिक्पालाष्टकमेकम्, 'भूमिरापोऽनलो वायु ख मनो बुद्धिरेव

च । अहकार इतीय मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति गीतोक्त प्रकृत्यष्टकम् ।

('अष्टौ प्रकृतय' इत्युक्तप्रकृत्यष्टकात्मकमन्यत्,) 'ब्रह्म प्रजापतिर्देवा

गन्धर्वा यक्षराक्षसा । पितरश्च पिशाचाश्च' इति देवाष्टकमेकम्, ('अष्टौ

वसव' इत्युक्तवसवष्टकम्,) अपहृताप्मत्वादित्रासगुणाष्टकम्, 'दया

सर्गमृतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्षणमस्पृहा' इति

आत्मगुणाष्टक वा । एवमेभि [यथार्हं] षड्मिरष्टकैरुपेतम् । विश्वरूपो

योऽधितिष्ठति, तस्य देवात्मन शक्तिमपश्यन्त्यन्ययो वाऽस्तु । यद्वा

उत्तराधमिदमुत्तरश्लोकेनान्वितमिति, मा भूत् तत्र तमित्यध्याहार,

किं तु अपश्यन्त्यन्तानुपद्वयमात्रम् । पूर्वत्र तु पक्षे उत्तरश्लोकस्य

तदुत्तरश्लोकेन एकवाक्यतया त देवात्मान प्रकृति पञ्चपरिमधीम

इत्यन्ययोऽपि स्यात् । तेन पूर्वोक्तापृथङ्निमित्तनिबन्धन आत्म-

प्रकृत्यो सामानाधिकरण्येन निदर्शोऽपि दर्शितो भवति ।

354 सपरिष्कारभाष्योपेता श्वेताश्वतरोपनिषत् अ. 1.

पञ्चस्रोतोभ्यु पञ्चयोऽन्युग्रन्त्रां पञ्चप्राणोर्मि पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् ।
पञ्चावर्ता पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्देवां पञ्चपर्वमधीमः ॥ ५ ॥

विराट्पुरुषः । स एव (एकोऽ) मुख्य पाशः । स्वायित्तजगत्त्रैश्व-
र्यहेतुतया बन्धकपाशवत् विराट्पुरुष ब्रह्मचक्रस्य पाशरूप इत्यर्थः ।
त्रिमार्गमेद द्विनिमित्तैकमोहं देवयानपितृयाणस्तुदजन्तुभवनरक्षणमार्ग
सप्तयुक्तम्, ततः च पितृयाणस्तुदजन्तुभवनरक्षणमार्गद्वयहेतुभूतेदेहात्मै-
वयमोहमित्यर्थः । अपश्यन्निति पूर्वैण संबन्धः । (४)

एवं चक्रत्वेन रूपयित्वा तच्छक्तित्वेन निर्दिष्टा प्रकृतिं वैराग्याय
नदीत्वेन रूपयति पञ्चस्रोतः इति । स्रोतोरूपेणाविच्छिन्नतया प्रवर्त-
मानानि तमोक्षराव्यक्तमहदहङ्काररूपाणि अम्बुस्थानीयानि यस्या सा
तथोक्ता । महामूलोपादानतया योनिभूतानि पञ्च तन्मात्राण्येव उग्र-
वहन्ताणि प्रवाहमुखरूपाणि यस्या सा पञ्चयोऽन्युग्रवहता । प्राणापा-
नादयः पञ्च कर्मस्थानीया यस्या सा पञ्चप्राणोर्मिः । बुद्धेर्ज्ञानस्या-
दिभूतानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मूलं यस्या सा पञ्चबुद्ध्यादिमूला ।
पञ्चकर्मेन्द्रियाणि आवर्तस्थानीयानि यस्या सा पञ्चावर्ता । पञ्च
महाभूतानि अत्यन्तभक्तिकूलतया प्रवर्तमानानि ^१ओघ वेगस्थानीयानि
यस्या सा पञ्चदुःखौघवेगाः । अकारादिपञ्चाशद्वर्णलक्षणनामभेद
युक्तम्, 'तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो बन्धसंजितः' इति पुराणप्र-
सिद्धपञ्च[विध]सृष्टिरक्षणपर्वपञ्चकयुक्ता ब्रह्मात्मिका प्रकृतिः तदधिष्ठिता
रश्च परमात्मानम् अधीमः सराम इति अपश्यन्निति पूर्वैणावयः । (५)

1. ओघशब्दितेति पाठे ओघशब्दिततमोक्षरादिपञ्चकीयवेगेति स्यात्।

सर्वाजीवे सर्वसस्थे बृहन्ते तस्मिन् हसो भ्राम्यते ब्रह्मचरे ।
पृथगात्मान प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्तनस्तेनामृतत्वमेति ॥ ६ ॥

एव, “किं कारणं नमः कुतः स जता” इति चिन्ताया,
‘देवात्मशक्ति’, ‘य कारणानि निखिलानि तानि इत्यनेन च देवशब्दित-
नारायण एव सर्वकारणम्, अवरिणामिनोऽपि तस्य कारणत्व-
निर्वाहिका प्रकृतिरिति निस्तारो दर्शितः । अधिष्ठिताः केन सुखे तरेषु
(रोत्तरेषु) इति चिन्ताया निस्तार दर्शयति सर्वाजीवे इति । सर्वान्
आजीवयतीति सर्वाजीवम् (वे) । अनेन, जीवाम केनेत्यस्योत्तर-
मुक्तं भवति । सेवेया मय्या समाप्तिः = मलप्रो यस्मिन् तत् सर्वसम्यम् ।
अनेन च, ‘क्व च सप्रतिष्ठा’ इत्यस्योत्तरमुक्तं भवति । बृहन्ते बृहती-
त्यर्थः । अतश्च निरक्षिप्यबृहत्त्वादेव सर्वसम्यत्वादिकं युञ्जन् इति
भावः । तादृशो ब्रह्मरूपे चक्रे, हन्ति = गच्छति अनेकजन्मसहस्रसंहरण
शील इति हसः जीवः परवशतया, ‘भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि
मायया’ इत्युक्तरीत्या ब्रह्मचरेण अ(आ)भ्यमाणोऽयं अनीत्यर्थः । एतज्ज्ञा-
नस्य फलमाह पृथगात्मानमिति । उक्तरीत्या अभ्यसितृत्वेन परमात्मा-
नम्, तेन आभ्यमाणं नच्छीरमूच्छ स्वात्मानं मत्वा तज्ज्ञानप्रीतेन

६ ‘यन्त्रारूढानि मायया (गी १८ ६१) इत्यत्र तात्पर्यचन्द्रि-
काया ब्रह्मचक्रपदं प्रवृत्तिपरं वर्णितम् ।

प्रेरितारमिति । ईदं शेषः । आध्यादित्यात् णिचो विभाषा ।
प्रेरयितारमित्यर्थः । ननु कथं पृथङ्मत्वेति पृथङ्भावानुसंधानविधिः,
‘योऽन्या देवतामुग्राम्ने अन्योऽसावयोऽहमिति, न स वेदेति

356 सपरिष्कारभाष्योपेता श्वेताश्वतरोपनिषत् अ. 1.

उद्गीत(थ)मेतन् परम तु ब्रह्म तस्मिन्त्य स्व(त्तु)प्रतिष्ठाक्षरञ्च ।
अत्रान्तर वेदविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥ ७ ॥

परमात्मना [प्रमत्तेन] जुष्टा प्रीत्या विषयीकृतस्तन् मुक्तिं प्राप्नोती-
त्यर्थः । तन्त्र्यामृतत्वफलप्राप्तिहेतुभूतज्ञानविषयस्य प्रेयंप्रेरकलक्षणजीव
परमेदस्य परमार्थत्वमुक्तं भवति । अपरमार्थज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वासम्भ-
वादिति द्रष्टव्यम् । (६)

उद्गीतमिति । एतत् चक्ररूपतया प्राङ्निर्दिष्टमेव, 'नारायण परं
ब्रह्म', 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः', 'एतद्धै तदक्षर गार्गि ब्राह्मणं अभिचदन्ति'
इत्यादिवेदान्तवाक्येषु परब्रह्मत्वेन स्वप्रतिष्ठत्वेनाक्षरत्वेन चोद्गीतम्
उच्यैर्गीतम् । उद्गीतमिति पाठेऽपि स एवार्थः । तस्मिन् स्वप्रतिष्ठा-

तन्निषेधादिति चेत्—न, तत्र 'आत्मेत्येवोपासीत' इति आत्मत्वोपा-
सनविधानात् राजभृत्यन्यायेन भिन्नत्वेन पृथक्सिद्धत्वानुसंधानं
निषिद्धयते । इह तु आत्मत्वानुसंधानोपयोगी शरीरत्वात्मत्व-
रूपपार्थक्यं वस्तुभेदो यस्त्यैवभ्रमन्यावृत्तये मन्तव्यतयोर्यते
इत्यविरोधात् । आत्मत्वानुसंधानञ्चेदम्, 'अहं ब्रह्मास्मि' इति एक-
शब्दाभिलाषानुगुणमिति च तत्रैव दृष्टदारण्यके व्यक्तम् ।

'नन्वेतावता बालात्मप्रवृत्त्यधिष्ठाता ब्रह्मचक्रे पुरुषाणां भ्रम-
यिता प्रेरयिता देवात्मा कश्चित् सिद्धः । तावता ब्रह्म कारणमिति
कथं सिद्ध्यति' इत्यत्र, 'अयमेव ब्रह्म अस्य ब्रह्मणो देन कारण-
समर्पणेन व्यवहारकाले उक्तसर्वविशेषणविशिष्टं तत्र प्रतिपत्तव्यम् ।
निशिष्टाकारेण ह्यस्य स्थूलावस्थापनहेतुत्वरूपं दृष्टरापादकृतवम्'
इत्युच्यते उद्गीतमिति ।

स्वप्रतिष्ठाक्षरत्वेत्यनेन तस्य ब्रह्मणायोगात् तस्य पूर्वनिव्य-

क्षररूपे ब्रह्मणि प्रकृतिपुरुषकालरूपं त्वमाश्रितमित्यर्थः । अत्रान्तरमिति । तत्पराः ब्रह्मपरा ब्रह्मेष्टव अत्रेद्विशेषः प्रकृतिपुरुषकालान् विवेके (क) तेषां परमात्मनश्चापृथक्सिद्धतया आधाराधेयभावलक्षणम् अन्तरम् अन्तरशब्दितभेदः अतिशयित भेदः विदित्वा प्रकृतिवन्व निर्मुक्तास्तन्न परम साग्य प्राप्य भिन्नतया (अभिन्नतया) अदर्शनलक्षणलय गता इत्यर्थः । (७)

विषयस्या 'तस्मिन् त्वयम्' इत्यस्य मध्यनिनिष्ठस्य वाक्यात् पृथग्भारः । तस्य च, त्वयः तन्निष्ठमित्यर्थः । शिष्यस्य तु निरुक्तो देवात्मैव परमब्रह्म च भवति स्वप्रतिष्ठाक्षरश्च भवतीत्यर्थः । अक्षरं द्विविधम्, 'अक्षरात् परं परं' इत्युक्तं प्रकृतिरूपम्, 'एतद्वै तदक्षरं गार्गी तदितरप्यखलरूपश्च' । तत्र द्वितीयस्य ग्रहणाय स्वप्रतिष्ठेति विशेषणनिर्देशः । अमुताक्षरं हर इति वक्ष्यमाणजीवरूपाक्षरव्यावृत्तये वा विशेषणनिर्देशः । तेन ब्रह्मणः परमत्वं तदुपरिवस्त्वन्तरसद्भाववादनिरासपूर्वं स्थापितं भवति । तस्मिन्नित्यादेः उपर्यन्वयसम्भवे तु—तस्मिन् यत् त्वयः प्रकृतिपुरुषकालरूपम्, यच्च तदाधारभूतं स्वप्रतिष्ठाक्षरम्, (तदुभयं विदित्वा) अत्र मिथोऽन्तरं विदित्वेति रीत्या वर्णनीयम् । तदपक्षया ब्रह्मनिष्ठं पूर्वोक्तं त्वयम्, ब्रह्मरूपं स्वप्रतिष्ठाक्षरश्चेति सर्वमिदं उद्गीतमेतत् परमब्रह्म भवति = ब्रह्मशब्दात् विशेष्यविशेषणभावेन निनिष्ठं भवतीत्यवगणनं ज्याय । कश्चित्तु, 'परमं ब्रह्मतत्त्वं उद्गीतं प्रमाणेन । किं तत् प्रमाणम्?' उच्यते । तस्मिन् ब्रह्मणि विषये त्रयं—वेदत्रयम्, स्वप्रतिष्ठाक्षरं मूलान्तरनिरपेक्षप्रणवाक्षरञ्चास्ति प्रमाणतया' इति व्याख्यानि । स्वप्रतिष्ठाक्षरमिति कर्मकृतपरिणामरहितनित्यमुक्तजीवनित्यविभूत्यन्यतरपरं वा । तत्रापि 'क्षरश्चाक्षर एव च', 'यदक्षरे परमे प्रजा' इति तत्प्रसिद्धे ।

संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरञ्च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।

अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात् शास्त्रा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

ननु प्रकृतिसंस्थे जीवपरयोरविशिष्टे सति जीवस्य कुनो बन्धः ? परस्य कुनो नेत्यत्राह संयुक्तमिति । ईशः परमात्मा व्यक्तरूपं क्षरमचिद्वर्गम् अव्यक्तमक्षरं चिद्वर्गं परस्परसंयुक्तं निर्मर्ति; न तु बध्यते । अनीशो जीवस्तु बध्यते कर्मफलभोक्तृत्वाभिन्नान्धिलक्षणभावसत्त्वात् । परमात्मनस्तु (परमात्मा तु १) 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा' इत्युक्तरीत्या तस्य कर्मफलस्पृहाभावेन कर्मलेपाभावात्, स्वसंयुक्ततया प्रकृतिभरणेऽपि अपहृतपाप्मत्वात् प्रकृतिसंस्थप्रतिभटः तत्प्रतिभटज्ञाने विषयश्चेति निर्गलितार्थः । (८)

तथाच कालादित्रयं तदक्षरमपि भजति तन्निष्ठमित्यर्थः । सुप्रतिष्ठाक्षरमित्यापि पाठोऽस्ति ॥ ७ ॥

संयुक्तमिति । क्षरमक्षरञ्च यदा संयुक्तं भजति, तदा एवम्भूतं देहि तेन ध्रियते । तत्र देहस्यापि आत्मनोऽपि तद्वार्यत्वमस्तीति भावः । अत्रात्मत्वोपयोगि धारकत्वमुक्तम् । ईश इत्युक्तं नियन्तृत्वमप्युपरि विप्ररिप्यते, 'क्षरात्मानावीशते देव एक' इति । ननु ईशः स्वतन्त्रो न बध्यते, अक्षरं तु परतन्त्रत्वाद् बध्यते चेत्, ईशो निष्करणः प्रसज्यते; नेत्याह भोक्तृभावादिति । अहं भोक्तृत्याकारकभावात्तदित्यर्थः । तादात्म्यमक्षुद्रभोगप्राचण्येन कर्मणो निषिद्धस्य, पाश्चात्यप्रकृष्टभोगलिप्सया काम्यस्य च तेनानुष्ठिततया कर्मवेष्टितत्वादिति भावः । एवमवश्यानुभोक्तव्यशुभाशुभकर्मनिगडवद्भोऽपि यत् मुच्यतेऽननुभुज्येव तत्फलजातम्, तत्र देवस्य वारुण्यमेव कारणमुच्यते, ज्ञात्वा देवमित्यादिना । सर्वमिदं विनियत उत्तरमन्त्रे ॥८॥

ज्ञाज्ञो द्वावजात्रीशनीशावजा होरा भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।

अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्य(प्य ?) कर्ता त्वय यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥

परस्परवैलक्षण्यमेव प्रपञ्चयति ज्ञाज्ञाविति । पूर्णनिर्दिष्टयोर्मध्ये एक सर्वज्ञ अत एव ईशश्च । अपरस्तु अज्ञोऽनीशश्च । उत्पत्तिराहित्य तु द्वयोरपि समानम् । ईशनीशाविति दीर्घाभाव छान्दस । भोक्तृ-जीवस्य भोगरूपप्रयोजनयुक्ता उत्पत्तिरहिता काचना-या प्रकृतिरित्यर्थः । एन तृतीय(त्रितय ?) मुत्पत्तिराहित्येन समानमपि परस्पर विलक्षणमित्यर्थः । ननु प्रकृते जीवभोगोपकरणत्ववत् परमात्मनोऽपि भोगार्थत्वं कुतो न भवेत् ? अयुत एकैकशरीरजीवभोगार्थत्वे स, तशरीरकपरमात्मभोगार्थत्व-मवर्जनीयमेवेति, अत्राह अनन्तश्चेति । विश्वशरीरकस्यापि परमात्मन, 'नान्त गुणाना गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते' इत्युक्तरीत्या सत्यका-मत्याद्यनन्तगुणाश्रयस्य निरपेक्षस्य जीववत् कर्मफलाभिसन्धिपूर्वककर्तृत्वा-भावात् न तद्व्योमार्थत्वं प्रकृतेरिति भावः । एतादृशवैलक्षण्यज्ञानस्य फलमाह-श्रयमिति । एतत् नय यदा विन्दते परस्परवैलक्षण्येन दर्शनसमाना-

ज्ञाज्ञाविति । अतःप्राक् जीवः प्रतिकूलमनुकूलञ्च प्रपञ्चे भावयन् रामदेवोपप्लुत कर्मपरवश स्वयमनीशो बन्ध प्रतिगन्धुम् । अभिज्ञतमन्तु देवो न तथा । भोक्तृभोगार्थयुक्तेति । 'अत्मेन्द्रिय-मनोयुक्त भोक्तृत्वाहुर्मनीषिणः' इत्युक्तलक्षण भोक्तारमेव भोजयेदजा न पुनः शरीरान्मुक्तम् । जहानि हेना भुक्तभोगामजोऽन्यः । नतरा निर्मल परमात्मानमिति । अनन्तश्चेति । न केवलं ह, यथहतपाप्म-त्वसन्त्यसत्त्वप्राद्यनन्तगुणश्च, त्रिविधपरिच्छेदहितश्च, विष्णु राव-नन्तरदरुल्लवर्धभूतश्चेति । दर्शनसमानाकारभ्यानेनेति । मनु देवस्य

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ।

कारधानेन विपयीकरोति, तदा ब्रह्म भवति—मुक्तो भवतीत्यर्थः ।
एवमेव व्याख्येयः, “चमसवदविशेषात्” इत्यत्र व्याख्यातम् ।
ब्रह्ममिति छान्दसं रूपम् । (९)

संयुक्तमिति मन्त्रनिर्दिष्टक्षराक्षरशब्दार्थे विवृण्वन् परस्परबल-
क्षण्यज्ञानमालेण मुक्तौ, मनननिदिध्यासनवैयर्थ्यमिति शङ्काश्च शमयति
क्षरं प्रधानमित्यादिना । ‘प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्’ इति प्रधानशब्दिता
प्रकृतिः क्षरमित्युच्यते । भोग्यमात्मनो भोगार्थं हरतीति हरो जीवः ।

सादृश्यान्विपयीकारो मुक्तये स्यात्, न तु तयस्येति चेन्न-चेतना-
चेतनविलक्षणत्वेन परमात्मोपासने तयोरपि ध्यानविपयीकारो भव-
तीति तात्पर्यात् । प्रसिद्धोपासनवैविध्यमपि । इन्द्राणाधिकरणे
च टीकायां ‘भोक्ता भोग्यम्’ इति वाक्यं गृहीत्वा त्रिविधोपासनं
दर्शितम् । ब्रह्म भवतीति । तयं त्रिविधं ब्रह्म यदा चिन्दते, एतत्
तदेति वा । मुच्यते सर्वपाशैरिति पूर्वमन्तान्वयापेक्षयेद् युक्ततरम् । ९

उक्तमेव तयवेदनं विशदीक्रियते क्षरमिति मन्त्रेण । तयवेदन-
मित्यनेन ब्रह्मण इव प्रकृत्यादेरपि पार्थक्येन स्यात्तज्ज्ञेयं वेदनं मुक्ति-
हेतुरिति नान्वयते, किंतु प्रकृतिपुरुषेशित्वत्वेन परमात्मवेदनमेव तय-
वेदनं नाम । तथा वेदनमपि न श्रवणादिमालम्, किंतु तत्त्वमात्ररूपे
वर्तनसमानाकारपर्यवसुधमित्युक्तं भवति । क्षरमक्षरश्चेति प्रागुक्त-
क्षराक्षरविवरणं क्रियते क्षरमिति । अमृताक्षरमिति । प्रधानमपि
क्वचिदक्षरमिति व्यपदिश्यते । क्षरणं चेतनाचेतनसाधारणम्;
मरणं चेतन एव व्यग्रह्णिमणं लोके । तद् द्वयं वस्तुगत्या चेतनस्य
नास्तीति अमृताक्षरत्वमस्य । अमृतवत् स्वप्नेव भोग्यम् अमृतभूत-

तस्याभिध्यानात् योजनात् तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः

स अमृताक्षरम् । अमृतत्वात्=नरणधर्मशून्यत्वादक्षरमित्यर्थः । क्षरा-
त्मानौ....एकः । क्षराक्षरशब्दितचेतनाचेतनरोगेशिता, 'अपहृतपाप्मा
दिन्यो देव एको नारायणः' इति निर्दिष्टो नारायण इत्यर्थः । तस्या-
भिध्यानादिति । अभिध्यानमारम्ब(म्)णसंशीलनम् । योजनं योग ।
तत्त्वभावः तत्त्वाविर्भावः । एतै अन्ते शरीरावसाने भूय समस्तप्रकृति-
संन्यनिवृत्तिरित्यर्थः । तन्मयं त्वं यदा विन्दने ब्रह्मेतदिति
मन्त्रोक्ता मुक्तिः ब्रह्मोपासनकालीनब्रह्मानुभवरूपेत्यर्थः । (१०)

परमात्मसंपन्थि च सद्यपि इदमक्षरं हन्त क्षुद्रमन्वद् भोगाय हरतीति
द्यानुशोच्यते । अत्र हर इत्यस्य रूद्रपरतया देव एक इत्यत्र मान्यः ।
व्यग्रहितत्वात् अमृताक्षरदादस्यैकस्योद्देश्यविधेयोभयासमर्पकत्वा-
च्चेति (१३-२) तात्पर्यचन्द्रिकायामुक्तम् । अभिध्यानादिपदानामर्थः
चमसाधिकरणटीकायामुक्त एव । आरम्भणसंशीलनमिति पाठेऽपि
आलम्बनसंशीलनमित्येवार्थः । आरभ्यते (रलयोरभेदात्) आल-
भ्यते स्पृश्यते इति आरम्भणमालम्बनम् । योगाद् व्युत्थितस्यापि
अनवरतं चित्तालम्बनभूतध्येयस्तुपरिशीलन योगकाले अविच्छि-
न्नानुसंधाने उपयुज्यते । तत्त्वाविर्भावो नाम दर्शनसमानागारं
ज्ञानम् । तत्त्वे भावः अस्थानत्वभाव इत्यर्थेन भक्तिरूपापन्नं नमपि
गम्येत । अत्र पञ्चम्यन्तप्रयोक्तृषु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वमस्ति ।
एवम्भूतज्ञानात् प्रथमं मायानिवृत्तिः ; भूयश्च अन्ते—शरीरावसाने
अन्तिमप्रत्ययकाले तत एव दर्शनार्त्मरूप्यानात् अन्या मायानिवृत्ति-
रिति । अयमर्थः उत्तरमन्त्रे स्पष्टं भाषिष्यते । संमन्त्रत्वर्यैरिधकृ-
प्रतिसदृशत्वात् तस्य ।

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।
तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहमेवे विधेयं केवल आसकामः ॥११॥

ज्ञानमाध्यमुक्तिरूपं दर्शयति ज्ञात्वेति । दर्शनसमानाकारज्ञानेन विपरीकृत्य सर्वपाशशब्दितपापहानिर्भवति । “तदधिगम उत्तरपूर्वाधयो रक्षेपविनाशौ” इति सूत्रे दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भसमये पूर्वोत्तरपुण्यापुण्यकर्मणाम्, ‘उपासनावसाने क्षमिष्ये’ इति भगवत्सकलरूपाक्षेपविनाशो भवन इत्युक्ते । क्षीणैः क्लेशपापघनशरीरेन्द्रियादिभिः सह जन्ममृत्युप्रापककर्मणाम्, ‘क्षान्तम्’ इति संकलरूपा प्रकृष्टा हानिर्भवति । “सापराये तर्क्यामायात्—” इत्यत्र सकलपुण्यापुण्यकर्मणा पूर्व दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भसमये, क्षमिष्य इति भगवत्सकलरूपाक्षेपविनाशवता क्षान्तमिति संकलरूपप्रकृष्टहान्यभ्युपगमात् । तस्याभिध्यानपरमफलीभूतमपहतपाप्मत्वादिलक्षणं विधातिशायि तृतीयमैश्वर्यं तु

ज्ञात्वेति ज्ञान पूर्वोक्तः तत्त्वभावः । हानिः हानं पुण्यक्रिया । ‘तत् सुदृढदुष्टते धृनुते’ इति यत् । तस्याः ज्ञानसमानकर्तृकत्वात् तत्राप्रत्यय उपपद्यते । देहमेवे-देहविशेषे । ‘अत्र ब्रह्म समश्नुत’ इति ध्रुत्या सोऽश्नुते सर्वान् कामानिहयेति नमन्तव्यमित्युपदिश्यते केवल आसकाम इति । केवलोद्देशेन आसकामवविधायकं पृथग्वाक्यमिदम् ।

अत्र सन्नेऽयमर्थः स्वरसतः प्रतीयते—पूर्वोक्तात् दर्शनसमानाकारध्यानात् सर्वपापहानी तत्साध्यानां क्लेशानां क्षीणत्वादननुभाव्यत्वात् तदर्थजननमरणरूपग्रन्थहीनो भवति पुरुषः । प्रहाणिरित्यत्र प्रशब्देन प्रलयकालिकजन्ममृत्युहानिविलक्षणं पुनर्जन्मादिप्रागभावासमानकालिकत्वविशिष्टं जन्ममृत्युहानं ज्ञाप्यते । तदयं पाप्मजन्मजरणादिवर्जिततयात् केवल एव । अथाप्यस्य विद्यात्मक-

एतत् ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ १२ ॥

प्राकृतदेहभित्तशुद्धसत्त्वमयदेहमेवे भवति । केवलः प्रकृतिमवस्थ
विनिर्मुक्त एव देशविशेषविशिष्ट ब्रह्म प्राप्य आप्तकामो भवति ; न तु
प्रकृतिमण्डले इति भावः । (११)

एतत्-ज्ञेयं....किञ्चित् । एवम्भूतं परं ब्रह्म आत्मन्यन्तर्या-

ब्रह्मसायुज्यरूपं भोगसान्ध्यामप्राकृतदेहप्राप्तया परमपदे भगवत्पद-
पद्मसंश्रयसमन्तरमेव । देहवियोगकाल एव प्राकृतभोगहेतुसर्प-
कर्मक्षयेऽपि 'स्यात् भीसंकोचमानस्यनिरुद्धतुल्यः सूक्ष्मसंस्कार-
योगः' । तद्गङ्गरूपे तस्मिन् सायुज्ये सति पुरणोऽयं सत्यकामः सत्य-
संस्कृतश्चाप्तकामो भवति । एवञ्चेमं तृतीयं विधैश्वर्यरूपं विशेषम-
विदुषामयथाभूतवेदान्तिनां केवले केवलभावे निःशेषत्वविध्रमणं न
श्रेय इति । तथाच ब्रह्मवेदनपूर्वकमः पूर्वमन्त्रोक्तः । तत्कालपूर्वकम
इह विशदमुच्यते, यत् 'भूयश्चान्त' इति प्राक् संगृहीतिमिति । सर्वमिदं
भाष्यसंमतमेव । परंतु पूर्वधिं पापहानावुक्तायां तत्कार्यहानेरर्थ-
सिद्धत्वात्, 'दुःखजन्मप्रवृत्तिशेषमिष्याद्यानानामुत्तरोत्तरापाये तद-
नन्तरापायादपवर्गः' इति रीत्या कार्यपरम्पराकथनस्य प्रकृते व्यर्थत्वात्
पापहानस्य ध्यानप्रारम्भ-अवसानदशामेदेन स्थितं द्वैविध्यं युक्तमिह
चतुर्मिति तथा भाषितम् । (११)

विधैश्वर्यमिष्युत्तया स्यात् जगद्व्यापारादिरूपमैश्वर्यमात्रम् ।
तथाच भवैप्रकारं परमं साम्यामिति वा परमान्मैश्वर्यं वा न मन्तव्य-
मित्युपदिश्यते एतदित्यादिना । नित्यमेवात्मसंस्थमिति । जीवात्मनो
देवात्मनश्च शरीरात्मभावरूपः संख्योऽनपायः । अनोऽयं तदाऽपि
तदधीन एवेति नास्य तद्वैश्वर्यं तदत्यन्तसर्वप्रसारमात्रं वेति भावः

मितया संस्थितं ज्ञेयम् । ज्ञातव्यञ्च ज्ञातव्यान्तरं नावशिष्यते ।
भोक्ता .. ब्रह्ममेतत् । 'भोक्तृशरीरकत्वं भोग्यशरीरकत्वमपहतपाप्म-
त्वादिविशिष्टमत्यज्ञानादित्वरूपत्वमिति विधातयमिशिष्टं ब्रह्म ज्ञान यम्'
इति वेदार्थसंग्रहे वर्णितम् । केचित्तु, 'भोक्ता भोग्य प्रेरितेत्येनत् त्रिविध
प्रोक्तमेतत् सर्वं मत्वा ब्रह्म भाति=मुक्तो भवतीत्यर्थः । इत्युपसंहार'

एवञ्च विश्वैश्वर्यं नाम भाष्योक्तरीत्या विश्वातिशायि प्राकृतप्रपञ्चाति-
शायितमैश्वर्यम्, यद्वा विदुः—समस्तम् जीवेन यावत् संग्रहयितुं
शक्यम्, तावदैश्वर्यमित्यस्तु । नन्विष्य सगुणावस्था । निर्गुणा-
वस्थाया तु स्यादैश्वर्यमित्यपि नेति ज्ञाप्यते, ज्ञातः परं वेदितव्यं हि
किञ्चिदिति । एवञ्च अचेतनशरीरकत्वञ्च चेतनशरीरकत्वमपि
ब्रह्मणः सार्वकालिकमिति प्रदर्शनपूर्वं निगम्यते भोक्तेत्यादिना ।
वेदार्थसंग्रह इति । तत्रैव सूक्तिः, "एवम्भूतभोक्तृभोग्ययोरन्तर्यामि-
रूपेणावस्थानम्, स्वरूपेण चापरिमितगुणीयात्प्रत्येनावस्थानमिति
परस्य ब्रह्मणः विविधावस्थानं ज्ञातव्यमित्यर्थः" इति । केचित्प्रति ।
ननु मत्वेत्यस्य मन्तव्यं=ज्ञातव्यमित्यर्थाश्रयणायोगात्, 'ब्रह्ममेतत्'
इति पूर्वज्ञ, 'ब्रह्म भवति' इति टीकाया व्याख्यातत्वाच्च तथैवेहापि
ब्रह्ममेतदित्यस्य व्याख्यानसमयान् वेदार्थसंग्रहस्यापि कैश्चिदुदित
एनाथ तात्पर्यं किं न स्यात्, अतः पक्षान्तरतया निर्देष्टुः कुत इति
चेत्—उच्यते—वेदार्थसंग्रहव्याख्याया तात्पर्यं दीपिष्यामस्तु सद्भम्,
'सद्धारकपाकारद्वयमद्वारक एक आकारश्चेति ब्रह्म त्रिविधम्—तत्त-
दन्तर्यामितयावस्थान स्वरूपेणावस्थान चेति त्रिविधम्' इत्येताव-
न्मात्रोक्तावपि पूर्वज्ञ, "भोक्तृभोग्यनियन्तृन् ज्ञात्वा त्रिविधमेतद्

365 सपरिष्कारभाष्योपता चेतोऽभवतरोपनिषत् अ 1.

ब्रह्मेयथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नेन च लिङ्गनाश ।
स भूय एवेन्धायोनिगृह्य तदोभय धै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥
आत्मानमरणि वृत्त्या प्रणय चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मयनाभ्यासात् देव पश्येन्निगूढवत् ॥ १४ ॥

न नैतत्ता अपह्नाहेत्याह ब्रह्मेरिति । योनिगतस्य कारणभूता
रणिगनस्य मूर्तिः स्वरूप पत्यक्षेण न दृश्यते । लिङ्ग तु दृश्यते । पश्चात्
मथने सनीधनयोनिनयेन्धनप्रभवतया गृह्यते । तद्वत् प्रणवेन परमात्म
शरीरभूत जीवे शोधयमाने पूर्वमप्रनीतस्यान्तर्यामिण सूक्ष्मबन्नाच्चला
न्तर्गतमाणिषयवत् प्रत्यागस्तवन्तर्गतस्योपलब्धिर्भवतीत्यर्थः । तदोभय-
मित्यत्र चाशब्द इवार्थः । (१३)

प्रणयन प्रकाशप्रकारमेव दर्शयति आत्मानमिति । सात्मानि प्रणवेन
ध्यायमाने तदन्तर्गत आत्मा निगूढवत् स्थितः प्रकाशत इत्यर्थः । (१४)

ध्याने मन्त्र प्रदर्श्यते ब्रह्मेरिति । लिङ्गनाश लिङ्गानुपलम्भ ।
णश अदर्शने इति हि धातुः । स भूय एवेति । भूय पश्चात् । स एव
साक्षात् ब्रह्मेरेत्यर्थः । उभयम् देवात्मा तच्चिह्नश्चेति द्वयम् । तदभि-
व्यक्तिप्राचीनानि च चिह्नानि अनन्तराध्याये नीहारधूमेति मन्त्रेण
गणयिष्यन्ते । पाञ्चभौतिकस्य देहस्य प्रणयार्थत्वाभावेन उत्तरारणि
स्थानापन्नप्रणयप्रत्यमानत्वायोगात् देहशब्दः परमात्मशरीरभूत-
जीवात्मपरः । उत्तरारणिर्नाम उपरितनमरणिभूत मथनकाष्ठम् ।

निगूढवदित्यस्य निगूढाग्निवत् इत्यर्थः अरणिनिर्दर्शनमलात्,
'पश्येत् ब्रह्माग्निगूढवत् इति ध्याननिद्रूपनिषद्दृष्टप्रवृत्तजातीयमन्त्र-
चतुर्थपादतश्च ध्यायते । अन्यानि च निगूढानि अनन्तरमन्त्रेण
दर्श्यन्ते । प्रणवेन मथनञ्च विहितप्रतिपिद्धाचरणानाचरणपूर्वक

तिलेषु तैलं दधनीं सर्पिः आपः स्रोतस्स्वर्णीषु चाग्निः ।
एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥
सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।
आत्मविद्यातपोमूलं तत् ब्रह्मोपनिषत्परम् तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥ १६ ॥
इति श्वेताश्वतरोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥

तदेव प्रपञ्चयति तिलेषु पश्यति । यथा तिलादिस्त्रि-
लादिकं यन्त्रपीडनाद्यपायेन गृह्यते, एवं सत्यतपोलक्षणोपायेन परमात्मा
गृह्यत इत्यर्थः । (१५)

सर्वव्यापिनमिति । क्षीरार्पितसर्पिरेवमतया सर्वव्याप्तमात्मानं
मत्स्यगात्मविद्यया तपसा च ज्ञेयमुपनिषदा परं प्रतिपाद्य तत् परं ब्रह्म
विद्यादित्यर्थः । द्विर्वचनमादरार्थमध्यायसमाप्तिद्योतनार्थञ्च । (१६)

इति प्रथमाध्यायप्रकाशिका ॥

मित्युच्यते सत्येनेत्यादिना । सत्यं यमान्तर्भूतम्, तपो नियमान्तर्ग-
तम् । एवं सत्यं सामान्यधर्मः, तपो विशेषधर्मः ।

सर्वव्यापिनम् अन्तर्बहिश्च व्याप्तम् अणाद्यात्मनि तद्धर्मभूत-
ज्ञानविकासे च कात्सर्येन व्याप्तम् । गुरुमुखगृहीतस्वाध्यायादिक-
मिति सूच्यते उपनिषत्परमिति । अत्र पूर्वमन्त्रे अनुपश्यतीत्यनेनान्वयः
सुवचः । पूर्वार्धमात्रस्य वा तथाऽन्वयं कृत्वा उत्तरार्धं प्रथमान्त-
पदान्मकं पृथग्वाभ्यमित्यपि सुवचम्—अथापि मन्त्रमेवाद्वाक्य-
मेदो युक्त इति विद्यादिति पदाध्याहारः ।

द्विर्वचनमिति । अत्र न प्रत्यध्यायं द्विर्वचनं ध्रूयते । अध्याय-
समाप्तिद्योतनार्थत्वे तदावश्यकमिति चेत्—आदरार्थमित्यस्तु । आदरश्च
प्रथमाध्यायोक्तस्येवार्थस्य विप्रणमनन्तराध्यधीः क्रियत इति अस्य
सर्वसमासकृतत्वादिति भाव्यम् ।

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ।

अग्निं ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभवत् ॥ १ ॥

आत्मसंख्यपरमात्मप्रतीत्यौपधिकेन्द्रियनिग्रहरूपतत्त्वसिद्धयनुगुणं भगवत्प्रार्थनामन्त्रमाह युञ्जान इति । धियः मयिता प्रेरकः परमात्मा पृथिव्याः अधि ऊर्ध्वमग्निं ज्योतिः अग्निरूपं ज्योतिः निचाय्य संपूज्य अग्निहोत्रादिकर्म (त्रिकं) कृत्वा मनः तत्त्वाय साक्षात्काराय पृथिवीनिष्ठाग्निज्योतिस्सदृशस्वात्मनिष्ठपरमात्मतत्त्वसाक्षात्काराय युञ्जानो नियुञ्जानः आभवत् भवत्वित्यर्थः । [तत्त्वसाक्षात्काराय परमात्मनि मनो नियुञ्जानो भवत्वित्यर्थः] (१)

ध्याननिर्मयताभ्यासं प्राप्नुक्तनधिकृत्य वक्तुं द्वितीयाध्यायस्या-
रम्भः । अत्र धीपदसवित्पदादेरभ्यसनात्, 'तदक्षरं तत् सवि-
तुर्वरेण्य'मिति वक्ष्यमाणरीत्या गायत्रीमन्त्रस्यानुसंधापनं एतत् भवति ।
तेन संध्योपासनादेर्योगापयोगितया आवश्यकत्वं सूच्यते, "घर्णि-
श्रमात्चारयता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराच्यते पन्था नान्य-
स्तत्तोयन्तारकः" इति च श्रीविष्णुपुराणम् ।

संपूज्येति । अस्य परमात्मकर्तृकत्वसाध्यात् साक्षात्कारयेति
जावात्मकर्तृकक्रियायामन्वयः कार्यः । एतच्च मूले निचाय्येति
तत्त्वायेत्यहान्वेतीति वक्तव्यम् । न च तत्त्वपदं क्रियावाचि । तत् कथं
क्रियामन्वये ल्यप् इति चेन्न-साक्षात्कारयेति क्रियार्थस्योक्तत्वात् ।
अथवा निचाय्य साक्षात्कार्याय तत्त्वायेत्यध्याहारेण योजना । यद्वा
निचाय्येत्यस्य संकल्प्य, प्रदर्श्येत्येवमर्थोऽस्तु । तच्च परमात्मकर्तृक-
मेवेति । अग्निज्योतिरित्यग्निहोत्रोपस्थापनेन, 'अग्निप्रभृतिनिष्ठाग्नि-
तुल्यतया प्राग्दर्शितस्वात्मनिष्ठपरमात्मज्योतिर्ग्रहणोपयोगित्वमस्या-

युक्तेन मनसा वय देवस्य सवितु सवे ।

सुप्रगयाय शक्त्या ॥ २ ॥

युक्ताय मनसा देवान् सुवर्षतो धिया दिवम् ।

बृहज्ज्योति करिष्यत सविता प्रसुधाति तान् ॥ ३ ॥

युक्तेनेति । सवितुः प्रेरकस्य परमात्मन मवे अनुज्ञाया सत्याम्—
अनुज्ञयेति यावत्—युक्तेन मनसा आत्मप्रवणेन चेतसा युक्ता वय
सुवर्षेणाय स्वर्गशब्दितभगवद्भोक्तृसाधनाय परमात्मनिदिध्यासनारूप-
कर्मणे शक्त्या युक्ता भवेमेत्यर्थ । (२)

‘परमात्मा प्रणिपातमात्रेण कथमनुज्ञा प्रयच्छेत्’ इत्याशङ्क्य
भगवदन्तरङ्गमूर्तविवर्सेनाद्याचार्यप्रणामपूर्वक भगवत्मातौ यतमानाना
मनुज्ञा प्रयच्छतीत्याह युक्त्वायेति । सुप्र स्वर्गं लोकं भगवद्भोक्तृ यतः
गतान् देवान् पूर्वाचार्यान् मनसा युक्त्वाय—छन्दसि, ‘वत्सो यक्’
इति यक् । मनसा युक्त्वाय—प्रणम्येति यावत्—दिक् द्योतमान
निरतिशयबृहत्त्वयुक्त परमात्मरूप ज्योति धिया उपासनरूपज्ञानेन
करिष्यतः विषयीकरिष्यत—ध्यातुं प्रवृत्तानिति यावत्—तान् मुमुक्षून्
सविता प्रेरक परमात्मा प्रसुधाति अनुज्ञानातीत्यर्थ । [इति वय
मन्त्रमहे इति शेष] । (३)

परमात्मनि मनोयोग तत्समासाधन (तत्साधन) कर्म च, केषा-

सिंहोक्तस्य युक्तमिति सूत्र्यत इत्याशयेन सद्वशेत्यन्तविशेषणम् ।

य यो यक् इति । यक् आगम यात् क्त्वाप्रत्ययान्ते तत्तिवेशात्
युक्त्वायेति रूपम् । अस्य करिष्यत इति द्वितीयावहृत्प्रचनेनान्वयः ।

योगिनामपि सर्वेषां भगवद्भक्तेनान्तरात्मना तत्परिचर्यंरूपस्य

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित ।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्महीदेवस्य सवितु परिष्टुति ॥ ४ ॥
युजे वा ब्रह्म पूर्वे नमोभिर्विश्वेऽश्वे एतु पथ्येव सूर ।

द्वि(त युगप)देव भवतीत्याह युञ्जत इति । 'विप्रो विप्रत्व गच्छते तत्त्व-
दर्शी' इत्युक्तरीत्या विप्राः तत्त्वदर्शिन परमात्मनि मन नियुञ्जते
योजयन्ति । धियोः ध्यानानि च योजयन्ति । विप्रस्य—प्रा पूरणे—
पूर्णस्य, बृहतः गुणै बृहत्त्वाश्रयस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य महीदेवस्य
मग्ना भूम्या समेतस्य देवस्य श्रीभूमिसमेतस्य सवितुः प्रेरकस्य
वयुनावित् वयुन ज्ञानम्—वयुनाविदिनि छान्दसो दीर्घ—तस्य
सर्वश्रयादिमहिमविदित्यर्थ । तदाश्रय एक इत् एक एव परिष्टुतिः—
परिष्टुतीरित्यर्थ—छान्दस हस्तत्वम् । (परिचर्येति १) परिचर्या इति
यावत्—होत्रा ऋत्विग्भि, मन्त्रेणेति वाऽर्थे निदधे कृत्वा
नित्यर्थ । [तदाश्रयत्रयमहिमवित्त्वमेव भगवत्परिचरणमिति] ब्रह्मस्य
रूपविदेव तत्परिचर्याकारी, तेन कृतमेव (ब्रह्मन्वरूपवित्परिचर्या एव
तत्परिचर्या । तथा कृतमेव) भगवत्परिचरण भगवत्प्रीणन भवतीत्यर्थ ।
युजे वामिति । दिव्यस्थानस्मिता सर्वे ब्रह्मपुत्रा मत्पार्थना

दौर्लभ्य प्रदर्श्यते युञ्जत इति । देवज्ञानस्य पतिपर्यायत्वाभावात्
मग्ना समेतो देव महीदेव इति मध्यमपदलोपी समास । अत्र
महीति पृथक्पद मग्ना, परिष्टुतिरित्येवापि छान्दस दीर्घमप्रकल्प्य,
मही भूमि, तत्स्थ सर्वोऽपि देवस्य परिष्टुति विभूति स्तम्भ-
णाहति वा, देवस्य परिष्टुति स्तुति मही महतीति वाऽर्थो भायेत ।
परतु तदा वान्यभेद सोढव्य । तदा विदधे इत्यत्र किञ्चित् कर्माप्य-
ध्याहार्यम् । होत्रा—होमादिक्रिया इति कमति केचित् ।

शृण्वन्तु विद्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्य ॥५॥
अग्निर्यत्राभिमध्यते वायुर्यत्राधिरुध्यते ।

सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र सजायते मन ॥ ६ ॥

सवित्रा प्रसवेन जुपेत ब्रह्म पूर्णम् ।

शृण्वन्तु । सुरैः नित्यमूरिकर्तृका, स्तुतिपथादनपेतत्वेन पृथया स्तुति ।
वां पूर्ये व पूर्वमित्यर्थ । वचनव्यत्ययश्छान्दस । सा(स) तादृश
ब्रह्म यथा प्राप्नोति, एवं युजे योगाय—ब्रह्मप्राप्तये इति यावत्—मया
कृत विश्लोकः विविध श्लोक स्तोत्ररूप एतु प्राप्नोतु । नित्य
सुरिकृता स्तुति यथा भगवानङ्गीकरोति, एवमङ्गीकरोत्वित्यर्थ । ततश्च
योगप्रवृत्ते प्राक् भगवत्स्तुति कर्तव्येत्युक्तं भवति ।

योगमारभमाणस्य शीनोष्णदेश परिहर्तव्य इत्याह अग्निरिति ।
अभिमध्यते अभितो निवार्यते । अधिरुध्यते आधिक्येन रुध्यते ।
वायुर्यत्र न वातीत्यर्थ । सोमश्छान्देन हिम लक्ष्यते । अतिशयेन रिच्यते
निरस्यते । तत्र मन प्रत्यक्प्रवण जायते इत्यर्थ । (६)

सवित्रेति । एव गुरप्रणामभगवत्स्तुतिप्रसवेन सवित्रा कृतेन
प्रसवेन अनुज्ञया--तदनुज्ञातस्सन्निति यावत्--पूर्व्य पूर्वपृष्ठ (श्वेद) ब्रह्म

व पूर्वमिति । पुनर्भूतयु मरुपेशया पूर्वभूतमित्यर्थ । नित्य-
सूर्यपक्षया ब्रह्मण पूर्वत्व तेषा पुनरप्य तेषा तदनुपपन्नत्वेऽपि
तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिमत्वात् । नमोभि प्रणामे सहेत्यर्थ ।
विश्लोके एतु पथ्येव सुरे । असमर्थमर्हत्त्वादपथ्योऽपि श्लोक
सूरिकर्तृकस्यस्तुतिरदनावतीत्येति नैच्यानुसधानम् ।

देवपरिष्ठातिभूताया मक्षा ध्यानोपयोगि स्थलमाह अग्निरिति ।

शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा विमर्जिते शब्दजलाश(ध)यादिभि ।
अग्रियत्नामिमथ्यते वायुर्यत्नानि गुहानिवाताश्रयणेन योजयेत् ॥ १० ॥
सोमो यत्नातिरिच्यते तत्रस्थि स्ववश करोति, तथा मनोनिरोधज्ञो मन
मयित्वा प्रसवेन जुपेत प्र(९)

शृण्वन्तु । सूर्यः नित्यस्य योग्य देश विस्तरेणाह सम इति । निम्नोन्नत
वां पूर्व्यं व पूर्व्यं गुह्ये क्षुद्रपापाणवहिसिकतारहिते वायुध्वनिजलाशयाद्य
ब्रह्म यथा प्राप्नोति हिते मनोनुकूले चक्षु पीडाहेतुभूतीष्या(एकादि)रहिते
इह विश्लोक निवातदेशाश्रयणेन योगमनुतिष्ठेदित्यर्थ । सूक्ष्मैतत्,
संरिक्ता स्तुतिः तत्ताविशेषात्" इति ।

योगप्रवृत्ते तत्त हि, आसीनस्तिष्ठन् गच्छन् बोधासीत अविशेषादिति
(क्षिते) उच्यते—“आसीन सभवात्” । आसीन एव उपा-
अभिमत । तस्यैव उपासनस्य सभवात् । तिष्ठतो गच्छतश्च यत्नसापेक्षत्वात्,
वायुर्यत्नानि निद्राप्रसक्तेश्च, उपासनस्य ध्यानरूपत्वाच्च एकाग्रचित्ततावश्य
निभावात्, चित्तैकाग्र्यस्य आसनभाषेक्षत्वाच्च आसीन एव कुर्यात् ।
“अचलत्वञ्चापेक्ष्य” । ध्यायनीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षम्” इत्यादिषु

प्र अथ धारणाध्यानसमाधिरूपो योगो देशविशेषोपदेशपूर्वक
मुच्यते सम इति । पूर्वम्, ‘अग्रियत्न’ इति मन्त्रसन्निधायनुकत्या इह
विस्तरेण देशव्युत्पादन प्रत्याहारपर्यन्तापेक्षया योगाथ देशविशेषा-
न्वेषणमत्यावश्यकमिति ज्ञप्तये । शब्दजलाशयादिभिरित्यस्य मनोनु
कूले इत्यत्रान्वयायोगात्, पूर्वस्मात् पदात् विमर्जिते इत्यस्य पूर्वभाग
विमर्जितस्यानुपपन्न । न चक्षु पीडन इत्यत्र पयुदासनजोऽप्यसमास,
‘विमलानो न विमर्दने’ (न्या कु) इत्यादिवत् ।

374 सपरिष्कारमाभ्योपेता श्वेताश्वतरोपनिषत् अ 2.

नीहारधूमाकानिलानलानां सद्योतविद्युत्स्फटिकशशिनाम् ।
एतानि रूपाणि पुरस्सरणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिवराणि योगे ॥ ११ ॥
पृथ्व्यक्षेत्रजोनिलये समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

निश्चलत्वधर्मेण ध्यातृसाम्यवपदेशदर्शनात् ध्यातृनिश्चलत्वस्यापेक्षित-
त्वात् निश्चलत्वस्य च आसिकामग्नरेणाभमभात् आसीन एव कुर्शत् ।
“सरन्ति च”, ‘उपविद्यासने युज्यभ्योगमात्मविशुद्धये’ इति ।
“यत्रैकामना तत्राविशेषात्” । ‘समे शुभौ शर्करावहिवालुका-
विवर्चिते’ इत्यविशेषेण एकामतानुकूलदेशविशेषस्यैवाप्तवकीर्तनात्
तेनैव [च] न्यायेन एकामतानुकूलस्याऽऽप्त(साध)नस्यापेक्षितत्वमस्तीत्यन-
सीयन इति स्थितम् । प्रह्वनमनुसराम । (१०)

योगमभ्यस्यतो ब्रह्माभिव्यक्तिप्राचीनानि तच्चिदान्याह नीहारेति
प्रथमो नीहारश्च स्फुरति, ततो धूमाकानिलाघाकारतया स्फुरति ।
एवम्भूतानि स्फुरणानि पूर्वप्रवृत्तानि आगामिब्रह्माभिव्यक्तिचिदानित्यर्थः ।

योगाभ्यासस्य कायसिद्धिफलकत्वमाह पृथ्वीति । गुणः गुण-
नभ्यास । योगाभ्यासे प्रवृत्ते सति योगमहिम्ना सत्त्वमचुरमृतारब्धे

नीहारादिस्फूर्तिक्रमे उत्तरोत्तरं प्रसन्नताप्रकाशमानतयोर्गति-
शयस्यतिर्भाष्या ।

नारिकेलदिमेदेन पार्थिवदिप्रकारमेदेन च विचित्राणामाहा-
राणां सेवनेन प्राणायामयोगाभ्यासप्रलब्ध इवाऽऽहारग्लादपि कायस्य
विचित्ररूपं परिणामं संपद्यते । इदं फलञ्च, योगसिद्धिचिदान्त्रं भवती-
त्युच्यते पृथ्वीति । पञ्चात्मके देहे पृथिव्यादेरेकेभ्योऽपि योगाधीनो
गुणातिशयो भवतीति साधनाय पृथ्व्यादीनां विविधं निर्देशः ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥ १२ ॥

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्षप्रसादं स्वस्तीष्टमञ्ज ।

गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमलं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ १३ ॥

यथैव विम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुधान्तः(क?)म् ।

तद्वात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते र्धातशोकः ॥ १४ ॥

पाञ्चभौतिके शरीरे समुत्थिते तादृशसर्वरोगादिदाहसमर्थत्वेनाग्निरूपेण योगेनारब्धशरीरयुक्तस्य पुंसो रोगादिर्न सम्भवीत्यर्थः । (१२)

लघुत्वमिति । स्पष्टोऽर्थः । (१३)

योगमभ्यस्यतो ब्रह्मोपलब्धिप्रकारं तत्फलञ्चाह यथैवेति । मृदा अयसा वा उपलिप्ता निर्मितः प्रतिमादिशेषः शुधाविशेषान्तः (विशेषा-
ख्यः (१)) रज्ज्द्रव्यलिप्तस्तन् तेजोमयः (जोऋपः) तथा दीप्यते । तद्वत्
शुधाविशेषलिप्ततेजोमयः (जोविशेषः) प्रतिभासमानं दर्शनसमानाकाराभ्यानेनोप-
लभ्य कश्चित् पुरुषधौरेयो निवृत्तसंसारगन्धः सद्दार्थो भवतीत्यर्थः ।
तद्वेत्यत्र वाशब्द इवार्थः । तद्वन् सत्तत्त्वं प्रसमीक्ष्येति पाठोऽप्यय-
मेवार्थः । केचित्तु सुधान्तमिति मत्वा सुधौतमित्यर्थे (सुधातरित्यर्थे)

‘सत्त्वं लघु प्रकाशकम्’ इत्युक्तरीत्या स्वप्नातिशयो लघुत्वमित्या-
दिना प्रदर्श्यते । उक्तेषु लघुत्वादिषु वातपित्तश्लेष्माद्यात्मनि शरीरे
कृतमस्य भूतस्य गुणप्रकर्षात् कृतमद् भवतीत्यपि विमृश्यावधार्यम् ।

एवं सिद्धिमता योगमविच्छिन्नमभ्यस्यता प्रथमतः शुद्धं स्वात्म-
तत्त्वं समीक्ष्यत इतीदं तद्वृष्टान्तमुच्यते यथैवेति । सुधान्तमित्यस्य
सुधा अन्तो रज्ज्द्रव्यतया यस्य तदिनि व्युत्पत्तिः । अत्राय भाष्यप्रती-
तोऽर्थः—मृदादिनिर्मितं सुधया मसृणितं विम्बं यथा तेजोमयं
प्रकाशमानमस्तीति । सुधान्तमिति मत्वेति । अत्र भाष्यसंमतः पाठः

यदाऽऽत्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं क्षीपोपमेनेह युक्तः प्रपद्येत् ।
अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वेर्विशुद्धं शास्त्रा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥१५॥

सुधान्तमिति शब्द इत्यपि वदन्ति । (१४)

यदाऽऽत्मेति । यदा योगयुक्तः परमात्मप्रतीत्युपायभूतेन प्रणवप्रति-
पादितपरमात्मशेषभावेन प्रत्यगात्मना साधनेन (संबन्धेन) तत्स्थं अजम्
अनादिं ध्रुवम् अनन्तं विशुद्धं हेयप्रतिमं सर्वतत्त्वैः-अलमूपाध्यायोक्त-
रीत्या सर्वतत्त्वात्मकास्त्रमूपाधोपेतं परं ब्रह्म सूक्ष्मबलान्तरितमाणिवयवत्
पश्येत्, तदा सर्व [बन्धक] कर्महानिर्भवतीत्यर्थः । (१५)

क इति विमृश्यम् । इत्यपि वदन्तीति । शास्त्रभाष्यत्वेन प्रसिद्धे
एवमुक्तमस्ति । तत्रोक्तो वाक्यार्थस्तावत्-विम्बं मृदा मलिनितं पश्चात्
सुधीतं=क्षालितं चेत् तेजोमयं भ्राजेत, तथा परमात्मा समीक्ष्यते
इति । विम्बश्च लोहादिरुतं ग्राह्यम् । तेजोमयमिति वा तैजस-
सुवर्णादिमयार्थकमिति । विम्बं नाम आदर्श इत्यपि कश्चित् ।

नन्वत्रोत्तरमन्त्रे ब्रह्मतत्त्वातिरिक्तस्य आत्मतत्त्वस्य निर्देक्ष्यमाण-
त्वात् आत्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य इति तदीक्षणमेव वक्तुमुचितम् ; न ब्रह्म-
तत्त्वक्षेत्रम् । एवञ्च जीवसाक्षात्कारानन्तरत्वात् परसाक्षात्कारस्य स
वक्तव्य इहोक्तो भवति । तदिह सुवर्णादिना विम्बनिर्माणकालस्थिति-
मनुसृत्य दृष्टान्तः प्रदर्श्यते । विम्बनिर्माणार्थं प्रथमतः तत्तुल्याकृतिं
निर्माय मृदा यथाहं तामुपलिप्य अग्निना प्रतप्य मृदन्तर्गतं विम्बा
कृतिद्रव्यं द्रवीकृत्यापसार्य तत्स्थाने द्रवीकृतं सुवर्णादि निषिच्य
विम्बं क्रियते । तदा तस्यामवस्थायामन्तर्हितविम्बकं मार्तिकद्रव्यं
यथा स्यात्, तथेदमन्तर्निगूढपरमात्मकमात्मतत्त्वमस्ति; तत् समीक्षत
इत्यर्थः स्यादिति चेत्-सत्यम् । आत्मतत्त्वमिति जीव एव गृह्यते ।
परंतु तथार्थवर्णने मृद एव जीवात्मदृष्टान्तत्वात् विम्बस्य परमात्म-

एष हि देव प्रदिशोऽनु सर्वा पूर्वो हि जात स उ गम अन्त ।

तस्य सर्वात्मकत्व प्रपञ्चयति एष हीति । हे जना इति परस्पर

दृष्टान्तत्वात्, यथा विष्णु भ्राजते, तथा आत्मतत्त्वमिति कथन न युज्यते । आत्मतत्त्वमित्यस्य जीवात्मसंबन्धि तत्त्व परमात्मेत्यर्थं वर्णने वैरूप्यम् । अतो भाष्योक्त एवार्थः । सुधान्तमिति पद-
प्रसिद्धार्थनिर्वाहार्थं भाष्ये शास्त्रार्थत्यागः । सुधीतमित्यर्थसमवे-
तु सोऽप्यर्थो नोपेक्ष्य कर्मवेष्टित जीवतत्त्वम्, मृदाद्युपलित-
विम्ब शोषित यथा तेजोमयम्, तथा दीप्त स्यात् ध्यानराले-
इत्युक्ते समञ्जसत्वात् । सुधातमित्यपि पठन्ति । धीतशोक इति ।
जीवात्मदर्शन पूर्वोक्तनानामित्यक्तितुल्य न भवति । अपितु उपाय-
भूतविशिष्टदर्शनान्तभारहिमिति भावः । एव धीतशोकस्यापि
सर्वपाशमोक्षस्तु देवदर्शनादेवेति स्पष्टमुक्तम् । 'तद्वत् सतरम्'
इति पाठे तु परमात्मग्रहणमपि भवेत् । आत्मतत्त्वशब्दे सति त्वर्थं
वैरूप्यशक्ता । एवञ्च कृतार्थत्वादिक सुखमन्वितम् । अध्यायस्य जीव-
मात्रपरत्व युक्तम् ।

एव जीवात्मतत्त्वसाक्षात्कार उक्तः । अथ ब्रह्मसाक्षात्कार-
उच्यते यदेति । तस्य परमित्युक्त्या मूले तत्त्वमित्येतत्स्थाने
तत्त्वमिति पाठ ऊह्यते । अत एव भिन्नत्वं तस्येत्याह परमिति ।
विशुद्धमित्यस्य हेयप्रतिभट्टमित्यर्थः । सर्वतत्त्वैरिति इत्यम्भूतलक्षणे
तृतीया । तदाह भूषणोपतमिति । अखभूषाध्यायो विष्णुपुराणे
(१-२२) 'भूषणाखस्वरूपस्य यथेदमखिल जगत् । विभर्ति भगवान्
विष्णुस्तन्ममारयातुमर्हसि' इत्यारभ्य द्रष्टव्यः । अनेन दिव्यमङ्गल-
विग्रहोपासनमपि व्यञ्जितम् ।

प्रदिश इति बहुमीहि । सर्वा इति खीलित्वा अनुसारात् बहुमी-
हिर्वा । प्रष्टुं दिशः प्रदिशः । प्रकर्षं सर्ववदार्थोपाधि-जम् ।

380 सपरिष्कारभाष्योपेता श्वेताश्वतरोपनिषत् अ. 2. अ. 3.

यो देवो अग्नी यो अप्सु यो विद्वं भुवनमाविवेश ।
य ओषधीषु यो घनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥
इति श्वेताश्वतरोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥

—:~:—

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

य एको जालयानीशत ईशानीभिः सर्वान् लोकानीशत ईशानीभिः ।

अन्तर्यामितया सर्वात्मत्वम् ; न तु स्वरूपेणेत्येतत् प्रदर्शयति
यो देव इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ (१७)

॥ इति द्वितीयाध्यायप्रकाशिका ॥

—:~:—

उक्तज्ञानस्य फलमाह य एका इति । ‘अपहृतपाप्मा दिव्यो
देव’ इति देवत्वेन श्रुतिप्रसिद्धः परमात्मा प्रकृतिशब्दितमायारूपबागुरा-
युक्तस्तन् ईशनेसमर्थभिः ज्ञानबलक्रियाशक्तिभिः मायाजालगोचरान्
प्राकृतांश्च (नृ) लोकान् ईष्टे तदगोचरान् अप्राकृतांश्च लोकान् ईष्टे ।

तत्र जीवपरम् ; प्रतीच आत्मा प्रत्यगात्मेति आत्मपदं परं परमा-
त्मपरमिति ; स्वार्थसिद्धौ जीवसरे(७)तन्प्रत्यक्षपदग्रहणात् । इह
तु प्रत्यगिति परमात्मपरमेवेति । घस्तुतो जीवं प्रति परस्य
मुख्यप्रत्यक्षत्वस्य दुर्वचत्वेऽपि अहमितिभासमानत्वरूपसामान्या-
कारेण तद्विवक्षेह शरीरात्मभावव्यञ्जनायाऽऽहता श्रुताविति न
कश्चिद् दोष इति । प्रत्यगित्यस्य, एवं सर्वप्रत्यक्षरीरक’ इत्ये-
वार्थवर्णनसंभवेऽपि ज्ञानिभिः परमात्मा अहमित्येव गृह्यते इति
विशेषव्युत्पादनार्थतद्विवक्षेति ॥

इति द्वितीयाध्याय भाष्यपरिष्कारः ।

—:~:—

य एवैक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरस्मृतास्ते भवन्ति ॥ १ ॥
एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्यु य इमान् लोकानीशत ईशनीभि ।

यश्च जगत उद्भवे उत्पत्तौ, संभवे — समित्येकीकारे — स्यापरपर्याये
एकीभावे च [य] ईष्टे, तज्ज्ञाने मोक्षसाधनमित्यर्थ । (१)

ननु 'य एतद्विदुरस्मृतास्ते भवन्ति' इति पूर्वमन्त्रे सर्वलोकेश-
नारायणज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमिति (नारायणस्यैव मोक्षसाधनज्ञान-
विषयतया मोक्षकत्वमिति) यदुक्तम्, तदयुक्तम् । जगत्कारणत्वेन
प्रसिद्धानां ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमिति वक्तुमुचितत्वादित्याशङ्क्याह
एको हीति । हे जना ! 'सर्वलोकानीशत ईशनीभि,' 'प्रत्यक् तिष्ठति'
इति विदिष्टं विश्वा भुवनानि ससृज्य सृष्ट्वा अन्तर्काले सञ्चुकोच
सहृतवान्, गोपाः गोप्ता रक्षिता च य, स एक एव रुद्रः —
ससाररुज द्राव(द्रव) यतीति रुद्र — समारमोचक इत्यर्थ । द्वितीयाय
द्वितीयत्वाय सहायतया न केऽपि तस्युः । सहायतया वा उपाया-

एवमणङ्गेन योगेन आत्मतत्त्वसाक्षात्कारपूर्वकं ब्रह्मतत्त्व-
माश्वात्कारसंवादनप्रकारो दक्षित । अथ तृतीये तस्यैकस्यैव
मोक्षप्रदत्व प्रतिपाद्यते । एतं विदुरिति वक्तव्ये, एतद्विदुरिति नपुंसक-
प्रयोगात् उद्भवसंभवनियमनकर्तुरैक्यतापने नैर्मम्यं व्यज्यते । एत-
दित्यस्य एक्यमित्यर्थ । (२)

नियमनरूपस्थितिकर्तुं उद्भवकर्तुं प्रलयकर्तुं च प्रत्येकमैक्यं वेदनीय-
तयोक्तमिति न मन्तव्यम् किं तु सर्वकर्तुर्नैक्यमिति शाय्यते द्वितीय-
मन्त्रे । तेन, वारणज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वात् जन्मस्यैव चरसंसारणानाञ्च
नित्यान् तयोऽपि मोक्षप्रदा इति मतिर्युदस्यते । एको हि रुद्र इति ।
नात्र एकोद्देशेन रुद्रत्वविधि न द्वितीयाय तस्युरिति अनेकत्व

380 सपरिष्कारभाष्योपेता श्वेताश्वतरोपनिषत् अ. 2. अ. 3.

यो देवो अग्नी यो अप्सु यो विद्यं भुवनमाविवेश ।

य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषद् द्वितीयोऽध्यायः ॥

—:~:—

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

य एको जालयानीशत ईशानीभिः सर्वान् लोकानीशत ईशानीभिः ।

अन्तर्यामितया सर्वात्मत्वम् ; न तु स्वरूपेणेत्येतत् प्रदर्शयति
यो देव इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ (१७)

॥ इति द्वितीयाध्यायप्रकाशिका ॥

—:~:—

उक्तज्ञानस्य फलमाह य एका इति । 'अपहृतपाप्मा दिव्यो
देवः' इति देवत्वेन श्रुतिप्रसिद्धः परमात्मा प्रकृतिशब्दितमायारूपबागुरा-
युक्तस्सन् ईशानसमर्थाभिः ज्ञानबलक्रियाशक्तिभिः मायाजालगोचरान्
प्राकृतांश्च (न) लोकान् ईष्टे तद्गोचरान् अप्राकृतांश्च लोकान् ईष्टे ।

तत्र जीवपरम् ; प्रतीच आत्मा प्रत्यगात्मेति आत्मपदं परं परमा-
त्मपरमिति ; सर्वार्थसिद्धौ जीवसरे(७)तन्प्रत्यक्पदग्रहणात् । इह
तु प्रत्यगिति परमात्मपरमेवेति । वस्तुतो जीवे प्रति परस्य
मुख्यप्रत्यक्त्यस्य दुर्बलत्वेऽपि अहमितिभासमानत्वरूपसामान्या-
कारेण तद्विश्लेषेह शरीरात्मभावव्यञ्जनायाऽऽहता श्रुताविति न
कश्चिद् दोष इति । प्रत्यगित्यस्य, एवं सर्वप्रत्यक्छरीरक' इत्ये-
वार्थवर्णनसंभवेऽपि हानिभिः परमात्मा अहमित्येव गृह्यत इति
विशेषव्युत्पादनायैतद्विश्लेषेति ॥

इति द्वितीयाध्याय भाष्यपरिष्कारः ।

य एवेक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरस्मृतास्ते भवन्ति ॥ १ ॥

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्यु य इमान् लोकानीशत ईशनीभि ।

यश्च जगत उद्भवे उत्पत्तौ, संभवे — समित्येकीकारे — लयापरपर्याये
एकीभावे च [य] ईष्टे, तज्ज्ञान मोक्षसाधनमित्यर्थ । (१)

ननु 'य एतद्विदुरस्मृतास्ते भवन्ति' इति पूर्वमन्ते सर्वलोकेश-
नारायणज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमिति (नारायणस्यैव मोक्षसाधनज्ञान-
विषयतया मोक्षकत्वमिति) यदुक्तम्, तदयुक्तम् । जगत्कारणत्वेन
प्रसिद्धानां ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमिति वक्तुमुचितत्वादित्याशङ्क्याह
एको हीति । हे जना ! 'सर्वलोकानीशत ईशनीभि,' 'प्रत्यक् तिष्ठति'
इति विदिष्टं विश्वा भुवनानि ससृज्य सृष्ट्वा अन्तर्काले सञ्चुकोच
सह्यतवान्, गोपाः गोप्ता रक्षिता च य, स एक एव रुद्रः —
ससाररुज द्राव(द्रव) यतीति रुद्र — सभारमोचक इत्यर्थ । द्वितीयाय
द्वितीयत्वाय सहायतया न केऽपि तस्युः । सहायतया चा उपाया-

एवमग्राहेत योनेन आत्मन्तरत्ताक्षात्कारपूर्वकं ब्रह्मन्तर-
ताक्षात्कारसंसादनप्रकारो दक्षित । अथ तृतीये तस्यैवस्यैव
मोक्षप्रदत्त प्रतिपाद्यते । एत विदुरिति वक्तव्ये, एतद्विदुरिति नपुंसक-
प्रयोगात् उद्भवसंभवनियमनकर्तुरेक्यहापने नैर्भयं व्यज्यते । एत-
दित्यस्य ऐक्यमित्यर्थ । (१)

नियमरूपस्थितिर्कर्तुं उद्भवकर्तुं प्रलयकर्तुंश्च प्रत्येकमेक्यं वेदनीय-
तथोक्तमिति न मन्तव्यम् किं तु सर्वकर्तुरेक्यमिति शक्यते द्वितीय-
मन्वे । तेन, कारणज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वात् जन्मस्थितोत्पत्तिसंसारणानाञ्च
विन्यात् तयोऽपि मोक्षप्रदा इति मतिर्युदस्यते । एको हि रुद्र इति ।
नात्र एकोद्देशेन रुद्रत्वविधि न द्वितीया — अरिति अनेकत्व-

3:2 सपरिष्कारभाष्योपेना ध्येनाध्यतरोपनिषत् अ. 3.

प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति रुञ्चुकोचान्तकाले संसृज्य चिश्वा भुवनानि
गोपाः ॥ २ ॥

न्तरतया वा केऽपि न स्थितवन्तः । मोचकोऽन्यः कोऽपि नास्ति ।
'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' इति महापुरुषं प्रस्तुत्य, 'तमेवं विद्वानमृत
इह भवति ; नान्यः क्था विद्यते' इति मार्गान्तरनिषेधात् । अत्र रुद्र-
शब्दो [यौगिकः !] ; रुद्रार्थापेक्षया प्रकृतौपयिकस्य भानान्तराविरुद्धस्य
संसारमोचकत्वलक्षणयौगिकार्थस्य मनसि निपरिवर्तमानस्य शारीरका-
पशून्ध्यायेन बलघत्नात् । अस्याश्रोपनिषदो भगवत्परत्वस्य साधयिन्य
माणत्वाच्च नाल लोधावकाशः । (२)

पक्षव्युदसनेन एकत्वविधानपरत्वस्य स्पष्टत्वात् । अतो रुद्रपदमुद्देश्य-
सर्माकम् । उद्देश्यश्च प्रकृत एव भवति । न च रुद्रारपदेवताविशेषः
प्राक् कण्ठोक्तः । अतो रुद्रपदेन, पूर्वोक्तो य आकारः, तद्विशिष्टो वाच्यः ।
तत्र पूर्वमन्त्रोक्तेष्वाकारेषु ईदित्वोद्भवसंभारवृत्त्वानामत्र द्विती-
यादिपादैरनूद्यमानतया, 'य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति' इत्युक्तो मोक्ष-
प्रदत्वाकार एव सिध्यते । रुद्रशब्दश्च तत्प्रतिपादनोपयिकयोगशक्ति-
संपन्न इति स एवार्थो ग्राह्य इत्याशयेनाह संसाररुजमित्यादि ।
प्रत्यङ् यथावस्थितस्वरूपताक्षात्कारवान् तिष्ठतीत्यर्थेन माया-
वश्यत्वाभावज्ञापकत्वादिना जालवानित्येतदनुवादत्रमपि संभवेत् ।
संचुकोचेति अणिज्ज्ञानप्रयोगेण स्वयं तस्य संकोचरूपलयाधयत्वाद्यग-
मनात् ब्रह्मण उपादानत्वं दर्शितं भवति । भुवनानीत्यस्य संसृज्येत्यत्र
अत्रायन्वये तु संस्तव्यानिमिति निजार्थो ग्राह्यः । गोपाः इति च सृष्टि-
स्थितिलयानां संप्रपञ्चोत्पत्तिप्रलयकर्तुः मोक्षप्रदस्यैकत्वमुक्तम् ।
शारीरकापशून्ध्यायेति । तत्र हि शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वं प्रकरणादाहतम् । २

विश्वतश्चक्षुस्त विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात् ।
 सं बाहुभ्या नमति सं पतत्रेर्वायापृथिवी जनयन् देव एक ॥ ३ ॥
 यो देवानां प्रमथश्चोद्भवश्च विद्याधिको रुद्रो महर्षिः ।
 हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुतकु ॥ ४ ॥

विश्वत इति । 'अनेकबाहूदरववलनेत्रम्' इत्युक्तरीत्या अनन्त
 नयनाननपाणिपादादियुक्तमित्य [निरवधः] दिव्यविग्रहयुक्त असहाय
 एव घुपृथिव्यादिसर्वप्रपञ्च [वि] निर्माता जीवन् बाहुभ्या पतत्रशब्दितै
 पद्भिश्च संन (संघ)मति-संयोजयति । करणकलेवरसंयोग करोतीत्यर्थः ।
 सर्वेषा शरीरेन्द्रियसंबन्धकुर्वन् स्वयमनन्याधीनानन्तशरीरेन्द्रियवानित्यर्थः ।

परमात्मोपलब्धिप्रार्थनामन्त्रमाह यो देवानामिति । 'यान्ये
 तानि देवता क्षत्राणि, इन्द्रो वरुण सोमो रुद्र पर्जन्यो यमो मृत्यु-
 रीशान' इति बृहदारण्यकोक्तरीत्या इन्द्रवरुणरुद्रादीनामुद्भवः ।

ननु महीमहीधरमहार्णवादीनां स्वर्गनरकाद्यन्तर्लोकानाञ्च
 सृष्टिर्त्ताऽप्येक इति दुरभ्युपगमनम्, अल्पेऽपि कार्येऽनेकपुरुष-
 साहायकसव्यपेक्षताया एव सर्वज्ञ दृष्टे । एवमिति का कथा
 सर्वेषां सृष्टौ स्थितौ सहारे चैक कर्तति इति शङ्काम्, एवमेव
 सर्वसृष्टिन्तार्यपरिकरसंपत्तिप्रदर्शनेन परिहर्तुं विश्वत इति मन्य ।
 बाहुभ्या संयोजयतीति देवमनुष्यादिसृष्टिरुच्यते पद्भिः संयोजय-
 तीति तिर्यक्सृष्टिः । एवञ्च चाप्यद्वित्वात् त्रिधापदावृत्तिरस्तीति
 ज्ञापनाय समित्युपसर्गस्य द्वि प्रयोगः । अथवा द्वितीय समिति
 जनयन् इत्यनेन सर्वभ्यते । तैत्तिरीयनारायणेऽपि एतदर्थो द्रष्टव्यः ।

एव तावत् सर्वकारणस्यैक्यं प्रतिबोध्य तस्य मोक्षप्रदान्य-
 मुक्तम् । अथ मोक्षहेतुबुद्धिप्रदत्वमपि तस्यैवेति प्रार्थनामन्त्रमुक्तेन

उद्भवत्यस्मादित्युद्भवः । प्रकर्षेण भगवत्प्राप्तादिति प्रभवः । प्रकर्षेण
 देवाधिपतित्वादिरूपेणास्य भगवन् प्रमानम् । 'अहं हि सर्वयनानां
 भोक्ता च प्रभुरेव च' इति कर्मफलदायित्वलक्षणप्रभुत्वस्य भगवद्धर्मत्वेन
 प्रजापतिपशुपतित्वादिपदप्राप्तकत्वलक्षणस्य प्रमानस्य भगवद्धीनत्वात्
 इति द्रष्टव्यम् । विश्वाधिकः । 'त्रिष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाशेन स्थितो
 जगत्' इत्युक्तीत्या विश्वस्य सर्वस्यापि तदेकदेशैकदेशतया तस्य
 विश्वाधिकत्वम् । ससाररुजा द्रावकतया रुद्रत्वम्, निरतिशयसर्वविद्यादि
 युक्ततया महर्षित्वञ्च भगवतो युज्यते । एवम्भूतो भगवान्,
 'यन्नाभिपद्मादभवन्महात्मा प्रजापतिर्विश्वसृष्टिश्चरुप', 'तत्र ब्रह्मा चतु-
 र्मुखोऽजायत', 'नारायणाद्ब्रह्माजायत' इत्युक्तीत्या हिरण्यगर्भे सर्वेषां
 देवानां सृष्टेः प्राक् जनयामास । स देव परमात्मविषयतया शुभया
 बुद्ध्या योजयत्वित्यर्थः । (४)

ज्ञाप्यते । सर्वकर्तृत्वस्य प्रागवेदनात् सृष्टिमात्रवर्तुतया प्रसिद्धस्य
 हिरण्यगर्भस्य सर्वकर्तृत्वेदायोगात्, हिरण्यगर्भं जनायित्वा तन्मुखेन
 देवानां जनकत्वात् सर्वकर्तृत्वमित्येव उक्तमिति हिरण्यगर्भजन-
 कत्वमप्याक्षिप्तमधस्तात् । एव देवप्रभवेन हिरण्यगर्भजनकत्वेन
 मोक्षप्रदत्वादिना च विशिष्टम्, अत एव विश्वाधिकः य इत्यादि-
 नाऽनूच, तस्य शुभधीसत्त्वस्यमुच्यते । अत इहापि रुद्रपदमुद्देश्य-
 कोटिनिविष्टत्वात् न रुद्रदेवतात्वविधायकम् किं तु पञ्चोक्तार्थकसत्
 हिरण्यगर्भजनकत्वेन प्रमाणान्तरप्रसिद्धदेवतापरम् । प्रकृपण
 भवतीति । भवनमिदं देवानाम् । भगवद्भूतं तु प्रभवनमन्यदित्याह
 प्रकर्षेणेति । प्रभवनस्य भगवद्धीनत्वमिति । फलप्रदत्वरूपप्रभवनस्य
 तत्क्रियारूपतया तदिच्छाजन्यतया तद्धीनत्वम् । यद्वा पदप्राप्तकत्वे-
 त्यस्य पदप्राप्त्येत्यर्थः । इदं प्रभवनं तत्तदेवम् । (४)

या ते रुद्र ! शिवा तनूष्योरा पापकाशिनी ।

नया नस्तनुया शतमया गिरिशन्तामिचाकशीहि ॥ ५ ॥

यामिषु गिरिशन्त हस्ते । विमप्यस्तरे ।

शिवा गिरित् । ता कुरु मा हिंसी पुरप जगत् ॥ ६ ॥

‘अदृष्टपूर्वं हृदिनोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथित मनो मे । तदेव मे दर्शय देव रूप प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥’ इत्युक्तरीत्या सौम्यदिव्य मङ्गलविग्रहविशिष्टतया भगवत्प्रकाशप्रार्थनामन्त्रमाह या ते रुद्रेति । हे रुद्र ससाररुद्रावक ! प्रसिद्धरुद्र-यावर्तनाय त विशिनष्टि गिरिशन्तेति । गिरिश तनोतीति गिरिशन्त । रुद्रस्य सष्टेत्यर्थ [तत्र सवुद्धिः] । या शिवा अपोरा च पापकाशिनी पापकमशितु शीलमस्या इति पापकाशिनी-पापदाहिका वैष्णवी सात्त्विकी तनु, तादृश्या शन्तमया सुखप्रदया अत्यन्तानुकूलपा तन्या विग्रहेण अभिचाकशीहि पकाशत्येत्यर्थ ।

यामिषुमिति । गिरित् । गीः वेदान्त । तत्त्व लायते पालयते प्रतिपाद्यते इति वेदान्तप्रतिपाद्यत्व गिरित्शब्दार्थः । गिरिशन्तेत्यस्य पूर्ववदर्थः । हे गिरित् । गिरिशत । ते हस्ते शिवां यामिषु विमर्षि-यन् आयुध विमर्षीत्यर्थ । यामिषुम् अस्रवे -- अमु क्षेपे -- मङ्गलज्ञानविरोधिक्षेपाय कुरु । गच्छतीति जगद्-ससारपथचङ्क्रममाण

मोक्षहेतुभूता बुद्धि शुभेय शुभाशयविग्रहविमर्षिणीमि शाप्यते या ते इति मन्त्रेण । (५)

दिव्यमङ्गलविग्रहस्यैव दिव्यायुधादेरपि ध्येयव्यम्, तेन ध्यायिना दण्डनपरिहारेण परिपालनस्य कार्य-प्रार्थनामुपेन शाप्यते यामिषुमिति । ‘अस्तरे या विमर्षि, ता शिवा कुरु’ इत्यन्यथेऽपि न

तत पर ब्रह्म पर बृहन्त यथानिकाय सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैक परिवेष्टितारमीश त ज्ञात्वा अमृता भवन्ति ॥ ७ ॥
वेदाहमेत पुरुष महान्तमादित्यवर्णं तमस परस्तात् ।
तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ८ ॥

पुरुष मा हिमीः ससारा-धकृषपति मा कार्षीरित्यर्थ । (६)

ततः परमिति । उक्तप्रकारेण तत्पार्थनानन्तरम् बृहन्त निर-
तिशयबृहत्त्वाश्रयम्, अत एव परम्, यथानिकाय मशकमातृणादि
शरीरानुरूप्येण सर्वभूतेषु अनुप्रविश्य अन्तर्यामितया वर्तमानम्, विश्व
व्याप्य स्थित तमीश्वर ज्ञात्वा मुक्ता भवन्तीत्यर्थ । (७)

तज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुक्त्वा इतरस्य तन्निषेधति वेदाहमेत
मिति । प्रकृते परस्तात् उद्योति महापुरुष (ज्योतिर्मयवपुषः) तमेव
पुरुष विदित्वा मृत्युशब्दित ससारममतिक्रामति । अयनाय तत्प्राप्तये
अन्यो मार्गो नास्ति । एतमर्थमह वेद जानामि । असिन्नर्थे विनादो
नास्तीति मुनीनां परस्पर वचनमिदम् । (८)

द्वेष । अपा पत्यु शत्रून् राम इव, श्रिताहिंमनेन तद्विरोधिन
क्षिपेति यावत् । (६)

एव प्रार्थनाया सत्या मोक्षार्थध्यान सपद्यत इति ज्ञाप्यते तत
इति । गूढमिति अन्तर्व्याप्तिरुक्ता । परिवेष्टितारमिति वहिव्यति ।
तत परमित्यस्य पूर्वश्लोकोक्तात् जगत परमित्यर्थं शास्त्रभाष्ये ॥ ७

एव ध्येयत्वेन कथित पर ब्रह्म किं किञ्चिद्देवतारूपम्,
उतान्यादृशम् आद्ये वा सा देवतेत्यत्राह वेदेति । एतम् एतावत्
ध्येयत्वेनोक्तम् अहं तम पारवर्त्यादित्यवर्णमहापुरुषत्वेन वेदेत्यर्थ ।
पुरुषसूक्तानुवादोऽयमिति स्पष्टम् । तत्र च पुरुष, 'हीध ते लक्ष्मीश्च

न-नात्मज्ञानस्यैव, 'तरति शोकमात्मवित्' इति मोक्षहेतुत्व
मुच्यते । कथमादित्यवर्णविग्रहपुरषज्ञानस्येत्याशङ्क्य, अस्मैऽन पुरुषस्य
पत्न्यौ' इति लक्ष्मीपतित्वेन वेदित । पुरुषशब्दश्च तस्मिन्नेव प्रसिद्ध ।
तथा च स्कान्दे, 'यथा पुरुषशब्दोऽय वासुदेवे प्रतिष्ठित । तथा
शहरशब्दोऽय महादेवे प्रतिष्ठित ॥' इति । मुनीना परस्परमिति
एतदध्यायान्तिममन्तानुसारेणोक्तम् । एव सृष्टिस्थितिसंहारकारिणा
ब्रह्मविष्णुरुद्राणा मध्ये विष्णो लक्ष्मीपते पुरुषशब्दार्थस्यैव पर
ब्रह्मत्व प्रतिबोध्य, 'चतुर्मुखा एव वा रुद्र एव वा तुल्यनयेन पर ब्रह्म
भवतु, त्रितयोत्तीर्णमन्यद् वा त्रितयहेतु । तथाच तस्यैरस्य
कारणस्य ध्यानादस्तु मुक्ति' इत्याक्षेप क्षिपति तमेवेति । विष्णु-
परब्रह्मणोरेवैक्यम्, नान्यथा । अत चेतनान्तर सर्वकारण न
मन्तव्यम्, नापि मुक्तिप्रदम् । अतो वासुदेव एव परदेवतेति । अत्र
तमेवेति तच्छब्दोपर्येव एवकारश्रवणात् विदिष्यैवेत्यश्रवणात् स एव
पन्था नान्यदचेतन इत्येव प्रतीयते । उक्तशब्द निक्षेपरक्षायाम् ।
'महापुरुषस्य वेदनमेव मोक्षसाधनम्' इति पराधिकरणभाष्यमप्यत
एव महापुरुषस्येव वेदनमित्येतत्पर्यवसायीति सुखम् । पूर्वापर
भाष्यसङ्गर्भ टीका च तदैव समाच्छते । तावता वेदनातिरिक्तस्या
नुपायत्वासिद्धिरिति तु न तमेव विद्वान् अमृत' इति एवकार-
रहितपुरुषसूक्तवाक्ये तद्विपक्षनसम्भवात् । उभयोरेकार्थ्याचित्येऽपि,
'स एतन्विदितो न भुनक्ति (३४) इति बृहदारण्यकवाक्यादित
तत्सिद्धे । एवमिति अत्र तज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुक्तं वा इतरस्य
तत् निषेधतीत्यवतरणभाष्यमपि तदभिप्रायमेव ग्राह्यम् । यद्वा
प्रवृत्तश्रुतावपि वेदनविषय त्रिशिष्टमहापुरुषान्यस्य पथित्वनिषेधे
प्रवृत्तपुरुषव्यतिरिक्तस्यानुपाय व्रतं वेदनातिरिक्तविशिष्टतया महा
पुरुषस्याप्यनुपाय बाधनमान् महापुरुषवेदानान्यस्यानुपायत्वसिद्धिर
पीत्याशय इति ।

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्माच्चाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ९ ॥

व्यापकत्वादात्मत्वमपि तस्यैवेत्याह—यस्मादिति । “तथाग्यप्रतिषेधात्”
इति सूत्रे, “यस्मादपरं परं नास्ति केनापि प्रकारेण उत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः”
इति भाषितम् । व्यासार्थश्च, “यस्मादित्यस्य परमित्यनेनान्वयोऽस्तु ।
यस्मादुत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः” इत्याशङ्क्य, “तथासति अपरमित्यस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । न च परञ्चापरञ्च नास्तीति उत्कृष्टापकृष्टवस्तुनिषेधकत्वं
शक्यशङ्कम्—नञ् आवृत्तिप्रसङ्गात् । अतो यस्मादित्यस्य अपरमित्यने-
नैवान्वयः । यस्मादन्यत् सर्वोत्कृष्टं नास्तीत्यर्थाश्रयणे तदन्यस्योत्कृष्टस्य
वस्तुन पचाभावात् समाम्यधिकनिषेधः फलति” इति वर्णितम् । यदपेक्षया
अतिशयेनान्तःप्रवेशयोग्यं वस्तु नास्ति, यस्माच्चाधिकं विवृद्धं किमपि
वस्तु नास्ति, यथाप्राकृते लोके अवाससमस्तकामतया ब्रह्मादिकमपि
तृणीकृत्य वृक्ष इवाप्रणतस्वभावस्तिष्ठति, तेन, ‘भगवानिति शब्दोऽयं

ननु तमःपारवर्तिन आदित्यवर्णविग्रहावच्छिन्नस्य पुरुषस्य तमोतन्त-
र्गतविश्वात्मकचिदचिद्विशिष्टत्वायोगात् तस्य पूर्वोक्तब्रह्मभिन्नस्य देश-
विशेषस्थायि-परिच्छिन्नव्यक्तिविशेषस्योपासनादमृतत्वमिति कथ-
मित्यतः, पूर्वं महान्तमिति पदवेदितस्यातिसूक्ष्मत्वसर्वव्यापित्वे
प्रदर्श्य, तदनिरिक्तं पूर्वोक्तं ब्रह्मेति मतिरपाक्रियते यस्मादिति ।
प्रपञ्चकारणस्य मोक्षस्थानाधिपतेश्चैकत्वे हि कारणस्य मोक्षप्रदत्वं
सुस्थम् । अतः स एवायमिति भावः । पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति
पुरुषशब्दव्युत्पत्तिरपि दर्शिता । आदित्यवर्णविग्रहरूपपुरुषाकाररूप-
मपि तस्यैव । ‘पूस्संज्ञे तु पुरे तस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः’ इति
सर्वव्यष्टिशरीरनिविष्टतया, ‘स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात्, सर्वान्

ततो यदुत्तरतरं तद्रूपमतामयम् ।

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ १० ॥

तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वेत्ते वासुदेवे सनातने' इत्युक्तप्रकारेण पुरुषशब्दितेन भगवता वासुदेवेनेद सर्वं व्याप्तमित्यर्थः । अनेन, 'जीवाम केन' इति चिन्ताया निस्तारो दर्शितः । पूर्णमिति व्याप्त्या आत्मत्वे कथिते, देहभूतस्य जीववर्गस्य तदधीनजीवनत्वमुक्तं भवति ॥ ९ ॥

यस्माद्धेतो पुरुषापेक्ष्योत्कृष्टं वा समं वा नास्ति । तस्मात् तदेव सर्वोत्तरं कर्मकृतरूपरहितं तत्कृतमयशब्दितदु लक्ष्यम् । तज्ज्ञानमेव मोक्षसाधनमित्युपसहरति ततो यदिति । "तथाऽन्यप्रतिषेधात्" इति सूत्रे, 'ततो यदुत्तरतरमिति पूर्वनिर्दिष्टात् पुरुषात् अधिकं वस्तु न प्रतिपाद्यते, इत्युक्त्वा तर्हि, 'ततो यदुत्तरतरम्' इति किमुच्यत इति परिचोद्य, "पूर्वतः, 'वेदाहमेतं पुरुषं महा-तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदिद्वाऽसि मृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय' इति परस्य ब्रह्मणो महापुरुषस्य वेदनमेवामृतत्वसाधनम्, नाऽन्योऽमृतत्वस्य पन्था इत्युपदिश्य, तदुपपादनाय, 'यस्मात् पर नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव सन्ध्यो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं

पाप्मनं शीघ्रं तस्मात् पुरुषः' इति सर्वपूर्ववर्तिन-सर्वपाप्मप्रदाह-कत्वरूपकारणत्वमोक्षप्रदत्वशालितया च पुरुषत्वमपि तस्यैवेति । मन्त्रोऽयं मुण्डके, क्षीत्तिरीयेऽपि च । (९)

'ननु विग्रहपरिच्छिन्नत्वोक्त्या कर्मवेष्टितत्वाद्यगमात् अन्य एव उपास्यः' इति शङ्काऽपि उक्तार्थपरिशीलने स्वयं शाम्यतीति दर्शयन् निगमयति तत इति । एवं मोक्षस्थानस्थितस्यैव सर्वव्यापितायाः ध्यु-

पुरुषेण सर्वम्' इति पुरुषस्य परत्वं तद्व्यतिरिक्तस्य परत्वासंभवञ्च मतिपाद्य,
 'ततो यदुत्तरतरं तद्रूपमनामयम् । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे
 दुःखमेवापियन्ति' इति पूर्वोक्तमर्थं हेतुतो निगमयति । यत् उत्तरतरं
 पुरुषतत्त्वम्, तदेवारूपमनामयं यत, ततो ये एतत् पुरुषतत्त्वं विदुः,
 न एवामृता भवन्ति ; अथेतरे दुःखमेवापियन्तीति' इति भाषितम् ।
 अत्र ततश्शब्दः पूर्वोक्तहेतूपसंहारार्थः । न तु पूर्वप्रतिपादितपुरुषस्य
 प्रतिपिपादयिषितवस्त्वन्तरावधित्वप्रतिपादनपर इति द्रष्टव्यम् ।

केचिदाचार्याः, "तेनेदं पूर्णमिति पूर्ववाक्ये सर्वमिदमिति प्रथमान्त-
 निर्दिष्टनया प्रधानस्य जगत एव, ततो यदुत्तरतरमित्यत्र तच्छब्देन
 ग्रहणम्" इत्युचुः । तदपि युक्तमिति चेदार्थसंग्रहव्याख्यानेऽप्युक्तम् ।

त्पादितत्वात् आदित्यवर्णत्यवर्णनेन कर्मकृतनिरूपलेशस्याप्यभाषस्य
 सुगमत्वात्, तत एव तदन्यस्य सर्वस्य कर्मकृतसामयशरीरपरि-
 च्छिन्नताया अपि व्यञ्जनात्, यत् उत्तरत्वेन त्वदभिमतं ब्रह्मदिगादि,
 ततोऽप्युत्तरतरं तमःपार्यर्ति तद्रूपमनामयञ्च, अन्यस्तु सामयरूप-
 मिति, तदुपासन एवामृतत्वम् ; तदन्यस्य कर्मतन्त्रस्य दुःखमयस्यो-
 पासने तु दुःखप्राप्तिरेवेत्यर्थः । सिद्धः अरूपमनामयमित्यस्य, 'कर्मकृत-
 देहतन्त्रतदुःखविरोधि ; हेयप्रतिभट्टमित्यर्थः' इति पराधिरूपणटीका ।
 आमयस्यात्मसंबन्धित्वप्रसक्त्यभावात् इहाऽऽमयः दुःखमित्युक्तः ।
 हेतुपरत्वे तत इत्यस्य पूर्वाधेऽनन्वयादुत्तरार्धेऽन्वयः कृतः । एवं संद-
 र्भानुसारात् तत इत्यस्य हेतुपरत्वं भाष्योक्तं सुस्थम् । अन्यदप्य-
 प्रतिपिद्धमनुमतमाह केचिदिति । जगतः प्रथमान्तनिर्दिष्टत्वादव्यवहि-
 तत्वाच्च तच्छब्दस्य तत्परामर्शित्वस्य युक्तत्वं मेथिदुक्तम् उपपन्नमिति

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ।

सर्वव्यापी स भगवोस्तस्मात् सर्वगतदिशः ॥ ११ ॥

ननु 'तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति सर्वशरीरसन्धावगमात् तस्यापि हेयसंयन्धोऽवर्जनीय इत्याशङ्क्याह सर्वाननेति । सर्वशरीराणां तच्छरीरत्वेन सर्वाननशिरोग्रीवत्वम् ; सर्वभूतहृदयगुहाशयत्वात् सर्वभूतगुहाशयत्वम् । अनेनाऽऽकारेण सर्वव्याप्यपि यतो भगवान्, [तस्मात् ।] 'ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यदीर्यतेजास्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः' इति हेयवतिभटत्वाविमृगवच्छब्दार्थतया तस्य पुरुषस्य सर्वगतत्वेऽपि शिवत्वमेव, न त्वशुभसङ्घ इति भावः । (११)

तत्र स्वीकृतमिति । व्याख्यानेऽपीति अपिना हेतुपरमूलव्याख्यानपरेरपि (रेव) अस्यार्थस्योक्तत्वात् मूले इदं प्रतिषेध्य न भवतीत्युपदर्शयते । तद्वयमर्थः—उत्तररमित्यस्य अतिशयितोत्तरमित्यर्थात् जगदपेक्षयाऽतिशयितोत्तरत्वोक्त्या अनतिशयितमुत्तरं किञ्चिदस्तीत्यवगमनात्, ब्रह्मरुद्रादेरपि जगदन्तर्भूततया, तत् उत्तरमित्यनेन, 'द्वारिमी पुरुषौ लोके श्रच्छाक्षर एव च' इति प्रसिद्धनित्यमुक्तब्रह्मणम् । अतिशयितमुत्तरं तु पर ब्रह्म, स उत्तम पुरुष इति । (१०)

ननु विग्रहवतोऽनामयत्वमसंभवीत्याशङ्क्याम्, 'तस्य विग्रहस्यैव विश्वस्यैव तच्छरीरत्वाविशेषात् तद्विग्रहानङ्गीकारेऽप्याशङ्का जायति । एवञ्च तत्परिहार एवैतत्परिहारोऽपि । तत्र चैवं परिहार इत्युच्यते सर्वाननेति । सर्वव्याप्यमाननशिरोग्रीवादयः अस्याप्याननशिरोग्रीवादयो भवन्ति । तत्र हेतुः जीवात्मन इयास्यापि तत्तद्भूतगुहाशयत्वम् । न केवलमेतत्, सूक्ष्मतया कार्यकारणसर्वव्यापितया आननादिरहितस्यावरादिशरीररुत्वमप्यस्ति । एवञ्च, "एको

यस्यास्ति देहः, स भवति विविधानन्त दुःखैकभोक्ता ; विश्वं देहः प्रभोदचेत्, स कथमतिपतेत् विश्वदुःखानुभूतिम्” इत्यधिकरण-सापवलिदर्शिता शङ्का उक्तमहापुरुषातिरिक्तपरब्रह्माङ्गीकारेऽपि भवत्येव । महापुरुषे त्वेयं शङ्का न भवति । स हि भगवान् । भगवच्छब्दश्च हेयप्रतिभटे योगिको रूढश्चेति विष्णुपुराणादौ व्यक्तम्,

‘ज्ञानशक्तिवलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।

भगवच्छब्दयाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ।’,

‘तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः’ इति ।

प्रसिद्धञ्च हेयप्रतिभटत्वमस्यान्तर्यामिश्रुतिषु, ‘एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः’, ‘एष आत्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः’ इति । दिव्य इति विग्रहपेशिष्टत्वं प्रदर्शयन्त्येव श्रुतिरियमपहतपाप्मत्वमुपदिशति । अत्राप्युक्तम्, ‘बृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः’ इति । अतो नारायणाद् भगवतोऽतिरिक्तस्य सर्वदेहित्वे स दोषः स्यात् । अयं तु सर्वव्यापी भगवान् । अस्य तु सर्वगततत्वेऽपि शिष्टत्वमेव = मङ्गलत्वमेवेति । भगवच्छब्दो विष्णावेव मुख्य इति श्रीमतो रामायणादपि ज्ञायते । आह एतत्तरां दिशं प्रति प्रस्थाप्यमानान् पृथङ्गमान् प्रति सोमगिरिदेशं प्रस्तुत्य सुग्रीवः, ‘भगवानपि विश्वात्मा, शम्भुरेकादशात्मकः । ब्रह्मा धमति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः’ इति । एकादशात्मकशम्भु-देवेशब्रह्मोभयातिरिक्तस्तद्विलक्षणो हि विद्वात्मको भगवानिहोच्यते; अपिशब्देन च ।

विष्णुपुराणेऽपि स्पष्टम्, ‘एवमेव महाशब्दो मैत्रेय भगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः’ इति । ईदृशं भगवत्तत्त्वं विधाय तेन हेतुना शिवत्वं विधीयमानं मङ्गलत्वरूपमेव हि भवितुमर्हति । अत्र सर्वव्यापी न भगवान् शिव इत्येकवाक्यना तु न भवति । तस्मादिति वाक्यभेदरूपदस्य मध्ये निविष्टत्वात् । सर्वगत-शब्दस्य सर्वव्यापिशब्दसमानार्थतया पीनरुक्त्यप्रसङ्गाच्च । (११)

महान् प्रभुः पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः ।

सुनिर्मलामिमां शान्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ १२ ॥

तज्ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमित्येतत् द्रव्यमिति—महानिति ।
वैशब्दोऽवधारणे । पुरुष एव महान् प्रभुः फलप्रदानसमर्थः । ‘अहं
हि सर्वज्ञाना भोक्ता च प्रभुरेव च’ इत्युक्तं. (इत्यत्र १) “प्रभुः=
फलप्रद” इति भगवता भाष्यकृता व्याख्यातत्वात् प्रकृते मोक्षरूपफलस्य
प्रस्तुतत्वात् महच्छब्दसमभिव्याहाराच्च महाफलरूपमोक्षप्रद स एवेति
तस्य मोक्षहेतुत्व पूर्वोक्तं स्तिरमिति भावः । तत्र हेतुमाह सत्त्वस्यैव
प्रवर्तक इति । ‘जायमान हि पुरुषं य पश्येन्मधुसूदन । सात्त्विक
स तु विज्ञेय’ स वै मोक्षार्थचिन्तक’ इत्युक्तरीत्या मोक्षार्थज्ञानहेतु-
सत्त्वगुणोन्मेषहेतुमूनकटाक्षशालितया स एव मोक्षप्रद इत्यर्थः । अन एव
ज्योतीरूपनिरतिशयदीप्तियुक्तादित्य[वर्णविग्रहः] पुरषोऽव्ययो भगवानेव
सुनिर्मलामिमां मोक्षरूपा रागाद्युपद्रवशान्तिम् ईशानः ईष्ट इत्यर्थः ।

एवमस्य मोक्षप्रदत्व मोक्षहेतुबुद्धिप्रदत्वशोक्तम् । अथ तदेतु-
सत्त्वप्रवर्तकत्वमप्युच्यते महानिति । शान्तिमित्यस्य क्रियासावांश-
तया ईशान इत्यन्वयः ; पूर्वमपि, ‘सर्वज्ञं लोकानीशत’ इति
समर्थमेवतया प्रयोगः स्थितः । अत्र शान्तिमीशान एव महान्
प्रभुः सत्त्वस्य प्रवर्तक इत्येव वाक्यता या ; उत्तरार्धे पृथग जीव-
न्मुक्तिहेतुगविधिरूप या ।

तमसः परस्तादादित्यर्णः स्थितः स तत्प्रत्ययधेय ध्येय इति
विभुस्वरूपस्यानन्तं तदप्यशक्यमेवेति न हेतुशून्यम् । स हि
सीलभ्यवात्सल्यजलधिः सर्वेषामपि शरीरान्तरेण संनिविष्टस्तयोपा-

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिव्यक्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१३॥

तज्ज्ञानसाधनमाह अङ्गुष्ठमात्र इति । सर्वेषामन्तरात्माऽसौ हृदय-
गुहा निहितत्वनिवन्धनाङ्गुष्ठपरिमाणयुक्तः पुरुषः हृदा भवत्या मनीषा धृत्या
युक्तेन मनसा अभिव्यक्तः प्राज्ञः । हन्मनीषाशब्दयोः भक्तिधृतिपर-
त्वम्, “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्” इत्यत्र व्यासार्थैर्वर्णितम् । शिष्टं स्पष्टम् ।

सनेऽपि फलप्रद इति श्लाघ्यते अङ्गुष्ठमात्र इति । इहेदं पदं प्रमिताधि-
करणोक्तरीत्या परमात्मपरम् ; पञ्चमे तु जीवपरम् ; प्रकरणात् ।
जनानां हृदयस्याङ्गुष्ठपरिमाणतया तदवच्छिन्नस्य परमात्मस्वरूपस्य
व्यापिनोऽपि अङ्गुष्ठमात्रत्वम् । एतदुपपादनायैव अन्तरात्मेत्यादि ।
अत्र जनानामित्यस्य अन्तरात्मेत्यप्यपर्यः । जनसंघन्ध्यन्तःकरणा-
वच्छिन्नोऽयमात्मेति अङ्गुष्ठमात्र इत्यर्थः । सदा जनानां हृदये
संनिविष्ट इत्यस्य पुनस्तदेकार्थरूपे पीनरुन्त्यात् सधैर्यापिपरमात्म-
स्वरूपस्य सदा हृदयनिविष्टतया असंदिग्धतया सदेतिरुच्यनैवयस्याच्च
हृदिदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टतया सदा स्थितिं दर्शयितुं द्वितीयः
पादः । सदैवत्यनेन दिव्यमङ्गलविग्रहस्य उपामनकाले परम् आविर्भाव
इति न मन्तव्यम्, किन्तु सर्वदा स्थितिरिति श्लाघ्ये इत्येकोऽर्थः
संभवति । अन्यस्तु अयं यद्धावस्थायां नदेहन्नावस्थायामेवा-
न्तरात्मेति न, किन्तु सदैवान्तरात्मा, एवम्भूतस्य जनहृदयसंनि-
विष्टस्वरूपहृदयावच्छिन्नव्यययुक्तमङ्गुष्ठमात्रप्रमिति । अयं द्वितीय
एवार्थ इह भाष्येऽभिप्रेतः । व्यासार्थैरिति । वेदार्थसंग्रहे भाष्यदृ-
ष्टीकृतम्, “भूतमा च धृत्या च नमाहितात्मा” इति प्रत्यगात्-
स्थानापरं स्मृतिजाप्यमनुरुप्येति ध्येयम् ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठत् दशाङ्गुलम् ॥ १४ ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्थे शानो यदग्नेनातिरोहति ॥ १५ ॥

अङ्गुष्ठमात्रशब्दश्रवणकृतपरिच्छेदमिति व्युत्पद्यति सहस्रेति । अनन्तशिरोनयनादिदिव्यविग्रहयुक्तविराड्रूपी सन्,—दशाङ्गुल-शब्देनावयवो लक्ष्यते । भूमिशब्देन ब्रह्माण्डम् — पञ्चभूतपञ्चतन्मात्रा-रूपदशावयवयुक्तब्रह्माण्डमतिक्रम्य परमपदे स्थित इत्यर्थः । (१४)

यस्मात् पुरुषेण व्याप्तमिदं सर्वम्, अतः भूतभव्योपलक्षितं पञ्चजातं पुरुषात्मकमेवेत्याह पुरुष एवेति । [उक्तोऽर्थः ।] उताऽ-मृतेति । अतः अमृतत्वशब्देन मुक्तिवाचिना मुक्तिस्थानं लक्ष्यते । अप्रा-कृतभोग्यभोगोपकरणसमृद्धं यदमृतत्वं परमपदम् अग्ने पकृतिपाकृत-

सहस्रशीर्षेत्यादेः, सर्वशत्त्वात् सर्वशक्तित्वाच्च सर्वत्र शिरश्चक्षुः-पादकार्यकरणसमर्थ इत्येतत्त्वन्मात्रपक्षमपि सुबालोपनिषद्धार्या-नादां दृष्टम्—अथापि श्रीगीताविभ्यरूपाध्याय इव वास्तवानेकशीर्ष-त्वादेरेव सुवचत्वात् यथाभुतमेवार्थमाह दिव्यविग्रहयुक्तविराड्र-रूपीति । दशाङ्गुलशब्दार्थसमीक्षणं पुरुषसूक्तव्याख्याने द्रष्टव्यम् ॥

अत्यतिष्ठदित्यत्र न भूतकालविवक्षा, सार्वकालिकसर्वपदार्थ-ध्याप्तेरेव विवक्षितत्वादिति विवरीतुम्, अतिक्रम्य स्थितिरियं कुत्रे-त्यत्र, परमपदे इति स्पष्टयितुञ्च पठ्यते पुरुष एवेति । भव्यशब्दः, 'भव्यगोप्ये'त्यादिना भरतीति कर्तर्येव निपातितः । तेन वर्तमानग्रहणम् । 'भूतं भव्यापोपदिश्यते' इत्यादिस्वल् इव सार्वरूपार्थविवक्षया भविष्यदर्थरूढश्च । तेन कालव्यवर्तिसर्वग्रहणसिद्धिः । अत्रशब्देन प्रा-

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतश्श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६ ॥

समन्धे नातिरोहति नोत्पद्यते, तस्याप्यमृतत्वस्यासौ ईशान इत्यर्थः ।
अतश्चोभयविभूतिनायकत्वमुक्तं भवति । (१५)

सर्वत इति । सर्वतः पाणिपादादिकार्यकारि तत्तत्कार्यमुखेन
सर्वमावृत्य तिष्ठतीत्यर्थः । गीताभाष्ये च, 'सर्वत पाणिपादं तत्' इति
श्लोक याख्यानसमये, "परस्य ब्रह्मणोऽपाणिपादस्यापि सर्वतः पाणि-
पादादिकार्यकृत्त्वं श्रूयते । प्रत्यगात्मनोऽपि परिशुद्धस्य सत्साम्यापत्त्या
सर्वतः पाणिपादादिकार्यकृत्त्वं श्रुतिसिद्धमेव, 'निरञ्जनः परमं साम्यं
मुपैवी'ति हि श्रूयते—" इति भाषितम् । (१६)

वृत्तपदार्थं भोग्यतायुद्धिस्थितिपर्यन्तममृतत्वस्य दोलेभ्यः दर्शितम् ॥ १५

कार्यकरणाय शीर्षायपेक्षाऽपि नेत्युच्यते सर्वत इति । इति
भाषितमिति । ननु जीवस्य चिराद्भूतुल्यरूपशालित्वे प्रमाणाभावात्
तद्विषये तत्कार्यवृत्त्यपरतया गीताभाष्ये व्याख्यानेऽपि परमात्मनः
साक्षात् तादृशविग्रहवत्त्वस्यैव संभवात् किमिति ह्रिष्टं व्याख्येय-
मिति चेत्—उच्यते—पाण्यादिदेशे पादाद्यसंभवेन सर्वतःपाणि-
पादत्वादिवर्णनमपि ह्रिष्टमेव । वस्तुतः पूर्वमथैव, विश्वतश्चक्षुरिति
मन्त्रेण तस्यार्थस्योक्तत्वात् पीनरुत्तयं मा भूदिति अर्थान्तरं विचक्ष्णता
तत्र भगवद्भाष्यकारसंमतिरपि दर्शितेति ध्येयम् । एतदपीनरुक्तथाय
अत्र तदर्थवर्णनम् । ननु न एवार्थ इह वर्ण्यताम्, अयमर्थश्च तत्र ।
अस्तु कामम् । किं तेन ? वस्तुत इह सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति पदं
श्रूयमाणं पाणिपादाद्यभावं बोधयन् पाणिपादादिकार्यकृत्त्वरूपमर्थं
इह विवक्षितं दर्शयति । उपरि च अपाणिपाद इत्यादिरनुवादः ॥ (१६)

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविरजितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशान सर्वस्य शरणं सुहृत् ॥ १७ ॥
नवद्वारे पुरे देही हसो लेलायते बहिः ।

सर्वेन्द्रियेति । सर्वेन्द्रियगुणैः सर्वेन्द्रियजन्यज्ञानैरामासः
प्रकाशो यस्य तत् तथोक्तम् । इन्द्रियवृत्त्या विज्ञातुं समर्थमित्यर्थः ।
सर्वेन्द्रियवत्त्वमप्यैच्छिकमेव , न स्वाभाविकमित्याह सर्वेन्द्रियविरजित-
मिति । सर्वस्य प्रभुमिति । प्रभुत्वं सेवाफलपदत्वेन, ईशानत्वं नियन्त्रित-
येति द्रष्टव्यम् । 'निवासः शरणं सुहृद्विर्गारायण' इति श्रुते निरवधिक-
वारसूर्यशालि प्राप्यद्येत्यर्थः । अतेशानशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् देवता-
विशेषप्रत्यायकत्वशङ्कावकाश इति व्यासार्थवर्णितम् । (१७)

ननु सर्वेन प्राणिपादत्वादिकं गीतासु परिशुद्धात्मस्वरूपे प्रसि-
द्धम् । तत्रश्च परिशुद्धस्वरूपस्यैव सर्वप्रभुत्वे शानत्वादिकमवगम्यत इति
शिष्यशङ्का शमयति नवद्वार इति । मत्प्रसवणद्वारतया हेयैर्नवभि

भाभासः प्रकाश इति । याहादिपयग्रहणमित्यर्थः । नपुंसक-
लिङ्गत्वादिति । ईशानशब्दस्य शशन्ततया तिलिङ्गत्वात् तिष्ठतीति
ध्यमाणाक्रियान्वयाय नपुंसकत्वमेष्टव्यमिति भावः । न च प्रभुमिति
द्वितीयान्तान्वयाय क्रियान्तरमध्याहार्यमिति इहापि द्वितीयान्त-
रुद्धत्वश्चास्तिर्वाति दाइक्यम्—क्रियान्तराध्याहारः, चाक्यमेद्वयत्वा,
सुहृद्वृत्ते द्वितीयान्तवत्त्वनेत्याद्यनेकदोषापत्तिरित्या प्रभुमित्यत्र
प्रयमान्तत्वकल्पनस्थैव युक्तत्वात् । रुद्ररूपदेवताविशेषे अत्रोक्तानां
सर्वेषां विशेषणानामनन्वयाद्यात्राशङ्कादिन्याय एव । (१७)

एवमनेकप्राणिपादादिमत्त्वेऽपि नास्य जीयमान्यम् । पन्थ-
स्वरूपयोग्यताया अयमभावादिति शङ्कते नवद्वार इति । (१८)

वशी सर्वस्य लोकस्य स्याचरस्य चरस्य च ॥ १८ ॥

अपाणिपादो ज्वनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरद्भ्यं पुरुषं महान्तम् ॥ १९ ॥

अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।

तमक्रतुं पश्यति धीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥ २० ॥

द्वारैर्युक्ते पुरवत् स्वात्यन्तभिन्ने अहमित्यभिमन्यमानो नानादेहसञ्चरण-

जह्वालतया हंसशब्दितो जीवो नानादेहेषूच्चावचयोनिषु लेलायते

गतागतं कुर्वन् परतन्त्रतया वभ्रमीतीति । अतः तस्य सर्वप्रभुत्वे का

प्रसक्तिः ! अतः ततः बहिः बाह्य एव स्यावरजःकामात्मकसर्वलोकसंसार-

तन्त्रवादीत्यर्थः । (१८)

अपाणीति । पाणिपादाद्यभावेऽपि तत्कार्यकारी इतरावेद्यः

स्वयं सर्वज्ञः यः, तमादिकारणं महापुरुषं वदन्तीत्यर्थः । (१९)

अणोरिति । सकलगूढमवस्त्वन्त प्रवेशयोग्यसौक्ष्म्यान् निरति-

शयवृत्तेशाली एवम्भूतः अस्य जन्तोः प्राणिनो जीवस्य आत्मा

प्रेरकस्सन् सर्वजीवस्य हृदयगुहायामास्ते । जन्तोरित्येतत् आत्मेत्यत्रापि

च संबध्यते ; आकाङ्क्षासत्त्वात् । गुहायामिति निर्दिष्टहृदयगुहायामपि

किञ्चिदाकारेण जीवसाम्यं प्रदर्श्य तादृशस्यापि अदृष्टत्वविशिष्ट-

द्रष्टृत्वादिरूपोऽतिशय उच्यते अपाणीति । (१९)

एवं सहस्रशीर्षेत्यादिना प्रसक्ताशङ्कापरिहारनारुधं नमाम्य

ततः प्राक्तनमन्त्रोक्तमुपसंक्षिप्यते अणोरिति । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्य-

मीशमस्य महिमानमिति धीतशोकः' इति वक्ष्यमाणेन मुण्डकश्रुतेन

च मन्त्रेणैकार्थ्यं युक्तमिति अत्र यदा तदेत्यध्याहारः । अन्यथा पुनः

वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात् ।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥ २१ ॥
॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥

—:—

संन्यते । तादृशम् अकृतु कर्मलेपशून्यं महामहिमशालिनमीशं यदा
पश्यति, तदा धातुः धारकस्य परमात्मनः प्रसादात् धीतशोको भवति ।
'प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंशयः' इति स्मृतेः । ततश्च ध्यान-
साध्यपरमात्मप्रसादनिर्वर्त्यतया ज्ञाननिवर्त्यत्वेन (प्रसादनिवर्त्यं या ज्ञाना-
निवर्त्यत्वेन ?) बन्धस्य मिथ्यात्वं प्रत्युक्तम् । (२०)

वेदाहमिति यस्य विभुत्वेन जन्माभावः प्रकर्षेण वदन्ति, तमजरं
पुरातनं सर्वगतत्वात् सर्वात्मानमहं वेद जाने इत्येव ब्रह्मवादिनः नित्यं
वदन्तीत्यर्थः ॥ (२१)

इति तृतीयाध्यायप्रकाशिका ।

धैर्याग्यात् धीतशोकादिको निरन्तरध्यानटन् तत्प्रसादात् दर्शितसमा-
नकारं ज्ञानं लभत इति अनध्याहारेण योजनाऽपि स्यात् ।
मन्त्रोऽयं कठबहुधामपि । तत्र शत्रुरिति पाठभेदः । (२०)

एवं वेदाहमेतमिति मन्त्रानन्तरेण संबन्धेण वक्तव्यमुक्त्वा
तदर्थो निगम्यते वेदाहमिति । रथे गतमिति हेतुगर्भविशेषणम् ।
विभुत्वादिति धर्मीनरुक्त्याय प्रभुत्वार्थकं सत् उत्तरार्धेन्ययि ॥ (२१)
(अथ चतुर्थोऽध्यायः)

ब्रह्मब्रह्मशब्दानां जगद्ब्रह्मशब्दः सामानाधिकरण्यात् व्यग्र-
हारः न स्वरूपेक्यनिबन्धनः ; किं तु मिथोभेदे सत्येव मुख्यः स्थितः
इति ध्युतादनमत्र तृतीयेऽध्याये विद्यते । सेव शुभा बुद्धिः प्रार्थ्यते

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगात् वर्णान् अनेकान् निहितार्थो दधाति ।
वि धैति चान्ते विश्वमादो स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १
तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदापस्तत् प्रजापतिः ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सर्वविधकारणत्वं प्रपञ्चयिष्यन् तद्विषयबुद्धिप्रार्थना-
मन्त्रमाह य एक इति । 'अकारो वै सर्वा वाक् । सैषा स्पर्शोऽप्यभिर-
मित्यज्यमाना बह्वी नानाविधा भवति' इति ऐतरेयश्रुतेः, एकः अवर्णः
निहितार्थः अर्थः=परं ब्रह्म स्ववाच्यत्वेन निहितः यस्मिन् तथोक्तः
परमपुरुषार्थमूतब्रह्मवाचकः—'अकारेणोच्यते विष्णुः' इति श्रुतेः—
तादृशः अवर्णः सर्वान् वर्णान् दधाति उत्पादयति । [सः !] विश्वं
कृत्स्नं प्रपञ्चम् अन्तकाले व्येति—अन्तर्भावितव्यर्थोऽयम्—गमयति
नाशयति । स देवः शुभया बुद्ध्या योजयतु । अत्र वाच्यवाचकयोर-
भेदोपचारात् स देव इत्युक्तिः । (१)

तस्य देवस्य सार्वार्थ्यमाह तदेवाग्निरिति । शुक्रं रोचिष्ठम् ।
नक्षत्रमण्डलमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । (२)

प्रथमम् य एक इति । शब्दस्य अपर्ययसानुवृत्त्या ब्रह्मपर्यन्तवाचित्व-
रूपमहिमवशात् सामानाधिकरण्येन निर्देश इति ज्ञापनप्रवृत्तत्वादे-
वोपक्रमे अकारादन्येषां वर्णानामुपगच्छिप्रस्तावः । अत्र एव अवर्ण
इत्यस्य वर्णरहित इत्यर्थवर्णनेन नीलादिवर्णानां ब्राह्मणादिवर्णानां
वोत्पादकत्वपरत्वात् मन्त्रग्याख्यातमानादेयम् । निहितार्थ इत्यर्थपद-
वर्णपदसममिव्याहारबलस्यरसप्रतीतशब्दरूपवर्णत्यागश्च न युक्तः ।
एवं प्रतिपाद्ये ब्राह्मणि अकारवाच्यत्वप्रतिपादनात् अयमध्यायोऽपि
मेव अकारवाच्यं ब्रह्मत्वेन बुबोधयिष्यतीति ध्येयम् । (१)

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत या कुमारी ।
 त्वं जीर्णो दण्डेन यश्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥ ३ ॥
 नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षस्तटिर्भ्रमः ऋतवः समुद्राः ।
 अनादिमत् त्वं विभुत्वेन वर्तसे यतो जातानि भुवनानि विदरा ॥ ४ ॥
 अजामेकां लोहितशुक्लवृष्णां यक्षीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
 अजो होको जुपमाणोऽनु शेते जहत्येनां मुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ ५ ॥

तदेव सार्वभौम्यं सर्वोपनेताह त्वं स्त्रीति । जीर्णः वृद्धस्तन्
 दण्डेन आलम्बनेन यश्चसि सचरसि । अत्यल्पमिदमुच्यते । त्वमेव
 सर्वरूपो जातोऽसीत्यर्थः । (३)

नील इति । नील-हरित-लोहिताक्षमेदभिन्नः पतङ्गः पक्षी
 त्वमेव ; [स्तटिर्भ्रमः १] ऋतवः समुद्राश्च । त्वमेवानादि (१) । यतो
 विधानि भूतानि जातानि, तदपि त्वमेव ; निखिलजगत्कारणमपि त्व-
 मेवेत्यर्थः । नीलपतङ्गाद्यात्मत्वमपि न स्वरूपेण, अपितु व्यापकत्वेनाऽऽत्म-
 त्वादित्येतत् प्रदर्शयति विभुत्वेन वर्तस इति । यनस्त्वं व्याप्य
 आत्मतया वर्तसे, तत् सार्वभौमत्वमित्यर्थः । (४)

'भोक्ता भोग्य प्रेरितारम्भ मत्वा', 'क्षरं मधानमृनाक्षरम्' इति
 पूर्वाभिप्रेक्षितद्विवेकं दर्शयति अजामेकामिति । तेजोबललक्षण-
 विकारगतलोहितशुक्लवृष्णरूपयुक्ता स्वसमानरूपविशिष्टमूनमौनिकसष्टीम्

[अनादिमत्-आदिमद्विषयतया तथा] विभुत्वेनेत्युक्तं व्याप्तिः अचे-
 तने चेतने चेति विस्तरेण साध्यते क्षीरात्मभावनिगूढतमेव म्यामा-
 नाधिस्वरूपमिति विधेयार्थम् अजामित्यादिना लोहितशुक्लवृष्णामिति
 पृथिवीपर्यन्तसमष्टिरूपेण परिणामो विवक्षितः । उपरि व्यष्टिपृष्टिः ।

उत्पत्तिरहिता काञ्चन कश्चिद्विद्वान् उत्पत्तिराहित्येन तत्समान एव सन्
तत्ताहम्बुद्ध्या सेवमान तामनुसृत्य शेते तिष्ठति । अपरो विद्वान् कश्चित्
कालं भुक्त्वा उत्पन्नवैराग्यं त्यजतीत्यर्थः ।

न-वस्मिन्नजामन्त्रे स्वरसत एतावान् अर्थः प्रतीयते — काञ्चित्
छात्री त्रिवर्णां स्वररूपबहुपकाराम् (प्रजाकरीम् ?) एकशृङ्गां प्रीय-
माणोऽनुवर्तते, अन्यः तामुपभुक्त्वा त्यजतीति । कथं भवदुक्तप्रकृति-
रूपार्थग्रहणम् ? यदि चाध्यात्मशास्त्रे लौकिकार्थप्रतिपादनानौचित्यात्
आध्यात्मिकार्थे पर्यवसानं कर्तव्यमिति, तर्हि 'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्रे
वृक्षसुपर्णपिप्पलशब्दैः शरीरजीवकर्मफलानां गौण्या वृत्त्या ग्रहणवत्,
'गौर्नाद्यन्तवनी' इत्यत्र गोशब्देन गौण्या वृत्त्या प्रकृतिग्रहणवत्
इहापि गजाशब्देन गौण्या वृत्त्या प्रकृतिग्रहणं युक्तम्, न तु यौगिकार्थ-
ग्रहणम् । रुद्धिपूर्वकलक्षणाविशेषरूपगौण्यपेक्षया योगदीर्घस्य प्रोद्गात-
धिकरणे स्थितत्वात् । इतरथा, 'प्रैतु होतुश्चमस प्रोद्गातृणाम्' इत्यापि
यौगिकवृत्त्या उद्गातादीनां चतुर्णां ग्रहणं स्यादिति चेन्न —

मुख्यार्थानुपपत्तौ ऽऽ गौणार्थाश्रयणं युज्यते । उपपद्यते चाजा-
शब्दे यौगिकार्थस्य मुख्यस्य ग्रहणम् । न चैव प्रोद्गातृन्यायविरोधः ।
तत्र पाशनायेन बहुत्वाविवक्षा नास्ति, प्रोद्गातृशब्दयौगिकार्थबहुत्वस्य
सम्भवात् । 'अदिति पाशान् प्रमुमोक्तु' इत्यत्र रुद्ध्यर्थस्य वा यौगिकार्थस्य
वा पाशशब्दार्थस्य बन्धनसाधनन्यासम्भवात् बहुत्वाविवक्षा । इह तु तत्-
सम्भवात् नाविशत्येवं (व ?) तदधिकरणस्थितिः । न तु रुद्धिपूर्वकलक्षणा-
पेक्षया योगस्य जघन्यत्वमित्यपि । नन्वेव सुब्रह्मण्यस्यापि गानकारितया

योगार्थत्वात् तस्यापि ग्रहणप्रसङ्ग इति चेन्न—तस्य सदसि स्थित्यभावेन तत्साधारण्याभावात् । मीमांसकैर्कदेशिभि तत्साधारण्यस्याभ्युपेतत्वाच्च ।

ततश्च यौगिकार्थस्य मुख्यस्याजाशब्दार्थस्य समवे परीत्या छागत्व-
रूपेण गौणवृत्त्याश्रयणञ्चायुक्तम् । 'गौरनायन्तवनी' इत्यत्र गोशब्दे
यौगिकार्थात्पूरणात्, 'सर्वकानदुषाम्' इति दोहनस्य गोशब्दरुढ्यर्थ-
ग्रहणनियामकस्य सत्त्वाच्च तत्र तथा, इह तु योगार्थस्त्वर्थे, रुढ्यर्थग्रहण-
नियामकशब्दान्तरसमभिव्याहारमावाच यौगिकार्थ एव प्राप्य ।

किञ्च इह रुढ्यर्थग्रहणे समभिव्याहृतानाम्, 'वही प्रजा सृज-
मानाम्' इत्यादीना सकोच स्यात् । छाग्या प्रकृतिवत् सकलप्रजा-
समृत्त्यासभवात् । सकलप्रजासर्गकरप्रकृत्यामल्यप्रजासर्गकारिच्छागीत्य-
परिकल्पनस्य विच्छित्तविशेषादेतत्त्वात् । न चैवम्, 'आत्मान रथिन
विद्धि' इत्यादौ आत्मशरीरादौ रथिरथत्वादिग्रहणमपि न विच्छित्ति-
विशेषजनक स्यादिति वाच्यम्, तत्र रूप्यरूपन चाधिपदप्रथमप्रत्ययेन,
वहीकार्यनामनीत्युपयुक्ततया च रूप्यमन्तीवियते । प्रकृते तु रूप्यरूपक
व चिपदद्वयाश्रयणात्, 'हृदयोपयोगाभावाच्च न छागत्वपरिकल्पनम् । द्वा
मुपर्णा' इति मन्त्रेऽपि वृथादिश यैर्योगवृत्त्याऽयमर्थः युक्तम् । ममामो

तत्साधारण्यस्याभावादिति । अत्र एव तस्य गानरात्रिमणान्तर्ग-
त वेऽपि गानरात्रिरूपयोगाश्रयत्वमपि नास्तीति भावः । एकदेशि-
भिरिति । मृजभाष्यस्वरस्यमतिननुगते प्राभाकरैरित्यर्थः । ३ ५ ७
श्रोत्राधिकरण इदं द्रष्टव्यम् ।

यौगिकार्थस्य मुख्यत्वेति । अन्यथा, 'वहोऽपि स्यात् रूप्य-
यामा' इत्यादावपि छागस्य द यमपि प्रत्यय पूर्वस्य स्यादिति भावः ।

वत्या अर्थान्तरस्फूर्त्या विच्छित्तिविशेषोऽस्तीत्येतावन्मात्रम् । यदि च न वृक्षादिशब्दैः (व्दे !) यौगिकार्थग्रहणम्, तर्हि, 'गौरनाद्यन्तवती' इतिवदस्तु । प्रकृते तु अजाशब्दे यौगिकार्थस्य स्फुटप्रतीतिः योग एव ग्राह्यः । एतत् सर्वम्, "कलरनोषदेशात्" इति सूत्रभाष्यश्रुत-प्रकाशिकयोः स्पष्टम् । अनेन प्रकृतिस्वरूपं वदन्मुक्तस्वरूपमोक्तम् ।

नन्वजाशब्देन अकार्यत्वप्रतिपादनात् सृजमानामिति कर्तृत्व-ज्ञानचा स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वप्रतीतिः अवग्राह्यमैव प्रकृतिरनेन मन्त्रेणाभिधीयतामिति चेत् — एवमेव समन्वयाध्याये पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते — "चमसवदविशेषात्" । 'अर्वाग्विलधमस ऊर्ध्वपुत्रः तस्मिन् यशो निहितं विधिरूपम्' इति मन्त्रे, 'अर्वाग्विलधमसः' इति ऊर्ध्वविल-तिर्यग्पुत्रप्रसिद्धचमसःयावर्तकस्य शिरसश्चमसत्वप्रत्यायकस्य वाक्यशेषस्य सद्भाववत् इह अस्वतन्त्रप्रकृतिःयावर्तकस्य सांख्याभिमतस्वतन्त्रप्रकृति-प्रतिपादकस्य वाक्यशेषस्याभावेन स्वतन्त्रः प्रकृतिरिदामिधीयत इति निर्णयामंभवात् । ब्रह्मात्मकत्वेऽपि जनिरादित्यम्योपपत्तेः । परतन्त्रेऽपि तद्भादी, 'तद्वति काष्ठम्' इति कर्तृत्वप्रत्ययदर्शनेन तावन्मात्रेण अपर-

योग एव ग्राह्य इति । रूढार्थग्रहणे अजेयं संगमाहविस्थापना या अन्या या । अन्त्ये, एकोऽजो न जुगमाणोऽनुशयीत । आद्ये, तामन्योऽजः, इयं प्राण भुक्तभोगा, तस्मान्माऽस्तु इति जुगप्सया त्यजतीति लोके किं दृष्टम् ? प्रपलेनाजेन मर्यादितुमशक्यता तु त्यजेत् । अतो न रूढार्थान्यथ इत्यप्यशयः ।

परतन्त्रेऽपि तद्भादाविति । श्रुतिलिप्सया परप्रेरणाप्रदादेव हि स तद्वति । तथापि तस्य धृतपारयान्तरव्यापारानधीनस्यापारदालि-

तन्मन्त्रकृतित्वनिश्चयासम्भवात् ।

ननु ब्रह्मात्मकप्रकृतिग्रन्थेऽपि नियामकाभावात् सदेह एव स्यात् । तत्राह, “ज्योतिरूपकमा तु तथा लब्धीयत एके” । ‘अथ यदत परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते’ इत्यादौ ज्योतिश्शब्देन ब्रह्मनिर्देशदर्शनात् इह सूत्रेऽपि ज्योतिश्शब्देन ब्रह्मोच्यते । उपक्रमशब्द कारणत्वार्थकस्सन् आत्मत्वं लक्षयति । मृत्कारणकस्य घटादे मृदात्मकत्वदर्शनात् । तथाच (ततश्च) ज्योतिरूपकमा—ब्रह्मात्मिकेत्यर्थः । ब्रह्मात्मिकैवाजेह मन्त्रे ब्राह्मा । उपक्रमे ‘देवात्मशक्तिं स्वगुणै निरूढाम्’ इति ब्रह्मात्मकाजाया एव प्रतिपादितत्वात् । तैत्तिरीये, ‘अणोरणीयान् महतो महीयान्’ इति ब्रह्म प्रस्तुत्य, ‘सप्त प्राणा प्रभवन्ति तस्मात्’ इति प्राणोपलक्षितसकलप्रपञ्चोत्पत्तिमभिधाय निर्विकारस्य ब्रह्मणोऽपरिणामिनया सकलप्रपञ्चोपादानत्वं न सम्यगीति शङ्कावारणाय पठितत्वास्य मन्त्रस्य ब्रह्मात्मकप्रकृतिपरत्वस्य वक्तव्यं तथा इहापि तथात्वावश्यम्भावाच्च ब्रह्मात्मिकैव प्रकृतिरजामन्तप्रतिपाद्या ।

त्वरूपकर्तृत्वविवक्षा निरावाद्या । तथैवेहापीति भावः ।

उपक्रमे इति । अनेन ज्योति उपक्रमे यस्या, यन्निरूपणा-रम्भविषयीभूत ज्योति ज्योतिरूपग्रन्थं तन्मुखेनैव निरूपितेय प्रकृतिरित्यपि सूत्रार्थवर्णनं सूचितम् । ब्रह्मोपादानकत्वेन ब्रह्मात्मकत्वमिति । ननु यत् यदुपादानकम्, तत् तदन्तर्गमिमिति व्याप्त्यभावात् कथमिदमिति चेत्—ब्रह्मात्मकत्वं नाम तदपृथक्सिद्धत्वमित्यविज्ञाय, मृदात्मको घट इति मृदुपादानके तदात्मकत्वव्यवहारवत् अथ व्यवहार इति बुद्ध्या ज्ञाता अपृथक्सिद्धाधारत्वप्रतिबोधनेन परिहार इति । यद्वा ज्योतिरूपग्रन्थेति पदं ब्रह्मोपादान-

नन्वाकाशादीनां ब्रह्मोपादानकत्वेन ब्रह्मात्मकत्ववत् प्रकृतेरपि
 ब्रह्मोपादानकत्वेन ब्रह्मात्मकत्वस्य वक्तव्यतया अनुत्पन्नायाश्च तस्याः
 ब्रह्मोपादानकत्वासंभवेन ब्रह्मात्मकत्वासंभव इत्याशङ्क्याह, “कल्पनो-
 पदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः” । कल्पनं सृष्टिः । ‘धाता यथा पूर्वमकल्पयत्’
 इति प्रयोगदर्शनात् । ‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्’ इति मायाशब्द
 शब्दितप्रकृतेः ब्रह्मोपादेयपञ्चसृष्टौ हेतुत्वावेदनादित्यर्थः । प्रकृते-
 रब्रह्मात्मकत्वे च तस्याः, ‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्’ इति प्रतिपादित-
 ब्रह्मोपादानतानिर्वाहकत्वाभावात् तस्याः ब्रह्मात्मकत्वं सिद्धम् ।
 अपृथग्विस्तृताधारस्वभावेणाप्यात्मत्वोपपत्त्या अजन्याया अपि प्रकृतेः
 ब्रह्मात्मकत्वं संभवत्येवेति ब्रह्मात्मकत्वमविरुद्धम् । मध्वादिवत् । अत्र
 मधुशब्देन, ‘अमावादित्यो देवमधु’ इति निर्दिष्ट आदित्य उच्यते ।
 आदित्यवदित्यर्थः । यथा आदित्यस्य, ‘नैरोदेता नान्तमेता’ इत्यकार्यतया
 श्रुतस्यैव, ‘य आदित्ये तिष्ठन्’ इत्यादिना ब्रह्मात्मकत्वञ्च, एवमनादेरप्युप-
 पद्यते ब्रह्मात्मकत्वमिति स्थितम् । प्रकृतमनुसराम । (५)

कत्वार्थकं सत् ब्रह्मात्मकत्वलक्षकमित्युक्तम् । अजायमानायाश्च
 प्रकृती ब्रह्मोपादानकत्वाभावात् तन्मुयेत ब्रह्मात्मकत्वमत्र कथमुच्यते
 इति शङ्का । परिहारस्तु—ज्योतिरुपक्रमत्वं नाम ज्योतिरधीनोत्पत्ति-
 कत्वम् । तत् प्रकृतेरक्षतम्, महदादिरूपेण परिणामरूपोत्पत्ति-
 मत्प्रात् । तथाच अजागतं लोहितादिरूपग्रहुप्रजारूपमजनम् अजा-
 मन्त्रोक्तं ब्रह्माधीनमिति सूत्रेण ज्योतिरुपक्रमेति पदेनोच्यते इति ।
 इयञ्च ज्योतिरधीना उत्पत्तिः कारणावस्थायामपि ब्रह्मात्मकत्वं गमय-
 तीति अग्रज्जात्मराजापक्षः सांख्यसंमतः दामितो भवतीति । (५)

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपश्यताते ।
तयोरन्यं पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥ ६ ॥
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

प्रकृतिसम्बन्धाविशेषेऽपि जीवस्य भोक्तृत्वम्, न परमात्मन इत्ये-
तत् दृष्टान्तमुखेन प्रदर्शयति द्वा सुपर्णेति । युज्यन् इति युक्छब्दो गुण
परः । “समानगुणकं सयुक्” इति व्यासार्थैर्विवृतत्वात् । सखायौ
परस्पराविनामृतौ गमनसाधनत्वेन पर्णशब्दितपक्षसदृशज्ञानादिगुणवन्तौ
समानम् एकं वृक्षं वृक्षवत् छेदनाहं शरीरं समाश्रितौ । तयोर्मध्ये एको
जीवः परिपश्यं पिप्पलमश्नन्नश्नत्सदृशं कर्मफलमश्नानि । इतरस्तु परमात्मा
अनश्नन्नैव अपहतपाप्मत्वादिमहामहिमशाली वर्तते इत्यर्थः । अत्र शरीर-
तदाश्रयजीवपरवाचिशब्दनिगारेण दिपयिषाचकवृक्ष—सुपर्णादिशब्दै
वृक्षत्वाद्यध्यवसानलक्षणां रूपकातिशयोक्तिर्विच्छित्तिविशेषायेति केचित् ।
वृक्षादिशब्देन योगवज्ञाच्छरीरादिप्रतीतिः, न तु रूपकातिशयोक्तिरित्यन्ये ।

ममान इति । अनिशया भोग्यमृतया प्रकृत्या मुह्यमानः, ‘परमि-
ध्यानात् तुरोहितम्’ इति सूत्रोक्तन्यायेन तिरोहितपरमात्मशेषत्वज्ञाना-द-
लक्षणस्वरूपस्सन् वृक्षवच्छेदनाहं एकस्मिन् शरीरे जीवः, ‘स्थूलोऽहम्’

वदन्मुक्तचैलक्षप्यमुक्तम् जीवब्रह्मचैलक्षप्यमुच्यते द्वा इति ।
ज्ञानशक्ती पण । शक्तिश्च वदन् कर्मवासनादिरूपा । अश्वत्थफलेति ।
कर्मफलस्य क्षयिण्यात् श्वो न स्थास्यतीति युज्यते अश्वत्थत्वम् ।
तादृशोऽप्यहो स्वादुतावुद्धिर्वदस्य । (६)

अस्य वदस्य, ‘जहात्येना मुक्तभोगाम्’ इत्युक्तावस्थालम्भ-
नार्थमेव स इहाभिचाकशीतीति स द्रष्टव्य इत्युच्यते समान इति ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥
 ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निपेदुः ।
 यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासते ॥ ८ ॥

‘ऋचोऽहम्’ इति तादात्म्यबुद्ध्या पांसूदकवत् तदेकतामापन्नस्सन् तत्सं-
 सर्गकृतानि दुःखान्यनुभवति यदा असौ जीवो निमग्नात् स्वसात् धारक-
 त्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षणं स्वकर्मभिः प्रीतिं परमात्मानम्, अखिल
 जगदीशनलक्षणमस्य महिमानञ्च पश्यति, तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः ।
 केचित्तु-अनीशया अनीशत्वेन असमर्थत्वेन शोचन् स्वोद्धरणसमर्थं स्वये
 पङ्क्तादायनिमग्नं स्वस्मिन् प्रीतिमन्तं तदुद्धरणसामर्थ्यलक्षणमहिमानञ्च दृष्ट्वा
 वीतशोको भवति । तत्समाधिरत्नानुसन्धेयः । “अनीशया प्रकृत्या” इति
 भाष्यमप्यर्थतो व्याख्यानपरम् । न त्वनीशाशब्दार्थतयेति वदन्ति ।

ऋच इति । न क्षतीत्यक्षरम् । तादृशे, ऋचः ऋचल्लब्धोप-
 लक्षितवेदजातस्य परमे व्योमन् परमाकाशे परमतात्पर्यविषये यस्मि-
 न्नक्षरे सर्वे देवाः समाश्रिताः, तत् अक्षरं यो न वेद, सः अधीतेन
 ऋग्वेदादिना किं करिष्यति ? ‘स्याणुरयं भारवाह. (हार.) किलाभूत्
 अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।’, ‘एतद्वै तदक्षरं गार्गि अवि-
 दित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति यजते तपन्त्यते बहूनि वर्षसहस्राणि,

जुष्टमिति । तस्य प्रीतिः अस्य तस्मिन् प्रीतिरूपापन्नदर्शनायत्ता ।
 दर्शनमप्य प्रीतिरूपापन्नता च महिम्नो चेदने निरतिशयैश्वर्यादिना
 सर्वप्रकारानन्दरूपत्वस्य तस्मिन् प्राप्ताद् भवतीति प्रापनार्थं महिमान-
 मित्यधिकमुक्तम् । एतन्मन्त्रद्वयविवरणं मुण्डकेऽपि द्रष्टव्यम् । (७)

ऋचोऽक्षर इति तज्ज्ञानातिरिक्तोपायनिषेधपरं वा वीतशोकव्यं

छन्दोसि यज्ञाः कृतवो व्रतानि भूतं भग्नं यच्च वेदा वदन्ति ।
अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतन् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः ॥ ९ ॥

अन्नघदेवास्य तद् भवति' इति श्रुते । ये च तदक्षरं जानन्ति, ते निरस्त-
प्रतिकूला सुखमाप्तव इत्यर्थः । इमं मन्त्रं विमदेवशब्दितनित्यमूर्वाश्रय-
परमस्थानपरतयापि योजयन्ति ; 'तदक्षरे परमे व्योमन्' इत्यस्य वेदार्थ-
संग्रहे स्थानपरतया योजितत्वात् । (८)

छन्दांसीति । वेद वैदिकमर्थजात मायाप्रेरक परमात्मा
अस्मात् मायाशब्दितात् साधनात् सृजते । अतश्च अपरिणामिनोऽ-
प्युपादानत्वमविरुद्धम् । ननु जीवस्य सृष्ट्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-
तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः । अन्यो जीव तदाश्रितमाया-
मोहित । अतः तस्य मायाप्रेरकत्वाभावात् सृष्ट्वमिति माय । (९)

प्रागुक्तं यत्त देशे सम्यगासिराया संपद्यते, तद्देशप्रदर्शकं वा ।
तथान्न अक्षरपद परमात्मपरं वा स्थानपरं वा । (८)

किमृचा स्मरिष्यतीति ऋगादिवैयर्थ्यं वर्णिते, किमर्थं तस्य
स्थितिस्त्वित्याशङ्का प्राप्ता ; तन्नोच्यते छन्दांसीति । सर्वं निरोधार्थमेव,
बन्धनार्थमेवेति भावः । अस्मादित्यस्योपादानपरत्वं पञ्चमीस्वार-
स्यादवगम्यते । उपादानाच्च प्रकृतिं प्राक् भजाम् अनीशयेति
स्त्रीलिङ्गनिर्दिष्टा । अथापि सामान्ये नपुंसकमिहेति सूचयति
साधनादिति । ननु ईश उपादानभूतः अस्मादिति गृह्यताम् । न
च तर्हि मायीति निर्दिष्टः तस्मादन्यः प्रसज्येदिति वाच्यम्—तथासति
तस्मिन् मायया संनिरुद्ध इति प्रयोगस्यारस्यात् तच्छब्दमायाशब्दार्थ-
योऽपि मेदादयमभावादिति चेन्न—तस्मिन्निति ईशग्रहणे तत्र सनि-
रुद्धत्ववर्णनायोगात् । एव वाऽस्तु—अस्मादिति पूर्वोक्तमहिमार्थकम् ।
महिमबलात् मायी विद्वत् सृजति । महिम्नि च जीवो निरुद्धः

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥
ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निपेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासते ॥ ८

‘कृशोऽहम्’ इति तादात्म्यबुद्ध्या पांसूदकवत् तदेकतामापन्नस्सन् तत्सं-
सर्गकृतानि दुःखान्यनुभवति । यदा असौ जीवो निमग्नात् स्वप्नात् धारक-
त्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षणं स्वकर्मभिः प्रीतं परमात्मानम्, अखिल
जगदीशनलक्षणमस्य महिमानञ्च पश्यति, तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः ।
केचित्तु-अनीशया अनीशत्वेन असमर्थत्वेन शोचन् स्वोद्धरणसमर्थं स्वयं
पद्मादावनिमग्ने स्वस्मिन् प्रीतिमन्तं तदुद्धरणसामर्थ्यलक्षणमहिमानञ्च दृष्ट्वा
वीतशोको भवति । तत्समाधिरत्नानुसन्धेयः । “अनीशया प्रकृत्या” इति
भाष्यमप्यर्थतो व्याख्यानपरम् । न त्वनीशाशब्दार्थनयेति वदन्ति ।

ऋच इति । न क्षस्तीत्यक्षरम् । तादृशो, ऋचा ऋचच्छब्दोप-
लक्षितवेदजातस्य परमे व्योमन् परमाकाशे परमतात्पर्यविषये यस्मि-
न्क्षरे सर्वे देवाः समाश्रिताः, तत् अक्षरं यो न वेद, सः अधीतेन
ऋग्वेदादिना किं करिष्यति ? ‘स्याणुरयं भारवाह (हार) किलाभूत्
अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।’, ‘एतद्वै तदक्षरं गार्गि अवि-
दित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि,

जुष्टमिति । तस्य प्रीतिः अम्य नस्मिन् प्रीतिरूपापन्नदर्शनायत्ता ।
दर्शनस्य प्रीतिरूपापन्नता च महिम्नो वेदने निरतिशयेभ्यर्थादिना
सर्वप्रकारानन्दरूपत्वस्य तस्मिन् प्राप्ताद् भवतीति ज्ञापनार्थं महिमान-
मित्यधिरमुक्तम् । एतन्मन्त्रद्वयविवरणं मुण्डकेऽपि द्रष्टव्यम् । (७)

ऋचोऽक्षर इति तज्ज्ञानातिरिक्तोपायनिषेधपरं वा वीतशोकत्वं

छन्दांसि यज्ञा क्रतवो व्रतानि भूत भव्य यच्च वेदा वदन्ति ।
अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सनिरुद्ध ॥ ९ ॥

अ न्यदेवास्य तद् भवति' इति श्रुते । ये च तदक्षर जानन्ति, ते निरस्त
प्रतिकूला सुखभासन इत्यर्थः । इमं मन्त्रं विश्वदेवशब्दितनित्यमूर्याश्रय
परमस्थानपरतयापि योजयति, 'तदक्षरे परमे व्योमन्' इत्यस्य वेदार्थ
संग्रहे स्थानपरतया योजितत्वात् । (८)

छन्दांसीति । वेद वैदिकमर्थजात माथाप्रेरक परमात्मा
अस्मात् मायाशब्दितात् साधनात् सृजते । अतश्च अपरिणामिनोऽ
प्युपादानत्वमविरुद्धम् । ननु जीवस्य स्रष्टृत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह
तस्मिंश्चान्यो मायया सनिरुद्धः । अन्यो जीव तदाश्रितमाया
मोहितः । अतः तस्य मायाप्रकृत्यभावाच्च स्रष्टृत्वमिति भावः । (९)

आगुक्तं यत्र देशे सम्यगास्तिकाया सपद्यते, तद्देशप्रदर्शकं वा ।
तथाच अक्षरपदं परमात्मपरं वा स्थानपरं वा । (८)

किमुवा कस्मिंसीति ऋगादिवयस्य वर्णिते, किमर्थं तस्य
स्थितिस्त्वित्याशङ्का प्राप्ता तत्रोच्यते छन्दांसीति । सप्त निरोधाधमेय,
वधनाधमेवेति भावः । अस्मादित्यस्योपादानपरत्वं पञ्चमीस्वार-
स्यादवगम्यते । उपादानञ्च प्रकृतिं प्राक् अज्ञाम् अनीशयेति
स्त्रीलिङ्गनिर्दिष्टा । अथापि सामान्ये नपुंसकमिहेति सूत्रयनि
साधनादिति । ननु ईश एवोपादानभूत अस्मादिति गृह्यताम् । न
च तर्हि मायीति निदिष्टं तस्यादयं प्रसजेदिति वाच्यम्—तथासति
तस्मिन् मायया सनिरुद्ध इति प्रयोगस्वारस्यात् तच्छब्दमायाशब्दाथ
योरपि भेदादयम्भावादिति चेन्न—तस्मिन्निति ईशग्रहणे नत्र सनि
रुद्धत्ववर्णनायोगात् । एव वाऽस्तु—अस्मादिति पूर्वोक्तमहिमा ईशम् ।
महिमबलात् मायी विश्वं सृजति । महिम्नि च जीवो निरुद्धः

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यभीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥
ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासते ॥ ८ ॥

‘कृशोऽहम्’ इति तादात्म्यबुद्ध्या पांसूदकवत् तदेकतामापन्नसन् तत्सं-
सर्गकृतानि दुःखान्यनुभवति । यदा असौ जीवो निमग्नात् स्वस्मात् धारक-
त्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षणं स्वकर्मभिः प्रीतं परमात्मानम्, अखिल
जगदीशनलक्षणमस्य महिमानञ्च पश्यति, तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः ।
केचित्तु-अनीशया अनीशत्वेन असमर्थत्वेन शोचन् स्रोद्धरणसमर्थं स्वयं
पङ्कादावनिमग्नं त्वस्मिन् प्रीतिमन्तं तदुद्धरणसामर्थ्यलक्षणमहिमानञ्च दृष्ट्वा
वीतशोको भवति । तत्समाधिरत्नानुसन्धेयः । “अनीशया प्रकृत्या” इति
भाष्यमप्यर्थतो व्याख्यानपरम् । न स्वनीशाशब्दार्थतयेति वदन्ति ।

ऋच इति । न क्षरतीत्यक्षरम् । तादृशे, ऋचः ऋचच्छब्दोप-
लक्षितवेदजातस्य परमे व्योमन् परमाकाशे परमतात्पर्यविषये यस्मि-
न्क्षरे सर्वे देवाः समाश्रिताः, तत् अक्षरं यो न वेद, सः अधीतेन
ऋग्वेदादिना किं करिष्यति ? ‘स्याणुरयं भारवाह (हारः) किलामृत-
अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।’, ‘एतद्धै तदक्षरं गार्गि अवि-
दित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि,

जुष्टमिति । तस्य प्रीतिः अस्य तस्मिन् प्रीतिरूपापन्नदर्शनायत्ता ।
दर्शनस्य प्रीतिरूपापन्नता च महिम्नो वेदने निरनिशयैश्वर्यादिना
सर्वप्रकारानन्दरूपत्वस्य तस्मिन् ज्ञानाद् भवतीति ज्ञापनार्थं महिमान-
मित्यधिकमुक्तम् । एतन्मन्त्रद्वयविचरणं मुण्डकेऽपि द्रष्टव्यम् । (७)

ऋचोक्षर इति तज्ज्ञानातिरिक्तोपायनिषेधपरं चा वीतशोभन्वं

छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो प्रवृत्तानि भूतं भयं यच्च वेदा घदन्ति ।
अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः ॥ ९ ॥

अन्तर्देवास्तु तद् भवति' इति श्रुतेः । ये च तदक्षरं जानन्ति, ते निरस्त-
प्रविकृताः सुखमाप्तव इत्यर्थः । इमं मन्त्रं विश्वदेवशब्दितनित्यमूर्पाश्रय-
परमस्थानवरतयापि योजयन्ति ; 'तदक्षरे परमे व्योमन्' इत्यस्य वेदार्थ-
संग्रहे स्थानवरतया योजितत्वात् । (८)

छन्दांसीति । चेदं वैदिकमर्थज्ञातं मायाप्रेरकः परमात्मा
अस्मात् मायाशब्दितात् साधनात् सृजते । अतश्च अपरिणामिनोऽ-
प्युपादानरूपविरुद्धम् । ननु जीवस्य सृष्टृत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-
तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः । अन्यो जीवः तदाश्रितमाया-
मोहितः । अतः तस्य मायाप्रेरकत्वाभावाच्च सृष्टृत्वमिति भावः । (९)

प्रागुक्तं यत्तु देशे सङ्गमास्तिकायां संपद्यते, तद्देशाप्रदर्शकं या ।
तथाच अक्षरपदं परमात्मपरं वा स्थानपरं वा । (८)

किमुच्चा कल्पितमिति श्रुतादिवैयर्थ्यं घर्जिते, किमर्थं तस्य
स्थितिगिन्याशङ्का प्राप्ता । तत्रोच्यते छन्दांसीति । सर्वं निरोधार्थमेव,
बन्धनार्थमेवेति भावः । अस्मादित्यस्योपादानपरत्वं पञ्चमीत्याह-
म्यादयमभ्यते । उपादनाच्च प्रवृत्तिः प्राक् भजाम् अनीशयेति
श्रीलिङ्गनिर्दिष्टा । यथापि सामान्ये नपुंसकमिहेति सूचयति
साधनादिति । ननु ईश एवोपादानभूतः अस्मादिनि गृह्यताम् । न
च तर्हि मायीति निर्दिष्टः तस्मादन्यः प्रसज्येदिति वाच्यम्—तथासति
तस्मात् मायया संनिरुद्ध इति प्रयोगस्यारम्भान् तच्छब्दमायाशब्दार्थ-
योगपि भेदादयमस्मादादिनि चेन्न—तस्मादिनि ईशग्रहणे तत्र संनि-
रुद्धत्वप्रमाणनायोगान् । एवं याऽस्तु—अस्मादिनि पूज्योक्तमदिमार्थकम् ।
महिम्नयत्नात् मायी विदुः सृजति । महिम्नि च जीवो निरुद्धः

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तै सर्वैर्मिदं जगत् ॥ १० ॥

माया नाम का ? तत्परेकश्च क इत्यत्राह मायां स्त्विति । त्रिगुणात्मिकां प्रकृतिं विचित्रार्थसर्गहेतुतया मायाशब्दितां विद्यात् । माया(मायायाः) प्रेरकस्तु महेश्वर इति विद्यादित्यर्थः । न च महेश्वरशब्दो देवतान्तरवाचक इति शङ्क्यम् — तैत्तिरीयके, 'यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिर्लीनस्य यः परः स महेश्वरः' इति अकारवाच्यस्यैव नारायणस्य महेश्वरशब्दार्थत्वाभिधानादिति द्रष्टव्यम् । तस्यापृथग्विस्तृविशेषणतया तदंशमूर्तैर्जीवैः सर्वमचेतनं व्याप्तमित्यर्थः । ततश्च जगदन्तर्गताः तदपृथग्विस्तृविशेषणतया तदंशमृता इत्यर्थः ॥ १० ॥

कुण्ठितप्रवृत्तिः ; तद्वेदनाद् व्याचर्तित इति यावत् । यद्वा, पूर्वं पश्यति, चेद इत्युक्तं चेदनम् अस्मादित्युच्यते । चेदनादेतोः = तदर्थमेव मायी खजते । अयं तु मायापरवशः ऋणादिदर्शितरूपादिजन्याहारा-स्थिरजगद्देववर्षनिमग्नो चेदने निरुद्धगतिरित्येवम् । पूर्वाधोक्त-च्छन्दोपशादिकर्माधीनत्वं वा 'अस्मात्', 'तस्मिन्' इति विवक्ष्येत । वस्तुनः भाष्योक्तमेव श्रीभाष्यानुरोधि (१.४.१) । (९)

या प्राक् अजा उक्ता सैव माया, यश्च प्रागुक्त ईशः स एव मायीत्युच्यते अन्यत्र भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थम् मायामिति । त्रिगुणात्मिकेति । पूर्वं लोहितशुक्लरूपामित्यनेन सत्परजस्तमोमयवस्यापि कथन-संभवात्, 'देवान्महाक्तिं सगुणैर्निर्दृढाम्,' 'देवी एषा गुणमयी मम माया' इति धुनिस्सुत्यनुमाराच्छेदम् । अत्राप्यध्याये, 'य एकोऽ-वर्णः-विद्यमादौ स देवः' इति अस्मरवाच्यं देयं प्रस्तुत्य तत्संगन्धिनी माया मम मायेति [गीतायां] गार्थश्च भगवान् अत्र महेश्वरशब्दस्य स्वार्थकत्वं गमयन् तैत्तिरीयसंवादं द्रष्टव्यम् । (१०)

यो योनि यो(नियों)निमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं सञ्च वि चैति सर्वम् ।
तमीशानं वरदं देवमीड्यं निवार्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ ११ ॥

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विभ्याधिपो(को?) रदो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १२ ॥

यो योनिमिति । योनिशब्देन जगद्योनिभूता प्रकृतिरुच्यते
इति व्यामार्थ्यव्याख्यातम् । न च तथासति तस्या एकत्वात् वीप्सा-
नुपपत्तिरिति शङ्क्यम् — महदादीनामपि पञ्चभूतात्मकजगद्योनित्वेन
वीप्सोपपत्तेः । ततश्च जगद्योनिभूतान् प्रकृतिमहदादीन् योऽधितिष्ठति,
यस्मिन् विधमेनत् उत्पत्तिकाले विषदादिरूपेण व्येति वैविध्यमेति ;
मंहारकाले च समेति ऐक्य गच्छति । तारुशमाश्रिताभीष्टदायिनं तम्
एवं दर्शनसमानज्ञानेन विषयीकृत्य रागद्वेषादिप्रागभावासहकृतत्वलक्षणा-
त्यन्तिकत्वोपेता श्रुत्यादिसिद्धा सर्वानर्थशान्तिमाप्नोतीत्यर्थः । 'यस्मिन्निदं
सञ्च वि चैति सर्वम्' इति प्रतिपाद्यमानमुपादानत्वं निर्विकारस्याऽऽत्मनः
कथमिति शङ्कावारणाय, 'योनिं योनिमधितिष्ठति' इति प्रकृत्यादिशरीर
कत्वादुपपद्यत इति शिष्यानुग्रहार्थं पुन पुन कथनमिति द्रष्टव्यम् । (११)

तज्ज्ञाने तदनुग्रह एव कारणमिति तं प्रार्थयते यो देवाना-

अस्मान्मायी सृजते इति निमित्तकारणत्वं ब्रह्मणोऽवगमितम् ;
उपादानत्वमपि तस्यैवेत्युच्यते यो योनिमिति । वीप्सोपपत्तेरिति ।
'अष्टौ प्रवृत्तयः' इति प्रकृतित्वं तेषामपि हि प्रसिद्धमिति । टीकायां
योनिमित्येकपदमात्रव्याख्यानम्, 'यो योनिर्योनिम्' इति पाठानुरोधेनै-
त्यपि सुवचम् । तदा योनिमिति ब्रह्मविशेषणम् । (१२)

अद्वारकसमष्टिकारणस्य व्यष्टिहेतुत्वं हिरण्यगर्भद्वारकं प्रमाणा-
न्तरप्रसिद्धमनूय बुद्धिप्रार्थना क्रियते यो देवानामिति । उक्तरीत्या

यो देवानामधिपो यस्मिन् लोका अधिष्ठिताः ।

य ईदो अस्य द्विपदश्चतुष्पद- कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।

विश्वस्यैक परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १४ ॥

मिति । यो [देवानां] जायमानं हिरण्यगर्भम्, 'असौ अपतिहतजानादि-
युक्तस्स्यात्' इति सानुग्रहमैक्षत । स मा वीक्षतामिति भावः । (१२)

यो देवानामधिप इति । सर्वचिदचित्प्रपञ्चशेषिणे सर्वाधार-
भूताय सकलनियन्त्रे तस्मै परमात्मने पुरोडाशादिहविषा पूजा कुर्वीमही-
त्यर्थः । यज्ञादिभिः तदागधनं तदुपासनद्वारा तत्प्राप्तिसाधनमिति भावः ॥

सूक्ष्मातिसूक्ष्ममिति । सूक्ष्मवस्तुष्वप्यन्तः प्रवेशयोग्यं कार्यं
ब्रह्माण्डमध्ये हिरण्यगर्भप्रजापत्याद्यनेकरूपेणावस्थाय विश्वस्रष्टारं सर्वा-
न्यर्थोमित्वेऽप्यनवद्यमद्वितीयं परमात्मानं ज्ञात्वा मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १४

देवादिसर्वनिमित्तोपादानभूतः हिरण्यगर्भमुत्पाद्यानुगृह्णाति । तेन न
निमित्तमात्रं भवति । अत्रापि रुद्रत्वं न विधेयम्, अनुयादान्तगतत्वात् ।

ननु निष्कामकर्मकरणात् बुद्धिः शुभा जायते । कर्माणि च
नानादेवनाप्रीत्यर्थानि । तत् कथं 'स नो देवः' इत्यादि इत्यत्र, सर्वान्
देवान् प्रत्यपि तस्यान्तरात्मत्वात् स एव सर्वकर्मसमाराध्य इति
ज्ञाप्यते यो देवानामधिप इति । अत्र शेषित्वाधारत्वनियन्त्ररूप-
त्वं यमपि आत्मव्ययोजकमुदितम् । कस्मै इति तस्मै इत्यत्र पर्यग्र-
सन्नम् । तं विना अन्यस्मै कस्मै हविषा कर्म कुर्याम्, तस्मै एकस्मै
कस्मैचित् सर्वदेवात्मने कुर्यामित्यर्थः । एवञ्च देवानां काम्यकर्म-
साध्यत्वेऽपि निष्कामकर्माराध्यत्वं न भवतीति अत्र सूचितम् । (१३)

सर्वान्तर्यामित्वेऽप्यनवद्यममित्यनुसंधायते सूक्ष्मेति । (१४)

स एव काले भुवनस्य गोप्ता विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः ।
यस्मिन् युक्ता ब्रह्मरूपो देवताश्च तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपार्श्वोच्छिन्नन्ति ॥
घृतात् परमण्डमिमांसितसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपार्श्वः ॥ १६ ॥
एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिहितो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १७ ॥

स एव काल इति । ब्रह्मविदो मुनयो देवताश्च यत्र मनो
योजयन्ति, स एव परमात्मा कर्मपरिष्कारकालविशेषे जगतः गोप्ता
संसारमोचक ; कुतः ? विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः । सर्वशेषित्वात्
सर्वान्तर्यामिरवाच्चेत्यर्थः । शेषशेषिभावशरीरात्मभावसमन्वयसत्त्वात्
तादृशस्य शक्तस्य मोचकत्वौचित्यादिति भावः । तमेवमिति । अग्नेनाऽऽ-
कारेण तं जानन् दर्शनसमानाकारज्ञानेन विषयीकृत्यन् मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥

घृतादिति । यथा घृतस्य साराशः सूक्ष्मः क्षीरव्यापी, एवं
सर्वत्र सूक्ष्मतया दुर्ज्ञानतया, व्याप्य वर्तमानत्वेऽप्यनवद्यतया मङ्गलमूर्तं
ज्ञात्वा मुक्तो भवतीत्यर्थः । (१६)

एष देव इति । विश्वं कर्म—क्रियत इति कर्म—कार्यं यस्य
स तथोक्तः । जगत्कर्तृत्वार्थः । इतरत् उक्तार्थम् । (१७)

घृतात् परमिति । क्षीरदध्यादौ सूक्ष्मं सत् व्याप्तमेव मण्डं
भूया घृतं भवति । अतो 'घृतात् परम्' इति क्षीरादिव्यापनक्षमात्
घृतपरिणामादप्युत्पृष्टा पूर्वास्थोच्यते । (१६)

अन्यदुक्तार्थमिति । तृतीये त्रयोदशमन्त्रे इति शेषः । (१७)
एवं बहुभिर्मन्त्रैः तज्ज्ञानस्यैवामृतत्वहेतुत्वमुपवर्ण्य संध्योपास्ति-

यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः ।
तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं ब्रह्मा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥ १८ ॥

गायत्रीप्रतिपाद्यत्वमपि तस्यैवेत्याह यदा तम इति । यस्मिन्
काले सदमच्छब्दितमूर्तामूर्तप्रपञ्चं दिवारात्रविभागश्चान्तरेण तमोमात-
मवस्थितम्, तस्मिन् काले, ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे स्यावरजक्रमे ।
[आभूतसंग्रहं प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान् ।] एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स तु
नारायणः प्रभुः' इत्युक्तरीत्या ज्ञानसंकोचलक्षणाशुभमन्तरेण केवलं
शुभतयाऽवस्थितम्; तदेव क्षरणशून्यं वस्तु; सवितृमण्डलमध्यवर्ति;

प्रभृतिसर्वकर्माराध्यत्वात् तस्य, तस्य प्रीतस्य शुभबुद्धिप्रेरकत्वं
प्रागुक्तं युक्तमिति निगम्यते यदेति । 'यदा तमः' इत्यत्र नञः अभावात्
न प्रलये तमोनिषेधः । अत इदं तमः प्रागुक्ता मायेति ज्ञायते ।
स्पष्टमिदं सुखाले । मूर्तामूर्तग्राहणे बृहदारण्यकगते सदिति तेजोयन्त्र-
रूपं मूर्तं गृहीत्या तदन्यस्य वायोरन्तरिक्षस्य चामूर्तत्वमुक्तम् ।
तद्वानुसंधापयति मूर्तामूर्तंति । यदेत्यस्य तदिति प्रतिसंग्रन्धि । अत्र,
यदा तमः, तदा दिवारात्रादिकं विना केवलः शिरः स्थित इत्यर्थस्य
वर्णनीयत्वेऽपि यच्छब्दघटितवाक्ये न दिवेत्याद्यंशार्थघटनं भाष्ये
कृतं तमदशब्देन स्थूलावस्थारहितस्य तमस एव ग्राह्यप्रज्ञापनाय ।
न दिवेत्यादिना जडप्रपञ्चस्य तदा निषेधस्तु जीवप्रपञ्चस्यापि तदा
निषेधार्थं शिर एव केवल इति । शिरः केवलः स्थितः; अशिरः
दुःखान्तातो व्यष्टिजीवप्रपञ्चो नास्तीत्यर्थः । अस्य वाक्यस्य
शिरसद्भावविधो न तात्पर्यम्; किंतु विरक्षितनिषेधे । एवमारम्भतरे
वाक्यस्य तदर्थविधानपरत्वात् । अत्र च यः शिरः प्रमाणान्तरतः
प्रलयस्थिततयाऽवधारितः, स इह ब्राह्मः । स च प्राक्, 'सर्वव्यापी
न भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिरः' इत्यादिना अनुवादरूपेण यदु-

नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्च न मध्ये परिजग्रमन् ।

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद् यश ॥ १९ ॥

चरणीय भजनीयश्च तदेव । तस्मादेव हेतोः सृष्टिकाले प्रजानां संकु-
चिनजानस्य नित्यस्य प्रसरणमिति भावः । प्रज्ञा च तस्मादित्यनेन,
'धियो यो न प्रचोदयात्' इत्यशप्रतिपाद्यत्वमपि तस्मैत्युक्तं भवति ॥

नैनमिति । ऊर्ध्वस्याध्वादिस्वरूपा, अधादितिर्धर्मरूपा, तदु-
भयरित्शगमनुपादिरूपनया स तमध्येन कोऽपि जनः परितः सम्यक्
समन्तात् न जग्रमत् नामदात् । यद्वा ऊर्ध्वदेशादिषु न कोऽपि
ज्ञातवान् । तस्य विभुत्वादिनि भावः । यस्य महद्यश इति नाम—
यस्यपरिच्छिन्नकीर्तिं प्रसिद्धं, तस्य सदृशं किमपि वस्तु नास्तीत्यर्थः ॥

एतत् शिवशब्देनैव भवत्यत्र महदात्मा य उक्तः स एव केवल-
शिवः प्रसिद्धशिवविश्वरूपः अखण्डपाप्माशिवः, साक्ष्यतक्षिणो
तुल्यमानः इति न पूर्णसद्भक्तिसमाधायिना देवतान्तर्ग्रहणप्रसक्ति-
रिहापीति ध्येयम् । एतच्च केवलपदमपि स्वार्थरहम् । तत् केवल-
शिवम् । नपुंसकनिश्चयः साधित्या तच्छब्दाद्यप्रसङ्गस्य बुद्धि-
म्यन्वात् । तत् सवितुः सवितुस्सन्धिः । तद्विपरणम्, सवितुर्मण्डल-
मध्यगतीति । 'धियो यो न प्रचोदयात्' इत्यत्र बुद्धिगवच्छेदस्य
सवितुः साक्षात्पर्यपरत्वेऽपि न तस्यैव धीरेत्यत्र विरक्षितम्,
किन्तु तदन्तर्वेतनं परमात्मन इति साधनाय, प्रज्ञा च तस्मादिति ।
पुराणी अनादिर्नित्या, 'अविनाशी चा रे त्यमात्मा अनुच्छिन्नचित्तिधर्मा'
इति धर्मभूतज्ञानस्य नित्यं गच्छते । तादृशी प्रज्ञा तस्मात् परमात्मन
एव हेतोः—तदनुग्रहादवेति यावत्—प्रज्ञा प्रसरणं विशासम्
असम्प्राप्तिशेषं प्राप्नोतीति ।

(१८)

स्वरूपतो गुणतश्चापरिच्छिन्नमुच्यते नैनमिति ।

(१९)

न संदशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २० ॥

अजात इत्येवं कश्चिद्भीतिः प्रपद्यते ।

रुद्र यत् ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ॥ २१ ॥

.....(२०)

अजात इति । हे संसाररुद्रावक ! त्वम् । अजातः जननादि-
लक्षणसंसारहीन इति मत्वा कश्चित् पुरुषापशदोऽहं दाक्षिण्यशालि 'उदग्र
पीनांसविलम्बिकुण्डलालकावलीचन्द्रुरकम्बुकन्धरम्, प्रबुद्धमुग्धाम्बुज
चारुलोचने सविभ्रमम्रलतमुज्ज्वलाघरम्, शुचिसितं कोमलगण्डमुल्लसं
ललाटपर्यन्तविलम्बितालकं' मुखे प्रपद्यते प्रपद्ये=ध्यायामि । प्रपद्यत

विग्रहतः स्वरूपतश्चाचाक्षुषत्वमुच्यते न संदश इति । एतद्व्या-
ख्यानमिह न लक्ष्यते ; कठोपनिषदि (६.९.) द्रष्टव्यम् । (२०)

ध्यानस्थैवं मोक्षसाधनत्वाद्यगमात् ध्यानं कुर्वन् फलमर्थयते
अजात इति । जन्मप्रबन्धरूपसंसाराद् भीतः जन्मरहितं भगवन्तं
प्रपद्ये, तत्कृतनुपेन जन्मराहित्यरूपसाधर्म्यसंपत्त्यै इति भावः ।
स्वस्य, अहमित्यनिर्दिश्य कश्चिदिति निर्देशः नैल्यानुसंधानेन अनहङ्का-
रस्य चिन्तयस्याऽऽधिष्करणाय ; तदाह पुरुषापशद इति । एवमपि
तेन मामिति वक्ष्यमाणानुसारेण कश्चिदहं प्रपद्ये इत्युक्तावपि नैच्य-
लाभात्, कश्चिदित्यनेन स्वान्यस्य ग्रहणं मा भूदिति कश्चिदहमित्येव
वक्तुमुचितमित्याशयेन पुरुषव्यत्ययदृष्टान्दस इत्युक्तम् । मुपस्य रक्षण-
साधनत्वकथनं न स्वरसम् । तदपेक्षया प्रपद्यत इति पदलुधातोः
गत्यर्थेऽन्य ध्यानार्थकत्वं युक्तमिति मुख्यस्य तत्कर्मत्वाविवक्षया तृतीय-
पादस्य पूर्वाधिऽन्वयः स्वीकृतः । अतश्च यदित्यस्य यस्मादिति, तेनैत्यस्य

मा नस्तोके मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
धीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदसि त्वा हवामहे ॥ २२
इति श्वेताश्वतरोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति पुरुषव्यत्ययः छान्दसः । तेन ध्यानेन मा नित्यं पाहि निरस्त-
संसारं कुर्वित्यर्थः । स्तनन्धयमजाया अवतरणमुखमूतस्तनवत् अवतरण-
मुखमूतं चरणारविन्दं प्रपद्य इति वाऽर्थः । (२१)

मा नस्तोक इति । अपत्यपुत्रायुर्गवाधादिप्रवणतया मा मा
हिंसी । 'रिष हिंसायाम्' इति धातुः । हे संसाररुद्रावक ! त्वम्
असादणचारेण भामितः कुपितस्सन् वीर्ययुक्तान् ज्ञानवैराग्यादीन्
मोक्षौषयिकान् मा वधीः मा हिंसीः । त्वत्पूजोपकरणपुरोडाशादि-
लक्षणहविरादियुक्ताः सन्तः त्वा सदसि हवामहे आराधयाम । इदि-
त्यवधारणे । त्वामेवेत्यर्थः । (२२)

इति चतुर्थाध्यायप्रकाशिका ।

वार्थ इष्टः । पूर्णध्यानासमर्थस्य अवयवध्यानमप्यलानिति मुखमि-
त्युक्तम् । (२१)

भक्तिनिष्पत्तये परिकरान् अपेक्षमाणस्य पुंसः काम्यकर्मा-
ध्योऽपि भवति स इति बोध्यते मेति । पूर्वार्धे प्रतिमादण्डं रीरिष
इति स्वभ्यते । 'सदमित् त्वा' इति पाठे सदमित्यस्य सदेत्यर्थः ।
सदसीत्येव वा । त्वा हवामहे इत्यनेन काम्यस्यापि भगवदाराध-
नत्वेन करणमुचितमिति ज्ञाप्यतेः अन्येऽपि भक्तानामाराध्येषु देवेषु
भगवन्ष्टेयन्वधियः सत्त्वात् । (२२)

अथ पञ्चमोऽध्यायः

ननु अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसंधानरूपतया ब्रह्मोपासनस्य जीव-

अथ पञ्चमोऽध्याय ॥

द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे अनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्त गूढे ।

क्षर त्वविद्या ह्यमृत तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्य ॥ १ ॥

पुनरपि ब्रह्ममाहात्म्य (तादात्म्य) चिदचिद्विवेकश्च प्रपञ्चयति । द्वे अक्षरे इति । ब्रह्मपरे ब्रह्माराधनरूपे अनन्ते असंख्यातव्यक्तिके नित्या नित्यफलसाधनतया [क्षरामृतशब्दिते] विद्याविद्याशब्दिते(तः) ज्ञान कर्मरूपे[द्वेः] यत्त अक्षरे आत्मनि गूढे दुर्मोचतया लभे, [सोऽन्यः । यस्तु द्वे ईशतेः] सोऽप्यन्य । आभ्या समाराध्यमान तत्फलप्रदश्चान्य इत्यर्थः ।

ब्रह्मैक्यमेष्टव्यमिति भ्रमापनुत्तये बृहदारण्यकादौ देवानामृष्यादी-
नाञ्चोक्तम् अहं ब्रह्मास्मीत्युपासनमपि जीवमिन्द्रजित्प्रोपासनमेवेति
ससूर्य ब्रह्मणो महारम्, जीवस्यात्यन्त तर्कलक्षण्यञ्चाणुवादिरूप
निरूपयितु पञ्चमोऽध्याय आरभ्यते । तमन्तारयति पुनरपीति ।
अक्षरे इत्येतत् द्वे इत्येतत्समानाधिकरणं न भवति । 'ह्यभिधाक्षर-
द्वयाभावात् । 'क्षर प्रधानममृताक्षर हर' इति प्रागुक्तरीत्या
क्षरामृतशब्दाभ्या प्रकृतिपुरुषयोर्ब्रह्मेण विद्याविद्याशब्दयोरपि ज्ञान
स्वरूपजडामरनिस्तचिदचिपरत्ववर्णनसमयेऽपि द्वे अक्षरे इति हि
न तद्ब्रह्मणर्संभन । क्षरत्वेन वर्णेनावसर एव प्रवृत्तेरक्षरत्वमथनानी-
चित्यात् । अत अन्यथा व्याकुर्वन् पूर्वाधं जीवपरम्, उत्तरार्धञ्च
ब्रह्मपरमाह द्वे इति । अक्षरे इति सप्तम्यन्त जीवपर यत्नेत्येत समा-
नाधिकरणम् । विद्याविद्यापदे ज्ञानकर्मपरे । पूर्वाधऽपि जीवपरतया
सोऽन्य इत्यस्योत्तरार्धगनस्यापकर्षं स्वरससिद्ध इत्यभिसंधायाह
ब्रह्माराधनेत्यादि । गूढे निहिते इत्यस्य विवरणं दुर्मोचतया लभे इति ।
एव यन्त्रद्वयस्यार्थमेवे तुल्यद्वयस्यम् । अस्तु वा द्वयमपि
ब्रह्मपरम् अक्षरञ्च ब्रह्मैवेत्येव भाष्याशय इति । (१)

यो योनि योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ।
 ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च पश्येत् ॥ २ ॥
 एकेकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन् क्षेत्रे संहस्त्येव देवः ।
 भूयस्सृष्ट्वा पतयस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥

यो योनिमिति । सर्वाणि समष्टि-व्यष्टिरूपाणि तत्तद्योनीश्च
 सर्वा योऽधितिष्ठति, यस्तु अग्रे सृष्टिपूर्वसमये प्रसूतं कपिलं ज्ञानादि-
 युक्तं विभर्ति कृशवान्, जायमानदशायाश्च सानुग्रहमैश्वर्यं, सोऽप्यन्य
 इति पूर्वेण संबन्धः । (२)

एकैकमिति । यस्मिन् क्षेत्रे प्रकृतिरूपे जालवद् बन्धकं महादि-
 कार्यवर्गं विविधतया कुर्वन् पुनश्च सहरति, तस्मिन्नेव प्रकृतिरूपे क्षेत्रे
 भूयः कल्पान्तरेऽपि प्रजापत्युल्लसितं प्रपञ्चं सृष्ट्वा सर्वदा सर्वेषां
 नियन्तृत्वाऽऽस्ते यतोऽसौ, [ततो ऽ] महामहिमशाह्वयाःमेत्यर्थः । (३)

ब्रह्मत्वेन शंभयमानात् कपिलादितोऽप्यन्यतया स्थितस्य परब्रह्मणः
 वृत्तस्तपं जीवैक्यमिति बुबोधयिषया कपिलादिर्द्वितीयमन्त्रे प्रस्तुतः ।
 योनि योनिमिति सर्वसमष्टिग्रहणम् । विश्वानि रूपाणीति नामरूपे
 व्याकरोदित्युक्तसर्वव्यष्टिरूपग्रहणम् । योनीश्च सर्वा इति समष्टि-
 व्यष्टिसर्वकारणभूतकालस्वभावादि कारणग्रहणम् । जायमानश्चेति
 प्रसक्तकपिलमात्रग्रहणौचित्यात् पश्येदित्यस्य अपश्यदित्यर्थः उक्तः ।
 अन्यथा सकलजायमानपुरुषदर्शनस्य तत्क्रियमाणत्वाभावेन जाय-
 मानश्च पश्येदिति सामान्योक्त्ययोगात् । (२)

अनन्तब्रह्मरूपकारणत्वादस्य चतुर्मुखाद्यतिशयितं महात्म्य-
 मित्युच्यते एकैकमिति । जालं-समष्टिवर्गे विकुर्वन्-व्यष्टिरूपेण कुर्वन् ।
 तथा-एवम् । भूयः महाप्रलयात् पश्चात् । यतय इति द्वितीयार्थं प्रथमा ।

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् प्रकाशयन् भ्राजते यन्मनङ्गान् ।
 एवं स देवो भगवान् वरेण्यो योनिस्वभावान् अधितिष्ठत्येकः ॥ ४ ॥
 यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्योश्च सर्वान् परिणामयेत् यः ।
 सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणोश्च सर्वान् विनियोजयेत् यः ॥ ५ ॥
 तद् वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं नद् ब्रह्मा वेदते ब्रह्म योनिम् ।
 ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥ ६ ॥

नन्वेत(क)स्य कथं युगपत् सर्वयोऽप्यधिष्ठातृत्वमुपपद्यत इत्यत्राह
 सर्वा दिश इति । कालचक्रपरिवर्तनहेतुतया अनङ्कुच्छब्दवाच्य सूर्य
 तिर्यग्ऊर्ध्वमधश्च युगपद्भासयन् यत्—यथा भासते, तथा मुमुक्षुमिर्व-
 रणीय भजनीयो भगवानेक एव सर्वयोऽप्यधिष्ठाता भवतीत्यर्थः । (४)

यच्चेति । यच्चेति लिङ्गव्यत्ययशब्दान्दसः । य सर्वेषामग्नि
 जलादिवस्तूनाम् उष्णानुष्णस्वभाव पचति संकल्पलक्षणपाकेन निर्गते
 यनि, यश्च पाच्यान् परिणामयोग्यान् परिणमयति । सत्त्वा(सत्या)-
 दाश्च गुणान् प्रवर्तयति, स परमात्मा सर्वप्रकृत्यधिष्ठातेत्यर्थः । तद्वेदेति ।
 तेषु प्रसिद्धेषु वेदेषु गुह्योपनिषत्सु [च] तात्पर्यविषयतया प्रतिपाद्य ब्रह्मणो
 वेदस्य योनिभूतं तत् पर ब्रह्म सकल्पेदपवर्तकं ब्रह्मा चतुर्मुखं वेदते

तदाह प्रजापत्युरलक्षितमिति । प्रजापतय चतुर्मुखदक्षादयः सन् । ३

कालचक्रेति । अनङ्गान् हि अनसि युन चक्रपरिवर्तनहेतुः ।
 तथा सूर्य दिनमासर्ष्ययनादिकालात्मकचक्रपरिवर्तनहेतुत्वादनङ्गानिति ।

‘कालं स्वभावो नियति रित्यादिप्रागुक्तस्वभावादीनामेतदधी-
 नत्वजिज्ञासयिष्योच्यते यच्चेति । ईदृशमहत्प्रवेदनात् मुक्तिः चतुर्मुखा-
 दीनां देवानामृषीणाञ्चेति अस्योपास्यप्रमुच्यते तदिति । अत्र सृष्ट्या-

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।
स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिधर्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः ॥ ७ ॥
अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सहस्राहङ्कारसमन्वितो यः ।

जानाति । अतादृशो न जानाति । ये च पूर्वे देवा ऋषयश्च तत्
ज्ञातवन्तः, ते सर्वे स(तस्स^१)मानाकारा मुक्ता बभूवुरित्यर्थः । ५-६

एवं परमात्मस्वरूप तज्ज्ञानस्याश्रुतत्वसाधनत्वञ्चोक्त्वा जीवस्वरूपं
शोधयति गुणान्वय इति । सत्त्वरजस्तमोगुणानामन्वयो यस्य स तथोक्तः ।
सत्त्वादिगुणान्वितस्सन् यत् फलसाधनभूतं कर्म यः करोति, स एव
तस्यैव फल भुङ्क्ते । एव नियतकर्तृत्वभोक्तृ वशाली स्वाधरनरपक्ष्यादि-
रूपयुक्त कामक्रोधलोभरूपगुणत्रययुक्तो देवयानपितृयाणकष्टगतिरूप-
मार्गीत्ययुक्तः प्राणसहचारितस्सन् कर्मपाशबद्धः सञ्चरतीत्यर्थः । (७)

अङ्गुष्ठमात्र इति । पुद्गेः अन्न करणस्य सत्त्वरजस्तमोलक्षणगुण-

रण्यस्थितम्, 'यो यो देवानां प्रत्युपुष्यत, अहं ब्रह्मास्मीति, तथर्षीणां
तथा मनुष्याणां स एव तदभ्युत्' इत्यादि वाक्यमनुसंधेयम् । ५-६

एव देवैः ऋषिभिश्च त्रियमाणम् अहं ब्रह्मास्मीत्युपासने न
जीवब्रह्मादेतपरम्, ब्रह्मणा महता जीवस्यात्यन्ताणोः ऐक्यायोगात् ।
किंतु शरीरात्मभावायत्तविशिष्टैक्यपरमिति व्युत्पादयितुं जीवाणुन्व-
मुपदिश्यते गुणान्वय इत्यादिना । तत्र परमात्म्यत् अस्य त्रिभुत्वं न
स्वीकार्यम्, कर्मफलभोगार्थोक्तान्त्वनेकलोभगत्यागतीनां संप्रति-
पन्नत्वादिति परममहत्त्वनिरासः प्रथममन्त्रेण क्रियते । (७)

भ्यन्तु तर्हि मध्यमपरिमाणः । न च तदा साययवत्वादनित्य-
त्वापत्तिरिति वाच्यम्—श्रीवेङ्कटनगर-गोपुर-परविग्रहादीनामिव
साययवपेऽपि प्रमाणमलेन नित्यत्वस्य संभवात् । अणोर्महतद्वेव

बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यगरोऽपि दृष्टः ॥ ८ ॥

कारितेन आत्मधर्मभूतनानाविधार्थविषयकाध्यवसायेन युक्त तत्कार्येण तत्तत्फलसङ्कल्पेन, 'आद्योऽभिजनवानसि' इत्यहङ्कारेण [च?] युक्तस्तन् आत्मवत् स्वप्रकाश, 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्कं यमो बलात्' इत्युक्तरीत्या अङ्गुष्ठपरिमाणः शास्त्रेषु दृष्टः । ततोऽपि अवरः हीन-परिमाणः आराग्रमात्र इत्यपि दृष्टः—शास्त्रेषु दृष्ट इत्यर्थः । (८)

अन्यविधपरिमाणकस्यापि प्रमाणतो निरवयवत्वस्वीकारसंभवाच्चेत्यत्र तत् परिमाणं प्रत्यग्वस्तुनः श्रूयमाणमव्यवस्थितं काल्पनिकमित्युच्यते अङ्गुष्ठेति । 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्कं यमो बलात्' इत्येतादृश-प्रमाणानुसारादङ्गुष्ठमात्रत्वस्येव, आराग्रमात्रत्वादेरपि प्रामाणि-कत्वादेकतरपरिदोषे न किञ्चिद्विषयामकमिति भावः । रवितुल्यरूप इति । स्वप्रकाशोऽयं यदि मध्यमपरिमाणतयाऽपि प्रकाशमानः स्यात्, तदा तत् स्वाभाविकं स्यात् ; न त्वेवमिति सूचनायैतदुक्तिः । अङ्गुष्ठमात्रत्वं न वास्तवम्, किन्तु हृदयस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वात् हृदय-परिच्छिन्नत्वप्रयुक्तमिति दर्शयितुं बुद्धेर्गुणेनेत्युक्तम् । नन्यत्यन्ताणोः हृदयकुहरकोणनिरीनस्य स्थूलं हृदयमादाय तत्परिमाणत्वाचो-युक्तिरपि कथमित्यत्र जैवधर्मभूतज्ञानविकासस्य प्रसृमरस्य हृदय-परिच्छिन्नत्वादिति सापयितुम् आत्मगुणेन चैवेति । आराग्रमात्रोऽ-ह्यगरोऽपि दृष्ट इति । आरा चर्मसूची । तदग्रमात्रोऽपीत्यन्वयः । नर-हृदयस्याङ्गुष्ठमात्रतया तत्र स्थितिदशायां जीयस्यातथात्वसंभवेऽपि मशरूपिपीलिकाद्यणुदेहगतस्य आराग्रमात्रत्वादिक्रमप्येष्ट्यं हीति भावः । तर्हि यथायथं संकोचविक्रान्तभावितरहुविधपरिमाण एवाय-मस्तु इति चेन्न—तथासति देहममानपरिमाणवादिज्ञेनमतावतारान् । निरवयवत्वनिर्विकारत्वधृतिविरोधात् तदयोगादिति । (८)

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ ९ ॥

नैव स्त्री न पुमानेव न चैवाय नपुमः ।

यद्यच्छरीरमादत्ते तेनतेन स युज्यते ॥ १० ॥

स्वमतमुपन्यस्यति वालाग्रेति । वालाग्रशताशशताशतुल्यपरिमाण
एव जीवो मोक्षे धर्मभूतज्ञानविकासेन विभुत्वलक्षणानन्त्याय प्रभवतीत्यर्थः ।

स्त्रीपुनपुसकत्वादिकमपि तस्य तादृशशरीरसंबन्धकृतम् ; न [तु]
स्वाभाविकमित्याह नैव स्त्रीति । स्पष्टोऽर्थः । (१०)

अतोऽयमत्यन्ताणुरिति सिद्धान्त उच्यते बालेति । शतभागस्थे-
त्यादिकमत्यन्ताणुश्चनिर्भागत्वनिरूपणेदम्परम् । एवम्भूतस्य आरा-
ग्रमात्रत्वाद्बहुपुमान्बहुपौरुषपादनं नाशक्यम् । मुक्तावानन्त्यस्यापि
संमतेः, तदुपपादनं यन् धर्मभूतज्ञानमादाय, तदेवादाय एतयोरप्युप-
पादनं शक्यम् अथस्याविशेषग्रहणेनेति सूचयितुं स चानन्त्याय
कल्पन इत्युक्तम् । आनन्त्याय च-अपरिच्छिन्नत्वाय च । धर्मभूतज्ञानस्य
सर्वव्यापी विकासो मुक्ताविति तद्द्वारा जीवस्यानन्त्यमिति व्यक्तं
भाष्यादौ । स विज्ञेय इत्यनेनाणुत्वविधाने नैर्मर्यादविष्करणात् अणु-
त्वस्य काल्पनिकत्वम्, आनन्त्यस्य वास्तव्यत्वात् नैव चकतु शक्यम् ।
अभयस्वीकारे निर्विकारत्वमग्नौ स्यात् । (९)

ननु जीवस्य स्त्रीपुरुषनपुसकात्मना त्रैविध्यस्य प्रसिद्धत्वात्,
स्त्रीत्वादेश्चायवसंनिवेशविशेषादिनेचोपपाद्यत्वात् सायववत्व-
मावश्यमिति कथमयमत्यन्ताणुरिति शङ्कयाम्-स्त्रीत्वादिक शरीर-
गतम्, न त्वात्मगतमिति परिहारः क्रियते नैव स्त्रीति । एक एव
जीवः कालमेवेन स्त्री च भवति, पुरुषोऽपि भवतीति दृष्टम् । अतः

सद्वृत्त-स्पर्शन-दृष्टि-होमैर्ग्रासाम्बुवृष्ट्याऽऽत्मविवृद्धजन्म ।
कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसंप्रपद्यते ॥ ११ ॥

देहप्राप्तौ हेतुमाह संकल्पनेति । पुण्यविषयकसंकल्प-गङ्गादि-
लक्षणपुण्यवस्तुस्पर्श-तादृशवस्तुदर्शन-यागहोमादिभिरात्मनो विवृद्धियुक्तं
जन्म-उत्कृष्टं जन्मेति यावत्-अनेन क्रमेण (१) कर्मानुसारीणि रूपाणि

स्त्रीजीव एव स्त्री, पुरुषजीव एव पुरुष इति न निर्वन्धः। एवञ्चापृथ-
निसिद्धशरीरगतस्त्रीत्वादिनैव व्यवहारनिर्वाहे, (माध्वमत इव)
जीवेऽपि साक्षात् तदङ्गीकारे न किञ्चित् प्रमाणम् । किमुत मुक्त-
कण्ठमिह निषेधे सति ।

एवंरूपशरीरग्रहणे कारणमुच्यते संकल्पनेत्यादिना । आत्म-
संश्रान्धि यत् विवृद्धमुत्कृष्टं जन्म, तत् संकल्पनादिभिर्भवतीत्यर्थः ।
अनेन निरुष्टजन्मकारणमेतद्विपरीतरूपमित्यर्थसिद्धम् । विवृद्धि-
जन्मेति पठित्वा विगृह्य जन्म चेति द्वयमात्मनः संकल्पनादि-
भिरिति परे व्याचक्षते । विवृद्धिपदम् 'अपक्षयविनाशाभ्यां परिणा-
मार्धिजन्मभिः' इत्युक्तभावविकारान्तराणामुपलक्षणमिति च । एवञ्च
पुण्यापुण्यजन्मद्वयस्यापि सुग्रहतया संकल्पनेत्यादिकमपि उभय-
साधारणम् । अतः पुण्यविषयकसंकल्पादिपरमिव पापविषयक-
संकल्पन-पतितादिस्पर्शनाभिचारहोमादिपरमपीष्यते । अत्र प्राप्ता-
म्बुवृष्ट्येत्यस्य विज्ञानभगवन्कृतं व्याख्यानमन्यापेक्षया आदणीय-
मस्ति । तद् यथा—'उत्कृष्टदेशकालपात्रेषु अन्नाम्बुनोरत्यादरेण
दानमतिदानं पुण्यहेतुर्भवति ; विपरीतेऽतिदानं पापहेतुः । अथवा
योग्यायोग्येषु प्रासप्रदानं पुण्यपापहेतुर्भवति, अम्बुदानञ्च । तथा
वृष्टिः । ओ वृष्ट्यू छेदने । अनर्थयन्तामनर्थोच्छेदनं पुण्यहेतुमिति ;
अर्थयन्तामर्थोच्छेदनं पापहेतुः—इति ।

स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चेऽरूपाणि देही सगुणेष्वुच्यते ।
 त्रियागुणोरात्मगुणैश्च तेषां सयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः ॥ १२ ॥
 अनाद्यनन्त कलिलस्य मध्ये विश्वस्य सप्रारमणरूपम् ।
 विश्वस्यैक परिवेष्टितार ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥
 भावग्राह्यमनीडारस्य भावाभावकरं शिरम् ।

तेषु तेषु ब्राह्मणादिषु योनिषु [अनुक्रमेण ?] पयायेण प्रपद्यत इत्यर्थः ॥

स्थूलानीति । मशकमातङ्गादिस्थूलमूक्षमशरीराणि बहुविधान्यपि
 तत्तत्फलामिसन्ध्यादिलक्षणरागादिरूपात्मगुणप्रयुक्तयागादिरूपक्रियालक्षणैः
 गुणैर्हेतुभिर्मज्जते । तादृशात्मगुणयोगे च पूर्वपूर्वं कर्मैव हेतुर्दृष्ट इत्यर्थः ।

अनाद्यनन्तमिति । कलिलस्य कार्यस्य मध्ये स्थित्या हिरण्यगर्भ
 प्रजापत्याद्यनेकरूपतया विश्वस्य सप्रारमित्यर्थः । शिरं पूर्ववत् । (१३)

भावेति भावग्राह्यं भक्तिग्राह्यम् अनीडत्वेन अनिलयत्वेन

मशकमातङ्गेति । मातङ्गमशकेति भाष्यम् । एतदुत्पत्त्यनुगुण
 नित्यानिर्देशो यः कश्चिदपि यागादीत्यत्र विरक्षितः । (१२)

एवमणु व—सृज्यमानत्वाभ्यां जीव निरूप्य सप्रचमहत्याभ्यां
 परमात्मनः तद्वेलक्षण्यं व्यनक्ति अनादीति । विश्वस्य परिवेष्टितार
 मिति परममहत्त्वं ज्ञाप्यते । (१३)

‘ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद् विदुः, ते तन्मया अमृता वै बभूवुः’
 इति पूर्वं बहूनामेतदुपासनान्मुक्तिरासीदिति यदुक्तम्, तत् एवममृत
 जीवविलक्षणोपासनादेवेति निगमयति भावेति । ‘मत्तयेनलभ्ये पुराणे
 पुराणे’ इत्युक्तरीत्या बाह्यसमरणप्रतीक्ष्य भक्तिमात्रेण सुप्रहृत्त्व
 भावग्राह्यम् । अनाधारेति । बाधार्तं शरीरादि । नीट्पर्याय
 कुलायनाद् शरीरे प्रयुक्तं ‘बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा’ इति । यथा
 सगन्धमिति ‘स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्—’ इति प्रश्नपट्ट-

कलासर्गकरं देवं येविदुस्ते जहुस्तनुम् [ति जहुस्तनुम्] ॥ १४ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथाऽन्ये परिमुह्यमानाः ।

अनाधारत्वेनाऽऽख्यायमाने विश्वस्य भावाभावकरं सर्गसंहारकारकं सर्वदा अगुभास्पृष्टं विद्यासर्गकारणं(कारिणं ?) ये पूर्वं ज्ञातवन्तः, ते प्रकृतिविनिर्मुक्ता बभूवुरित्यर्थः । [द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था ।] (१४)

इति पञ्चमाध्यायप्रकाशिका

पुनरपि परमात्मनो गुणान् वक्तुमध्यायान्तरारम्भः । स्वभावमिति । केचन लोकायतिकाः जगच्चक्रपरिवृत्तिहेतुं स्वभावं वदन्ति ।

सण्डोक्तप्राणादिकलापोऽशक्त्यपृथ्व्यं सुविवक्षम् । तेन षोडशकलजीवधैलक्षण्यं वेदितं भवति । अथापि भावाभावकरमिति सधैरुष्टि-संहारोक्त्या अर्थान्तरमाह विद्यासर्गंति । पूर्वमर्थसुष्टिरुक्ता, अनेन शब्देन च शब्दसुष्टिरिति विभागे तात्पर्यम् । विदुरिति पाठे, 'ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद् विदुः' इत्यत्रेव चर्तमानार्थविवक्षा । अस्तु वेह अविदुरिति पदच्छेदः । जहुरिति भूतकालनिर्देशात् । अविदुः = अज्ञानम् । (१४)

अन्तिमेऽस्मिन् षष्ठेऽध्याये पञ्चाध्याय्युक्तार्थानुवादपूर्वकं परमात्मगुणा अपि विशिष्य निर्दिश्यन्ते, 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव ध्रुयते स्वाभाविनी ज्ञानबलक्रिया च', 'धर्मविहं पापनुदं भगेशम्', 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः-' इत्यादिना । तदाह पुनरपि परमात्मनो गुणान् वक्तुमिति । भगवतः प्रपत्तिमात्ररक्षीकार्यत्वापेक्षिकं परमदयालुत्वादि-कमप्यन्ते इहाऽऽविष्क्रियते, यो ब्रह्माणं..... 'मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इति । तत्र प्रथमेऽध्याये, 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा...

देवस्यैव महिमा तु लोके येनेदं भ्राज्यते ब्रह्मचक्रम् ॥ १ ॥
येनावृतं नित्यमिदं हि सर्वं ह्य कालकालो गुणी सर्वविद्य ।
तेनेशितं कर्म विवर्तते ह पृथ्वाप्यतेजोनिष्पानि चिन्त्यम् ॥ २ ॥

अन्ये भगवन्मायामोहिता कालकर्मादिकं वदन्ति । तदिदमौपनिषदं
परमपुरुषवरणीयताहेतुभूतगुणविशेषविरहिणा जल्पितम् । परमात्म
महिम्नैव ब्रह्माश्रितं जगच्चक्रं बभ्रमीतीत्यर्थः । अथवा — ब्रह्म प्रकृतिः ।
प्रकृतिपाकृतचक्रं बभ्रमीतीत्यर्थः । (१)

येनावृतमिति । यो नित्यं सर्ववस्तुभाषकः सर्वज्ञः, 'कालं स पचने
सत् न कालमत्र वै प्रभु' इत्युक्तरीत्या कालस्यापि पाचकः, 'तेजोबलै
श्वर्यमहाबलप्रबोधसुधीयशक्त्यादिगुणैकराशिः', सत्ज्ञानप्रकारः (प्रकारज्ञानः ?)
वान्, तेनेशितं कर्म विवर्तते । क्रियन् इति कर्मेति कार्यतया कर्म
शब्दितं पञ्चभूतत्मकं जगत् तेन परमात्मना, स्यादिति सङ्ख्येयमात्रं
विषयीकृतं सत् विवर्तते निष्पद्यते इत्येतदेव हृदि चिन्तनीयमित्यर्थः ।

चिन्त्यम्' इत्युक्तमिह प्रथममुपपाद्यते स्वभावमित्यारभ्य चिन्त्यमित्य
न्तेन । तत्र प्रथममन्त्रेण कालः, स्वभावः इत्यनयोर्जगत्कारणत्वपक्ष
प्रतिक्षिप्यते । देवस्यैव महिमेति । देवसत्त्वं एव मुख्यं कारणम् ।
स्वभावादिकं तु तदधीनमिति भावः । (२)

अथ नियतिरपि देवप्रेरितेत्युच्यते येनेति । सर्वविद्य इत्यस्य
सर्वा विद्या यस्य स इत्यर्थः । अथवा सर्ववित् य इति द्येद् ।
इति सर्वविदिति च, 'य सत्तत् सर्वविन् इति तदपुनरुक्तं भाव्यम् ।
तेनेशितं कर्मत्यादि । कर्म जीयते पुण्यपापात्मकं नियत्याख्यं तेन
देवेन प्रेरितं सत् पृथ्वादिरूपं विवर्तते । ह = प्रसिद्धमेतत् इत्यप्यर्थो
घटते । कर्मशब्दस्य पृथ्वाप्येत्यादिपदसामानाधिकरण्यात्पुनस्तत्

तत्कर्म कृत्वा निनिर्गत्य भूयस्तत्प्रस्य तत्त्वेन समेत्य योगम् ।
एवेन द्वाभ्या त्रिभिरष्टभिर्वा कालेन चैवाऽऽत्मगुणैश्च सूक्ष्मे ॥ ३ ॥
आरभ्य कर्माणि गुणान्विताति भावाश्च सर्वान् विनियोजयेत् य ।
तेषामभावे कृतकर्मनाश कर्मक्षये याति स तत्प्रतोऽन्य ॥ ४ ॥

तत्कर्मत्यादि । 'तत्त्व नारायण' इति श्रुतेर्नारायण एव
तत्त्वम् । ततश्चायमर्थ — इतरेभ्यो विनिवर्त्य तत्त्वस्य भगवत समा-
राधन नित्यनैमित्तिकलक्षण कर्म भूय कृत्वा, एकेन जायमानदशा-
प्रसूतभगवत्कटाक्षेण, द्वाभ्याम्, 'यस्य देवे परा भक्ति यथा देवे
तथा गुरौ' इत्युक्तीत्या देवगुरुभक्तिभ्याम्, त्रिभिः बाल्यपाण्डित्य
मनै, अष्टभिर्योगाङ्गैश्च... : सहितस्तन् तत्त्वेन परमात्मना शेषत्व
ज्ञानलक्षणयोग प्राप्य प्रारब्धत्वगुणयुक्तानि कर्माण्यवलम्ब्य वर्तमानान्
सर्वान् भावान् कामान् तत्समै विनियोजयति=भुङ्क्ते । स तेषां कर्म
क्षस्यसपिपादयिष्या तु न्रियत इति कर्मेति ध्युत्पत्तिराहता, "यस्य
यैतत् कर्म" इति ध्रुताविद्य । पृथ्वाप्येति पदेन भूतानि स्वतन्त्राणि
जगत्कारणमिति पक्षोऽपि व्युदस्तो भाव्य । चिन्त्यमित्यस्य इति
निर्णयमित्यर्थः । (२)

तत्कर्मत्यादिना, 'स तत्प्रतोऽन्य' इत्यन्तेन जीवापरपर्यायस्य
पुरुषस्य कारणवपक्षो ध्युदस्यते । सादृश्यीत्या तु तत्कर्मिति श्लोक
उत्तरश्लोकानन्विन पृथग्याम्यम् । तदर्थरीतिरेव परिष्करणीया—
तत् पूर्वोक्त कर्म समष्टिकार्यजात पृथ्वीपयेन्त कृत्वा विनिर्गत्य समष्टि-
करणादात्मानं निरर्थ एकस्य तत्त्वस्य स्रष्टव्यापरेण तत्त्वेन योग
समाधेति कतिभिस्तत्त्वैरिति विचारे पञ्चीकरणयत् अपीकरणप्रक्रिया
वक्तुम् एकेन द्वाभ्या त्रिभिरित्यन्ययतोऽनुवादपूर्वकम् अष्टभिर्वेति
अपाना प्रवृत्तीना मिथस्समेलनरूपापीकरणपक्षे आदर प्रदर्श्यते

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादबलोऽपि दृष्टः ।
तं विश्वरूप भगभूतमीदृश्य देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥ ५ ॥

फलभोगानामवसाने फलापवर्गितया कर्मणा नाशात्, 'तस्य तावदेव
चिरम्' इत्युक्तरीत्या कर्मक्षये ब्रह्म याति प्राप्नोति । स तत्त्वतः परमा-
त्मनोऽन्य एव । अतो नैक्यशङ्का कार्येति भावः । (३)

परमात्मोपासनमपि स्वात्मोपासनपूर्वकं कर्तव्यमित्याह आदि-
रिति । सः पूर्वमन्तोक्तजीव संयोगे समीचीनपरमात्मयोगे तत्प्राप्तौ
एव कालेन कारणभूतेन आत्मगुणैश्च रागद्वेषादिभिः सहायैः व्यष्टि
कुरुते देव इति ।

विज्ञानभगवतोऽत्र व्याख्यानशैली प्रायोऽस्मद्भाष्यानुरोधि-
न्येव लक्ष्यते । तत्कर्मण्यस्य तदर्थं कर्म तत्त्वमं भगवदाराधनरूप
कर्मति तत्र व्याख्यानम् । एवमपि सुवचम्—तत् पूर्वोक्तं पृथग्या-
प्यादिजगद्विस्तोपयोगि भोगप्रदं कार्यं कर्म बहोः कालात् कृत्वा,
भूयः पश्चात् तादृशकर्मकरणादात्मानं विनिवर्त्य, आत्मतत्त्वस्य
ग्रहणतत्त्वेन योगं शेषशेषिभावात्मकं बुद्ध्या, अन्यविधानि सार्विक-
त्यागरूपगुणान्वितानि आरभ्य सर्वं तत्रोपयोजयेत् यः इत्येवम् ।

कश्चित्तु, 'पकेन द्वाभ्यां विभिरष्टभिर्वा जन्मभिर्यथायथ तत्तद्-
भाग्यपरिपारकालानुरोधेन' इति एकेनेत्याद्यंशं व्याख्याति ।

कृतकर्मनाश इत्यस्य कृत. = एव निष्पादित, कर्मनाशो येनेति
विग्रहेण स इत्येतद्विशेषणत्वं भाव्यम् । स तत्त्वतोऽन्य इत्यनेन,
एवमशो भूत्वा सासारिकं कर्म कृत्वा हेतुशमनुभूय विरज्य सत्त्वमं-
करणेन भगवत्तत्त्वमाराध्य मुक्तिं प्राप्तुं प्रयस्यत पुरुषस्य कथं
जगत्कारणतत्त्वतासंभव इति प्रदर्शिनमिति ध्येयम् । (३ ४)

आदिरित्यादेः परमात्मपरतया योजना एव भवेत्—'संयोग
एषां न त्वात्मभावात्' इति प्रागुक्ततया संयोगनिमित्ततयाऽभि-

स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो यस्मात् प्रपञ्चः परिवर्ततेऽयम् ।
धर्मावतं पापनुदं भगेशं ज्ञात्वाऽऽत्मस्थममृतं विद्वधाम ॥ ६ ॥

आदिः कारणम्—प्रधानहेतुरिति यावत्—, कालत्रयपरिच्छिन्नात् परत्वेन
भिन्नत्वेन निरवयवत्वेन शास्त्रदृष्टः । तं कर्मवशादनन्तशरीरं भवभूतं
मवं संसारं भूतं प्राप्तम्—संसारिणमिति यावत्—, ईड्यं स्तुत्यम्—अपहत-
पाप्मत्वादिगुणकमिति यावत्—, अत एव देवं द्योतमानं स्वपकाश-
ज्ञानानन्दरूपं स्वहृदयस्थं प्रथमत उपास्य—,

स वृक्षेति । यस्मादयं विदचित्प्रपञ्चः परिवर्तते, स वृक्षकाला-
कृतिभ्यः परः उत्कृष्टः—वृक्षशब्देन छेदनाहंमकृतिमाकृतमुच्यते—
आ समन्तात् कृतिः यतो यस्येति आकृतिः कर्ता जीवः । प्रकृति-
कालजीवेभ्य उत्कृष्ट इत्यर्थः । ज्ञानोत्पत्तिपत्तिव्यन्यकपापानि अपनुद्य
मतानामपि आदिहेतुर्देव एव कालत्रयपरिच्छिन्नादन्योऽनवयव इति ।
तथासति तं देवं पूर्वमुपास्य, तदनन्तरं विश्वधाम आत्मस्थं ज्ञात्वेति
उपरितनवाभ्यर्थानिन्ययः प्रसजति । अतः आदिरिति मन्तः पूर्व-
प्रकृतजीवपरतयैव व्याख्यातः । कठोपनिषदि (१-६७) ‘ब्रह्मजज्ञं
देवमीड्यं विदित्वा’ इत्यत्र, “जीवात्मानमुपासकं ब्रह्मात्मकत्वेनाव-
गम्य” इति भाष्यकृता व्याख्यानात् तद्रीत्या इहापि ईड्यं देवमिति
ब्रह्मात्मकत्वविशेषाऽपि भवेत् । (५)

एवं स्वभावकालकर्मपञ्चभूतजीवेभ्यः प्रस्तुतेभ्योऽन्यः परमा-
त्मा ज्ञातव्य उच्यते स वृक्षकालाकृतिभिरिति । वृक्षेति ‘ऊर्ध्वमूलोऽ-
वाक्छास्त्र एषोऽश्वन्थः सनातनः’ इति कठोक्तं प्रत्यभिज्ञाप्यते । अकृति-
शब्दस्याऽऽकाररूपार्थविशेषायां वैयर्थ्यात् प्रकृतजीवपरतया
संभवति सार्थक्ये तस्यागायोगाच्च तदुचितमर्थमाह आ समन्तादिति ।
तृतीया, ‘अन्यदेवाहुर्विद्यया’ इत्यादाविव पञ्चमर्थः । ज्ञात्वेत्यस्य

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमञ्च दैवतम् ।
पति पतीनां परमं परस्ताद् विदाम देवं भुजनेशमीड्यम् ॥ ७ ॥

तदनुकूलपुण्यप्रवक्तव्यम्, भगेशम्—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस-
श्रियः । ज्ञानैराग्ययोश्चैव षष्ठा भग इतीरणा” इत्युक्तानां ज्ञानादीना-
मीश्वर विश्वस्य धामभूतमाधारभूत मरणाद्यवघट्टन्य स्वात्मनि अन्तर्या-
मितया वर्तमानं ज्ञात्वा मुक्तो भवतीत्यर्थः । (५-६)

तमीश्वराणामिति । विदामेति ज्ञानप्रार्थना । शिष्टं स्पष्टम् । (७)

उत्तरमन्त्रे विदामेत्यत्रान्वयो न भवति । ज्ञानवेदनकर्मणोरेकत्वेन
ज्ञानवेदनयोरप्यैक्यात् कस्याप्रत्ययानुपपत्तेः । न च ज्ञानमिदं
वाक्यार्थज्ञानमात्रम्, वेदनं तु ध्यानमिति कल्प्यम्; वाक्यार्थज्ञाने
जीयोपासनानन्तरभावित्वनियमाभावेन पूर्वमुपास्येत्युक्तानन्तर्या-
न्यात् । अतो मुक्तो भवतीत्यध्याहृत्य पृथक्वाक्यकरणम् ।

ननु आदिरित्यादि सर्वं परमात्मपरमेवास्तु । तत्र स्वचित्तस्थ-
त्वेन तस्य (विग्रहविशिष्टस्य) उपासनं पूर्वमुच्यते । अथ आत्मस्थ-
त्वेन सर्वविभूतिविशिष्टतया वेदनं परज्ञानरूपं मुक्तिप्राक्कालिकं
प्रार्थ्यते । तथाच मुक्तो भवतीति मा भूदध्याहारः । अथवा ज्ञात्वेति
ज्ञान आलम्बनसंशीलनरूपमस्तु, विदामेति चोपासनमिति चेत्—
किमनेन प्रश्नेन ? यत्तं सौष्ठवम्, तदाद्रियता सम्यग् विनृप्य । (६)

महेश्वरमिति न रूढ्यर्थरुद्रविपक्षासंभवात्, तदा पारम्यान-
न्यात् । देवनामध्ये परमदेवतात्वस्य पतिमध्ये परमपतिव्यस्य चैव
ईश्वरमध्ये परमेश्वरत्वस्यात्र कथ्यमाननायाः साहचर्यबलसिद्ध-
तया परममहेश्वरपदान्तर्गतेश्वरशब्दस्य यौगिकत्वावधारणादिति
हि श्रुतप्रकाशिकोक्तमुपरि अनुवदिष्यति । महेश्वरमित्यत्र महत्तमम्
अविनाशितं वस्तुस्थित्यनुवादमात्रम् । अस्तु वा ईश्वराणामिति पदं
महेश्वराणामित्यर्थकम् । ईश्वराणां मध्ये परमत्वात् महेश्वरः,

न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
 पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ८ ॥
 न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेतिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।
 स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ ९ ॥
 यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः ।
 देव एकः समावृणोति स नो दद्याद् ब्रह्माप्ययम् ॥ १० ॥

न तस्येति । कार्यं शरीरम् । कारणम् इन्द्रियम् । ज्ञानबलाभ्यां
 सहितं सृष्टिसंहारादिलक्षणक्रिया ज्ञानबलक्रिया , शिष्टं स्पष्टम् । (८)
 न तस्य कश्चिदिति । लिङ्गं जापकहेतुः । करणाधिपः—
 जीवः । शेषमतिरोहितार्थम् । (९)

य इति । लूनाख्यः कीटविशेषः स्वसनिहितजन्तुविशेषं यथा तन्तुभिर-
 वृणोति, एवं प्रकृत्यैः प्राकृतैः तत्त्वैः स्वभावतः स्वेच्छातः चिद्वर्गमा-
 वृणोति लुप्तज्ञानं, करोति [यः !], स देवोऽस्माकं ब्रह्मणि अप्ययम्
 आत्यन्तिकं लयं करोतु । मुक्तस्य ब्रह्मण्यप्ययो नाम भेदकाकारास्फुरणम् ।

देवतानां मध्ये परमत्वात् दैवतभूतः ; देवतैव दैवतमिति व्युत्पत्त्या
 अस्य देवतात्वं नियतम् ; अन्येषां तु मनुष्यादिकिञ्चिदपेक्षया
 देवतात्वम्, उत्कृष्टापेक्षा च तदभावः ; अस्यापि चेति देवतात्वं न
 नियतमिति वाक्यार्थवर्णनेऽपि, महेश्वरपदस्य महांश्चासौ ईश्वरश्च
 महेश्वर इति योगार्थं एव विवक्षितो भवतीति ध्येयम् । (७)

यस्तन्तुनाभ इवेति तन्तुनाभदृष्टान्तेन-जन्तूनां स्वात्मनि लयसंवाद्-
 नायैव तन्तुनाभः तन्तून्निर्माय वितनोति यथा, तथा देवोऽपि अन्ततो
 जीवानां स्वात्मनि अय्ययरूपमोक्षप्रापणाय स्वशरीरात् प्रधानात्
 तन्तुतुल्यानि महदादीनि कार्याणि सृष्ट्वा विस्तृणातीति दर्शितम् ।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
 कर्मध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ११ ॥
 एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं योज बहुधा यः करोति ।
 तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥
 नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।

एको देव इति । सर्वभूतेषु इतरानिदिततया वर्तमान, सर्व-
 व्यापितया सर्वभूतात्मा, तच्छरीरेष्वनुप्रविष्ट, कर्मसु प्रेरक, चेता—
 चिन् चयन' इति द्वि घातु — सकलप्रपञ्चनिर्माता, त(अ)थापि गुण-
 त्रयवश्यत्वाभावात् फलाभिसन्धिपूर्वकर्तृत्वाभावेन [च १] (१) केवलो-
 दासीन, ईश (१), (देव एकाः १) 'अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको
 नारायणः' इति प्रसिद्धो दिव्यो देव एक एवेत्यर्थ । (११)

एको वशीति । निष्क्रियाणां स्वतः प्रवृत्तिरहिताना सर्व-
 चेतनाना वशी-स्वाधीनसर्वचेतनवर्ग इति यावत्—, एक जगद्बीजम-
 व्यक्तलक्षणं महदहङ्कारादिरूपेण यो बहुधा करोति, त स्वान्तर्यामिण
 ये जानन्ति, त एव मुक्ता भवन्तीत्यर्थ । (१२)

नित्य इति । अनित्याना चेतनाना बहूना नित्य एक एव
 चेतनस्सन् [य. १] कामान् विदधाति, तज्ज्ञानं मुक्ति [हेतु १] रित्यर्थ ।
 अतः नित्यचेतनानामनित्यत्वं धर्ममूतज्ञानसङ्गोच्चादिधर्मयोगादिति द्रष्ट-
 व्यम् । नित्याना मध्ये नित्य अत्यन्तनित्य, चेतनाना मध्ये चेतन-

नित्यो नित्यानामित्यत्र नित्यानामिति पदच्छेद एव भगवद्भाष्य-
 कारदर्शितः । तथेन च षटोपनिषदि एषां व्याख्यानमपि । इह तु,
 स नो दद्यात् ब्रह्माण्ययमिति जीवानामप्ययस्योक्तत्वात् किञ्चिद्रूपेण

तत् कारण सारययोगाधिगम्य ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपादौ ॥१३॥
न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १४ ॥
एको हसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले सनिविष्टः ।
तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यं पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥

परमचेतन इत्यर्थाश्रयणेऽपि न दोषः । नित्यत्वचेतनत्वतारतम्यञ्च
विवक्षाविशेषेण द्रष्टव्यम् । सांख्ययोगाधिगम्य सांख्ययोगशास्त्रयो
स्तात्पर्यविषयभूतम् । 'सांख्य योग पाञ्चरात्र वेदा पाशुपत तथा ।
आत्मप्रमाणा-येतानि' इत्युक्तेरिति भावः । (१३)

न तत्रेति । अयं मन्त्रोऽन्यत्र बहुकृतो व्याकृतः । (१४)
एक इति । भुवनस्य चिदचित्प्रपञ्चस्य मध्ये, पक्षिसघे राज्ञसवत्
विराजमानः । 'यमन्तस्समुद्रे कवयो वदन्ति' इति समुद्रसलिलसनिविष्टः ।
स एव अग्निः अग्रनेता मोक्षप्रदः, ससारपाशदाहक इति वाऽर्थः ।
शिष्टं स्पष्टम् । (१५)

अनित्यत्वस्य जीवेषु वर्णनसमाप्तात् पराभिमतस्य अनित्यानामिति
पदविभागस्य स्वीकारेऽपि नातीव हानिरिति व्युत्पादनाय प्रकारा-
न्तरेण व्याख्यानमिति ध्येयम् । अप्ययश्रवणादनित्यत्वं न मन्तव्यमिति
श्रुतिर्नित्यानामिति नित्यत्ववर्त्कान्यपि स्यात् ।

सारययोगाधिगम्यमित्यस्य ज्ञानयोगकर्मयोगाभ्यामधिगम्य-
मित्यप्यर्थः स्यात् । 'सारययोगौ पृथग्गाला' इत्यदौ गीतासु तथा
प्रसिद्धे । परंतु तदा जीवसाक्षात्कारद्वारा तत् निर्वाह्यम् । (१३)
न तत्र सूर्य इति मन्त्रं कठबल्ल्या मुण्डके च ध्रूयते । (१४)

स विश्वरूपं विश्वविदात्मयोनिर्हं कालकालो गुणी सर्वविद्य ।

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतु ॥ १६ ॥

स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ह सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता ।

य ईशोऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुविद्यत ईशनाथ ॥ १७ ॥

स विद्येति । विश्वकृत् सर्वकर्ता, विश्ववित् सर्वं प्राप्ता,—
विदिर्लाभ इति हि धातुः । आत्मयोनि—आत्मा योनि स्थान यस्य
स तथोक्तः । जीवान्तर्यामीत्यर्थः । ज्ञः सर्वज्ञः, कालकालः कालस्यापि
नियन्ता, सर्वविद्यः सर्वविद्यापवर्तकः, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः प्रकृति-
जीवयो शेषी, गुणेशः ज्ञानादिषाड्गुण्यपरिपूर्णः, संसारस्य प्रकृति-
संबन्धलक्षणस्य मोक्षे च तत्स्थितौ च हेतुरित्यर्थः । (१६)

स तन्मय इति । सः परमात्मा तन्मयः तत्प्रचुरः । तदात्मक
एव, नान्यात्प्रकः । अनन्यप्रेर्य इति यावत् । अमृतः असतारी ।
ईशे ईशनाथपारे सम्यक् स्थितिर्यस्येति तथोक्तः । य ईशो यो नित्य-
मीष्टे । अन्य चेतनमनन्यहेतुकं नित्यम् । मोक्षदशायामप्यनयायीत्यर्थः ।
शिष्टं स्पष्टम् । (१७)

संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुरिति । संसारेति पदं स्थितावप्यन्वेती-
त्याशयेन संसारस्येति संबन्धसामान्यपट्टीविग्रहादरणम् । अर्थस्तु
संसारमोक्षे, संसारस्थितिरूपे सर्वकालिकावस्थाने, प्रलय-
साधारणे बन्धे च हेतुरिति , (१६)

तन्मय इत्यत्र तच्छब्दः स इत्युक्तपदामर्शः भवतु अत्यन्त-
संनिहितत्वादित्यमिसंधायाह नदात्प्रक एवेति । व्यवहितग्रहणेष्टी तु
प्रधानक्षेत्रज्ञमय इत्येवरीत्याऽपि व्याख्यानं भवति । (१७)

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै ।
 तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥
 निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरखनम् ।

‘पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः’ इति वशीकार्य-
 परम्पराविश्रान्तिभूमिभूतभगवद्दशीकरणोपायमृतप्रपदनमन्त्रमाह — यो
 ब्रह्माणमिति । यः स्वनाभिपत्रे ब्रह्माणमुत्पाद्य तस्य वेदप्रदानेन जगत्सर्ग-
 शक्तिमाहितवान्, तं स्वविषयबुद्धिप्रकाशहेतुं मुमुक्षुरहं शरणं प्रपद्ये
 इत्यर्थः । आत्मबुद्धेः प्रकाशो यस्मात् स आत्मबुद्धिप्रकाशः ।
 तद्विषयबुद्धिस्फुरणस्य तदनुग्रहायत्तत्वादित्यर्थः । (१८)

उक्तब्रह्मज्ञानमावे मोक्षसंभावेनैव नास्तीत्याह निष्कलमिति
 मन्त्रद्वयेन । आकाशस्य चर्मकटादिवत् वेष्टनं यदा अल्पशक्तयो
 मनुष्याः करिष्यन्ति, तदा निष्कलं निरवयवं निष्क्रियं कृतकृत्यं
 शान्तम् अज्ञतायाधर्मिषट्करहितं निरवयम् आश्रितपराङ्मुखत्वाद्य-

भक्त्या भगवतः प्राप्यत्वमेतावदुक्तम् । प्रपत्त्याऽपि प्राप्योऽय-
 मिति रहस्योपदेशः क्रियते यो ब्रह्माणमिति । प्रपदनमन्त्रमिति ।
 मन्त्ररत्नयत् अस्यापि प्रपद्ये इति उक्तप्रपुरुषवर्तमानापदेशादितत्वात्
 प्रपदनेरुणमन्त्रत्वम् । भक्त्याङ्गस्त्वन्त्रोभयविधप्रपत्तिपरमिदम-
 विदोपादिति स्तोत्रभाष्यादितोऽप्येयम् । आत्मबुद्धिप्रकाशमिति पदेन
 मधुरैरुपायैर्देवैर्पुनरर्पणविहितोऽनुग्रहोऽपि सूच्यते । आत्मपदं
 स्वर्ग्यायत्यान् देवपरम् । यथायथं ज्ञानदर्शनप्राप्तिहेतुर्हि सः ॥

यथा भक्त्यभावेऽपि प्रपत्तिरज्ञानमुक्तिरधिकास्तिविशेषे, तथा
 तदभावेऽपि ज्ञानात्मकोपायनिर्गपेक्ष एव केच्यद्विद् स मुक्तिप्रदः
 स्यात् ; अन्यतोऽपि वा मुक्तिः स्यादिति कश्चिन्मन्येत । तन्निरस्तनाय

अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ १९ ॥

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मातवाः ।

तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ २० ॥

तपःप्रभावाद् देवप्रसादाच्च ब्रह्म हृद्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।

अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यग्गृपिसंघजुष्टम् ॥ २१ ॥

वेदान्ते परमं गुह्यं पुरा कल्पे प्रचोदितम् ।

नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः ॥ २२ ॥

वधरहितं निरञ्जनम् असङ्गस्वभावम् अमृतस्य मोक्षस्य परं मुख्यं दग्धेन्धनानलवत् स्वप्रकाशकं देवमविज्ञाय दुःखस्य नाशो भवति । यथा आकाशस्य चर्मवत् वेष्टनमसंभावितम्, एव परमात्मज्ञानमन्तरेण मोक्षोऽसंभावित इत्यर्थः । (१९-२०)

तप इति । 'मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तपः' इत्युक्तचित्तैकाग्र्यलक्षणतपःप्रभावाच्च [तु परमात्मानुग्रहाच्च /] संपन्नब्रह्मविज्ञानः श्वेताश्वतरनामा ऋषिः अत्याश्रमिभ्यः—अति पूजायाम्—पूजाश्रमयुक्तेभ्यः परमहंससंन्यामिभ्यः, ऋषिसंघैः वामदेवादिभिः जुष्टं सेवितं परमं पवित्रं ब्रह्म प्रोवाचेत्यर्थः । (२१)

वेदान्त इति । वेदान्तेष्वतिरहस्यतया निगूढं पुरा कल्पे ब्रह्मणे उपदिष्टमेतत् विज्ञानं शान्तेभ्यः पुत्रेभ्यः शिष्येभ्यः एव प्रब्रूयात् ; नान्येभ्यः इत्यर्थः । (२२)

निष्कलमित्यादिमन्त्रद्वयम् । अविज्ञायेत्यत्र समानकर्तृकत्वाविपक्षा ।

अत्याश्रमिभ्य इत्यस्य अतिशयिताश्रमशालिभ्य इत्यर्थः । 'अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमपि द्विजः' इति अनाश्रमावस्थानस्य निषिद्धतया तादृशानामुत्तमपान्नतया ग्रहणायोगादित्याशयेन अति पूजायामित्युक्तम् ।

यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः प्रकाशन्ते महात्मनः इति ॥

॥ ओं 'पूर्णमदः,' 'भद्रं कर्णेभिः,' 'सह नावयतु' इति शान्तिः ॥

। इति श्वेताश्वतरोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ।

॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत् ॥

शुभमस्तु

भगवद्विषये गुरुविषये च उत्कृष्टभक्तिशून्यानाम् उक्तार्था उपदिष्टा अपि दुर्ज्ञाना इत्याह यस्य देव इति । यस्य भगवत्सुत्कृष्टा भक्तिः, तत्तुल्या गुरावपि भक्तिः, तस्यैव महात्मन एते अर्था भासन्ते; नेतरेषामित्यर्थः । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था [आदरार्था च] ।

एतदध्यायान्तर्गतवाक्यविषयमधिकरणं लिख्यते—

तृतीयाध्याये उभयलिङ्गपादे —, वेदान्ते जगत्कारणतया प्रति पाद्यमानस्यात्मनः, 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः' इति सेतुत्वश्रवणात् सेतोश्च प्राप्यान्तरमापकत्वस्यैव दर्शनेन ब्रह्मणोऽपि प्राप्यान्तरमापकत्वैव [प्रीयते] ; न तु स्वयं प्राप्यता । किञ्च-एतं सेतुं नीत्वा' इति तरित व्यत्वाभिधानेन एतस्य प्राप्यत्वाभावाविकरणात् वेदान्तेषु, 'चतुष्पात् ब्रह्म षोडशकलम्' इत्युन्मानश्रवणात् नेदमपरिमितम्, अपरिमितस्यो-

मूले हीति एवार्थः । तेन तस्यैवेत्यर्थलाभः । एतदनुसारेण व्यतिरेकमुखेनावतरणं कृतम् । कथिता इत्यस्य अत्रोपनिषदि उक्ता इत्यर्थः । अकथिताः साक्षादाचार्यानुक्ता अपील्यर्थोपि अत्रेव्यते । अनुग्रहमात्रेणार्थस्फुरणात् । भक्तिमात्रेण च फलव्यस्य फलसिद्धिः ।

षोडशकलमिति । नेदं धीतं पदम् । किन्तु सत्यकामं प्रत्युपदिष्टायां षोडशकलब्रह्मविद्यायां चतुरः पादान् प्रदर्श्य प्रतिपादं

न्मानासमवात् । अतो वेदान्तेषु अपरिमितत्वेन प्रतीयमानमन्यदेवेति प्रतीयते । किञ्च—‘अमृतस्य पर सेतुम्’ इति अमृतस्य वस्त्वन्तरस्य प्राप्यप्रापकत्वलक्षण सन्धेयः षष्ठ्या प्रतीयते । न हि स्वस्मिन्नेव प्राप्यप्रापकत्वलक्षण सन्धेयः समवति । किञ्च—‘तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वम्’ इति प्रतिपादितपुरुषादपि, ‘ततो यदुत्तरतरम्’ इत्यधिकस्य निर्देशात् परस्मादपि ब्रह्मण परमन्यत् व्यपदिश्यते । अत एभ्यो हेतुभ्यः परस्मादपि ब्रह्मण अन्यत् परमभ्युपगन्तव्यमिति, “परमत सेतून्मान-सन्धमेद यपदेशेभ्यः” इति सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते—

‘सामान्यात्तु’ । ‘य आत्मा सेतु’ इति व्यपदेशः, ‘एषा लोकानामसमेदाय’ इति बाक्यशेषश्रुतासकरकारित्वलक्षणधर्मसामान्यनिबन्धनः, न तु प्राप्यान्तरप्रापकत्वलक्षणधर्मनिबन्धनः । ‘एत सेतु तीर्त्वा’ इत्यत्र तरतिश्च प्राप्तिवचनः, वेदान्त तरतीतिवत्, नोल्लङ्घनवचनः ।

यदुक्तमुन्मानव्यपदेशादस्य परिमितत्वप्रतीयत इति, तत्राह, “बुद्धार्थपादवत्” । यथा ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्मम्’, ‘तदेतत् चतुष्पाद्

चतुष्कलत्वमुक्तमिति अर्थसिद्धकथनमेतत् । वस्त्वन्तरस्येति । वस्त्वन्तरः प्रतीत्यर्थः ।

मनसो ध्यानादिपादत्वास्मभ्यादिति । निखिलजगत्कारणस्य ब्रह्मणो ध्यानादिमात्रपादायोगात् इदं चतुष्पात्त्वं तस्य नूतमुपासनार्थमिति निश्चितम्, तथैव षोडशकलस्थलेऽपीति भाष्यादितो ज्ञायते । अत्र तु मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति वाक्ये ब्रह्मणीव मनस्यपि चतुष्पात्त्वं न वास्तवम्, किंतु उपासनार्थं कल्पितमित्यधिकमुक्तमिति ध्येयम् । अन्नतो भाष्यतात्पर्यमप्येतदेव वा ।

ब्रह्म । वाक् पाद प्राण पाद चक्षु पाद श्रोत्र पाद इत्यध्यात्मम्' इत्यत्र ब्रह्मप्रतीकभूतमन आदौ वागादिपादत्वव्यपदेश उपासनार्थ , न तु तात्त्विक , मनसो वागादिपादत्वासम्भवात्—एकमपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मण , 'प्राची दिक् कला, प्रतीची दिक् कला, दक्षिणा दिक् कला, उदीची दिक् कला । एष वै सोम्य चतुष्कल पादो ब्रह्मण प्रकाशवान् नाम' इत्युक्तदिगादिरक्षणचतुष्कलपादसन्धासम्भवादुपासनार्थ एव ।

ननु स्वयमनुमितस्य कथमुपासनार्थतयाऽप्युन्मानप्रतीतिः ? तत्राह, "स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत्" । यथा प्रकाशाकाशादेरपरिच्छिन्नस्यापि वातायनाद्युपाधिवशेन परिच्छिन्नत्वानुसन्धानम्, एवमिहापि अभिव्यक्तिस्थानभूतप्रा(वा ?)गाद्युपाधिवशेन उन्मितत्वानुसन्धानमुपपद्यते ।

यदुक्तम्, 'अमृतस्य पर सेतुम्' इति सवन्धव्यपदेशेन अमृतात् मेदोऽवगम्यत इति । तत्राह, "उपपत्तेश्च" । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति 'स्वप्राप्ते स्वयमेव साधनतया जोषुष्यमाणे ब्रह्मणि स्वेनैव प्राप्यप्रापकरवर्तणसवन्ध व्यपदेशस्यापि नानुपपत्तिः ।

वातायनादीति । प्रकाशस्य वातायनेन परिच्छिन्नत्वम्, आकाशस्य च घटादिना । अभिव्यक्तिस्थानभूतवागाद्युपाधीति पादो युक्तः न तु प्रागादीति । श्रुतप्रमाशिरासाम्, 'दृष्टान्तभूतप्रागादि विषयमिदं सूक्ष्म' इत्युक्तत्वात् । गोडगरत्वादिषु ब्रह्मणि उपासनार्थमुक्तम्, वागादिपादरहित्युक्तं कथमुपपद्यत, अनुन्मितवागादिपादो मानस्याप्ययोगादिति शास्त्रपरिहागर्थं सूत्रमिति तत्पर्यम् ।

यमेवैष इति । ननु यमेवैष इति चाप्य निगतिशयप्रीतिरूपा पद्मध्यानवन्धव्यस्य ब्रह्मणि बोधनार्थमिति जिज्ञासाधिकरणभाष्ये

यदुक्तम् 'ततो यदुत्तरतरम्' इति अधिक वस्तु प्रतिपाद्यत इति, तत्राह, "तथाऽयमनिषेधात्" । 'यस्मात् सर्वं नापरमस्ति' इति तदतिरिक्तोत्कृष्टवस्तुनो निषेधेन तद्विरुद्धतया, 'ततो यदुत्तरतरम्' इति बावये तदधिकवस्तुपक्षेपासेनयात्, ततो यदुत्तरतरमित्येकत् पूर्वोप-
(पूर्वपनि)पादितस्य पुरुषपारम्यस्य उपरि उपसंहाररूपम् । एतच्च पूर्वत-
तन्मन्त्र-यामयाया म्मष्टीकृतम् ।

"अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः" । अनेन=प्रश्ना सर्व-
गतत्वं=सर्वस्य जगती व्यापकत्वम् आयामशब्दादिभ्योऽन्यगम्यते ।
आयामशब्दस्तावत्—'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्', 'अन्तर्बहिश्च तत्
सर्वं व्याप्य नारायण मित' इत्यादि । आदिशब्देन, 'प्रसवेदं सर्वम्'
इत्यादयो गृह्यन्ते । अतो न परमप्रगोऽन्यत् प्राप्यमस्तीति म्पिनम् ॥

अस्याधोवनिषद् कृत्स्नाया भगवत्परत्वं सर्वव्याख्यानाधिकरणे

स्पष्टमिति कथमप्रानन्योपायन्यमनेन योष्यत इत्युच्यत इति चेन्न—
वर्नायपादेन प्रीतिरूपायप्रभक्तिरभ्यस्त्यमुक्तम् । यमेवेति परकारेण
वृत्तैव लभ्य इति कथनात् धरणाभावे अलभ्य इति ज्ञापनान्
धरणकारणजिज्ञासायां प्रियतमत्वस्य धरणहेतुताया आनुभधिकत्वात्
प्रियतमत्वं प्रति प्रीत्यनिशयमाकृत्य हेतुस्त्वस्य गीतग्याश्च प्रीतिरूपा-
पक्षव्यानलभान् । परमपि प्राप्यस्वास्त्यैव प्राप्य-यमपि लभ्य इति
पदेन दर्शितमेव । म्मष्टीकृतशब्दं चतुर्थपादेन 'तस्यैव आत्मा
विद्युण्णे मनु स्याम्' इत्यनेनेत्याशयात् ।

सर्वव्याख्यानाधिकरणटीकायामस्या अप्युपनिषदो भगवत्परत्व-
स्थापनं रुद्रपरत्वधमन्युदासाय कृत् जिज्ञासुशिक्षणसौन्दर्याय प्रायः
शब्दत एवानुवदितुमारभते अस्याध्वनि ॥

व्यासायैः समर्थितम् । तदुच्यते—प्रथमद्वितीयखण्डयोः, देवात्म-
शक्तिम्, व्यक्ताव्यक्त भरते विश्वमीशः, यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्म-
तत्त्वम्, ज्ञात्वा देवम्, एष हि देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः इति
देवात्मेशब्रह्मशब्दैः परमात्मा निर्दिश्यते । ते च शब्दाः 'अपहतपाप्मा
दिव्यो देव एको नारायणः', 'विश्वं नारायणं देवम्', 'आत्मा
नारायणः परः', 'अद्भुष्टमातुः पुरोऽङ्गुष्ठश्च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य
जगतः', 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्य प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्'
इत्यादिवाक्यगतनारायणप्रत्यभिज्ञापकाः । अत्रेशशब्दश्च न रूढ्या
प्रयुक्तः ; अपितु गुणयोगात् । 'अनीशधात्मा', 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीश-
नीशौ', 'ईशः सर्वस्य' इति निर्देशस्य सप्रतिसंबन्धितया अवयव (वार्थः)
विवक्षाज्ञापकत्वात् । अनन्तधात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता इत्यन्ता-
नन्तशब्दो योगरूढः । रूढ्यविवक्षानिमित्तसप्रतियोगिकनिर्देशाभावात् ।

तृतीये च खण्डे, य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीत्यनेन,
'अम्भस्यपारे' इत्यनुवाकः प्रत्यभिज्ञाप्यते । स हि परमपुरुषविषयः ।
एवमुपक्रमो भगवत्परः । एको हि रुद्र इत्यस्यानन्तरम्, विश्वतश्च-
शुरुत विश्वतोमुख इति मन्त्रश्च भगवत्प्रत्यभिज्ञापकः । तस्य विद्युदूर्ण-
पुरुषविषयत्वात् । द्यावाभूमी जनयन् देव एकः इति च, 'शीर्ष्णो
द्यौः समवर्तत, पद्भ्यां भूमिः' इत्यस्य प्रत्यभिज्ञापकम् । यो देवानां
प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं जनया-
मास पूर्वम् इत्येतत्तु यच्छब्दयोगादनुवादरूपतया प्रमाणान्तरसापेक्ष-
तया दुर्बलम् । इदं रुद्रस्य बह्वृचशतपथब्राह्मणावगतहिरण्यगर्भजन्यत्व-

विरोधि हिरण्यगर्भजनकत्वं न प्रतिपादयितुं प्रभवति । बह्वचे, 'तदिदास
 भुवनेषु ज्येष्ठ यतो जज्ञे उग्रस्त्वेष नृग्न । सद्यो जज्ञानो निरिणाति
 शतून्' इति हिरण्यगर्भसृष्टत्वं रुद्रशब्दरूपवर्धस्य प्रतिपाद्यते । सुबालो-
 पनिषदि, 'ललाटात् क्रोधजो रुद्र' इति नारायणादुत्पन्नत्वं प्रतीयते ;
 महोपनिषदि, 'सोऽन्य कामं मनसा ध्यायीत । व्यक्ष शूलपाणि-
 पुरुषोऽजायत' इति । नारायणोपनिषदि, 'नारायणाद्भुद्रो जायते'
 इति । बृहदारण्यके, 'ब्रह्म वा इदम्' इति ब्रह्म प्रस्तुत्य, 'इन्द्रो वरुण
 सोमो रुद्र पर्जन्य' इतीन्द्रादितुल्यतया रुद्रस्यापि ब्रह्मण सकाशा-
 दुत्पत्तिं प्रतिपाद्यते । शतपथे अष्टमूर्तिब्राह्मणे, 'भूतानां च यजापति
 सवत्सरमुपसि रेतोऽसिद्यत् । सवत्सरे कुमारोऽजायत । सोऽरोक्षीत् ।
 तं प्रजापतिरत्रवीत्, कुमार । किं रोदिषीति । सोऽत्रवीत्, अनपहत-
 पाप्मा वा अहमस्मीति अनाहितनामा, नाम मे घेहि पाप्मनोऽपहत्या
 इति । त पुन प्रजापतिरत्रवीत्, रुद्रोऽसीति' इत्यादिना रुद्रस्य रतु
 सुखजन्यत्वम् अनपहतपाप्मत्वादिकमावेद्यते । तथा शैलालिब्रह्मणे
 चतुर्मुखसृष्टत्वं रुद्रस्य प्रतिपाद्यते । सामि च 'विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये
 (दत्ताञ्जलये) ब्रह्मण पुत्राय' इति ब्रह्मण पुत्रत्वं प्रतीयते । सोऽ
 मनीत्, वर धृणै । अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति । तस्माद्रुद्र पशू-
 नामधिपति' इति वरदानलक्ष्यपशुपतिभाव श्रूयते, 'विष्णोरिषम्य'
 प्रभूये हविर्भि । विदे हि रुद्रो रुद्रियं महत्त्वम्' (गी. स र) इति विष्णो-
 राधनलक्ष्यमहिमत्वं रुद्रस्य श्रूयते । अनो हिरण्यगर्भजन्यत्वेन नारायण

। एषस्येत्यादेरर्थः गीतार्थसंग्रहदृष्टा-भुतप्र-टिप्पणादी द्रष्टव्यः ।

जन्यत्वेन च अनपहतपाप्मत्वेन कर्माधीनैश्वर्यवत्त्वेन च श्रुतस्य रुद्रस्य तद्विरुद्धहिरण्यगर्भजनकत्वस्य अवताररूपोत्पत्तिरिति विरोधपरिहारस्य वा असम्भवात् । कल्पमेदेन एकस्यैव रुद्रस्य हिरण्यगर्भरूपात् स्वस्मादुत्पत्तिः, कल्पान्तरे रुद्ररूपात् तस्मात् हिरण्यगर्भरूपनयोत्पत्तिरिति कल्पनस्यापि, कार्यत्वेन कर्मवश्यत्वेन [च १] प्रतिपादिते तस्मिन् असम्भवात् । इन्द्रादीनामपि तथात्वापाताच्च । तस्य विश्वाधिकत्वरूपविशेषणा सम्भवाच्च । ततश्च रुद्रशब्दस्य कार्यरुद्रव्यतिरिक्तविषयत्वे सति, अस्य वाक्यस्यानुवादरूपतया, 'नारायणाद् ब्रह्मा जायते' इत्यादियोग्यार्थप्रापकवाक्यानुगुण्येन भगवत्परत्वेनैश्वर्यम् । 'रुद्रस्य हिरण्यगर्भजनकत्वाभावेन रुद्रवर्धत्यागे स्वीकार्ये हिरण्यगर्भशब्दस्य रूढिं परित्यज्य स्कन्दपरत्वमाश्रयेताम् । प्रसिद्धस्य रुद्रस्य स्कन्दजनकत्वसम्भवात्' इत्यपि शङ्का निरस्ता, विश्वाधिकरूपादिविशेषणानां रुद्रे असम्भवात् । अतो रुद्रशब्दो भगवत्परः, 'रुद्रो बहुशिरा' इति सहस्रनामपाठात् ।

या ते रुद्र शिवा तनूरित्यस्यानन्तरम्, ततो परं ब्रह्म परं बृहन्तमिति वाक्यम्, 'नारायण परं ब्रह्मे'ति महोपनिषत्प्रत्यभिज्ञापकम् । ईश त ज्ञात्वा अमृता मनन्तीत्यत्र ईशशब्दः यौगिकः । वेदोप्यायोगात् । 'वेदाहम्' इत्यनन्तरवाक्यस्यैतच्छब्दः पूर्वरुद्रशब्दवाच्यस्य महापुरुषत्वमवगमयति प्रकृतपरामर्शित्वात् । ततो यदुत्तरतममिति वाक्यमपि, "परमतः सेतून्मानः " इत्यत्रोपपादितरीत्या

विरोधपरिहारस्य वा असंभवादित्यादिकं 'न प्रतिपादयितुं प्रभवति' इति प्रागुक्तं प्रति हेतुः । मध्ये यद्वचुचे इत्यारभ्य, 'धूयते । अतः' इत्यनेन तत्र हेतुरुक्तः । यद्वचुचादी पञ्चमेवध्रुवणादिति तदर्थः ।

महर्षेः संहारपरम् । सर्वाननशिरोघ्नीयत्वञ्च पुंस्कार्थस्मारकम् । सर्व-
व्यापिपदं तु, 'व्याप्य नारायण.' इत्यतश्च स्मारयति । भगवच्छब्दस्तु,
'भगवान् पवित्रं वासुदेव परित्तम', 'परं पवित्रं भगवान् वासुदेव.',
'ये भगवन्तं वासुदेवमेवं विदुः' इति वासुदेवामाधारणः । अत एव
हि स्मरति, 'एवमेव महाशब्दो मन्त्रेण भगवानिति । परमब्रह्ममूनस्य
वासुदेवस्य नान्यथा' इति । सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः इति सत्त्वबन्धनकृत्वञ्च
भगवत इति स्मृतम् ; 'यो ह सत्त्व वा अस्य सात्त्विकोऽहः सोऽमौ
ब्रह्मचारिणः योयं विष्णुः' इति मैत्रायणीयधुने । अद्भुतमात्रः पुरुषोऽ-
न्तरात्मेति अन्तरात्मत्वञ्च सुबालोपनिषत्प्रत्यभिज्ञापकम् । इहा मनी-
षेति तु विशुद्धपुरुषस्मारकम् । अनन्तरम्, महासत्त्वोपेत्यादिपुरष-
सूक्तमन्त्रद्वयमपीतम् । सर्वस्य प्रसूमीयानमित्येतत् ननु सक्तत्वात् यौति-
कमेव । न तु गन्धम् ; पुष्टिज्ञानमसन्नात् । सर्वस्य शरणं मुदत्
इत्येतत्, 'निवासः शरणं मुदत् गतिर्नारायणः' इति मुनिप्रत्यभि-
ज्ञापकम् । तमाहुस्तथैव पुरुषं महान्तमिति महापुरष एव स्पष्टमुक्तम् ।
धातुशब्दमपि महापुरुषशब्देनैकार्थयति अणोरणीयानिति मन्त्रः ।

अधुर्थे च सगडे, 'हा सुपर्णा' इत्यादिवाक्यद्वयम् सुष्टोत्र-
निर्गन्तव्यार्थम् । परमपुरषपरम् । अतः सायने तु महेश्वरमित्यत्र
महेश्वरशब्दो नारायणैकवाच्यः । 'महेश्वरशब्दोऽप्यत्र', 'दीरोऽप्यत्रो-
त्तरं अमुनेऽति-विधिः' इत्यारम्भः, 'तत्र सगडो महेश्वरः' इत्यदिपु-
नरेभ्यश्च शब्दो भगवति प्रयुक्तः । येनेदं मन्त्रं हि वेदनिर्गन्तव्यं
महर्षेः महर्षेः निषण्णं पणेर तमीयानं चरदित्येवोच्यते । पूंश्च

षष्ठे च—यः कालकालः इति कालस्यापि परिच्छेदक काल
 उक्त । नायमन्तक । भगेशमित्यनेनापि भगवच्छब्दवाच्यानामैश्वर्या
 दीना षण्णामीश्वरत्वमेव प्रतीयते । ऐश्वर्यनिरङ्कुशत्वमेवोक्तम्, तमी
 श्वराणां परम महेश्वरमिति । ईश्वराणामिति प्रतिसवन्धिनिर्देशात्
 महेश्वरपदे रुद्धिर्न शक्यशङ्का । देवतानां परम च दैवतमित्यन
 न्तरनिर्देशवत् । तद्धि वाक्य देवतापारम्यपरम् । तत्र च दैवतपति
 शब्दौ न कश्चित् देवताविशेषे रुढौ । तत्स्थानीयश्च महेश्वरशब्द ।
 अतो न रुद्धयुग्मेव । न तत्समश्च, षण्णस्य शक्तिरित्यादिमिश्र
 तत्पारम्योपपादनम् । 'एको देव', 'एको नारायण' इत्यनेनैका
 र्थात् । न तत्र सूर्यो मातीति मन्त्रश्च कठबलघधीतत्वात् विष्णो
 पत्यभिज्ञापक । नान्यः पन्था इति पुस्तक स्मारयति । ईशादि
 शब्दानां यौगिकत्वम्, ईशानत्वस्य निरुपाधिकत्वञ्च दर्शयति स
 ईशोऽस्येति । 'यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वम्, शरण प्रपद्ये,
 अमृतस्य पर सेतुमिति निर्देशाश्च नारायणत्वसाधका । य इत्यनु
 वादरूपत्वात्, ब्रह्मणो भगवन्नाभिसम्ब [त्वं] स्य प्रमाणप्रतिपन्नत्वात्,
 'निवास शरण मुह्यत' इति श्रुते, 'अमृतस्यैव सेतु' इति मुण्डके
 श्रवणात् । यदा चर्मवदिति वाक्यम् उपायान्तराभावपरम्, नान्यः
 पन्था इत्युक्तार्थविवरणरूपम् ।

बृहदारण्यकात्तानां वेदान्तानां परिष्कृतिम् ।

विधायैव सभाष्याणां दशानामथ तत्समम् ॥

श्वेताश्वतरसुर्येषु ये श्रीभाष्याद्युदाहृता ।

आदित्य कृतभाष्याश्च प्राच्यैस्तेषामपि क्रमात् ॥

नीलः	401	युजेवां	370
नीहार	374	युजते	370
नैनं	415	युज्जानः	368
नैवस्त्री	423	येनावृतं	427
पञ्चम्रोतो	354	यो देवानां	383, 411, 412
पुरुषपदे	395	यो देवो	380
पृथ्व्यन्तेजो	374	यो ब्रह्माणं	436
प्राणान्	372	यो योर्नि	411, 419
भावप्राद्य	425	लघुत्व	375
महान्	393	वद्धेर्यथा	366
मानस्तोके	417	घालाप्र	423
मायां	40	विश्वतः	383
य एको	380	घेदान्ते	437
य एको	400	घेदाहमेतं	336, 39
यश्च स्व	420	स पव	413
यथैव	375	संरूपन	424
यदाचर्म	437	संयुक्त	358
यदातमः	414	सतन्मयो	435
यदात्म	376	समाने	407
यस्तन्तु	432	समे	373
यस्मात्	388	मघेतः	396
यस्य देवे	438	मघेव्या	367
यातेरुद्र	385	सर्वाजीवे	355
यामिषु	385	सर्वादिश	420
युक्तेन	369	सर्वानिन	391
युक्त्याय	369	सर्वेन्द्रिय	397

सवित्रा	३७१	सूक्ष्माति	412
सविश्व	435	स्थूलानि	425
सबृक्ष	430	स्वभाव	426
सहस्र	3१5		

श्रीः

श्वेताश्वतरोपनिषद्विषयसूची

कारणब्रह्मस्वरूपादिप्रश्नः	34७	जीवविलक्षणत्वम्	397-399
कालस्वभावादिकारणत्व- विमर्शः	48	अभेदव्यवहारनिर्वाह- कत्वम्	400
परिष्कारे तद्विवेचनम्	349	अज्ञामन्त्रार्थविचारः	401-404
दैवशक्तिनिर्धारणम्	3७1-3७4	अमसाधिकरणम्	404
जीवपरपार्थक्यम्	35६-3७9	जीवब्रह्मवैलक्षण्यम्	407
तत्त्वहितादिविवेकः	360-3७7	मायामायितरम्	409-410
योगार्थदेशकालादि	368-373	तत्त्वशुद्धिप्रार्थना	411
योगसिद्धिनिष्पत्त्यादि ७74-3६0		सर्वकर्माप्यव्यादि	413
भगवत एकस्यैव		सर्वतिशायित्वम्	418
मोक्षप्रदत्वम्	38०-381	सर्वदेवोपास्यत्वम्	420
भगवतो मोक्षहेतुशुद्धि- प्रदत्वम्	38१-384	जीवानुत्वम्	421-423
ध्येयदेवतातरम्	386-387	जीवस्याखीपुरुषादिता	423
नित्यनिरामयविग्रह	388-392	कालस्वभावादिसर्वकारण- प्रेरकत्वम्	426
मोक्षधीहेतुसत्प्रदत्वम्	393	शक्तिज्ञानाद्यतिशयः	431
हृदयकुहरे निविष्टत्वम्	394	सर्वचेतनानुप्राप्तित्वम्	432
पुरुषसूक्तप्रसिद्धपरम- पुरुषत्वम्	395	चतुर्मुखस्रष्टृणादि	436
		उपदेशोपसंहारः	437
		गुरुभक्तेरावश्यकतरम्	437

पराधिकरणम् 439

श्वेताश्वतरोपनिषदः श्रीपत्येकपस्त्यं व्यासार्थवर्णितम् 442-447

शारीरके श्वेताश्वतराद्युपनिषद्वाक्यस्यलघुची

श्वे	शा.	श्वे	शा.
१-६.	४-१-३.	५-८, ९.	२-३-२१.
२-१०.	४-१-११.	४-१०; ६-१९.	१-४-२३.
३-९, १०.	३-२-७.	३-३५; ५-८.	१-३-२३.
४-५.	१-४-८.		

ऋष्यादिनाम

श्वेताश्वतरः अत्याश्रमिणः अग्रपिसंघः 437

श्वेताश्वतरोपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः

१. बृहदारण्यकान्तासु गतास्त्रीशादिषु क्रमात् ।
श्वेताश्वतरमन्त्रोपनिषदेकादशी स्यता ॥
२. भोक्तृभोग्यात्मचिदचिदन्तरात्मैव कारणम् ।
अष्टाङ्गयोगतो जीवं समीक्ष्यैव निरीक्ष्यते ॥
३. एकोऽसौ भगवान् मुक्तेः यन्या जन्मलयादिकृत् ।
अकारार्थोऽयमग्न्यादिदेवतादिजगन्मयः ॥
४. कर्महिपरतन्त्राणुजीवतत्त्वविलक्षणः ।
ब्रह्मादिकृत् प्रपत्येकवश्यो विश्वफलप्रदः ॥
५. श्वेताश्वतरखण्डानां षट्केनेत्यं समीक्षितः ।
शिवरुद्रादिशब्दोक्त्या भगवान् पुरुषोत्तमः ॥

शुभमस्तु

—:***:—

श्री

[अथर्ववेदीयोपनिषद्छान्तिपाठ —

भद्र ऋणमि शृणुयाम देवा भद्र पश्येमाक्षमिर्यजत्रा ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायु ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ओंशान्तिश्शान्तिश्शान्ति]

श्री श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

[येनोपनिषदा भाष्य रामानुजमतानुगम् ।

रम्य कृत प्रपद्ये त रङ्गरामानुज मुनिम् ॥]

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचिता अथर्वशिखाप्रकाशिका ।

अतसीगुच्छसञ्छायमश्वितोर स्खल श्रिया ।

अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाढताम् ॥

•यास लक्ष्मणयोगीन्द्र प्रणम्यान्यान् गुह्यनपि ।

कुर्वेऽथर्वशिखा-व्याख्या विदुषा तोषहेतवे ॥

श्रीमद्भूयो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः

अथर्वशिखोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

ईशान शम्भु शिवशब्दसमीक्षितोऽपि

मुक्तवर्थमन्त्रिविषय पुरातन स विष्णु ।

इत्यादिशात् स्फुटमथर्वशिखेति तत्पर

बुद्ध यतो भवतु तेभ्य इदं नमो न ॥

अथर्वशिखोपनिषत्

प्रथमः खण्डः हरिः ओम् ।

१. अथ हैनं? पैप्पलादोऽङ्गिराः सनत्कुमारश्चाथर्वाणमुवाच-

२. (१) किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यम्, (२) किं [तद्]

ध्येयं निर्धारयितुमाख्यायिकामाह—अथ हैनम्.....।

पिप्पलादमुतश्चाङ्गिराश्च ब्रह्मपुत्रश्च (१) सनत्कुमारश्चाथर्वाणं गुरुमुपेत्य
ऊचुः । उवाचेति प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् ।

२. ध्यायते अनेनेति ध्यानं ध्यानकरणम् । उपासनस्याऽऽदौ

ध्येयं निर्धारयितुमिति । ध्यानकरण—ध्यान—ध्यातृ—ध्येय
रूपांशचतुष्टयविषयप्रश्नोत्तररूपाया अप्यस्या उपनिषदो ध्येयदेवता-
विशेषनिर्धारणैदम्पर्यम्, 'न कारण कारणानाम्' इत्यादिना पर-
निषेधपूर्वं तदंशस्थापनोपपादनादवगम्यते । अत एवमुक्तिः ॥ (१)

सनत्कुमारोऽपि कश्चित् पिप्पलादमुत इति भ्रान्तिव्युदासायाह
ब्रह्मपुत्र इति । ऊचुरिति वचनम् उपरि, 'एभ्योऽथर्वा प्रत्युवाच'
इति वाक्ये प्रतिपाद्यपुरस्सरस्वरुद्वचनान्तेदम्पर्यध्वणात् प्रश्नारो
बहव इति निश्चित्य । एवञ्च पैप्पलादोऽन्यः, अङ्गिरा अन्य इति
मन्तव्यम् । पिप्पलादोऽङ्गिरा इत्यपि श्रुति पठन्ति केचित् । तदा
स्पष्टं बहुत्वम् । पिप्पलादः पैप्पलादोऽङ्गिरासनत्कुमारश्चेति पाठः
श्रुतिमाध्ययोः स्यादित्यपि विमृश्यम् ॥ ध्यानकरणमन्त्रः क इत्येता-
वन्मात्रप्रश्ने ध्यायितव्यमिति पदं व्यर्थम् । ध्यानध्यानारी किदेवता-
रूपेण ध्यातव्यावित्येवोपरि प्रश्नः क्रियते; न तु किं नाम ध्यान-
स्वरूपम्, को नाम ध्यातेति । उपरि तैलघारावद्विचित्रिउन्नस्मृति-
संततिर्ध्यानम्, धर्मज्ञानयोगसंस्कृतान्तःकरणो ध्यातेत्येवंरूपोत्तरा-
भावात् । ध्यानं विष्णुः, ध्याता रुद्र इति देवतारूपत्वस्यैव वचनाच्च ।
अतो ध्यानकरणमन्त्रोऽपि किरूपो ध्यातव्य इत्येव प्रथमप्रश्नोऽपि
स्यात् । एवञ्च—ध्यानकरणमन्त्रः प्रणयः । स च नानाक्षरसमा-
हारात्मकः । तत्र समुदायः ब्रह्मचेत भाव्यः । अक्षरमात्राश्च लोक-

ध्यानम्, (३) को वा ध्याता, (४) कश्च ध्येय इति ।

३ स एभ्योऽध्या प्रत्युवाच-(१)ओमित्येतदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यमिति, एतदक्षरं परं ब्रह्म । ४ अस्य पादाश्चत्वारो वेदाः । ५ चतुष्पादिदमक्षरं परं ब्रह्म ।

६ पूर्वाऽस्य मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिः ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः । ७ द्वितीयाऽन्तरिक्षः स उकारः स यजु-

प्रयुक्तो ध्यानकरणभूतो ध्यातव्यो मन्त्रः क इत्यर्थः । क मन्त्रं ध्यात्वा आदावुच्चार्य ध्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा ध्यानक्रिया किं देवतारूपा ध्यातव्या । ध्याता किं देवतास्यो ध्यातव्यः । ध्येयो देवताविशेषः क इत्यर्थः ।

३ एतदक्षरं परं ब्रह्म । असिञ्क्षरे परब्रह्मबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ।

४ अस्य ओंकारस्य अकार-उकार-मकार-अर्धमात्रारूपेषु चतुर्व्यवयवेषु चतुर्वेदबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः । ५ एतस्मिन् ओमित्यक्षरेऽध्यस्तं परं ब्रह्म मतीकस्य चतुष्पात्त्वेन स्वयमपि चतुष्पादित्यर्थः ।

६-७ अकार-उकार-मकार-नादरूपार्धमात्रात्मकान् ओंकारावयवान् पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकलोकलोकैः, ऋग्भजुस्सामाथर्वण्यैः, ब्रह्मविष्णुरुद्रसर्वैकामित्वैः, वसुरुद्रादित्यमरुत्त्वैः, गायत्रीतिष्ठोज्जगती

येदत्तत्तद्देवतादिरूपेणेति उपरितनवर्णनोपपत्तिः । अतः किं ध्यायितव्यमित्यस्य केन रूपेण ध्यातव्यमित्यर्थो वर्णनीयः । तस्मात् भाष्ये क ध्यात्वेति किरूपं ध्यात्वेत्यर्थं ऋम् । तुरीयप्रश्ने तु ध्येयं किरूपेण ध्येयं इत्युक्तावपि ध्येयगोचरदृष्टिधियेर्मोक्षार्थविद्यायामयोगात् ध्येयतत्त्वमेव पृष्टं भवतीति 'ध्येयो देवताविशेषः क' इत्येव प्रश्नपर्यवसानम् । तद्ध्यानमिति । तत् ध्यानमिति पूर्वप्रयुक्तं करणार्थं व्युद्घन्तघट्टकधातूक्तं ध्यानमित्यर्थः ।

456 संपरिष्कारभाष्योपेता अथवेशिखोपनिषत् ख. 1.

भिर्यजुर्वेदो विष्णु रुद्रात्रिष्टुप् दक्षिणाग्निः । तृतीया घीः स मकारः
सामभिः सामवेदो रुद्र आदित्याः जगत्याहवनीयः । याऽवसानेऽस्य
चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोकः ओंकारः साऽथर्षेणमन्त्रैरथर्ववेदः
संवर्तकोऽग्निर्मस्तो विराडेकर्षिः ।

८. भास्वती स्मृता प्रथमा रक्तपीता महद्ब्रह्मदे (दै)यत्या ।

९. द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदेवत्या ।

विराट्त्वैः, गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयैकर्षित्वैः स्तौति-पूर्वाऽस्य.।
ऋग्भिः ऋग्वेदः । ऋज्यन्तोपेतः ऋग्वेद इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।
सूर्यलोकलक्षणद्युलोकापेक्षया चन्द्रलोकस्योर्ध्ववर्तित्वम् (त्वात् !) सोम-
लोकस्य द्युलोकापेक्षया पृथङ्निर्देशोपपत्तिः । आथर्वेणिकानामेकामि-
त्वात् गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयाभावात् तस्यैकामेरेकर्षिशब्दितस्य
गार्हपत्यादिस्थानविशेष उपपद्यते ॥ नन्ववसाने श्रूयमाणनादात्मिकाया
अर्धमात्रायाः, “अर्धमात्रात्मको नादो ब्रह्मनादैकविमहः” इति ममाण
प्रतिपन्नाया ओंकारभित्तत्वात् कथमस्या अर्धमात्रायाः ओंकार इत्युक्ति-
रिति चेत्- ‘अर्धमात्रात्मको नादो ब्रह्मनादैकविमहः’ इत्योंकार मस्तुत्य,
‘ततोऽभूत् त्रिवृदोंकारः’ इति ओंकारप्रकृतित्वस्य श्रवणात् तस्य
ओंकारामेदृश्यपदेश इति द्रष्टव्यम् ॥

८. प्रथमा अकाराख्या अर्ध (!) मात्रा भास्वतीनाम्नी रक्त-
पीतवर्णा महत्त्वगुणकब्रह्मदेवत्या ।

९. विद्युमतीति स्मृता कृष्णवर्णेत्यर्थः ।

भास्वतीः स्मृताः इति पृथग्वाक्यपाठस्तर्कतः । (८-१३) तात्पर्यः-
चन्द्रिकायामपि इममंशं परित्यज्य प्रथमेत्यादिवाक्यमुपात्तम् । एवं

१०. तृतीया शुभाशुभा शुक्ला रद्रदेवत्या । ११. याऽवसानेऽस्य
चतुर्थ्यर्धमात्रा विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदेवत्या ।

१२. स एष ह्योकारश्चतुरक्षरश्चतुणादश्चतुर्दशरश्चतुर्थमात्रः
(श्चतुर्थमात्रः) । १३. स्थूलमेत सत् (स्थूलमेतत्) ह्रस्वदीर्घप्लुत-

१०. शुभाशुमेति प्रसिद्धा शुक्लार्णेत्यर्थः । ११. अत्र पुरुष
शब्देन वासुदेव उच्यते ।

“भाषानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।

निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने ॥”

“पुरुषज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।

शकारस्य पकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥”

“स्त्रीप्रायमितरत् सर्वं जगत् स्यावरजज्ञमम् ।

ऋते तमेक पुरुषं वासुदेव सनातनम् ॥”

“ब्रह्माद्या सकला देवा यक्षगन्धर्वाकिनरा ।

ते सर्वे पुरुषाशत्वादुच्यन्ते पुरुषा इति ॥”

इति सरणादिति द्रष्टव्यम् ।

१२. चतुर्थी अर्धमात्रा यस्य स तथोक्तः । पूरणप्रत्यया-
भावात् (व) छान्दसः । १३-१४. स्थूलमेत सत् ह्रस्वदीर्घप्लुतमिति ।

चृसिहतापनीयेऽपि । तद्धि माण्डूक्याथर्वशिखाथर्वशिरोयाग्यानि
यहुलमनूय वर्णयति । (८)

त्रिवृद्धोकारं प्रति नादस्य प्रवृत्तित्वम् पुरुषस्य वासुदेवस्य
त्रिमूर्तिप्रवृत्तित्वमिति देवतात्वोपपत्तिः । (११)

स्थूलमेत सदिति पाठमादृत्य आहपूर्वकइणधातोः कप्रत्यये
एतमिति मिलितमित्यर्थकमुक्तमिति ज्ञायते । स्थूलमेतदित्येव

मिति । १४. ओं १ ओं २ ओं ३ [सः ।]

१५. इति विरुत्वा चतुर्थदशान्त आत्मा प्लुत[प्रणव]प्रयोगेण समस्तमोमिति प्रयुक्त(ज्य) आत्म(प्रयुक्तमात्म) ज्योतिः सकृदावर्तते ।

स्थूलं मिलितं सत् ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिविधमित्यर्थः । तदेव प्रदर्शयति ओं १. ओं २. ओं ३. । न च एचो ह्रस्वभावात् कथमोकारस्य ह्रस्वत्वमिति शङ्क्यम् — न्यूह्येषु ह्रस्वस्यापि प्रयोगदर्शनात् ।

एवमुक्तप्रकारेण अकार-उकार-मकारात्मकाधयक्लृप्राधान्येन ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपदेवतानुसंधानपूर्वकं ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपेण विरुत्वा, चतुर्थः तुरीयमात्रार्थभूतः पुरुषशब्दितो वासुदेवः शान्तायद्यो महात्मा चतुर्मात्रप्लुतप्रयोगेण अनुसंधान(धीयमान ?)स्सन् सकृत् एकरूपतया

पाठश्चेत्, स्थूलपदमेव मिलितार्थकं नेयम् । अक्षराविभागात् । प्रश्नोपनिषदि तु ह्रस्वदीर्घप्लुतानां मात्रापदेन ग्रहणम् । न्यूह्येष्विति । न्यूहः ओकारपोडशकादि व्याकरणे चाचस्पत्यादौ च द्रष्टव्यम् । (१३)

१५. इति विरित्यत्र इतीत्यस्य एवमित्यर्थः । तद्विवरणम् उक्तरूपेणेति । समस्तमिति क्रियाविशेषणम् । वृत्ततयेत्यर्थः । समस्तम् ओमिति प्लुतप्रयोगेण प्रयुक्त इत्यन्वयः । प्रकरणेण युक्तः योगविषयीकृतः अनुसंहितः । प्रयुक्त इति आत्मविशेषणम् । आत्मपदात्मज्योतिःपदस्वरस्यादेवं व्याख्यातम् । अन्यथा पुनः—चतुर्थः नादरूपः, शान्त आत्मा विना प्रणवं प्रयोगानर्हस्वरूपः प्लुतप्रणवविशिष्टतयैव समस्ततया ओमिति प्रयुज्यमानः स्वात्मस्वरूपं प्रकाशयन् सकृदुक्तो भवति । एषा ह्रस्वदीर्घप्लुतानां पृथक् पृथक् प्रयोगानन्तरं प्लुतस्य (सनादस्य) पुनरेकवारमावृत्तिः समस्तप्रणवप्रयोगः इति वाक्यार्थो वक्तव्यः । मात्रार्थेति वासुदेवे शान्तात्मनि चतुर्थ इति

१६. प्राणान् सकृदुच्चारितमात्रस्स एष ऊर्ध्वमुन्नमयतीत्योकारः ।
प्राणान् सर्वान् प्रलीयत इति प्रलयः ।

१७. प्राणान् सर्वान् परमात्मनि प्रणामयतीत्येतस्मात् प्रणवः ।
चतुर्धाऽवस्थित इति

१८. सर्ववेददेवयोनिः, सर्वानन्यश्च(कथवस्तु)(व्यवस्तु)प्रणवात्मकम् ।
इत्यथर्वशिखायां प्रथमः खण्डः ।

स्यान्मज्ज्योतिः स्वपकाशज्ञानमय आवर्तते आ=समन्तात् हृदये वर्तत
इत्यर्थः । चतुर्थार्धमात्रयाऽनुसंहितः परमात्मा हृदये प्रतिष्ठितो भवनीत्यर्थः ।

ओंकारादिनामानि निर्वक्ति— १६ ऊर्ध्वलोकमुन्नमयति
प्रापयति । तस्मादोकार इत्यर्थः ।

१७-१८ सर्वेन्द्रियाणि परमात्मप्रवणानि करोतीति प्रणव
इत्यर्थः । चतुर्धाऽवस्थितः । प्रणव उक्तरीत्या अकार-उकार-मकार
नादात्मना चतुर्धा अवस्थित इत्यर्थः । तस्यैवोकारस्यावयवमूतानां
पादानां ऋग्जुस्सामाथर्ववेदरूपत्वात्, (!), ब्रह्मविष्णुरद्रसंघर्षकामि-
रूपत्वात्, वसुहृदादित्यमरुद्ररूपत्वाच्च, गायत्र्यादिच्छन्दोरूपत्वाच्च सर्व-
वेददेवयोनि वगोकारस्य । अत एव सर्वमपि वाक्ये प्रणवात्मकश्चे(१)त्यर्थः ।

चतुर्थार्धमात्राऽमेदारोपः । उक्तत्रिमूर्त्यधिकत्वाद्वा चतुर्थता ।
'चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा' इति माण्डूक्येऽप्युक्तम् । अत्र अकारादौ
क्रमेण ब्रह्मविष्णुरद्रत्वोक्तिः, माण्डूक्ये क्रमेण अनिरुद्रप्रद्युम्नसंकर्प-
णत्वोक्तिश्च अविबुद्धा, चतुर्मुखस्य जागरन्नदुपनिबुद्धाधीनत्वात्,
रुद्रस्य च संहारे संकर्षणाधीनत्वात् अत्रापि माण्डूक्योक्त एव
तात्पर्यात् ।

१७-१८. गायत्र्यादीति पञ्चम्यन्तं वेदरूपत्वादित्येतत्समनन्तरमेव

१. देवांश्च समुद्धर्ता सर्वेभ्यो दुःखभयेभ्यस्संसारयतीति तारणात् तारः । २. सर्वे देवा अस्मिन् विशन्तीति विष्णुः ।

३. सर्वाणि बृंह(ब्रह्म)यतीति ब्रह्म । सर्वस्यान्तःस्थाने ध्यायिभ्यः प्रदीपवत् प्रकाशयतीति प्रकाशः [प्रकाशः] प्रकाशेभ्यः । ४. सदा ओमित्यन्तःशरीरे विद्योतयति (विद्युद्वद् द्योतयति) मुहुर्मुहुरिति

ख. २.

१. देवान् सत्त्वप्रकृतिकान् समुद्धर्ता । तदेव विवृणोति— सर्वेभ्यः—तारः । अतः प्रणवस्य तारशब्दित्वमित्यर्थः । २. सर्वे देवाः ब्रह्माद्या अयवत्वेनोङ्कारे प्रविष्टा इति ओङ्कार एव विष्णुरित्यर्थः ।

३. सर्वाणि स्थानुसंघातुमूतानि ज्ञानानन्दादिगुणैः बृंह (ब्रह्म) यति वर्धयतीति ब्रह्म । सर्वस्यान्तःस्थाने ध्यायिभ्यः प्रदीपवत् प्रकाशयतीति प्रकाशः— (?) प्रकाशेभ्यः । सर्वस्य ध्यातृजन-स्यान्तःस्थाने हृदये वर्तमानस्सन् ध्यायिभ्यः स्वेन ब्रह्मध्यायिभ्यः प्रदीपवत् ध्येयं प्रकाशयतीति प्रकाशः प्रकाशेभ्यः प्रकाशेभ्योऽपि सूर्यादिभ्य अतिशयिततया प्रकाशयतीति प्रकाश इत्यर्थः । ४. सदा ओमिति अन्तःशरीरे हृदयस्थाने मुहुर्मुहुस्तत्त्वे विद्योतयतीति विद्युदिति

स्यात् ? । सर्ववान्यवस्तु प्रणवात्मकमिति शङ्करानन्दपाठः । वाक्यं = नाम । वस्तु = रूपम् । सर्वमपि नामरूपं ब्रह्मात्मकमिति तदुक्तोऽर्थः । सर्ववान्यवस्तु प्रणवात्मकमिति अष्टोत्तरशतोपनिषत्कोशे । सर्व-वाक्यञ्च प्रणवात्मकमिति पाठेऽपि सर्वस्यापि वैदिकवान्यस्य मन्त्रादेश्च प्रणवपूर्वमेव प्रयोगात् प्रणवात्मकत्वं विवक्षितं स्यात् ? ।

ख. २.

प्रकाशः प्रकाशः प्रकाशेभ्य इति द्विरावृत्तपाठो भाष्येऽपि संमतो वेति विमृश्यम् ।

विद्युदिति प्रतीयात् । ५. दिशं दिशं भित्त्वा सर्वान् लोकान् व्याप्नोति व्यापयतीति व्यापनात् व्यापी महादेवः ।

६. पूर्वाऽस्य मात्रा जागर्ति जागरितम् । ७. द्वितीया स्वप्नम् । तृतीया सुषुप्तिः । चतुर्थी(र्थः)तुरीयम् ।

८. मात्रा मात्राः प्रतिमात्रा गताः । ९. सम्यक् समस्तानपि जयदान् जयतीति स्वयं प्रकाशः स्वयं ब्रह्म भवतीत्येव सिद्धिकरः ।

प्रतीयात् विद्युन्नामकनया जानीयादित्यर्थः । दिशं भित्त्वा=दिक्कृत-परिच्छेदमन्तरेण सर्वदिग्देशवर्तिव्यापकनया व्यापित्वम् । व्यापित्वादेव महादेयत्वम् ; व्यापित्वस्यैव महत्त्वा (स्वरूपत्वा ?) इति भावः ॥

एवमनुस्मरणार्थं नामानि निरुच्य, अथ 'एतदक्षरं परं ब्रह्म' इति प्रक्रमोपदिष्टं ब्रह्मज्ञानसाधनत्वं निरूप्यते—पूर्वाऽस्य मात्रा जागर्ति । "जागरिते ब्रह्म" इति श्रुतेः जामदग्न्यासंपादकत्वादकारस्य ब्रह्मणो जा-गर्तीत्युक्तिः । अतः पूर्वमात्रैव जागरितम् । तुरीयम् मोक्ष इत्यर्थः । ब्रह्मविष्णुरुद्रपुरुषशब्दितानां चतुर्णाम् अकार-उकार-मकार-अर्थ-मात्रार्थानां जागरितस्वप्नसुषुप्तिमुक्त्यवस्थासंपादकत्वात् तदभिमानि-त्वाच्च । 'जागरिते ब्रह्मा ; स्वप्ने विष्णुः ; सुषुप्ते रुद्रः ; तुरीये परम-क्षरम्' इति श्रुत्यन्तरात् ।

[मात्रा ?] एवं प्रमात्रा = एवमवगच्छतेत्यर्थः । मात्राः चतस्रोऽपि मात्राः [प्रतिमात्राः गताः ?] प्रतिनियतार्थतया अवगता भवन्तीत्यर्थः । ९. समस्तान् ब्रह्मवादान् जयतीत्यर्थः । स्वयं ब्रह्म भवति—आविर्भूतब्राह्मरूपो भवतीत्यर्थः । एषः ओंकारः सर्वसिद्धि-

१०. एतस्माद् ध्यानादौ प्रयुज्यते । ११. सर्वकरणोपसंहारत्वात् धार्यधारणाद् ब्रह्म तुरियम् ॥

१२. (२) सर्वकरणानि मनसि संप्रतिष्ठाप्य ध्यानं विष्णुः ।

कर इत्यर्थः । एतस्मात् ध्यानादौ प्रयुज्यते । एतस्माद्धेतोः ध्यानादौ प्रणवः प्रयुज्यत इत्यर्थः । सर्वकरणोपसंहारत्वात् सर्वेन्द्रियवशीकरणहेतुत्वादित्यर्थः । धार्यस्य अवधारणीयस्य ब्रह्मणोऽवधारणहेतुत्वाच्च, ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वाद् ब्रह्मप्रीकरत्वाद् ब्रह्मगुणयोगाच्चैतदेव ब्रमेत्यर्थः ॥ (११)

१२. एवं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह-सर्वकरणानि....विष्णुः । सर्वाणि बाह्येन्द्रियाणि मनसि विलीनानि कृत्वा क्रियमाणं ध्यानम् । तद् विष्णुः । विष्णुरूपत्वध्यानं कर्तव्यमित्यर्थः ।

ब्रह्मगुणेति । परस्य ब्रह्मणो बृहत्तममप्यस्ति । प्रणवे तदभावेऽपि पूर्वोक्तं बृहत्तममस्तीति भावः ।

ध्यानं विष्णुरिति । अत्र ध्यानस्य स्वयंप्रकाशतया मितिमातृमेयरूपत्रिपुटीभाननैत्येऽपि निर्विकल्पसमाधौ, "दयाशिशिरिताशया मनसि मे सदा जागृयुः धियाऽध्युषितवक्षसः...संविदः" इति श्रीदेशिकोक्तदिशा मितिमेयभेदापरिस्फूर्त्या मेयमात्रशेषणात् ध्यानं केवलं ध्येयविष्णुमयमेव भवति । तदेयध्यानं श्रेष्ठमिति दर्शितम् । अनेनैव ध्येयो विष्णुरिति सिद्धम् । ध्याता रुद्रः । विष्णुपासकेषु योगिषु मध्ये सर्वज्ञो रुद्र एव सम्यक् परमात्मनो ध्यातेति स्वस्मिन् रुद्रभाषना ध्यातुर्ध्यानपरिनिष्पत्त्युपयोगिनीति भावः । अनेन परमैकान्तिनोऽपि रुद्रे गौरवातिशयः, न तावता मुक्त्यर्थमुपास्यत्वमिति च दर्शितम् ॥ अत्र प्रथमवाक्ये सर्वकरणानां मनसि प्रतिष्ठापनम्,

द्वितीयवाक्ये प्राणस्यापि मनसि प्रतिष्ठापनम्, तृतीयवाक्ये मनसीव परमात्मनि प्रतिष्ठापनञ्च क्रमेणोक्तमस्ति । तथाच प्रत्याहार, प्राणायाम, ध्यानधारणादिच क्रमेणोक्तमिति प्रतीयते । तत्रैतद्वाक्य-
त्रयमुप्यार्थभूतेषु, 'ध्यान विष्णु,' 'ध्याता रुद्र,' 'ध्यायीतेशान
प्रध्यायितव्यम्' इत्येतेषु प्रत्याहाराद्यर्थत्रयक्रमस्य न कश्चित् प्रतिनियत
उपयोगो लक्ष्यते । अतः तत्तदशब्दुत्पादनमात्रे धृतेस्तात्पर्यम्, सर्वं
सर्वज्ञ विवक्षितमेव इत्यभिप्रेत्य द्वितीयवाक्य एव, 'परमात्मनि
सप्रतिष्ठाप्य' इति परमात्मघटनं कृतं भाष्ये । प्राणायामस्य च
प्रत्याहारापेक्षया पूर्वाङ्गतया अष्टाङ्गयोगे परिगणनात् पूर्ववाक्ये
करणप्रतिष्ठापने कथिते प्राणायामोऽपि कथितप्राय इति प्राणपदं
जीवपरं स्वीकृतम् । अथवा ध्यातस्य विष्णुमात्रगोचरत्वं विषयान्तर-
भूतदेवमनुष्यादितः करणानां प्रत्यहारे सत्येवेति पूर्ववाक्ये ताव-
दुक्तम् । ध्यातुं रुद्रतादात्म्यभावना च रुद्रयत् स्वात्मन परमात्मनि
प्रतिष्ठापने कृतं एव भवितुमर्हतीति द्वितीयवाक्ये यथाभाष्यं तद्
विवक्षितम् । मोक्षार्थभ्येयेशानध्यानञ्च नादान्ते परमात्मनि प्रतिष्ठानं
एव, न पुनः नादार्थापरिचये इति तृतीयवाक्ये दर्शितमिति प्रति-
नियतनिर्देशोपपत्तिर्विमुद्रया । तृतीयवाक्यस्य वेदार्थसंग्रहवर्णितोऽर्थो
उपरिदर्शयिष्यते । एव, 'न कारणम्' इत्यस्य श्रुतप्रकाशिकोक्तोऽर्थोऽपि ।

नन्वस्तु नाम विष्णोर्जन्म अवतारभूतम् । अथापि तस्य रुद्रादि
चतुर्पास्यत्वं न भवति, सर्वकारणस्य पुरुषस्य परवासुदेवस्यैवो-
पास्यत्वविधानादिति चेन्न-विष्णुपुराणे, 'नैसर्गिको न वै बोधस्तेषा-
मप्यन्यतो यतः' इत्येव परतत्त्वोपासनस्यैव मोक्षाहेतुत्ववर्णनात् ।
विष्णोर्वसुदेवाभिन्नतयाऽनुगास्यन्त्यायोगाच्च । अतः एव, ध्यानं
विष्णु इति परध्यानस्य विष्णुरूपत्वमत्रैवोक्तम् । 'विभगार्चनात्
व्यूहं प्राप्य व्यूहार्चनात् परं ब्रह्म वासुदेवाय प्रतिपद्यन्तः' इतिवत्
विष्णुपासनं क्रमिकमुक्तिहेतुरपि स्यात् । तथा फलान्तरहेतुरपि ;

१३. (३) प्राणं मनसि सह करणैः संप्रतिष्ठाप्य ध्याता रुद्रः ।

१४. (४) प्राणं मनसि सह करणैर्नादान्ते परमात्मनि संप्रतिष्ठाप्य ध्यायीतेतेशानं प्रध्यायितव्यम् । १५. सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते

तृतीयस्योत्तरमाह—प्राणं.....रुद्रः । मनसि प्रविलापितै-
रिन्द्रियैस्सह प्राणमपि जीवमपि, “यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद् यच्छेत्
ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तद् यच्छेच्छान्त
आत्मनि” इत्युक्तीत्या परमात्मनि संप्रतिष्ठाप्य ध्याता पुमान् रुद्ररूपः ।
ध्याता रुद्रबुद्ध्या ध्यातव्य इत्यर्थः ।

कथं ध्येय इति चतुर्थस्योत्तरमाह--प्राणं--प्रध्यायितव्यम् ।
नादान्ते अर्धमात्रावसाने परमात्मनि जीवं संप्रतिष्ठाप्य तच्छेषैक-
प्रवणं कृत्या प्रकर्षेण ध्यातव्यमीशानं ध्यायीतेत्यर्थः । एवञ्च ईशान-
शब्दितो देवताविशेषो ध्यातव्य इत्युक्तं भवति । प्रध्यायितव्यम्
इति आत्माभावेडागमौ छान्दसौ । तस्यैव प्रकर्षेण ध्यातव्यत्वे युक्ति-
माह सर्वम्— । सर्वमिदं चिदचिदात्मकप्रपञ्चभूतं मसिद्धाः ब्रह्म-
विष्णुरुद्रेन्द्राः मृतेन्द्रियैस्सहोत्पद्यन्ते । अत उत्पत्तिमत्त्वाद्देवां न प्रकर्षेण

परोपासनं पुनः साक्षान्मुक्तिहेतुरिति तत्र धृतेरादरः । किञ्च यथा
परिच्छिन्नविभवः प्रतीयते विष्णुः, तथा तस्य मुक्तयेऽनुपास्यत्वमेव ।
परवासुदेवाभिन्नतया ताद्रूप्येणोपासनं तु नासंमतम् । ब्रह्मरुद्रा-
दीनामपि हि ताद्रूप्येणोपासनमिष्टम् । परंतु ताद्रूप्यमिदं प्रमाण-
बलात् तत्र शरीरात्मभावरूपम्, विष्णुविषये तु साक्षादभेद इति
विशेषः । अत एव, ‘विष्णोः सक्ताशाब्दभूतं जगत् तत्रैव च स्थितम्’
इत्यादिः विष्णुपदघटितैव परमर्षिपराशरसूक्तिरिति ।

१८. ध्रुवं स्तब्धाऽधिकं क्षणमेकम्, क्रतुशतस्यापि चतुस्तस्यत्या यत् फलम्, तदामोति कृत्स्नमोङ्कारगतिश्च सर्वध्यानयोगज्ञानानां यत् फलम् ।

१९. ओङ्कारो वेदपर ईशो वा । २०. शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत् परित्यज्य । २१. समाप्ताऽथर्वशिखेति ।

एकं क्षणमाधिकं वा, ध्रुव=स्थिर परमात्मानं स्तब्धं नैश्चर्येन ध्यात्वा क्रतुशतचतुस्तस्यतिफलमाप्नोति कृत्स्नम् ओङ्कारगतिं ओङ्कार प्राप्यं फलञ्चाऽऽप्नोतीत्यर्थः । सर्वध्यानयोगज्ञानानां यत् फलम्, तत् फलमाप्नोतीत्यर्थः । उक्तं ध्यानकरणमोङ्कारं स्तौति ओङ्कारः- सर्वसाद्वेदात् ओङ्कार श्रेष्ठ इत्यर्थः । सर्वफलप्रदाने ईशः शक्तश्चेत्यर्थः । वाशब्दार्थः ॥

ध्येयमुपसंहरति-शिवः....परित्यज्य । अन्यत् सर्वं परित्यज्य । इति नारायण शम्भुर्भगवान् जगतां पतिः । विष्णोर्ह पतिर्यत्तार-रूपेति द्रष्टव्यम् । शिवंकरः शिवकरः मोक्षपददिशः एव ध्येयः । अतस्त्यशिवंकरशब्दः प्रसिद्धशिव-यावृत्त्यर्थः ॥ यत्कथाश (शे १) किमपि नाशिश्रमिति स्वयमेव श्रुतिराह - समाप्ताऽथर्वशिखेति ।

कोशेषु त्रिचतुरवाक्यव्याख्यानानन्तरमिति विष्टोऽपि “इति नारायणः शम्भुः” इत्यादिः ‘द्रष्टव्यम्’ इत्यन्तः कुण्डलितो ग्रन्थोऽत्रैव भाव्य इति अत्रैव मुद्रितः । शम्भुशब्दस्याप्यत्रैव सत्त्वात् उपरि नद्ग्रन्थानन्वयाच्च ।

१). ओङ्कारगतमिति वचित् पाठः ।

अतदमथर्वशिखारहस्यम्-वञ्च ध्येय इत्यस्य साक्षात् समानाकारमुत्तरम्-कारणं तु ध्येय इति । तच्छेयतया प्रवृत्ते, ‘ध्यायी-त्तेज्ञानं प्रध्यायितव्यम्’ इति चान्ये इदमुच्यते-ईशानं ध्यायेत् । कीदृशमीशानम् ? न रद्रामिधमीशानम्, किन्तु प्रध्यातव्यम्, प्रकर्षण ध्येयतया विधिप्राप्तमीशानम् । प्रकृष्टध्यानं नाम मोक्षार्थध्यानम् ।

प्रसिद्धेशानव्यावर्तनाय प्रध्यातव्यमिति प्रयुज्य, कुतः स रुद्र ईशानः
 प्रध्यातव्यो न भवतीत्याशां परिहर्तुं सर्वमिदमिति वाक्यं प्रवर्तितम् ।
 सर्वस्येव प्रपञ्चस्य, ब्रह्मरुद्रादेरपि कार्यत्वात्, “आत्रहस्तमपर्यन्ता
 जगदन्तर्व्यंस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तितः ॥
 यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः”, “अशुद्धास्ते
 समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः” । इत्युपप्लवितरीत्या न मुमुक्षुभ्येय-
 त्वमित्युक्तं भवति । ननु जगत्संहारकारणत्वेन प्रसिद्ध ईशानः कथं
 संप्रसूयते इत्यत्राह न कारणमित्यादि । अत्र धातुर्वह्मण उपादानं
 रुद्रपितुर्वह्मण एव कार्यत्वे अभ्येयत्वे च सति किमु न रुद्रस्येति
 व्रतये । एतेन ईशानशब्दस्य रुद्रत्वे रुद्र एव ध्येयः, योगिपुत्रत्वे
 चतुर्मुखोऽपीति शब्दाऽपि क्षमिता, तयोः व्यष्टिगतयोः कारणभूत-
 समग्रथादिकारणत्वाभावात् । अतः कारणकारणत्वादिप्रतिषेधो यः
 शम्भुः स ध्येयः, न तु कार्यभूतोऽनीश्वरशम्भुरिति । आकाशमध्य
 इति वात्सल्यातिशयेन विशेषानुग्रहाय अजहत्सत्यभावनया हृदय-
 कुहरेऽवतीर्णत्वं प्रदर्शयते । तेन हाडवितारयन् विष्णुप्रसूतोऽव-
 तारोऽपि कश्चिदिति नास्तीतिरूपसंप्रसूतिरैश्वर्ययानिनीति गमितम् ।
 तर्हि विष्णोरिव ब्रह्मरुद्रयोरपि प्रसूतिरवतार एवास्ति इति शब्दाशम-
 नाय ब्रह्मविष्णुरद्रेन्द्रा इति इन्द्रस्य सह घञम् । तथासति इन्द्रादि-
 जन्माप्यवतारः स्यादिति प्रतिबन्धिः । अद्रेन्द्रस्य, सर्वमिदमित्युक्त-
 प्रपञ्चस्यैव कर्मवश्यत्वम्, अतुल्यताय प्रवर्तनप्रतीक्षत्यमुपासनमहिम-
 लब्धानेकगणश्लेषत्वादिकञ्चैन्द्रप्राणाधिकारणसिद्धम् । तथाच जन्म-
 सामान्यं कर्मकृतमित्युत्सर्गः । अकर्मवशतया, ‘न चास्य कश्चिज्जनिता
 न चाधिपः’ इति अकारणकतया, विशेषश्चनगलाच्च विष्णुप्रसूतिरे-
 कैवाचताररूपेति । तत् सिद्धं प्रसिद्धरुद्रव्यावर्तनेन श्रद्धमात्रादेवता-
 भूतः पुरुषः परमान्मा धीमन्नातायण एव रुद्रतुल्येन ध्यात्वा सर्वेश्वर-
 दिशवपितामहिदिशंकरश्चशम्भुरत्र ध्येयतया प्रतिपाद्यत इति ॥

अत्र पाठमेदादेस्सुगमत्वाय आनन्दात्प्रशिष्यशङ्करानन्दरुन-
 प्रतिपदव्याख्यातालकोशग्रन्थात् कतिपयांश उद्ध्रियते—अर्धमात्रा =
 अर्धं विन्दुः । तद्रूपा मात्रा । संवर्तकोऽग्निः संकर्षणमुखानलः ।
 भास्वतीः स्मृताः । भास्वत्यो विचित्रवर्णाः प्रकाशादिकाः ; स्मृताः
 चिन्तिताः । महत् महदारण्यम् । शुभाशुभा पुण्यपापरूपा, एतन्नाम्नी
 च । चतुष्पादः ऋग्वेदादिचतुष्पादः । चतुर्दिशरः ब्रह्मविष्णुरुद्र-
 पुरुषरूपदिशरस्कः । चतुर्दिशरा एव चतुर्दिशरः । चतुरर्धमात्रः ।
 गार्हपत्याद्यग्नय एवार्धमात्रा इति । प्लुनप्रयोगेण—प्लुनार्तातत्वेन
 प्रणवस्य प्रयोगेण । प्राणानुद्दिश्य प्रलीयते—लयं याति ; प्राणान्
 स्वस्मिन् लयं नयतीति या । प्रणामयति—प्रकर्षेण प्रापयति । चतुर्धाऽ-
 यस्थितः पृथिव्यादिरूपैश्चतुष्पकारावस्थितः । इति = अस्मात् कारणात्
 सर्ववेददेवयोनिः । सर्वेवाप्त्यवस्तु = सर्वेनामरूपम् प्रणवात्मकम् =
 प्रणवस्वरूपम् । देवाद्येति देवादयोऽपि प्रणवात्मका इत्यनेन प्रकारेण ।
 संघत्ताम् = संघत्त-सम्यग् ध्यानं कुरुत । स्थानेभ्यः = स्थानशब्दाभि-
 धेयेभ्यः । ध्याविभ्यः = ध्यानशीलेभ्यः (चतुर्थी) [अत्र 'सर्वेभ्योऽन्तः-
 शरीरे स्थानेभ्यः प्रकाशयतीति प्रकाशः प्रकाशः प्रकाशेभ्यः । सदो-
 मिति विद्युमद् द्योतयति मुहुर्मुहुरिति विद्युद्वत् प्रनीयात् इति पाठः ।
 दिशं दिशमिति द्विः पाठो नास्ति । व्याप्नोति व्यापयतीति पाठः] जागर्ति
 जागर्ति जागरणं करोति । तेन सा जागरणम् । [अत्र मात्रे-
 त्यादेः कमप्यर्थसुप्प्यर्थं, 'मात्राचतुष्टयान्नाधिकमित्यर्थः' इति भावो
 वर्णितः ।] सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रात्मकम् । ते ब्रह्मादयः संप्रसूयन्ते
 स्वामिन्नं सर्वमिदमुत्पादयन्ति । [अत्रापि सर्वे इति पदं न] किमीश्वर-
 स्वरूपमिन्द्रियभूतमायाध्यातुरूपम्, अन्यद्वेत्यत्राह सर्वाणि चेति ।
 कारणमिति मायोच्यते । इन्द्रियादि न ध्येयमित्यर्थः । किंतु कारणमेव
 ध्येयम् । कारणमिह मायाया अप्याश्रयः [सर्वेश्वरश्चेति चकारसहित-
 पाठः] शम्भुः सुखकारणम् । आकाशमस्य इति उपर्यन्वेति ।

आकाशमध्यं स्तब्धतां नीत्वेत्यर्थः । ओंकारो यत् फलं वेद जानाति,
तदप्यामोति । पर ईशो वा = परः ईश एवेति ॥

—:॥॥:—

वेदार्थसंग्रहे, 'प्राणं मनसि सह करणै' इत्यादिवाक्यस्य अथर्व-
शिखागतस्यार्थ एव संगृहीत — । अतः 'प्राणं मनसि सह करणै' ।
इत्यादिवाक्यं सर्वकारणे परमात्मनि करणप्राणादि सन् विकारजात-
मुपसंहृत्य तमेव परमात्मान सर्वस्येशान ध्यायीतेति परब्रह्मभूतनारायण-
स्यैव ध्यानं विदधाति । 'पति विश्वस्य' इति, 'न तम्येशे कश्चन' इति
च तस्यैव सर्वस्येशानता प्रतिपादिता । अत एव, 'सर्वधर्मसंपन्न सर्वेश्वरः
शम्भुराकाशमध्ये ध्येय' इति नारायणस्यैव परमकारणस्य शम्भुशब्द-
वाच्यस्य ध्यानं विधीयते । 'कश्च ध्येय' इत्यारभ्य, 'कारणं तु ध्येय'
इति कार्यस्याध्ययतापूर्वकारणैकध्येयतापरत्वाद् वाक्यस्य ।" इति ।

"उपसंहृत्य = परमात्मनि विकारजातोपसंहारमनुसंधाय" इति
वेदार्थसंग्रहव्याख्या तात्पर्यदीपिका । तुरीये सर्वकरणोपसंहारत्वस्य
प्राक् श्रुत्युक्तत्वात् तदनुगुणमिदम् ।

'न कारणम्' इत्यत्र पूर्ववाक्यात् 'सप्रमूयत' इति विपरिण-
म्यानुपक्षेण, जगत्कारणं नोत्पाद्यत इत्यर्थे उक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम् ।
तदनुरोधेन भावप्रकाशिकायाम्, 'घाता ध्याता' इत्यस्य जगतः स्रष्टा
तदर्थपादिसर्गसकलपकर्तृत्वार्थो वर्णितः । उपनिषद्भाष्योक्तार्थश्चास्ति ।

शम्भुशब्दार्थश्च श्रीसहस्रनामभाष्ये एव भाषितः —, "स्वसौन्दर्य-
सौशील्यादिगुणाविष्कारेण शः सुखं भावयतीति शम्भु" इति ।

२० एतामधीत्य द्विजो गर्भवासात् विमुक्तः ; विमुच्यते , एता-
मधीत्य द्विजो गर्भवासाद्विमुक्तो विमुच्यत इति[ओं सत्यमित्युपनिषत्]
इति द्वितीय (?) खण्ड । आ भद्र वणभिमिति शान्ति ।
इत्यथर्वशिखोपनिषत् ॥

एताम् । एतामुपनिषदमधीत्य पूर्वोऽपि जनो विमुक्तः ;
अद्याप्यधीयानो विमुच्यत इत्यर्थः । द्विरुक्तिरुपनिषत्समाप्त्यर्था ॥
क्षेमाय यः करुणया क्षितिर्निर्जराणां भूनावजृम्भयन् भाष्यमुद्यामुद्धार ।
वाभागमाध्वपवदावदतुल्यगो रामानुजः स मुनिराद्रियता मदुक्तिम् ॥
इति श्रीमत्ताताचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य चात्स्यानन्तार्य
पादसेवासमधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य,
परकालमुनिपादसेवासमधिगतपारमहस्यस्य
श्रीरङ्गरामानुजमुनेः कृतिषु
अथर्वशिखोपनिषत्प्रकाशिका संपूर्णा ।

विमुक्तपदं कठोपनिषदि, 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इत्येतेन नराणां
द्वेषादिविमुक्तिपरम् गर्भवासादिति श्रवणात् । अत एव व्याख्या-
तम् । एतद्विषया पुनर्जन्मपरहित एव सन् अस्मिन्नेव जन्मनि मुक्तो
भवतीत्यर्थस्तु काम घन्ताम् । चस्तुतस्तदा विमुक्त इति पुनरुक्तमेव ।
इत्यथर्वशिखाभाष्यपरिष्कारो व्यतन्यत ।

ईशाद्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ॥

इति श्रीवैदान्तरामानुजयतीन्द्रपदाञ्जमधुवतस्य श्रीरङ्गरामानुजमुनि
चरणामुजसेवासपादितसर्ववैदान्तार्थस्य चात्स्यसच्चक्रवर्तिनो
वीरराघवाचार्यस्य कृतिषु
अथर्वशिखाभाष्यपरिष्कारः

श्रीमते रघुनीहयचन्दनपरब्रह्मणे नमः ।

शुभमस्तु

अथर्वशिखामारसंप्रहकारिकाः ।

अङ्गिर प्रभृतिपञ्चे षाहाथर्वा चतुष्पयम् ।

ध्यानस्य करण ध्याता ध्येय इति क्रमात् ॥

ओंकार करण ब्रह्म चतुष्पाच्चतुरक्षरम् ।

प्रत्यक्षर लोकवेददेवच्छन्दोग्रिभावना ॥

ब्रह्मा विष्णू रुद्र एवं पुरुषो देवता क्रमात् ।

ह्रस्वदीर्घप्लुतात्मा स प्लुतरूप प्रयुज्यताम् ॥

नाना नामानि चान्तरथान्येतस्येत्युक्तमादिमम् ।

अथ स्त्रीष्वक्ष च ध्यान योगे विष्णुतया स्थितम् ॥

ध्याता रुद्रतया भाव्यो ध्येयस्तु श्रूयता पर ।

भूतेन्द्रियादिवद् ब्रह्मरुद्राद्यपि हि सूयते ॥

अनो यो मोक्षमुखद समष्टेरपि कारणम् ।

स ध्येय ईश्वरो नान्य इत्यथर्वशिखाश्रुति ॥

पुरुषनामानि— पैप्पलाद अङ्गिरा सनत्कुमार अथर्वा.

विषयाः

अथर्वणा मन्त्र-ध्यान ध्यातृ-ध्येय प्रकारनिरूपणम् 454-455

ओंकारनिरूपणपञ्च 455-456

अक्षरभेदेन देवतादिकथनम् 456-467

नानाप्रणवनामनिर्वचनम् 459

ध्यानस्य विष्णुरूपत्वम् 461-462 ध्यातरि रुद्रभावना 464

सर्गकारणभूतस्य परवस्तुनो मोक्षार्थध्येयत्वम् 465

॥ शुभमस्तु ॥

धीः
उपनिषत्परिष्कारान्तर्गतः
अथर्वशिरस्सारः

अखिलमनुवदिष्यन्नर्थमार्येभ्यः पूर्वैः

अभिहितमिदं किञ्चिद्वाक्यमाचार्यमात्रम् ।

उपनिषदि विवक्षाम्यञ्जना सर्ववाक्य-

स्फुटगतिविवारेषु स्यात् परिष्कारमाह धीः ।

अथर्वशिरसि पदवाचयानुपूर्व्यामभ्यधिकाः विपर्यासा व्यक्त
लक्ष्यन्ते । उत्तरदेशीयदेवनागरीमुद्रणेषु महीशूरपुराणलिपिमुद्रणे च
महद् वैषम्यम् । पूर्वत्र मुद्रणे अथर्वशिरसि अथर्वशिखोक्तपणवमात्राभेद
तद्देवतावर्णादेरीषद्विशदं वर्णनमपि लक्ष्यते । उत्तरत्र न तत्प्रस्तावः ।
पूर्वत्र ओङ्कारनाम्ना बहूना परिगणने रुद्रेशानमगन्महेश्वरनाम्ना निर्देशः ;
उत्तरत्र महादेवनामापि ओङ्कारनामनया अन्ते समगणि, निरवाचि
च । स्थूलमिदं प्रदर्शनम् , आद्रित आ अवसानात् सन्नि अमरुत्या
भेदा । तत्र अलोपात्ता पूर्वाचार्यग्रन्था प्रायो महीशूरमुद्रणदृष्टमानु-
पूर्व्यमेवानुरन्धत इति तत्रतलोद्भूतवाक्यशनिरीक्षणाश्चिन्थीयते ।
श्रीवैकटेशप्राच्यविद्याविमर्शालयकोश प्रायो महीशूरमुद्रितसमान एव ।
अतो बहुविवादग्रस्तानुपूर्व्यतया, अनुपूर्व्या किञ्चिद्वाक्यान्त्या-
सदीयादनस्य अलामेन च अथर्वशिगेमूलमुद्रण नात्र क्रियते ।
अथापि पूर्वाचार्यैस्तदर्थस्य निष्कृष्टत्वात् तदनुवादमत्र कर्तुं प्रवृत्त तच्छेय-
तया तदुपक्रमभागः किञ्चिद्विशदं प्रकाश्य तत्तत्खण्डगतकतिपयवाक्य-
शकलमात्रमर्थवैशद्यात् निवेद्यते । अत्रैवमथर्वशिरस उपक्रमः—

हरिः ओं । देवा ह वै स्वर्गे लोकमायन् । ते रुद्रमपृच्छन् को भवानिति ॥ सोऽग्ररीत्, अहमेकं प्रथममासं यन्मिं च भविष्यामि च ; नान्यं कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति । सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत् । दिशश्चान्तरं प्राविशत् । सोऽहं नित्यानित्योऽहं व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्माहं प्राञ्चं प्रत्यक्षोऽहं दक्षिणाध्योदक्षोदम् अधध्योर्ध्वश्चाहं दिशश्च प्रदिशश्चाहं पुमानपुमान् स्त्रियश्चाहं माययह सावियह त्रिष्टुपजगत्पुनष्टुष्ट्याहं रुद्रोऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं सत्योऽहं गौरह गौर्यहम् ऋगह यजुह सामाहमयर्गहिरसोऽहम्

यो मा वेद स सर्गान् देवान् वेद सर्गाश्च वेदान् मागानपि ब्रह्मा ब्राह्मणैश्च गा गोमि धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा । ततो हवै ते देवा रुद्रमपृच्छन् । ते देवा रुद्रमपश्यन् । ते देवा रुद्रमभ्यायन् । ततो देवा ऊर्ध्वग्राहयो रुद्रं स्तुवन्ति इति ।

ननु देवै, 'क वरम्' इति वा, साक्षादेव 'क परमात्मा' इति वा पक्ष-दृक्, को भवानिति प्रश्नं कुत कुत इति चेत्—अत्रोक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम्—'देवतात्वेन साक्षात्त्येऽपि प्रभावाद्भिन्नदर्शनेन संदेहाद् देवा अपृच्छन्' इति । अथ भावः—तत्त्ववेदिभिर्देवै स्वपुण्ड्रकिङ्करैः कदाचिद् दैव्यशब्दं यत्रेपाद् विलक्षणं भस्माधारणादिरूपं रुद्रस्य दृष्टमिति, 'असौ साक्षात्पादनेनापि हि दिव्यकिङ्करेण भाटयन् । तत् कथाम्भैः वेप' इति आश्चर्यमर्थं, तथापि प्रभावाद्भिन्नदर्शनेन किंयत् सत्यं इति न न क्व संदिहाने पृष्टम् 'को भवान्' इति । स चाऽऽराधयेन्ती प युवाच, अहमेक इत्यदिना । तथा च—अहमपि दैव्यशब्द एव । जानाम्येव सर्वान्तर परमात्मानम् । मयाऽनुप्रीयमानं भावं तदुपासनाविशेषः, यत्र मे वेपादिकमिच्छामिति बोधितं भवति । तदग्ने तद् विज्ञाय तं तुष्टुवु । तदेतन् सदीयमुपासनमथर्वशिरमि मन्त्रिपाद्यन्

इति । अयमर्थोऽस्माभिर्वेदान्तपुष्पाञ्जलीं प्रदर्शिन इत्यम्—

“रुद्रो मसावृताङ्गो विषदृक् अनिमिपैर्विस्मिन्ः को भवानि-
त्युक्तः स्वं माधुशुक्लं गमयितुमगदत् नित्यसर्वात्मतां स्वाम् ।
स स्वसादन्तरं त्वामपि बहिरखिलात् वीक्ष्य लक्ष्मीश ! सोऽहं
सर्वोऽप्यन्योन्यमितोऽहमिह दृढमतिरनैश्च वेद्यं स्वमाह ॥” इति ।

श्रुत्यर्थः—देवानां प्रश्नाशये मित्राय रुद्रः एवं प्रत्युवाच अहमेक
इत्यादि । कालत्रयवृत्तिरेकोऽहमित्यर्थः । य. मलगेऽपि विना विलये वर्तमान
एक. प्रसिद्धः परमात्मा सोऽहम् ; स मदन्तर्यामी ; तच्छेष एवाहमिति
यावत् । मत्तः — मदन्तर्यामिमृतात् परमात्मनो व्यतिरिक्त-पृथग्भूतः
नान्यः कश्चित् । यो यो भिन्न इह लक्ष्यते, तस्य सर्वस्य हि स आत्मेति
वास्तवार्थः ।

‘जीवान्तरवत् परमात्मनोऽन्यो रुद्रः कथमेवं स्वात्मानं परमात्म-
त्वेनाऽऽह ! किं पौण्ड्रकादिवत् अभिमानेन’ इति शंकायां श्रुतिस्तत्त्वम-
सम्भ्यमुपदेष्टुम्, इतीति तद्वाक्ये निगमय्य स्वमाह सोऽन्तर्गादिति । सः
रुद्रो जीवः अन्तरात् देहाद्यपेक्षया सूक्ष्माज्जीवात् अन्तरं सूक्ष्मं परमात्मानं
प्राविशत् । तद्विषयकान्तरात्मस्वधीसंपन्न आसीदिति यावत् । दिशश्चा-
न्तरं प्राविशत् । सर्वाचेतनान्तर्यामिस्वान्तर्याम्यैव ज्ञानवाधासीदिति ।

एवमसम्भ्यमुपदिश्य पुनस्तदीयवाक्यान्वयपि श्रुतिरनुवदति सोऽह-
मित्यादिना । मदन्तर्यामी स एव नित्यानित्यादिसर्वान्तर्यामीति सर्व-
वाक्यार्थः । एवमेव हि प्रहाद-वामदेवादिभिरनुसंहितमिति “शास्त्रदृष्ट्या
तूपदेशो वामदेववत्” इति ब्रह्मसूत्रे प्रत्यभाति । एवम्भूतविवेकशालिना

स्वेन ब्रह्मादिजङ्गमस्यावरचेतनाचेतनमर्वा-न्तर्यामी स तत्तद्दर्हवृत्त्यनुष्ठाप
नेन स्वधर्मेण तर्प्यते चेति स्वस्य धर्म-व्यपस्थाभज्जकरवानामप्याह ब्रह्म ब्रा
ह्मणैरित्यादिना। ब्रह्मादिद्वितीयान्तपदानि तत्तदर्थान्तर्यामिणमित्यर्थकानि।
ब्राह्मणादितृतीयान्तपदानि तत्तदर्थधर्मपराणि। तत्तद्वस्तु यथावत् उपयोज्य
कतुं शक्य तदाराधने सर्वं कुर्वन्नस्मीत्यर्थः । ततो ह वै इति । रुद्रस्य भगवति
भगवद्धर्मे च निष्ठाऽस्ति न वेति जिज्ञासितत्वादेव को भवानित्यपृच्छन् ।
यो वै रुद्र स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमोनम । यो वै रुद्र स
भगवान् यश्च रुद्रस्तस्मै वै नमोनम । यो वै यश्चेन्द्र यश्चाग्नि
इत्यादि । रुद्रस्य भगवत्त्वात् ब्रह्मस्कन्देन्द्रादित्यमप्यस्ति । रुद्रशब्दस्य
ब्रह्मस्कन्दादिशब्दानाञ्च भगवदभेदान्वयार्हन्नाः तदन्तर्याम्यर्थकत्वात्
अभेदान्वयोपपत्तिः भगवत्पर्वन्तभावनया नमस्कार्यत्वोपपत्तिश्चेति भावः ।

अथायमेव यथाद शरीरात्मभानिबन्धन इति प्रदर्श्य सर्वस्य
तद्विभूतित्वमाहुर्देवा , ' भूस्ते आदि , मर्ध्य भुव , स्वस्ते शीर्षम् । विश्व-
रूपोऽसि ब्रह्मैकस्त्व बृद्धिस्त्व शान्तिस्त्वम् "इत्येवम् ।

अथ तस्योपसहर्तृत्व प्रस्तुत्य ओंकारस्य प्रणवादीनि बहूनि नाम
घेयानि निर्दिश्य तेषामर्थवर्णनञ्च पश्चात् , अथ कस्मादुच्यते ओंकार
इति, कस्मादुच्यते प्रणव इत्येवम् । अथ तस्यैव ससाररुद्रावकत्वमुच्यते,
“एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्ये” इति । तद्योपासनादिति, “तमी
ज्ञान पुरुष देवमीड्य निचाध्येमा शान्तिमस्य तमेति” इति मन्त्रेणोक्तम् ।
अथास्य प्रणवमात्राणां ब्रह्मविष्णुरुद्रदेवताकरवमुपवर्ण्य फलभेदश्च थावितः ।
“या सा प्रथमा माता ब्रह्मदेवत्या यस्ता ध्यायते नित्यं स गच्छेत्
ब्रह्मपदम् । या सा द्वितीया माता विष्णुदेवत्या गच्छेत् वैष्णव

पदम् । या सा तृतीया माता ईशानदेवत्या गच्छेद्देशान पदम् ।”
 इत्येवम् । अथ, या सा अर्धचतुर्थी मातेत्यारभ्य, ‘यस्ता
 ध्यायते नित्यं स गच्छेत् पदमनामयम्’ इति मोक्षफलमुक्तम् । तत्
 किमिति न विवृतम् । अनेन पूर्वोक्तानां लिमूर्तिपदानां सामयत्वमवगम्यते ।
 “अयं पन्था विहित उत्तरेण येन देवायान्ति परमपर परायणञ्च”
 इति तस्य देवयानमार्गगम्यत्वमुक्तम् । स च पन्था अर्चिरादिरेव ।
 तेन अर्धचतुर्थमात्रोपास्य वस्तु अर्चिरादिमार्गगम्य ब्रह्मैवेत्यप्रवृत्तम् ।

ततः पशुपाशविमोक्षणाय पशुपदं व्रज बोधयता, ‘अग्निरिति भस्म’
 इत्यारभ्य ‘भस्मना अज्ञानं सस्पृशेत्’ इति अग्नेषु भस्मधारणं विहितम् ।
 इदं प्रकरणात् अथर्वशिर-उपदिष्टमोक्षार्थरुद्रशरीरकपरमात्मोपासन-
 रूपभक्तियोगाङ्गमिति सुस्पष्टम् । तेन ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणपूर्वकभक्तियोगवत्
 ईदृशभक्तियोगो मोक्षसाधनमिति निश्चीयते । रुद्रशरीरकनया
 परमात्मोपासनं कार्यमिति प्रक्रमवाचयात् विशदमेव विज्ञायत इति न तत्र
 विवादः । अतः इदं मोक्षस्थानं रुद्रस्थानं न भवितुमर्हति । तदिदमन्तर्यामि
 पुनरपि विशेषतो दर्शयते, “योऽग्नौ रुद्रो योऽप्सु” इत्यादिभिर्मन्त्रैः ।
 ततः उपनिषदुपसंहारः । एवमथर्वशिरार्थसंग्रहः ॥

एतदथर्वशिरार्थसंग्रहश्च वेदार्थसंग्रहः —, “यत् पुनरथर्वशिरसि
 रुद्रेण स्वर्गार्थं प्रपद्यितम्, तत् ‘सोऽन्नरादन्तरं माविशत्’ इति
 परमात्मप्रवेशादुक्तमिति श्रुत्यैव व्यक्तम्” इति । व्याख्यातमिदमित्थं
 तात्पर्यदीपिकायाम् — रुद्रेण को भवानिति पृष्टेन मथमम्, अहमेक
 मथममास वर्तामीत्यादिना स्वस्य सर्वात्मकत्वे उक्ते, ‘परमात्मनो हि

सर्वात्मकत्वम्, कथं तद् भवतु" इत्यपेक्षायाम्, इत्थमिति प्रका-
रार्थोऽयम् इतिशब्दः । सोऽन्तरादन्तरमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः ।
यद्वाऽहं इतिहेतौ । 'सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत् दिशश्चान्तरं स प्राविशत्'
इति परमात्मानुप्रवेशात् सर्वात्मकत्वमित्यर्थः । इतिशब्दस्य हेतुपर-
त्वमभिप्रेत्य परमात्मप्रवेशादित्युक्तम् । यद्यपि इतिशब्दस्य
समाप्तिरेवार्थः, अथापि रुद्रवाक्यावसानेऽवयवरूपन-
न्याय्यम्, न त्वप्रयुक्तपदान्तराध्याहार इति रुद्रवाक्य-
मेवेदम् । स इति परमात्मोच्यते, बुद्धिस्थत्वात्
सः अन्तरादन्तरं शरीरादन्तरस्य प्राणादेरप्यन्तरं जीवं प्राविशत् ।
दिशश्चान्तरम् । दिव्यछन्देन समस्तजगद्वर्तिवस्तुजातं रक्ष्यते ।
सर्वपदार्थानामन्तरं जीवात्मनः प्राविशत् । सर्वसामानाधिकरण्यस्य
वक्ष्यमाणत्वात् तदुपपत्तये स्वस्य सर्वजीवानाञ्च परमात्मानुप्रवेश उक्तः ।
एव रुद्रवाक्यत्वमेव युक्तम् ॥ यद्वा श्रुतिवाक्यमस्तु । तदाऽयमर्थः —
सः रुद्रः अन्तरादन्तरं जीवादन्तरं परमात्मानं प्राविशत् बुद्ध्या
अगाहत । अनुप्रवेशशब्दस्य सम्यग्गोधनार्थत्वं लोकसिद्धम् । तथा
चाणक्यप्रयोगश्च—“यस्यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरम् ।
अनुप्रविश्य मेधानी क्षिप्रमात्मवशं नयेत्” इति । सः रुद्रः स्वान्नर्या-
मिणं परमात्मानं तच्छरीरकं बुद्ध्याऽनुसहितवानित्यर्थः । एव निर्वाह-
द्वयमभिप्रेत्य परमात्मप्रवेशादित्युक्तम् । परमात्मनः प्रवेशादिति पृष्ठी-
समासः । परमात्मकर्तृकप्रवेशात् परमात्मकर्मकप्रवेशाच्चेति भावः” इति ।
अतः इतिशब्दस्य हेतुपरत्वे परमात्मप्रवेशादित्युत्तरवाक्येऽन्वय इव पूर्व-

वाक्यान्वयोऽपि दर्शित सर्वव्याख्यानानाधिकरणश्रुतप्रकाशिकायाम्—
मद्यातिरिक्ताभावात् अहमेव प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि चेति ।

अथोपरिननखण्डार्थसग्रहोऽपि (श्रुतप), “द्वितीयखण्डो रुद्र-
वाक्यानुवादेन स्तुतिपरत्वात् तदन्तर्यामिपरमात्मविषय । यो वै रुद्रः
स भगवानिति । यो रुद्रान्तर्यामी स वामुदेव इत्यर्थः । भगवच्छब्दस्य
वामुदेवामाधारणत्वात् । तच्च दर्शितम् । यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च
विष्णुरिति अन्तर्यामिण एवावताररूपविशिष्टत्वमुक्तम् । तृतीये तु
परमात्मनो वैभवम् । तद्वाचकस्य ओंकारस्य नामधेयानि चतुर्थे । तन्निर्चनं
पञ्चमे । षष्ठे तु, *‘तदेतदुपासितं यम्,’ ‘निचाय्य तं शान्तिमत्यन्तमेति’
इति रुद्रशरीरपरमात्मोपासनं साङ्गमुक्तम् । अतमेतत् पाशुपतमिति ।
पाशुपतिरूपपरमात्मोपासनाङ्गनयः षण्णुपतिसंयुक्तः पाशुपतम्, न तु पाशु-
पतागमप्रतिपाद्यम्, तद्विद्वद्वयकल्पकाभावात् । ममन्तर्भासितस्पर्शनं तु
प्रकरणगृहीतत्वात् सन्तः प्राप्नोति दर्शपूर्णमासप्रकरणगृहीतप्रयाजवत्,
सौत्तामणीप्रकरणगृहीतसुराग्रहवच्च । तस्मादथर्वशिरसि रुद्रान्तरात्मा
नारायण एव प्रतिपाद्यः, यथा प्रतर्दनविद्यायामिन्द्रान्तर्यामी । ” इति ।

सर्गमिदं तदाचार्यपादैः श्रीवात्स्यवरदगुरुभिरेव विवेचितं
तत्रसारे, “यद् देवैरनुयुक्तं उत्तरमुशन् रुद्रो विदुत्यात्मनि

व्याज्जे महीमधीधरधुरामाथर्वणे मूर्धनि ।

स प्रादुर्भवदन्तरात्मभगवद्भूमाऽफणतः ‘सोऽन्तरात्

अन्नं प्राविशत्’ इत्यग्रीतविधया तद् वामदेवादिवत् ॥८०॥

*एव श्रुतिवाक्यपाठो महीशूस्मुद्रणे द्रष्टव्यः ।

‘नान्य कश्चिन्मस’ इत्युपवाक्यादूर्ध्वं नेतिस्त्वसमाप्तिं व्रजति¹ ।
 प्राग्वत् पश्चादुपवाक्यानुवृत्ते ‘सोऽह नित्योऽनित्य’ इत्यादिमङ्गला ॥
 सोऽनो हेतु² व्यक्ति, नेति प्रकार प्रहादोक्तो हेतुरन्त प्रवेश ।
 प्रहादोक्ति ‘सर्गत्वादनन्तस्ये’ ति व्यक्ता वैष्णवाख्ये पुराणे ॥८२॥
³ अथवेतिपदेन हेतुरत्र व्यतिरेकोऽकथि नान्य इत्यधीत ।
 अहमेक इतीरितावयस्य⁴ प्रतिपत्तु मुकर प्रकारपक्ष ॥ ८३ ॥
 रुद्रस्योक्ति ‘सोऽन्तरा’दित्यनोऽसौ तस्मादन्य कोऽपि तस्यान्तरात्मा ।
 अन्येषांश्चेत्युच्यते ‘सोन्तरा’दित्युक्त्वा रौद्रस्या सोऽपि त्रिषु प्रसिद्ध ॥
⁵ इत्युक्तिर्मा समाप्तिं वदतु हरगिरि ‘सोऽन्तरा’दित्यनोऽसौ
 मा भूद् रुद्रोक्तिरित्यसति न विषटना किञ्चिदसंमतस्य ।
 रुद्र स्यात्मात्मभूत हरिममलधिया स प्रविष्टश्चिकीर्षु
 मेधावीन स्वशय नमपरमिति व्यज्यते वेदवाचा ॥ ८५ ॥

श्लोकात्तार्थं दर्शितत्वात्पर्यदीपिकार्थो अग्रधान बहता सुगम ।
 ‘नान्य कश्चिन्मसो व्यतिरिक्त इति’ इति ‘नान्य’ इति
 वाक्योपरि ध्रूयमाण इति न समाप्त्यर्थः, तावति रुद्रश्च कथममाप्त्य-
 भावात् । 2 तत इति अन्त प्रवेश हेतुतया रक्ति । इतिशब्द
 पूर्ववाक्यावस्थेय हेतु उपरोऽपि सुगम इत्याह अयमेति । अहमेक
 इत्युक्तस्यान्यस्य यो व्यतिरेक नान्य इति स हेतुरित्यर्थः ।
 4 अथ इतिशब्दस्य प्रकारावच्छेदमपि स्वीयराति प्रतिपत्तुमिति ।
 5 अन्तु वा इतिशब्द स माप्त्यर्थक इत्यर्थः । समाप्त्यर्थकत्वेऽस्य
 सपरंरुद्राक्यान्ते योचनेति वक्षित् पक्षोऽस्ति । तमप्यस्वीकृत्य, एत-
 दुत्तरवाक्यस्य रुद्रवाक्यत्वाभावादेवात इतिशब्द इति स्वीकारेऽपि
 न दोष इत्यर्थः । मेधावीयेति । उक्त व्याणक्यवाक्यमिह विगक्षितम् ।

अथ द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमखण्डविषयल्लोकाः । तदन्ते—

उदितमुपासनद्वयमथर्वेशिरशिखयोः स्फुटमपुनर्भावाय पुरवैरिकलेखरिणः ।
कमलदशः ^१ क्वचित् क्वचन कारणतत्त्वपरश्रुतिविहितस्य हार्दिसुषिमध्यजुषो
विदुषः ॥ ९२ ॥

ईशाद्युपनिषद्वाप्यपरिष्कारविधायिना ।

इत्यथर्वेशिरस्सारः प्राच्योक्तिकलनात् कृतः ॥

श्रीमते भगवद्रामानुजाय नमः । श्रीलक्ष्मीहयवदनपरब्रह्मणे नमः ।

१. क्वचित् क्वचनेत्यस्य तत्तत्तत् श्रुत्यन्तरेष्वित्यर्थं वर्णयन्ति ।
एवञ्च अत्र विदुषा स्वहृदयसुषिवर्तिपुण्डरिकाक्षमूर्त्यनुसंधानमेव
कार्यम् ; तत्रैह रुद्रान्तर्यामित्वमपि परमात्मन्यनुसंधेयमिति भावो
वक्तव्यः । वस्तुतस्तु प्रतर्दनविद्यायामिन्द्रेणेव अथर्वेशिरसि रुद्रेण
शास्त्रदृष्ट्या व्यवहारात्, देवैश्च तथैव स्तत्रनात्, (ओंकारे ईशान-
महेश्वरमहादेवनामग्रजनात्) रुद्रासाधारणभस्मधारणस्य विद्याकृत्य-
श्रवणाच्च रुद्रान्तर्यामित्वमुपास्याकारोऽस्तु । अथाप्यथर्वेशिखायां
तत् कुनः ? । तथाच क्वचिदिति अथर्वेशिरसीत्यर्थकं पूर्वज्ञान्वेति ।
क्वचनेति अथर्वेशिखायामित्यर्थकमुत्तरज्ञान्वेति । तथान्न शिखायां न
रुद्रान्तर्यामित्वमुपास्याकारः । 'अत एव उपासनद्वयम्' इति भेदः
प्रदर्शितः । तात्पर्यचन्द्रिकायामपि (८. १३.) अथर्वेशिरःप्रस्तावमात्रे,
'अत्र प्रकरणादिवशात् प्रतर्दनविद्यायत् अन्तरितं शासनमनुसंधेयम्'
इत्युक्तम् । कारणतत्त्वपरश्रुतिविहितस्येत्यनेन शिखायां 'कारणं तु
ध्येय' इत्यत्र न करणत्वविधिः ; किंतु श्रुत्यन्तरतः कारणत्वेन प्रसि-
द्धस्य ध्यानविधिरिति वेदार्थसंग्रहाद्युक्तमनूदितम् ।

इति चात्स्यवृत्तराघवाचार्यकृतिषु अथर्वेशिरस्सारः ॥

श्रीरस्तु. शुभमस्तु.

धीः

कौपीतकिब्राह्मणोपनिषत्

[' वाङ्मे मनसि—' इति शान्तिः]

हरिः धोम् । चित्रो ह वै गार्ग्यायणिर्यक्ष्यमाण आरुणि ववे ॥

धीमते रामानुजाय नमः

[यिनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।

रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥]

श्रीमद्भरामानुजमुनीन्द्रानुगृहीता

कौपीतकपुपनिषत्प्रकाशिका

अतसीगुच्छसच्छायमधितोरस्सलं श्रिया ।

अञ्जनचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाढताम् ॥

क्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्वान् गुरुनपि ।

कौपीतकि(की)श्रुतिव्याख्या करवाणि यथामति ॥

अर्चिरादिगतितत्त्वाप्यदेशविरोपतद्विशिष्टव्रत्तानुभवमकारोपदेशाय

धीः

श्रीमद्भयो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः

कौपीतकपुपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

विद्वद्भिश्चन्द्रमासीत्पि विदितमरिः सेव्यपर्यदरूपः

प्राणादी यदयभूते यक्षयितुमुचित्रधेन्द्रमुत्थानगतम् ।

धाम स्वापादिबर्तुः एतन्निरिच्छजगद् यो हि कौपीतकीष्टः

धीमान् धीवेदशार्द्राभ्यर इह वितनोत्यञ्जलिं धियं नः ॥

कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदि चतुरध्याय्यां प्रथमेऽध्याये पर्यद-

स ह पुत्रं श्वेतकेतुं प्रजिघाय, याजयेति॥ २ ॥

तं ह्यसीनं पप्रच्छ, गौतमस्य पुत्र ! अस्ति संवृतं लोके यस्मिन्
मा धास्यस्यन्यमहो याऽध्वा तस्य [यस्मिन्?] लोके धास्यसीति ॥३॥

स होवाच, नाहमेतत् वेद, हन्ताचार्यं पृच्छानीति । स ह

आख्यायिकेयमारभ्यते चित्रो ह....वज्रे । नाम्ना चित्र. गार्ग्यस्यापत्यं
गार्ग्यायणिः क्षत्रिय. आरुणिं गौतमं याजनाय प्रार्थितवानित्यर्थः ॥१॥

स...याजयेति । स तु श्वेतकेतुनामानं पुत्रम्, त्वमेव गत्वा
याजयेति प्राहिणोत् = प्रेषितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

त....धास्यसीति । हे गौतमपुत्र ! यस्मिन् लोके मा वा
अन्यं वा यज्ञाद्यनुष्ठापनेन स्थापयिष्यसि, तस्मिन् लोके रहस्यमुपदेश्यं
किञ्चिदस्ति किम् ? यस्मिन् लोके मां स्थापयिष्यसि, स्थापयितुमिच्छसि,
तस्माद्वा वा किञ्चिदस्ति किमित्यर्थः ॥ ३ ॥

विद्या प्रस्तूयते । सेयं परमपदे पर्यङ्गे समुपासीनस्य भगवतो वासु-
देवस्य ध्यानरूपा । तामिमां प्रस्तोष्यता प्रथमतः चन्द्रं प्राप्तेरपि
पूर्वानुष्ठितविधेः परमपदं सुखलभ्यमिति कथाचिदाख्यायिकया प्रद-
श्यते । तत्र चित्रनामा क्षत्रियः स्वयं पर्यङ्गविद्यावित् मुमुक्षुर्यष्टुं प्र-
वृत्ते । याजकस्तु ब्राह्मणः यागेनानेन अयं चन्द्रमण्डलं प्राप्य भोगान्
अनुभूय पुनर्निवर्तिष्यते यथालोकमित्येव मेने । यतः स न विजज्ञां
काम्यकर्मकरतेभ्योऽन्येभ्योऽस्य यष्टुर्विज्ञेयम् । तदेष क्षत्रियः याज-
कस्य यथाग्रस्थितमुद्विपूर्वकमनुष्ठापकत्वे सत्येयवर्मेसाद्गुण्यं मन्वानः
याजकमागतं रहस्यमर्थं पप्रच्छ, अथ चाविदुषे तद्रहस्यमुपदिदेशो-
त्युच्यते चित्र इत्यादिना । भक्त्या सह काम्यस्य, मुक्त्या भुक्तेश्च
समाहरणादयमन्वर्थनामा चित्रः । (१)

अन्यमहोवाऽध्वा इत्यत्र अहो इत्येतत् आहो इत्येतदर्थकम् ।

पितरमासाद्य पप्रच्छ ॥ ४ ॥

इति ह माऽप्राक्षीत् ; कथं प्रतिब्रजणीति ॥ ५ ॥

स होवाच, अहमप्येतन्न वेद् । सदस्येव त्रय स्वाध्यायमधीत्य
हवामहे यन्नः परे ददति, एहामौ गमिष्याव इति ॥ ६ ॥

स ह समित्पाणिश्चित्रं गार्ग्यार्यणिं प्रतिचक्रमे, उपायानीति ॥

तं होवाच—ब्रह्माध्वोऽसि गौतम ! यो न मानमुपागाः । एहि
व्येव त्वा ज्ञापयिष्यामीति ॥ ८ ॥

स...पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः ॥

इति ह...प्रतिब्रजणीति । इतीत्येतत् उक्तार्थप्रकारवचनम् ।
एवंप्रकारेण मा पृष्टवान् कथमस्योत्तरं ददामीति ॥ (४-५) ॥

स ह गमिष्याव इति अहमपि न जाने । गुरु रहसि गत्वा
रहस्यान् अर्यान् [अर्थे] पृष्ट्वा सदस्येव स्वाध्यायमधीत्य परे यजमानाय
यत् द्रव्यं होतव्यमिति प्रयच्छन्ति, तत् जुहुम । अस्माकं रहस्यार्थपर्यन्त-
ज्ञानं नास्ति । त्वमप्यागच्छ । आवाभ्या गत्वा स प्रष्टव्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

स...उपायानीति । समिद्धारहस्तस्सन् चित्रनाम्न क्षत्रियस्य
समीप, शिष्यस्सन् उपगच्छामीति प्रवृत्ते ॥ ७ ॥

त ज्ञापयिष्यामीति । यस्त्वमाभिमान मोषागाः=त्यक्ता
भिमान एव सन् शिष्योऽहमित्यागतोऽसि, स त्वं ब्रह्माध्वोऽसि । ब्रह्म-
त्वेन=ब्राह्मणत्वेन अर्धोऽसि पूज्योऽसि । ब्राह्मणस्त्व क्षत्रियेण मया

संवृतं किञ्चिदस्ति आहो न ; अद्या वा कश्चिदस्ति, अहो नेत्यर्थः ।
यद्वा अहो इत्याश्चर्यं । तत्र लोके किञ्चित् रहस्यमस्ति, अहो अत्याश्चर्यं
तत् । तत् किं ज्ञाप्यते, अद्या वा किं ज्ञायत इति प्रश्नार्थः । (३)

4:4 सपरिष्कारभाष्योपेता कीर्तीतक्युपनिषत् अ. 1.

स होवाच—ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ॥ ९ ॥

उपनीय शिष्यमात्रं प्रापयितुमयोग्यः । तूष्णीमेवाऽऽयाहि, त्वां ब्रह्म विज्ञापयिष्यामि इति ॥ ८ ॥

स ह...गच्छन्तीति । ये केचन इष्टापूर्तादिकारिणः विद्वांसश्च, ते सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्तीत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः—इष्टादिकारिणस्तु धूमराज्यपरपक्षदक्षिणायनपितृलोकाकाशक्रमेण चन्द्रमसमायान्ति । विद्वांसस्तु अर्चिर्दिनपूर्वपक्षोदगयनसंवत्सरवायुलोकादित्यक्रमेण चन्द्रमसमुपयान्तीति ।

इदञ्च वाक्यं तृतीयाध्याये वैराग्यपादे चिन्तितम् । तत्र हि—
“अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्” । ‘ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति

९. यत्र लोके धास्यसि तत्र रहस्यं जानासि किमिति पृष्टवानयं राजा, धास्यसीति पदं प्रयुज्जानः, ‘त्वं स्थापयितुं तत्रेच्छसि । अहं तु न तत्र स्थास्यामि’ इति सूत्रयतीव । तदयं, किं, सर्वेषामिष्टापूर्तादिकारिणामपि स्वात्मनोऽपि चन्द्रमण्डलगमनं संमन्यते, आहो नेति गौतमः संदिदेह । तत्र राजा स्पष्टमुत्तरं दत्तम्, ‘ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति’ इति । इष्टापूर्तादिकारिणां मध्ये केचिद् गच्छन्ति, मादृशा न गच्छन्तीति न । सर्वेऽपीष्टादिकारिणो गच्छन्त्येवेत्यर्थः । अत्र पूर्वं यागस्य प्रस्तुतत्वात्, तस्य लोकविशेषलाभार्थतायाः ‘यस्मिन् लोके धास्यसि’ इत्यवगमितत्वात् लोकार्थमिष्टादिकारिणो ये, त एव सर्वे इति पदेन प्रकरणघशाद् गृह्यन्ते । न तु इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानामप्यविशेषाद् ग्रहणम् । कतिपयेष्टादिकारिपुरुषाग्रहणशङ्कापरिहारार्थतया सर्वपदसार्थक्यात् । अर्चिरादिमार्गगामिन्यामपि अन्येषामपि इष्टादिकारिव्यति-

चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'त्यविशेषश्रवणात् इष्टादिकारिणामिव
अनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रमासिरस्येवेत्यर्थः । तर्हि सुकृतकारिणा
दुष्कृतकारिणाञ्च चन्द्रमासिसत्त्वे, को विशेष इत्यत्राह "सयमने स्वनु-
मूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्वत्तिदर्शनात्" । तुशब्दः शङ्का व्यावर्तयति ।
संयमने = यमशासने सति इतरेषान् अनिष्टादिकारिणा यमयातना.
अनुमूय चन्द्रारोहावरोहौ । 'अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुन-
पुनर्नशमापद्यते मे' इति अनिष्टादिकारिणा यमवश्यतादर्शनात् ।
'स्मरन्ति च' । 'सर्वे चैते यज्ञं यान्ति यमस्य भगवन् किल' इति
यमवश्यतास्मरणात् । 'अपि सप्त' पापकृता गन्तव्यत्वेन रौरवादीन् सप्त
नरकानपि स्मरन्ति । ननु सप्तषु लोकेषु गच्छन्ता कथं यमसदनमाप्तिः ?
तत्राह — "तत्रापि तद्यापारादविरोधः" । तेनैव सप्तषु यमाश्रयैव
गमनादविरोधः । अतः अनिष्टादिकारिणामपि यमलोकं प्राप्य स्वकर्मनु-
रूपं यातनाश्चानुमूय पश्चात् चन्द्रारोहावरोहौ स्तः ।

रिक्तानां चन्द्रमण्डलादरोहावरोहभावाच्च । अयमर्थः अनिष्टादि-
कार्यधिकरणेऽपि निश्चितः । तथाच श्रीभाष्यम्, "सर्वे गच्छन्ती-
त्येतदपि वचनम्, य इष्टादिकारिणः ते सर्वे इति परिणेत्यम्" इति ।
परमार्थोपनिषद्भाष्ये, ये केचन इष्टापूर्णादिकारिणो विद्यासधः ते
सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्तीति त्रिदुगामपि सर्वपदेन प्रहणेनार्थवर्णनम्,
प्रहृतस्य यदुश्चित्तस्य विदुषोऽपि अपिद्वद्रूपेष्टादिकारिण इव सर्वपदेन
प्रहणमस्तीत्याशयेनेति द्रष्टव्यम् । इष्टादिनारिमित्तस्य विदुषोऽपि
सर्वपदग्राह्ये श्रीभाष्यामिनते तु 'विद्याकर्मणोर्विति तु, प्रहृतगत्'
इति सूत्रस्य, 'विद्यायाः कर्मणश्च फलभूता चन्द्रलोकमाप्तिः नानिष्टा-
दिकारिणो भवति' इत्येवार्थो भाषितव्यः स्यादिति ध्येयम् ।

इति प्राप्ते उच्यते—“विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्” ।
 तु शब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । देवयानपितृयाणे हि फलभूते विद्याकर्मणो-
 रित्यवसीयते । ‘तद्य इत्य विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते
 तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति,’ ‘अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दक्षमित्युपासते, ते
 धूममभिसंभवन्ति’ इति विद्याकर्मणी प्रकृत्य हि देवयानपितृयाणे आ-
 म्नायेते । अतो विद्याकर्मविधुरेष्वनिष्टादिकारिषु देवयानपितृयाणा-
 संभवात् न चन्द्रप्राप्तिः । ‘ये वै केचास्माह्लोकात् प्रयन्ति’ इति वचनम्
 इष्टादिकारिमर्षविषयं नैव्यम् ।

अत्रेदं बोध्यम्—उपरि, ‘तेषां प्राणैः पूर्वपक्ष भाष्यायते’ इति
 वाक्ये तेषामिति इष्टादिकारिणामेव ग्रहणम् । न तु तद्विज्ञानां
 विदुषाम् ; तेषामर्चिरादिमार्गं चन्द्रप्राप्तिसत्त्वेऽपि चन्द्रस्य तदा
 तदधीनवृद्धयभावात् । स्वर्गानुभवार्थं गच्छतामेव सोमराजभावस्य
 प्रामाणिकत्वात् । विदुषां तु आतिशयिकान्तरेणैव चन्द्रेणापि
 सोपचारं स्वस्थानादतिबह्वनमात्मन् : न तु तत्र सर्वथा स्थापनादि ।
 एवञ्च तत्पूर्ववाक्येऽपि ते सर्वे इति इष्टादिकारिमात्रग्रहणमेव
 युक्तम् । ननु तर्हि इष्टादिकारिषु केषांचित् चन्द्रेण विरुज्यमानत्व-
 मर्चिरादिगमनञ्च कथ्यमानं कथं घटत इति चेत्—उच्यते ।
 अत्रेष्टादिकारी विद्वान् अविद्वान् इति द्विविधः । अविद्वानिव विद्वानपि
 कश्चित् चन्द्रमण्डले भोगं कश्चित् कालमनुबुभूषुरिष्टादिकार्यपि
 भवति चेत्, स तद्भोगावसाने चन्द्रेण पृष्टवता मोक्षायातिरुज्यत
 इति । तत्रायं कर्मफलस्यानुभूतत्वात् विद्याफलानुभवायार्चिरादि-
 मार्गं प्रविशति । न त्वयमर्चिरादिद्वारा प्राक् चन्द्रमण्डलं प्राप्तः ।
 चन्द्रप्राप्तेर्विद्याफलत्वे हि अर्चिरादिमुखेन सा स्यात् । इष्टिफल-

न यनिष्टादिकारिणा चन्द्रपाप्यभावे पञ्चमाहुत्यसभवात् शरी-
रारम्भ एव नोपपद्यते । तत्राह "न तृतीये तथोपलब्धे" । 'तानी-
मानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायन्ते म्रियन्तेत्येतत्
तृतीयस्थानम्' इति तृतीयस्थानशब्दितानामनिष्टादिकारिणा क्षुब्धजन्तूना
न पञ्चमाहुत्यपेक्षा । तथा ह्युपलभ्यते, 'तेनासौ लोको न समर्थः'
इति । तृतीयस्थानेन हि (१) असौ चन्द्रलोको न प्राप्यत इति हि
तस्यार्थः । "समर्थतेऽपि च लोके" । केषाञ्चित् पुण्यकर्मणामपि द्रौपदी-
धृष्टद्युम्नप्रभृतीनां पञ्चमाहुत्यनपेक्षयैव देहारम्भो भारतादिषु समर्थते ।
"दर्शनाच्च" । "तेषां स्वल्पेषां भूतानां स्त्रीण्येव बीजानि भवन्ति
आण्डजं जीवजम् उद्भिज्जम् इति श्रुत्युपात्ताण्डजजीवजोद्भिज्जलक्षणभूत-

स्यासु धूमादिमार्गेण चन्द्रगमनमेव युक्तम् । तत्र भोगानुभवात्
पश्चादेवार्चिरादिगमनम् । तदेवोच्यते, 'स घट देवयान पन्थानमा-
पद्यान्निलोकमागच्छति' इत्यादिना । न च तर्हि, यथाकर्म यथाविधिं
तमागत पृच्छति' इति विद्याफलतया चन्द्रगमनवर्णनं कथं घटत इति
वाच्यम्—तस्य चाप्यस्य विद्याफलत्वप्रतिपादने तात्पर्यभावात्,
केवलकर्मि विद्वाश्च स्मृतनेष्टादित्रियानुसारेण य आगच्छति तमि-
त्यत्रैव तात्पर्यादित्येता निरूपणसरणिः । अन्या तु—धूमादिमार्गेण
अर्चिरादिमार्गेणापि चन्द्रगमनसद्भावात् तदेव यथाकर्म यथाविधि-
मिति विप्रक्षिप्तम् । एवञ्च ते सर्वे गच्छन्तीत्येतत् दृष्टादिकारिभिश्च
विद्वद्भिषयैश्चमपि । ततश्च चन्द्रगमनमिदं विद्याफलभूतमेव । न च य-
मर्चिरादिमार्गेण प्राप्तचन्द्रस्य पुनः, 'अन्निलोकमागच्छति' इत्यादिना
भादितो गमनावर्णनं कथं घटत इति वाच्यम्—तस्य चाप्यस्य चन्द्र-
प्राप्त्यनन्तरमर्चिरादिगतेरादित प्राप्तिवर्णने तात्पर्यभावात्, केवल-

जाति (त !) मध्ये केषाञ्चिदुद्भिज्जानां वृक्षादीनां पञ्चमाहुत्यनपेक्षा लोके दृष्टा । ननु, 'तेषां खल्वेषां भूतानां क्षीण्येव' इत्यवधारणं नोपपद्यते । स्वेदजानामत्रानुपात्तत्वात् । तत्राह—“तृतीयशब्दावरोधः संशोक-जस्य” । संशोकजस्य = स्वेदजस्यापि 'आण्डजं उद्भिज्जम्' इत्यत्र तृती-येनोद्भिज्जशब्देनावरोधः = संग्रहो विद्यत इत्यर्थः । अतः केवलपाप-

मर्चिरादिमार्गसत्तामात्रे तात्पर्यात् । यथा तत्र सायुलोकवरुण-लोकादीनामत्र स्थितः क्रमः अविवक्षितः, तथा चन्द्रलोकप्राप्त्यनन्तर-मग्निलोकगमनवर्णनमप्यविवक्षितमेव । इष्टविशेषं कृत्वा विद्या-मनुतिष्ठन् चन्द्रमस्संवादाक्रममपि करिष्यमाणं गतिमिव चिन्त-यन्नास्त यः, स यथाकर्म यथाविद्यं विद्याफलतया अर्चिरादिमार्ग-प्रवेशमेव प्रथमं प्राप्य चन्द्रं प्राप्नोति । स चातिशुध्यत इति । तृतीया तु—चन्द्रमस्संवादाचिन्तासद्भावात् विद्याकर्मोभयफलतया अर्चिरादिमुखेनैव चन्द्रप्राप्तिरस्तु । अवश्यगन्तव्यमार्गमध्यगतस्य मार्गान्तरेण गमनकल्पने गौरवाच्च । अथापि ते सर्वे इत्यत्र श्रीभाष्य-स्वारस्यात् इष्टादिकारिव्यतिरिक्तस्य विदुषोऽतिष्ठादिकारिण इवा-ग्रहणमेवेति । अत्र अधिकरणसारायलिङ्गोकोऽप्यनुसंधानमर्हति—

पूर्वं धूमादिमार्गं सुरुतिषु कथिता चन्द्रमःप्राप्तिरन्या
सायुज्यं न्यासविद्याप्रकरणपठितं चान्द्रमन्यादयुक्तम् ।
अन्याऽत्रार्चिर्मुक्तानामतिवहनश्रुतामष्टमस्याप्तिरिन्दोः

इत्थं सुस्था व्यवस्था प्रणिहितहृदयैरेवमन्यच्च सहम् ॥ (५०८)
इति । अत्र चतुर्थपादान्ते प्रणिहितहृदयैरित्यादिकं नूनं प्रकृत-कौपीतक्युक्तचन्द्रमस्संवादाभिप्रायेणेवेति ज्ञायते । पूर्वदर्शितत्रिविध-चन्द्रप्राप्तिप्रकारवत् अयं चतुर्थोऽपि प्रकारः इष्टिसहकृतविद्याफल-भूतः, यः खलु न्यासविद्याप्रकरणपठितवत् न दक्षिणायनमृतमात्र-

तेषां प्राणे पूर्वपक्ष आप्यायते । तानपरपक्षेण प्रजनयति ॥ १० ॥

कर्मणा चन्द्रमासिर्न भवतीति स्थितम् । प्रकृतमनुसराम ॥

तेषां...प्रजनयति । तेषाम् इष्टादिकारिणा प्राणैः इन्द्रियैः मनोहस्तादीन्द्रियज यदानहोमादिभिः पूर्वपक्षे च द्र आप्यायते सवर्धते । "ओ प्यायी वृद्धी" इति हि धातुः । 'अग्नौ हुतञ्च दत्तञ्च सर्वं सोमगतं भवेत्' इति सरगात् । तान् इष्टादिकारिणः अपरपक्षेण पञ्चदशभिर्दिनैः प्रजनयति ग्राहयति । स्वावयवभूता कला आशयतीत्यर्थः । कलाभिस्तर्पणं करोतीति यावत् । 'पुरोवातो गाः प्रजनयति' इत्यत्र प्रजनयतीत्यस्य गन्धग्राहयतीत्यर्थपरत्वदर्शनाद्विद्यापि प्रजनयतीत्यस्य ग्राहयतीत्यर्थ उपपद्यते । अपरपक्षेनेति पाठे णत्वामावच्छन्दसः ॥

विषयक, किन्तु अन्यादृशः सवादपूर्वमतिसर्गसंपादकश्चेति । अत्र अर्चिरादिमागणं चन्द्र गत्वा सवादो विप्रक्षित इति श्रीभाष्यतोऽपि ज्ञायते । तथा ह्यास्त्युपक्रमोपनिषत्, 'उपलभ्यते हि देवयानेन पथा गच्छतो विदुषः, 'तं प्रतिग्राह्यत्' इति चन्द्रमसा सवादपचनेन शरीरसद्भावेन" इति । न ह्यत्र गच्छत इत्यस्य गमिष्यत स्थूलदेहात् उत्क्रान्तस्येत्यर्थवर्णनं रचिरम् । अत्र इह अचिरादिक्रमेण चन्द्रमः प्राप्तिवर्णनं सुस्थमिति ।

ननु 'यद्ययमाणा आरुणि वझे इत्युपक्रमप्रलात् चन्द्रलोकाप्राप्तयागफलत्वावसायात् कथमर्चिरादिना न प्राप्तिरिति चेत्—उपरि यथाकर्म यथाविध्य तमागतमिति विद्यापभूतमागमनमिति वर्णनात् तस्य चागमनस्य अर्चिरादिमागणैव युक्तत्वात् उपक्रमवलेन चन्द्रलाकलभ्यफलस्य यागसाध्यत्वेऽपि तदर्थमागमनं न यदुन्तराणामित्यभूमादिमागण, किन्तु प्रधानभूतविद्याफलभूतमोक्षार्थोपनतार्चिरादि-

एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चन्द्रमाः ॥ ११ ॥

तं यः प्रत्याह, तमतिसृजते । य एनं न प्रत्याह, तमिह वृष्टिर्भूत्वा

एतद्वै....यश्चन्द्रमाः ।...स्वर्गस्य लोकस्य भगवल्लोकस्य
द्वारं दौवारिकपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तं यः प्रत्याह तमतिसृजते । य एनं न...प्रत्याजायते ।
चन्द्र. स्वप्रथम्य यः सदुत्तरं मयच्छति, तमतिसृजते भगवल्लोक-
गमनाय तमनुजानाति । यस्तु मतिवक्तुमशक्तः, तम् अविद्वांसम्,
'यावत्संपातमुपिरवा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते यथेतमाकाशमाका-
शाद्वायुम् । वायुर्भूत्वा धूमो भवति । धूमो भूत्वा अग्नौ भवति । अग्नौ
भूत्वा मेघो भवति । मेघो भूत्वा वर्षति । त इह ग्रीहियवा ओषधि
वनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते । तव इह रमणीयचरणा अभ्याशो
ह यत् ते रमणीयां योनिमाप्स्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा
वैश्ययोनिं वा । य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत् ते कपूयां
मार्गैर्णैवैत्यवसीयत इति । अत एवोपक्रमेऽपि अध्या या तस्येति
प्रकृतस्य विदुषो यष्टुः यष्टुन्तरगम्यादध्वनो विलक्षणोऽध्या चन्द्र-
लोकफलात् प्रागेवेति ज्ञायत इति सुवचम् । न च आतिवाहि-
कान्तरैरिव चन्द्रेणापि सोपचारं सगौरवं प्रत्युद्गम्य गृहीतो मुमुक्षुः
कथं तेन, 'कोऽसि' इति पृच्छत्यत इति वाच्यम्-अमुमुक्षुवत् अर्वा-
चीनावान्तरफलानुभवनिमग्नतादशायां कोऽसीति पृच्छ्यमानत्वे
बाधकाभावात् । अमुमुक्षुतुल्यदशानुपेक्ष्य मोक्षत्वरसंपादकतयाऽनु-
कूलत्वाच्च । तमागतं पृच्छतीति । आगत्यानुभूतफलं तं पृच्छती-
त्यर्थः । प्रतिग्र्यादित्यत्र य इति शेषः । अस्य प्रतिसंबन्धि तमति-
सृजत इति वक्ष्यमाणतरपदम् ।

वर्षति । स इह कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा शार्दूलो वा सिंहो वा
मत्स्यो वा परस्वान् वा पुरुषो वाऽन्यो वैतेषु स्थानेषु प्रत्याजायते॥१२॥

यथाकर्म यथाविद्यं तमागतं पृच्छति, कोऽसीति । तं प्रति-
ज्ञ्यात् ॥ १३ ॥

विचक्षणान्वृतयो रेत आभृतं पञ्चदशात् प्रसृतात् पित्र्यावत-
स्तस्मात् ॥ १४ ॥

योनिभाष्येन श्रयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' इति
श्रुत्यर्थोऽज्ञानुसन्धेयः । परस्वान् पशुविशेषः । एतेषु स्थानेषु जायते ॥

यथाकर्म... कोमीति । इष्टादिकर्मानुसारेण वा ब्रह्मविद्यानु-
सारेण वा आगतं पुमांसं पृच्छति कामाणि । तं प्रतिज्ञ्यात् । तं
वक्ष्यमाणप्रकारेण यः प्रतिज्ञ्यात्, तमतिष्ठजन इत्युत्तरेणान्वयः ॥१३॥

प्रतिवचनप्रकारमाह विचक्षणात्.....तस्मात् । मासादिकाल-
परिच्छेदकरत्वात् चन्द्रस्य ऋतुशब्देन संज्ञोदनम् । एकस्मिन् औपचारिको
बहुवचनप्रयोगः । दिवसपूर्वपक्षोत्तरायणादिलक्षणकालाभिमानिदेवता-
साहित्याभिप्रायेण वा ऋतव इति बहुवचनप्रयोगः । हे ऋतवः ।
कालप्रवर्तका इत्यर्थः । पित्र्यावतः पितुः कर्म पित्र्यं निषेकादि ।
तद्भान् । छान्दसो मतौ दीर्घं निषेकादिकर्तुं विचक्षणात् तस्मात्
प्रसृतात् । पततम् उत्पन्नम् । 'सुपा सुलुक्' इत्यादिना आदेशः ।
पञ्चदशम्=१४ दशाः—अवस्थाः यस्य तत् पञ्चदशम् । श्रद्धासोम-
वृष्टयन्तरेतीरूपावस्थापञ्चकयुक्तम् आमृतं शोणितेन संभृतं रेतोऽग्निः ।
रेतदशरीरकोऽहमित्यर्थः । अनेन पञ्चान्निविद्याप्रकारोपन्यासात् स्वस्य
प्रकृतिविविक्तात्मस्वरूपमुपपन्नं भवति ॥ १४ ॥

पुंसि कर्तरि मेरयध्वम् । पुंसा कर्त्रा मातरि मा निपिक्तम् (क्त ?) ॥

स जायमुपजायमानो द्वादशत्रयोदशोपमासः ॥ १६ ॥

द्वादशत्रयोदशेन पित्राऽऽसं तद्विदेऽहं प्रति तद्विदेऽहम् ॥ १७ ॥

पुंसि...मा निपिक्तम् (क्त ?) । हे ऋतवः ! यूयमितः परं निपेककर्तरि पुंसि रेतोरूपतया अवस्थाना मेरयध्वम् मा प्रेषयत । प्रेषणं मा कुरुतेत्यर्थः । उत्तरत्र मा इत्यस्य अत्राप्यनुषङ्गः । पुंसा निपेककर्त्रा मम शरीरपरिग्रहाय मातरि मा निपिक्तम् (क्त ?) निपेकं मा कुरुन । छान्दसः शपो लुक् ॥ १५ ॥

स जायम्....मासः । सोऽह जायं जनित्वा—आभीक्ष्ण्ये णमुल्—गर्भे गर्भे जनित्वा जनित्वा उपजायमानः गर्भात् निर्गच्छन् द्वादश त्रयोदशो वा उपमासः अन्तिममासो यस्य सः द्वादशत्रयोदशोपमासः—यद्यपि मनुष्याणां गर्भे दशैव मासाः, अथापि योनि-विशेषेषु द्वादशत्रयोदशमासपर्यन्तस्तिरस्तीति तथोक्तम् द्वादश वा त्रयोदश वा मासान् गर्भे उपित्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥

द्वादश....तद्विदेऽहम् । अहं द्वादशेन वा त्रयोदशेन वा मासेन पित्रा आसं प्रादुरासम् । पितृशब्दो मातुरप्युपलक्षकः । तद्विदे प्रति तद्विदे । अत्र तच्छब्दः पूर्वोक्तेरत्रपरामर्शः । तद्विदे रेतस्मिन्ने ।

१५. उत्तरत्र मा इत्यस्येति । निपेधार्थकमाशब्दस्येव मामित्यर्थेऽपि शब्दस्यापेक्षितत्वात् उत्तरत्र ध्रुतं मेतिपदं मामित्यर्थकमिहानुपजनीयम् । तत्रापि निपेधार्थकमाशब्दोऽयमनुपजनीय इत्यर्थः । पूर्वत्र तस्मादिति पदस्थाने तन्मा इति पाठे तु तत्रत्यो माशब्दो मामित्यर्थक इहान्वेतीति ध्येयम् ।

तन्मा ऋतवो मर्त्यव आभरध्वम् ॥ १८ ॥

तेन सत्येन तपसर्तुरस्म्यार्तवोऽस्मि कोऽस्मि त्वमस्मीति ॥ १९ ॥

तमतिमुजते ॥ २० ॥

तद्विदे तद्विदे प्रति = प्रतिरेतरिष्कूपुरुषमित्यर्थ । चतुर्थी तादर्थ्यार्था ।
तेषा पितृणा शेषमृत एवासमित्यर्थ ॥ १७ ॥

तन्मा ऋतवो मर्त्यव आभरध्वम् । हे ऋतव इति
पूर्ववत् सवोधनम् । तत् तस्मात् कारणात् मर्त्यवे मृत्यवे जननमरण-
लक्षणससाराय मा आभरध्वम् — इत पर मा समर्पयत ॥ १८ ॥

तत् हेतुमाह तेन सत्येन त्वमस्मीति । 'तस्मान्न्यासमेषा
तपसामतिरिक्तमाहु'रिति श्रुते तच्छरणवरणलक्षणेन तपसा प्रसन्नेन तेन
सत्येन परमात्मना अनुगृहीतस्सन् ऋतुरस्मि मासर्तुसवत्सरयुगात्मक-
कालरूपोऽहमस्मि । आर्तवोऽस्मि तत्तत्कालनर्तिपदार्थरूपोऽप्यह-
मस्मि । कोऽस्मि चतुर्मुखोऽप्यहमस्मि । स्वमस्मि त्वमप्यहमेवास्मि ।
अत्र अहशब्द, 'अह मनुरभव सूर्यश्च' इति वामदेववाक्यवत्, 'त मा
मायुरमृतमित्युपास्त्व' इति इन्द्रवाक्यवच्च स्वात्ममृतपरमात्मपर ॥ साक्षा-
त्कृतसर्वकांत्योऽहमस्मीत्यर्थ ॥ १९ ॥

तमतिमुजते । एव य प्रतिब्रूयात्, त ब्रह्मविस्त्वेन ब्रह्मलोक-
गमनार्हता ज्ञात्वा गमनाय अनुजानानीत्यर्थ ॥ २० ॥

एव ब्रह्मविचन्द्रमस्सवादप्रकार प्रदश्य आदित आरभ्य अर्चि-

ब्रह्मविदा चन्द्रप्राप्ते प्रागेव देवयानगताग्निलोमादे प्राप्तत्वात्
प्रश्नप्रतिपन्नानन्तर देवयानोपनमायोगात् अग्निलोकादिष्वीर्तनम्या
न्यमाशय दर्शयति आदित आरभ्यार्चिरादीति । अत्र, 'मुमुक्षुरय

स एतं देवयानं पन्थानमापद्यामिलोकमागच्छति स वायुलोकं

रादिगतिक्रममुपादशति स एतं....आगच्छति । सः ब्रह्मवित् देह
वियोगकाल एव मुहूर्तदुहृते विधूय देवयानमार्गमापद्य अवलम्ब्य
अमिलोकमागच्छति । 'तेऽर्चिषमभिसंप्रवन्ति' इति अर्चिश्शब्दिनस्याग्नेः
देवयानमार्गप्रथमपर्वत्वश्रवणात् प्रथमतः अमिलोकमाप्तिरुपपत्ता । स
वायुलोकम् । यद्यप्यत्रामिलोकानन्तरं वायुलोकं श्रूयते. तथापि
श्रुत्यन्तरे, 'अर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्ष्मणं पूर्यमाणपक्षात् यान् पन्मा-

चन्द्रलोककलानन्तरमेव देवयानं प्रति आयाति । पूर्वं तु मार्गान्तरेण
चन्द्रं प्राप्तः । अतो देवयाने यावत् उपरिततनलोकस्थितेन गन्तव्यम्,
तावतो यस्मै न एव तं प्रति अध्यता' इति न मन्तव्यम् । अग्निलो-
कादिकमप्यनेन प्रगात्तमेवेति शापयितुमेवं वाक्यमिति भावः । तथाच
आगच्छतीति वर्तमानकालो न विचक्षित इति । अत्र एतमिति देवयान-
विशेषणात्, 'अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं-स ब्रह्मलोकमिति
श्रुतिप्रसिद्धमेतं देवयानं पन्थानं स आपद्य' इत्यन्वयोऽपि स्यात् ।
तदा एतदुपरि, 'वर्तन' इति शेषो वा, वाक्यस्यास्य तमित्यंभित्
आगच्छतीति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यता वा भवितुमर्हति । अत्रोपनिषदि
यथायथमन्यवरुणं "छन्दत उभयाविरोधात्" इति सूत्रेण दर्शित-
मेव । अर्चिरादिमार्गे कतिपयमात्रनिर्देशोऽयमन्योपलक्षकः । तथाच
अमिलोकानन्तरं वायुलोकात् प्राक् दिवसज्योत्स्नापक्षोत्तरायण-
वन्सराणां ग्रहणम् । वायोऽनन्तरवरुणात् प्राक् आदित्यचन्द्रवैशुतानां
ग्रहणम् । एवञ्च वरुणलोकांनन्तरमादित्यलोकागठोऽत्र कृतो नैव
क्रमसाधकः । स पूर्वमाक्षिष्ट्यः, प्रमाणान्तरानुसारात् । अद्वैतम्,
स आदित्यलोकमिति पाठः किं सर्वकोशेषु, उतान्यथाऽपि पाठ इति
विचारो वर्तितो भावप्रकाशिकायाम् । वरुणाधिकरणे तु श्रीभाष्ये
अत्र श्रुतानां निवेशकमप्यात्मात्थं यथापाठं प्रकृतवानन्यग्रहणेनेत्यं

स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स
ब्रह्मलोकम् ॥ २१ ॥

सानुदङ् आदित्य एति मासेभ्यो देवलोकम्' इति देवलोक [शब्दः]
निर्दिष्टस्य वायुलोकस्य उदगयनादूर्ध्वं श्रवणात् उदगयनादूर्ध्वमेव वायु-
लोको निवेश्यः । तन्नाशुदगयनादूर्ध्वं छान्दोग्ये, 'मासेभ्यः सवत्सरम्'
इति श्रवणात्, अधिककालानां न्यूनकालादूर्ध्वं निवेशस्य, 'अहं
आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासानुदङ् आदित्य एति' इत्यतः
दृष्टत्वात् उदगयनापेक्षया अधिककालस्य सवत्सरस्य तदूर्ध्वनिवेशः सिद्धः ।

म वायुलोकं म वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं
स प्रजापतिलोकमितीदं वाक्यं अचिरादिपादे चिन्तितम् । 'सवत्सरात्
आदित्यमादित्याचन्द्रमसम्' इति छान्दोग्ये, 'यदा वै पुरषोऽऽस्माक्योकात्
मैति स वायुलोकमागच्छति । स तत्र विजिहीते, यथा रथचक्रस्य
खम् । तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र
विजिहीते यथा ढम्बरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते । स चन्द्रमसं

शोधितमस्ति, "अत्राग्निलोकस्यार्चिः पर्यायित्वेन प्राथम्यमभिगी-
तम् । वायोश्च संवत्सरादूर्ध्वं निवेशः उक्तः । आदित्यस्याप्यत्र प्राप्त-
पाठक्रमशब्देन, 'देवलोकानादादित्यम्' इति याज्ञसमेयनोन्धुतिक्रमात्
देवलोकशब्दाभिहितात् वायोरुपरि निवेशः सिद्धः । इदानीं वरुणेन्द्र-
प्रजापतिषु चिन्ता" इति ।

तत् सिद्धम्—उपासकस्य चन्द्रलोकात् प्रागेव देवयानमार्गं
प्रविष्टतया नेदं चन्द्रवृत्तातिगमनान्तरं देवयानप्रथमप्रवेशयोधकमिति,
नापि यथावस्थितातिवाहिकक्रममनुरूप्य प्रवृत्तमिति च ।

मागच्छति' इति बृहदारण्यके च श्रुतत्वात् संबत्सरादूर्ध्वं चन्द्रमसः प्रा-
 आदित्यस्य निवेशः सिद्धः । तत्र च वरुणेन्द्रप्राजापतीनामपि पठितानां
 पाठार्थवत्त्वाय कचिन्निवेशो कर्तव्ये, वायुलोकं वरुणलोकमिति पाठ-
 क्रमानुसारेण वायोरूर्ध्वं वरुणो निवेशयितव्यः । इन्द्रप्राजापती अपि
 तदनन्तरं निवेशयितव्यौ । न च, आदित्यलोकम्, इन्द्रलोकं प्राजा-
 पतिलोकमिति पाठक्रमादादित्यादूर्ध्वं चन्द्रात् प्रागेव निवेशोऽस्त्विति
 वाच्यम्—आदित्याच्चन्द्रमसम्' इति आदित्यादूर्ध्वं चन्द्रस्य श्रवणेन
 तत्क्रमबाधप्रसङ्गात् । न च चन्द्रादूर्ध्वं तयोर्निवेशोऽस्त्विति वाच्यम्—
 'चन्द्रमसो विद्युतम्' इति श्रुतिक्रमबाधप्रसङ्गात् । ननु 'देवलोकादा-
 दित्यम्' इति देवलोकशब्दितवायोरदित्यस्य च क्रमस्य श्रुतत्वात् तत्वेन्द्र-
 प्राजापत्योर्निवेशे तत्क्रमभङ्गः स्यादिति चेन्न—वाय्वादित्ययोरन्तराले
 वरुणस्य निवेशनीयतया तेनैव वाय्वादित्ययोरानन्तर्यस्य तत्रैवेन्द्रप्राजा-
 पत्योरपि निवेशः । अतश्च वरुणेन्द्रप्राजापतीनां त्रयाणामपि वाय्वा-
 दित्ययोरन्तराल एव निवेशोऽस्त्विति प्राप्ते—

उच्यते—“तटितोऽपि वरुणः संबन्धात् ।” तटित ऊर्ध्वं वरु-
 णस्य निवेशः । कुतः ? संबन्धात् । विद्युद्वरुणयोः द्वयोरपि मेघोदर-
 वर्तित्वरूपसंबन्धसत्त्वात् विद्युत ऊर्ध्वं वरुणस्य निवेशः । ततः परस्तात्
 इन्द्रप्राजापत्योर्निवेशः । तथा हि सति, 'देवलोकादित्यमादित्या-
 च्छन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम्' इति निबद्धोऽपि क्रमो न बाधितो भवति ।
 न चैवं विद्युत ऊर्ध्वं वरुणेन्द्रप्राजापतीनां निवेशे तेषामेव ब्रह्मगमयितृत्वेन,
 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयात्' इति वैद्युत्पुरुषस्य गमयितृत्वं

तस्य हवा पतस्य ब्रह्मलोकस्यारो हृदः । मुहूर्ता यष्टिहाः ॥ २२ ॥
 विरजा (जरा) नदी ॥ २३ ॥ तिल्यो वृक्षः ॥ २४ ॥ सालज्यं
 संस्थानं ॥ २५ ॥ अपराजितमायतनम् ॥ २६ ॥

युतं विरुद्धेतेति वाच्यम्—वरुणेन्द्रमजापतीनाम [त] गमयितृत्वेऽपि
 वैद्युतपुरुषस्याप्यनुग्राहकतया गमयितृत्वसंभवादिति स्थितम् ।
 प्रकृतमनुसरामः ॥ २१ ॥

तस्यारो हृदो मुहूर्ता यष्टिहाः । तस्य ब्रह्मलोकस्य समीपे
 अरसंज्ञको हृदः । छान्दोग्ये, 'अरश्च व्यथार्णवौ ब्रह्मलोके ऐरम्मदीयं
 सरः' इति सरस्तयमुक्तम् । ततः परस्ताद्विदूरे मुहूर्तसंज्ञका यष्टिहाः ।
 यष्टिभिः अग्रक्षविदो गन्तुं श्रन्तीति यष्टिहाः ॥ २२ ॥

विजरा नदी । विजरेति संज्ञावती नदी । विरजा नदीत्यपि
 पाठोऽस्ति । जरारजोविरोधित्वात् विजरा विरजेत्यु(ति चो)च्यते ॥ २३ ॥

तिल्यो वृक्षः । ततोऽविदूरे तिल्यसंज्ञिको वृक्षः । छान्दोग्ये,
 'तदश्चतथः सोमसवन' इति सोमसवनसंज्ञकोऽधत्थो वृक्ष उक्तः ॥ २४ ॥

सालज्यं संस्थानम् । सालज्यनामकं संस्थानं=स्थानीयम् ।
 'स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगराद्धृदि' इत्यमरः । सालेषु प्राकारेषु
 ज्या युद्धसाधनं यस्य तत् सालज्यम् ॥ २५ ॥ अपराजितमायतनम् ।

'अपराजिता पूः ब्रह्मण' इति श्रवणात् अपराजितसंज्ञकमायतनं
 पुरमित्यर्थः । अग्रक्षविद्विर्न जीयन् इत्यपराजितम् ॥ २६ ॥

उपासकस्योपासनफलं ब्रह्मलोकाप्तिपर्यन्तमेतावतोक्तम्, अथ
 ब्रह्मपर्यङ्गारोहणान्तं तद् वक्ष्यते; यद्गन्तरमेवास्य परिपूर्णब्रह्मानुभवः ।
 तदर्थमत्र स्थितान् विदोषान् निर्दिशति तस्येत्यादिना ।

इन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ ॥ २७ ॥ विभुप्रमितम् ॥ २८ ॥
विचक्षणा आसन्दी ॥ २९ ॥ अमितौजाः पर्यङ्कः ॥ ३० ॥
प्रिया च मानसी प्रतिरूपा च चाक्षुषी पुष्पाण्यपचयतः(?) ॥ ३१ ॥
यतो वै च जगत्प्रम्याश्चाभ्यावयवा(सा)श्चाप्सरसोऽभ्यया नद्यः ।
तमित्यंविदागच्छति ॥ ३२ ॥

तं ब्रह्माह—अभिधावत मम यशसा विरजां (विजरां) चाऽयं नदीं

इन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ । इन्द्रप्रजापतिसंज्ञकौ पट्टणद्वारपालकौ ॥

विभुप्रमितम् । अत्र मण्डपमिति शेषः । विभुत्वेन अति-
विस्तृतत्वेन प्रमितं हिरण्यमण्डपमित्यर्थः । 'प्रभुर्विमितं हिरण्यम्' इति
छान्दोग्योक्तेः ॥ २८ ॥ विचक्षणा आसन्दी । विचक्षणसंज्ञिका
आसन्दी धर्मादिपीठमित्यर्थः ॥ २९ ॥ अमितौजाः पर्यङ्कः ।
अमितौजा नाम योगपर्यङ्कः ॥ ३० ॥ प्रिया च...अपचयतः ? ।
मनोधिष्ठात्री नामा प्रिया च, चक्षुरधिष्ठात्री नामा प्रतिरूपा च
पुष्पाणि अपचयतः (?) कुसुमानि देव्यौ ॥ ३१ ॥

तमित्यंविदागच्छति । तादृशब्रह्मलोकमेतादृशस्वरूपविदागच्छति ॥

तं ब्रह्माह...जिगीष्य(?)तीति । यूयं तं ब्रह्मविदमागच्छन्त
मभिधावत अभिगच्छत = प्रत्युत्थानं कुरुत । मम यशसा ममानु
ग्रहेणायं ब्रह्मवित् विरजां नदीं विरजानदीसमीपं प्राप्तवान् । विर-

अपचयत इति : चित्र चयने । चुरादिः । जित्करणसामर्थ्यात्
णिज्जिगत्स्यः । यतो वै इत्यादिभागस्य भार्ग्यं न दृश्यते । तदर्थश्च प्रियादि-
चत् यत्र सर्वजगदभ्याभूता अन्याश्च स्त्रियः सन्ति, तथा तदंशभूताः
अभ्यया मुख्यभूतया नद्यः प्रमोदकोलाहलं कुर्वन्त्यः अप्सरसश्च सन्तीति ।
तमित्यादि । तमित्यस्य तं प्रति-तद्विषये इत्यर्थ उचितः । अन्यथा अमि-

प्रापत् । न वाऽयं जिगीष्यतीति (अरयिष्यतीति) ॥ ३३ ॥

तं पञ्च शताऽप्सरसां प्रतिधायन्ति, शत मालाहस्ताः, शत-
म(मा)ञ्जनहस्ताः, शतं चूर्णहस्ताः, शतं वासोहस्ताः, शतं फणहस्ताः,
तं ब्रह्मालङ्कारेणालंकुर्वन्ति । स ब्रह्मालङ्कारेणालंकृतो ब्रह्म विद्वान्
ब्रह्मेयमिष्टैति ॥ ३४ ॥

जानदी [समीपदेशः] संबन्धात् इत परं विरजामेध्यतीति परमात्मा
अप्सरस प्रतिवदतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

धावतेममिति स्यात् । अत्र नदी प्रापदिति प्रयोगात् मुक्तस्य विरजा-
नदीप्राप्त्यनन्तरमेव ब्रह्मणा अप्सरसां प्रेरणमिति सायते । अप्सरोमिः
क्रियमाणोऽलङ्कारश्च मुक्तस्याप्राप्तविग्रहे, न तु प्राकृतभूतसूक्ष्मे ।
एवं ब्रह्मालङ्कारेणालंकृतो ब्रह्मेयमिष्टैतीत्युक्तम् ; न तु, अलंकृत
भागच्छत्यरं ह्रदमिति । अतः तं ब्रह्माहेत्यतः प्रागेव स भागच्छत्यरं
ह्रदमित्यादिः तां मनसैवात्येति इत्यन्तो भागो योज्यः, अर्थक्रमा-
नुसारात् । यस्तु तदुपरि तत् सुकृतदुष्टते धूनुते इत्यादिः, विदुष्टतो
ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मेयमिष्टैतीति भागः, स स्वस्थानेऽन्वितः । सुकृत-
दुष्टतधूतनादेः विरजानद्यतिक्रमणश्चाद्वावित्याभावात् ; स्यूतदेह-
वियोगसालिङ्गत्वात्, स एतं देवयान पन्थानप्रापयेति प्रथमश्रुत-
वाक्यात् प्राक् स घटनीय इति साम्यतयाधिकरणे, “छन्दत उभया-
निरोधात्” इति सूत्र एव स्थितम् । स भागच्छति तिल्य वृद्धमिति
तदनन्तरश्रुतवाक्यार्थस्तावन् ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कारणानन्तरमेव भवतु ।
अस्तु वा तिल्यवृद्धप्राप्त्यनन्तरमेव अप्सरसा प्रत्युद्गताना प्राप्तिः ।
अत्र छान्दोग्योक्तयोरैरऽमदीयस्परसोनसवनाख्याश्वत्थयोऽपि यथा-
पथं घटनं युक्तम् । सोऽयन्थ पथायं तिल्य इत्यपि विमृश्यम् । सर्व-
मिदं सूक्ष्मं विभाव्यैव श्रीमति रहस्यतशसारे, गतिप्रदोगाधिकारे,
‘विरजापारं प्रापय्य अप्राकृतशरीरं प्रदाय ऐरम्मदीयं सरः संगमस्य

स आगच्छत्यरं हृदम् । तन्मनसाऽत्येति । तमृत्वा संप्रतिविदो
मज्जन्ति ॥ ३५ ॥

तं पञ्च शतानि....अभिप्रैति । फणः मूषणम् । ब्रह्मैवा-
भिप्रैति । ब्रह्मदर्शनोत्सुक एव भवति ; नाप्सरस्संभाषणवासोमूषणादिषु
सादर इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

स आगच्छति....मज्जन्ति । तमृत्वा तं हृदं प्राप्य संप्रति
हृदानीमपि विदः ज्ञानिनः मज्जन्ति स्नान्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सोमसवनाख्यमद्वत्यमुपगम्य मालाञ्जनादिहस्ता अप्सरसः प्रत्युद्र-
म्य ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कार्यं ब्रह्मगन्धरसतेजांसि प्रवेश्य' इति क्रमः
श्रीदेशिकचरणैर्दर्शित इति तदवधानेनेहार्धक्रमविन्यासो भाव्यः ।
विरजां नदीं प्रापदित्यस्य प्रवृत्तभाष्योक्तरीत्या विरजानदीसमीपं
प्राप्तवानिति समीपदेशप्राप्तिरूपार्थविवक्षया स आगच्छति विरजां
नदीमित्यादिवक्ष्यमाणवाक्यसामञ्जस्यसंवादेऽपि अत्राप्सरःक्रिय-
माणालङ्कारादिवर्णनं हि न प्रावृत्तशरीरे घटते इति ध्येयम् ।

संप्रतिविदो मज्जन्तीति । सम्प्रतिशब्दस्य सम्यगित्यर्थः धृति-
प्रसिद्धः । छान्दोग्ये वैश्वानरादिविद्यासु दृष्टम् । धृतो यथावस्थित-
परावस्तरमवेदिन इति संप्रतिविद इत्यस्यार्थः स्यात् । अस्तु तावत्
कोऽप्यर्थः । के ते मज्जनकर्तारः । न हि नित्यमुक्तानां मज्जने पावनम-
पेक्षितम् ; न च विरजादि नेदिष्ठं विहायात्र मज्जने विशेषगमकं
किञ्चिदिति चेत्-सन्त्येते संप्रतिविदः सनकसनन्दनादिसमाः माहा-
त्म्यबलात् केनापि मार्गेण प्रवृत्तिमण्डलमतिक्रम्य तत्संनिहितेऽन्तारे
शुद्ध्यर्थं तदा तदा समागत्य मज्जनकर्तारः । ततः परं तु परमपदे न
ते गन्तुं प्रभवन्ति, यत्र मुहूर्ताः यष्टिहा अमानयानानीतप्रतिपेक्षारो
जाप्रति । पञ्चाभि विद्यानिष्ठा या ब्रह्मप्राप्तेः प्राक् कञ्चित् कालं कैवल्य-
भुजस्तत्र गन्तुं शक्ताः ।

स आगच्छति मुहूर्तान् यष्टिहान् । तेऽस्मादपद्रवन्ति ॥ ३६ ॥

स आगच्छति विरजा नदीम् । ता मनसैवात्येति । तत् सुकृतदुष्टते

स आगच्छति मुहूर्तान् अपद्रवन्ति । तमनिरुन्धाना
दूरतो गच्छन्तीत्यर्थ ॥ ३६ ॥

तत् सुकृतदुष्टते ध्रुते । तत् तदैवेत्यर्थ । अयच्च तच्छब्द
नाव्यवहितविरजानद्यतिक्रमणकालवाची । अपि तु, ये वै के चास्माहो-
कात् प्रयन्ति' इति वाक्यनिर्दिष्टप्रयाणकालवाची ।

इदञ्च वाक्य गुणोपसहारपादे चिन्तितम्—

कौपीतकिनामुपनिषदि, विरजा नदीं मनसा अत्येति तत्
सुकृतदुष्टते ध्रुते' इति विरजानद्यतिक्रमणहेतुतया तदनन्तरमात्रे
सुकृतदुष्टतध्रुननश्रवणात्, 'अथ इव रोमाणि विधूय पाप चन्द्र इव
राहोर्मुखात् प्रमुच्य । धृत्वा शरीरमकृत कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि'
इति, 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति मुहुर साधुकृत्या द्विषन्त पापकृत्याम्
इति च श्रुत्या देहवियोगसमकारतया सुकृतदुष्टतहानसक्रमणयो
श्रवणात् कर्मकदेशस्य देहवियोगकाले नाश, शेषस्य विरजानद्यतिक्र-
मणानन्तर नाश इति प्राप्ते उच्यते—“सापराये तर्तव्याभावात् तथा
ह्यने” । सापराये—देहापक्रमणकाल एव सुकृतदुष्टतदिनाश ।
तत ऊर्ध्वं तत्साध्यस्य तर्तव्यस्य—प्राप्तव्यस्य सुखदुःखानुभवरूप

तत् सुकृतदुष्टते ध्रुते इत्यादिक, स एत देवयानमिति
वाक्यात् प्राक् योजनीयमिति प्रागेवोक्तम् । अस्यात्र पाठस्तु,
विरजातिक्रमणानन्तरमात्रे ब्रह्मालङ्कारहर्मस्य शरीर न कर्माधीनम्,
किन्तु अप्राकृतमिति शापनार्थ ।

फलम्याभावात् । तथा ह्यन्ये शाखिनः ब्रह्मविदः शरीरपरित्यागानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण कर्मफलानुभवाभावमधीयते, 'तस्य तावदेव चिरम्, यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्त्ये' इति । "छन्दत उभयाविरोधात्" । अर्थस्वाभावात् देहवियोगकाल एव कर्मनाश इति निश्चिते तयोरविरोधाय, 'विरजां नदीं मनसा अत्येति तत् मुकृतदुष्कृते धूनुते' इत्यस्य वाक्यस्य तच्छब्दस्य छन्दतः यथेष्टमन्वयोऽङ्गीकर्तव्यः । [शङ्कतेः] "गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः" । मुकृतदुष्कृतैकदेशस्य देहवियोगकाले हानिः, शेषस्याध्वनि हानिरित्यभ्युपगम एव देवयानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वम् । इतरथा हि देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षये सूक्ष्मशरीरस्यापि नाशेन केवलम्याऽऽत्मनो देवयानासम्भवेन देवयानश्रुतेरर्थशून्यत्वमेव स्यादित्यर्थः । [अतः] उत्तरमाह—“उपपन्नस्तलक्षणार्थोपलब्धेलोकवत्” । देहोत्क्रान्तिकाल एव सर्वकर्मक्षय उपपन्नः । क्षीणकर्मणोऽपि विदुषो विद्यामाह्वान्यात् सूक्ष्मदेहानुवृत्तिसम्भवेन देवयानगमनसंभवात् । यथा लोके सप्तादिसमृद्धयर्थ्यमारब्धेऽपि तटाकादिके, सम्यादिसमृद्धीच्छायां तटाकादिनिर्माणहेतुभूतायां नष्टायामपि, पानीयपानार्थतया तटाकादिः स्थाप्यते, एवं कर्महेतुकसूक्ष्मदेहो नष्टेऽपि कर्मणि विद्याफलाय स्थाप्यत इत्यर्थः । ननु देहवियोगकाल एव कर्मनाशे ब्रह्मविदां वसिष्ठावान्तरतप प्रभृतीनां पुत्रजन्मादिनिमित्तमुत्पद्यमानो न स्यादित्यत्राह—“यावदधिकार-

सूक्ष्मदेहानुवृत्तीति । ननु सस्याद्यर्थतया समारब्धस्य तटाकस्य पानीयाद्यर्थतया पश्चात् स्थापनम् किमर्थमारब्धः सूक्ष्मदेहो विद्यामाह्वान्यात् स्थाप्यते ? न च वेदान्तिमते सांप्रत्यमत इव सकल-

धूनुते । तस्य प्रिया ज्ञातयः सुरुजमुपयन्ति , अप्रिया दुष्टतम् ॥३७॥

मवस्थितिराधिकारिकाणाम्' । आधिकारिकाणां वसिष्ठादीनां यावदधिकारः कर्मावतिष्ठते , पारव्ययं भोगैकनाशयत्वादिति स्थितिः (तम्) । पञ्चनमनुसराम । तस्य दुःकृतम् । ब्रह्मविद इष्टानिष्टफलदित्सालक्षण-परमात्मप्रीत्यप्रीतिरूपमुकृतदुःकृतयोश्चतस्रोऽवस्थाः श्रुताः — विनाश-अश्लेष धूनुतम् उपायनश्चेति विनाशः पूर्वाधविषयः । कर्मफलदित्सप्रति-बन्धलक्षणोऽश्लेषः उत्तराधविषयः । तौ च — यद्ययमुपासकः प्रकान्त-मुपासनं समापयेत् , पूर्वोत्तरयोः कर्मणोः फलं न दास्यामीत्येव भगवत्सकलरूपौ । उत्तरपूर्वाधारेण विनाशो दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भ एव "तदधिगम उत्तरपूर्वाधारेण विनाशो" इति सूत्रोक्तन्यायेन भवति । अन्तिमप्रत्ययपर्यन्तोपासननिवृत्त्यनन्तरम् , विनष्टाश्लिष्टयोरेव कर्मणो ,

सृष्टिकालिकशरीरानुवृत्तं सूक्ष्मशरीरं किञ्चिदस्ति , तदभासस्याधि-करणसारावली स्पष्टमुक्तेः । यथा ,

कल्पादौ भूतसूक्ष्मप्रभृतिभिर्ब्रूयते चर्मं कल्पान्तनाश-प्रत्येक प्राणिमेवेति नियतमनियतस्थूलदेहानुयायि ।

लिङ्गारयः भस्मिकान्तः परब्रह्मवदवस्थायि सारयैः प्रगीतम्

सूक्ष्मांशः पूर्वमूतरूपरितनतनोर्याजमत्रेप्यते तत् ॥ (४८६) इति ,

इति चेत् — उच्यते । कर्मफलानुभयार्थं कल्पितं यत् चरमस्थूलशरीरं मुमुक्षोः प्रस्थानात् पश्चाद् भस्मादिभावमापत्स्यमानम् , तस्य किञ्चिदंशः पूर्वं स्थूलशरीरे फलानुभयतनतयोपयुक्तः सप्रतिगत्याद्यौपयिकतया विद्यया स्थाप्यते स्थूलदेहेन सह भस्मताद्यनापादनेन । अयञ्च चरमशरीरांशः न कस्यचिद्देहस्य बीजभूतः , उपरिप्राकृत-देहप्रसक्त्यभावात् । अतोऽयं सूक्ष्मांशो न भाविफलानुभवोपयोगीति ।

[तत्] यथा रथेन धावन् रथचक्रे पर्यवेक्षते, एवमहोरात्रे पर्यवेक्षते । एवं सुकृतदुष्कृते, सर्वाणि च द्वन्द्वानि ॥ ३८ ॥

स एष विसुकृतो विदुष्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवामिप्रैति ॥३९॥

स आगच्छति तिल्यं वृक्षम्; तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति । स आगच्छति सालज्यं संस्थानम्; तं ब्रह्मरसः प्रविशति । स आगच्छति अपराजितमायतनम्; तं ब्रह्मतेजः प्रविशति । स आगच्छतिन्द्र-प्रजापती द्वारगोपी; तावत्सादपद्रवतः । स आगच्छति विभुप्रमितम्; तं ब्रह्मयशः प्रविशति ॥ ४० ॥

फलं नैव दास्यामीति संकल्परूपं विधूतं देहवियोगकाले भवति; तस्मिन्नेव समये एतदीयप्रियाप्रियजनेषु एतदीयसुकृतदुष्कृतानुरूपेष्टा निष्फलद्विरसालक्षणमुपायनञ्च भवति ॥ ३७ ॥

यथा.....द्वन्द्वानि । यथा रथेन धावन् पुरुषः स्वयं निर्यापार एव सन् व्याप्रियमाणरथचक्रादिकं साक्षितया पश्यन् गमनक्रियाजनित शरीरायासादिशून्यस्सन् हृष्टो भवति । एवं प्रवर्तमानकालचक्रं सुकृतदुष्कृततरसाध्यद्वन्द्वपरम्परां स्वान्वितामेव पश्यन् निर्दुःखमुखयास्ते ॥३८

स एषः....अमिप्रैति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३९ ॥

स आगच्छति.... । यथा प्रभाते अनुकलं आदित्यादिसामीप्यातिशयकृतं प्रकाशाधिक्यम्, एवं देशविशेषविशिष्टब्रह्मसन्निध्यातिशयानुकलसमेधमानविकासावस्थाविशेषाः ब्रह्मगन्धब्रह्मरसादिशब्दैरभिलप्यन्ते । ब्रह्मणः सर्वगन्धत्वादेः, 'सर्वगन्धस्सर्वरसः' इति प्रतिपन्नत्वात् यथाश्रुतार्थग्रहणेऽपि न दोषः । अपद्रवतः तस्मै यागं प्रयच्छत इत्यर्थः॥

एवमहोरात्रे इति । रथेन गच्छतः रथचक्राधीनभ्रमणानाश्रयत्ववत् अहोरात्रादिद्वन्द्वव्यापारानालीढत्वमस्येति भावः ।

स आगच्छति विचक्षणामासन्दीम्, बृहद्रथन्तरे सामनी पूर्वी
पादौ । श्वेतनीधसे चापरौ पादौ । वैरूपवैराजे शाङ्करैवते
तिरश्ची । सा प्रज्ञा । प्रज्ञया हि विपश्यति ॥ ४१ ॥

स आगच्छत्यमितोजसं पर्यङ्गम्, स प्राण ॥ ४२ ॥

तस्य भूत च भविष्यच्च पूर्वी पादौ । श्रीश्च इरा चापरौ ॥ ४३ ॥

बृहद्रथन्तरे अनूच्ये ॥ ४४ ॥ भद्रयज्ञायज्ञीये शीर्षण्ये ॥ ४५ ॥

ऋधश्च सामानि च प्राचीनाततम् ॥ ४६ ॥

यजूपि तिरश्चीनानि ॥ ४७ ॥ सोमाश्व उपस्तरणम् ॥ ४८ ॥

उद्गीथ उपश्रीः ॥ ४९ ॥ श्रीरूपवर्हणम् ॥ ५० ॥

तस्मिन् ब्रह्मास्ते । तस्मिन्निविन् पादेनैश्वर्य आरोहति । त
ब्रह्माह, कोऽसीति । त प्रतिब्रूयान् ॥ ५१ ॥

सा प्रज्ञा प्रज्ञाधिष्ठती देवता । तत्सम्बन्धादय सर्वं पश्यतीत्यर्थः ॥

प्राणः प्राणाभिमानीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

तस्य पर्यङ्गस्य चतुरोऽपि पादानाह तस्य...अपरौ ।

भूतभविष्यत्कालैश्वर्यान्नाभिमानीदेवताश्चत्वार पादाः ॥ ४३ ॥

बृहद्रथन्तरे अनूच्ये । बृहद्रथन्तराख्ये सामनी अनूचीनदा रुणी

इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ भद्रः शीर्षण्ये । भद्रयज्ञायज्ञीयाख्ये साम नी तिरश्चीन

दाख्यौ ॥ ४५ ॥ प्राचीनातत पर्यङ्गाततादीर्घा तान्तरवज्जुविशेषा ॥ ४६

तिरश्चीनानि तिर्यक्तरज्जुविशेषा ॥ ४७ ॥ सोमाश्व उपस्तरणम् ।

चन्द्रकिरणा एवाऽऽन्तरणम् ॥ ४८ ॥ उद्गीथ उपश्रीः श्रीसमीपे

वर्तमानमास्तरणमुद्गीथ ॥ ४९ ॥ उपवर्हण पादोपधानम् ॥ ५० ॥

तस्मिन् प्रतिब्रूयात् । स्पष्टोऽर्थः ॥ ५१ ॥

त प्रतिब्रूयादिति । एव प्रतिब्रूयत —

ऋतुरस्म्यार्तवोऽसि ॥ ५२ ॥ आकाशाद्योनेः संभूतो भयायैतत्
(भार्यायै रेतः) संवत्सरस्य तेजोभूतस्य भूतस्य भूतस्यात्मा (भूत-
स्यात्मभूतस्य) त्वमात्माऽसि । यस्त्वमसि सोऽहमस्मीति ॥ ५३ ॥
[आत्मासीति ।] ॥ ५४ ॥ तमाह कोऽहमस्मीति ॥ ५५ ॥

ऋतुः... असि । अयञ्च मन्त्रखण्डः प्राग्भ्याकृतः ॥ ५२ ॥

आकाशाद् योनेः....अस्मीति । 'अथैतमेवाध्यानं पुनर्निर्वर्तते
यथेतमाकाशम् आकाशाद्वायुम् वायुर्भूत्वा धूमो भवति' इति श्रुत्युक्तरीत्या
आकाशवाय्वादिक्रमेणावरुह्य, "योनेश्शरीरम्" इति सूत्रोक्तरीत्या योने
स्संभूतोऽसि । भयायैतत् एतत् भवनभयं (भवनं ?) भयहेतुः ।
संवत्सरस्य-संवत्सरे, तेजोभूतस्य रेतोभूतस्य भूतस्य भूतस्य संभूतस्य
त्वमात्मा । पौन पुन्येन श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपशरीरयुक्तस्य सर्वस्यापि
जीवजातस्य त्वमात्मा । [अनर्थ प्रकृतिवियुक्तत्वं ब्रह्मात्मकत्वञ्च स्वस्योप-
न्यस्तं भवति ।] त्वदात्मकोऽहमियन्तं कालम्, 'अनेकजन्मसाहस्रीं संसार
पदवीं व्रजन् । मोहध्रुवं प्रयातोऽसौ वासनारेणुकुण्ठित' इति न्यायेन
संसारे पतितोऽस्मीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ मम कथमात्मत्वमित्यत्राह—
आत्मासि व्यापकोऽसीत्यर्थः । व्यापकत्वादात्मत्वमुपपद्यते इति
भावः ॥ ५४ ॥ तमाह— । यस्त्वमसि सोऽहमस्मीत्युक्तम् । अहं त्वा

"अनयाऽहं वशीभूतः कालमेतं न बुद्धवान् । उच्चमध्यमनीचान्तां
तामहं कथमावसे ॥ [अपेक्ष्याहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम् ।
अनेन साम्यं यास्यामि नानयाऽहमचेतसा ॥ क्षमं मम सहानेन
हेमत्वं नानया सह ।" इति श्रीमद्रहस्यत्रयसारोद्धृतवचनार्थो
मनसि विपरिवर्तत इति मन्त्रव्यम् ।

सत्यमिति ब्रूयात् ॥ ५६ ॥ किं तत्, यत् सत्यमिति ॥ ५७ ॥

यदन्यत् देवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च, तत् सत् । अथ यत् देवाश्च प्राणाश्च, तत् त्यम् (यम्) । तदेतया चाचाऽभिज्याह्वियते सत्यमिति । एतावदिदम् । सर्वमिदम् । सर्वमस्मीत्येवैनं तदाह ॥ ५८ ॥

तदेतत् श्लोकेनाप्युक्तम्—

यजूदरः सामशिरा असावृद्धमूर्तिरव्ययः ।

स ब्रह्मेति हि विज्ञेयः ऋषिर्ब्रह्ममयो महान् ॥ इति ।

तमाह—केन [मे] पौंस्त्वानि नामान्यामोपीति । प्राणेनेति ब्रूयात् । केन स्त्रीनामानीति । चाचेति । केन नपुंसकनामानीति । मनसेति ॥ ५९ ॥

क इति पृच्छतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ उत्तरमाह—सत्यमिति ॥ ५६ ॥

पुनः पृच्छति किं तत् यत् सत्यमिति ॥ ५७ ॥

यदन्यत्...तदाह । सदित्यनेन देवप्राणव्यतिरिक्तमुच्यते । सत्यमित्यनेन देवप्राणा । अतः सत्यमित्युक्त्या सर्वे संगृहीतं भवति । ततश्च सत्यमस्मीत्युक्ते सर्वमस्मीत्युक्तं स्यादित्यर्थः । ततश्च सर्वेषामात्मैव मदास्मेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

देहेन्द्रियमनप्राणज्ञानव्यतिरेकप्रश्नोत्तरव्याजेन स्पष्टयति तमाह केन मे... । नपुंसकत्वादीनि गुणलयोन्मेषविशेषरूपाणि, न तु आत्मस्वरूपगतानि । ततश्च तादृशधर्मयुक्तमनोवाक्प्राणनिष्ठान्येव नपुंसकत्वस्तीत्वपुंस्त्वानि । अतः तत्संबन्धादात्मनि लिङ्गसंबन्ध इति भावः ।

तादृशेति । ननु प्राणादिषु देहातिरिक्तेषु कथं पुंस्त्वादिकम् । प्राणादिशब्दगतमिति चेत्—तथा आत्मज्ञानादिपदेष्वपि सुप्रचमिति चेत्; लोके स्त्रीषु वाचः, पुरुषेषु प्राणाख्यबलस्य, ह्रींशे अशक्तमनसखोद्रेकदर्शनात् तादृशस्त्रीपुरुषादिविवक्षया घागादिपदप्रयोगात् ।

केन गन्धानिति । घ्राणेनेति ॥ ६० ॥

केन रूपाणीति । चक्षुषेति । केन शब्दानिति । श्रोत्रेणेति ।
केन रसानिति । जिह्वेति । केन कर्माणीति । हस्ताभ्यामिति ।

केन सुखदुःखे इति । शरीरेणेति ॥ ६१ ॥ केनाऽऽनन्दं रति
प्रजातिमिति । उपस्थेनेति ॥ ६२ ॥ केनेत्या इति । पादाभ्यामिति ॥ ६३
केन धियो विज्ञातव्यं कामानिति ॥ ६४ ॥

प्रज्ञयेति [प्र] ज्ञयात् ॥ ६५ ॥

तमाह—आपो वै खलु मे ह्यसाद्य ते लोक इति ॥ ६६ ॥

सा या ब्रह्मणो जितिः या व्यष्टिः, तां जिति जयति तां व्यष्टि
व्यश्नुते, य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६७ ॥

इति कौपीतक्युपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ।

प्राणादीना तृतीयानिर्देशेन कारणत्वप्रतीतेः स्वस्य कर्तृत्वप्रतीतेश्च
मनोवायप्राणव्यतिरेक सिद्धः । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् ॥ ५९ ॥

घ्राणेनेति । घ्राणेन गन्धान् जानामीति घ्रादित्यर्थः ।
एवमुत्तरत्वापि यथायोग्यप्रन्वयः तत्तदिन्द्रियव्यतिरेकश्च बोध्यः ॥ ६० ॥

शरीरेणेति । 'अशरीरं वाच सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुतेः
वैषयिकसुखदुःखयोः शरीरहेतुत्वात् शरीरस्य च कारणतया निर्देशः ॥
प्रजातिः प्रजननम् ॥ ६२ ॥ इत्याः गमनानीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ज्ञातव्य
कामान्-ज्ञानविषयान् इच्छाविषयाश्चेत्यर्थः । जानेच्छादिकं केनाप्नोषीति
पर्यवसितोऽर्थः ॥ ६४ ॥ प्रज्ञया मनसेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ तमाह ..
लोकोऽमौ अमृतस्य (१) आपो मुज्यन्ते । तवाप्यसौ लोको भोग्य इत्यर्थः ॥

सा या .. य एव वेद । अत्र वेदशब्दः उपासनपरः ।
उक्तपर्यङ्कविद्यानिष्ठो यः, स जिति जयं व्यष्टिं योगश्च लभते इत्यर्थः ।

यत्तत्र परै — 'पुण्युपाये विषूय निरञ्जन परम साम्यमुपैति'

इति श्रुताया परमसाम्यापत्तौ निरञ्जनस्य गमनासम्भवात् परमसाम्यापत्ते
देशान्तरप्राप्त्यनपेक्षत्वाच्च देवयानस्य पथो नार्थवत्त्वम् । आत्मैकत्व
दर्शितामाप्तकामानामिहैव दग्धाशेषहेतुशरीजानाम् आरब्धदेहकर्माशय
क्षणवशतिरेकेणापेक्षितव्याभावात् । पर्यङ्कविद्यादिषु तु पर्यङ्कारोहणव्रह्म
गन्धप्रवेद्यादीना विशिष्टदेशान्तरप्राप्तिसापेक्षत्वात् तत्रैव पन्था अपेक्षित ।
न हि ग्रामप्राप्तावपेक्षित पन्था आरोग्यप्राप्तावपेक्षित इति, 'गतेरर्थे
वत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः", "उपपन्नस्तलक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्"
इति सूत्राभ्या प्रतिपादितमिति । तथा, 'एवमेवास्त परिद्रष्टु इमाप्नोऽ-
शकला पुरुषायणा पुरष प्राप्यास्त गच्छन्ति' इति श्रुते ब्रह्मदि
प्राणाना ब्रह्मण्येव लयः । 'गता कला पञ्चदश प्रतिष्ठा' इति कलाना
पृथिव्यादिसप्तकृतौ लयप्रतिपादनं तु लौकिकदृष्टयभिप्रायमिति कला
प्रलयाधिकरणे स्थितम् । सोऽपि कलाप्रलयो निरवशेष इति, भिद्येते तासा
नामरूपे पुरुषे, 'स एषोऽकलोऽमृतो भवति' इति, 'अविभागो वचनान्'
इत्यत्र प्रतिपादितम् । अतो न मुक्तस्वार्चिरादिमार्गेण गमनमित्युक्तम् —

तत्र—तथासति, "अनियम सर्वेषामविरोधः" इत्यधिकरणे—

उपकोसलविद्याया पञ्चामिविद्यायाश्चार्चिरादिगतेराज्ञानात् तद्विद्या
निष्ठानामेवार्चिरादिगतिः, नान्येषामिति पूर्वपक्षं कृत्वा, 'तच्च इत्य
विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इति श्रद्धातपश्चशब्दलक्षित
ब्रह्मविद्यान्तरनिष्ठानामप्यर्चिरादियतिश्रवणात्, 'शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगत
शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्यथाऽऽवर्तते पुनः' इति अनुमान

शब्दितात् स्मरणाच्च सर्वविद्यासाधारण्यमाश्रयणीयम्, उपकोसलविद्याया
पञ्चामिदिद्यायाश्च द्विराज्ञानस्योभयलानुचिन्तनार्थत्वेनाप्युपपत्तेरिति अवि
रादिगते सर्वविद्यासाधारण्यम्, “अनियम सर्वेषामविरोधश्चानुमा
नाभ्याम्” इत्यधिकरणे प्रतिपादितमिति परैरप्युक्तत्वात् तद्विरोधः ।

न च सकलसगुणविद्यासाधारण्यमेवास्मिन्नधिकरणे प्रतिपादितम्,
न तु निर्गुणविद्यासाधारण्यमिति वाच्यम्, निर्गुणविद्याया एवा
प्रामाणिकत्वात् । ‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय
प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् छेते’ इति बृहदारण्यकपट्टा
ध्यायगताया निर्गुणविद्यात्वेन पराभिमतया. दहरविद्याया छान्दोग्य-
गतसगुणविद्यैवस्य हृदयायतनत्वसेतुत्वलोकासमेदहेतुत्वादिसामान्येन,
“कामादीतरत्न तत्त चायतनादिभ्यः ” इत्यधिकरणे सूत्रकृतेन समर्थित
त्वात् । परैरपि तथा व्याख्यातत्वाच्च । न च निर्गुणायामपि विद्याया
ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्यासबन्धिगुणोपसंहारः सम्भवतीति वाच्यम्—
निर्गुणस्य परस्य ब्रह्मणो गुणवत्त्वेन अवर्तमानत्वेन प्रतिपादनस्य प्रत्युत
निन्दात्वेन स्तुतित्वासंभवात् । अन एव, “व्यतिहारो विशिषन्ति
हीतरवत्” इत्यत्र, ‘तयोऽहं सोऽमौ योऽसौ सोऽहं त्वं वा अहमस्मि
भगवो देवते अहं वै त्वमस्मि भगवो देवते’ इत्यत्र सत्सारिण ईश्वरत्व-
चिन्तने, ‘ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्’ इति न्यायोऽनुगृहीतो भवति । ईश्वरस्य
सत्सार्यात्मत्वचिन्तने निकर्षः प्रसज्येत । अतो द्विरूपा मतिर्न कर्तव्येति
पूर्वपक्षं कृत्वा, ‘आज्ञानबलात् द्विरूपाऽपि मतिः कर्तव्या ॥ नन्वेव-
मुत्कृष्टस्यापि निकर्षप्रसङ्ग इत्युक्तम् ॥ तत् किमिदानीं सगुणे ब्रह्मण्युपा

स्यमाने तस्य वस्तुतो निर्गुणस्य निकृष्टता भवति ॥ ननु कस्मैचित्
 फलाय निर्गुणस्य गुणवत्तया ध्यानमात्रं क्रियते । न तावता तस्य
 निकृष्टता भवतीति चेत् इहापि व्यतिहारानुचिन्तनमात्रमुपदिश्यते
 फलाय, न तु निकृष्टता भवत्युत्कृष्टस्य' इत्येवं निर्गुणस्य सगुणत्वे निकर्ष-
 प्रसक्तिमभ्युपेत्य, वस्तुतो निकर्षो नास्तीति शङ्करभाष्यवाचस्पत्ययो-
 व्याहृतत्वेन निन्दावदस्य गुणकीर्तनस्य स्तुत्यर्थत्वासमवात् । किञ्च
 लोके हि स्तुतिर्विधेयरुच्युत्पादनेन सप्रयोजना । न चात्र निर्गुणस्य
 तज्ज्ञानस्य वा विधेयत्वमस्ति । न वा गुणवत्त्वेन स्तुतेर्निर्गुणप्रतिपत्त्युप-
 योगोऽस्ति । किञ्च निर्गुणविद्याभ्यासवशित्वादिगुणानां न छान्दोग्यगत
 सगुणविद्यायाम् आध्यानायोपसंहारसंभवः । 'यत्तु वशित्वादयः श्रूयन्ते,
 तत्रापि तेषां ध्येयत्वेना(त्वा)न(ः)भिधानात् अन्यत्र गतानामपि न ध्येयत्वं
 संभवति' इति तैरेवोक्तत्वात् । स्तुत्यर्थत्वमपि न संभवति, सत्यकाम-
 त्वादिसामर्थ्यादेव सर्वेश्वरत्वसिद्ध्या स्तुते सिद्धत्वेन सत्यकामत्वान्त-
 र्भूतवशित्वकीर्तनेन स्तुतेरसंभवात् । कठवल्लीषु पराभिमतनिर्गुणब्रह्म-
 नकरणे, 'शतश्लोका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धनमभिनिस्तृतैका ।
 तयोर्ध्वमध्यजमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इति उक्तान्ति-
 गत्योः प्रतिपादनात् । निर्गुणविद्यात्वेन पराभिमतताया भूमविद्यायाम्,
 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इति अनेकशरीरपरिमहत्त्ववशेन
 निर्विशेषब्रह्मभावापत्तेरप्रतिपादनात् । न चास्य वाक्यस्य सगुण
 विद्यासु उत्कर्षं कल्पनीय इति वाच्यम् — 'सर्वे ह पश्य-
 पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश' इति प्राक्प्रस्तुतस्यैव, 'स एकधा भवति'

इति तच्छब्देन परामर्शेन तथोत्कर्षकल्पने प्रमाणाभावात् । तथा निर्गुणविद्यात्वेन पराभिमतप्रजापतिविद्यायाम्, 'एष संप्रसादो ऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति शरीरादुत्क्रान्तेः श्रवणात् । न च शरीरात् समुत्थानं शरीर-विविक्तात्मसाक्षात्कार इति वाच्यम्—'अशरीरो वायुरग्रे विद्युत् स्तन-यित्नुः अशरीराणि । यथैतान्यमुष्मादाकाशात् समुत्थाय परं ज्योतिरुप-संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते' इति दृष्टान्तानुगुण्येनैव दार्ष्टान्तिकेऽ-प्यर्थस्य वर्णनीयत्वात् शरीरविविक्तात्मसाक्षात्कारस्यापदार्थत्वादवावयार्थ-त्वात् । तथा निर्गुणविद्यात्वेनाभिमतसद्विद्यायाम्, 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ संप्रस्ये' इति प्रारब्धावसाने ब्रह्मसंपत्तिमुक्त्वा तदुत्तरखण्डे, 'यदाऽस्य बाह्वनसि संपद्येत मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्स्यां देवतायाम्' इति ब्रह्मसंपत्त्यर्थतया उत्क्रान्तेः प्रतिपादितत्वाच्च । तथा वाजसनेयके पष्ठे तदभिमतनिर्गुणविद्यायामेव, "अणुः पन्था विततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा उपयन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्वं विमुक्ताः' इति गतिप्रतिपादनाच्च । "समाना चासृत्युप-क्रमादमृतत्वं चानुपोष्य" इति बिद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिसाम्यस्य सूत्रकृता कण्ठत एव प्रतिपादिततत्वाच्च अर्चिरादिगतिः सगुणविद्याविषयेत्येतन्न प्रामाणिकानां हृदयमधिरोहति । "कार्ये वादरिरस्य गत्युपपत्तेः" इति नित्यपरब्रह्मविद एवार्चिरादिगतिरिति वादरिमतस्य, "परं जैमिनिर्मुख्य-त्वात्" इति परब्रह्मोपासकानामर्चिरादिगतिरिति जैमिनिमतापेक्षया प्राङ्निर्दिष्टस्य सिद्धान्तसूत्रत्वायोगात् । "चरणादिति चेन्न तदुपलक्ष-

णार्थेति कार्णाजिनि ", "सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरि ", "उत्क-
मिष्यत एवमावादित्यौडुलोमि ", 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्न ",
'स्वामिन फलश्रुतेरित्याक्षेप ", "आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परि-
कीयते" इत्यादिषु सर्वत्र पाश्चात्यस्यैव सूत्रकृदभिमतत्वदर्शनेन, "कार्ये
बादरिम्य गत्युपपत्ते ' इति बादरिमतस्य सिद्धान्तसूत्रत्वाभ्युपगमस्या
सगतत्वात् । निर्विशेषब्रह्मभावस्यैव मुक्तिरूपत्वे, "सकल्पादेव तच्छ्रुते "
"अभाव बादरिराह द्वेवम् ", "भाव जैमिनिर्विकल्पामननात् ", "द्वादशा-
हवदुभयविध बादरायणो न " इत्यादीनाम्, "अनावृत्तिशब्दात् "
इत्यन्तानामर्थशून्यतैव स्यात् । न च, "सकल्पादेव तच्छ्रुते " इति सूत्रे,
"इत उपरि सगुणविद्याफलप्रपञ्च ' इति कल्पतरुकारेणोक्तत्वात् सर्वं
सगुणविद्याफलभूतावा-तरमुक्तिविषयमिति वाच्यम्—यदि हि मुक्ति-
द्वैविध्यं सूत्रकृदभिमतं स्यात्, तर्हि, 'य आत्मा अपहृतपाप्मा' इत्यादि-
मुक्तौ ब्राह्मरूपाविर्भाववाक्यमवा-तरमुक्तिपरम्, 'एव वा अरेऽयमात्मा
अनन्तरोऽबाह्य कृत्स्न प्रज्ञानघन एव' इति निरन्ताशेषप्रपञ्चबोधात्मक
त्वेन स्वेन रूपेण निष्पत्तिप्रतिपादकं वाक्यं तु परममुक्तिपरमिति
व्यवस्थाया सुवचतया व्यावहारिकपारमार्थिकत्वाभ्या व्यवस्थाप्रतिपादक
त्वेन त्वदभिमतस्य, "एवमप्युप-न्यासात् पूर्वमावादविरोधं बादरायण "
इति सूत्रस्यासगतिप्रसङ्गात् । तथा, 'अशरीरं वाच सन्त न प्रियामिये
स्पृशन " इति अशरीरत्वप्रतिपादकं वाक्यं परममुक्तिपरम्, 'स
एकधा भवति त्रिधा भवति' इति शरीरयोगप्रतिपादकं वाक्यमवा-तर
मुक्तिपरमिति व्यवस्थाया वक्तुं सुशक्तत्वेन सत्यामिच्छाया सशरीरत्वम्,

अन्यदा अशरीरत्वमिति व्यवस्थाप्रतिपादकत्वेन त्वदभिमतस्य “द्वादशा-
हवदुभयविधं वादरायणोऽस्त.” इति सूत्रस्यासंगतिपसङ्गात् । “अत एव
चानन्याधिपतिः” इति सूत्रे, “अत एव=सत्यसङ्कल्पत्वात् च शब्दो-
क्ताया . ‘स स्वराङ्गवनि’ इति श्रुतेश्चानन्याधिपतिर्मुक्तो भवति ;
नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । इदमपि सगुणोपासनया हिरण्यगर्भे
प्राप्तस्य” इति यत् परैरुक्तम्-नत अत्यन्तासंगतम्-तस्य हिरण्यगर्भेधर-
रूपाधिपतिसत्त्वेनानन्याधिपतिव्यस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यलमभिचर्चया ।
प्रकृतमनुसरामः ॥ ६७ ॥

इति कौपीतस्युपनिषत्प्रथमाध्यायप्रकाशिका ।

— — —

अथ कौपीतस्युपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः

प्राणो ब्रूतेति ह स्माह कौपीतकिः । तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य

द्वितीयाध्यायपरिष्कारः

[द्वितीयस्याध्याम्य भाष्याभावात् मूलमात्रस्य परिष्कारः क्रियते ।]

प्राणप्रादान्त्यमत्र द्वितीयेऽध्याये प्रतिपाद्यते । वाक्प्राणमनश्चक्षुः-
श्रोत्राणां पञ्चानामुपासनोपशरणनया प्राधान्येन परिग्रहः केनाद्युप-
निषत्सु प्रसिद्ध इति यदुवासाभिर्दर्शितमस्ति । इहापि कौपीतस्युप-
निषदि तन्परिग्रहेण तत्र प्राणस्य प्राधान्यमन्यत्रैव प्रतिपाद्यते । तद्-
ग्रहणानुगुणं वाक्यानि कानिचिदुपासनान्युपदिश्यन्ते । तत्र प्राणयत्
यत्किङ्कर्तव्यं आराध्यत्यभिहितकर्मकं प्राणं ब्रह्मदृष्टिरूपमुपासनं
तत्तन्मुनिमनं विप्रहरमुच्यते प्राणो ब्रूतेतीति । प्राणो राक्षस्याना-

ब्रह्मणो मनो दूत चक्षुर्गोष्ठं श्रोत्रं सञ्चावयितुं वाक् परिवेष्टी । स यो
ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दूत वेद, दूतवन् भवति । यश्चक्षु-
र्गोष्ठं, गोष्ठमान् भवति । य श्रोत्रं सञ्चावयितुं, सञ्चावयितुमान्
भवति । यो वाक् परिवेष्टीम् परिवेष्टीमान् भवति । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय
ब्रह्मण एता सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति । एव हेवाम्मै
सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति, य एव वेद । तस्योपनिषत्,
न याचेदिति । तद् यथा ग्रामं भिक्षित्वाऽऽरब्धोपविशेत्, नाहमनो
दक्षमश्नीयामिति । त एवैनमुपमन्त्रयन्ते, ये पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरन् ।
एष धर्मोऽयाचतो भवति । अन्नादास्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते, ददाम त इति ॥१॥

प्राणो ब्रह्मेति ह स्नाह पैङ्गव । तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य
ब्रह्मणो वाक् परस्तात् चक्षुरारुन्धे, चक्षु परमाष्टोत्तमरुन्धे, श्रोत्रं
परस्तान्मन आरुन्धे, मन परस्तात् प्राण आरुन्धे, तस्मै वा एतस्मै
प्राणस्य ब्रह्मण एता सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति । एव
हेवाम्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति, य एव वेद । तस्योप

पन्न. मन आदि च तत्परिजनितस्यानात्मनमिति ब्रह्मत्वेन हृदयस्य प्राणस्य
मन आदिर्दूत आदिना द्रष्टव्यः । परिवेष्टी परिवेष्टव्यः । बलिं
हरन्तीति । छान्दोग्यादीं (५) 'यदहं त्रिमिष्टास्मि तत्र तद्वसिष्ठोऽसि'
इत्येव घातादिभिः स्वमन्त्रगुणार्पणं प्राणे त्रियमाणं द्रष्टव्यम् । (१)

कौपीनस्युपनिषत् । पैङ्गव इति नाम तत्कालिना
प्रदर्शने । वाक् परस्तात् इति ईदं विभक्तिर्यदयो द्रष्टव्यः । वाचमति-
रोते चक्षुः । वाचोक्तिऽऽरुन्धे चक्षुः परं प्रत्ययदात्मत्वं, वाचः
चर्मन्द्रियं वाक् अन्यं चर्मन्द्रियत्वाच्च । चक्षुर्गतिरोते श्रोत्रम् ।

अन्यदा अशरीरत्वमिति व्यनस्याप्रतिपादकत्वेन त्वदभिमत्स्य “द्वादशा-
हवदुभयविधं वादरायणोऽतः” इति सूत्रस्यासंगतिपसङ्गात् । “अत एव
चानन्याधिपतिः” इति सूत्रे, “अत एव=सत्यसङ्करत्वात् च शब्दो-
क्ताया, ‘स स्वरः ङ-वति’ इति श्रुतेश्चानन्याधिपतिर्मुक्तो भवति ;
नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । इदमपि सगुणोपासनया हिरण्यगर्भं
प्राप्तव्यम्” इति यत् परैरुक्तम्-नत अत्यन्तासंगतम्-तस्य हिरण्यगर्भेश्वर-
रूपाधिपतिसत्त्वेनानन्याधिपतित्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यलमनिर्चयः ।
प्रकृतमनुसरामः ॥ ६७ ॥

इति कौपीतक्युपनिषत्प्रथमाध्यायप्रकाशिका ।

अथ कौपीतक्युपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः

प्राणो ब्रमेति ह स्माह कौपीतकिः । तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य

द्वितीयाध्यायपरिष्कारः

[द्वितीयस्याध्याम्य भाष्याभावात् मूलमात्रस्य परिष्कारः क्रियते ।]

प्राणप्रादान्त्यमत्र द्वितीयेऽध्याये प्रतिपाद्यते । वाक्प्राणमनश्चक्षुः-
श्रोत्राणां पञ्चानामुपासनोपकरणतया प्राधान्येन परिग्रहः केनाद्युप-
निषत्सु प्रसिद्ध इति यदुवासाभिर्दर्शितमस्ति । इहापि कौपीतक्युप-
निषदि तत्परिग्रहेण नत्र प्राणस्य प्राधान्यमन्यत्रैव प्रतिपाद्यते । तद्-
ग्रहणानुगुणं साम्यानि कानिचिदुपासनान्युपदिश्यन्ते । तत्र प्राणवत्
चलिहरणं न आराध्यत्वसिद्धिफलकं प्राणं ब्रह्मदृष्टिरूपमुपासनं
तत्तन्मुनिमतं द्विप्रकारमुच्यते प्राणो ब्रह्मेतीति । प्राणो राजस्थाना-

निषत्, नयाचेदिति । तद् यथा ग्रामं मिक्षित्वाऽलङ्घ्योपविशेत्, नाहमतो दत्तमश्नीयामिति, त एवैनमुपमन्त्रयन्ते, ये पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरन् । एष धर्मोऽयाचतो भवति, अन्नादास्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते, ददाम त इति ॥२॥

अथात एकघनावरोधनम्, यदेकघनमभिध्ययात्, पौर्णिमास्यां वाऽमावास्यायां वा शुद्धपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रे एतेषामेकस्मिन् पर्वण्यग्निमुप-समाधाय परिसमृद्ध परिस्तीर्थं पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्य स्रुवेणाज्याहुतीर्जु-होति, 'वाङ्नाम देवताऽवरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्ध्यात् तस्यै स्वाहा', 'चक्षुर्नाम देवताऽवरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्ध्यात् तस्यै स्वाहा', 'श्रोत्रं नाम देवताऽवरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्ध्यात् तस्यै स्वाहा', 'मनो नाम देवताऽवरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्ध्यात् तस्यै स्वाहा', 'प्रज्ञा नाम देवताऽवरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्ध्यात् तस्यै स्वाहा' इति । अथ घूमगन्धं प्रजिघ्राय आज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रव्रज्यार्थं ब्रूयात्, दूतं वा प्रहिणुयात्, लभते हैव ॥३॥

'चक्षुर्विस्तं मानुषम्, श्रोत्रं दैवम्' इत्युक्तीत्या आमुष्मिकस्य सर्वस्य श्रोत्रप्राहायेदैकवेद्यत्वात् । मनस्तु सर्वप्राहि ततोऽधिकम् । इन्द्रि-याणां प्राणाधीनस्थितिप्रवृत्तिरूपात् प्राणः श्रेष्ठः । (२)

प्राणादिदेवतोद्देश्यरूढो माद्यनुष्ठानेन रिक्तस्य धनिकघनप्राप्ति-सोलभ्यमुपवर्ण्यते अथात एकघनावरोधनमिति । एकस्य = कस्य-चिदन्यस्य यत् घनम्, तस्यावरोधनम् स्वप्रयत्नेन संग्रहः । अत्र प्रागुक्तेन वागादिना सह प्रज्ञाऽपि काचिद् देवतात्वेनोक्ता । एतेषा-मेवैकस्मिन् पर्वणि इति । उक्तानां मध्ये कस्मिंश्चित् काले इत्यर्थः । अर्थं ब्रूयात् इति । साक्षादिति शेषः । स्वयं वा साक्षात् धनिकस-विधे ब्रूयात् दूतं वा प्रेषयेदिति । (३)

अथातो दैव सर — यस्य मियो बुमुपेत्, यस्यै वा, येषा वा, यासा वा, एतेषामेकस्मिन् पर्वण्येतयैवाऽऽवृता एता आज्याहुती जुहोति, 'वाच ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा', 'चक्षुस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा', 'श्रोत्र ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा', 'मनस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा', 'मजा ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा' इति । अथ धूमगन्ध मज्जिघोषाज्यलेपेनाह्वान्यनुविमृज्य वाचयमोऽभिपत्रज्य सस्पर्शजिगमिषेत्, अपि वाताद्वा तिष्ठेत् सभाषमाण, मियो हैव भवति, सरन्ति हैवास्य ॥४॥

अथात सयमन प्रातर्दनमान्नरमग्निहोत्रमित्याचक्षते— यावद्वै पुरुषो भाषते, न तावत् प्राणितु शक्नोति । प्राण तदा वाचि जुहोति । यावद्वै पुरुष प्राणिति, न तावद्वापितु शक्नोति, वाच तदा माणे जुहोति । एते अनते अमृते आहूती जाग्रच्च स्वपश्च सतत जुहोति ।

प्राणादिदेवतोद्देश्यकहोमबलेन परेषा स्वस्मिन् प्रीतिपूर्वक-
स्मरणसिद्धिरुच्यते । अथातो दैव सर इति । परे स्वस्मिन् स्वय
प्रीत्यकरणेऽपि प्राणादिदेवकस्मिता भवति प्रीतिरिति अथ दैव सर ।
कामो वा काममूलकस्मरण वा । आवृता = उक्तप्रकारेण वाच ते
इति । ते इति वशीकार्य पर उच्यते । (४)

अथोक्तप्राणादिपञ्चक्रमध्ये प्राणस्य वाचश्च परस्परस्मिन् होम
भावनया अग्निहोत्रसंपत्तिं प्रदश्यते । अग्निहोत्रदेवतयोर्मध्येऽपि
सूर्यस्याग्नी रात्रौ, अग्ने सूर्य च दिवा प्रवेश प्रसिद्ध । सयमन
प्रातर्दनमिति । प्रतर्दनारत्येन रात्रौ घृत ध्यानमित्यर्थ । जाग्रकाले
व्याहरमाण प्राण किञ्चिदावध्यैव व्याहर्तुं पारयति । यदा न व्या
हरणप्रसन्ति, तदैव प्राणो यथावदुच्छ्वासनि श्वासौ करोतीति

अथ या अन्या आहुतयोऽन्तवत्यः, ताः कर्ममयो हि भवन्ति । तद्ध
स्मैतत् पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवाञ्चकुः ॥ ५ ॥

उपधं ब्रमेति ह स्माह शुक्लभृङ्गारः । तत् ऋगित्युपासीत ।
सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्यायाभ्यर्च्यन्ते । तत् यजुरित्युपासीत ।
सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय युज्यन्ते । तत् सामेत्युपासीत । सर्वाणि
हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय संनमन्ते । तत् श्रीरित्युपासीत, तत् यश
इत्युपासीत, तत् तेज इत्युपासीत । तद् यथैतत् श्रीमत्तमं यशस्वित्तमं
तेजस्वित्तममिति शस्त्रेषु भवति, एवं हैव स संशेषु भूतेषु श्रीमत्तमो
यशस्वित्तमस्तेजस्वित्तमो भवति, य एवं वेद । तदेतदैष्टिकं कर्ममय-
मात्मानमध्वर्युः संस्करोति ; तस्मिन् यजुर्मयं प्रवयति ; यजुर्मये ऋज्वयं

तदातदा एकस्यान्यत्र हृतत्वम् । स्वापराते वागादीनां प्राणे विलयश्च
प्रसिद्धः । या अन्या आहुतय इति । याद्यानां नाथं प्रातश्च कदाचिदेव
भावात् नक्तंदिपं संततन्याभावात् अन्तर्धत्वं स्पष्टम् । अतिशयित-
फलत्वाच्चेदमान्तरमाग्निहोत्रं श्रेयः । तदेति । याद्याग्निहोत्रात् अस्याति-
शयितत्वादित्यर्थः । ऐतरेयेऽपि श्रूयते एवम् । (५)

प्राणादिपञ्चके प्रशस्ततया प्रसिद्धो मुख्यप्राणः शस्त्रेषु अप्रगीत-
मन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानरूपेषु प्रशस्ते यदुक्तधार्यं शस्त्रम्
तद्रूपेण ऐतरेयादौ धृतः । अतः प्राणमेवोक्तमिति गृहीत्वा तत्र
ब्रह्मरूपिः श्रैष्ठ्यादिफलिका प्रतिपाद्यते उक्तमिति । शुक्लभृङ्गार इति
कश्चिदपि । अभ्यर्च्यन्ते, युज्यन्ते, संनमन्ते, इति विभिन्नधानुप्रयोगः
क्रम्यनुत्सामपदावयवार्थानुगमप्रदर्शनाय । तद् यथैतदिति । प्रसिद्धे
हि स्तोत्रशस्त्रे सोमयागाद्भूते । प्रगीतमन्त्रसाध्य = गुणिनिष्ठगुणा-

होता ; ऋक्षये साममयमुद्राता । स एष त्वयै विद्याया आत्मा ; एष
उ एवैतदिन्द्रस्यात्मा भवति य एव वेद ॥ ६ ॥

अथातः सर्गजितः कौपीनकेस्त्रीण्युपासनानि भवन्ति । सर्वजिद्ध
स कौपीतकिरुद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठते—यज्ञोपवीतं कृत्वोदकमानीय त्रिः
प्रसिच्योदपात्रम्, 'वर्गोऽसि पाप्मानं मे वृद्धि' इति । एतथैवाऽऽवृत्ता
मध्ये सन्तम्, 'उद्धर्गोऽसि पाप्मानं मे उद्धवृद्धि' इति । एतथैवाऽऽवृत्ताऽस्तं
यन्तम्, 'संवर्गोऽसि पाप्मानं मे संवृद्धि' इति । तद् यदहोरात्राभ्यां
पापमकरोत्, सं तद् वृद्धके । तथो एवैव गिद्वान् एतथैवाऽऽवृत्ताऽऽ-
दित्यमुपतिष्ठते, यदहोरात्राभ्यां पापं करोति, सं तद् वृद्धके ॥ ७ ॥

मिधानं स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणमिधानं दास्यमिति ।
तेषु नैरुधिषेपु यथा एतत् उक्तं श्रीमत्तम्यादिमन्, तथा अथमुपा-
सकः सर्वेषु भूतेषु श्रीमत्तम्यादिमान् भवतीत्यर्थः । अथयोहोतु-
र्रातुश्च क्रमात् यजुर्वेदं ईदस्मामवेदसंबन्धिभ्यात् तत्तद्विषये यजुर्म-
याद्युक्तिः । प्रवयति = प्रकरणेन संतनोति । (६)

'आदित्यो ह वै वाह्यः प्राण उदयति एष ह्येनं चाक्षुषं प्राण-
मनुगृह्णातः' (३) इति प्रश्नोपनिषदुक्तरीत्या प्राणादित्यैक्यात् आदित्य-
विषयकमुपासनमुच्यते अथातः सर्वजित इति । आदित्योपस्थानादीनां
वक्ष्यमाणानां सर्वेषामन्ततः प्राणरक्षणार्थत्वाद्वा प्राणाध्याये एत-
त्सर्वोक्तिरिति ध्येयम् । तत्र वर्गोद्धर्गोऽसं प्रीमन्त्रैः क्रमेण प्रातर्मध्ये
सायञ्चादित्योपस्थानमहोरात्ररूपपापवर्जनफलकम् । तद्विषयक कौपी-
तम्यनुष्ठानं दर्शयति सर्वजिदिति । सं तद् वृद्धके । कौपीतकिरिति
शेषः । अतः शिष्टानुष्ठानात् सर्वैरिदमनुष्ठेयमित्याह तथेति । (७)

अथ मासिमास्यमावास्यायां वृत्तायां पश्चाच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुप-
तिष्ठेतैतथैवाऽऽवृता हरितवृणे वा [चं] प्रत्यस्यति, 'यन्मे सुसीमं हृदयं
दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । मन्येऽहं मा तद्विद्वांसं माऽहं पुत्र्यमघं रुदम्'
इति । न ह्यस्मात् पूर्वा प्रजा प्रैति । इति नु जातपुत्रस्य ॥ अथा-
जातपुत्रस्य—'आप्यायस्व समेतु ते,' 'सं ते पयांसि समु यन्तु
वाजा,' 'यमादित्या अंगुमाप्याययन्त' इत्येतास्तिष्ठ ऋचो जपित्वा,

'आपोमयः प्राणः' इति प्राणस्याप्मयत्वं धृतम् । सोमस्य च
तत् प्रसिद्धम् । तथा सोमनामभिः प्राणस्याऽऽमन्त्रणञ्च दृष्टम्,
'बृहन् पाण्डरयासः सोमराजन्' इति । प्राणादित्ययोरैक्यात् सोम-
स्यादित्याप्याय्यमानस्याश्च प्राणसोमैर्मथं भवितुमर्हति । अतः सोमो-
पासनमुच्यते । तत्र जातपुत्रस्य स्मरणेनात् प्राक् पुत्रामरणफलकं
प्रथमम्, अजातपुत्रस्य स्वाप्यायनफलकं द्वितीयम् । पश्चादिति
प्रतीच्यामित्यर्थः । इदञ्च शुक्लपक्षे द्वितीयायां चन्द्रमलादर्शनम् ।
अतः पयाद्यत्येऽपि तादात्विकमलादर्शनं स्मृत्याचारसिद्धम् । एत-
थैवावृतेति । पूर्वोक्तरीत्येत्यर्थः । वैकल्पिकं कर्मन्तरमुपस्थानाद्गमाह
हरितवृणे इति । उदपात्रे वृणद्वयप्रत्यसनं वृत्रा चोपनिष्ठेत्यर्थः ।
'हरितवृणे वाचं प्रत्यस्यति' इति पाठे तु हरितवृणे स्थितस्सन् वक्ष्य-
माणमन्त्ररूपां वाचमुच्चारयेदित्यर्थः । न ह्यस्मात् पूर्वा प्रजा प्रैतीति ।
एतत्प्रजा एतन्मरणेनात् प्राक् न म्रियत इत्यर्थः । पूर्वं प्रैतीति प्रयोक्तव्ये
पूर्वा प्रैतीति कर्तृविशेषणतया पूजादिपदप्रयोगोऽपि श्रुतिर्गोली ।
इति न्वित्यादि । जातपुत्रपुत्रपुत्रैकोपस्थानप्रकारोऽयम् । अथाजात-
पुत्रपुत्रपुत्रैरुपस्थानमुच्यत इत्यर्थः । आप्यायस्वेति प्रतीकृत्य-
गृहीतमृक्यं तावत्-आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णिषम् ।

‘माऽस्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययिष्ठा , योऽस्मान् द्वेष्टि, यश्च वयं द्विष्म , तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययस्व’ इति । ‘ऐन्द्रीमावृतमावर्ते आदित्यस्यावृतमावर्ते’ इति दक्षिण बाहुमन्वावर्तते ॥ ८ ॥

अथ पूर्णमास्या पुरस्ताच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेततयैवाऽऽवृत्ता,
‘सोमो राजाऽसि विचक्षण पञ्चमुखोऽसि । प्रजापतिर्ब्रह्मिणस्त एक
मुखम् , तेन मुखेन राजोऽस्ति , तेन मुखेन मामन्नाद कुरु । राजा त एकं
मुखम् , तेन मुखेन विशोऽस्ति , तेन मुखेन नामन्नाद कुरु । श्येनस्त
एकं मुखम् , तेन मुखेन पक्षिणोऽस्ति , तेन मुखेन मामन्नाद कुरु ।
अग्निष्ट एक मुखम् , तेनेन लोकमस्ति , तेन मुखेन मामन्नाद कुरु ।
त्वयि पञ्चम मुखम् , तेन मुखेन सर्वाणि भूतान्यस्ति , तेन मुखेन
मामन्नादं कुरु । माऽस्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिरप्येष्टा । योऽस्मान्
द्वेष्टि, यश्च वयं द्विष्म , तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरप्येक्ष्य’ इति ।
दैवीमावृतमावर्ते आदित्यस्यावृतमन्वावर्ते इति दक्षिण बाहुमन्वावर्तते ॥ ९ ॥

भया वाजस्य संगथे ॥ सं ते पयांसि समु यन्तु याजा सवृण्या-
न्यभिमातिराह । आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि ध्यास्युत्तमानि
धिप्य ॥, यमादित्या अनुमाप्यपयन्ति यमक्षितमक्षितय पियन्ति ।
तेन नो राजा वरुणो वृहस्पतिराप्यापयन्तु भुवनस्य गोषा ॥ इति ।
ऐन्द्रीमित्यादि । इन्द्रवत् आदित्यश्च आवर्तमानोऽसि स्थिर इत्यर्थः ।

शुक्लपक्षप्रथमदृष्टचन्द्रकलोपस्थानमुत्तमम् । तत्र पूर्णमासा
पूर्णचन्द्रोपस्थानमद्यादन्त्यफलम् इति अथ पूर्णमास्यामिति । पञ्च-
मुखोऽसीति । सोमस्य, ब्राह्मणराजस्येनाग्निहोत्राणि मुत्तानि
समुत्पद्येति पञ्च मुत्तानि । (९)

अथ संवेक्ष्यन् जायायै हृदयमभिमृशेत्, 'यत् ते सुसीमे हृदये श्रितमन्त प्रजापतौ । तेनामृतत्वस्येशाने मा त्वं पुत्र्यमघं निगाः' इति । न ह्यस्मात् पूर्वा प्रजा प्रैतीति ॥ १० ॥

अथ प्रोप्याऽऽयन् पुत्रस्य मूर्धानमभिजिघ्रेत्, 'अद्वादक्षात् संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्' इति ; नामास्य दधाति । 'अदमा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव । तेजो (वेदो) वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्' इति ; नामास्य गृह्णाति । अथैनं परिगृह्णाति, 'ये प्रजापति प्रजा पर्यगृह्णात् तदरिष्ट्यै तेन त्वा परिगृह्णाम्यसौ' इति । अथाम्य दक्षिणे कर्णे जपति, 'अस्मै प्रयन्धि मघधन्तृजीपिन्' इति । 'इन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि' इति सग्ये । 'मा छेत्था मा व्यथिष्ठा जतं शरद आयुपो जीवस्व पुत्र ते नाम्ना मूर्धानमभिजिघ्रामि' इति त्रिरस्य मूर्धानमभिजिघ्रेत् । 'गवा त्वा हिक्कारेणाभिहिक्करोमि' इति त्रिरस्य मूर्धानमभिहिङ्कुर्यात् ॥ ११ ॥

अथातो दैव परिमर — एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदग्निर्ज्वलति ; अथैतन्म्रियते, यन्न ज्वलति । तन्नादित्यमेव तेजो गच्छति ; वायुं

एवं सर्वजितः कौपीतकेरुपासनत्रयमुक्तम् । अथ जायामरणात् प्राक् अपत्यामरणफलं किञ्चिदाह अथ संवेक्ष्यन्निति । संवेक्ष्यन् = संगंस्यमानः । (१०)

नामास्य दधातीति । 'जीव शरदः शतम्' इत्येतद्वन्तरं पुत्रनामोच्चारयतीत्यर्थः । प्रोपितागतकर्तृकं पुत्रघ्राणादिकमाह अथेति ॥ (११)

आधिदैविकाध्यात्मिकप्राणविषयिणीं परिमरभावनां परितो द्वेपरिमरणफलामाह अथातो दैव इति । (ते) भृगुबल्ल्याम्, 'ब्रह्मणः

प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यदाद्रित्यो दृश्यते ; अथैतन्मिश्रते यन्न दृश्यते । तस्य चन्द्रमसमेव तेजो गच्छति ; वायु प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यच्चन्द्रमा दृश्यते ; अथैनन्मिश्रते, यन्न दृश्यते । तस्य विद्युमेव तेजो गच्छति ; वायुं प्राण । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यद् विद्युद् विद्योतते ; अथैतन्मिश्रते, यन्न विद्योतते । तस्या दिश एव (वायुमेव) तेजो गच्छति ; वायुं प्राण । ता वा एताः सर्वा देवता वायुमेव प्रविश्य वायो मृत्वा न मूर्च्छन्ते ; तस्मादेव पुनरुद्दीरत इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम्— ॥ १२ ॥

एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यद्वाचा वदति । अथैतन्मिश्रते, यन्न वदति । तस्य चक्षुरेव तेजो गच्छति ; प्राण प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यच्चक्षुषा पश्यति । अथैनन्मिश्रते, यन्न पश्यति । तस्य श्रोत्रमेव तेजो गच्छति ; प्राणं प्राण । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यच्छ्रोत्रेण शृणोति । अथैनन्मिश्रते, यन्न शृणोति । तस्य मन एव तेजो गच्छति ; प्राणं प्राण । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते, यन्मनसा ध्यायति । अथैनन्मिश्रते,

परिमरः' इत्यत्राप्येकम्भूतोऽर्थः परिष्कारे द्रष्टव्यः । वायुं प्राण इति । ज्वलन्तावभावरूपमरणात् पूर्वम् अभ्यर्थाभिं ज्वलन्ताद्युपयोगिनया स्थितः प्राणो मरणानन्तरं धार्यो लीन इत्यर्थः । वायुदेवता अभ्यर्था एते प्राणन्यापारं तदा त्यजन्तीत्युक्तं भवति । उर्दीरते = उद्गच्छन्ति । ईर गती । वायुयन्त्रम् । एवमधिदैवतगम्यादित्यचन्द्रमो-
विद्युतां विन्दय उक्तः । ध्यायन्तीति नाम तदध्यापारम् ।

. अथाध्यात्मं ध्यायन्तुद्भोक्तृमनसां प्राणे लय उच्यते अथा-
ध्यात्ममिति । यात्रा यन्त्रमशस्यमपि पश्यति : द्रष्टुमशस्यमपि

यन्न ध्यायति ; तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति ; प्राणं प्राणः । ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे मृत्वा न मूच्छन्ते ; तस्मादेव पुनरुदीरते । तद् यदिह वा एवं विद्वासमुभौ पर्वतौ अभि प्रवेतयातां दक्षिणश्चोत्तरश्च तुस्तूर्पमाणौ, न हनं स्तृन्वीयाताम् । अथ य एनं द्विषन्ति, यांश्च स्वयं द्वेष्टि, त एवैनं परिम्रियन्ते ॥ १३ ॥

अथातो नि श्रेयसादानम् — एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विनदमाना अस्माच्छरीरादुच्चक्रमुः । तद्वाप्राणत् शुष्क दारुभूतं शिश्ये । अथैनद् वाक् प्रविवेश । तद् वाचा वदत् शिश्य एव । अथैनच्चक्षुः प्रविवेश । तद् वाचा वदत् चक्षुषा पश्यत् शिश्य एव । अथैनच्छ्रोत्रं प्रविवेश । तद्वाचा वदत् चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वत् शिश्य एव । अथैनन्मनः प्रविवेश । तद्वाचा वदत् चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वन्मनसा

शृणोति, अप्राप्तश्रवणमप्यन्तश्चिन्तयतीत्याशयेन धामादितेजसां चक्षुरादिषु लयकथनम् । प्राणं प्राण इति । तत्तदिन्द्रियप्रेरणव्यापारः प्राणकृतः तदा पृथक् न तिष्ठतीति यावत् । (१३)

छान्दोग्यबृहदारण्यकादिप्रसिद्धः प्राणप्राधान्यवाद इहापि क्रियते । एतद्विज्ञानफलञ्च देवयत् अमृतत्वम् । “सर्वाभेदान्यत्रेमे” इति सूत्रे अन्यत्रेति इदं कौपीतकिप्रकरणमेव गृहीत्वा छान्दोग्य-बृहदारण्यकश्रुतविद्येभ्यं विचार्य स्यापितम् । परन्तु भावप्रकाशिका-शारीरकशास्त्रार्थदीपिकादो परानुरोधेनेव चाक्यमिदं कौपीतकि-ब्राह्मणदशमाध्यायगतत्वेन निर्दिष्टमस्ति । तन्नूनं कौपीतकिब्राह्मण-पूर्वभागमेलनेन स्यात् । निःश्रेयसादानम् प्राणादिदेवतानां मध्ये प्राणदेवतया श्रौष्ठ्यस्वीकरणम् । उपवर्ण्यत इति शेषः । अहंश्रेयसे स्वस्येतरापेक्षयोन्कर्षमुद्दिश्य । तद्वाप्राणदिति । तत् शरीरं सर्वासां

ध्यायच्छिद्य एव । अथैनत् प्राणः प्रविवेश । तत् तत् एव समुत्तस्थौ ।
ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा प्राणमेव प्रज्ञा-
त्मानमभिसंभूय सैहवैते सर्वैरसाच्छरीरादुत्क्रामति । स वायुमणिष्ठ (विष्ट)
आकाशात्मा स्वरेनि । स तद्गच्छति, यत्नैते देवाः, तत् प्राप्य
यदमृता देवाः तदमृतो भवति ; य एवं वेद ॥ १४ ॥

अथातः पितापुत्रीयम्, संप्रदानमिति वाच्यते । पिता पुत्रं
प्रेष्यन् आह्वयति । नवैस्तृणैरगारं संस्तीर्यामिमुपममाघायोदकुम्भं सपात्र
मुपनिधाय।हतेन वाससा संप्रच्छन्नः पिता शेते । एतत् पुत्र उपरिष्ठा-
दमिति तत्त इन्द्रियैरिन्द्रियाणि संस्पृश्य । अपिवाऽस्यामिमुखत एवासीत् ।

निष्क्रान्तत्वात् निष्पाणं शिष्ये इति । शिष्य एवेति । मुख्यप्राणस्य
पुष्कलप्रवेशाभावात् चागादिप्रवेशार्थनिव्याहारादिनवैत्येऽपि नोत्था-
नममर्थमासीदित्यर्थः । न च सर्वथा मुख्यप्राणसंबन्धाभावे चागा-
दिव्यापाय एव कथमिति शङ्क्यम्-सर्वथा प्राणसंबन्धाभावे
शक्यप्रसङ्गात् पुष्कलतत्प्रवेशाभावस्यैवेष्टव्यात् । प्रजात्प्राणम् स्वकीय-
प्रज्ञारूपव्यापारनिर्गहकम् ; यद्वा प्रजजीवरूपनिर्गहकविशिष्टम् ।
एतैः सर्वैः दर्शनादिव्यापारैः सह । आकाशात्मानः इति, धूमादि-
मागं आकाशस्य निविष्टत्वात् ; अयकाशाभावे गमनायोगेन तद-
पेक्षत्वात् । (१४)

‘अथातः संप्रप्तिः’ इति बृहदारण्यकोक्तं संप्रप्तिरूपं प्रस्ताति
अथातः पितापुत्रीयमिति । एत्येति । पितृसमीपमागत्येत्यर्थः ।
उपरिष्ठादमिति प्रच्यते । शयानेन पितृोत्तानमुखेन स्वदर्शनानुकूलं
समीपेऽयनतस्तिष्ठनीत्यर्थः । पश्चान्तरमाह अपिचेति । उपाभिगदः

त्रिशोर्पाण त्वाष्ट्रमहनम् ॥९॥ अरुन्मुखान् यतीन् मालावृकेभ्य
प्रायच्छम् ॥ १० ॥ बह्वीः सन्धा अतिक्रम्य दिवि प्राह्लादीनतृणहम्,“
अन्तरिक्षे पीलोमान्, पृथिव्या कालकज्ञान् ॥ ११ ॥

तस्य मे तत्र न लोभ चामीयत ॥ १२ ॥

तत्कतुन्यायेन स्वोपासकस्य पापाहोष वक्तु स्वस्य पापाहोष दर्शयति
त्रिशोर्पाणम् अहनम् । त्रिशिस्तक त्वष्टृपुत्र विश्वरूप हतवानसि ॥

अरुन्मुखान् प्रायच्छम् । रौतीति रुत् वेद । रत् मुखे न
विद्यते येषां ते अरुन्मुखाः । वेदान्तविमुखान् यतीन् वनश्चविशेषेभ्य
खादनाय प्रायच्छम् ॥ १० ॥

बह्वीः अतृणहम् = न हनिषामीति कृता बह्वी प्रतिज्ञा
अतिक्रम्य दिवि वर्तमानान् ब्रह्मादपुत्रान् अतृणहम् । ‘तृण (तृदिर ?)
हिंसायाम्, इति हि धातु । अन्तरिक्षे पीलोमान् पुल्लेखसुतान्,
पृथि या कालकज्ञाख्यासुराश्च हिंसितवानसि ॥ ११ ॥

स्पष्टनिदर्शोऽस्तु इति चेन्न-स्वात्मप्रसारपरमात्मविशेष्योपासनस्य
विश्रुतस्य तत्रालाभात् । न च, ‘स म आत्मेति विद्यात्’ इति
वक्ष्यमाणपरमात्मोपासनैरुद्देशभूत मामिति स्वात्मोपासनमात्रमेवा
त्वेन्द्रेणोन्यतामिति ग्रान्यम्—तन्मात्रोपासनस्य हितनमन्यायोगात् ॥

त्रिशोर्पाण त्वाष्ट्रमहनमिति । विश्वरूपो ये त्वाष्ट्र पुरोहितो
देवानामासीत् स्वस्त्रीयोऽसुराणाम् । तस्य पुरोहितस्य ब्राह्मणस्य वधे
ब्रह्महत्यादोषेण भाव्यम् । तदश्लेषो त्रिधावलात् ॥ ९ ॥

रौतीति । यत्किं मानान्तरागोत्तरपरमार्थद्विकमिति रौती-
त्यस्यार्थः । किमिति यतीनां माधूनां मारणमित्यत्र अरुन्मुखत्वा-
दिति हेतुवर्णनमिदम् । पापप्रयोजकाकारस्तु यति वमेव ॥ १० ॥

स यो मा विजानीयात्, नास्य वेन च कर्मणा लोको मीयते ;
न मातृवधेन, न पितृवधेन, न स्तेयेन, न भूणहत्यया नास्य पापं
(चन) चकृषो मुख नील वेति ॥ १३ ॥

स होवाच, 'प्राणोऽस्मि प्रजात्मा, त मामाधुत्सृजमिमस्यु रास्व ॥ १४ ॥

तस्य श्रमीयत । एव हिंसितततो मे लोमापि नाहिंस्यत,
प्रभ्रविद्याप्रभावादित्यर्थ ॥ १२ ॥

स यो मां नील वेति । य एतादृशमदात्मानं परमात्मान-
मुपास्ते, तस्य केनापि कर्मणा मातृवधपितृवधस्तेयभूणहत्यादिरभ्रणेन
पग्लोकप्राप्तिर्न विरुद्धयते । एव वाप कृत्वतोऽपि, 'मया ईदृश पापं
कृतम्' इति निर्देदजनितमुखवैवर्ध्यमपि नास्तीत्यर्थः । चकृष इति तु
कसःतात् पठ्यी ॥ १३ ॥

एव चेतनविशेषरूपस्वमिदृशपरमात्मोपासनमुक्त्या अचेनन

स यो मामिति वाक्य-गणहृदनादियस्य-उत्समानाधिकरण-
पापाश्लिष्टशालीन्द्रशरीरकणमत्मात्मोपासनपरम् । ननु मातृ-
वधेनेत्याद्युक्तमथ किं विद्यापूर्वमात्रि, उत्तोरमात्रिनाथ सञ्चिना-
नन्तराप्रप्रणाशकत्वाद् विद्यायाः कतिपयकालमात्रनिर्देदानीचि-
त्यात् । उत्तराद्यविरक्त्य एव वाक्यस्वरूप्याथ । नान्त्यः प्राणादिक-
मात्रोत्तराद्यश्लेषस्यैव आभाष्ये मयि चेतनमिदोधादिति चेन्न—
अत्र भाष्ये पापाश्लेषप्रयोगेणोपराधप्रिययस्य सूचितत्वात् ।
परविद्यायाः प्राणादिकमात्राश्लेषहेतुमुत्कर्षः । अचित्तवयन-
वलात् बुद्धिपूर्वपापाश्लेषकत्वरूपि । यथा पञ्च मित्रियानिष्टमिये
पातविसंलग्नस्य दोगानापादक ॥ (५, १०) छन्दोग्ये, 'य एतानेव
पञ्चाग्नीन् वेद, न स ए तैरप्याचमन् पाप्मानं लिप्यते' इति—तथेह
मातृवधादिमर्षदोगाश्लेषोऽपीति ॥ १३ ॥

आयु प्राण । प्राणो वा आयु , प्राण उवा अमृतम् । यावद्धि
अस्मिन् शरीरे प्राणो वसति, तावदायु । प्राणेन ह्यमृताग्निम्
लोकेऽमृतत्वमाप्नोति ॥ १५ ॥

विशेषरूपपाणविशिष्टोपासनमाह स होवाच...उपास्व प्रज्ञारूप
आत्मा प्रज्ञात्मा जीव । जीवशरीरक इत्यर्थ । जीवशरीरकोऽहम् ।
प्राणोऽस्मि—प्राणशरीरकोऽहमस्मि । तादृश प्राणशरीरक माम्
आयुःमृतमित्युपास्व ॥ १४ ॥

कथं प्राणशरीरकस्यायुष्टामृतत्वे इत्याशङ्क्याह आयुः...
आप्नोति । शरीरे प्राणस्थितेच्छासादिलक्षणायुस्साधनत्वादायु प्राण ।
लोकान्तरे चिरस्यायित्वरूपामृतत्वप्राप्ते प्राणाधीनोपायानुष्ठानसाध्यत्वात्
प्राणस्यामृतत्वम् । अत आयुष्टामृतत्वे प्राणस्योपपद्येते । तद्द्वारा
परमात्मनश्चोपपद्येते आयुष्टामृतत्वाभ्यां प्राणशरीरकब्रह्मण उपासनमुप
पद्येते । यद्वा व्यासार्थोक्तरीत्या न मामायुरिति वाक्ये मामिति

आयुष्टामृतत्वयो प्राणश्चरैवोपास्ये समन्वयस्यान्न स्पष्टमव
गमात् तथैव व्याख्याय व्यासार्थमर्णितमप्याह यद्वेति । अस्मिन् पक्षे,
'प्राणेन ह्यमृताग्निम् लोकेऽमृतत्वमाप्नोति' इति वचनम्, अमृतमित्युपा
स्वेत्युक्तामृतत्वोपपादनपरं नेष्टम् । किन्तु आयु प्राण इत्युक्ता
युष्टोपपादनशेषतयैव प्राणे आयुष्टामृतत्वयो कथनपरं ब्रह्मम् ।
मुख्यप्राणस्य स्वपरिकरभूतेन्द्रियै सह ऐश्वर्यरूपैहिकामुष्मिन्सर्व
पुरुषार्थप्रतिलम्भनायामुपास्यनुवर्तमानत्वात् प्राणेनामृतत्वमाप्नोती
त्युच्यते । मोक्षे प्राणस्याननुवृत्ते जीवस्यैव तत्र भोग्यभोक्तरूपेण
स्थिते प्रज्ञात्मेत्युक्तप्रज्ञारूपजीवब्रह्मणेन प्रज्ञया सत्य सकल्पमेती-

प्रज्ञया सत्यं सफलमेति ॥ १६ ॥ स यो मामायुरमृतमियुपास्ते
सर्वमायुरास्तिन् लोक एति । आप्नोत्यमृतमक्षितिं स्वर्गे लोके ॥ १७ ॥
तद्वैक आहु एकभूय वै प्राणा गच्छन्तीति ॥ १८ ॥

जीवविशिष्टोच्यते आयुरिति प्राणविशिष्टता । 'आयु प्राण' इति
क्षणान्नमेव श्रवणात् आयुरमृतमिति स्वेन रूपेणावस्यति । अत
(एवञ्च) अस्मिन्नेव वाक्ये स्वेन रूपेण चिदचिद्विशिष्टतया च त्विविधोपासन
विधीयते । अतो नोपासनात्यविधिवृत्तवाक्यभेद इति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

प्रज्ञात्मत्वविशिष्टोपासनस्य फलमाह प्रज्ञया एति । अपहत
पाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्ट [त्व ग] लक्षण त्र(त्रा ङ)स्वरूपमित्यर्थः ॥

आयुरमृतत्वगुणविशिष्टप्राणोपासनस्य फलमाह—स यो
लोके । अक्षितिं चिरकालावस्थायित्वम् । ततश्च मधुविद्याया
वत्सादिपदप्राप्तिपूर्वकप्रज्ञप्राप्तिवत् अस्या अपि विद्यायाश्चिरायुष्टपूर्वक
चिरकालम्वर्गप्राप्तिपूर्वकप्रज्ञप्राप्ति फलमित्युक्तं भवति ॥ १७ ॥

उपास्यमानस्य प्राणस्य प्राणान्तरापेक्षया श्रेष्ठ्यं वक्तुं पूर्वपक्षमाह
तद्वैक गच्छन्तीति । मुख्यप्राणाश्चेतनाणि चेन्द्रियाणि एकैकस्मिन्

त्युक्तम् । वाक्यभेद इति । 'मामेव विजानीहि' इत्यत्र चिच्छिष्टिप्राणे
पासनविधि इह प्राणविशिष्टोपासनविधिरिति उपासनानां
पृथक्पृथक्विधिनित्यर्थः ॥ १५ ॥

युगपत् सर्वेन्द्रियकार्यदशतात् पृथक्पृथगिन्द्रियाणां स्वस्व
कार्यं अस्मादर्थ्यावधारणात् परेनेन्द्रियेण कार्यं क्रियमाणे अन्येन्द्रि-
याणि तत्र सहकारीणि भवन्ति, न पृथक् कार्यं क्षमन्त इति सर्वस्य
कार्यस्य सर्वाधीनत्वात् प्राणानां सम्यक्तत्वेनेति केपाञ्चित् पक्ष

न हि कश्चन शत्रुनुयात् सदृष्ट्याद्या नाम प्रज्ञापयितुम्, चक्षुरा-
रूपम्, श्रोत्रेण [श्रोतु] शब्दम्, मनसा ध्यान(तु)मिति ॥ १९ ॥

कार्यं कर्तव्ये परस्परसाहचरणमेकभावं यान्ति । अतो मुख्यप्राणस्य
प्राणान्तरसाम्यमेवेति केचिदाहुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्रोपपत्तिरुच्यते न हि... ष्यातुमिति । न हीन्द्रियजातं
युगपदेव स्वकार्यं जनयितुमीष्ट इत्यर्थः ॥ १९ ॥

स्वयमिन्द्र उपवर्ण्य, एवमु हेतदिति तदिन्द्र ऊरीदृश्यैवोपरि मुख्य-
प्राणस्य प्राचल्यं प्रकारान्तरेणाचष्ट । सोऽयमूरीकारः किमेकेन्द्रिय-
कार्यकाले इन्द्रियान्तरकार्यभावात्, उत तत्तदिन्द्रियस्य स्वकार्यं
अन्येन्द्रियसहकारिरुक्वेऽपीति विमृश्यमेतत् । व्यर्थं तावत् चक्षुरा-
दिकं प्रति श्रोत्रादीनां सहकारित्वमवयवम् । मनसः सर्वेन्द्रियस-
हकारित्वात्, चक्षुःकार्यकाले मनः तस्यैव सहकारि भवतीति
मनोरूपसहकारिविरहादेव श्रोत्रादिकं स्वकार्यं असमर्थमिति सर्व-
दर्शनसरण्यैवोपपत्तः । वक्ष्यति चेहापि, 'प्रज्ञया वाचं समारह्य,
'न हि प्रज्ञापेता वाङ्' नाम किञ्चन प्रज्ञापयेत्' इत्येवं मनसः सह-
कारित्वम् । किञ्च मुख्यप्राणस्य कार्ये इन्द्रियरूपप्राणानां सहकारित्व-
मसंभविः । तत्कार्योच्छ्वासनिश्वासादिना सह युगपदेव चक्षुरादि-
कार्यदर्शनेन तत्कार्यं एतदुपक्षयाभावात् । एवं चक्षुराद्यभावे
प्राणन्यापारसद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यप्राणन्यापारः प्राणान्तर-
निरपेक्ष एव । एवं वधिरादेरपि दर्शनादिकार्याक्षनेः श्रोत्रादेः
चक्षुरादिमहकारित्वं दुर्बलमेव । अतः, 'चक्षुः पश्यत् सर्वे प्राणा-
अनुपश्यन्ति' इत्यादिवाक्यस्य नेन्द्रियान्तरसहकारित्वे तात्पर्यम् ।
किन्तु एककार्यकाले अन्येषामव्यापृतत्वमात्रे । सर्वथा मुख्यप्राणस्ये-
तरसाम्यमितो न सिद्ध्यति चेति । अत एव पूर्वपक्षमाहेत्यवता-
रिकाया भाषितम् । अतो नैव केवाश्विद् वास्तवः पक्ष इति ॥ १८ ॥

एकभूय वै प्राणा [भूत्वा] एकैक सर्वाण्ये[वै]नानि प्रज्ञापयन्ति ॥

वाच वदन्तीं (तीं) सर्वे प्राणा अनुवदन्ति ॥ २१ ॥

चक्षु पश्यत् सर्वे प्राणा अनुपश्यन्ति । श्रोत्र शृण्वत् सर्वे प्राणा अनुशृण्वन्ति । मनो ध्यायत् सर्व प्राणा अनुध्यायन्ति । प्राण प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनुप्राणन्तीति । एवमुहै [वै] तदिति हेन्द्र उवाच ॥ २२ ॥

अस्ति त्वेव प्राणाना निश्च्रेयसम् ॥ २३ ॥

जीवति वागपेत मूकान् हि पश्याम ॥ २४ ॥

जीवति चक्षुरपेत , अन्धान् हि पश्याम । जीवति श्रोत्रापेत , वधिरान् हि पश्याम । जीवति बाहुच्छिन्न , जीवति उरश्छिन्न इति ; एव हि पश्याम ॥ २५ ॥

फलितमाह एकभूय प्रज्ञापयन्ति । तस्मात् सर्वे प्राणा एकत्वं प्राप्य एकैक [भूत्वा १] सर्वाण्येतानि नामरूपशब्दादीनि प्रज्ञापयन्ति ॥

तदेव प्रपञ्चयति वाच अनुवदन्ति । सहायनया तिष्ठन्तीत्यर्थः । एवमुत्तरत्वापि ॥ २१-२२ ॥

अथापि मुख्यप्राणस्य विशेष दर्शयति अस्ति त्वेव । प्राणाना मध्ये मुख्यप्राणस्य श्रेष्ठ्यमस्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति जीवति । वागिन्द्रियराहित्येऽपि शरीरधारणमस्ति , मूकाना दर्शनात् । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्युरश्छिन्न इति । एव हि पश्याम ।

एतद्विधान्ते, 'स म आत्मेति विद्यात्' इति अस्यच्छब्दप्रयोगात् श्रुत्याऽपि विद्या इन्द्रोत्तिरूपवेति स्पष्टम् । एवञ्च सति इह मध्ये इति हेन्द्र उवाचेति क्षुतिलेखनम्, मुख्यप्राणश्रेष्ठ्यं वक्ष्यान् इन्द्रोऽपीदं साम्यमीषदर्क्षाचकार हेत्याद्यर्थप्रकटनाय ॥ २२ ॥

अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेद् शरीर परिगृह्योत्थापयति ॥ २६॥

तस्मादेतदेवोक्त्य (त्थ) मुपासीत ॥ २७ ॥

यो वै प्राण सां प्रज्ञा । या वै प्रज्ञा, स प्राण । सह हेतामस्मिन्

छिन्नोस्को जीवति, छिन्नबाहुर्जीवतीति । एव अनुभूयते ॥ २५ ॥

अथ खलु उत्थापयति । अथखलुशब्द प्रसिद्धौ ।

मुख्यप्राण एव प्रज्ञात्मा । प्रज्ञाशब्दोऽत्र जीवपर । स आत्मा सहायो यस्य स प्रज्ञात्मा । जीवसहायको मुख्यप्राण एव मृतप्राय शयानं शरीर परितो गृहीत्वा उत्थापयति ॥ २६ ॥

तस्मात् उपासीत । तस्मादितरेन्द्रियाणि परित्यज्य मुख्य प्राणमेवोत्थापयितृत्वगुणविशिष्टमुपासीत ॥ २७ ॥

यो वै सहोत्क्रामतः । अत्रापि प्रज्ञाशब्देन जीव उच्यते । जीवप्राणावस्मिन् शरीरे सह वसन , सहोत्क्रामत । ततो

अथ खलित्यादि । एव वागाद्यभावकालेऽपि शरीरस्य सम्यक् व्यापृतत्वदर्शनात् प्राणापेतत्प्रसक्तिकाले शरीरपातस्यैव दर्शनाच्च प्राण एव शरीर परिगृह्योत्थापयति । तदिदं श्रुत्यन्तरेष्वपि प्रसिद्ध वागादिभिरभ्युपेतञ्चेति खलुशब्देन सूच्यते । नन्विन्द्रियान्तराभाव काल इव प्राणाभावकाले जीवसत्तामात्रेण शरीरस्य व्यापृतत्व-सम्भवात् प्राणोऽपि न प्रधानमिति शङ्कानुन्मेषाय प्राणजीवयो पृथग्भावाभाव वक्तुं प्राणस्य प्रज्ञात्मा मेदारोपणम् ॥ २६ ॥

एतद्विवरणमेव यो वै प्राण इत्यादिना । यादृश प्राण , तादृशो जीव इति परमार्थः । तद् विनियते सह हेतामिति । जीवस्य वासवत्त्वे प्राणोऽपि वासवान् । एकस्योत्क्रमवत्त्वेऽन्योऽप्युत्क्रमवान् । अतः प्राणमात्राभावकालो दुर्वच इति भावः । न केवलमेतत्, प्राण-

शरीरे वसत , सहोत्क्रामत ॥ २८ ॥

तस्यैषैव दृष्टि एतद्विजानाति (एतद्विज्ञानम्) ॥ २९ ॥

हेतो जीव एव प्राण , प्राण एव जीव , उभावप्येककार्यकरा वित्यर्थ । अत परमात्मन प्राणशरीरकत्वेन जीवशरीरकत्वेन चानु-
सन्धान युक्तमिति भाव ॥ २८ ॥

तस्यैषैव विजानाति । तस्य मुख्यप्राणस्य ज्ञातृरूप
आत्मा दृष्टिः दर्शनसाधनम् । जडस्य प्राणस्य ज्ञातृरूपजीवसाहित्यात्
एवोत्थापनादिकार्यकरत्वादिति भाव ॥ २९ ॥

जीवयोरुभयोरपि सविषयेन्द्रियैकीभाषास्पदमवस्थाविशिष्टत्वादपि
सागम्यमिति ॥ २८ ॥

एष प्रधानजीवामिश्रतया निरीक्ष्ये प्राणे कथं नोत्कर्ष इति
श्रुत्यादयितुम् तस्यैषैव दृष्टिरित्याद्यारम्भ । एतद्विजानातीत्यस्य,
यदेतत् जीवतस्य विज्ञानमर्हत् एतदेव तस्य दृष्टिः दर्शनसाधकमि-
त्यर्थोऽभिमत । अत्र चागत्यप्ययकालेऽपि प्राणस्यानप्ययेन स्थिति-
विषये इदं वक्ष्यमाणमेकं निदर्शनमिति तस्यैषैव दृष्टिरिति वाक्येनो-
च्यते । तदेव पुनर्यमित्यते एतद् विज्ञानमिति । विजानातीत्येत-
त्स्थाने विज्ञानमिति पाठस्यैव सप्रति दर्शनात् । निदर्शनमित्यर्थं
प्रज्ञानमिति पदप्रयोगस्य न्यायभाष्यादौ दृष्टत्वात् दृष्टिरित्यस्य
विज्ञानमिति पर्यायान्तरेण विवरणम् । प्राणस्यानप्ययेन स्थिति-
विषये मूर्त्तिरूपनिदर्शनान्तरं यत्तु पुन , तस्यैषैव सिद्धिरेतद्विज्ञान-
मिति वाक्यारम्भ । तदुपरि तस्यैषैव दृष्टिरिति वाक्यं तु कोशान्तरेषु
नोपलभ्यते । भाष्येऽपि तत्पाठस्थितौ न किञ्चिद् गमकम् । पूर्णमूल-
खण्डग्रहणपूर्वं प्रकाशिकाया क्रियमाणायाम्, तादृशात् ताल-
कोशात् मूलभागं पृथक्कृत्य व्याख्याभागमात्रं प्रतीकेनापि रहित

यत्नैतत्पुरुषः सुतः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यति, अथास्मिन् प्राण
एकैकधा भवति ॥ ३० ॥

तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति ॥ ३१ ॥ चक्षुः सर्वं रूपः

यत्र....भवति । यत्र यदा एतत्पुरुषः एष पुरुषः सुतस्सन्
न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, अथ-नदेत्यर्थः—अस्मिन् प्राणे प्राणशरीरके
परमात्मनि अयं सुतः पुरुषः एकैकधा भवति । एकैकधाभावप्रकार-
श्रोतराध्याये वक्ष्यते ॥ ३० ॥

तदैनं... सहाप्येति । परमात्मनैकीभूते जीवे स्वकार्येण

पृथङ्निवेद्य मुद्रयद्भिः तस्यैवैव दृष्टिरित्यंशस्य मूलत्वमूलत्वेन
अथयथार्थं मुद्रणं कृतम् । भाष्ये तु तस्यैवैव सिद्धिरेतद्विज्ञानमिति
मूलवाक्यं व्याख्याय तदिदं पूर्वोक्तस्य तस्यैवैव दृष्टिरेतद्विज्ञानातीति
वाक्यस्य पुनर्वचनपरमिति बोधयितुं प्रवृत्तमिति । सुषुप्ती मुख्य-
प्राणान्नस्योच्छ्वासनिश्वासरूपेणावस्थितः प्रत्यक्षत्वात् मूर्च्छाया-
मपि सूक्ष्मरूपेण तत्स्थितेरीण्ण्यादिना गृह्यमाणत्वात् उभयोर्निर्दर्श-
नत्वम् । सुषुप्ताविद्य मूर्च्छायां प्राणस्य विस्मृतिदर्शनाभावादाक्षेपतः
सिद्धिमभिप्रेत्य दृष्टिरित्यनुक्त्या सिद्धिरित्युक्तिः । एतद्वीत्या उत्क्रान्ति-
काले मुख्यप्राणे इतप्राणाप्ययस्य शास्त्रैकवेद्यत्वात् तत्र (४२)
तस्यैवैव दृष्टिरित्याद्यनुक्तिः । एवमर्थवर्णनसंभवेऽपि विज्ञानातीति
पाठमवलम्ब्य भाष्येऽन्यथार्थवर्णनमिति ध्येयम् । एतद्विज्ञानातीति
पाठेऽपि, 'तस्यैवा दृष्टिः यत्नैतदस्मिन् शरीरे संस्पृशंनोष्णिमानं
विज्ञानाति' इति (३.१३) छान्दोग्यवाक्यद्वयोक्तरीत्याऽर्थवर्णनं युक्तम्,
एतद्विज्ञानार्तात्यस्य अनन्तरवाक्यवक्ष्यमाणं विज्ञानातीति यत्, एवैव
तस्य दृष्टिरिति व्याख्यासंभवात् ।

वक्ष्यत इति । व्याख्यास्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

सहाप्येति ॥ ३२ ॥ श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर्ध्यानैः
सहाप्येति ॥ ३३ ॥

स यदा प्रतिबुध्यते—यथाऽग्नेः [ज्वलतो] विस्फुलिङ्गा विप्रति-
ष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते ; प्राणेभ्यो
देवाः; देवेभ्यो लोकाः ॥ ३४ ॥

तस्यैषैव सिद्धिः ॥ ३५ ॥ एतद्विज्ञानम् ॥ ३६ ॥
[तस्यैषैव दृष्टिः ॥] (?)

नामाभिलषणेन सह गामिन्द्रिये लीने भवतीत्यर्थ ॥ ३१ ॥

चक्षुः...अप्येति । अत्र रूपशब्दो रूपज्ञानौपयिक-यापारपर ।
एवमुत्तरतापि द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥ श्रोत्रं अप्येति ॥ ध्यानैः
ध्यानौपयिक यापारैरित्यर्थ । शिष्ट स्पष्टम् ॥ ३३ ॥ स यदा....
लोकाः । प्राणाः जीवा , देवाः इन्द्रियाणि , लोकाः ज्ञानानि ॥

तस्यैषैव सिद्धिः तस्य एवभूतस्य मुख्यपाणस्य सिद्धिः
कार्यसाधकम् एतद्विज्ञानम् एतस्य जीवस्य यत् विज्ञानम्, तदेव
साधकम् । अथवा विज्ञानलक्षणमेतदात्मत्वं (ऋतत्त्वं ?) साधकमित्यर्थः ।
प्राणजीवौ एकतामाप्नौ एककार्यसाधकाविति यावत् । “तस्यैषैव दृष्टिः
एतद्विज्ञानाति” इत्युक्त एवार्थोऽनेनापि वाक्येन दार्ढ्यायोक्त ॥ ३६ ॥

प्राणाः जीवा इति । ‘देवाः श्रद्धां जुहति’ इत्यादौ देवशब्दस्ये-
न्द्रियेषु प्रयोगप्रसिद्धेः, अपीनरुक्त्याय प्राणा इति इन्द्रियग्रहणा-
योगात्, अग्निविस्फुलिङ्गसादृश्यस्य परमात्मजीवात्मनोः आत्मनः
प्राणा इत्यनेनोक्ती सामञ्जस्यात्, भूमविज्ञायाम्, ‘आत्मतः प्राण
आत्मत आशा’ इति प्राणपदेन जीवग्रहणदर्शनाद्येवमर्थो वर्णितः ।

यत्तैतत्पुरुष आतो मरिष्यन् आवल्यं न्येति (त्य) मोहं न्येति, तदाहुः उदकमीक्षितम् । न शृणोति ; न पश्यति, न वाचो वदति— अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति ॥ ३७ ॥

तदैवं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति ॥ ३८ ॥

चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यनैः सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते ॥ ३९ ॥

यथाऽग्नेः [ज्वलतो] विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः प्राणाः यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेभ्यो देवाः, देवेभ्यो लोकाः॥

सुप्तौ मुख्यप्राणस्येतरप्राणाप्ययोद्गमनापादानहेतुवमुक्त्वा मूर्च्छायामपि तदाह यत्तैतत्...एकधा भवति । यदा एष पुरुषः व्याध्यादिना पीडितो मरिष्यन् आवलयम्-अवलम्भाय आवलयम् बलराहित्यं न्येति नितरामेति गच्छति मोहं मूर्च्छां न्येति प्राप्नोति, तदा समीपवर्तिन आहुः, चित्तमुदकमीत् इति । मनः निलीनमित्यर्थः । तत्र हेतुः न शृणोति न पश्यति न वाचा वदतीति । अथ तदा अस्मिन् प्राणे प्राणशरीरके परमात्मनि ऐक्यं प्रयातीत्यर्थः ॥ ३७-३८

स यदा प्रतिबुध्यते । आयुश्शेषौषधवशादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उत्क्रान्तावपि मुख्यप्राणस्य सर्वोपजीव्यतामाह यथाग्नेः...लोकाः॥

अन्यथा तु प्राणपदेनेन्द्रियग्रहणम्, देवपदेन तदधिष्ठातृदेवताग्रहणं तत्कार्यग्रहणं वा, लोकपदेन इन्द्रियस्वार्थग्रहणं विषयग्रहणं चेति चक्षव्यम् । विमृष्टमिदं श्रुतप्रकाशिकयाम् । एकपुरुषप्रतिरोधवर्णनार्थं चाप्येव बहुजीवविप्रतिष्ठानवर्णनं न रुचिरमिति चेत्-अस्तु कोऽप्यर्थः । किमनेन मुख्यप्रमेयशोधनप्रसङ्गरहितेन ॥ ३५ ॥

इत्युक्त एवार्थ इति । इति पूर्ववाक्याभ्यामुक्त एवार्थः

स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति—

वागस्मात् सर्वाणि नामान्यभिविसृजते ॥ ४१ ॥ वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति ॥ ४२ ॥ [स प्राणो वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति] (?)
प्राणोऽस्मात् सर्वान् गन्धानभिविसृजते । प्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति ॥ ४३ ॥

चक्षुरस्मात् सर्वाणि रूपाण्यभिविसृजते । चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति । श्रोत्रमस्मात् सर्वान् शब्दानभिविसृजते । श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानाप्नोति । मनोऽस्मात् सर्वाणि ध्याना (ता) न्यभिविसृजते । मनसा सर्वाणि ध्याना (ता) न्याप्नोति ।

सैषा प्राणेन सर्वाप्तिः ॥ ४४ ॥

स यदा अभिविसृजते । स प्राणः यदाऽस्माच्छरीरात् उत्क्रामति, तदा वागिन्द्रियमेतच्छरीरप्रयुक्तनामाभिलषन त्यजति ॥

वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति । यत्त प्राण स्वयं तिष्ठति, तत्रैव शरीरे स्वोपकरणमूत्रागिन्द्रियेण सर्वनामाभिलषनरूप व्यवहारं करोति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

प्राणोऽस्मात् । प्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति । प्राणजन्यज्ञानेन सर्वान् गन्धान् विषयीकरोतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

चक्षुः आप्नोति । सैषा प्राणेन सर्वाप्तिः । सर्वेषां विषयाणां इत्यर्थः । एकोनविंशत्याक्ये सर्वे द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

वागस्मादिति । पूर्वम् अस्माच्छरीरादिति शरीरस्यैव अस्मादित्युक्त्या इदमप्यस्मात्पदं तत्परमित्यभिसंधाय एतच्छरीरप्रयुक्तं त्युक्तम् । अन्यथा प्राणोऽपि तदर्थः स्यात् । अभिविसृजते अभितस्त्यजति ; न स्वयापारे क्षमत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवं मुख्यप्राणे सत्येव सर्वेषां कार्यक्षमत्वात् मुख्यप्राणेनैव सर्वमाप्यत इति प्राणप्राधान्यस्योपसंहारः सैषा प्राणेन सर्वाप्तिरिति ॥

5+2 सपरिष्कारभाष्योपेता कोपीतयुग्मनिपत् अ 3.

यो वै प्राण सा प्रज्ञा । या वै प्रज्ञा स प्राणः । सह ह्येतावस्मिन्
शरीरे वसतः , सहोत्क्रामतः ॥ ४५ ॥

अथ खलु यथा प्रज्ञाया सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति, तद्
व्याख्यास्याम —

वागेवास्या एकमद्भुदृढम्, तस्या (स्थै) नाम पुरस्तात्(?)
प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥ ४६ ॥

प्राणाधीनेन्द्रियज-ज्ञानविषयत्वलक्षणा प्राणकर्तृकसर्वातिरित्यर्थ ॥ ४४

यो वै उन्क्रामतः । उक्तोऽर्थः ॥ ४५ ॥

प्राणस्य सर्वभूताश्रयत्वमुक्त्वा प्रज्ञाशब्दितस्य जीवस्य सर्वभूता-
श्रयत्वप्रकार कथ्यत इत्याह अथ खलु . व्याख्यास्यामः ।

वागेव...उदृढम् । अस्याः प्रज्ञाया वागिन्द्रियमेकमद्भु
उदृढ परिगृहीतमित्यर्थः । उद्वाहकर्मभूतपत्नीवत् परिगृहीतमित्यर्थः ;
वस्तुतस्याङ्गाभावात् । तस्या नाम...भूतमात्रा । तस्याः वाच
पुरस्तात् प्राज्ञत्वेन विषयत्वेन प्रतिविहिता प्रतिद्विद्वितया प्रतिनियततया

प्राण एव प्रज्ञात्मेति प्राणजीवमेदनिदशस्य सादृश्यनिगन्धनत्व
दर्शयता प्राणस्य सर्वैकीभावास्वरूपमेतावतोपपाद्य प्रज्ञाशब्दवाच्ये
जीवेऽपि तदुपपादयितुं यो ने प्राण इति पूर्वोक्तपुन पाठः । अतोप-
पादनम् अथ खल्वित्यादिना ।

उदृढमिति । प्रज्ञाया उदृढानि यानि, तत्र वाक् एकपद्ममित्यर्थः ।
पुरस्तादिति सर्वसमत पाठः , न तु पुरस्तादिति । प्राहप्राहकयोरेक्य-
भ्रान्त्यपोहनाय पुरस्तादित्युक्तिः । तद्विरण प्रतिद्विद्वितयेत्यन्तम् ।
उदृढमिन्येतस्याने अद्भुदुहदित्येव श्रुतप्रमादिकापाठोऽपि । अद्भुदुहत्
अपूर्यदिनि अर्हतिव्याख्या शार्दूलमार्ग्ये । वाक् प्रज्ञाया एकाश-
भूतमिति परमार्थः । एवमग्रेऽपि ॥ ४६ ॥

घ्राणमेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्य गन्धः पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । चक्षुरेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्य रूपं पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । श्रोत्रमेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्य शब्दः पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । जिह्वेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्याक्षरसः पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । हस्तावेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तयोः कर्माणि (र्मं) पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । शरीरमेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्य सुखदुःखे पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । उपस्थ एवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्यानन्दो रतिः प्रजातिः पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥ ४७ ॥

पादावेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तयोरित्याः (त्या) पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥ ४८ ॥

प्रज्ञेवास्या एकमङ्गमुदूढम्, तस्यै धियो विज्ञातव्यं कामाः पुरस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥ ४९ ॥

प्रज्ञया वाचं समारब्धं वाचा स्वर्गाणि नामान्याप्नोति ॥ ५० ॥

विहिता भूतमात्रा नाम । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

प्रजातिः प्रजननमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ इत्याः गमनानीत्यर्थः ॥

प्रज्ञैवास्याः...भूतमात्रा । अथ(अत्र)प्रथमान्त प्रज्ञाशब्दः मन परः । अस्या इति तु प्रज्ञारूपजीवपरः । उत्तरत्र, 'नेत्या विजिज्ञासीत नेतारं विद्यात्' इत्यनन्तरम्, 'न मनो विजिज्ञानीत' इति मनश्शब्दप्रयोगात् स्थानप्रमाणेन प्रज्ञाशब्दस्य मन एवार्थः । धियो विज्ञातव्यम् मनोज्ञव्यज्ञानविषयमि(य इ)त्यर्थः । कामाः काम्यमाना इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

एवं नामगन्धरूपशब्दरसकर्ममुखदुःखनन्दगतिजातव्याः दश भूतमात्राः वाग्वाणादिविषयत्वेनोक्त्वा प्रज्ञाशब्दितस्य जीवस्य नामादि-दशविधभूतमात्राव्याप्तिप्रकारमाह प्रज्ञाया वाचं... । अत्र प्रज्ञाशब्दः

प्रज्ञया घ्राण (घ्राण) समारुह्य घ्राणेन (घ्राणेन) सर्वान्
गन्धानामोति ॥ ५१ ॥

प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति ॥ ५२ ॥

प्रज्ञया श्रोत्र समारुह्य श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानाप्नोति । प्रज्ञया
जिह्वा समारुह्य सर्वान्तरसानाप्नोति । प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य
हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्मण्याप्नोति । प्रज्ञया शरीर समारुह्य उपस्थे-
नाऽऽनन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति । प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां
सर्वा इत्यादिनाप्नोति । प्रज्ञयैव धियं समारुह्य प्रज्ञयैव धियो
विश्रान्तव्यं कामानाप्नोति ॥ ५३ ॥

अध्यवहितप्रज्ञाशब्दनिर्दिष्टमनः पर । ततश्च मनसा वागिन्द्रियमधिष्ठाय
तद्द्वारा सर्वाणि नामानि अभिलषन्क्रियाद्वारा प्राप्नोति ॥ ५० ॥

प्रज्ञया घ्राण...आप्नोति । मनसा घ्राणेन्द्रियमधिष्ठाय
तद्द्वारा सर्वान् गन्धान् आप्नोति-ज्ञानेन व्याप्नोति । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम्, मनसा चक्षुरिन्द्रियमधिष्ठाय तद्द्वारा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति
ज्ञानेन व्याप्नोतीति ॥ ५१—५३ ॥

प्रज्ञया वाचमित्यादिवाम्येषु तृतीयान्त पूर्ववाक्यप्रवृत्तमन-
परम् । जीवन्तु आप्नोति कर्ता, न परमम् ॥ ५१ ॥

प्रज्ञयैव धियं समारुहेत्यत्र धियमिति धर्मभूतज्ञानपरम् । मानस-
कार्याणां नर्तय धर्मभूतज्ञानपरिणामत्वात् तदपेक्षाधीव्यात् ।
प्रज्ञयैव इत्ययमेव नार पूर्वस्थलेषु नमारोहसाधनस्य विषयप्रापकस्य
करणस्य च प्रज्ञावागादिरूपेण भेदः इह भेदो नास्ति ; मन एव
समारोहि विषयप्रापकश्चेति प्रसङ्गे । अस्तु या धियमिति मन-
परमेव प्राक् तथोक्तं ॥ ५३ ॥

न हि प्रज्ञापेता चाक् नाम किञ्चन प्रज्ञापयेत् ॥ ५४ ॥

अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिपमिति ॥

न हि प्रज्ञापेतो घ्राणो गन्धं कञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतं गन्धं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतं चक्षु रूपं किञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं कञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेता जिह्वा अक्षरसं कञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतमक्षरसं प्राज्ञासिपमिति ॥ ५५ ॥ न हि प्रज्ञापेती हस्ती कर्म किञ्चनप्रज्ञापयेताम् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतत् कर्म प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतं शरीरं सुखदुःखे किञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतत् सुखदुःखे प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेत उपस्थः धानन्दं रतिं प्रजातिं कञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र

ननु मनोद्वारा नियमनं किमर्थमित्याशङ्क्याह न हि...प्रज्ञापयेत् । न हि मनोनिधिष्ठितं वागिन्द्रियं नामप्रज्ञापनसमर्थं भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अत्र लोकमेव साक्षित्वेनोदाहरति अन्यत्र मे...। लोको हि अन्यतः मे मनोऽभूदित्युक्त्वा, 'एतन्नाम न प्राज्ञासिपम्' इति द्याह (इत्याह) । मनोव्यासङ्गवशात् ज्ञानपूर्वकनामाभिलषनलक्षणवागिन्द्रियकयापारो नाम्नादिति हि लोकः प्रत्येतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५५-५६ ॥

सर्वकरणानां मनोपेक्षां व्यतिरेकमुखेनोपगच्छति न हि प्रज्ञापेतेति ॥ प्रज्ञापयेदिति । ज्ञानेन्द्रियाणां प्रज्ञापकत्वं स्वरूपम् । कर्मेन्द्रियाणां तु ज्ञानपूर्वकस्य परज्ञानहेतुभूतस्य च व्यवहारस्य हेतुत्वात् प्रज्ञापकत्ववाचोयुक्तिः ॥ ५४-५६ ॥

मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतमानन्द रति प्रजाति प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतौ पादावित्या काञ्चन प्रज्ञापयेताम् । अन्यत्त मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतामित्या प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेता धी-काचन सिद्धयेत् ॥ ५६ ॥ न प्रज्ञातव्य प्रज्ञायेत ॥ ५७ ॥

न वाच विजिज्ञासीत, उक्ता विद्यात् ॥ ५८ ॥

एव प्रज्ञाशब्दितस्य जीवस्य भूतमात्रा यातिप्रकारकथनमुखेन आत्मानात्मविवेक प्रदर्श्य, 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' इत्युक्तरीत्या भूतमात्राशब्दितानात्मविज्ञान परिहर्तव्यमित्याह न प्रज्ञातव्य प्रज्ञायेतेति । ज्ञातात्मन्यतिरिक्त अनात्ममूतो विषयो न ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥

तदेव प्रपञ्चयति न वाच विद्यात् । अत्र वाक्यवद् प्रकरणानुगुण्यात् नामपर । वक्तास्म उक्तरीत्या मनोधिष्ठितवागिन्द्रिय-जन्यामिलपनक्रियया नामन्यासारमात्मानमेव विद्यात् । वक्तृजीवशरीरक परमात्मान विद्यादिति यावत् । एमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् ॥ ५८ ॥

न प्रज्ञातव्य प्रज्ञायेतेति । पूर्वं, तस्य धियो विज्ञातव्यमिति द्वयोः प्रसक्तत्वात् तत्र प्रज्ञाविरहे धियो न भवन्तीति तत् प्रज्ञातव्यमपि न प्रज्ञायेतेत्युच्यत इति युक्तं व्याख्यातुम् । अथापि तदा, 'प्रज्ञाविरहे' इत्यध्याहारादिर्गारवात् वक्ष्यमाणार्थस्य समुदायनो निदर्श प्रथम-मिति योजना वक्ष्यन् अन्तारयति एव प्रज्ञाशब्दितेति । तथा च न प्रज्ञायेतेत्येतन् निषेधविधिरूपम्, प्रज्ञातव्य = विषयो न प्रज्ञातव्य इति भावः । यस्तुत पूर्वाशक्त्येऽपि धिय इति विज्ञातव्यमिष्येनद्विदो-षणमेव । तस्य इति धीविशेषणम् । तथा चतुर्थीप्रयोग श्रुतिशैली ॥ ५७ ॥

वक्तृजीवशरीरतेति । यद्यपि वाक्यानीमानि जीवमात्रपराणि ; उरति तद्यथा स्थस्येति परमात्मपरमिति सुवचम् = अथाप्यस्य केवलस्यानादेयत्वात् विशिष्टविज्ञा ।

न गन्धं विजिज्ञासीत, घ्राणारं विद्यात् । न रूपं विजिज्ञासीत, रूपं विद्वासं (रूपविद्) विद्यात् ॥ ५९ ॥ न शब्दं विजिज्ञासीत, श्रोतारं विद्यात् । नाग्नरस्सं विजिज्ञासीत, अग्नरस्सविज्ञातारं विद्यात् । न कर्म विजिज्ञासीत, कर्तारं विद्यात् । न सुखदुःखं विजिज्ञासीत, सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यात् । नानन्दं न रतिं न प्रजातिं विजिज्ञासीत ; आनन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं विद्यात् । नेत्यां विजिज्ञासीत, एतारं विद्यात् । न मनो विजिज्ञासीत, मन्तारं विद्यात् । ता वा एता दशैव भूतमात्राः अधिप्रशम्, दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्वि(दि) भूतमात्राः न स्युः, प्रज्ञामात्राः न स्युः, यदि(द्वा) प्रज्ञामात्रा न स्युः, न भूतमात्राः स्युः । न हान्यतरतो रूपं किञ्चन सिद्धयेत्, नो एवैतन्नाना ॥ ६० ॥

रूपं विद्वासं रूपं पश्यन्तं विद्यादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

ता वा एताः सिद्धयेत् । नामगन्धरूपशब्दरसकर्मसुखदुःखानन्दरतिप्रजातीत्याज्ञातव्यलक्षणा दश भूतमात्राश्च, तद्माहिवाग्वाणचक्षुश्श्रोत्रजिह्वाहस्तशरीरोपस्थपादमनोलक्षणा दश प्रज्ञामात्राश्चान्योन्याधाराः । वागादीन्द्रियाणामभावे नामादिसिद्धेरभावेन वागादिलक्षणप्रज्ञामात्राधीनसिद्धिकत्वात् नामादिभूतमात्राणाम्, नामादिभूतमात्राणामभावे तद्व्यवहारफलकप्रज्ञामात्राशब्दितेन्द्रियाद्यनिष्यते । अतो ब्राह्ममाहकौभयाधीनत्वात् सर्वलोकयात्राया नो एवैतन्नाना । नानाशब्दो विनार्थकः । एतत् ब्राह्ममाहकजातं परस्पराविनाभूतमित्यर्थः । न हि ब्राह्मेण विनाकृतं ब्राह्मकं ब्राह्मेण विनाकृतं ब्राह्म कार्यक्षमं भवति । तस्मात् प्रज्ञामात्राशब्दितमति भूतमात्राभूतमित्यर्थः ॥ ६० ॥

दश प्रज्ञामात्रा इति । अत्र एकादशेन्द्रियमध्ये त्वगिन्द्रियस्य तद्विषय भूतस्य स्पर्शस्य च मूले त्यक्तत्वात् दशेत्युक्तिः ॥ ६०

तद् यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता, नाभाचरा अर्पिताः, एवमेधेता
भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्पर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः ॥ ६१ ॥

तद् यथा रथस्य....प्राणेऽर्पिताः । यथा रथस्य नामी
रथचक्रमध्यवर्तिसरन्ध्रकाष्ठविशेषे अरशब्दिता अर्पिताः ; अत्र नेमि-
शब्दितं बलायाकारं काष्ठं यथा अर्पितम्—एवं प्राणशब्दितपरमात्मनि
प्रज्ञामात्राशब्दनिर्दिष्टाधेतना अर्पिताः । तेषु च भूतमात्राशब्दित-
प्राणप्राहकजानं सर्वे समर्पितमित्यर्थः ।

नन्वत्र प्रज्ञामात्राशब्देन, यद्धि भूतमात्रा न स्युः न प्रज्ञा-
मात्राः स्युः, यदि प्रज्ञामात्रा न स्युः न भूतमात्राः स्युरिति
पूर्ववाक्ये प्रज्ञामात्राशब्दनिर्दिष्टानां वागादीनां दशानानेव महण
मुचितम् । न तु प्रज्ञात्माशवा, 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा' इति व्यग्रहित-
केवलप्रज्ञाशब्दनिर्दिष्टजीवपरत्वमिति चेत्—पूर्ववाक्ये अन्योन्याधाराधेय
मायपनिपादनदर्शनात् । तत्र प्रज्ञामात्राशब्दस्य वागादिपरत्वेऽपि इह
प्रज्ञामात्राशब्दनिर्दिष्टस्य भूतमात्राधिनत्वाप्रतिपादनात् प्राणशब्दित
परमात्माधित्वस्यैव प्रतिपादनात् प्रज्ञामात्राशब्दो जीवपर एव । पूर्-
वाक्ये बाधकत्वात् प्रज्ञाशब्दस्य मुख्यार्थत्वागेऽपि इह मुख्यार्थत्वागे

प्रवृत्तोपासनोपाख्यायाराणां मध्ये मुख्यप्राणस्य निरूपणं प्रथमं
कृत्या अथ जीवं तदन्तर्गतं प्राणप्रादुर्भूतमात्रासम्पदं निरूप्य तस्यैत-
र्पजनेनोपास्य-उपपत्त्यर्थं, तदुपासनमपि तद्विशिष्टपरमात्मयोगमन-
रूपमेव धारयमिति न्यायिमतव्यक्तये संशयं तदधिकं परमात्मानमपि
सदृष्टान्तं निरूपयितुमारभते तद्व्यथेति । 'मात्राशब्दः संपात-
देशपर' इति धृतप्रकाशिका ॥

स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा (प्राज्ञ आत्मा) आनन्दोऽनरोऽमृत ॥ ६२॥
 स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कर्मणा कर्नीयान् । ६३
 एष होयैव साधु कर्म कारयति तम्, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति ॥

कारणाभावात् । यथाऽस्मिन् प्रकरणे, 'यावद्यस्मिन् शरीरे प्राणो
 वसति तावदायुः', 'अथास्मिन् प्राण एवैकया भवति', 'एदस्मादात्मन
 प्राणा यथायतन विप्रतिष्ठन्ते' इति त्रिष्वपि वाक्येषु मुख्यप्राणपरमात्म-
 जीवपरत्वेन भिन्नार्थकत्वम्, एव, 'प्रज्ञैवास्या एकमङ्गमुद्बुधम्' इत्यत्र
 (मुद्बुधम्, १) 'न हि प्रज्ञापेता वाद् नाम किञ्चित् प्रज्ञापयेत्', 'दशैव भूत-
 माता अधिप्रज्ञम्' इति वाक्येषु जीवमनहन्द्रियरूपार्थत्वविषये दृष्ट
 प्रयोगस्य प्रज्ञाशब्दस्य अर्थोचित्यानुसारेणैवार्थस्य वर्णनीयत्वात् । न चैक
 वचनान्तप्रज्ञाशब्दनिर्दिष्टस्य बहुवचनान्तप्रज्ञामात्राशब्देन परामर्शो न
 युक्त इति वाच्यम्-सद्विद्यायाम्, 'स्वमपीतो भवति' इत्येकवचनान्तशब्द
 निर्दिष्टस्य जीवस्य, 'सति सपद्य न विदुः' इति बहुवचनान्तशब्देन निर्देशव-
 दुपपत्तेः । एतत् सर्वं श्रुतप्रकाशिकायामिन्द्रप्राणाधिकरणे स्पष्टम् ॥

स एष प्राज्ञ आत्मा आनन्दोऽनरोऽमृतः॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञ ।
 निरुपाधिकसर्वशयाश्रय निरुपाधिकान दत्वाजरत्याश्रय ॥ ६२ ॥

स न साधुना - कर्नीयान् । पुण्यपापकृतोत्कर्षकर्षशून्य इत्यर्थः ॥
 एष होय उन्निनीपति । य पुरुषमेभ्यो लोकेभ्य ऊर्ध्वं भगवल्लोक

स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेति पाठ एव श्रीभाष्य-भाष्यान्तराद्या
 दत्त न तु स एष प्राज्ञ आत्मेति ॥ ६२

एष ह्येवैनमसाधु कर्म कारयति यमघो निनीपति ॥ ६५ ॥

एष लोकापाल एष लोकाधिपतिरेष सर्वेशः ॥ ६६ ॥

नेतुमिच्छति, तं पुरुषं भगवल्लोकप्राप्तये साधुकर्म कारयति । कर्मणां भगवल्लोकप्राप्त्युपयोगित्वञ्च तद्वेतुभूतविद्याविरोधिपापनिरसनद्वारा ॥ ६४ ॥

एष ह्येवैनमसाधु...अघोनिनीपति ; यं पुरुषमेभ्यो लोकेभ्यः अधःपातयितुमिच्छति, तमसाधु कर्म कारयति । यथा साधुकर्मणां ब्रह्मोपासननिष्पादनद्वारा उन्नयनहेतुत्वम्, एवमसाधु-कर्मणामप्युपासनप्रतिबन्धद्वारा अधोनयनहेतुत्वम् । उक्तञ्च भगवता भाष्यकृता, “पापस्य ज्ञानोदयविरोधित्वम्, ‘एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीपति’ इति श्रुत्याऽवगम्यते” इति । विवृतञ्च व्यासार्थः, “कर्मणामुन्नयनहेतुत्वमुपासननिष्पादनरूपमिति तद्विपरीत-मधोनयनमुपासनप्रतिबन्धरूपमिति स्फुटतरमवगम्यते” इति ॥ ६५ ॥

एष....सर्वेशः । लोकापालः लोकरक्षकः । अत्र व्यासार्थः, “लोकाधिपतिः लोकस्वामी । सर्वेशः सर्वनियन्ता । ननु ‘पा रक्षणे’ इति घातोः पतिशब्दः । तत् कथमतः शेषिवाचित्वम् ? उच्यते—न हि सर्वज्ञावयवशक्तिरेव रूढिशक्तिरित्यस्ति । गमेर्दो इति व्युत्पत्त्या गोशब्दस्य सकलजङ्गमवाचित्वप्रसङ्गात् ; स्थिताया गोः अवाचकत्व-प्रसङ्गाच्च । अतः शेषिणि पतिशब्दो रूढः । अन्यथा, ‘वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्’ इति पितुः संरक्षके पुत्रे पतिशब्दव्यवहारप्रसङ्गात्” इत्युच्यते ॥

प्रकरणे परमात्मसंबन्धिना धर्माणां बहुत्वमुपलभ्यते । हिततमोपासनकर्म
 त्वम्, साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वम्, 'भूतमात्ताः प्रजामातास्त्वर्षिनाः
 प्राज्ञामाताः प्राणेऽर्षिनाः' इति अचेतनगर्वाधारचेतनगर्वाधारत्वमानन्दत्व-
 मजरत्वममृतत्वं लोकाधिपतित्वम् एवमादयो हि धर्माः परमात्म-
 संबन्धिन उपलभ्यन्ते । अतो भूयोधर्मानुग्रहायास्य प्रकरणस्य परमात्म-
 परत्वमेव वक्तव्यम् । तर्हि इन्द्रस्य, 'मामुपास्त्व' इति निर्देश कथमुप-
 पद्यत इत्यत्राह—“शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्” । 'य आत्मनि
 तिष्ठन् आत्मनोऽन्तर' इत्यादिशस्त्रेण परमात्मानं स्वात्मानं दृष्ट्वा शरीर-
 वाचिनाञ्च शब्दानां शरीरिपर्यन्ततां ज्ञात्वा, मामुपास्त्वेत्युपदिष्टवान् ।
 यथा हि साक्षात्कृतस्वात्मभूतपरमात्मतत्त्वो वामदेवः, 'अहं मनुरभं
 सूर्यश्च' इति स्वात्मनि मन्वादिभावमुपदिष्टवान्—न हि तत्र मन्वादिभाव-
 स्वस्वरूपगतो वामदेवेनोपदिष्टः ; अपितु स्वात्मभूतपरमात्मगतः—
 तद्वदेवायमुपदेश इति भावः । “जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासना-
 न्नैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्” । त्वाष्ट्रवध-वक्तृत्वादिजीवलिङ्गानाम्
 आयुःप्रभुत्वशरीरोत्थापकत्वेन्द्रियाश्रयत्वादीनां मुख्यप्राणलिङ्गानां
 चोपन्यासः किमर्थ इति चेत्—इन्द्ररूपजीवशरीरकतया प्राणरूपा-
 चेतनशरीरकतया स्वरूपेण चोपासनार्थं चेतनाचेतनधर्माणां ब्रह्मधर्माणाञ्च
 कीर्तनम् । त्रिविधोपासनप्रकरणान्तरेष्वप्याश्रितम्, यथा तैत्तिरीयके,
 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति स्वरूपेण, 'सच्च त्वच्चाभवत्' इति भोक्तृभोग्य-
 लक्षणचेतनाचेतनशरीरकतया चोपासनम् । एवमिहाप्युपासनान्नैविध्यं
 युज्यत इति स्थितम् ॥ ६७ ॥

इति कौपीतक्युपनिषदि तृतीयाध्यायप्रकाशिका ।

अथ चतुर्थोऽध्याय

गार्ग्यो हवे वालाकिरनूचान सस्पष्ट आस ॥ १ ॥

सोऽवसदुशीनरेषु सत्त्वमत्स्येषु कुरुपाञ्चालेषु काशीविदेहेष्विति ॥

स हाजातशत्रु काश्यमेत्योवाच ॥ २ ॥, ब्रह्म ते ब्रवाणीति ।

त होवाचाजातशत्रु, 'सहस्र दत्त एतस्या वाचि जनरो जनक

गार्ग्यो ..आस। बलाकस्यापत्य बालाकि', गोततो गार्ग्यः, अनूचानः अङ्गाध्यायी । 'अङ्गाध्याय्यनूचान' इति स्मृते । सस्पष्टः सम्यक् त्रिवया प्रख्यात — एवम्भूतस्तन् आस बभूव ॥ १ ॥

सो इति । सः बालाकि उशीनरेषु सत्त्वप्रचुरमत्स्य देशेषु कुरुपाञ्चालेषु काशीविदेहेषु उवास (?) उपितवान् । इतिशब्द प्रकारवचन । एवञ्जातीयकेष्वन्येष्वपीत्यर्थ ॥ २ ॥

स...उवाच । अजातशत्रुनामान काशीराजमभिगत्योगच ॥ किमिति ? ब्रह्म ते ब्रवाणीति ।

त होवाच.. भावन्तीति । एतस्यामेव वाचि निमित्ते गवा

समन्वयाध्याये चतुर्थपञ्चमे 'जगद्धाचित्वात्' इति सूत्रेण एतत्कौपीतकिश्रुतिगतस्य, 'यस्य धैतत् कर्म' इति कर्मपदस्यार्थनिर्धारणात् तदधिकरण कौपीतकिनालाभ्यजातशत्रुसत्त्वादमेव प्राधान्येनाधिरूप्य प्रवृत्तम् न तु बृहदारण्यकगत तम् । स तु, 'अपि चैवमेके' इति तत्रैव सूत्रपण्डेन स्पष्ट ।

अनूचान अङ्गाध्यायीति । अङ्गिभूतस्याध्यायाध्ययनमर्थसिद्धम् ॥ २ ॥ जनको जनक इति द्वि प्रयोगोऽथविशेषमभिसहित दर्शयति जनक एव ब्रह्म शुश्रूषु दाता चेति ॥ ४

इति ह वै जना धावन्ति' इति ॥ ४ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष आदित्ये पुरुषः, तमेवाहमुपासे'
इति ॥ ५ ॥ तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः ।

सहस्रं प्रयच्छामि(म १)। सर्वेऽपि ब्रह्मन्निदं, जनक एव ब्रह्म शुश्रूषु- दाता
चेति जनकस्य समीपमेव धावन्ति । भवास्तु मत्समीपमागत्य, ब्रह्म ते
ब्रवाणीत्युक्तवान् । अनेनैव वाक्येन तोषिता वयं सहस्रं प्रयच्छाम
इति भावः ॥ ४ ॥

स . उपास इति । आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिन पुरुषं ब्रह्मेत्यह
मुपासे । अतः त्वमपि तमेवोपास्वेति भावः ॥ ५ ॥

त ह ... । मा मा प्रति एतस्मिन् आदित्यवर्तिपुरुषविषये
संवादं मा कारय । अज्ञाते हि विषये संवादः कारयितव्यः । अयं तु

अग्रहज्ञेन बालाकिना आदित्यपुरपादयः षोडश क्रमेण ब्रह्मत्वेन
कीर्त्यन्ते, य एवैष आदित्ये पुरुष इत्यादिना । ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युप-
क्रमात् तमेवाहमुपासे इति सर्वत्र ब्रह्मत्वेनोपासनं विवक्षितम् । अज्ञात-
शत्रुस्तु यथावस्थितब्रह्मवेदित्वात् तदनभ्युपगमेन मा मैतस्मिन्
संवादयिष्ठाः इत्याह । तदर्थश्च मद्विदितार्थसंज्ञादानुकूलव्यापारवान्
मा भूरिति । आदित्यपुरुषादितत्त्वं मया सुज्ञातम् । त्वया च तदन्यथा
ज्ञातम् । अतः त्वदीयो वादः मदभिमतस्य संज्ञादो न भवति । संज्ञा-
दापेक्षा च अन्यथा गृहीताशल्यागेन वास्तयाशशिक्षायै भवेत् अपेक्षरु-
स्यान्नत्वे । अहं तु सम्यग् जानामि; त्वमेव त्वन्यथा गृहीतवानसि ।
अतो मम संज्ञादसंबन्धये त्वया न व्यापरितव्यमिति भावः । संवादं
मा कारयेति । मदर्थस्य संवादः त्वत्तोऽधिगत इति मदुक्तये मा

बृहन् (त्) पाण्डरवासाः अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धेति वा अहमेत-
मुपासे इति ॥ ६ ॥ स यो हैतमेवमुपास्ते, अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां
मूर्धा भवति । स होवाच बालाकिः, 'य एवैष चन्द्रमसि पुरुषः, तमे-
वाहमुपास' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः ।
सोमो राजा अन्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेव-
मुपास्ते, अन्नस्यात्मा भवति' ॥ ७ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष विद्युति पुरुषः, तमेवाहमुपासे'
इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । तेज-

ज्ञात एव । कथमित्यत्राह, बृहन् पाण्डरवासाः सर्वेषां भूतानां
मूर्धेति वा अहमेतमुपास' इति । येशब्दोऽवधारणे । बृहन् महान् ।
पाण्डराणि किरणरूपाणि वासासि यस्य स पाण्डरवासाः । आदित्य-
किरणानां नानारूपत्वात् पाण्डरवासम्बन्धमिति द्रष्टव्यम् । बृहदारण्यके
बालाक्यजातशत्रुसंवादे बृहत्त्वपाण्डरवासत्वे चन्द्रधर्मतया उक्ते ; इह
तु आदित्यधर्मतया उक्ते इति विशेष । अतिष्ठाः सर्वमपि कार्यमति-
क्रम्य तिष्ठतीति अतिष्ठाः । सर्वेषां भूतानां मूर्धा श्रेष्ठ ॥ ६ ॥

तदुपासनम्यानु रूपं फलमाह स यो . भवति । स होवाच .
भवति । अन्नस्य ब्रीहियवादिरूपौषधिर्वर्गस्य । आत्मा । प्रिय-
त्वाद्वा, चन्द्रमसः सर्वरसात्मत्वेन तत्स्वरूपत्वाद्वा, अमावास्यायां चन्द्रस्य
सर्वौषध्यनुप्रवेशश्रवणाद्वा चन्द्रस्य अन्नात्मत्वम् ॥ ७ ॥

यतस्त्वेत्यर्थः । अज्ञाते हीति । अन्नं चकव्य बृहदारण्यकपरिष्कारे
द्रष्टव्यम् । यद्वा संवादः संमतिः । विषयस्य मया अज्ञानत्वे हि त्वदुपदेश-
महीकुप्याम् । त्वञ्च मामहीक गारयेः । ज्ञातव्यास्तु विपरीतार्थे त्वदुक्तं
न संमन्येयेत्यर्थः ॥

स्यात्मेति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हैतमेवमुपास्ते, तेजस्यात्मा भवति' ॥ ८ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष स्तनयित्रौ पुरुषः, तमेवाह-
मुपासे' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः ।
शब्दस्यात्मेति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हैतमेवमुपास्ते,
शब्दस्यात्मा भवति' ॥ ९ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष आकाशे पुरुषः, तमेवाह-
मुपासे' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । पूर्ण-
मप्रवर्ति ब्रह्मेति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हैतमेवमुपास्ते, पूर्यते
प्रजया पशुभिः । नो एव स्वयम् । नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रवर्तते' ॥ १० ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष वायी पुरुषः तमेवाहमुपासे
इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । इन्द्रो

तेजस्यात्मा तेजस्विस्वरूप इत्यर्थः । तेजस आत्मेति पाठे-
ऽपि स एवार्थः ॥ ८ ॥ शब्दस्यात्मा । स्तनयितुसहितस्य मेघस्य
शब्दप्रधानत्वात् शब्दात्मत्वम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ९ ॥

पूर्णत्वविशिष्टोपासनायाः फलम्, पूर्यते प्रजया पशुभिरिति । पूर्णत्व-
प्रयुक्तनिर्व्यापारत्वलक्षणाप्रवर्तित्वविशिष्टोपासनायाः फलम्, नो एव
स्वयमित्यादि । स्वयमपि, तत्पुत्रपौत्रादिकं वा न शास्त्रानुशिष्टशतायुष्ट-
कालात् प्राक् अस्मालोकात् प्रवर्तते । नास्य सन्ततावपमृत्सुर्भवतीत्यर्थः ॥

इन्द्रः ईश्वरः । 'योऽयं पवते एष देवाना गृहाः' इति वायो-

पूर्णमप्रवर्तति । छान्दोग्ये गायत्रीविद्यायां (३-१२) मोक्षफलकं
पूर्णत्वाद्युपासनमुक्तम् । तत्राप्याकाशः प्राक् प्रस्तुतः ; ब्रह्मतुल्यतया
कीर्तितश्च ॥

वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हेतमेवमुपास्ते, जिष्णुर्द्वेवा अपराजिष्णुर्न्यतस्त्यजायी भवति' ॥ ११ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैषोऽग्नी पुरुषः तमेवाहमुपासे' इति । त होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । विषासहि-
रिति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हेतमेवमुपास्ते विषासहिर्हवैष
भवति' ॥ १२ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैषोऽप्सु पुरुषः तमेवाहमुपास
इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । नाम्न-
न्वात्मेति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हेतमेवमुपास्ते, नाम्न-
स्वात्मा भवति' ॥ १३ ॥

इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् ॥ १४ ॥ —

स होवाच बालाकि, 'य एवैष आदशं पुरुषः तमेवाहमुपासे'
इति । त होवाचाजातशत्रुः, 'मामैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । प्रतिरूप

देवलोकत्वप्रसिद्धे लोकत्वेन वैकुण्ठसादृश्याद्वैकुण्ठत्वम् । मरता गणत्व-
प्रसिद्धे सेना । जिष्णुः जयशील । अपराजिष्णुः अपराजित ।
अन्यतस्त्यजायी । अन्यतो भवा अन्यतस्त्या । शत्रव इति यावत् ।
तान् जेतुं शीलमस्य । 'सुप्पजार्ता' इति णिनि । शिष्ट स्पष्टम् ॥ ११

विषामहिः । सोढुमदानय शत्रुभित्तिवर्ध । मर्षयितेति वाज्यं ॥

नाम्नस्वात्मा । नामाधिष्ठात्री देवनेत्यर्थः । शिष्ट स्पष्टम् ॥ १३ ॥

इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । देवतायामुपासनप्रकार उक्तः ।

आत्मन्युपासनप्रकार उच्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रतिरूपः । प्रतिविम्ब इत्यर्थः । अस्य सन्तगावतुरूप एव
पुनो जायते । नानुरूपः । प्रतिविम्बस्य कार्यकारणसमानत्वात् आत्म-

इति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते, प्रतिरूपो हेवास्य प्रजा स्वयमाजायते : नाप्रतिरूपः' ॥ १५ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषः, तमेगाह-मुपास' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मामेतस्मिन् संवादयिष्ठाः, द्वितीयोऽनपगम इति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते, विन्दते द्वितीयाम् ; द्वितीयवान् भवति' ॥ १६ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष शब्दः पुरुषमन्वेति, तमेगाह-मुपासे' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः,

शब्दिताभिन्नत्वादध्यात्मान्तर्गतत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

प्रतिश्रुत्कायां प्रतिध्वनौ । द्वितीयः पूर्वशब्दापेक्षया द्वितीयः । अनपगमः नापगच्छतीत्यनपगमः । द्वितीयाम् आत्मापेक्षया द्वितीयां भार्या विन्दते लभत इत्यर्थः । द्वितीयवान् भवति । पुत्रेण द्वितीय-वांश्च भवतीत्यर्थः । विन्दते द्वितीयमिति पाठे द्वितीयं पुत्रं विन्दते । अनपगमत्वोपासनाफलमुच्यते द्वितीयवान् भवतीति नित्ययोगे मतुप् । नित्यं पुत्रसहितो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

पुरुषमन्वेति । गुहादौ पुरुषशब्दानुकारिवर्णात्मकः प्रतिशब्द इत्यर्थः । असुरिति वा अहमेतमुपास इति । तादृशशब्दस्य प्राणबल-

प्रतिरूपो हेवास्य प्रजेति । 'विम्यादिवोत्थितौ विम्वौ रामदेहात् तथा परौ' इत्युक्तरीत्या स्वप्रतिविम्ववत् स्वप्रजा भवतीत्यर्थः । तत्र शरीरसाम्यमात्रं न विवक्षितम् ; किन्तु सर्वाशतः इत्याशयेन अनुरूप एव पुत्रो जायते इत्युक्तम् ॥ १५

प्रतिश्रुत्कायामिति । प्रतिश्रुत्कापदेन प्रतिश्रुज्जनकदिग्रहणं युक्तम् ; श्रुत्यन्तरे समानप्रकरणे दिक्षु इति श्रवणात् ॥ १६

असुरिति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हैतमेवमुपास्ते, नो एव स्वयम्, नास्य प्रजा पुरा कालात् संमोहमेति ॥ १७ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष च्छायाया पुरुषः, तमेवाहमुपासे इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हैतमेवमुपास्ते, नो एव स्वयम्, नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रमीयते' ॥ १८ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष शरीरः पुत्रः, तमेवाहमुपासे' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हैतमेवमुपास्ते, प्रजायते प्रजया पशुभिः' ॥ १९ ॥

स होवाच बालाकिः, 'य एवैष प्राज्ञ आत्मा येनैतत्सुप्तः स्वप्नायाचरति, तमेवाहमुपासे' इति । तं होवाचाजातशत्रुः, 'मा मैतस्मिन्

लभ्यतया अमुरित्युपासे इत्यर्थः । नो.....एति । स्वयं वा तत्सन्ततिर्वा अकाले मूर्च्छां मरणं[वा]न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

मृत्युरिति वा इति । नीलत्वभयङ्करत्वादिमृत्युसादृश्यान् छायापुरुषस्य मृत्युत्वेनोपासनमिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

शरीरः । शरीरे अहमित्यभिमान्यमानं पुरुषं शरीरं । तस्य पुत्रपौत्रादिलक्षणप्रजोत्पादकत्वरक्षकत्वादिना प्रजापतित्वम् । प्रजया पशुभिः प्रजायते । प्रजया पशुभिश्च महृष्टो जायते इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

स होवाच । प्राज्ञः जगद्दशायां प्रजाशाली अयमात्मा एतत्सुप्तः—एतत् सुप्तं यस्य—एतादृशमुत्तिविशिष्टस्तद्—उपरत-वाधेन्द्रिय इति यावत्—येन स्वप्नायाचरति येन मनसा विरिष्टस्तद्

संवादयिष्ठा । यमो राजेति या अहमेतमुपासे इति । स यो हैतमे-
वमुपास्ते, सर्वे हासा इदं श्रैष्ठ्याय यम्यते ॥ २० ॥

स्वप्नाय प्रवर्तते स्वप्नात् (स्वप्नान् ?) पदार्थान् पश्यति, तत् मनो ब्रह्मोपास
इत्यर्थः । यमः— । सर्वेन्द्रिययमयितृत्वात् मनसो यमत्वम्, श्रैष्ठ्याच्च
राजन्व द्रष्ट यम् । श्रैष्ठ्याय यम्यते । अस्य श्रैष्ठ्याय सर्वमपि भूतजातं
यम्यते । यन्नत इति यावत् ॥ २० ॥

स्वप्नायेत्यत्र स्वप्नयेति पाठान्तरम् । 'आड्याजयारामेमुपसंख्यानम्'
इति (७-१-३९) पाणिनीयवार्तिकान् स्वप्ननेत्यत्र स्वप्नयेति अयाच् ।

तन्मनो ब्रह्मोपास इति । ननु तमेवाहमुपासे इति पुल्लिङ्ग-
तच्छब्दश्चयणात् प्राज्ञस्यात्मनो ब्रह्मण युक्तम् । पूर्वोत्तराक्षयेषु च
य एवेव इति यच्छब्दगृहीतस्यैव तमेवाहमुपास इति उपास्यत्वेन
ब्रह्मणात् इहापि तादृशस्य प्राज्ञात्मन एवोपासिकर्मत्वे वर्णनीये मनसि
उपासनावर्णनं कथमिति चेत्—उच्यते । अस्ति विशेषः । तयाहि—
सर्वेष्वपि पथयेषु पुरुषविशेषाणामुपास्यत्वमुक्तम् । तद्वदिह, 'यः
पुरुषस्तमेवाहमुपासे' इति न ध्रूयते । प्राज्ञस्यात्मन उपासनायस्तु
स्यात्, यदि अनुपपत्तिर्न स्यात् । यद्यप्यग्राह आत्मा परमात्मा, तर्हि
तस्य ब्रह्मन्व प्रामाणिकमिति तस्याब्रह्मन्वमजातशत्रुवियक्षितमयुक्त
स्यात् । अथ जीवात्मा, तर्हि, य एवैव शरीरः पुरुष इति पूर्वपर्या-
यात्तातिरिच्यते । किञ्च य एवैव इति यच्छब्दप्रतिसंयन्धी चेत्
तमिति तच्छब्दः, तर्हि येनेत्यस्य च प्रतिसंयन्धी । अतः य एवैव
प्राज्ञ आत्मा, न एव सुप्तस्मन् येन मनसा चरति, तदुपासनमहं
करोमीत्युच्यते । तमिति पुल्लिङ्गनिर्वाहः कथमिति चेत्, मनसो
मनपदेनेव ब्रह्मणनियमाभावात्, येन करणविशेषेणेत्यर्थवर्णन-
संभवादनुपपत्त्यभावात् । ननु प्राज्ञादस्य मनःपरत्वमत्र पूर्वाध्याये

स होराच बालाकि, 'य एवैष दक्षिणेऽक्षन् पुरुष तमेवाह-
मुपासे' इति । त होराचाजातशत्रु, 'मा मैतस्मिन् सवादयिष्ठा ।
नाम्न आत्मा अक्षेरात्मा ज्योतिष आत्मेति वा अहमेतमुपासे इति । स
यो हैतमेयमुपास्ते, एतेषा सर्वपामात्मा भवति' ।

स होराच बालाकि, 'य एवैष सव्येऽक्षन् पुरुषस्तमेवाहमुपासे'
इति । त होराचाजातशत्रु, 'मा मैतस्मिन् सवादयिष्ठा । सत्यम्यात्मा
विद्युत आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपासे इति । स यो हैतमे-
यमुपास्ते, एतेषा सर्वपामात्मा भवति' ॥ २१ ॥

स ह आत्मा भवति । दक्षिणाक्षिपतिविम्बे न मामि
ज्योतिरात्मत्वदृष्टौ 'नामामिज्योतिरात्मत्व भवति । स याक्षिपतिविम्बे
सत्यविद्युतेजआत्मत्वदृष्टौ सत्यविद्युतेजआत्मत्व भवति ॥ २१ ॥

दृष्टम् । अत प्राज्ञ आत्मेति मनोविद्यादेवताविशेषो गृह्यताम् ।
येनेति पदमपि तपरमेय । प्राज्ञ आत्मेत्यत्र प्रज्ञात्मेत्यपि पाठ स्यत् ।
यद्ब्रह्म तथाश्रयणात् । तथाय सुप्त येन देवताविशेषेण स्वप्नाय
चरति, एष प्राज्ञ आत्मा य तमुपासे इत्यर्थोऽस्तु । एवञ्च स इति
पदानध्याहार, एतेषा पुरुषाणा कर्तृति यक्ष्यमाणशक्ये अस्यापि
पुरुषत्वेन कीर्तनीचित्यञ्चति चेत्—अस्तु कामम् । प्रवृत्तभाष्यस्यापि
तदर्थपरताया नातीव द्वेष्ट इति । ननु ब्रह्मदारण्यके शारीरात्ममात्र
वर्णितम्, न प्राज्ञात्मदक्षिणामाक्षिपुरुषत्रयम् । तास्तत्रोक्तस्य
शारीरात्मन एव चतुर्धा मिश्रिदूरूपेण विभाग इहामिमतोऽस्तु ।
अतो न मन परोऽय प्राज्ञात्मपर्याय इति चेत्—न-अथत्रोक्तमेवात्र
वक्तव्यमिति निर्बन्धाभावात् । अस्तु वा तमिति पद येनेति प्र गुक्त
मनोविद्यादेवेषेण जीवपरम् । तन्ननो ब्रह्मोपास इति भाष्यञ्च
पुरुषविशेषणतया मनसोपि विग्रहादर्शकम्, न तु पुरुषस्योपास्य-
त्ववारकमिति ॥

ततो ह बालाकिस्तूष्णीमास ॥ २२ ॥

तं होवाचाजातशत्रुः, 'एतावन्नु बालाके' इति ॥ २३ ॥

एतावद्वीति होवाच बालाकिः ॥ २४ ॥

त होवाचाजातशत्रुः, 'मृषा वै किल मा संवादयिष्याः ब्रह्म ते
ब्रवाणीति ॥ २५ ॥

स होवाच, 'यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता, यस्य
वैतत् कर्म, स वै वेदितव्यः' इति ॥ २६ ॥

तूष्णीमास । उत्तरापरिष्कृतैरिति शेषः ॥ २२ ॥

एतावन्नु बालाक इति । हे बालाके । एतावदेव खलु ते
विदितमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एतावद्वीति । एतावदेव मे विदितमित्युवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥

मृषा वै.... । ब्रह्म ते ब्रवाणीति मृषोबत्या मा मृषैव संवादयिष्याः
संवादं कारितवानसि । एतावन्तं कालमब्रह्मवाद एव प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तर्हि किं तत् वेदितव्यं ब्रह्मेत्यन्ताह स होवाच यो वै...
वेदितव्य इति । वैश्वश्रोत्रधारणे । त्वया ब्रह्मत्वेनोपदिष्टानामादित्यादि-
पुरुषाणां या कर्ता = ते यकार्यमृता ; किं विशिन्यामिधीयते ;
यस्य प्रत्यक्षादिसन्निधापितं चिदचिद्रूपं समस्तं जगत् कर्म कार्यम्—
'क्रियन् इति व्युत्पत्त्या कर्मशब्दः कार्यवचन. स एव वेदितव्यः ;
न तु त्वदुपन्यस्ता आदित्यादय इति भावः ॥ २६ ॥

मृषा वै किलेति । अस्तस्यै कथमग्निना इव मत्संमतिं
प्रतीक्षितमिति भावः ।

२५

एतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वेन सर्वदेवप्रवृत्तुर्मुन्यग्रहणं मा
भूदिति व्यष्टिसमष्टिभूतसर्वप्रपञ्चदेनुपग्राहप्रहणव्यक्तये यस्य वैतत्

तत उ ह वालाकि समित्वाणि प्रतिचक्राम, उपायानीति ॥२७॥

त होवाचाजातशत्रु, 'प्रतिलोमरूपमेव स्यात् यत् क्षत्रियो ब्राह्मणमुपनयेत् (नयीत) । एहि व्येव त्वा ह्यापयिष्यामीति ॥ २८ ॥

त ह पाणाचमिष्य प्रव्राज ॥ २९ ॥

तत उ उपायानीति । उशब्दोऽवधारणे । इशब्द प्रसिद्धौ ।

एवमजातशत्रुगोक्तो वालाकि गताभिमानो, नीचादप्युत्तमा विद्याम्, 'आपत्कल्पो ब्राह्मणस्यात्राक्षणात् विद्योपयोग' इति शास्त्रमुसृत्य क्षत्रियादप्यजातशत्रोर्विद्यामुपादित्वा, 'नानुपसन्नाय ब्रह्मोपदेष्टव्यम्' इति शास्त्रं जानन् समिद्धारहस्तं शिष्यस्तन्, उपगच्छामीनि प्रवृत्तः ॥२७॥

प्रतिलोम.. ह्यापयिष्यामीति । क्षत्रियो ब्राह्मणमुपनयेत् इति यत्, नत् विपरीतरूपमेव स्यात् । अत एहि त्वामुपनयन-मन्तरेणैव ब्रह्म विज्ञापयिष्याम्येव ॥ २८ ॥

त ह प्रव्राज । त वालाकि पाणौ गृहीत्वा निर्गत इत्यर्थः ॥

कर्मत्युक्तम् । वाशब्द एतेषां पुराणां कर्तृनि वाक्यवृत्तौ पपादनानाद-प्रदर्शनार्थः । वालाक्यधिकरणपूर्वपक्षिपक्षे वाशब्दो न युक्तः किन्तु चशब्दः । पुराणां कर्तृत्युक्ताथोपपादकपुण्यरूपकर्मसंस्मरणस्यैव वाक्यस्य । अत एव नक्त, पुण्यापुण्यलक्षणं च कर्म यस्य' इति र्थीभाष्यम् । यस्य कर्मस्य यत्समयेतद्विनिविषयभूतमित्यर्थः । क्रियमाणं सृज्यमानमेतन् सर्वं यस्येत्यन्वये तु जगत् यच्छेषभूत-मित्येव पष्ठया शेषत्वादिभिस्त्व ऽपि स्यात् । पूर्वोक्तोऽर्थः स्यात् ॥

प्रतिलोमरूपमिति । पण्डितरूपवेदनीयमित्यादाविय अतिशये लप्यत्ययः । नवीय प्रतिलोममित्यर्थः । २८

प्रव्राजेति सन्यासे प्रसिद्धमपीह तावद्विवक्षया प्रयुक्तम् । २९

तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतुः ॥ ३० ॥

तं हाजातशत्रुरामन्त्रयाञ्चके, 'बृहन् (त्) पाण्डरवासः सोम-
राजन्निति ॥ ३१ ॥

तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतुः। तौ बालावयजातशत्रू राजभवने सुप्तं
कञ्चित् पुरुषं प्राप्तवन्तावित्यर्थः । बालावयधिकरणभाष्ये, 'तौ ह सुप्तं
पुरुषमाजगमतुः' इत्युदाहृतं वाक्यं बृहदारण्यकगतम् ; नैतच्छाखागतम् ।
अत एव तत्र व्यासार्थः, "तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतुः इति श्रुतिः" इत्युक्तम् ॥

बृहन् पाण्डरवामः सोमराजन् । 'प्राणो वाव ज्येष्ठः
श्रेष्ठश्च' इति ज्येष्ठघथैष्टघगुणेन प्राणस्य बृहत्त्वात् बृहन्नित्यामन्त्रणम् ।
पाण्डरवासस्त्वं च प्राणधर्मः । किं मे वासः' इति प्राणेन पृष्टे, 'आपो
वासः' इति अपा प्राणवासस्त्वोक्तेः । तासाञ्चापाम्, 'यच्छुक्लम्,
तदपाम्' इति शुक्लवर्णाश्रयत्वात् पाण्डरत्वं युक्तम् । सप्तान्नब्राह्मणे,
'अथैतस्य प्राणस्याऽऽपः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः' इति प्राणस्य
चन्द्रसंबन्धप्रतीतेः लक्षणया सोमेति प्राणस्य संशोधनम् । 'प्राणो वै
सम्राट्' इति श्रमणात् राजन्नित्यामन्त्रयत इति व्यासार्थिरुक्तम् ॥ ३१ ॥

ननु बालावयधिकरणस्य कौपीतकिश्रुतिविषयकतायाः
प्रागेवोक्तत्वात् तत्र च भगवता भाष्यकृता आजगमतुरित्येव पठित-
त्वात् कथम् ईयतुरिति पठित्वा व्याख्यायत इत्यत्राह बालावयधि-
करणभाष्ये इति ।

३०

बृहन् पाण्डरवासः सोमराजन् इति । अत्र कर्तव्यो विचारः
सर्वः बृहदारण्यकभाष्यपरिष्कारयोर्द्रष्टव्यः । सम्राट् पदविषयश्च । ३१

स उ ह तूष्णीमेव शिष्ये ॥ ३२ ॥

तत उ हैन यएथा चिक्षेप ॥३३॥ स तत एव समुत्तस्थौ ॥३४॥

त होनाचाजातशत्रु , 'कैप एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट? क(क वा ए) तदभूत्' कुत एतदागात्' इति ॥ ३५ ॥

स उ ह तूष्णीमेव शिष्ये । अनुत्थित एव यथापूर्वमशयिष्टेत्यर्थ ॥

तत उ हैन यएथा चिक्षेप । सुत यएथा ताडितवानित्यर्थ ॥

स तत एव समुत्तस्थौ । दण्डताडनादेव समुत्तस्थौ । न तु प्राणनामाम क्षणादिनेत्यर्थ । प्राणनामभिरामन्त्रणेऽप्यनुत्थानप्रदर्शनं प्राणनयत्वज्ञापनार्थम् । सुपुसिदशायामुपरतव्यापारेभ्य शरीरेन्द्रियेभ्योऽन्यत्वं सुज्ञानमपि , तस्यामपि दशायामनुपरतव्यापारात् प्राणादन्यत्वं ज्ञापनीयमिति । प्राणनामभिरामन्त्रणेऽप्यनुत्थानेन दण्डनाडनोत्थानेन च जीवस्य प्राणन्यतिरेको दर्शित ॥ ३४ ॥

एव देहेन्द्रियमन प्राणव्यतिरिक्त जीव प्रदर्श्य ततोऽतिरिक्त परमात्मान बोधयितुमाह न होवाच । हे बालाके । एष पुरुष अशयिष्ट इत्येत् क इति स्वप्नस्थानप्रश्न । यद्वा, एतच्छब्द स्वप्नपर । अशयिष्टेत्येतत् प्रत्ययार्थमात्रपरम् । क एतत् स्वप्नकृतेत्यर्थ । सर्वथा स्वप्नस्थानप्रश्न । क वा एतदभूदिति सुपुसिस्थानप्रश्न । एतच्छब्दस्य नेपुसकलिङ्गत्वेऽपि पठ्यतवाचिनकृतिस्त्वारस्यात् प्रकृतपुरुष

यएथा चिक्षेपेति । पाणिनापेव बोधयाञ्चकार' इति बृहदारण्यकम् । ३३

स्वप्नमनुभूतमिति पाठे, 'सप्य स्वप्न तृतीय स्थानम्' इति धृतिदर्शनात् क्लीबस्यापि साधुत्वं द्रष्टव्यम् । ३५

तदु ह बालाकिर्न विजज्ञी ॥ ३६ ॥

त होवाचाजातशत्रुः, यत्रैव पतद्बालाके पुत्र्योऽशयिष्ट,
यत्रैतदभूत्, कुत(यत?) एतदागात् ॥ ३७ ॥

हिता नाम हृदयस्य नाट्यो हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ति ।
यथा [च] सहस्रधा केशस्यापि पातः तावदण्यः पिङ्गलस्याणिम्ना
तिष्ठन्ते शुक्रस्य रुष्णस्य पीतस्य लोहितस्येति । तासु तदा भवति ॥

शब्दितजीवपर (रत्वम् १) । ततश्च क सुप्तोऽभूदित्यर्थः । कुत एत
दागादिति । अत्राप्येतच्छब्दो जीवपर एव । प्रमोषकालीनजीवो-
द्गमनापादान किमित्यर्थः । ततश्च जीवस्य स्वप्नस्थानमुपुत्तिस्थानोद्गम-
नापादानानि पृष्ठानि भवन्ति । यद्वा—तिष्वपि प्रश्नेषु एतच्छब्दः सप्त-
म्यतः । एतस्मिन् काल इत्यर्थः । 'सुप्ता सुप्तुक्' इति सुप्ता लुक् । एतस्मिन्
काले क स्वप्नमनुभूतम्, एतस्मिन् काले क सुप्तः, एतस्मिन् काले
कुतो निर्गत इति । एवञ्च त्रयाणामपि एतच्छब्दानामैकलूप्यश्च सिध्यति ॥

तदु ह बालाकिर्न विजज्ञी । उत्तर बालाकिर्न ज्ञातवानित्यर्थः ॥

त होवाचाजातशत्रुः यत्रेत्यादि । उच्यत इति शेषः ॥ ३७

स्वप्नस्थानप्रश्न प्रतिवक्ति हिता नाम. तदा भवति । आत्मनो
हितावहत्वात् हिता इति प्रसिद्धा हृदयसन्धि-न्यो नाट्य हृदयात्
पुरीतत पुरीतदाख्य हृदयान्तर्वर्तिमासपिण्डविशेषमभिप्रस्विता भवन्ति ।
हृदये पुरीतति नद्धा भवन्ति । ततश्च यथा केशस्यापि सहस्रधा पातः

आसु तदा भवतीति । ननु जीवातिरिक्तपरमात्मप्रतिबोधनार्थं
प्रवृत्तेन अज्ञातशत्रुणा कैतदभूदित्यादि पृष्ट्वा व्याख्यानं

यदा सुप्त स्वप्न न कथञ्चन पश्यति, अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तदेन वाक् सर्वनामभि सहाप्येति चक्षु सर्व रूपैः

अतिसूक्ष्म, तावदण्ड्यः तथा अण्ड्यः सूक्ष्मा पिङ्गलस्य शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य रौहितस्य अक्षपीतादिरसस्य अणिम्रा लेशेन पूर्णा तिष्ठति । अनिसूक्ष्मत्वात् लेशेनापि पूर्णा भवन्ति । तासु नाडीषु तदा स्वप्नकाले आश्रितो भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सुषुप्तिसंज्ञानप्रश्नस्योत्तरमाह यदा सुप्तः सहाप्येतीति । सुप्तः—वर्तमाने क — स्वप्नं सन् यदा उपरतस्वप्नदर्शनो भवति —

क्रियताम् । स्वप्नस्थानं किमिति प्रथमप्रश्नं तद्विपरणश्च ध्यर्थम्, परमात्मनः सुप्तानाधारत्वात्, नाडीनामेव तथात्वात् परमात्म-
निरूपणे तदनुपयोगादिति चेत्—उच्यते । ‘य एतेषां पुरुषाणां वर्ता यस्य धैतत् कर्म’ इत्यनेनैव जीवविलक्षणे ग्रहणं उपदिष्टे सिद्धे सुषुप्तप्रतिबोधनाद्यर्था प्रवृत्तिरेव किमर्थं विचारणीयम् । तदुच्यते । बालाकि स्वोपासितान् पुरुषान् कीर्तयन् शरीरं पुरुषं जाग्रतं सुप्तञ्च पृथक्पृथक् निर्दिदेश । सुप्तं तु रिज्जहौ । तेनायं मन्यते—जाग्रतं पुंश्च सुप्तोऽन्यः, ध्यायन् वराहायनेकाभिमानशालित्वात् सुप्तस्य । मन्यते हि स्वप्ने, व्याघ्रोऽहम्, महाराजोऽहम्, महा-
बाह्वणोऽहमिन्वेयम् । सुषुप्तिमाले तु जीवस्य लीनत्वात् श्वास-
प्रश्वासरूपेण तदाऽवस्थितं प्राणं एव सुषुप्तं स्यादिति तस्य पुरुषत्वा-
भावादेव सुषुप्तो न गणनीय इति । अतोऽयं बालाकि प्रतिबोधनीयः, ‘एक एवाऽऽत्मा जागरस्वप्नसुषुप्तीरनुभवति स्थानभेदेन । न च सुषुप्तं प्राणं । तथासति प्राणनामभिरामन्त्रणे स उत्तिष्ठेत् । न चैवम्’ इति । तन्न, ‘यत्रैतत् सुप्तोऽभूत्, यत्पुंश्च विज्ञानमयं इति जाग्रत्सुप्तस्य दर्शितम् । जागरस्थानापेक्षयाऽतिरिक्तं नाडीस्थानं प्राप्य स एव स्वप्नमनुभवति परमात्मानं प्राप्य सुषुप्तिमित्युपदिष्टं भवति । ३८

सहाप्येति ; श्रोत्रं सर्वैः शब्देः सहाप्येति ; मनः सर्वैर्ध्यनैः सहाप्ये-
तीति ॥ ३९ ॥

स यदा प्रतियुध्यते, यथा अग्नेर्विस्फुलिङ्गाः विप्रतिष्ठन्,

यदाशब्दानुरोधात् तदाशब्दोऽन्वाहर्तव्यः — अथ स्वप्नानन्तरं अस्मिन्
प्राणे प्राणशरीरेके परमात्मनि एकधा भवति । एकधामात्रो नाम—
जाग्रदाद्यवस्थाजनितदेहात्माभिमानमृतगगद्वेषादिलक्षणकालुष्यादिराहि-
त्येनावस्थानम् । 'सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवामिसंविशन्ति'
इत्यादौ प्राणशब्दस्य परमात्मनि प्रचुरप्रयोगात्, वाजसनेयके समान-
प्रकरणे, 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते' इति आकाशशब्दितस्य
सुषुप्त्याधारत्वश्रवणाच्च आकाशप्राणशब्दयोः परमात्मपरत्वमन्तरेणा
विरोधासंभवात्, 'सना सोम्य तदा संपन्नो भवति', 'सति संपद्य न
विदुः', 'मात्रेणात्मना संपरिष्वक्त' इति परमात्मनः सुषुप्त्याधारत्वस्य
श्रुत्यन्तर(रे)श्रवणाच्च प्राणशब्दो योगेन वा अपर्यवसानमृत्त्या वा
ब्रह्मपरः । परमात्मनो बुद्धिस्त्वत्वात् अस्मिन् इति निर्देशोऽप्युपपद्यते ।
अथ (तदा ?) तदुत्तरक्षण एव परमात्मानम् अपियन्तं जीवं वागाद्री
न्द्रियाण्यपि [तत्] स्कार्येण सहापियन्तीत्यर्थः । नामशब्दो नामाभि-
लपनपरः । रूपशब्दश्चरुदौ तज्ज्ञानौघयिकन्यापारपरौ । रूपशब्दादीनां
सुषुप्तौ लनानेभवात् । इन्द्रियव्यापारेपरतेरेव सुषुप्तिशब्दार्थत्वात् ॥ ३९

उद्गमनापादानप्रशस्योत्तरमाह स यदा... लोकाः । जीवप्रबोध

यत्तामेरिति । अत्र, 'यथानेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः'
इति श्रीभाष्यपाठः ।

एवमेवैतस्मादात्मनः प्राणाः यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवाः ।
देवेभ्यो लोकाः ॥ ४० ॥ तद्यथा क्षुरः क्षुरधाने अवहितः स्यात्,
विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये, एवमेवैष प्राज्ञ आत्मा इदं शरीर-
मात्मानमनुप्रविष्टः आ लोमभ्यः आ नखेभ्यः ॥ ४१ ॥

तमेतमात्मानमेते आत्मानोऽन्ववस्यन्ति ॥ ४२ ॥

दशाया अग्नेर्विष्कुरिक्ता इव एतस्मात् परमात्मन प्राणशब्दिता जीना
यथास्थान प्रस्थिता भवन्ति । तेभ्यश्च देवशब्दितानि इन्द्रियाणि,
एतेभ्यश्च लोकशब्दितानि ज्ञानानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

तद् यथा क्षुरः आ नखेभ्यः । क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति
क्षुरधानं क्षुरकोशः । तस्मिन् यथा क्षुरः अवहितः निहितप्रविष्टः,—
विश्वं विभर्ति वैश्वानराभ्यादिरूपेणेति विश्वम्भरोऽग्निः — तस्य कुलाये
नीडे — , एवमेवैष परमात्मा इदं पुरोवर्तिशरीरम् आलोमभ्य आ
नखेभ्यः । व्याप्त इत्यध्याहारः व्याप्त्या आत्मानं जीवात्मानमनु-
प्रविष्टः अन्तर्यामितयाऽनुप्रविष्ट इत्यर्थः । तादृशस्य सुषुप्त्याधारत्वो-
द्गमनापादानत्वे समवन इति भावः । यद्वा इदं वाक्यं जीवशरीरपरमेव
व्याख्येयम् । आत्मानमिदं शरीरम् आत्मत्वेनाभिमन्यमानमिदं
शरीरम् आलोमभ्य आनखेभ्य जीवरूपेण प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तमेतमात्मानमिदं आत्मानोऽन्ववस्यन्ति । एतादृशं पर-
मात्मानम् इतरे जीवा अन्ववस्यन्ति अनुवर्तन्ते ॥ ४२ ॥

अवहितः अधस्तात् निहितः, अन्तर्हित इति वा । शरीर-
मात्मानमित्युक्तयोर्मैदात् उभयोः अनुप्रविष्ट इत्यत्रान्वयायोगात्
शरीरं व्याप्त आत्मानमनुप्रविष्ट इत्यध्याहारेण प्रथमयोजना । ४१

सहाप्येति ; श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति ; मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्ये-
तीति ॥ ३९ ॥

स यदा प्रतिबुध्यते, यथा अग्नेर्विस्फुलिङ्गाः विप्रतिष्ठन्,

यदाशब्दानुरोधात् तदाशब्दोऽध्याहर्तव्यः — अथ स्वमानन्तरं अस्मिन्
प्राणे प्राणशरीरके परमात्मनि एकधा भवति । एकधाभावो नाम—
जाग्रदाद्यवस्थाजनितदेहात्माभिमानकृतगगद्वेषादिलक्षणकालुष्यादिराहि-
त्येनावस्थानम् । 'सर्वाणि ह वा इमानि मृतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति'
इत्यादौ प्राणशब्दस्य परमात्मनि प्रचुरप्रयोगात्, वाजसनेयके समान-
प्रकरणे, 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते' इति आकाशशब्दितस्य
सुषुप्त्याधारात्त्वश्रवणाच्च आकाशप्राणशब्दयोः परमात्मपरत्वमन्तरेणा
विरोधासंभवात्, 'सना सोम्य तदा संपन्नो भवति', 'सनि संपद्य न
विदुः', 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त' इति परमात्मनः सुषुप्त्याधारत्वस्य
श्रुत्यन्तर(रे?)श्रवणाच्च प्राणशब्दो योगेन वा अपर्यवसानवृत्त्या वा
ब्रह्मपरः । परमात्मनो धुद्धिस्यत्वात् अस्मिन् इति निर्देशोऽप्युपपद्यते ।
अयं (तदा ?) तदुत्तरक्षण एव परमात्मानम् अपियन्तं जीवं वागादी
न्द्रियाण्यपि [तत्] स्वकार्येण सहापियन्तीत्यर्थः । नामशब्दो नामाभि-
लपनपरः । रूपशब्दशब्दौ तज्ज्ञानौगयिकन्यापारपरौ । रूपशब्दादीनां
सुषुप्तौ लक्षणभवात् । इन्द्रियव्यापारोपरतेरेव सुषुप्तिशब्दार्थत्वात् ॥ ३९ ॥

उद्गमनापादानपञ्चस्योत्तरमाह स यदा .. लोकाः । जीवमनोध-

यत्ताग्नोरिति । अत्र, 'यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः'
इति श्रीभाष्यपाठः ।

स यावद् वा इन्द्र एतमात्मानं न विजहौ, तावदेतमसुरा अभिवभूवुः । स यदा विजहौ, अथ हत्वाऽसुरान् विजित्य सर्वेषां देवानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं परीयाय ।

सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पयंति, य एवं वेद । य एवं वेद ॥ ४५ ॥

स यावत्...य एवं वेद । इन्द्रो ब्रह्मविद्यालभात् प्रागसुरैः पीडितः इमा ब्रह्मविद्या लब्ध्वा असुरहननेन विजयी सर्वदेवाधिपत्यं सर्वदेवश्रेष्ठ्यं स्वाराज्यशब्दिताकर्मवश्यत्वलक्षणं च प्राप । अतोऽन्योऽप्येवं वित् सर्वभूताधिपत्यं सर्वभूतश्रेष्ठ्यं पापाहतिपूर्वकमकर्मवश्यत्वलक्षणं स्वाराज्यशब्दितं मोक्षञ्च प्राप्नोतीत्यर्थः ।

व्यासार्थेऽस्तु....“सर्वान् पाप्मनोऽपहत्येत्यनेनापहतपाप्म-
स्वादिगुणाष्टकमुक्तम्, जरादीनामपि पाप्मान्तर्गतत्वात् । उक्तं हि वाक्य-
कारैः, ‘स्यु पाप्मानं कालजरामृत्युशोकादयः संख्यातत्वात्’ इति ।
स्वाराज्यम् स्वाधीनत्वम् । अतः सत्यकामत्वं सत्यसकलपद्वञ्चोक्तं
भवति । अतः (तत् १) स्वाराज्यं संसारिभ्योऽस्य श्रेष्ठ्यरूपम् आधिप-
त्यम् । अधिपतिः परमात्मा, ‘सर्वस्याधिपतिः’ इति श्रुतेः । तत्संबन्धि
आधिपत्यम् । गुणाष्टकं हि ब्रह्मसंबन्धितया ब्राह्ममुच्यते, “ब्राह्मेण
जैमिनि” इति । अतो ब्रह्मसंबन्धितया तत्साधर्म्यरूपं संसारिभ्यः श्रेष्ठता-
रूपं यत् स्वाराज्यम्, तदेतीनि श्रुतेरर्थः ”इत्युक्तम् । [य एवं वेद!]
अन्योऽपि य एतामुपनिषदं वेद, सोऽपि ईदृशं फलमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ४५

अन्योऽपि य एतामिति । इदं य एवं वेदेत्यभ्यासस्यार्थवर्णन-

यथा श्रेष्ठिन स्वा ॥ ४३ ॥

तद् यथा श्रेष्ठी स्वेर्भुङ्क्ते, यथा श्रेष्ठिन स्वाः भुञ्जते-एवमेवैष प्राज्ञ आत्मा एतेरात्मभिर्भुङ्क्ते । यथा श्रेष्ठी स्वैः, एव वा एतमात्मानोऽन्वयस्यन्ति ॥ ४४ ॥

तत्तद्वृष्टान्तमाह यथा श्रेष्ठिन स्वाः । यथा श्रेष्ठयवन्त स्वा ज्ञातय अनुवर्तन्ते ॥ ४३ ॥

तद् यथा श्रेष्ठी । यथा कश्चित् प्रभु भोगोपकरणमूतैस्त्वैर्जातिभिः भोगान् भुङ्क्ते यथा स्वाश्च बन्धव त प्रभुमैश्वर्यादि समग्रमनुम्य तद्वृष्टानि वित्तादीनि चोपनीय हृष्यन्ति—एवमेवाय परमात्मा स्वोपकरणमूतैर्जीवात्मभिर्लीलारसं भुङ्क्ते । ते चाऽऽत्मानं परमात्मदत्तभोगोपकरणा सर्वैश्वर्यादिगुणविशिष्टं तमनुम्य हृष्टा भवन्तीत्यर्थः । यथा वा स्वाः श्रेष्ठिन भुञ्जन्तीति पाठे, यथा प्रधानपुरुषः स्वकीयैर्मृत्यादिभिः भोगसाधनानि उपहरति हेतुभिः भोगान् भुङ्क्ते, यथा च भोगसाधनानि उपहरन्त प्रधानपुरुषं पालयन्ति—एवमित्यर्थः । 'भुज पालने' इति भुजे परमैषदित्वादिति ध्येयम् । ईदृशं भोक्तृत्वं जीवद्वारा वा परमात्मानि योजनीयम् ॥ ४४ ॥

श्रेष्ठयवन्तमिति । श्रेष्ठिपदं धैर्ये रूढं तदर्थं निवक्ष्ययाऽप्यन्यथमर्हति । अद्यापि तथा विदोषग्रहणे कारणभावात् श्रेष्ठयवन्तमित्यर्थवर्णनम् ।

४३

तद्यथा श्रेष्ठीति । अत्र, तद्यथा श्रेष्ठी स्वेर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिन भुञ्जन्ति, एवमेवैष प्रजात्मा एतेरात्मभिर्भुङ्क्ते, एवमेवैतमात्मान एव भुञ्जन्ति' इति धीभाष्यपाठः ।

४४

स यावद् वा इन्द्र एतमात्मानं न विजहौ, तावदेनमसुरा अभिवभूवुः । स यदा विजहौ, अथ हत्वाऽसुरान् विजित्य सर्वेषां देवानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं परीयाय ।

सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पश्यति, य एवं वेद । य एवं वेद ॥ ४५ ॥

स यावत्...य एवं वेद । इन्द्रो ब्रह्मविद्यालभात् प्रागसुरैः पीडितः इमा ब्रह्मविद्या लब्ध्वा असुरहननेन विजयी सर्वदेवाधिपत्यं सर्वदेवश्रेष्ठ्यं स्वाराज्यशब्दिताकर्मवश्यत्वलक्षणं च प्राप । अतोऽन्योऽप्येवं वित् सर्वभूताधिपत्यं सर्वभू-श्रेष्ठ्यं पापाहतिपूर्वकमकर्मवश्यत्वलक्षणं स्वाराज्यशब्दितं मोक्षञ्च प्राप्नोतीत्यर्थः ।

व्यासार्थस्तु.... “सर्वान् पाप्मनोऽपहत्येत्यनेनापहतपाप्म-त्वादिगुणाष्टकमुक्तम्, जरादीनामपि पाप्मानन्वर्गतत्वात् । उक्तं हि धाव्यकारैः, ‘स्तु पाप्मानं कालजरामृत्युशोकादयः सख्यातत्वात्’ इति । स्वाराज्यम् स्वाधीनत्वम् । अतः सत्यकामत्वं सत्यसकरूपत्वञ्चोक्तं भवति । अतः (तत् १) स्वाराज्यं ससारिम्योऽस्य श्रेष्ठ्यरूपम् आधिपत्यम् । अधिपतिः परमात्मा, ‘सर्वस्याधिपतिः’ इति श्रुतेः । तत्सर्वान्वि आधिपत्यम् । गुणाष्टकं हि ब्रह्मसत्त्वन्वितया ब्राह्ममुच्यते, “ब्राह्मेण जैमिनि” इति । अतो ब्रह्मसत्त्वन्वितया तत्साधर्म्यरूपं ससारिभ्यः श्रेष्ठ्यरूपं यत् स्वाराज्यम्, तदेतीति श्रुतेरर्थः ”इत्युक्तम् । [य एव वेद ॥] अन्योऽपि य एतामुपनिषदं वेद, सोऽपि ईदृशं फलमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ४५

अन्योऽपि य एतामिति । इदं य एवं वेदेत्यभ्यासस्यार्थवर्णन-

ओं चाद्धो मनसीति शान्तिः ।

इति ऋग्वेदे कौपीतक्युपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति कौपीतकिज्राहणोपनिषत् ॥

शुभमस्तु

—:” * :—

एतत् प्रकरणं समन्वयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम् । तत्र हि—
 ‘यो वै बालक एतेषा पुरुषाणा कर्ता यस्य वैतत् कर्म स वै वेदितव्य.’
 इत्यत्र [य. १] आदित्यादिपुरुषाणा कर्ता, तत्कर्तृत्वनिर्वाहकञ्च पुण्य
 पापादिलक्षणं कर्म यस्यास्ति, स वेदितव्य इत्यर्थप्रतीते, कर्मशब्दस्य
 पुण्यपापयोः रूढत्वात्, सुसपुरुषागमनगृहिघातोत्थापनादीनाञ्च जीव-
 लिङ्गत्वात्, ‘तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते’ इति वाक्यप्रतिपाद्यभोक्तृत्वपरि-
 वाल्यत्वयोर्जीव एव संभवात् जीव एव प्रकरणप्रतिपाद्य इति प्राप्ते—
 उच्यते, “जगद्वाचित्वात्” । ‘यस्य वैतत्कर्म’ इत्यत्र कर्मशब्दस्य यद्यपि
 पुण्यपापादौ गृह्यते—तथापि चलनेऽपि रूढ्यविशेषेण रूढयोः
 परस्परकलहायमानत्वेनार्थनिर्णयासामर्थ्यात्, एनच्छब्दस्य प्रत्यक्षादि-
 सन्निधापितजगत्परत्तरोचित्येन तत्समानाधिकृतकर्मशब्दस्यापि, क्रियत
 इति कर्मेति द्युत्पत्त्या जगद्वचनत्वमेवोचितम् । ततश्चायमर्थ —त्वदु-

मिव । अभ्यासस्य समाप्त्यर्थत्वं सर्वत्र प्रसिद्धमिहापि संभवति ।

जगद्वचनत्वमेवोचितमिति । नात्र कर्मपदं जगदित्यर्थकम् ;
 अप्रसिद्धेः । अपितु जगति एतत्पदेनोक्ते तद्वतकार्यत्वमात्रं । तथा च
 भाष्यम् “वृत्तस्य जगतः कार्यत्वमात्रं” इति । एतच्छब्द एव सर्व-

क्तानाभादित्यादिपुरुषाणां य कर्ता, अन्नतो गत्वा, सर्वमपि जगत्
यस्य कार्यम्, स एव वेदितव्य । ततश्च नाल जीवस्य प्रसक्ति ।
यदि हि पुण्यापुण्यलक्षणकर्मसंबन्धी जीवोऽत्र वाक्ये प्रतिपाद्यः स्यात्—
तदा आदित्यादिषु पुरुषवादिने बालाकिमब्रह्मादित्वेन प्रत्याख्यातवता
अजातशत्रुणा स्वयमब्रह्मण उपदेश्यतामंभवात् [असामञ्जस्य स्यात् *] ।
अतो नाय कर्मशब्द पुण्यापवचन अपितु जगद्वचन । “जीवमुख्य-
माणलिङ्गान्तेति चेत् तद् व्याख्यातम्” । यद्विधानोत्थापनभोक्तृत्वादि-
जीवलिङ्गात्, ‘अथासिन् प्राण एवैकधा भवति’ इति प्राणशब्देन प्राण-
भृतं निर्दिश्य तत्र कारणग्रामस्यैकधाभावश्रवणात्, प्राणभृत्वस्य जीव-

जगत्परः । तद्वन्नकार्यत्वं कर्मेत्यनेनोच्यते, सर्वं यस्य कार्यमिति ।
एवकारेण पुण्यापुण्यपरत्वेऽनौचित्यातिशयो द्वाप्यते । तत्पक्षे हि
पुरुषाणां कर्तृत्युक्तं कर्तृत्वं जीवे अस्वरसम्-पुरुषसृष्टिसंक्रान्ताश्रयत्वा-
भावात् । पुरुषोत्पत्तिपर्यवसायिपुण्यादिकर्मकर्तृत्वस्यैव तत्र
सत्त्वात् । तावदर्थविद्यक्षायां यस्य स्रैतत्कर्मेति पुनरुक्तं स्यात् । यस्य
कर्मेत्येवालमिति एतत्पदवैयर्थ्यश्च । वाशब्दश्चानन्वितः, चशब्दस्यैव
युक्तत्वात् । एवमत्र भाष्ये, ‘यद्यपि रूढिरस्ति, तथापि’ इति प्रयोग-
स्वरस्यात् पुण्यापुण्ययोः रूढावप्यनतिर्समतिरात्रिचिद्यते; चलने
रूढेरावश्यकत्वेन प्रकरणाद्यनुरोधेन कर्मेत्येन रूपेणैव तद्विशेषग्रहण-
संभवादिति ।

प्राणशब्देनेति । अत्र प्रकरणे प्राणनामभिरामन्त्रणरूपं प्राणलिङ्गं
प्रथममस्ति । पश्चात्, ‘प्राण एवैकधा भवति’ इति प्राणशब्दश्च । तत्र
प्रथमस्य आत्मनि प्राणव्यतिरिक्तताज्ञापनार्थता पूर्वपक्षिणोऽपीष्टा ।
तेन प्राणव्यतिरेकसिद्धावपि जीवत्वं न सिद्ध्यति । अतो द्वितीय-

लिङ्गत्वाच्च जीव एवात्र प्रतिपाद्यते । न च प्राणशब्दस्य मुख्यमाण
 एवार्थः , प्राणनामभिरामन्तगाश्रवणेन मुख्यप्राणव्यतिरिक्तत्वस्य ज्ञापित
 त्वेन मुख्यप्राणस्य एतत्प्रकरणप्रतिपाद्यत्वासम्भवेन प्राणशब्दस्य प्राणमह
 चरितनीवलम्बक रम्यैः युक्तत्वात् । ततश्च यद्व्यादिजीवलिङ्गात् प्राण
 शब्दसंकीर्तनाच्च प्राणभृत् जीव एवात्र प्रतिपाद्यत इति चेत्—
 तत् व्याख्यातम् । प्रतर्दनविधायाम् , 'यत्र प्रकरणे ब्रह्मलिङ्गानि
 चिदचिल्लिङ्गानि चोपलभ्यन्ते, तत्र चिदचिल्लिङ्गानां चिदचिच्छरीर
 कान्वयसम्भवात् चेतनाचेतनशरीरकब्रह्मोपासनं सिधीयते' इत्युक्तत्वात् ।
 इहानन्यथानिबद्धजीवलिङ्गमस्ति चेत् — तच्छरीरकब्रह्मोपासनार्थं तन्मध्ये
 वर्तिजीवोपदेशः । अत्र च प्रकरणे उपक्रम एव, 'मृषा वै मा
 सवादयिष्ठा' इति अवज्ञावादप्रत्याख्यानदर्शनात् पाषाणहतिपूर्वकस्वाराज्य
 रूपब्रह्मविधैकान्तफलनोपसङ्गारात् प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वेन निश्चितत्वात्
 मध्ये जीवोपदेशस्तच्छरीरकतया ब्रह्मोपासनार्थं इत्यध्यवसीयत इत्यर्थः ।
 "अन्यार्थे तु जैमिनि प्रश्नोक्तानामभ्यामपि चैवमेके" । यद्विधातेन
 जीवसंशोधनं नीतातिरिक्ततन्मात्रव्यतिरोधार्थमिति जैमिनिराचार्यो

ग्रहणम् । ननु प्राणशब्दस्य जातलिङ्गत्वेन वर्णनं पूर्ववक्षीष्ट चेत्,
 'जीवलिङ्गाप्रति चेत्' इत्येतादृशे उक्तिमिति चेत्— नृत्यम् । सूत्रकारः,
 'जीवमुख्यप्राणलिङ्गानि चेत्—न उपसन्नैरिध्यात् इति प्र युक्तसूत्र-
 प्रत्यभिज्ञानसप्तत्तिर्सीम्यसि पूर्ववक्ष्यादाय जीवमुख्यप्राणलिङ्ग इति
 पूर्वशब्दप्रयोगेणानुवर्त्ततीति नान्यम् । न हि प्राणस्य प्रवरणप्रधाप्रति-
 पाद्यता सम्भवति, 'तद्यथा श्रद्धा इत्याद्युक्तभोक्तृत्वात्मत्वादेरनन्यत्वात् ।

जैमिनिराचार्यो नन्वा इति । नन्वत्र पूर्वसूत्रे जीवशरीरक-

मन्वते । 'कुतः प्रश्नयाख्यानाभ्याम् = प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् । यद्वि-
घातेनापि जीवप्रतिषेधनानन्तरम्, 'क्षैप एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ठ
कैतदभूत् कुत एतदागात्' इति जीवमुपेत्याधारप्रश्नस्य, 'अथास्मिन्
प्राण एवैकधा भवति' इति परमात्मवाचिप्राणशब्देन प्रतिवचनदर्शनाच्च
जीवातिरिक्तब्रह्मप्रतिषेधनशेषनयैव जीवोप-न्यासः । न तु तस्यैव शेषि-
तया । ननु, 'कैतदभूत्' इत्येतच्छब्देन न जीवोऽभिधीयते, येन तत्प्रति-
पादनं परमात्मप्रतिपत्तिशेषभूतं स्यात् । अपि तु एतच्छब्देन करण-
जातमभिधीयते । एतत् करणजातं सुषुप्तौ क्लीनम्, प्रबोधदशाया
कुत उत्थितमिति प्रश्नः—'अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इति प्राण-
शब्दनिर्दिष्टे प्राणमृनि त्व इति प्रतिवचनतत्पर्यञ्च किं न स्यादिति चेत्,
तत्राह, "अपि चैवमेके" । एके—याजसनेयशाखिनः प्रश्नप्रतिवचनयो
जीवमुपेत्याधारविषयत्वं स्पष्टमाप्तमिति । 'य एष विज्ञानमय पुरुष
क्षैप तदभूत्' इति, 'य एषोऽर्हदय आकाशस्तस्मिन् शेते' इति च ।
अतो जीवप्रतिपादनस्य परमात्मप्रतिपादनशेषत्वात् परमात्मैवात्र प्रकरणे
प्रतिपाद्यं, न जीव इति स्थितम् ॥ ४५ ॥

ग्रहयोगसूत्रार्थं जीवोपदेश इति स्वमतं कथयन् सूत्रमारे यदि जैमिनि-
मतं पश्चात् निर्दिशति, तर्हि कतरदत्र ग्राह्यम् । द्वितीयपादे
यैश्वानरविद्यायामग्निशरीरपरमात्मोपासतर्थमग्निशब्द इत्युक्त्वा,
'साक्षादप्यविरोधं जैमिनि' इति योगार्थपक्षमुपचिक्षेप । तत्र
सूत्रकारपक्षमेवादृत्य, जैमिनिमतप्रदर्शनं सम्भवदुदाहरणान्तरविषय-
तत्परिग्रहाभिप्रायेणेति चर्णयाम । न ह्यत्रापि तद्वत् स्वलान्तरे
जीवोपदेशस्य जीवव्यतिरेक्यदर्शनार्थताव्युत्पादनायेह जैमिनि-

मतोक्तिरिति शक्यं वक्तम् ; 'अपि चैवमेके' इति प्रकृतस्थल एव
 जैमिनिमतग्राह्यतायामुपपृष्टम्भकवर्णनात् । अत्र जैमिनिमतमेव तन्मत-
 मिति चेत्, तर्हि पूर्वसूत्रमिदं सूत्रञ्च, 'तद् व्याख्यातम्' इति भाग-
 त्यागेन एकसूत्रतया प्रणेतव्यं भवेत् इति चेत्—उच्यते । अत्र
 पूर्वसूत्रेण जीवमुख्यप्राणोभयविषयेऽपि विशिष्टोपासनपक्ष उक्तः,
 अनेन सूत्रेण विशिष्टोपासनमुपेक्ष्य जीवादिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थस्तदुप-
 देश इति पक्षान्तरमुच्यते इति कैयानिनिर्वाहः इह प्रकाशिकाया-
 माहृतः । नन्वेवं कतरन्मतं ग्राह्यमिति शङ्का परिहार्येति चेत्—
 उच्यते । जैमिनिमतमेवेह सूत्रकारस्यापि गूढमभिमतम् । पूर्वसूत्रेण
 पक्षान्तरकथनञ्च तस्यापि स्थलान्तरे समादरणीयत्वमस्तीति ज्ञाप-
 नाय । धैर्यान्तराधिकरणे जैमिनिपक्षग्रहणं स्थलान्तरे उपयोगाभि-
 प्रायेण ; इह स्वाक्षग्रहणं तदभिप्रायेणेति विशेषः । तेन चेदश-
 समाधानस्य प्रागेवोक्ततया पूर्वपक्षः प्रायो नोदियादिति ज्ञाप्यते ।
 तदनन्तरञ्च तादृशं समाधानमिहासंभावितमिति पुनः पूर्वपक्षि-
 शङ्कायां प्रक्षारान्तरेण समाधानं हृदयं जैमिनिकण्ठोक्तं प्रदर्श्यते ।
 कथं तदिहासंभावितमिति चेत्—यत्र जीवादी परमात्मराचिशब्द-
 सामानाधिकरण्यादिना परमात्मधर्मान्वयप्रतीतिः, तत्र विशिष्ट-
 विवक्षा । इह तु, 'केष तदाऽभूत् कुत एतदागान्', 'एतस्मादात्मनः
 प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते' इति व्यधिकरणनिर्देश एव लक्ष्यते ।
 अतो विशिष्टोपासनमसंभावितमिति । एवं सूत्रद्वयेन पक्षद्वयनिर्देशश्च
 अधिकरणसारावल्यामपि दर्शितः—

“इत्थं जीवातिरिक्ते प्रकरणनियते तत्र यज्जीवमुख्य-

प्राणाख्यानं न तेन क्षतिरिह च तथा तद्विशिष्टेष्वुपासा ।

प्राणस्य प्राणभाजोऽप्यधिकरणनया वाजिवाक्योक्तरीत्या

ब्रह्मज्ञप्त्यै तदन्यप्रकथनमिति हि स्थापना सावेभोमी॥” इति ।

अत्र श्लोके पूर्वाधेन विशिष्टोपासनमुक्त्वा तद्विहरणमेवोत्तराधेन क्रियते । वाजिवाक्यम् अन्तर्यामिब्राह्मणम् । तृतीयपादे, 'ब्रह्मोच्यते' इति शेषः । तथाच अन्तर्यामिश्रुतिरीत्या इह प्राणजीवविशिष्टतया ब्रह्मोच्यत इति तदर्थः । एवं ब्रह्मण्यै तदन्यप्रकथनात् प्रतर्दन-विद्यायामिवेह।पि विशिष्टोपासनसंभवात् एषा स्थापना सार्वभौमीति चिन्तामणिव्याख्यानसारेणार्थः ।

चिन्तामणौ यथावस्थितवान्यध्वंशात् तत्रतत्र वाक्यान्तर-प्रक्षेपशब्दा अविश्वसनीयत्वमाशङ्क्य प्रवृत्तायां पदयोजनायां पूर्वाधेन विशिष्टोपासनरूपमेतदधिकरणद्वितीयसूत्रप्रमेयमुच्यते । तृतीयसूत्र-प्रमेयमुत्तराधेन । वाजिवाक्यं तावत् 'अपि चैत्रमेकै' इति सूत्रखण्ड-विषक्षितं वाक्यम् । न त्वन्तर्यामिब्राह्मणम् । तथाच तत्र प्राणजीव-कथनं जीवाधिकरणतया तदन्यभूतं ब्रह्मेति स्थापनार्थम् । अयमुत्कृष्टः परिहार इति तदर्थं इत्युक्तम् । तत् सिद्धम् एवमाद्यनुरोधादत्र, 'जीवो-पदेशः तच्छरीरकब्रह्मोपासनार्थं इत्यव्यवसीयते' इति धर्ष्यत इति ।

अत्रेदं बोध्यम्—र्याभाष्ये द्वितीयसूत्रस्य जीवविशिष्टब्रह्मो-पासनतात्पर्यकत्वं नैव भाषितम् । प्राणशरीरकब्रह्मोपासनमिह प्रकरणे संभवतीति तेन सूत्रेण कथ्यत इति पुनर्भाष्यसूक्तिमापाततः पठन्तः सर्वे संमन्येरन् । वस्तुतः सूक्तिशैलीमयदधानैरिदं सुज्ञानम्, यत् द्वितीयसूत्रभाष्यम् "तत्परतया वर्णनीयानीति" इत्यन्तेन समाप्तम्; ततः, "प्रतर्दने हि" इत्यादि "इत्यत्राह" इत्यन्तं तृतीयसूत्रावतरण-भूतमिति । अतश्च प्राणशरीरकतया ब्रह्मोपासनमपि न भाष्यकृता द्वितीयसूत्रविशक्षिततया कण्ठोक्तम् । किन्तु तृतीयसूत्रोत्थानोपयोगि-शङ्काहन्मुखेन संभवमात्रेणाऽऽविष्कृतमित्येतदेव । जीवविशिष्टो-पासनं तु नतराम् । तर्हि द्वितीयसूत्रप्रमेयं किमिति चेत्—न विशिष्टोपासनं वाक्यविशक्षितमिति तत्प्रमेयम्; किन्तु ब्रह्मण्यैवस्य प्रकरणे निश्चितत्वात् जीवादिलिङ्गं श्रूयमाणमपि तच्छेषतया नैव-

मित्येतदेव । तदेव भाषितम्, “तत्परतया वर्णनीयानि” इति । अत्र च श्रुतप्रकाशिका, “न त्पासनार्थत्वमप्यतिदेष्टव्यमिति भावः” इति । अथ च, शेषतया वर्णने नाम विशिष्टोपासनपरतया वर्णनाच्चाधिकं भवेदिति कृत्वा तस्य प्राणविषये संभवेऽपि जीवविषये असंभवं विमृशता शङ्कायां क्रियमाणायाम् उपासनातिरिक्तप्रकारेण शेषतया वर्णनमुपपादयितुं तृतीयसूत्रमिति ।

ननु तर्हि द्वितीयसूत्रे, ‘तद् व्याख्यातम्’ इति किमर्थम्? तद् विहाय द्वितीयतृतीयसूत्रयोरेकसूत्रतया पठनमेव पर्याप्तम् । न च प्रकृतस्थले प्रकारान्तरेण निर्वाहेऽपि उदाहरणान्तरे विशिष्टोपासनमपि भवतीति ज्ञापनार्थं सूत्रमेदं इति वाच्यम्—इन्द्रप्राणाधिकरणे विशिष्टोपासनपक्षस्योक्तत्वात् इह प्रकारान्तरेण निर्वाहो दर्शिते, यत्र यत्संभवः, तत्र तद्ग्रहणमित्यस्य शायमानतया पृथक्सूत्रवैयर्थ्यात् । अत एव प्राणविषये विशिष्टोपासनसंभवसूचनार्थं पृथक्सूत्रप्रणयनमित्यपि न मन्तव्यम्—इन्द्रप्राणाधिकरणमिदञ्च पश्यतां यथासंभवं तत्तद्ग्रहणस्य स्वतःसिद्धेरिति चेत्—उच्यते । इन्द्रप्राणाधिकरणे, ‘उपासार्थविध्यात्’ इत्युपासनपरतया निर्वाहस्य तत्र संभवामिप्रायेण कथनेऽपि तदधिकरणस्य विशिष्टोपासनेनैव निर्वाहवर्णने न तात्पर्यम्; किन्तु यत्र यथा संभवति तत्र तथा शेषतया निर्वाहवर्णन एवेति ज्ञापनार्थमेव, ‘तद् व्याख्यातम्’ इति पठित्वा पृथक्कृतम् । अत्र संभवनिर्वाहप्रकारोपपादनार्थञ्च तृतीयसूत्रम् । ‘अन्यार्थं तु’ इत्यस्यायमाशयः—प्रकरणस्य जीवपरत्वं शङ्कमानेन यथा तत्र प्राणनाममिरामन्तणादेः प्राणलिङ्गस्य प्राणानिरिक्ततया जीवज्ञापनपरत्वमाशङ्क्यते, तथा ब्रह्मपरत्ववादिना जीवलिङ्गस्य जीवातिरिक्तब्रह्मज्ञापनपरत्वं हि सुखमिति ।

एवञ्च, ‘अथासिन् प्राण एवेकधा भवति’ इति वाक्यम् असिन् इति प्रकरणिनं परमात्मानं युवत् परमात्मानिष्ठं मुख्यप्राणैकधाभावपरं वा,

प्राणभृति एकधाभावपरं वा प्राणशरीरके परमात्मनि एकीभावपरं वा, 'प्राणस्य प्राणम्' इत्युक्तरीत्या पुष्कलप्राणनव्यापाराश्रये परमात्मनि एकीभावपरं वेति चिमर्शं, अत्र स्वनोद्गमनयोरिव सुषुप्तावेकधाभावस्यास्य जीवकर्तृकताया एव स्वरसतः, 'यदा सुतः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यति' इति वाक्यनञ्च सिद्धत्वात् करणग्रामस्यैकधाभावो नात्र वर्ण्यत इति जीवकर्तृकएकीभावोऽयं परमात्मन्येवेति निश्चये जाते, प्राणशरीरकपरमात्मपरत्वमप्यौचित्यादुपेक्षितं युक्तम् । समानप्रकरणे बृहदारण्यके, 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते' इत्यत्र आकाशशब्दो न हि भूताकाशविशिष्टपरमात्मवाची, भूताकाशे जीवशयनाभावात् । किन्तु आ = समन्तात् काशत इत्युक्तपरमात्मवाची । तद्वदिहापि प्राणशब्दो न मुख्यप्राणविशिष्टवाची; मुख्यप्राणे जीवस्यैकीभावाभावात् । किन्तु प्राणनव्यापारविशिष्टपरमात्मवाचीति पर्यालोचनसंभवात् । अस्मिन् प्राण एवेत्यस्य अस्मिन्नेव प्राणे, न तु मुख्यप्राणे अन्यत्र वेत्यर्थः । प्राणनप्रदे परमात्मनि सुषुप्तत्यादेवायं जागरप्रयासायासपरिहारं लभत इति भावः ।

अस्तु तावदिदं कथमपि । सूत्रभाष्ययोराशयस्तावत् प्राप्नुक्तो धार्यः । एवं 'तद् व्याख्यातम्' इति इन्द्रप्राणाधिकरणातिदेशकरणात् इदमधिकरणं तदुपरि अधिकाशश्चा प्रवृत्तमित्यपि सूच्यते । अधिकाशज्ञापरिहारप्रकारं च श्रुतप्रकाशिकायां दर्शितो, "प्रतर्दनविद्यायामुपक्रमे जीवल्लिङ्गागमः । महावाक्यस्वारस्यं तु परमात्मरत्ने । इह तूपक्रमोपसंहारमध्येषु जीवल्लिङ्गागमात् अत एव परमात्मनः चिदचिद्विशिष्टतापरत्वाभावेनोपासनाद्वैविध्याप्रतिपत्तेः प्रानर्दनन्यायानवकाश इत्यधिकाशज्ञा । त्रिविधोपासनामाद्येपि जीवतिरिक्तब्रह्मबोधनरूपप्रयोजनसंभवादस्त्यशकाश इत्यनन्तरसूत्रे विवक्षितोऽधिकः परिहारः" इति । दर्शितभाष्यस्वारस्यश्रुतप्रकाशिकाग्रन्थानुरोधेन च अन्यत् वान्यजातं नेयम् ।

नन्वेवं विशिष्टोपासनपरत्वं द्वितीयसूत्रे न विवक्षितं चेत्—
 अधिकरणसारावल्यां तद्वर्णनं कथम्—उच्यते । बहुषु तालकोशेषु
 अत्र श्लोके द्वितीयः पाद एव पठ्यते, “प्राणार्यानं न तेन क्षतिरिह
 न तथा तद्विशिष्टेऽप्युपासा” इति । व्याख्यानेऽप्युपासा बहुताल-
 कोशरक्षितः नञ्घटितः पाठः समुचितो न सहसा प्रतिक्षेपमर्हति ।
 तदयमर्थः—जीवापेक्षयोत्कृष्टे परमात्मनि प्रकरणार्थतया स्थिते सति
 जीवमुख्यप्राणार्यानं स्थितमपि न क्षतिररम् । तावता इन्द्रप्राणाधि-
 करणोक्तरीत्या जीवविशिष्टोपासनं विवक्षितमिति न मन्तव्यम् ।
 तथा = स्वरूपेणोपासनम् प्रातर्दनोपासनम् च तद्विशिष्टेऽप्युपासा नेह
 भवति । किन्तु वाजिवाक्ये आकाशादिपदघटिते जीवस्य ब्रह्माधार-
 कत्वं यथा स्थापितम्, तथेहापि प्राणजीवाधारतया ब्रह्मज्ञापनार्थमेव
 तत्कथनम् । अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तरीत्या प्राणजीवाधारतायाः ब्रह्मणि
 सत्त्वात् तद्रूपेण ब्रह्मज्ञापनार्थमेव प्राणजीवकथनमिति इन्द्रप्राणा-
 धिकरणार्थस्थापना चेत् क्रियते, सा सार्धमीमी हि । प्रातर्दनविद्या-
 भूमाविव चालाकिविद्याभूमापि सा सुखमयतरतीति श्लोके प्राणस्ये-
 त्यादि स्थापनेत्यन्तमिन्द्रप्राणाधिकरणार्थस्थापनापरम् । वाजिवाक्य-
 पदं चिन्तामणिग्रन्थ इवान्तर्यामिब्राह्मणपरम् । सार्धमीमीति
 प्रकृताधिकरणविषयवाक्येऽपि तदतिदेशसंमत्र उच्यते इति ।

एवञ्च द्वितीयसूत्रस्य विशिष्टोपासनपरतयाऽत्र योजनं यथाश्रुतानु-
 सारिवहुग्रन्थविमर्शं सारावलिश्रुतप्रकाशितासामरस्ये श्रीदासीन्येन
 सारावलिप्रसिद्धपाठानुसारेण सुखप्राप्त्यर्थमात्रसंग्रहदृष्टेति ॥

सचन्द्रलोकमोगोक्ता मुक्तिः पर्यवधिद्यया ।

पेहिकामुष्मिन्श्लिष्टा मुक्तिः प्रातर्दनीगता ॥

केवला मुक्तिरन्ते च मोक्षा चालाकिविद्यया ।

मुख्यप्राणस्य साक्षस्य मध्ये चैवममीरितम् ॥

इत्थमीशाद्युपनिषत्परिष्कारविधयिना ।

येदान्तलक्षणाभिर्योगीन्द्राद्वयव्यञ्जसेविना ॥

क्षेमाय य करुणया क्षितिनिर्जराणा भूमावजृम्भयत भाष्यसुषामुदार ।
वामागमाध्वगवदावदतूल्यातो रामानुज स मुनिराद्रियता मदुक्तिम् ॥

इति

श्रीमत्तानाचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्यपादसेवा-

समधिगतशारीरकमीमासाभाष्यहृदयस्य परकालमुनि

पादसेवासमधिगतपारमहंसस्य

श्रीरङ्गशमानुजमुनेः कृतिषु

कौपीतकिवाग्रणोपनिषत्प्रकाशिका सपूर्णा ॥

श्रीरस्तु ॥

श्रीमते रङ्गसमानुजमहादेशिकाय नमः

रङ्गलक्ष्मणयोगीन्द्रालुब्धवेदान्तसपदा ।

विविधग्रन्थनिर्मणिसिद्धसाधुप्रसत्तिना ॥

वीरराघवसञ्ज्ञेन वात्स्यसञ्चकवर्तिना ।

कौपीतकिथुतिशिर परिष्कार क्रमात् कृत ॥

इति वात्स्यसञ्चकवर्तिवीरराघवाचार्यकृत

कौपीतक्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

श्रीमते हयवदनपरब्रह्मणे नमः

श्रीरस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

शारीरके कौपीतक्युपनिषद्भाष्यस्य लघुची

१-२-	३-१-१२	३-	२-१-२९-३२
१-३७	३-३-२८	४-	१-४-१६-१८
२-१४	३-३ ११		

श्रीः
कौपीतक्युपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः

—:—

कौपीतकिब्राह्मणोपनिषत् ऋग्वेदसंश्रिता ।
 अध्यायेषु चतुर्विंश प्रथमे प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥
 पर्यङ्कविद्या यत्तिष्ठ इष्टिचन्द्रलोकभाक् ।
 अनुभूय फलं चन्द्रविसृष्टस्तत्त्वभाषणात् ॥ २ ॥
 देवयानेन संप्राप्य ब्रह्मलोकमरं हृदम् ।
 विरजां चातीत्य पञ्चशत्या चाप्तरसां तदा ॥ ३ ॥
 प्रत्युद्गतः सोऽपहारं दिव्यरूपः परिष्कृतः ।
 तिर्य्यगृक्षादिकं प्राप्य क्रमाद् गन्धादिशोभितः ॥ ४ ॥
 द्वारपापद्रवात् आसन्नस्रस्वानोऽमितौजसि ।
 पर्यङ्के ब्रह्मणा पृष्टः सत्यवाक् भोगसान्ध्यभाक् ॥ ५ ॥
 मुख्यामुख्यप्राणचिन्ता द्वितीयाध्यायविस्तृता ।
 प्रातर्दनी तृतीयेऽन्या परविद्या प्रकीर्तिता ॥ ६ ॥
 इन्द्रेण त्वाष्ट्रहत्यादिकर्तृस्त्वान्तर्गतः परः ।
 प्राणस्याप्यन्तरः प्राज्ञः आनन्दश्चाजरामृतः ॥ ७ ॥
 सतोऽसतः कारयिता मुक्त्यै ततोऽपदिश्यते ।
 तुर्ये बालाकिविद्योक्ता वृद्धदारण्यके स्थिता ॥ ८ ॥

॥ शुभमस्तु ॥

—:—

कौपीतक्युपनिषद्गतानि ऋष्यादिनामानि

चित्रो गार्ग्ययणि	481	फणहस्ता	"
आरुणि	"	उपथी	505
श्वेतकेतु गौतमस्य पुत्र	482	धी	"
अरोहद्	497-500	कौपीतकि	514
मूहूर्ता यष्टिहा	497-501	रैह्य	515
तिल्यो वृक्ष	497-498	प्रतर्दनो द्वयोदासि	527
सालज्य सस्थानम्	497	इन्द्र	"
विरजा नदी	497	तिरीर्षी त्नाष्ट	530
अपराजितमायतनम्	"	अहन्मुखा यतय	"
इन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ	498	ग्राह्यादय	"
त्रिभुप्रमितम् (मण्डपम्)	"	पौलोमा	"
विचक्षणा आसन्दी	"	कालकञ्जा	"
प्रिया मानसी	"	गार्ग्यो बालाकि	553
प्रतिरूपा चाक्षुपी	"	उशीनरा	"
अप्सरस	"	सत्यमास्या	"
अञ्जनहस्ता	"	कुरुपाञ्चाला	"
मालाहस्ता	"	काशीविदेहा	"
चूर्णहस्ता	"	अजातशत्रु कादय	"
वासोहस्ता	"		

कौपीतकिब्राह्मणोपनिषद्विषयसूची

पर्यङ्कविद्या	481-514
चित्रेण श्वेतकेतुं प्रति प्रश्नः	481
श्वेतकेतुपितरं प्रति चित्रेण रहस्योपदेशः	483
अनिष्टादिकार्यधिकरणविचारादि	x 483
चन्द्रमोतिसृष्टेन परमपदगमनम्	490-91
तट्टिदधिकरणम्	x 495-96
वैकुण्ठे हृदनदीवृक्षादि	497
पर्यङ्कः प्रियादि च	498
अप्सरःपञ्चशतीप्रेषणम्	499
साम्परायाधिकरणम्	x 501
पर्यङ्कवर्णनम्	505
ग्रहप्राप्तिसंवादादि	505-508
अर्चिरादिगतिं विनैव मुक्तिवादिनां परेषां खण्डनम्	509-11
गणग्रहलक्षप्रमेदाः	514-527
न्द्रियापेक्षया प्राणस्य प्राशस्त्यम्	524-25
उत्तर्दनविद्या	527-552
भाववर्णनम्	529
न्द्रेण स्वान्तर्याम्युपदेशः	531
गणजीवयोरैककार्यकस्त्वम्	535
ग्रहणश्चिदन्तर्यामित्वम्	547
न्द्रप्राणाधिकरणम्	x 551
गलाकिविद्या	5 3
गलाकिना स्वक्रग्रहशानप्रकटनम्	553-61
अजातशत्रुणा तद्गृहीतपुरुषातिरिक्तग्रहबोधनम्	562
उत्तप्रबोधनम्	564-65
उत्तस्थानतया ग्रहबोधनम्	568-69
गगद्वाचित्वाधिकरणम्	571-74 x परिष्कारे 574

धी
मन्त्रिकोपनिषत्

[पूर्णमद इति शान्ति ।] [अद्र कणभिरिति शान्ति ?]

येनोपनिषदा भाष्य रामानुजमतानुगम् ।

रम्यं हृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरविरचिता

मन्त्रिकोपनिषत्प्रकाशिका ।

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरस्स्थलं श्रिया ।

अज्जनाचलभृङ्गारमज्जलिर्मम गाढताम् ॥

क्यासे लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्मान् गुरुनपि ।

मन्त्रिकोपनिषद्याख्यां करवाणि यथामति ॥

धी

श्रीमद्भगवतो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

मन्त्रिकोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

योऽधिष्ठाता विपरिणमिताचित् चितो भोजयन् सन्

लीलाखादी निखिलनिगमस्तोमबन्धोऽखिलात्मा ।

पद्मविशस्सन् बहुलगणनागोचरः सर्वहेतु

मुक्तं सेतुर्भवतु भगवान् माधवोऽयं श्रियै न ॥

भगवता भाष्यरुता, 'चमसवदविशेषात् (४४२) इत्यधि

करणे निरीभ्यरस्तार्यनिराकरणाय एतदुपनिषद्भाष्यानामुपात्ततया
तदर्थव्यक्तये उपनिषदियमपि दशोपनिषद्भाष्यकारव्यख्यायि । तत्र

“आथर्वणिका अधीयते इत्युक्तत्वात्, अत्रापि ‘मन्त्रोपनिषद—

अथर्वणो भगूत्तमा’ इति श्रज्ज्नात् उपनिषदियमथर्ववेदीयेति

विमृश्यते । यजुर्वेदीयत्वेन तु अष्टोत्तरशतापनिषत्कोशे गण्यते ।

उभयत्र वा पठिता स्यात् ।

हरिः ओम् । अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिसूत्रमणुमव्ययम् ।

त्रिऋत्मनिं तेजसोहं सर्वतः पश्यन्न पश्यति ॥ १ ॥

अष्टपादं...पश्यति । त्रीणि चर्तमानि यस्य स. त्रिवर्त्मा । सत्त्वरजस्तमोरूपगुणात्मकवर्त्मयुतं तेजसोहं ब्रह्मप्रकाशाच्छादकं ब्रह्म-प्रकाशहन्तारं सर्वतः सर्वतो व्याप्त [प्रपञ्चं पश्यन् वहिरवलोकयन् जीवः अष्टपादं प्रकृत्यष्टकशरीरकम् १] शुचिम् अपहतपाप्मानं निरवयं त्रिसूत्रं सृष्टिस्रितिसंहारात्मकसूत्रशब्दितक्रियायुक्तमणुम् अतीन्द्रियम् अव्ययं निर्विकारं हंसं हंसवदाश्रयमृतं दीप्यमानत्वाद्वा विवेचकत्वाद्वा हंससदृशं परमात्मानं [न १] । पश्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अष्टपादमित्यादि । अत्र मन्त्रे उत्तरार्धस्य पूर्वं व्याख्यानात् अष्टपादमित्यारभ्य सर्वेषां द्वितीयान्तानां पदानां क्रमेण व्याख्या-नामावात्, पूर्वार्धे विशेष्यभूतः परमात्मा ; उत्तरार्धे तु प्राकृत-प्रपञ्चो विशेष्य इत्याशयोऽवगम्यते । अन्यथा तेजसोहमिति पदार्थः परमात्मनि नान्वेति ; पश्यन्न पश्यतीत्यत्र पश्यन्नित्यस्य कर्मापि किञ्चिन्नोक्तं भवेदित्यभिसंधिः । एवञ्च भाष्ये, पश्यन् न इति पदद्वय-व्याख्यानं भ्रष्टम्, अष्टपादमिति प्रथमपदव्याख्यानवत् । अन्यथा, 'न पश्यति' इति पाठं चिहाय परिपश्यतीति पाठो भाष्याभि-मतश्चेत्—पूर्वार्धप्रथमपदमारभ्य क्रमेण व्याख्या कृता स्यात्, द्वितीयमन्त्रावतारिका च, 'पुनः कदा पश्यति' इत्येवंरूपा, पूर्वमन्त्रे, न पश्यतीति पाठमभिमतं दर्शयति । तथा पश्यन्नित्यस्य सामान्यतः जीव इत्यर्थसंभवावपि सर्वे द्वितीयान्तं क्रमेणैकविशेष्यकं व्या-ख्यायेत । सर्वत्र प्रसिद्धश्च स एव, 'सर्वतः पश्यन्न पश्यति' इति पाठः इति ध्येयम् । हंसवदित्युक्तं सादृश्यं विवृणोति दीप्यमानत्वादिति ॥१॥

भूतसंमोहने काले भिन्ने तमसि च खरे ।

अतः (अतः) पश्यन्ति सत्त्वस्था निर्गुणं गुणगह्वरे ॥ २ ॥

अशक्यः सोऽन्यथा द्रष्टुं ध्यायमानः कुमारकैः ।

विकारजननीमज्ञामष्टरूपामर्जा ध्रुवाम् ॥ ३ ॥

पुनः कदा पश्यतीत्यत्राह भूत ... गह्वरे । काले कालविशेषे भूतसंमोहने भूतानां मोहजनके खरे घोरे तमसि तमोगुणे भिन्ने, अतः परं सत्त्वस्थाः रजस्तमोभ्यामस्पृष्टविशुद्धसत्त्वा पुनः निर्गुणं गुणगह्वरे त्रिगुणगुहान्तर्वर्तित्वेऽपि गुणसङ्गकृतदोषशून्यं पश्यन्तीत्यर्थः ॥

अशक्यः कुमारकैः । अन्यथा तमोगुणमद्राभावे कुमारकैः तमोगुणसरीनान्तं करणतया मन्दपद्मे ध्यायमानोऽपि द्रष्टुमशक्य इत्यर्थः ।

विकार ध्रुवाम् । 'अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः' इत्युक्तरीत्या एकादशेन्द्रियपञ्चभूतात्मकषोडशविकारजननीं पञ्चतन्मात्रप्रकृति-

भूतसंमोहने इत्यस्य तमोविशेषणत्वं भाष्याभिमतम् । ननु तस्य कालविशेषणत्वमपि भवति । 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इत्युक्तरीत्या सर्वभूतानिद्राकाले रात्रौ योगिभिर्निर्वाधं योगस्य क्रियमाणतया भूतसंमोहनकालपदेन रात्रिप्रहणसंभवादिति चेन्न— दिवाऽपि योगस्य सम्यगनुष्ठानात् रात्रिरूपविशेषप्रहणे प्रमाणाभावात् । उपात्तगीतावाक्येऽपि रात्रिकालरूपार्थस्याभावात् । न हि उत्तरार्धे भूतजागरणकालस्य मुनिं प्रति निशात्वं वस्तुतोऽस्ति । अतस्तत्र न कालः कश्चिदुच्यते । किं तु एकज्ञातमन्यस्याज्ञातमित्येवेति । कालविशेषे इति । सात्त्विकत्यागपूर्वकमनुष्ठानमृदितकषायतादशायामित्यर्थः । अत इति पाठे जीवात्मावलोकनानन्तरमित्यर्थः । अन्तरिति पाठे अवलोकितस्य जीवात्मनोऽन्तरित्यर्थः । २

ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः ।

सूयते पुरुषार्थश्च तेनैवाधिष्ठितं (ता?) जगत् ॥ ४ ॥

गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ।

महदहङ्काररूपाष्टप्रकृतिरूपाम् अज्ञाम् अचेतनाम् अजां धुनाम् उत्पत्ति-
विनाशरहिताम् । एतेषां द्वितीयान्तपदानां पिवन्त्येनामविपमा-
मित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३ ॥

ध्यायते....जगत् । ध्यायते परमात्मना संकल्परूपेण ज्ञायते ।
अध्यासिता अधिष्ठिता तन्यते विस्तार्यते = स्थूलावस्था क्रियते,
समष्टिभूतरूपेण क्रियते ; प्रेर्यते ; तेनैव परमात्मना अधिष्ठिता प्रकृतिः
पुरुषार्थे पुरुषणामर्थनीयं भोग्यभोगोपकरणभोगस्यानरूपं जगत् सूयते ॥

गौ...विभोः । जनित्रीत्यनेन समष्टिष्टष्टिरुच्यते । भूत-
भाविनीत्यनेन व्यष्टिष्टष्टिरुच्यते । अनाद्यन्तवती आद्यन्तशून्या नित्या
तेजोवन्नद्वारा लोहितशुक्लकृष्णरूपयुक्ता ईश्वरस्य सर्वकामदृष्टा लीलारस-

अष्टप्रकृतीति । यद्यप्यस्मन्मते एतत्तन्मात्रोत्पन्नात् भूतात् अपर-
तन्मात्रोत्पत्तिस्वीकारात् प्रकृतिद्वादशमग्रसङ्गः—अद्यापि विकारपदं
पाञ्चमीतिकदारीरे उपलभ्यमानभूतेन्द्रियपरम् । तेषामेव विकारे
दारीरे दृश्यमानत्वात् । अवशिष्टानि तत्कारणानि चाष्टौ प्रकृतय इति
न दोषः । ज्ञेयं सुयालोपनिषद्भाष्ये । ३

गोण्या घृत्या गीरित्युच्यन् इति । अजां धुयामित्यत्र अजापदं
न छागस्त्रीयादि । धुयापदस्यमभिव्याहारवलादेवोत्पत्तिराहित्यरूप-
योगार्थस्य स्फुटं प्रतीतिः । 'अजोऽपि सन्नययाऽन्मा' इत्यादी अजपदस्य
योगार्थं सुष्ठु प्रसिद्धिरप्यस्ति । अत्र एव श्रीभाष्ये चमत्ताधिकरणे

सिताऽसिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ॥ ५ ॥

पियन्त्येनामविषमामविज्ञाताः कुमारकाः ।

एकस्तु पियते देवः स्वच्छन्दोऽत्र वशानुगाम् ॥ ६ ॥

दोग्ध्री प्रकृतिरूपा काचन गौरित्यर्थः । कामदोग्धृत्वादिसादृश्यात्
गौण्या वृत्त्या गौरित्युक्ते ॥ ५ ॥

पियन्ति...कुमारकाः । अविषमां कर्मानुगुणपरिणामित्वाद-
पक्षपातिनीम् अविज्ञाताः स्वात्मनिः देहेभ्यो विविच्याज्ञातास्सन्तः
कुमारकाः अल्पप्रज्ञाः पियन्ति प्राकृते भोगे कर्मपरवशा अनुभवन्ती-
त्यर्थः एकस्तु देवः परमात्मा स्वच्छन्दः अकर्मपरवशासन् वशानुगां
ससंकरणाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिका ता प्रकृतिरूपां गां पियते तत्कृत-
लीलारसं मुङ्क्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अज्ञातेकामस्यत्र छागीपरत्वं परोक्तं प्रत्याख्यातम् । न तथा गौरिति
पदं योगार्थं क्वचित् प्रसिद्धम् । अतो गौणी वृत्तिरिति भावः ।
सर्वकामदुघेत्यत्र विभोरित्यस्यान्यात् जीवकामदोहनरूपार्थ-
स्यानेन लीलारसदोग्ध्रीत्युक्तम् । जीवैरनुभाव्यतया विभोः कामना-
विषयभूतं यद्यत् तस्य सर्वस्य दोग्ध्रीत्युक्तिसंभवेऽपि तत्रतत्र लीला-
रसस्यापि स्वानुभाव्यस्य सत्त्वात् तद्विवक्षैव युक्तेति भावः ५

एकस्तु पियते देवः स्वच्छन्द इति । न चैरम्, 'ऋतं पियन्तो'
इत्यत्र परमात्मनः पानकर्तृत्वाभावेऽपि पापयितृन्मस्तीत्युपपादनं
किमर्थं कृतम् । अत्रोक्तरीत्या पानकर्तृत्वस्यैव संभवादिति वाच्यम्—
जीवस्य सुकृतफलभोक्तृत्वम् परस्य तत्कृतभोगदर्शनाधीनलीलारस-
भोक्तृत्वमित्येवेहाप्युक्त्या सुकृतफलभोक्तृत्वस्य परमात्मन्यभावात्,
'कर्तं पियन्तो सुकृतस्य' इति जीवानुभाव्यतयोक्ते ऋते परानुमा-
न्यत्यायोगेन पापयितृत्वस्यैव तत्र वक्तव्यत्वात् । ६

ध्यानक्रियाभ्या भगवान् भुङ्क्तेऽसौ प्रसभं विभुः ।
 सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीं पीड्यमाना तु यज्वभिः ॥ ७ ॥
 पश्यन्त्यस्या महात्मानः सुगणं पिप्पलाशनम् ।
 उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्वर्यवो जगुः ॥ ८ ॥
 शसन्तमनुशसन्ति बह्वचाः शास्त्रकोविदाः ।

ध्यान . विभुः । ध्यानक्रियाभ्याम् 'ऐक्षत, 'असृजन' इति
 श्रुताभ्यां सङ्कल्पसर्गादिव्यापाराभ्यामित्यर्थः । भुङ्क्ते तत्कृतलीलारस-
 मनुभवनीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । सर्वं . यज्वभिः । सर्वानद्वजीव-
 साधारणतया फलपदाम्, वत्सै यथा माता क्षीरार्थं पीडिता भुज्यते,
 एव कर्मवश्यैरात्मभिः भोक्तव्यफलानुरूपं परिणाम्यमानामित्यर्थः ।

इत्थमेव व्यासार्थः, "चमसवदविशेषात्" इति सूत्रे व्याख्यातम् ।

पश्यन्ति पिप्पलाशनम् । कर्मफलभोक्तार शोभनपक्षयुक्त
 वक्षिषत् ज्ञानानन्दादिकमनीयगुणयुक्त केचन शुद्धान्त करणा महात्मान
 पश्यन्ति विविच्य साक्षात्कुर्वन्ति । उदासीनं जगुः । तत्समीप-
 वर्तिनम्, 'तयोरन्य पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इत्युक्त
 रीत्या कर्मफलाशनशून्यतया उदासीनं ध्रुवं व्यापित्वेन निश्चलं हंसं
 हंसवच्छुद्धमद्भुतं स्नातकाध्वर्यवः—स्नातकव्रतयुक्ता अध्वर्यव येषां ते
 स्नानकाध्वर्यव —समीचीनयाजकानुष्ठापितयज्ञविशुद्धान्त करणा जगुः
 सामभिः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

शसन्त...कोविदाः । अत्र तमित्यध्याहारः । तं शसन्त—तं
 स्तुवन्तम् उद्गातृगणं बह्वृचाः ऋग्वेदाध्येतारं शास्त्रकोविदाः अध्यात्म-

रथन्तरं बृहत् साम सप्त वैधस्तु गीयते ॥ ९ ॥

मन्त्रोपनिषद् ब्रह्म पदक्रमसमन्वितम् ।

पठन्ति भार्गवा ह्येते अथर्वणि भृगूत्तमा ॥ १० ॥

इति मन्त्रिकोपनिषदि प्रथम खण्डः ॥

॥ अथ द्वितीय खण्डः ॥

सब्रह्मचारिवृत्तिश्च स्तभोऽथ फलितस्तथा ।

अनङ्गवान् रोहितोच्छिष्टः पठ्यते बहुविस्तरे ॥ १ ॥

शास्त्रप्रवीणा होतृमैत्रावरुणादयः अनुशसन्ति । 'स्तुतमनुशसन्ति' इति श्रवणादुद्गातृगणैः सामानि स्तुता देवता होतृगणैः ऋग्भिः शसनीया । ततश्च सुकरस्तोत्रशस्त्राणि एतद्विषयाण्येवेति भावः ।

रथन्तरं । रथं तरयद्-सामादिकं यस्मिन् विषये गीयत इत्यर्थः ॥

मन्त्रोपनिषद् भृगूत्तमाः । पदक्रमसमन्वितं मन्त्रोपनिषदाख्यं ब्रह्म वेदं भृगूणां मध्ये उत्तमा भार्गवा एते अथर्ववेदाध्यायिनः पठन्तीत्यर्थः । ततश्चाथर्वशिखाध्यायिभिरेवेयमुपनिषदध्वेयस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

॥ इति मन्त्रिकोपनिषत्प्रथमखण्डप्रकाशिका ॥

परमात्मनः सर्वात्मतामाह सब्रह्मचारिवृत्तिश्च बहुविस्तरे । स्वभुर्गत्यर्थो हिंसार्थो वा । रोहितोच्छिष्टः । उच्छिष्टोऽवशिष्टः । रोहितश्च उच्छिष्टश्च रोहितोच्छिष्टः । इति यावत् । बहुविस्तरे शास्त्रे ये पाठ्यते (ये पठ्यन्ते), ते सर्वेऽपि स एवेत्यर्थः ॥ १ ॥

सब्रह्मचारिवृत्तिश्चेत्यादिना ब्रह्मणः सध्वस्तुसामानाधिकरण्यं प्रदर्श्य, 'नैतत् यस्तुवैन्यनियन्धतम् किन्तु शरीरात्मभाववृत्तम्'

[कालः प्राणश्च भगवान् मृत्युः शर्वो महेश्वरः ।
 उग्रो भवश्च रुद्रश्च ससुरः सासुरस्तथा ॥ २ ॥
 प्रजापतिर्विराट् चैव पुरुषः सलिलमेव च ।]
 सम्यंते मन्त्रसंस्कृत्यैरथर्वविहितैर्विभुः ॥ ३ ॥
 तं षड्विंशक्रमित्येके सप्तविंशमथापरे ।
 पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वशिरसो विदुः ॥ ४ ॥
 चतुर्विंशतिसंख्यातमव्यक्तं व्यक्तमुच्यते ।

सम्यंते...विभुः । मन्त्रसंस्कृत्यैः मन्त्र इति संस्कृतशब्दवाच्यैः ।
 मन्त्रैरिति यावत् । अथर्वविहितैर्मन्त्रैः स एव परमात्मा सम्यंते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तं....विदुः । निर्गुणं सत्त्वरजस्तमोगुणातीतं तमेव परमात्मानं
 षड्विंशं [विदुः] । परमात्मा षड्विंश इत्यर्थः । षड्विंशत्वादिनाश्च
 कालतत्त्वमेवैव विशेषणतया अन्तर्गतमित्यभिप्रायः । सप्तविंशमथापरे
 कालार्थनयवादिन इति भावः ॥ ४ ॥

चतुर्विंशति...मुच्यते । व्यक्ताव्यक्तरूपतया चतुर्विंशति-
 संख्यातमपि तदेवात्मतत्त्वमुच्यते इत्यर्थः । तस्यैव ब्रह्मणः अव्यक्ताव्यक्त-
 शरीरकत्वादिति भावः ।

इत्युपदेशार्थम् अचेतनातिरिक्तजीवाधिकृत्यं ब्रह्माणे ज्ञाप्यते, तं
 षड्विंशक्रमित्यादिना । अथर्वशिरस इति । अथर्वोपनिषत् इत्यर्थः ।

चतुर्विंशतिसंख्यातमित्येतत् षड्विंशस्य जीवस्याप्युपलक्षणम् ।
 यद्वा पुरुषं निर्गुणं सांख्यमिति जीवात्मकथनम् । अत एव सांख्य-
 मिति विशेषणमपि सार्थकम् । सांख्यशास्त्रे युक्त्या साधितमपि
 वेदादेव प्रतिपद्यन्ते प्रमाणिकाः तदुक्तम्, 'श्रौतीमेवात्मसिद्धि
 श्रोत्रियाः संगिरन्ते' इति । अत एवाथर्वशिरोरूपधेयत्वमेवाह्य
 सांख्यप्रक्रियासिद्धिनिरसनं शरीरके । तथाच चेतनाचेतनाधिकोऽपि

यस्मिन् सधेमिदं प्रोतं ब्रह्म स्यावरजज्ञमम् ।

तस्मिन्नेव लयं याति स्रवन्त्यः सागरे यथा ॥ ७ ॥

यस्मिन् भावाः प्रलीयन्ते लीनाश्चाव्यक्ततां ययुः ।

पश्यन्ति व्यक्ततां भूयो जायन्ते बुद्बुदा इव ॥ ८ ॥

शुद्धमेकमेवाऽऽत्मानं ज्ञानचक्षुषः पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्मिन् — अत्र ब्रह्मशब्देन जीवजातमुच्यते । स्यावरजज्ञमा-
त्मकमिदं सर्वं ब्रह्मवजात (ब्रह्म जीवजातं), यस्मिन् प्रोतं =
यत्सङ्कल्पेन धृतम् — यदात्मकमित्यर्थः — तस्मिन्नेव लयं याति । ततश्च
उपादानत्वान्तर्यामित्वयोरैकाधिकरण्यमुक्तं भवति । स्रवन्त्यः सागरे
यथा । स्रवन्त्यः नद्यः समुद्रे यथा लयं यान्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्मिन्...बुद्बुदा इव । यस्मिन् आत्मनि भावाः विय-
दादिपदार्थाः प्रलीयन्ते, प्रलीनाश्च सन्तः शब्दस्पर्शादिशून्याः पृथ-
गुपलभानर्हा अविभक्तनामरूपा, 'तमः परे देव एकैर्भवति' इति
श्रुत्यनुरोधेनाविभक्ततमोवस्था भवन्ति — तैव परमात्मनि सर्गादिसमये
बुद्बुदा इव पुनर्जायन्ते, व्यक्ताश्च भवन्ति । ततश्च लयाघारस्य पर-
मात्मन एवोत्पत्त्युपादानत्वमिति भावः ॥ ८ ॥

पूर्वार्धे पृथग्वाक्यम्, तद्योत्तरार्धमिति ज्ञायते । तत्र पूर्वार्धेन ब्रह्मणः
देहविशिष्टात्मरूपव्यष्टिजीगन्तर्यामित्वमुक्तम् । पूर्वं तु पुरुषमिति चतु-
र्विंशतीति च अर्धाभ्यां शुद्धचेतनाचेतनान्तर्यामित्वमुक्तमिति विशेषः ।
तमेकमित्युत्तरार्धेन एव सर्वान्तर्यामित्वे सत्यपि तत्तदोपसृष्ट-
त्वरूपो विभवो वर्ण्यते इति वक्तव्यम् । भाष्ये पूर्वोत्तरार्धयोरैक-
वाक्यतादर्शनात् पश्यन्तीति पदमेकमेव स्यादिति, पाठो निरीक्ष्यः ।

यस्मिन् सधेमित्यादिना उपादानकारणत्वमुच्यते ।

क्षेत्रज्ञाधिष्ठितश्चैव (क्षेत्र) धारणैर्भिद्यते पुन ।
 एव स भगवान् देव पश्यत्यस्य पुन पुन ॥ ९ ॥
 ब्रह्म ब्रह्मन् यथा (ब्रह्मत्यधो) यान्ति ये विदुर्ब्रह्मिणास्तथा ।
 अत्रैव ते लय यान्ति लीनाश्चाव्यक्तशालिन ॥
 लीनाश्चाव्यक्तशालिन (नाव्यक्तशायिन ?) इति ॥ १० ॥
 इति मन्त्रिकोपनिषदि द्वितीय खण्ड ॥

इति मन्त्रिकोपनिषत् सपूर्णा
 ॥ शुभम्स्तु ॥

क्षेत्रज्ञ...पुनः । उत्पन्नाश्च महदाद्या क्षेत्रज्ञविशेषैरधिष्ठिताश्च
 सन्त पुनश्च नाशकारणैर्भिद्यन्ते नाशयन्त इत्यर्थः । एव—पुन
 पुन । एव परमात्मा अस्य प्रपद्यस्य पुन पुन उत्पत्तिविनाशावेव
 पश्यति सद्ब्रह्मण्यनीत्यर्थः ॥ ० ॥

यथा येन नकारेण ब्रह्मन् ब्रह्मणि ब्रह्म प्रकृतिनीवमूत ब्रह्म
 लय याति,—यान्तीति वचन यत्ययश्छान्दस — तथा ये हिन्दु, ते
 अत्रैव ब्रह्मणि लीना ब्रह्मण पृथगव्यक्ता एव क्षेरते न कदाचिदपि ॥

इति मन्त्रिकोपनिषद्भाष्य द्वितीयखण्डप्रकाशिका ।

इति श्रीमत्ताताचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकृत्य वात्स्यानिन्तार्य

षादसेवासमधिगनशारीरकमीमासाभाष्यहृदयस्य

परकात्मुनिषादसेवासमधिगतपारमहस्यस्य

श्रीरङ्गरामानुजमुनेः कृतिषु

मन्त्रिकोपनिषत्प्रकाशिका सपूर्णा ।

‘एव स भगवान्’ इति प्रयाद्देश्वरपक्षनिरसनेन ब्रह्मण, भगव

द्वासुदेवरूपत्वेन ध्यानक्रियाभ्यां भगवानिति पूर्वमेव दर्शितस्य
नित्यैश्वर्यं निरूपितम् । ९

एवं शेरते नेत्येव पाठदर्शनात् ब्रह्मणि लीनाः पश्चात् दृश्य-
मानरीत्या नाव्यक्तशायिन इत्यर्थः स्यात् । अव्यक्तशालिन इति ।
'अव्यक्तमव्यक्ततामेवं शाङ्गन्ते श्लाघन्ते इति अव्यक्तशालिनः । शाङ्ग-
श्लाघायाम् । डलयोरभेदात् कादयपमतमत्र लक्षणम्' इति व्याख्येयम् ।

ईश धु निपद्माप्यपरिष्कारविधायिना ।

श्रीमच्छ्रुत्यन्तसौमित्रिरङ्गलक्षणसेविना ॥

श्रीवीरराघवाख्येण वान्स्यसचक्रवर्तिना ।

मन्त्रिकोपनिषद्भाष्यपरिष्कारो व्यतन्यत ॥

इति श्रीशान्दिलीराघवाचार्यकृतिरु

मन्त्रिकोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

॥ धीरस्तु ॥

मन्त्रिकोपनिषदर्थसंप्रदहारिका ।

याजुषी चाऽऽथर्वणी च मन्त्रिकोपनिषन्मता ।

खण्डद्वयात्मना तस्या विभागमपि मन्वते ॥ १ ॥

भगवत्प्रेर्यमाणैव प्रकृतिः परिणामिनी ।

जीवात्मनां भोगहेतुः तस्य लीलारसप्रदा ॥ २ ॥

सर्वश्रुतिभिरुद्घुष्टः सर्वात्मा च स्तुतः परः ।

षड्विंशत्वादिना नूनं पृथग् दृश्यो जगन्नयः ॥ ३ ॥

निमित्तवत् उपादानं क्षेत्रज्ञैर्भगवानयम् ।

परिशुभो ध्यातुमर्हो नित्यैश्वर्यं डहोच्यते ॥ ४ ॥

शारीरके मन्त्रिकोपनिषद्वाक्यस्य लम्

म. १.

१-४-६.

मन्त्रिकोपनिषद्विषयः— प्रकृतिपुरुषातिरिक्तब्रह्मप्रतिबोधनम्

मन्त्रिकोपनिषद्गतानि ऋष्यादिनामानि

मन्त्रिकोपनिषत्	586-596	सांख्यं	592
स्नातकाध्वर्यवः	590	अथर्वशिरसः	"
यद्वृत्राः	"	चतुर्विंशतिसंख्यातम्	"
अथर्वर्षो भृगूत्तमाः	591	अद्वैतम्	593
पदविंशकः	592	द्वैतम्	"
सप्तविंशः	"		

मन्त्रिकोपनिषत्प्रमत्तसूची

अशक्यः	587	विमन्थेनां	589
अष्टपादं	585	प्रजापति	592
कालः प्राणश्च	592	ब्रह्म ब्रह्मन्	595
क्षेत्रज्ञा	595	ब्रह्मार्थं	593
गीतनाथन्त	588	भूतलं मोह	587
चतुर्विंशति	592	मन्त्रोपनि	591
तं पदविंश	"	यस्मिन् भाषाः	594
ध्यानक्रिया	590	यस्मिन् सर्वं	"
ध्यायते	588	शंसन्त	590
पश्यन्त्यस्यां	590	सत्रज्ञ	591

श्रीः

श्रीमते नारायणाय नमः

सुबालोपनिषत् ।

[ओं पूर्णमद इति शान्तिः ॥]

हरिः ओम्—तदाहुः—किं तदाऽऽसीत्

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः

[श्रुतप्रकाशिकावक्त्रे व्यासायास्तु नमस्क्रिया ।

यः संप्रदाय दयया श्रुतदीपमदीपयत् ॥]

सुबालोपनिषद्विवरणम्

वेदव्यास-श्रीमत्सुदर्शनमट्टारक-

श्रीश्रुतप्रकाशिकाचार्यविरचितमाप्यम् ।

विशुद्धविज्ञानविशेषकारणं रजस्तमःकल्मषदोषनाशनम् ।

सदैव रामानुजपादपङ्कजं सारामि नौमि प्रणमामि चाऽऽदरात् ॥ १

सौबालोपनिषद्बृदि विनिहितमर्थं सुपुष्कलं गहनम् ।

अनुसन्दधीमहि वयमक्लिष्टमृजूपपत्तय ॥ २ ॥

तदाहुरिति । तत् वक्ष्यमाणं वाक्प्रजातमध्येतारोऽधीयत

श्रीः

श्रीमद्भयो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः

नारायणाद्रिशिखरेऽन्न निरीक्ष्यते यो

नारायणः कमलयाऽद्भुतमासुबालम् ।

तं ब्रह्मरुद्रमुत्तमसर्वसृजं सुबाल-

श्रुत्यन्तघुष्टमखिलान्तरमाश्रयामि ॥

तस्मै स होवाच—नमन्नामन्नमदसदिति ।

इत्यर्थः । यद्वा शिष्याचार्यभावेन स्थिता प्रष्टार प्रतिवक्तारश्च ब्रह्मवा-
दिन आहुरित्यर्थः । तत् कस्यचित् शिष्यस्य प्रश्नवचनं दर्शयति किं
तदासीदिति । तदा सृष्टे पूर्वं किं जगत्कारणत्वेनावस्थितमासीदित्यर्थः ।
तस्मै स होवाच । तस्मै प्रष्टृत्वेन प्रकृताय शिष्याय सः प्रष्टव्यतया
बुद्धिस्तु आचार्य उवाचेत्यर्थः । हेति पूजायाम् । अत्र प्रष्टा रैकः,
प्रतिवक्ताऽऽचार्यो घोराहिरा इति व्यक्तीभेदव्यतिथिः । सक्षेपतः कारण-
विषय प्रतिवचनं दर्शयति नमन्नामन्नमदसदिति । तत् (अत्र)
सदादिपदानि नगशब्दवत् नशब्देन समस्तानि । नशब्दश्च तदन्यत्राची।
सच्छब्दः कार्यावस्थचेतनपरः, 'इदं सर्वमसृजत्' इत्युपक्रम्य, 'सद्यः'
त्यत्राभवत् विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च' इति कार्यावस्थचेतनविषये सच्छब्दस्य

श्रीभाष्यादेर्ज्योक्त्या सार्धभीमी येषामेता साधुवाचासुधानाम् ।

व्यासार्थाणामेवमसद्गुरूणां विख्यातानां यन्दिषीयाद्भिपन्नम् ॥

उपनिषदो बृहदारण्यकान्ता इव सुरालोपनिषदिग्रन्थमपि सर्व-
समरूपमाह्वना, सर्वजगत्कारणस्य ब्रह्मरूपादिकारणत्व—सर्वान्तर्या-
मित्व—नारायणत्व—दिव्यैश्वर्यदेवत्वादिसंश्लेषणनेन सर्वाभ्योऽतिश-
यिता, परं परैरपि न व्याख्याता, साधु व्याकर्तव्येति विभाव्य,
श्रीभाष्य-दीप-वेदार्थसंग्रहादित्याख्यातविख्यातैर्दुष्यैर्विशदमधुर-
विशिष्टार्थव्युत्पादकप्रवृत्तसुधावर्षणालङ्कारिणं वेदव्यासापरनामधेयः
श्रीसुदर्शनभट्टारकैर्भाष्यमस्या अभ्यासः । परं तत् विवरणमस्या
षोडशलण्डात्मिकाया पञ्चमलण्डपर्यन्तमेव सर्वत्र लक्ष्यते । शिष्टोऽ-
प्येतदुपनिषद्भागं श्रीभाष्यादीं पतद्भाष्ये च यथापेक्षमुदाहृतं, यत्रैव
नारायणत्वादि न प्रतिबोधितमिति सोऽपि सायणोऽधिगन्तव्य एव ।

प्रयुक्तत्वात् । असच्छब्दश्च कार्यावस्थाचेतनपरः । कार्यावस्थाचेतनविलक्षणं कार्यावस्थाचेतनविलक्षणमुभयात्मकजगद्विलक्षणं परमे व्योम्नि स्थितं परं ब्रह्म कारणमासीदित्यर्थः । ब्रह्मणः परमव्योमसंबन्धो हि वक्ष्यते, 'पर-स्तान्नसन्नासन्नसदत्' इति । अस्य वाच्यस्य सदादिनिषेधमात्रपरत्वे, 'तस्मात् तम. संजायते' इति तच्छब्देन कारणतया कस्यचित् पराम-र्शभोगात् । किञ्चिदपि नास्ति चेत्, तस्मादिति किं परामृश्यते? सदसदनिर्वचनीयमज्ञानमिति चेत्, तदयुक्तम् । अस्यामेवोपनिषदि, 'अनुनर्भावा(र्भ?) याण्डकोशं भिनति' इत्यारभ्य, 'मृत्युं भिनति मृत्युर्व

ननु तदाहुरिति प्रष्टृप्रतिप्रकृणां बह्वतामुक्तिरुक्तान्ता । एवञ्च, किं तदासीत् इति प्रश्नमाहुः, तत्र नसन्नासन्नसदसदिति प्रतिवच-नश्चाहुरिति सुखम् । तत्र मध्ये तस्मै स होवाचेति फथमित्यत आह अत्र प्रष्टा रैक इत्यादि । यद्यप्येवं श्रुत्याशयः स्यात्—'ब्रह्म-जिज्ञासया प्रवृत्ताः सर्वेऽपि प्रष्टारः, किं तदाऽऽसीदित्येव प्रश्नमाहुः । तत्र प्रतिप्रकृणामुक्तिर्भियते, ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्, आत्मा वा इदमग्र आसीत्, एको ह्यै नारायण आसीत्, असदेवेदमग्र आसीत् इत्येवम् । तत्र रैकाय प्रष्टे घोराङ्गिरस उत्तरं तु विलक्षणम् नसदि-त्यादि' इति । तथाच बाहुरिति प्रश्नमात्रान्वयीति—तथापि स होवा-चेत्येतावदनुकृत्या तस्मै स होवाचेति वचनात् प्रश्नवाक्यमपि रैकैरुक्तं कृत्या व्याख्यातमिति ध्येयम् ।

उभयात्मकेति । न चैवं नमन्नासदित्युक्तस्यैव नसदसदित्युक्तौ पुनरुक्तता स्यादिति वाच्यम्—समष्टिकार्यभूतचेतन-तादृशाचेतन-व्यष्टिरूपचेतनाचेतनात्मकजगद्रूपतयैवलक्षण्यस्य त्रिभिः पदैर्विवक्ष-णादपौनरुक्त्यात् ।

तस्मात् तम सजायते ।

परे देव एकीभवति । परस्तान्नसन्नासन्नसदसत्' (1) इति देशः कालत स्वभावो वा मुक्तप्राप्यत्वकथनायोगात् । 'मृत्यु दहति परस्तान्नसन्नासन्नसदसत्' इति ज्ञानाग्निदाह्यात् मृत्यो परत्वाभिधानायोगाच्च । अनिर्वाच्य हि ज्ञाननिवर्त्यमभिमतम् । परस्ताच्छब्दवैयर्थ्याच्च । मृत्यो रपि सान्ततया परत्वविशेषण हि न षट्ते । 'मृत्युर्वै परे देव एकीभवति परस्तान्नसन्नासन्नसदसत्' इति देशतः कालत स्वभावो वा सर्वेश्वरात् परत्वमनिर्वाचनीयस्यात्यन्तानुपपन्नम् । जगत्कारणब्रह्मपरवे तु मुक्तप्राप्यत्वादिकं सर्वानुपपन्नम् । इतिशब्द प्रतिबचनसंक्षेपसमाप्तौ ।

अथ विस्तरेण सृष्टिमाह तस्मात् तमः सजायते इति । तस्मात् सर्वविलक्षणत्वेन प्रतिपादितात् परस्तात् ब्रह्मण अतिसूक्ष्म प्रधानतत्त्व सजायते सज्जातम् । विभक्तमित्यर्थः । ननु पूर्वमविभक्त्य हि पञ्चा द्विभागः । ब्रह्मण चिदचिद्विलक्षणतया तेन सत्पूर्वमपि अविभागाभावात् विभागोक्तिर्न षट्ते ॥ न । अस्यामेवोपनिषदि तमोमृत्युशब्दवाच्यस्य सूक्ष्माचिद्वस्तुन परब्रह्मशरीरत्वं वक्ष्यते । अतः तमदशरीरके ब्रह्मणि

देशतः कालत स्वभावतो वेति । मृत्यु भिन्नतीति मृत्युमेदगानन्तरं मुक्तप्राप्यत्वमुक्तम् । परस्तादिति मृत्युताऽनाकान्तदेशे मुक्तप्राप्यत्वमुक्तम् । तदुभयमपि अज्ञानस्य न भवति । अस्तु तावदिदम्, यत् देशतः कालत इति । अज्ञानं मुक्तप्राप्यं नैव भवतीति स्वभावतोऽपि तद्वर्णनायोग एवेत्यर्थः ।

ननु तमसो भूतादिरित्यादिपूर्ववर्तिनशक्येषु सजायत इत्यस्यास्यैवानुपपन्नात् तद्वोत्पत्त्यर्थकस्यास्य अत्र विभागपरत्वमयुक्तम् । अतः,

कार्योपयुक्तांशस्य प्रलयदशायाप्रविभागो युक्तः । वक्ष्यते, 'तम एकी-
भवति' इति । अतः सर्गकाले विभागोऽप्युपपन्नः । विभागश्च न छित्वा
भित्वा क्रियते । अपितु केनचिदाकारेण व्यावृत्तिर्विभागः । परब्रह्म-
प्रकारभूतकार्योपयोग्यंशस्य कार्यानुरूप्यापत्तिर्विभागः । स च परमात्म-
प्रेरणार्थीनः । परमात्मनोऽचिच्छरीरकत्व तत्प्रेरकत्वञ्च भगवता मनुना
स्पष्टमुक्तम्, 'आसीदिदं तमोभूतम्' इत्यारभ्य 'प्रादुरासीत् तमोनुदः ।
सोऽभिधाय शरीरात् स्वात् सिद्धक्षुर्विविधाः प्रजाः' इति । एतदुक्तं
भवति—समस्तचिदचिद्विलक्षणस्वरूपात् तमशब्दवाच्यातिसूक्ष्मप्रधान-
शरीरकात् परब्रह्मणः कार्योत्पादनाय कश्चित् तमस्तत्त्वांशः तत्संकल्पा-
द्विमक्तोऽभूदिति ।

श्रुतिसारस्याच्च तमस्त्वावस्थापन्नमुत्पद्यत इत्येवार्थोऽस्तु इत्यत्राह
'वक्ष्यते तम एकीभवति' इति । अक्षरं तमसि लीयते इत्यन्तं लीयत इति
प्रयुज्य, तमः पर इति वाक्ये एकीभवतीति प्रयोगात् तमस्त्वमक्षर-
त्वादिवत् न प्रहीयत इति प्रतीयते । अतः तमस्त्वावस्थाविशिष्टयो-
त्पत्त्ययोगात् विभागरूप एवार्थः प्रथमवाक्ये ग्राह्यः । तत्राचेतनस्य
तमसः चेतनेन देवेनैक्यायोगात् देवापृथक्सिद्धेन अचेतनद्रव्येण
अविभक्ततमोनाम्ना सहैक्यमेव विवक्षितमिति स्पष्टधारम्भकाले
इहोक्तो विभागोऽपि तादृशाचेतनद्रव्यादेव विवक्षितः । ततोऽस्य
विभागो नाम कार्यानुरूप्यापत्तिः कार्यपेक्षितसामग्रीसंपन्नत्वम् ।
सा च सामग्री भगवत्संकल्परूपप्रेरणादिः । आसीदिदं तमोभूतमिति ।
एतन्मनुवचनात्तमर्थः श्रुतप्रकाशिकायां (जिह्वासा-)विशदमनुसंधेयः ।
अनेन प्रलयकाले तमस्त्वावस्थासद्भावाः स्पष्टमगम्यत इति
न तस्य जनिवर्णनं युक्तमित्यपि दर्शितम् । श्रुत्यन्तरञ्च, 'नासदासीन्नो
सदासीत् तदानीं तम आसीत् । तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्' इति ।

तमसो भूतादिर्भूतादेराकाशमाकाशाद्वायुः चायोरग्नि-

तमसो भूतादिरिति । भूतादिः आकाशादिभूतानामादिभूतः
तमसाहंकारः । तस्माद्विभक्तात् तमसोऽक्षराव्यक्तमहदवस्थाद्वारेण भूतादि-
रभूदित्यर्थः । 'भूतादिर्महति लीयते महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे
लीयते अक्षरं तमसि लीयते' इति प्रत्ययक्रमस्य वक्ष्यमाणत्वात् तमसो
भूतादिकारणत्वं तत्त्वान्तरव्यवधानेनेत्यवगम्यते । भूतादिशब्द सात्त्विक-
काहङ्कारराजसाहंकारयोरपि प्रदर्शनार्थः । 'वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव
तमसः' इति विधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायते' इति भगवत्पराशरसंरक्षणात् ।

भूतादेराकाशमिति । शब्दतन्मात्रावस्थापूर्वकमाकाशमुत्पत्त-
मित्यर्थः । 'आकाशमिन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ
लीयन्ते' इति अस्यामेवोपनिषदि पञ्चभूतप्रलयदशायां तन्मात्रलय-
प्रतिपादनेन उत्पत्तावपि तन्मात्रोत्पत्तेरर्थसिद्धत्वात् । 'भूतादिस्तु
विकुर्वाणः शब्दतन्मात्रकं तत् । ससर्जं शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्द-
लक्षणम्' इति भगवत्पराशरवचनेन शब्दतन्मात्रादाकाशोत्पत्तेः स्पष्टतर-
मवगतत्वाच्च । आकाशाद्वायुरिति । अत्रापि स्पर्शनन्मात्रपूर्वकं वायु-
रुत्पन्न इत्यर्थः । 'आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्जं ह । बल-
वानमवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः' इति पराशरोक्तेः । चायोरग्निः
अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति । अत्रापि रूपतन्मात्रादग्नेरुत्पत्तिः,
रसतन्मात्रादपामुत्पत्तिः, गन्धतन्मात्रात् पृथिव्युत्पत्तिरपि सिद्धा । 'ततो
वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्जं ह । ज्योतिरुत्पद्यते वायोऽस्तद् रूपगुण-
मुच्यते । ज्योतिश्चापि विकुर्वाणः रसमात्रं ससर्जं ह

खेरापोऽद्भ्य पृथिवी । तदण्ड समभवत् ।

चाऽम्भासि गन्धमात्रं सप्तर्जिरे' इति पुराणवचनोपवृत्तित्वात् । वायोरग्निरित्यत्राग्निश्च तेजोमात्रपरः । 'आपस्नेजसि लीयन्ते' इति अत्रैव प्रलयवाक्ये तेजश्शब्दभ्रवणात्, 'तत् तेनोऽसृजत' इति श्रुत्यन्तरैकार्थ्यात्, 'ज्योतिरुत्पद्यते वायो' इति स्मृतिवचनाच्च ।

तदण्डं समभवदिति तच्छब्दः पृथिव्यन्ततत्त्वजातपरः । महदादिपृथिव्यन्त तत्त्वजातमण्डात्मना परिणतमभूदित्यर्थः । 'महदाद्या विशोपान्ता षण्डमुत्पादयन्ति ते' इति सरणात् ।

ननु 'तन्मात्राणि भूनादौ लीयन्ते' इति तन्मात्राणां युगपत् प्रलयश्रवणात् उत्पत्तिरपि युगपदित्यवगम्यते । युगपत् उत्पन्नेभ्य तन्मात्रेभ्य परस्परानपेक्षेभ्य आकाशाद्युत्पत्तिः । अत एव आकाशादीनां न परस्परकारणत्वम् । तथा सति, 'अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः' इति विकाराणां षोडशसंख्यारूपं घटते । अन्यथा आकाशादीनां चतुर्णां प्रकृतित्वेन [प्रकृतीनां] विकाराणाञ्च द्वादशत्वं स्यात् । तन्मात्राणां युगपदुत्पत्त्यङ्गीकारे लयश्रुत्यनुरोधश्च भवति 'आकाशाद्वायुः' इत्यादिवाक्येषु आकाशादिशब्दा पञ्चम्यन्ता तन्मात्रावस्याकाशादिभूतपरा इति —

न परस्परकारणत्वमिति । वाय्वादीनां साक्षात् आकाशादि-
कारणत्वं वा तज्जयतन्मात्रादिकारणसत्त्वं वा नेत्यर्थः । तथासतीति ।
तत्कारणरूपाभावे सत्येवेत्यर्थः । तन्मात्रावस्याकाशादिभूतपरा इति ।
ननु तन्म त्वेति शब्दतन्मात्रग्रहणे तज्जन्यत्वं वायो कथम् । सप्त-
तन्मात्रग्रहणे तदुत्पत्त्यवस्थामाशयस्य कथमिति चेत्—पूर्वं परस्परान-
पेक्षेभ्य इत्यनेन वायूत्पत्तौ शब्दतन्मात्रापेक्षा न धार्यते । किंतु

अतोच्यते—न तावत् तन्मात्राणां युगपदुत्पत्तिं श्रुता ॥
युगपत्प्रलयश्रवणात् कल्पनीयेति चेन्न—प्रलयस्यापि यौगपद्याश्रवणात् ।
लीयन्त इति हि श्रूयते, न तु, 'युगपल्लीयन्ते' इति । अतः क्रम-
यौगपद्यसाधारणी इयं श्रुतिः । यथा, 'यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते यत् मयन्त्यभिसंविशति, 'यस्मिन्निदं सद्य वि चैति सर्वम्'
इत्यादि । तथापि यौगपद्यविवक्षा अस्तीति चेत्—महदहङ्कारादि
तत्त्वानां देवमनुष्यादीनाञ्च प्रमाणान्तरावगतसर्गप्रलम्बक्रमो बाध्येत ।
अतो युगपत्प्रलय(याः)श्रवणात् युगपदुत्पत्तिकल्पनं तन्मात्राणाम-
सक्तम् । न केवलं कल्पकाभावात् युगपदुत्पत्तिकल्पनमयुक्तम्, बाधक-
सद्भावाद्यायुक्तम् । न हि श्रुतिकमनिरोधेन यौगपद्यकल्पनमुपपद्यते ।

तथा हि—'भूतादेराकाशमाकाशाद्वायु वायोरग्निः' इत्यादि
वाक्येषु पञ्चम्यन्तानामाकाशादिशब्दानां प्रसिद्धाकाशादिमात्रपरत्वं
प्रहाणेन तन्मात्राकाशादिपरत्वमस्वरसम् । स्वारस्यबाधाभावेऽपि क्लृप्तार्थ-
कल्पनमयुक्तम् । प्रथमान्तानां पञ्चम्यन्तानाञ्चाऽऽकाशादिशब्दानां
मर्थरूप्यञ्च स्यात् ॥ मयमा तानामपि तन्मात्रपरत्वात्
नार्थरूप्यमिति चेत्—तर्हि भूतादेः शब्दतन्मात्रमुत्पन्नम्,
शब्दतन्मात्रात् स्पर्शतन्मात्रमुत्पन्नमित्ययमर्थ उक्तः स्यात् । तदानीमुक्त-
रोत्तरतन्मात्राणां पूर्वपूर्वतन्मात्रसृष्टत्वात् तेषां युगपदुत्पत्तिर्बाध्येत ।
तन्मात्रेभ्यः प्रसिद्धाकाशाद्युत्पत्तिं निष्प्रमाणिका च स्यात्, 'एतस्मा-

त्प्रसिद्धाते स्पष्टतन्मात्रदेः स्वोत्पत्तौ आनादादिद्वारा शब्दतन्मात्राय
पेक्षत्वं यत्, तदेव वार्यत इति इह व्याकाशपदं शब्दतन्मात्रपरमिति ।

ज्जायते प्राणः....खं वायुर्ज्योतिरापः' इत्यादौ कस्मिंश्चिदपि वेदवाक्ये तन्मात्रेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिश्चवणाभावात् । प्रथमान्तानां शब्दानां तन्मात्र-
वाचित्वमप्ययुक्तम्; 'अद्भ्यः पृथिवी' इत्यनेन भग्नत्वात् । न हि पृथिवी-
शब्दो गन्धतन्मात्रपरः ; अनन्तरवाक्यविरोधात् । 'तदण्डं समभवत्'
इति अस्यामुपनिषदि, अन्यत्र 'पृथिव्या ओषधयः' इत्येवानन्तरं
श्रूयते । न हि गन्धतन्मात्रात् अण्डोत्पत्तिश्च भवति । किञ्च
युगपदुत्पत्तेभ्यः तन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतोत्पत्त्यभ्युपगमे, 'पृथिव्यप्सु
प्रलीयते' इति प्रलयश्रुतिश्च विरुध्यते । पृथिव्याः तत्कारणस्य गन्ध-
तन्मात्रस्य च सल्लिकारणकत्वाभावात् । एवम् 'आपस्तेजसि लीयन्ते'
इत्यादिभिश्च विरोधः । उत्तरोत्तरभूतानां पूर्वपूर्वभूतप्रभूतत्वामावात् ।
अतः तन्मात्राणां युगपदुत्पत्तिः कल्पकाभावात् सर्गप्रलयपरानेकवाक्य-
विरोधाच्चानुपपत्ता । छान्दोग्ये च, 'तत् तेजोऽमृजन्-तत् तेज ऐक्षत—
तदपोऽमृजन्—ता अन्नममृजन्त' इति तेजोवत्तत्राचिशब्दानां तन्मात्र-
परत्वे स्वारस्यभङ्गः, तस्मिन् सोढेऽपि युगपदुत्पत्त्यविरोधश्चावर्जनीयः ।

'आकाशाद्वायुः' इत्यादिवाक्यानां केचिदेवं निर्वाहमिच्छन्ति—
भूनादेराकाशमाकाशाद्वायुः, 'आत्मन आकाशं संभूतः, आकाशा-
द्वायुः' इत्यादिवाक्येषु आकाशादयः शब्दा अतिशेषेण स्थूलसूक्ष्मा-
वस्थतत्त्वभूतवाचिनः । अनोऽर्थवैश्वर्यादिदोषा न स्युः । तत्रार्थगाम-
र्थ्यात् सूक्ष्मांशस्यैव स्थूलभूतमनन्तरं प्रति कारणत्वमिदं बोध्यम्—इति ।
इदानीमपि तन्मात्राणां युगपदुत्पत्तिः दूरतः परित्यक्ता । किञ्च—
'आकाशाद्वायुः' इत्यादीनि वाक्यानि मिथुनात् मिथुनोत्पत्तिवचनानि ।

पञ्चम्यन्तानां प्रथमान्तानाञ्च पदानामुभयवाचित्वात् । एव सति माता
पितोरिव पुत्रदुहितोरिव च स्थूलसूक्ष्मभूतयोर्न परस्परकार्यकारणभाव
सिद्धयेत् । पुत्रदुहितरौ प्रति पितोरन्यतरस्येव स्थूलाकाशस्यापि स्पर्श
मात्रं वायुमपि प्रति कारणत्वं स्यात् । सूक्ष्मस्येव स्थूलाकाशस्यापि
प्रकृत्युत्पन्नस्य स्थूलसूक्ष्मञ्च वायुं प्रति हेतुतयाऽवयवस्य अविशेषेण
पञ्चमीप्रतिपन्नत्वात् स्थूलाकाशस्य स्पर्शमात्रस्थूलवायुजननायोम्यवे
प्रमाणान्तराभावात् । शास्त्रैकसमधिगम्यो ह्ययमर्थो यथाशब्दं स्वीकार्यम् ।
अतः अर्थसामर्थ्यादभिमतव्यवस्था दुर्लभा । तथा, 'वायुराकाशे लीयते'
इत्युक्ते स्पर्शतन्मात्रवाय्वो स्थूलाकाशेऽपि लयः प्रतिपादितः स्यात् ।
अतः सर्वे परमतं व्याकुलं स्यात् ।

तस्मात् प्रमाणान्तरागोचरे जगत्सर्गप्रलयादौ शब्दानां स्वरस-
सिद्धेः पदार्थं स्वीकार्यं स्वप्रकरणस्यवाक्यानुगुण्यादुपलक्षणवचनानु-
गुण्याच्च प्रसिद्धानामेवाकाशादीनां तन्मात्रव्यवहिता सृष्टिरित्यभ्युप-
गन्तव्यम् । 'तमसो भूतादि, भूतादेराकाशम्' इत्यादिषु व्यवधानेऽपि
कार्यकारणभावनिर्योदशदर्शनात् ।

तर्हि, अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः' इति श्रुते का गतिरिति
चेत्—देवोऽप्युद्गणनिपुणतरपरमर्षिसदर्शितैव गतिः । नास्माभिः तद्विरुद्धं

अस्माभिरिति । अत्र अष्टौ प्रकृतय इति प्रकृतिमहदहङ्कारतन्मा-
त्राणामेव विवक्षा षोडश विकारा इति पञ्चभूतैकादशेन्द्रियगहनम् ।
एष्वेव चतुर्विंशतितत्त्वताव्यवहारस्य बहुग्रन्थसप्रतिपन्नत्वात् । कथमा-
काशादीनां चतुर्णां प्रकृतिव्येनापरिगणनमिति चेत्—विवक्षितस्यार्थस्य

निर्वहणेऽभिनिवेष्ट्यम् । भगवता वेदव्यासेन हि मोक्षधर्मे याज्ञवल्क्य-
जनकसंवादे षोडश विकाराः प्रत्यक्षश्रुत्यन्तराविरोधेन दर्शिताः—

“अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः विकाराश्चैव षोडश ।

(?) तथा व्यक्तानि सप्तैव प्राहुरध्यात्मतिन्तकाः ॥

अव्यक्तञ्च महाश्चैव तथाऽहंकार एव च ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥

एताः प्रकृतयस्त्वष्टी विकारानपि मे शृणु ।

श्रोत्रं स्पर्शश्चैव चक्षुश्च जिह्वा प्राणश्च पञ्चमम् ॥

वक्त्रं च हस्तौ च पादौ च पायुर्मूढं तथैव च ।

शब्दस्पर्शश्चैव रूपश्च रसो गन्धस्तथैव च ॥

एते विशेषा राजेन्द्र महामूनेषु पञ्चसु ।

तत्राभावात् । नात्र प्रकृतित्वं कार्यद्रव्यारम्भकत्वमात्रम् ; किन्तु
पाञ्चभौतिकत्वस्य शरीरे प्रसिद्धतया पञ्चभूतगणशब्दादिसधैर्गुणा-
ध्यतया इन्द्रियाश्रयतया च तस्योपलभ्यमानत्वाच्च विकारभूते शरीरे
उपलभ्यमानानि तत्त्वानि विकारा इत्युच्यन्ते, अन्यानि तु प्रकृति-
महदहङ्कारतन्मात्राणि तथानुपलभ्यमानत्वात् उपलभ्यमानतया प्रकृति-
त्वाच्च प्रकृतय इत्युच्यन्ते इति तात्पर्यवर्णनसंभवात् । अतः सांख्याभि-
मतरीतिमुपेक्ष्य भगवत्पराशरोऽबुद्धितप्रकृत्युत्पत्त्युत्पत्ति-
वादस्य न, ‘अष्टौ प्रकृतयः’ इति श्रुत्यादिविरोध इत्यादिवर्णनं यद्यपि
संभवति-अथाप्यसिद्ध्यर्थे उपपन्नेऽपि नास्माभिरभिनिवेशः कार्यः,
व्यासस्य तादृशचतुर्पर्यालोचने अष्टौ प्रकृतय इत्यस्याभिप्रायान्तराव-
गमादिति भावः ।

तथा व्यक्तानीति युक्तः पाठः ; न तु अथाव्यक्तानीति । वस्तुतः,
आसां तु सप्त व्यक्तानीत्येव संप्रतिपत्तयः पाठः (मोक्ष—३१५.) ।

दशेन्द्रियाण्यथैनानि सविशेषाणि मैथिल । ॥

मन षोडशमित्याहुः अध्यात्मगतिचिन्तकाः” इति ।

अत्र ज्ञानप्रवृत्तिकारणानीन्द्रियाणि तद्विषया शब्दादयश्च तत्त्वा-
न्तरानारम्भकत्वात् षोडश विकारा इति प्रतिपादितम् । ‘एते विशेषा
राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चमु’ इति वैयधिकरण्यनिर्देशात् विशेषशब्द-
शब्दस्पर्शादिगुणमात्रपरः । ‘शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषाः तेन ते
स्मृताः’ (वि. पु. १. २) इत्यत्र तदभावात् विशेषशब्दो गुणिपरः ।
पटस्य शुक्ल, पट. शुक्ल इत्यादिषु शुक्लादिशब्दानामिव विशेष
शब्दस्यापि गुणपरत्वं गुणिपरत्वञ्च युक्तमेवेति प्रयोगवशादवगम्यते ।
नन्वेवं सति चतुर्विंशत्याधिक्यं स्यादिति चेन्न, द्रव्यरूपाणां कार्यकारणा-
चित्तत्त्वानामव्यक्तादीनां चतुर्विंशतिसंख्यानतिरेकात् । ‘अष्टौ प्रकृतयः
षोडश विकाराः’ इत्यादिवाक्यस्य तु द्रव्यैक्यपरत्वनियमो नास्तीति
उपवृत्तवशादवगम्यते । अर्थान्तराणामनुपपत्तत्वाच्च ॥ आकाशादीनामपि
प्रकृतित्वे, ‘अष्टौ प्रकृतयः’ इति श्रुतं प्रकृतीनामष्टसंख्याकत्वं न घटत
इति चेन्न—तन्मात्राणां भूतेष्वन्तर्भावाभिप्रायेणाष्टसंख्यानिर्देशोपपत्तेः ।

तथा वसिष्ठ-करालजनकसंवादेऽपि मूलतन्मात्रव्यतिरिक्तानां
शब्दस्पर्शादीनां विशेषशब्दोक्तानां षोडशविकारान्तर्भावं प्रतिपादयते—

“अयं क्तमाहुः प्रकृतिं परां प्रकृतिं वादिन ।

तस्मान्महत् समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्त्वम् ॥

अहङ्कारस्तु महत् तृतीयं इति न श्रुतम् ।

पञ्च भूतान्यहङ्कारादाहुः सांख्यनिदर्शिनः ॥

एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराधापि षोडश ।

पञ्चैव च विशेषाश्च पञ्च पञ्चेन्द्रियाणि तु ॥ "(मा शां ३११)

इति । अत्र पञ्चानां भूतानां प्रकृतिषु परिगणनात् केवलविकारत्वमपास्तम् । विशेषशब्दस्य तन्मात्रपरत्वं तन्मात्राणां केवलविकारत्वञ्च न कस्यापीष्टम् । अतो विशेषशब्दः शब्दस्पर्शादिगुणमात्रपर इति परिशेषात् सामर्थ्याच्च सिद्धम् । 'पञ्च भूतानि' इति भूतशब्दः तन्मात्रपरः; 'विशेषशब्द आकाशादिपरः' इति चेन्न । अपगदाभावेऽपि भूतशब्दस्य क्लिष्टार्थकत्पनाऽयोगात् । विशेषशब्दो गुणेऽन्वह्निष्टः । न केवलमुपबृंहणवचनस्य भूतशब्दस्यैव, श्रुतिवाच्यस्याकाशादिशब्दानामपि तन्मात्रपरत्वे स्वारस्याभावः स्फुटतरः ।

एवमुपनिषद्वाक्यानां परमर्षिवचसाञ्चानुख्यार्थाश्रयणमर्वाचीन-सांख्यदुर्निवन्धनम् ; स्वरसवचनान्तरयुक्त्यन्तराभावात् । समीचीनं सांख्यम् - श्रुतिस्मृत्यानुगुणमिति अत्रैव दर्शितम्, 'आहुः सांख्य-निदर्शनम्' (शिने) इति ।

तथा यमस्मृतौ विषयेन्द्रियाण्येव षोडश विकारा इत्युक्तम् —

“पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्तन्त्राश्रमे रतः ।

प्रकृतिज्ञो विकारज्ञः स दुःखात् परिमुच्यते ॥

मनो बुद्धिरहंकारः स्थानिलामिजलानि भूः ।

एता प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराः षोडशापरे ॥

श्रोत्राक्षिरसनाघ्राणं त्वक् च संकल्प एव च ।

शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवायुपाणिपायवः ॥

उपस्थपादादिति च विकाराः षोडश स्मृताः ।

चतुर्विंशकमित्येतत् ज्ञानमाहुर्मनीषिण ॥

पञ्चविंशकमव्यक्त षड्विंश पुरोत्तम ।

एतत् ज्ञात्वा तु मुच्यन्ते यतय शान्तबुद्धय ॥

अशब्दमरसस्पर्श रूपगन्धविवर्जितम् ।

निर्दुःख सुसुख शुद्ध तद्विष्णो परम पदम् ॥

अज्ञे निरञ्जने शान्तमव्यक्त ज्ञानमक्षरम् ।

अनादिनिधन ब्रह्म तद्विष्णो परम पदम् ॥” इति ।

अत्र प्रकृतिषु परिगणनात् प्रथमोपादानाच्च प्रधानतत्त्वमव्यक्त-
तया मन इत्युक्तम् । सकल्पशब्देन तत्कारण मनो विवक्षितम् । ज्ञानं
ज्ञातव्यम् । प्रत्यगात्मन पञ्चविंशकत्वेनोक्तत्वात् परिशेषाच्च चक्षुराद्य-
गम्यमात्मतत्त्वमव्यक्तशब्दोक्तम् । ‘विकारा षोडश स्मृता’ इति
षोडशविकारशब्दोपादानात् एता प्रकृतयस्त्वष्टी’ इत्युक्तत्वाच्चास्य
स्मृतिवचनस्य, ‘अष्टौ प्रकृतय षोडश विकारा’ इति श्रुतिमूलवचन-
गम्यते । अतस्तस्या श्रुतेरयमर्थ इति यमेन निर्णयित इति स्फुटम् ।

ईदृशस्मृत्युपवृत्तया अनया श्रुत्या विषयेन्द्रियाण्येव षोडश-
निकारत्वेन विवक्षितानीति भगवतो भाष्यकारस्य हृदयमिति भगवद्गीता-
भाष्ये स्पष्टमवगम्यते, “महामूलाऽहकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च” इति
क्षेत्रात्मकद्रव्याणि । पृथि वृक्षेजोवाय्वाकाशानि महामूतानि । अहङ्कारो
भूतादि । बुद्धिर्महान् । अव्यक्त प्रकृति । ‘इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च
चेन्द्रियगोचरा’ इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानि । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वा-
घ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वक्त्राणि पायूपस्था पञ्च कर्मेन्द्रियाणि

दश ; एकमिति मनः । इन्द्रियगोचराश्च पञ्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः” इति । अत्र क्षेत्रारम्भकद्रव्याणीत्यारम्भकद्रव्यपदेन, ‘अष्टौ प्रकृतयः’ इति प्रकृतिशब्दो व्याख्यातः । ‘क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानि’ इति विषये-न्द्रियाणां षोडशानां साधारणाकार उक्तः ।

एवम्, ‘अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः’ इति वाक्येऽपि

ननु संभवति द्रव्यपरतयेऽत्र, ‘अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः’ इत्यस्य निर्वाहे विकारपदेन गुणमात्रग्रहणं न युक्तम् । कथं निर्वाह इति चेत्—नात्र प्रकृतिशब्दः तत्त्वान्तरोपादानत्वमात्रेण प्रयुक्तः ; किंतु समष्टितत्त्वमिप्रायेण । विकारपदञ्च व्यष्ट्यन्तर्गतवस्तुपरम् । एवं हि व्यष्टिप्रलयवर्णनानन्तरं समष्टिप्रलयवर्णनारम्भे भगवान् पराशर आह (६.४.३०.), ‘एवं सप्त महायुद्धे क्रमात् प्रकृतयः स्मृताः । प्रत्याहारे तु ताः सर्वाः प्रविशन्ति परस्परम्’ इति । आवरणानि च न तन्मात्राणि, किन्तु भूतानीति तत् (१. २.) एव सुबोधम् । अतः अण्डकटाहकृष्णपृथिवीसहिताः आवरणभूताः चार्वाक्यः (वि-१२.) व्यष्टिप्रपञ्चहेतुत्वात् साक्षादुपभोगानर्हत्वात् समष्टयः प्रकृतयः । व्यष्ट्यन्तर्गतानि तु इन्द्रियाणि च भूतानि च विकाराः । भूतानामपि इन्द्रियविषयत्वेऽपि तत्तद्गुणविशिष्टतयैवेन्द्रियग्राह्यत्वात्, इन्द्रियव्यवस्थापकत्वरूपमहिमशालित्वाच्च गुणानाम्, तेषामेव प्राधान्येन विषयतया निर्देशः सर्वदर्शनसुप्रसिद्ध इति कचित् गुणपुस्तकारेण निर्देशेऽपि गुणानामुपेक्षणे न तात्पर्यम् । एतच्च, ‘महाभूतान्यहङ्कारः’ इति गीतादिकं सुस्थम् । ‘एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु’ इति शब्दादीनां (भारतादौ) निर्देशस्थलेऽपि महाभूतेष्विति द्रव्याणां विशेषणतया निर्देशात् द्रव्यविशिष्टगुणानामेव विकारत्वं गम्यते । गुणविशिष्टद्रव्यमिति द्रव्यवर्तिगुण इति च नात्यन्तमिदम् इत्या-

तत् संवत्सरमात्रमुपित्वा द्विधाऽकरोत्, अधस्ताद्भूमिमुपरिष्ठादा-
 निषयेन्द्रियाण्येव श्रुत्यन्तराविरोधेन षोडशविकारत्वेन विवक्षितानीति
 व्यासादीनां परमर्षीणां भाष्यकारस्य च [हृदयं] स्फुटतरमवगम्यते ।
 अतः आकाशाद्वायुरित्यादीनां यथोक्त एवार्थः ।

एवं ब्रह्माण्डसृष्टिरुक्ता । अथ हिरण्यगर्भोत्पत्तिमाह तत्
 संवत्सरमात्रमुपित्वा द्विधाऽकरोदिति ॥ वक्ष्यमाण पुरुषः तस्मिन्
 अण्डे संवत्सरमात्रमुपित्वा परिणतं तदण्डं द्विधाऽकरोदित्यर्थः ।

राज्ञायाम्—निर्वाहप्रसारे यः कश्चिदस्तु । आकाशाद् वायुरित्यादे-
 रर्थस्तु यथोक्त एव ; न तत्रान्यथाभावः । अस्माभिस्तु गुणानामपि
 चतुर्विंशतितत्त्वमध्ये गणनं युक्तमिति एवमुक्तम् इत्याशयेन निगमयति
 अत्र आकाशादिति । एवं हि तत्त्वसङ्गमसंहितावचनमपि श्रीरहस्य-
 त्तयत्तारोद्भूतम्—‘भूतानि च करणेन चक्षुर्गोणैन्द्रियाणि च । दृक्गोण
 तवर्गेण ज्ञानगन्धादयस्तथा’ इति ज्ञानेन्द्रियैः सह गन्धादीनामेव
 चतुर्विंशतिमध्ये निवेशकम्, स्वरस्यान् । (व्याख्यातारस्तु गन्ध-
 तन्मात्रादि ग्राहयन्ति) । तथाच श्रीमुखसूक्तभाष्ये श्रीपटसहस्रि-
 यामपि (८. ८. ५.), “प्रवृत्तिमहद्ब्रह्मारेकादशेन्द्रियपृथिव्यादिभूत-
 शब्दादिधिषयरूपचतुर्विंशतितत्त्वविलक्षण” इति । अत्र तत्त्वमुक्ता-
 कलापश्लोकः (१. १५) तत्र सप्तयिसिद्ध्यादिश्चानुसंधेयी—

“तत्त्रेप्याथर्वणेऽष्टौ प्रकृतय उदिताः षोडशान्ये विकाराः
 निष्कर्षेदम्परेऽस्मिन् चक्षसि तदितरेषु सर्वमायर्जनीयम् ।

एष्ट्वा सांख्यं पुराणादिकमपि बहुधा निर्वेहन्येतदेके

चिन्तासाफल्यमान्यात् धमरदुलतयाऽप्यत्र तज्ज्ञैरुपासि ॥ इति ।

संवत्सरमात्रमिति मात्रशब्दः कालस्यार्थकः । पूर्णं संवत्सर-
 मित्यर्थः । अधस्तादिति । अत्र मोक्षधर्मं (३२६), ‘ततो ब्रह्माणमसृजत्

काशम् । मध्ये पुरुषो दिव्यः सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्र-
पात् सहस्रबाहुरिति ।

आकाशमिति ॥ अकरोदित्यन्वयः । आकाशादि(१)शब्दः स्वर्गादि—
परः । मध्ये अन्तरिक्षे पुरुषः । अम्दिति शेषः । पुरुषशब्दस्य
मनुष्यपरत्वव्यावृत्त्यर्थं दिव्यः पुरुष इत्युक्तम् । तस्याण्डोत्पन्नस्य
दिव्यपुरुषस्य पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यपरमपुरुषात्मकत्वमाह सहस्रशीर्षा पुरुष
इति । अन्यथा द्वितीयपुरुषशब्दस्य पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । सर्वज्ञत्वात्
सर्वशक्तित्वाच्च सर्वत्र शिरश्चक्षुःपादकार्य[बाहुकार्य]करणसमर्थो यो
महापुरुषः श्रुतः, तदारभकोऽयमण्डोत्पन्नः पुरुष इत्यर्थः ।

इदञ्च सामानाधिकरण्यं परमपुरुषान्तर्यामिकत्वनिबन्धनम् ; न
तु स्वरूपैक्यकृतम् । तस्य ब्रह्मा बिभीते' इति तस्य मृत्युभयाभि-
धानात्, 'भीषाऽस्मादमिश्रेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम', 'स यथायं
पुरुषे । यथासासादित्ये । स एक' इति पुण्डरीकाक्षस्य परमपुरुषस्य,

हैरण्याण्डसमुद्भवम् । सा मूर्तिः सर्वभूतानामित्येवमनुशुश्रुम ।
संवत्सरमुपित्वाऽण्डे निष्क्रम्य च महामुनिः । संदधेऽर्घ्यं महीं कृत्स्नां
दिवमर्घ्यं प्रजापतिः । द्यावापृथिव्योरित्येव राजन् वेदेषु पठ्यते । तयोः
शकलयोर्मध्यमाकाशमकरोत् प्रभुः' इति । मनुश्च (1-12) 'तस्मिन्नण्डे
स भगवानुपित्वा परित्यक्तस्मत् । स्वमेवात्मनो ध्यानात् तदण्डम-
करोत् द्विधा । ताभ्यां स शकलाभ्याश्च दिवं भूमिं च निर्ममे । मध्ये
व्योम' इति ।

ननु 'दिव्यो देव एको नारायण' इति नारायणे दिव्यशब्दप्रयोग-
म्यात्रोपनिषदि श्रवणात् वाक्यमिदं परमात्मपरमेवास्तु, कृतं
चतुर्मुखविषयस्येत्यत्राह अन्यथा द्वितीयपुरुषेति ।

सोऽग्रे भूतानां मृत्युमसृजत् त्र्यक्षं त्रिशिरस्कं त्रिपादं खण्डपरशुम् ।

मृत्योरपि भयनिमित्तत्वाच्च मृत्योर्भीतस्य मृत्युभयजनकस्य च स्वरूपै-
क्यानुपपत्तेः । शास्त्रान्तरे हिरण्यगर्भस्य, महापुरुषस्य महापुरुषत्वान-
भिज्ञत्वाज्ज्ञानाच्च न स्वरूपैक्यम् । 'स प्रजापतिरेक पुष्करपर्णं समभवत्'
इत्यारभ्य, 'मम वै त्वज्ज्ञांसा समभूत्' इति प्रजापतिनोक्ते, 'नेत्यत्रवीत् ।
पूर्वमेवाहमिहाऽऽसमिति । तत् पुरुषस्य पुरुषत्वम् । स सहस्रशीर्षा पुरुषः'
इति चतुर्मुखस्य परमपुरुषावेदने हि प्रतिपादितम् । अत एव ह्युक्तं ब्रह्मणैव,

‘यत्न देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः ।

जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥’ इति ॥

तथा तेनैव ब्रह्मरक्षसादेऽप्युक्तम्—‘तथान्तरात्मा मम च ये चान्ये
देहिमंशिनाः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न प्राज्ञः केनचित् क्वचित् ॥’ इति ।

अतः तदन्तर्यामित्वनिबन्धने सामानाधिकरण्यम् ।

इतिशब्दो भगवदेककर्तृकसर्गसमाप्तौ ।

अथ हिरण्यगर्भकर्तृकसर्गमाह सोऽग्रे भूतानां मृत्युमसृज-

नेत्यत्रवीदिति । पुष्करपर्णं जातेन प्रजापतिना स्वर्गीयप्रांस-
मसुबालोत्पत्त्यातरदान-र्यैः प्रानस-वालयित्यन्यायेन अपामन्तः कुर्म
भूतं सर्पन्तमपि स्वत्वहमांसाभ्यां संभूतमभिमित्योक्ते, स कुर्मः तदुक्तं
न्यपेधीदित्यर्थः ।

सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यस्य तत्र ‘भूत्वोदतिष्ठन्’ (वे.आ.अ.१-२३.)
इत्युत्तरत्वान्प्रयः । खण्डपरशुमिति । खण्डकपरशुविशिष्टमित्यर्थः
स्यात् । रुद्रसृष्टिस्तु, ‘ललाटात् क्रोधजो रुद्रो जायते’ इत्युत्तरत्वं यद्व्यते ।

सोऽग्रे इति । नन्वत पूर्वेः प्रथमपुरुषदानन्दः चतुर्मुखान्तर्यामिपरः,

दिव्य इत्यादि नारायणपरमित्यपि सुवचम् । तदयं तच्छन्दः परम-
 पुरुषपर एव किं न स्यात् । तत्त्वर्तकैव सृष्टिः चतुर्मुखस्येव मृत्यु-
 प्रभूतीनां सर्वाणि च भूतानीत्यन्तानामुच्यताम् । चतुर्मुखकर्तृक-
 सृष्टिस्तु, हिरण्यज्योतिरित्यारभ्योपरि वक्ष्यमाणा परमस्तु । एवञ्च
 ब्राह्मणक्षत्रियादीनां भगवद्वयवोत्पन्नत्वं सिद्धयति । प्रसिद्धं हि
 भगवतोऽवयवानामेव तथात्वम्, 'स्वीरत्नकारणमुपात्ततृतीयवर्णं
 दैत्येन्द्रवीरशायनं दयितोपधानम् । देवेश यौवनगजेन्द्रकराभिराम-
 मूरीकरोतु भवदूरयुगं मनो मे', 'सर्गेष्विदं भवति चन्द्रमसां प्रसूतिः'
 इत्यादौ । यद्ययं स इति शब्दो ब्रह्मार्थकोऽभविष्यत्, तर्हि उपरि,
 तस्य ब्रह्मा विभीते, सो ब्रह्माणमेव विवेश' इत्यत्रापि पूर्णवत्, 'तस्य
 स विभीते, स तमेव विवेश' इति तच्छन्द एव प्रायोक्ष्यत । न च
 सनुवचनविरोध इति शङ्क्यम्—तत्र चतुर्मुखजन्यमनुजन्यत्वस्य
 प्रजापत्यादिषु कथनाद्यनेकैलक्षण्यदर्शनेन स इत्यस्य चतुर्मुखार्थ-
 कत्वेऽपि विरोधपरिहाराभावात् । पुरुषसूक्तं तु कतमस्य पक्षस्य
 साधकमिति विमर्शपदं नातिक्रामति । महाप्रलयानन्तरभाविप्रथम-
 सृष्टिप्रकरणत्वाच्चास्य सर्वस्य परब्रह्मजन्यत्ववर्णनरत्वं युज्यते, यदिदं
 नामसहस्रभाष्येऽभाषिषत्, 'यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादि-
 युगागमे' इत्यत्र—, "यद्यपि ब्रह्मसर्गादुपरि, अद्यान्तरसर्गे च ब्रह्मादि-
 मुखेन सृजति, अथापि प्रथमसृष्टौ न तथेति सूचयति आदियुगागमे
 इति" इति । देवनायकपञ्चाशत्त्वे च स्वीरत्नमित्यादिवत् 'वेदेषु
 निर्जरपुते निखिलेष्वधीतं व्यासादिभिर्वहुमतं त्वं सूक्तमग्रथम् ।
 अज्ञान्यमृनि भयतः सुभगान्यधीते विश्वं विभो जनितयन्ति विरिञ्च-
 पूर्वम्' इत्यपि द्रष्टव्यम् । अतो ब्रह्माद्वितीयदिनादिरूपेषु कल्पेषु
 चतुर्मुखैकसृष्टत्वेऽपि सर्वेषाम्, आदौ परमपुरुषजन्यत्वं भूताना-
 मुपगन्मिति चेत्—अस्तु परमपुरुषसर्तृकाऽपि आदिसृष्टिरनेकेषां भूता-
 नाम्—अथापि प्रकृतवाक्ये स इति स एव ब्राह्म इति न विशेषगम

तस्य ब्रह्मा विभीते । सो ब्रह्माणमेव विवेश । स मानसान् सप्त
पुत्रानसृजत् । ते ह विराज सप्त मानसान् असृजन् । ते ह प्रजापतय ।

दिति । मृत्यु विशिनष्टि ज्यक्षुमित्यादिपदै । तस्य ब्रह्मा विभीते ।
तस्येति सन्धमात्रे पृष्ठी । तस्मात् मृत्योर्भीत । सृष्टुरपि भयावहो
मृत्यु , 'किमुत अन्येषामित्यर्थ सो ब्रह्माणमव विवेशेति । सो
ब्रह्माणमिति सन्धिदृष्टान्तस । ब्रह्मशरीरे तिरोहित इत्यर्थ । स मान
मानिति । सः ब्रह्मा सप्त मानसान्सृजत् । मनसाऽसृजदित्यर्थ ।
ते ह विराज विविधश्रीसंयोगात् त्रिर दृष्टवद्वाच्यमूता सप्त मानस
पुत्रा स्वयमपि मानसान् असृजन् । कथ मनसा सृष्टिरित्यत्राह ते ह
प्रजापतय इति । प्रजापतित्वात् मनसा सृष्टु शक्ता हीत्यर्थ ।

कमस्ति । प्रत्युत, सहस्रनाहुरिति इति इतिशब्देन भगवदेकवर्तक-
सृष्टिसमाप्तियोजनात्, पूर्वं मध्ये पुरुष इति ब्रह्मान्तर्ग्रामितया गृही
तस्य 'सोऽग्रे इति स इत्यनेन ग्रहणीचित्याद्य चतुर्मुखसृष्ट्वमेव
मृत्युप्रभृतीनाम् । अत एव सो ब्रह्माणमेव इति एवमारोऽपि सगच्छते ।
स्वस्य स्रष्टारमेव स्वय हन्त मृत्यु प्रविवेशेति वर्णनरहनात् तस्य ।
तदुपरि प्रजापतय सृज्यमाना अपि चतुर्मुखाजन्यत्वेन प्रसिद्धा , न
भगवत्पुत्रतया । द्वितीयखण्डे स्त्रीपुरुषरूपबेधरूपानन्तरसृष्टिस्तु
शस्यमाना चतुर्मुखजन्यमनुसृष्टिचेन समापनमर्हति, बृहदारण्यका-
नुपेधात् । एवञ्च, 'ललाटत् क्रोधनो रद्र' इत्यत्र, 'अस्यैव चानुजो
रद्रो ललाटात् य समुत्थित इत्युपबृहद्धानुसारमुपश्च रद्रे ब्रह्म-
जन्यत्व प्रमाणातरानुसारेण ग्राह्यम् । महतो भूतस्य नि श्वसितमि
त्यद्यपि मैत्रेयीप्रियायामिव साक्षात्परमात्मनि श्वसितरूप प्रतीतमपि
इह तथा न ग्राह्यमित्यलम् ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।
 ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ।
 चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।
 श्रोत्राणां प्राणश्च हृदयात् सर्वमिदं जायते ॥
 इति सुवालोपनिषदि प्रथमः खण्डः ॥

—०—०—

अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अपानान्निपादा यक्षराक्षसगन्धर्वाश्च, अस्विभ्यः पर्वता लोमभ्य

पुनश्च हिरण्यगर्भात् प्राणिमृष्टिमाह - ब्राह्मणोऽस्य मुखमा-
 सीदिति । ब्राह्मण मुखमासीदित्यौचार्गिक सामानाधिकरणम् ।
 मुखजात इत्यर्थः । पद्भ्यां शूद्र इत्यनन्तरोक्ते । बाहू राजन्यः
 कृतः । बाहुभ्यां कृतः तज्जनित इत्यर्थः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः ।
 [यदिति] नपुसकं वस्तुत्वाभिप्रायम् । वैश्य इति यत् तदस्य ब्रह्मणः
 ऊरू ऊरुभ्यां जातमित्यर्थः । प्राणः पञ्चवृत्तिप्राणः । हृदयात् संकल्पा-
 दित्यर्थः । सर्वमिदम् = अनुक्तं सर्वमिदम् ।

इति श्रीहरितुलुल्लिङ्गनागिजयिमूले

धीरङ्गराजदिव्याज्ञात्त्र्यवेदव्यासापरनामधेयस्य श्रीमुद्दर्शनार्थस्य

कृतौ सुवालोपनिषद्विचरणे प्रथम खण्डः ॥

—:***.—

अथानुक्तसर्गमपठपूर्वकं प्रकृत्य उच्यते अपानादिति । मनुष्येषु
 निरुष्टा. निषादा. देवयोऽन्यत्रान्तरमेदा यक्षराक्षसगन्धर्वाश्च चतुर्मुख-
 स्पापानादजायन्तेति अध्याहारेण वा अजायतेति पदस्य विपरिणामेव

ओषधिवनस्पतयः, ललाटात् क्रोधजो रद्वोऽजाया (जायते) ।

तस्यैतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेधैतत्, क्रन्देदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदः शिखा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविजि(चि?)तं
ज्योतिषमयर्ग न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि व्याख्यानान्युपधा-
न्यानानि च सर्वाणि च भूतानि ।

हिरण्यज्योतिर्यस्मिन्ममात्माऽधिर्धीनन्ति भुवनानि विभ्वा,

वा अन्वय । ललाटात् क्रोधज इति । रद्वोऽपठौ चतुर्मुखस्य मनो
वृत्तिषु क्रोध, अवयवेषु ललाटस्य हेतु । 'ममग पुत्राय नम' इत्या-
दिष्वपि क्रोधात् ललाटोद्भवया पुत्रत्वमेतदेकार्थेन सिद्धम् ।

अथ शास्त्रपर्यन्तमाह तस्यैतस्येति । तस्य अण्डसंभवस्य
एतस्य देवादिसन्नुद्दिष्ट्यगार्हस्येत्यर्थ । महतो भूतस्येति परमात्म-
यानिगच्छेन सामानाधिकरण्यात् हिरण्यगर्भकर्तृकस्य तस्य भगवद-
धीनत्वं ज्ञाप्यते । 'महद्भूतमनन्तमपारम्', 'एतस्य वा अक्षरस्य महतो
भूतस्य' इति, 'एको विष्णुर्महद्भूतम्' इति च प्रतिस्मृतिषु महद्भूत
पञ्चदशो भगवन्नि प्रसिद्धिर्निगीता । निश्चितमिति सन् महत्त्वं
विरक्षितम् । सर्वाणि च [तानीमानि] भूतानि निधमिनमित्य-यम् ।
भूतशब्द शरीरपर ।

हिरण्यज्योतिरित्यादि ॥ द्वितीयमपाने उच्यते यस्य म.

मनु हिरण्यज्योतिरित्याख्य पश्यमाणा विष्णुस्तज्जगृह्यत्र एण्डे
गुहा । ततः पूर्वमुच्यमाना तु पूर्वएण्डे सत्यम्—गृह्यस्य परमगुह्य-
कृतस्यऽपि पदाचित्, कदाचिपुत्रमुत्पन्नस्यऽपीत्यन्यथा-
वृत्तनाथैरम् ।

आत्मानं द्विधाऽकरोत्, अर्धेन स्त्री अर्धेन पुरुषः । देवो भूत्वा देवान्
 असृजत्, ऋषिर्भूत्वा ऋषीन्, यक्षराक्षसगन्धर्वान्, ग्राम्यान्
 आरण्यान् पशून् असृजत् । इतरा गौरस्तिरोऽनङ्गान् ; इतरा बडवेत-
 रोऽश्वः ; इतरा गर्दभीतरो गर्दभः ; इतरा विश्वम्भरी इतरो विश्वम्भरः ।
 सोऽन्ते वैश्वानरो भूत्वा संदग्धे (स दग्धे?) सर्वाणि भूतानि ।

हिरण्यज्योतिरित्यात्मविशेषणम् । वसिन् विश्वा भुवनानि अधि-
 क्षीयन्ति = वक्ष्यतया स्थितानि, सोऽयं हिरण्यज्योतिरात्मा = हिरण्यगर्भ
 आत्मानं द्विधाऽकरोदित्यन्वयः । कथं ? अर्धांशेन स्त्री अर्धांशेन पुरुषः ।
 जमूदिति शेषः । शरीरेण स्रष्टुं ब्रह्मा स्वाशाभ्या तत्तज्ज्ञानीय पुरषोऽमृत,
 तत्तज्ज्ञातीया स्त्री चामूदित्यर्थः । तदेव प्रपद्यति देवो भूत्वा देवान्-
 सृजदित्यादिना । यक्षराक्षसगन्धर्वानिति । तज्ज्ञातीयः पुमान् भूत्वा
 असृजदिति प्रकरणवशादवगम्यते । ग्राम्यारण्यपशुसृष्टिं प्रपद्यति इतरा
 गौरित्यादिना । इतरा पूर्वे व्रजणा स्वांशेन सृष्टा स्त्री गौरभवत् ।
 इतरा तत्कल्पित पुरषोऽनङ्गान् पुद्गरोऽमृतः । गोजानीयसृष्ट्यर्थ-
 मित्यर्थः । इतरा बडवा इतरोऽश्व इत्यादेरप्येव योजना । बडवा
 तुरगस्त्री । विश्वम्भरी भारवहा उष्ट्री । अर्धान्नरमन्वेष्टयम् ।

अथ प्रलयं प्रतिपादयति सोऽन्ते इत्यादिना । सः हिरण्य-
 गर्भरूपः परमपुरुषः अन्ते स्थितिकालसमाप्तौ वैश्वानरः कालाग्निर्भूत्वा
 सर्वाणि भूतानि कार्यजातानि मदग्धे(?) दहति = वक्ष्यतीत्यर्थः ।
 भवनदहनक्रियारोपेणात् स इति द्विरुक्तिः । दाहानन्तरं प्रलयनाट

पृथिव्यप्सु प्रलीयते । आपम्नेजसि लीयन्ते । तेजो घायी

पृथिव्यप्सु प्रलीयन् इति । पूर्वावस्थाप्रहाणेन कारणसप्तर्गो लयः ।
'लीप् स्लेषणे' इति द्वि घातुः । कार्यस्य तदुपयुक्तकारणद्रव्यांश उपा-
दानम् । तदतिरिक्तांशस्त्वपादानम् । तदपेक्षया कार्यस्य विभागव्यव-
देशः । अतः पञ्चम्यन्तेन उच्यते । अवादान (उपादानः) त्यक्त-
कार्यावस्थद्रव्यमपादानेन संसृष्टं भवति । तस्य तदानीम्, घटस्य मृत्-
लवत् अधिकरणत्वादवादानमेव सप्तम्यन्तेनोच्यते । अवादानस्योपा-
दानद्रव्यसंजातीयत्वात्, 'कारणे लयः' इति व्यपदेशः । पृथिव्यप्सु
प्रलीयते । पृथिवी पृथिवीत्वावस्थां तदुपक्रमभूतां गन्धवन्मात्रावस्थां
हिरा अवस्थावस्थां सती प्रागवस्थितेषु समुद्रादिजन्तेषु संसृष्टा भवती-
त्यर्थः । स च संसर्गः समानाकारयोर्निर्न्तरसंस्लेषणपरत्वादवस्थानिरूप्यते ।
शुक्लो (!) क्षीरे कपिलादिगो(ः)क्षीरे संसृष्टमेकीमृत्तमिति व्यपदि-
श्यते । आपम्नेजसि लीयन्त इत्यादिवाक्यानामपि अयमेवर्थः ।
त्यक्तजलावस्थस्य त्यक्तरसतन्मात्रावस्थस्य च द्रव्यस्य तेजोवन्मात्रस्य
प्रागवस्थिततेजसंपर्को लयः । एवमुत्तरताप्यनुसन्धेयम् ।

एतन् सर्वं भगवता पराशरेण स्पष्टमुक्तम्—

'आपो प्रसन्ति वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम् ।

एतत् सचेति । विवेचितान्द्रव्यद्रव्यार्थाधिगमोपायोऽर्थः,
तत्ताव तन्मात्राकारणव्यञ्जित्वर्थः । आपो प्रसन्तीति श्लोकः पृथिव्याः
गुणारक्षय्यत्वेन तस्याः प्रत्यङ्गुणं दर्शयति । श्लोके विज्ञेय-
मानस्य तासांशदानि-अथयदीधिर-ममिहतासादिपूर्वमेव विदुः-

आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ।
 प्रनष्टे गन्धतन्मात्रे भवत्युर्वी जलात्मिका ।
 आपस्तदा प्रवृद्धास्तु वेगवत्यो महासनाः ।
 सर्वमापूरयन्तीदं तिष्ठन्ति विचरन्ति च' इति । तथा,
 'नश्यन्त्यापः पुनस्ताश्च रसतन्मात्रसंशयात् ।
 ततश्चापो हूतरसाः ज्योतिष्टुं प्राप्नुवन्ति वै ।
 अभ्यवस्थे तु सलिले तेजसा सर्वतो वृते ।
 स चामिः सर्वतो व्याप्य आदत्ते तज्जलं तथा ।
 प्रनष्टे रूपतन्मात्रे हूतरूपो विभावमु ।
 प्रशाम्यति तथा ज्योतिर्वायुर्दोषयते महान् ।
 निरालोके तदा लोके वाय्ववस्थे च तंजसि' इत्यादिना ॥

अत्र, 'प्रनष्टे गन्धतन्मात्रे भवत्युर्वी जलात्मिका' इत्यनेन स्थूल-
 पृथिव्या एव गन्धतन्मात्रावस्थामहाणेन जलत्वापत्तिरुक्ता । 'आपस्तदा
 प्रवृद्धास्तु' इत्यनेन प्रागवस्थितानामपां पृथिव्यवस्थान्तररूपसलिला-
 न्तरसंसर्गात् तदेकीभूततया प्रवृद्धत्वमुक्तम् । 'सर्वमापूरयन्ति' इति पूर्व-
 पृथिव्याक्रान्तप्रदेशस्यापि सकलिलत्वाऽऽपूरितत्वमुक्तम् । एवमभ्यवस्थ-

दर्शनात् गन्धस्य च सारगुणत्वात् तथोक्तिः । ॥१॥ इत्यादिना च
 पृथिव्याः गन्धतन्त्रलयद्वारा वारिमात्रो वर्णितः॥ यद्वा जापो प्रसन्तीति
 पूर्वार्धे गन्धतन्मात्रस्य स्वस्मिन् विलापने अपां प्रवृत्तिं दर्शयति ।
 उत्तरार्धे च अत एव पृथिव्याः गन्धतन्मात्रद्वारा जले विलयपरम् ।

ससलिलस्येति । कलिलपदेन गन्धतन्मात्रावस्थान्तररूपसलिलस्येति ।

लीयते । वायुराकारो लीयते । आकाशमिन्द्रियेषु

जलस्यापि रसतन्मात्रावस्थाग्रहाणेन व्योतिष्ठापति कण्ठोक्त—‘अग्न्यवस्थे तु सलिले तेजसा सर्वतो वृत्ते’ इति । [अग्न्यवस्थे सलिले] औष्वह्यगुणेनाऽऽवृत्ते सति प्रागवस्थितो ह्यग्नि सर्वतो व्याप्य = पूर्व जलमसृष्टमपि प्रदेश व्याप्य तज्जलप्रग्न्यवस्थमादत्ते = स्वात्मनैकीकरोतीत्यर्थः । ‘प्रनष्टे रूपतन्मात्रे’ इत्यादिना अग्निरपि तन्मात्रावस्थाग्रहाणेन वायुत्वापत्तिः, तेनैकीभावात् प्रागवस्थितस्य वायोरतिमहत्त्वापत्तिश्च प्रतिपादिता । एवमुपबृंहणानुगृहीतत्वात् पृथिव्यसु प्रलीयत इत्यादिवाक्यानां यथोक्त एवार्थः ।

आकाशमिन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेष्विति । अत्र इन्द्रियाणि तन्मात्राणि च न लयस्थानत्वेन विवक्षितानि । इन्द्रियाणामाकाशकारणत्वाभावात्, तन्मात्राणामिन्द्रियकारणत्वाभावात् । प्रलीयत इति पञ्चाश्रवणाच्च । अत एव लयशब्दानुपपन्नश्च न दुर्लभः । नेतर-सर्गवाक्येऽनुपपन्नश्चेत्, मध्यगन्वाक्यद्वयेऽपि अनुपपन्नः स्यात् । पूर्वापरवाक्येषु सर्वेषु लयवाचिपदस्य पठितत्वात् मध्येऽनुपपन्नश्चानुज्ञितः । अतो लयपदाश्रवणं लयस्याविवक्षितत्वं दर्शयति । अतः ससर्गमात्रमेव विवक्षितम् । नन्वाकाशस्येन्द्रियसंयोगः प्रागप्यस्तीति प्रच्छेदशया तत्त्वविपर्ययमिति चेत्—[नग] इह विवक्षितस्य ससर्गस्य प्रागसिद्धत्वात् । मनआदीनामिन्द्रियाणां हि पृथि यादिमूर्तेराप्यायनं धृतिस्मृतिपुत्रसिद्धम्, ‘अन्नमय हि सोम्य मन आपोनय प्राणस्तेजोमयी वाक्’, ‘श्रोत्रं नभो प्राणमुक्तं पृथिव्या’ इत्यादिभ्यः, ‘वाय्वात्मकं स्पर्शनमा-

इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु । तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते ।

मनन्ति, 'नभ श्रोत्रञ्च तन्मयम्' इमित्यादिषु । तत्र पृथिव्यादिषु वायु पर्यन्तेषु प्रलीनेषु तत्तदिन्द्रियाप्यायकभूताशानामपि प्रलीनतया तेषामाकाशतापन्नत्वात् सर्वेष्वपीन्द्रियेषु स्वान् गतेतरमृतमाकाशमेव ससर्गितयाऽवस्थितम्, न तु पृथिव्यादीत्यर्थः । अथ इन्द्रियाणामाकाशस्य च अहङ्कारकार्यत्वात् सेन्द्रियस्य स्वान्गतेतरमृतचतुष्टयस्याकाशस्य तत्र ह्येव वक्तुम्, आकाशस्य तन्मात्रावस्थापन्नस्यैवेन्द्रियससर्गिमाह—
इन्द्रियाणि तन्मात्रेष्विति । पूर्वमाकाशसंसृष्टानीन्द्रियाणि पश्चात् शब्दतन्मात्रेषु संसृष्टानीत्यर्थः । परित्यक्ततन्मात्रावस्थानया पृथिव्यादिषु प्रलीनेषु गन्धतन्मात्रादीनामवस्थानानुपपत्तेः शब्दतन्मात्रमेव तन्मात्रशब्देन विनक्षितम् । तत्तदिन्द्रियाप्यायकपृथिव्यादिभूताशानामपि स्वस्वकारणतत्त्वलयकमेण शब्दतन्मात्रतापन्नत्वात् तत्तदंशेन भेदविवक्षाया बहुवचनम् । एतदुक्तं भवति—इन्द्रियाप्यायकभूतानां सर्वेषां आकाशतापन्नत्वात् आकाशस्यैवेन्द्रियेषु ससर्ग आसीत् । पञ्चानामपि भूतानां शब्दतन्मात्रतापन्नत्वात् इन्द्रियाणि शब्दतन्मात्राशमेदेषु संसृष्टान्यासन्निति ।

अथ सेन्द्रियाणां शब्दतन्मात्राशानां स्वकारणे प्रलयमाह तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते इति । भूतादिशब्दोऽहङ्कारमात्रपरः । इन्द्रि

अहङ्कारमात्रपरः इति । कृत्स्नाहङ्कारपरः, न तु महाभूतकारणतामसाहङ्कारमात्रपर इत्यर्थः । तन्मात्राणीति निर्देशानुसारेण भूतादौ इति निर्देशः कृतः । अत्र तन्मानपदस्य पूर्ववाक्यानुसारेण

याणां सात्त्विकाहंकारकार्यतया तस्मिन्नंशे लयोपपत्ते । तामसाहं-
कारांशे लयानुपपत्तेश्च ।

यद्वा — अण्डान्तर्गतस्य भूतचतुष्टयस्य स्वस्वतन्मात्रलक्षकमेणाऽऽ-
काशतापचिराकाशस्येन्द्रियसंसर्गश्चोक्तौ । अथ तेनाकाशेन सह अण्डात्
बहिरावरणत्वेनावस्थितानां भूतानां तन्मात्रावस्थापतिरूपं प्रलयमिन्द्रिय
समर्पञ्चाह इन्द्रियाणि तन्मात्रेष्विति ॥ ब्रह्माण्डतदावरणरूपेणावस्थि-
तानि पृथि यादीनि भूतानि स्वस्वकारणे प्रलीयमानानि तन्मात्रावस्था
क्रमेणापन्नानि भवन्ति । तेषु तन्मात्रेष्विन्द्रियवर्गं क्रमेण संसृष्ट इत्यर्थः ।
अथाण्डोदरतद्वहिर्भागावस्थितमहामृतकारणानां साधारणं प्रलयमाह
तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्त इति । तानि तन्मात्राणि साक्षात्
परम्परया च स्वकारणभूतेऽहङ्कारे साक्षात् परम्परया च लीयन्त इत्यर्थः ।

सेन्द्रियतन्मात्रपरत्वे सिद्धे भूतादिषदमपि सादृश्याहङ्कारविशिष्ट-
भूतादिपरं सुग्रहम्, ग्राह्यञ्चेति भावः ।

तन्मात्रेषु, तन्मात्राणीति बहुवचनोपरत्तिसंवादात् पश्चान्तर-
माह यदेति । पूर्वोक्ते पक्षे, पृथिव्यस्तु प्रलीयत इत्यादिवारुणानाम-
विशेषेण ब्रह्माण्डान्तर्गततदावरणोभयरूपमहामृतप्रलयपरत्वं
सुग्रहम् । अस्मिन्नु पक्षे धन्तर्गतिभूतमाप्रलयपरत्वं । अन्यथा
वह्निर्गतिपृथिव्यादिलयस्यापि विवक्षितत्वे अत्रादिलयात् प्रागेव
गन्धतन्मात्रादिलयस्यापि निष्पन्नतया आवरणभूताकाशमात्रस्य
परिशिष्टतया तस्य, 'आकाशमिन्द्रियेषु' इति इन्द्रियसंसर्गं कथ्यमाने
तदा आकाशकारणभूतं तद्वत्तन्मात्रमेव स्थितमिति, 'इन्द्रियाणि
तन्मात्रेषु' इति बहुवचनानुपगच्छिर्हि तदवस्था स्यात् । एवञ्चाण्डा-

अयमर्थो भगवता पराशरेण स्पष्टमुक्तः, 'आपो प्रसन्ति वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम्' इत्यादिना अण्डान्तर्गतानां तत्त्वानामव्यक्तपर्यन्तं प्रलयमुक्त्वा, 'येनेदमावृतं पूर्वमण्डमप्सु प्रलीयते ।

सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तलोक सपर्वतम् ॥

उदकावरणं यत्तु ज्योतिषा लीयने तु तत् ।

ज्योतिर्वायौ लयं याति यात्याकाशे समीरणः ॥

आकाशश्चैव भूतादिर्मसते त तथा महान् ।

महान्तमेभिः सत्तिं प्रकृतिर्मसते द्विज ॥' इति ।

अस्या योजनाया तन्मात्रेषु, तन्मात्राणीत्युभयत्र तन्मात्र-
शब्दासंकोचः, बहुवचनस्वरूपम् ; उपरंहृष्टानुग्रहश्च सिध्यति ।

न्तर्वर्तिषु भूतेषु आकाशमात्रपरिशेषः प्रथममुक्तः । अथ तस्येन्द्रियेषु संसर्गः । अथ चान्दकृदाहरूपपृथिव्याः तदावरणपरम्परान्तर्गतानां जलादीनाञ्च लये जायमाने तत्तद्भूतलयाधारतत्तत्तन्मात्रसंबन्धः क्रमेण भवतीति इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु इति बहुवचनोपपत्तिरस्मिन् पक्षे इति भावः । सोन्ते वैभ्यानर इति पूर्ववाक्यञ्च व्यष्टिमात्र-
विषयकमिति ।

ननु अण्डान्तर्वर्तिपृथिव्यादिलयानन्तरमाकाशस्येन्द्रियसंसर्गः
आकाशमिन्द्रियेषु इत्यनेनोक्तः । तदनन्तरमिन्द्रियसंसर्गः तन्मात्रे-
ष्विति, इन्द्रियाणि तन्मात्रेष्वित्यनेन चेत्तद्व्ययम् । नेनत् सुवचम् ।
आकाशपरिशेषणात् प्रागेव गन्धतन्मात्रादीनां नष्टतया आकाश-
संसर्गानन्तरमिन्द्रियाणां सर्वतन्मात्रेषु संसर्गकथनायोगादित्यत्राह
अव्यक्तपर्यन्तं प्रलयमुक्त्वेति । अण्डान्तर्वर्तिनामव्यक्तपर्यन्तं प्रलयः
पूर्वं भवति । तदनन्तरमेवाऽऽवरणभूतानां लय इति विष्णुपुराणप्रा-

भाष्यादङ्गीकर्तव्यम् । अत इन्द्रियाणां तन्मात्रेषु क्रमेण आवरणान्गतेषु सर्वेषु संसर्गोपपत्तिरिति ।

नन्विदमिह विमृश्यम्—विष्णुपुराणे अण्डान्त अव्यक्तपर्यन्त-
लयं पूर्वमुपवर्ण्य पश्चाद् बाह्यशरीरार्थलयरर्णनेऽपि लयवर्णनपीर्वा-
पर्यस्येह लयपीर्वापर्यकल्पकत्वे मानाभावः । न हि अण्डान्तर्वर्ति-
कारणभूतमहदहारापेक्षया बाह्यानां तेषां पृथगव्यक्तादुत्पद्यमानत्व-
मस्ति । एक एव हि महान् एक एव च सात्त्विकादिरहदारः ।
अतो बाह्यपृथिव्यादिलयात् प्रागेव अण्डान्तर्वर्तिलयकाल एवाव्यक्त-
पर्यन्तसर्वलयकल्पनं न युक्तम् । किञ्च तथा कल्पने अण्डांतर्वर्त्या-
काशसंसृष्टानामिन्द्रियाणामाकाशेन सह भूतादीं लयस्तर्द्धं सपन्नं,
यद्विर्धितिमात्रस्य तु पश्चादिति वर्णनस्येव युक्तं शास्त्रे तेषामिन्द्रियाणां
पाद्यतन्मात्रेषु संसर्गकल्पनं तत एव भूतादिलयवर्णनेऽहं श्रुतं नोप-
पद्यते । अतः अण्डान्तर्वर्तिपृथिवीलयराल एव यद्वा पृथिवी-
लयोऽपि । एव तत्तद्भूतलयोऽप्युभयत्र युगपदेव । तथाचाकाश-
स्येन्द्रियेषु संसर्गकाले यद्विरच्यमानाशमात्रमेवावस्थितमिति तद-
नन्तरं तन्मात्रे इन्द्रियसंसर्गं शब्दतन्मात्र एव भवितुमर्हति ।
अनन्तरमेव तु सृष्ट्वा अहद्वारस्य, ततो महतश्च लयो यथाश्रुतिः । न
च 'इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु' इत्यनेन आकाशेन्द्रियसंसर्गान् पूर्वं गन्ध-
तन्मात्रादिभिरिन्द्रियसंसर्गं, पश्चात् शब्दतन्मात्रेण च सोऽभिधीयत
इत्येवास्तिवति धान्यम्—तथास्ति पूर्वस्मिन् पक्षेऽपि तन्मात्राणीति
बहुवचनसमर्थनस्य नुल्लयतया नत्र नस्यागायोगात् । अत आका-
शेन्द्रियसंसर्गानन्तरं सर्वतन्मात्रसंसर्गं इन्द्रियाणां वत्त्वदयेत्,
अन्य एव पन्था आश्रयणीयः ।

कोऽस्मादिति चेत्—उच्यते । अहद्वारात् शब्दतन्मात्रतन्मात्रे
जाते तदुत्पन्नादाशब्दत एवैकतन्मात्रैकैकभूततमेण सृष्टिः सिद्धान्त-
संमता । विष्णुपुराणकार्यने विष्णुचिन्तीये मा नाद्रियते (१ २) ।

तथासति, 'अष्टौ प्रवृत्तयः षोडश विकारः' इति प्रवृत्त्यष्टकादिपरिगणनं न घटत इति । अतः शब्दतन्मात्रादेव आकाशवत् स्पर्शतन्मात्रेऽप्युत्पन्ने तस्मात् शब्दतन्मात्रसहितादेव वायूत्पत्तिः एवमुत्तरोत्तरभूतम् अनन्तरपूर्वात् तन्मात्रात् स्वपूर्वतन्मात्रसहितादुत्पद्यत इति तन्मात्राणामेव प्रकृतित्वात्, 'अष्टौ प्रवृत्तयः' इत्युपपन्नम् । न च स्पर्शतन्मात्रमात्रात् वायूत्पत्तौ तत्र शब्दगुणोपलम्भ उपपद्यते । तन्मात्रं हि नाम, 'वायुर्गन्धानिनाशयात्' इत्युक्तरीत्या वातानीत्सुरभिभागवत् तत्तद्गुणमात्रे उद्भूतः अन्यथा च धर्मितद्रतगुणान्तरादायनुद्भूतः (अनुक्तः) सूक्ष्मद्रव्यविशेषः । तत् कथं तदेकोत्पन्नस्य स्थूलानेकगुणशालित्वमिति । परं त्विदं विष्णुचित्तीयदृष्टमपि अत्र व्यासार्थोपनिषद्भाष्ये, 'अष्टौ प्रवृत्तयः' इत्यस्यान्यथा तात्पर्यदर्शनेन सार्वमतनिराकरणादेव नाभ्युपगतमिति सुग्रहम् । तत्र विष्णुचित्तीयमते, प्रवृत्त्यष्टकादिविवरणपरानां व्यासयमादियत्रसामान्यथा निर्वहिसंभावनायामपि, 'अकाशाद्वायुः', 'पृथिव्यस्तु प्रलीयते' इत्यादिधृतिवास्यार्थवैधट्यं पूर्वमेतद्भाष्यदर्शितरीत्या जागर्तीति तन्मतं यद्युपेक्ष्यते, तर्हि गतद्भाष्योक्तमप्युपेक्ष्य अहङ्कारादेव तन्मात्राणि पञ्च जायन्ते । ततः शब्दतन्मात्रादाकाशे जाते, आकाशात् स्पर्शतन्मात्रमहिताद् वायु-रुत्पद्यत इत्येवमेवभूतैस्तन्मात्रयोरुत्तरोत्तरभूतोपादानत्वमिष्यताम् । गत्यश्चोक्तधृतिवैधट्यविधटनम्, तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते इति बहुवचनाजस्येति चेत्—न—

सर्वेषां तन्मात्राणामहङ्कारजन्यत्वस्य विष्णुपुराणाद्युपबृंहण-विशष्टविरुद्धत्वात् । बहुवचनस्य पाशान्यायेनोपपन्नतया तदनुरोधेन विस्पष्टोपबृंहणवाधायोगात् । अतः स्मृतिपाञ्चरात्रे नुरोधात् सिद्धान्त-संमतरीतिरेव सृष्टिनामः । सर्वमन्यत् तदनुरोधेन नेयमित्यलम् ।

तनु आकाशमिन्द्रियेषु न लीयत इति कथम् ? चतुर्दशखण्डे (१४) पृथिवीवावाग्रमापोऽन्नादाः इत्येवमुत्तरोत्तरं प्रलयस्थलनिर्देशात्

भूतादिर्महति लीयते । महानव्यक्ते लीयते । अव्यक्तमक्षरे लीयते ।

भूतादिर्महति लीयते इत्यत्रापि भूतादिशब्दोऽहंकारमात्र-
परः । वैकारिकजमाहंकारयोः तदानीमवस्थानानुपपत्तेः । महानव्यक्ते
लीयत इति । गुणत्रयवैभ्यनन्तरपूर्वावस्था गुणसाम्यम् । गुणसाम्य-
लक्षणमव्यक्तम् । अव्यक्तमक्षरे लीयते इति । यस्यामवस्थाया गुण-
साम्यमप्यम्फुटम्, तदवस्थ चेत्नसमष्टिगर्भे तत् अक्षरशब्देनोच्यते ;
न तु चेत्नमात्रम् । तस्याव्यक्तपटुनिर्द्वय-तमोऽङ्कित्वायोगात् ।

आकाशो वा अन्नमिन्द्रियाण्यन्नादानीति तत्र तद्वयध्रमणादिति चेन्न-
तत्र इन्द्रियाणीत्यस्य इन्द्रियसंख्यतन्मात्रपरत्वात् । ननु, 'आकाशे
तन्मात्रे लीयते, तन्मात्रं भूतादी' इत्येवंनिर्दिष्टं, भाष्ये इन्द्रियघटनं
किमर्थं कृतमिति चेत्—उच्यते । स्थूलभूतानामेवेन्द्रियग्राहनाः न
तन्मात्रणाम् । सृष्ट्यात्मने च सात्त्विकाहङ्कारजनितानि इन्द्रियाणि
विषयोपादानभूते तन्मात्रे संसर्जितानि क्रमेणाकाशादिषु संख्यतानि
स्थितानि समये तत्तद्ग्राहकाण्यभूवन् । एवञ्च, 'ग्राहो विषयः
सर्वो विलीनप्रायः, ग्राहकमात्रमवशिष्टम् ; इन्द्रियाप्यायकभूतांशश्च
तदा आकाशरूपेण स्थित इति आकाशमिन्द्रियेऽपि वाक्ये
शष्यते । अथ, 'ग्राहकमपि तन्मात्रेण सह अहङ्कारे विलयार्थं तन्मात्रे
संख्यते, सर्वथा आप्यायकभूतांशविहीनमेवास्ति' इति इन्द्रियाणि
तन्मात्रेऽपित्यादिना दृश्यते । 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इति न्यायेन
विषयाणां प्राधान्यात्, भूत्विपञ्चन्याद्य विषयहेतोर्भूतादेस्तामस्य
शब्दो निर्देशः, न सात्त्विकस्येति च ध्येयम् ।

अवस्थानानुपपत्तेरिति । सप्त स्वरूपानुपपत्त्यादिति भावः ।
चेत्नसमष्टिगर्भमिति । अक्षरस्य चेत्नस्य अचिद्भगवत्तत्त्वस्यामव-
स्थायामक्षरांशोद्भवात् प्रकाशत इति तत् अक्षरसंज्ञां लभते ।

अक्षरं तमसि लीयते । तमः परे देव एकीभवति ।

अतः मयं तत्त्वजातं चिदचिदात्मकं मन्तव्यम् ; 'प्रधानाद्विशेषान्तं चेन्ननाचेतनात्मकम्' इति भगवत्पराशरवचनात् । अत्र तु चिद्भवंस्तुनि अक्षरशब्द उच्यते ; प्रयोगेऽन्यथासिद्धे शक्त्यन्तरकल्पनायोगात् । अक्षरं तमसि लीयते इति । चिद्भवंतमचित्त्वमपि यत्र विवेक्तुमशक्यम् , तदवस्थमसि सूक्ष्मं प्रधानं तमशब्दाभिलष्यम् । अक्षराद्यवस्थाप्राप्त्यौ न्मुख्यविशिष्टं तदेव विभक्तं तमः । तदौन्मुख्यरहितमविभक्तं तमः परमात्मशरीरतयाऽपि चिन्तयितुमशक्यम् , सलिलविलीनलवण-चन्द्रकान्तस्य सलिल-—मूर्यकान्तस्य बह्विकल्पं सर्वज्ञपरमात्मैकवेद्यमवलिष्ठते । मूलविनिहितबीजस्यानीयमविभक्तं तमः । मृत्तिस्मृतबीजवत् विभक्तं तमः । सलिलसंसृष्टाद्रिशिथिलावयवबीजनुस्यमक्षरम् । उच्छ्रूयबीज समानपथ्यक्तम् । अङ्कुरस्थानीयो महानिति विवेकः । तमः... एकी भवति । महदाद्यवस्थाप्रहाणवत् तमस्त्वप्रहाणाभावात् लीयत इत्यनुक्तिः । कार्योपयोगितया विभक्तं तमः कार्यानुपयुक्ताविभक्ततमसि एकीभवतीत्यर्थः । यथा सलिलावस्य पृथिव्यंशः प्रागवस्थितसलिले नैकी-भवति, यथाऽन्यवस्थो जलाशयः प्रागवस्थिततेजस्यैकीभवति, तद्वत् तम-स्तत्त्वस्य परमात्मशरीरभावस्य वक्ष्यमाणत्वादविभक्ततमशरीरकपर-मात्मनैकीभाव इति तत्त्वस्थितिः ।

तमः परे देव एकीभवतीति । अत्र परे इत्यनेन तस्य सर्वोपादान-त्वम्, देवे इत्यनेन निमित्तत्वञ्च व्यज्यते । दिव्यं क्रीडायामिति लीलारसानुभववचनात् किमर्थं सृजतीति शङ्काऽपि शमिता । ननु 'कारंकारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात् संहरन् हारं हारमपीन्द्र-

परस्तात् नमस्तासन्नमदमन्—इत्येतन्निर्वाण मनु-

निर्दिशतमकनम-पर्यन्तप्रवृत्तिमाशु-रूपविलक्षणं तत्त्वान्तरं
पनिपादयति परस्ताद्यसद्यामन्नपदमदिनि । परशब्दः ऊर्ध्वदेशपरः ।
'अथ द्विषोऽनन्तमपारमक्षय्यं लोकं जयति । य. परेणाऽऽदित्यम्'
इत्यादिप्रयोगात् । 'दिदेशकालेऽग्न्यानिः' इति पाणिनिस्मृतिः । तमस
ऊर्ध्वदेशो इत्यर्थः । सदमच्छन्दौ कार्यावस्थचेतनाचेतनपरो । सदादि-
शब्दाश्च न निषेधमात्रपराः । अपितु तद्विलक्षणपरा इति पूर्वमेवोप-
पादिष्यम् । तमस उपदेशागे कार्यकारण (कार्यावस्थ !) चिदचिदात्मको-
भयात्मकजगद्विलक्षणं तत्त्वमित्यर्थः । न च वाच्यम् - सदसदनिर्वच-
नीयवमुच्यते इति । परस्तादिनि पदवैयर्थ्यात् । परमते हि तम-
पर्यः । इत्यनेन वस्तुज्ञानमनिर्वचनीयम् । परशब्दन्य तमोविन्दक्षणप्रस-

जान्तिमिदं यः कुर्वन् जगत् क्रीडति, तं देवं' इति मुख्यसाध्याज्य-
निषेधेनधुरन्धरं पश्येम, जगद्व्यापारस्य सर्वम्येह क्रीडामात्रायमाण-
स्यादित्यत्र तन् मूलं प्रदर्श्यते परस्तात्प्रमत्तात्मनमदसदिति । तत्र
स्थितस्य न कर्मोपाधिकचेतनशरीरान्तर्गतामित्यदशाऽस्तीति, शान्त-
न्दमयप्रपञ्चप्रमोर्विषयकसेनविन्यस्तमदमैश्वर्यस्य विचित्रानन्तभोग्य-
भोगोपकरणविस्तारस्य धीमनो नारादनस्य परमो भोग इति ।

देश इति । न च एकभाषानन्तरमिति कालपरत्वमेव किं न
स्यादिति वाच्यम्—एकदशाष्टके एतत्समाप्ताकारवाक्ये देशार्थ-
कत्वायसायादिहापि तद्विष्टेः । चेतनाचेतनेति । अत्र, "केयलाचेत-
नाच्चेतनात् मिश्रतदुभयरूपश्लिष्यश्च विन्दक्षणतया" इति सर्व-
व्याख्यानाधिकरणश्रुत प्रकाशिकाऽप्यनुसंधेया ।

शासनम् । इति वेदानुशासनम् । वेदानुशासनम् ॥ इति द्वितीयः खण्डः ।
 परत्वे प्रपञ्चस्य निर्वचनीयत्वं ब्रह्मण एवानिर्वचनीयत्वञ्चोक्तं स्यात् ।
 अस्तातिप्रत्ययवैयर्थ्यञ्च भवेत् । अतः प्रकृतिप्राकृतसमस्तवस्तुविलक्षणं
 किमपि तत्त्र विवक्षितम् । तच्च किमित्यपेशायाम्, 'आदित्यवर्णे तमसः
 परस्तात्', 'तदक्षरे परमे व्योमन्', 'विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्'
 इत्यादिभिः वेदान्तवाक्यैः मुक्तप्राप्यस्यानविशेषविशिष्टं परं ब्रह्मेति
 निधीयते । न च केवलं परं ब्रह्मैव विश्वविलक्षणत्वात् न सत्तासन्नसद-
 सदित्युच्यते ; परस्ताच्छब्दानन्वयप्रमज्ञात् । त्रिविधपरिच्छेदरहितया
 सर्गतस्य परब्रह्मण स्वरूपं हि देशविशेषपरिच्छिन्नं कथमुच्यते । अनः
 स्यानविशेषरूपविशेषविशिष्टमेव तथा वक्तुं युक्तम् (क्तमिति ?) परस्य
 ब्रह्मणो रूपमनेन वाक्येन प्रतिपाद्यत इति सिद्धम् ।

इत्येतन्निर्वाणमनुशासनम् । एतदनुशासनम् विविच्य
 ज्ञापनम् = उपदेश. निर्वाणं निर्वाणहेतुः = मोक्षहेतुः ; तत्कारण-
 विषयवादित्यर्थः । इति वेदानुशामनमिति । 'जगत्सृष्टिरेवं विधा ।
 प्रलय एवविधः । कार्यकारणमृतानि तान्येतानि । ब्रह्मादयश्च कार्य-
 मृताः । परमकारणं ब्रह्मैव चिदचिद्वस्तुविलक्षणं विलक्षणदेशादि-
 विशिष्टम् । तच्च परमपुरुषः । ब्रह्मादयश्च तत्कार्यमृता. तदात्मकाः ।
 परमकारणविषयज्ञानमेव मोक्षहेतुः' इत्ययं वेदोपदेश इत्यर्थः । कारण-
 तत्त्वोपदेशसमाप्तिद्योतकोऽभ्यास ॥

इति श्रीहरितकुलतिलकवाग्निजविमूनीः श्रीरत्नराजदिव्याज्ञालब्ध-

वेदव्यासापरनामधेस्य श्रीसुदर्शनार्थस्य कृतौ

सुवालोपनिषद्विवरणे द्वितीयः खण्डः ॥

अथ तृतीयः खण्डः ।

असद्वा इदमग्र आसीत् ।

अज्ञातमभूतमप्रतिष्ठितमशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धमध्ययं

जगत्कारणतयोक्तस्य परब्रह्मणः कारणत्वशङ्कितविकारादिदोष-
युदासार्थं तत्स्वरूपं विशोध्यते तृतीयखण्डेन । तदर्थं कारणमनुवदति
असद्वा इदमग्र आसीदिति । इदंशब्दो न जगन्नात्परः । तस्य वक्ष्य-
माणजगद्वैलक्षण्यव्याघातात् । न हि जगत् जगतो विलक्षणाकार भवति ।
जगतः परमात्मशरीरत्वञ्चात्रैव वक्ष्यते । अतः इदंशब्देन जगच्छरीरकं
ब्रह्मोच्यते । जगद्रूपं परं ब्रह्म तु अग्रे सृष्टेः पूर्वमसदासीत् अविभक्त-
नामरूपमासीत् । महदहङ्कारदेवमनुष्वादिनामरूपशून्यमासीदित्यर्थः ।
आत्मानं मत्वेत्यनन्तरमारमशब्द-यपदेशेन असच्छब्दस्यात्मविपर्यया-
वगमात् ; 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति कारणवाक्यान्तरैकार्थ्येन
तुच्छत्वायोगाच्च । सच्छब्दः कार्यपरः । 'असद्वा इदमग्र आसीत् ।
ततो वै सदजायत' इति शास्त्रान्तरे श्रवणात् । कार्यं तु विभक्तनामरूपम् ।
'तद्धेदं रक्षन्त्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इति श्रवणात् ।
सद्वैलक्षण्यत्वात्तत्त्वम् । अतो नामरूपशून्यमासीदित्यर्थः ।

तस्य सप्तस्तरैलक्षण्यमाह अज्ञानमित्यादिना । कार्यकारणरूपा-
चिद्वत्तदोषामावेन तद्व्यावृत्तिमाह अज्ञानमित्यदिना । 'जायते अस्ति
विपरिणमते वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यति' इत्येतेनस्य भावविकाराः

नसन्नासन्नसदसदिति चेतनाचेतनवैलक्षण्यमुक्तं विनादीक्रियते
असद्वा इत्यादिना । वक्ष्यते च सप्तमखण्डे ।

महान्तं बृहन्तमजमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ।

पडुच्यन्ते । तत्र उत्पद्यमानावस्था जन्म । उत्पन्नावस्था चास्तित्वम् । तदुभयाभावमाह अजातमभूतमिति । जन्म च, तदवच्छिन्नमस्तित्वञ्च नास्तीत्यर्थः । अव्ययमिति विनाशराहित्यं वक्ष्यते । उत्पत्तिविनाशमध्य-
कालभाविनः पृथिव्यादीनां ये विकाराः तद्राहित्येन तद्यावृत्तिमाह अप्रतिष्ठितमित्यादिना । प्रतिष्ठा=आधारः । पृथिव्यादीनि आधार-
सापेक्षाणि । अत्र तु तदनपेक्षम् । अशब्दमित्यादिना कालपरिच्छेदा-
विनाभूतधर्मव्यावृत्तिरुक्ता । एवमजातमित्यादिना अव्ययमित्यन्तेन कालतः परिच्छेदाभाव उक्तः । महान्तं बृहन्तमिति स्वरूपतो धर्मतश्च विपुलत्वमुक्तम् । तेन देशापरिच्छेद उक्तः । आत्मानमिति वस्त्वपरि-
च्छेद उक्तः । न हि वस्तुतः परिच्छिन्नो घटः अन्यस्यात्मा भवति । अयं तु सर्वस्यात्मा सर्वशरीरकत्वात् सर्वबुद्धीनां पर्यवसानभूमिः । वस्तुतः परिच्छिन्नो हि घटः पटादिबुद्धेर्न पर्यवसानभूमिरिति तद्यावृत्तिः । कर्माधीनदेहसंघः लक्षणोत्पत्तिमतां जीवानामप्यात्मशब्दवाच्यत्वात् तद्यावृत्त्यर्थमजमात्मानमित्युक्तम् । एवं त्रिविधपरिच्छेदरहितं समस्तचिद-
चिद्वस्तुविलक्षणं कारणत्वशङ्किततद्गतदोषास्पृष्टं परमात्मानं मत्वा उपास्य

अजातमित्यादिना अचेतनवैलक्षण्यस्य प्रयञ्जनम् ; उपरि अप्राण-
मित्यादिना च चिद्वैलक्षण्यस्य । अप्राणमित्यादिकं, न तद्ज्ञाति-
किञ्चनेत्यत्र तच्छब्दविशेषणम् ; न तु पूर्वविशेषणम् पूर्ववाक्यस्य समाप्तत्वात् ; अयागिति नपुंसकप्रयोगाच्च । अत्र अशब्दमित्यादि-
पदेषु क्वचिद् बहुव्रीहिः, क्वचित् तत्पुरुष इति यथायथं ग्राह्यम्, यथा गार्गाब्राह्मणे अक्षरविद्यायां बृहदारण्यके । वस्तुत इति । वस्तुनेत्यर्थः ।

अप्राणममुखमथोन्नमत्राक अमनोऽतेजस्कमचक्षुष्कप्रतामगोवम्
अशिरस्कमपाणिपादमस्त्रिग्धमलोहितमप्रमेयमह्रस्वमदीर्घमस्थूलमन

धीरो न शोचतीति । सासारिकदुःखं नानुभवति । मुक्तो भवतीत्यर्थः ।

अजमिति व्यष्टिदेहविशिष्टदेवमनुष्यादिनीवव्यावृत्तिं सूचिता
प्रपद्यति अप्राणमित्यादिना । अपाणमिति पाणाधीनस्थितित्वं निव
र्तितम्, न तु प्राणसम्बन्धमात्रम् । प्राणस्याप्यन्तर्यामित्वात् तस्य । 'य
प्राणे सञ्चरन्' इति हि वक्ष्यते । अमुखमिति । अपरभागसापेक्ष
पुरोभागावयवविशेषो मुखम् । तदस्य न विद्यते सर्वज्ञाभिमुखं वादित्यर्थः ।
अथोन्नमत्रागित्यादिना ज्ञानेन्द्रियाधीनज्ञानत्वं चैन्द्रियाधीनव्यापार
निवर्तितम् । तेन तस्य स्वतस्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वम् दर्शितम् । अतेजस्क
मनोधीनप्रकाशरहितम् । अचक्षुष्कं रूपसाक्षात्कारे चक्षुरनपेक्षम् ।
अनामगोत्रपशिरस्कमपाणिपादमिति । नामगोत्रशब्दाभ्यां नामधेय
कुलघोक्तम् । नाम कुलघं शिरपाणिपादाद्यवयवाश्च न स्वरूपं विद्यत
इत्यर्थः । लोके शिरपाणिपादा अन्योन्यकार्याशक्ताः, अतः तु सर्वत्र
सर्वावयवकार्यशक्ता इत्यर्थः । अस्त्रिग्धमलोहितम् । मनुष्यदेहवत्
स्वेदरक्तादिमान् न भवतीत्यर्थः । अप्रमेयमिति । प्रमाणम् = इयता ।
प्रमाणे द्वयसंज्ञान्मात्रं च' इति प्रयोगात् अप्रमेयमप्रमेयम् ।
व्यष्टिदेहिवत् इयत्तारहितम् । तदेव प्रपद्यन् महान्तनिरयुक्तदेशा
परिच्छेदं विवृणोति अस्त्रिग्धमित्यादिना, अस्थूलम् अभीनम् । अन्तः
अवृणम् । स्थूलताप्रतिसम्बन्धिनो निष्यत्तत्वात् । तस्मात् अनन्पम्
अत्यपरिमाणरहितम् । अनल्पस्य समुद्रादेरप्यवयवत्वदर्शनात् तस्या-

एवमपारमर्निर्देश्यमनपावृतमप्रकाश्यमसंवृतमनन्तरमग्राह्य न तद-
श्नाति किञ्चन ; न तदश्नाति कञ्चन ।

एतद्वै सत्येन दानेन तपसाऽनाशक्रेण ब्रह्मचर्येण निर्देनेनाना-

वृत्त्यर्थमाह अपारमिति । शनयोजनलक्षणोजनत्वादिविशेषगैर्निर्देष्टुमश-
क्यम् । तर्हि सर्वगनत्वात् सर्वत्र दृश्येतेत्यत्राह अनपावृतमिति । तिरो-
हितमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह अप्रकाश्यमिति । चक्षुरादिभिः प्रकाशयि-
तुमशक्यत्वादित्यर्थः । ममाणागोचरत्वे शून्यत्वं स्यादित्यत आह असङ्गत-
मिति । योगिनामतिरोहितमित्यर्थः । तेषां कुतः प्रकाशन इत्यत्राह
अनन्तरवाद्यमिति । अनन्तरम् अहि आदित्यमण्डलादीं प्रकाशते,
अवाद्यम् अन्य हृदयपुण्डरीकेऽपि प्रकाशत इत्यर्थः । न तदश्नाति
किञ्चन । सर्वावस्थितमपि परं ब्रह्म न किञ्चनान्नाति । कर्मफलत्वेन न
किञ्चिदपि जीवतु भुङ्क्त इत्यर्थः । 'ज्ञानक्रियाभ्यां भगवान् भुङ्क्तेऽसौ
यसं विमु' इति लीलारसमोक्तत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । न तदश्नाति
कञ्चन । कश्चिदपि सासारिक कर्मफलमिव न तद् भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
वाक्यद्वयेन समस्तभोक्तृभोग्यविलक्षणमित्यर्थः [उक्तो भवति १ ।]

मत्वा धीरो न शोचतीति तदुपासनमपमोभायत्वेन पूर्वमुक्तम् ।
तस्याज्ञान्याह एतद्वा इति । यथार्थं भू हितवचन सत्यम् । तपसा ।
'तप आलोचने' । तत्त्वनिरूपणेनेत्यर्थः । १ ब्रह्मचर्यं लीनियति १ ।

सत्येनेत्यादिना अङ्गयङ्कस्य वक्तव्यत्वात् तपसाऽनाशक्रेनेत्यत्र
अनाशकपदमपि विशेष्यवाचकं स्वीक्रियते । तत्र तपपदेन
शृङ्खलान्द्रायणादिग्रहणे अनशनं पृथक् न वक्तव्यमिति अनाशकपदस्य

शक्तेन पडङ्गेनैव साधयेत् । एतत् त्वयं वीक्षेत दमं दानं दयामिति ।

अनाशक्तेन अनशनेन । यद्वा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादीति, अनाशकं फलाभिसन्धिरहितं यज्ञादिकम्, विनाशकेन फलभोगेन तदभिसन्धिकर्तृत्वममकारेण(?) च रहितत्वात् । सत्यादिकमेव पडङ्गशब्देनोच्यते । पुनश्च तदङ्गत्वेन प्रकृष्टतरं गुणत्रयमाह एतन्न त्रयमिति ॥ दमं मनो-
नियमनम् । दानम् । 'दंप् शोधने' । स्नानादिना शुद्धिः । मसिद्धदानस्य पूर्वोक्तत्वात् पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अनुक्तगुणान्तरसाहचर्येण दानशब्द-
स्याप्यनुक्तगुणपरत्वोपपत्तेश्च । यद्वा आदरातिशयात् दानस्य पुनरपि कीर्तनम् । दया स्वप्रयोजनानपेक्षं मरदु खासहृत्त्वम् ।

यज्ञपरत्वमाह यद्वेत्यादिना । इतिशब्दो हेत्यर्थः । तपःपदेन कृच्छ्रादे-
रुक्तत्वादित्यर्थः । तदभिसन्धिकर्तृत्वममकारेणेत्यत्र पाठो निरीक्ष्यः ।
तथाणां समाहारद्वन्द्वेन वा एकवचनं समर्थनीयम् । तदभिसन्धिः
फलापेक्षा । ब्रह्मचर्यं स्त्रीनियतिः इति चाप्ययं रहितत्वादित्येतदनन्तरं
पाठ्यम् ; स्यान्नात् । निर्वेदनेनेत्यस्य निर्वेदार्थकत्वं स्पष्टमिति तत्
पदं हानेनेति पदमित्रं न व्याख्यातम् । अनाशकेन पडङ्गेनेत्यत्र अना-
शकपदं पडङ्गविशेषणं स्यात् । पूर्वोक्तरीत्या विनाशकरहिनेनेति
तदर्थः । पडङ्गेनेति समाहारः एनाभावेऽपि कार्यासिद्धिं दर्शयति ।
एवकारो वक्ष्यमाणेन दमादित्येणास्य वैरुद्धिः कृत्यमिति चारयति ;
अहानि विना ज्ञानाभ्यासमाक्षेणोपासनं साधयितुं शक्यमिति
मतिञ्च । साधयेदित्यत्र एनदिति चाप्युपक्रमस्य कर्म । ब्रह्मोपासन-
मिति वा ब्रह्मेत्येव वा तदर्थः । अत्र दानेनेत्येतन् कृत्तरूप्यके
(७.२.) देवान् मनुष्यान् असुरांश्च प्रति क्रमेण प्रजापतिवृत्तोपदेशात्थे-
यादपूर्वकं "दास्यत दत्त दयधमिति तदेतन्नयं शिक्षेद् दमं दानं

न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समप्रलीयन्ते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति,

एवं साङ्गब्रह्मोपासनफलमाह न तस्येत्यादिना । य एवम् उत्तरैरङ्गैः सह वेद परं ब्रह्मोपास्ते,—‘उपासीत’ इत्यसकृद्वक्ष्यमाणत्वात् सामान्यशब्दस्य विशेषपर्यवसायित्वाच्चोपासनात्मक वेदन विवक्षितम्—, तस्य उपासकस्य—सम्बन्धमात्रे पृष्ठी—तस्मादुपासकात् प्राणाः नोत्क्रामन्तीत्यर्थः । यथा ‘नटस्य शृणोति’ इत्यत्र नटाच्छृणोतीत्यर्थः, तद्वत् । एकादशेन्द्रियाणि मुख्यप्राणश्च प्राणा उच्यन्ते । ते सूक्ष्मशरीरस्या अचिरादिमार्गगमनार्था उपासक न जहतीत्यर्थः, ‘न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति’ इति शास्त्रान्तरबाधैकार्थत्वात् । ‘कोशं भिनत्ति शीर्षकपालं गिनत्ति पृथिवीं गिनत्ति’ इत्युपक्रम्य, ‘अव्यक्तं भिनत्ति अक्षरं गिनत्ति तमो भिनत्ति’ इत्यन्तेन अस्माभ्येवोपनिषदि ब्रह्मविदुत्क्रान्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । “प्रतिपेधादिति चेन्न शरीरात् स्पष्टो द्वेकेषाम्” इति ब्रह्मसूत्रम् । ब्रह्मैव सन् ब्रह्मसमानाकारस्सन् ब्रह्माण्डेऽपि ब्रह्मण्यप्येति

दयाम्” इति विहिततत्त्वोपलक्ष्यमिच्छाशयेनोच्यते एतत् त्रयमिति । दीक्षेतेत्यस्य शिक्षेतेत्यर्थः । नर्थय वा पाठः ।

न तस्य प्राणा इत्याद्यर्थविस्तरो बृहदारण्यके द्रष्टव्यः (६.४.) । अत्रैव समप्रलीयन्ते इत्यस्य अचिरादिगत्यर्थेन प्रस्थ पिते सूक्ष्मशरीर एव लीयन्ते न स्थूलशरीरान्तरं प्रति यान्तीत्यर्थः । यद्वा अत्रैवेत्यस्य प्रवृत्ताद्येवेत्यर्थः । एवञ्च न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीत्यस्य तदीयाः प्राणाः न तन्मात्रं प्रवृत्तेः परं स्थानं प्रत्युत्थामाःतीत्यर्थवर्णनेऽपि न दोषः । तेन तन्नाम्य अकर्मवृत्तौ देह इति सिद्ध्यति । अथवा ‘अत्रैव समप्रलीयन्ते’ इत्यस्य जीविसंसृष्टा एव भवन्ति, न तु तं त्यजन्तीति

य एवं वेद ॥

॥ इति सूनीयः खण्डः ॥

आत्यन्तिकलये गच्छति । परित्यक्तकर्मकृतदेवमनुष्यादिनामरूपे (पो १)
ब्रह्मणि सर्वकारणे सर्वाधारभूते प्रतिष्ठितो भवति । कार्यस्य नामरूप-
ग्रहाणेन कारणस्थानं हि लय । तदानीं ब्रह्मणि वर्तमानस्य ब्रह्म-
समानाकारतयाऽऽस्थानमुपपन्नम् । परित्यक्तदेवादिरूपस्य ब्रह्मसारूप्यञ्च
अपहनपाप्मत्वादिगुणाष्टकाविर्भावलक्षणम् । 'अपहनपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास सत्यकाम सत्यसङ्करः' इति
दहरवाक्ये ब्रह्मापतिवाक्ये च गुणाष्टकान्नात् ।

निर्विशेषज्ञानमात्रब्रह्मताप्रतिपत्त्वमस्य वाक्यस्यानुपपन्नम्—

य एवं वेद स ब्रह्मैव सन्निति पदानामनन्वितत्वं त् । वेदितुं ब्रह्म
तापतिमतीते । वेदितुर्गुणितमात्रतापत्तेर्गुणपन्नत्वाच्च । किञ्च ब्रह्माप्येतीति
वाक्यस्य ब्रह्मशब्दद्वितीयानुगोचेन प्राप्तिर्वा, अप्येतीति शब्दस्वारस्या-
नुरोधेन तत्तत् लभो वा अर्थः स्यात् । ब्रह्मैव सन्निति ब्रह्मतापन्नस्य
ब्रह्मभावातिरेकेण प्रसिद्धस्य चाभावात्, 'ब्रह्माप्येति' इति वाक्यशोड-
नर्थकः स्यात् । 'ब्रह्मतापन्नस्य काल्पनिकनामरूपभेदग्रहाणमप्यय'
इति चेत्, त्वातिरेकेण ब्रह्मभावो नाम अर्थान्नर नास्तीति, ब्रह्मैव
सन्निति वाक्यशोडनर्थकः स्यात् । 'प्रागेव ब्रह्मानन्य आत्मा । तस्मात्
कारुणिकभेदस्य एव विद्याफलमित्यर्थः' इति चेत्, 'य एवं वेद, स
ब्रह्मैव सन् ब्रह्म प्येति' इति ब्रह्मतापत्तेर्भेदफलत्वमपीति न्यायस्य भङ्गः । किञ्च
पूर्वशङ्क्योक्तः सीधार्थ एवेद भाष्यामिमन् स्यात्, अधिब्रह्मणुन-
त्यात् । "प्रतिवेधात्" इति सूत्रदीक्षाया तथैवोक्तत्वाच्च ।

क इह, ब्रह्मैव सन्नित्युच्यते ! किं ज्ञप्तिमात्रम् ! तर्हि वाक्यवैधव्यम् ।
 यो वेद स ब्रह्मैव सन्नित्युच्यते ; न तु या विंतिः सा ब्रह्मैव सती ब्रह्मा
 प्येतीति । अतो वेदितुरेव ब्रह्मतावतिः प्रतीयते । वेदिता च ज्ञाता ।
 स चाहंकारः । काल्पनिकोऽहंकारो जडः, नात्मेति तस्य ब्रह्मभावा-
 भावात् ब्रह्माज्ञानवादपक्षे इयं श्रुतिरत्यन्तविरुद्धा । अतो यथोक्त एवार्थः॥

इति हरितकुलतिलकवाग्विजयिसूनोः श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्ध-

वेदव्यासापरनामधेयस्य श्रीसुदर्शनार्यस्य कृतौ

सुबालोपनिषद्विवरणे तृतीयः खण्डः ॥

॥ श्रीसुदर्शनार्यमहादेशिकाय नमः ॥

एवं खण्डत्रयेण परस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वम्, तत्प्रयुक्तदोषशङ्का-
 निवारणार्थं विधिविलक्षणत्वञ्चोक्तम् । अपवर्गोपायश्च सत्याद्यनुगृहीतं
 तदुपासनमिति च संक्षेपत उक्तम् । अथ उपासनविशेषान् पञ्च (पञ्चमे?)
 प्रपञ्चयितुं उपासनस्थानेषु प्रधानं हृदयकमलं प्रस्तुत्य तत्तावस्थितस्य जीवस्य
 परमात्मोपागमिषोपजननाय प्रकृतिमन्त्रः संकुचितज्ञानम्यास्य ज्ञानसंकोच-
 विकासतारतम्यरूपो जागराद्यवस्थायोगः चतुर्थेन खण्डेन प्रतिपाद्यते ।

एवं खण्डत्रयेणेति । अयं भावः—सुबालोपनिषद्भक्तिं सरसं
 मनसि निधायैव सूत्रकारो नूनं शरीरकं निवसन्ध । तत्र हि प्रथमे-
 ऽध्याये जगन्कारणत्वं तारायणस्य निरूप्य द्वितीयेऽध्याये सर्वजगन्नि-
 मित्तोपादानस्य चेतनाचेतनाविद्येयोत्प्रेक्षितानेकदोषशङ्कापरिहारेण
 सर्वैश्वर्यलक्षणं व्युत्पाद्य, तादृशस्य तस्य प्राप्त्यर्थोपासनविषय-
 त्वाभिप्रेतनाय जीवस्य जागरस्वनसुषुप्त्याद्यवस्थावस्थितदुरवस्था-
 स्थापनपूर्वं परस्थितद्विलक्षणस्य विषये चहन् भक्तिमार्गान् साक्षांम्य-

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डम्, यस्मिंस्तत् दहरं पूण्डरीकं

हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डमिति । अत्राय हृदयशब्दः
शरीरे वक्षःस्थलोपलक्षितप्रदेशपरः । तस्य मध्ये लोहितं रक्तवर्णं मांस-

तीयेऽध्याये संप्रतिबोध्य तुरीये तत्प्राप्तिप्रकारं भगवान् वादरायणः
प्रास्तौपीत् । इह चोपनिषदि प्रथमं खण्डद्वयेन परमपुरुषस्य अद्वारकं
सद्वारकञ्च स्थितं जगज्जन्मादिकारणत्वमभिधाय तृतीयेन तस्य चेत-
नाचेतनवैलक्षण्यम् अत एवोपासनाहृत्यञ्चोपपाद्य तदुपनिषत्सिपो-
त्पादनाय चतुर्थेन जीवस्य जागरादिदुर्बस्थाः प्रज्ञाप्य पञ्चमेन तदु-
पासनप्रकारान् उपदिश्य शेषमपि शेषेषु खण्डेषु समुपवर्णितमिति ।

तदित्यस्य, 'यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदन' इति
दहरपुण्डरीकत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । पूण्डरीकमिति । पुण्डरीक-
मित्यपि पाठोऽस्ति । सर्वथा इदमेव हृदयबोधकं विशेष्यपदम् ।

अत्रायं हृदयशब्द इति अत्र सुगलोपनिषदि । तेन, 'पञ्चकोश-
प्रतीकांशं हृदयश्चाप्यधोमुखम्' इति तैत्तिरीयश्रुतहृदयशब्दव्यावृत्तिः ।
तस्य पुण्डरीककारभागपरत्वात् । अत्रापि अनन्तरवाक्ये, हृदयस्य
वशेत्यत्र यथातैत्तिरीयमर्थस्वीकारात् अयमित्युक्तम् । अथवा एकेन
पदेन उत्तरहृदयपदव्यावृत्तिः ; अन्येन पुण्डरीककारहृदयाधारमांस-
पिण्डगर्भकृत्वरूपः अर्थान्तरपरत्वंसाधको हेतुर्दर्शितः ॥ द्वितीय-
हृदयपदस्यापि समानार्थकत्वं कस्मान्नेति चेत्—दशानां छिद्राणां
वक्षःप्रदेशे अभावात्, तत्रैव भायादिति भाव्यम् । किञ्च,
यस्मिंस्तद्दहरमित्यत्र तदिति पदं तावत् हृदयमित्यर्थकं सत् दहरस्य
हृदयत्वेनान्यत्र प्रसिद्धिं गमयति । एवं तर्हि, 'तस्य दशच्छिद्राणि'

कुमुदमिवानेकधा विकसितम् ।

हृदयस्य दश छिद्राणि भवन्ति ; येषु प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

पिण्डं स्थितमित्यर्थः । यस्मिन् तदहरं पौण्डरीकमिति । पुण्डरीकमेव पौण्डरीकम् । उपमानोपमेयभावेन पुण्डरीकसंघन्वीति वाऽर्थः । 'पञ्चकोशप्रतीकाशं हृदयं ऽप्यधोमुखम्' इति [हिः] श्रूयते । यस्मिन् मांसपिण्डे पौण्डरीकं पञ्चकोशसदृशावयवविशेषः तिष्ठतीत्यर्थः । हृत्पद्मं मांसविशेषेण परितः आवेष्टितत्वात् मांसपिण्डमध्यस्थितमित्युक्तम् । कुमुदमिवानेकधा विकसितमिति । वर्णेन कुमुदसन्निभम् । तस्य चन्द्रकान्तसमानत्वं हि योगशास्त्रे पूज्यते । अनेकधा विकसितं-विकास-योगम् अनेकधा शब्दादिनानाविषयज्ञानप्रसरानुगुणावकाशमित्यर्थः ।

तदेव विवृणोति हृदयस्य दश छिद्राणि भवन्तीति । अयं हृदयशब्दः पञ्चकोशसदृशावयवपरः । छिद्राणि नाडीमुखसम्बन्धद्वाराणि येषु प्राणाः प्रतिष्ठिता इत्यनेन नाडीछिद्रत्वं स्पष्टम् । इह बहुवचनान्तः प्राणशब्देन इन्द्रियाणि विवक्षितानि । यद्वा प्राणापानादयो विवक्षिताः ।

इत्येव कस्मान्न पठ्यते उपरिति चेत्—मुख्यहृदयं तस्यैवेति ज्ञापनाय हृदयशब्देन निर्देश इति । किञ्च यदि द्वितीयं हृदयपदं यक्षःप्रदेशार्थकम्, तर्हि हृदयस्येत्यारभ्य विकसितमित्यन्तं चाप्य-मुपयेंच पाठमर्हति : प्रत्यनानुपयोगादिति हृदयम् । सर्वेन्द्रिय-भूतत्वज्ञास्यैव जीवाधारस्य युक्तम् । शेषमुपरिष्ठात् । नाडीनि । तत्तदिन्द्रियनाडीत्यर्थः । उपरि प्राणत्यानापानादिनिर्देशानुगुण्यात् आभ्यन्तरवायावपि दशधा विभागस्य प्रसिद्धत्वात् दशछिद्रवर्तिनः प्राणाः तेऽपीत्याशयेनाह यद्वा प्राणापानादय इति । श्रुती ध्यानस्य

स यदा प्राणेन सह संयुज्यते, तदा पश्यति नद्यो नगराणि
बहूनि विविधानि च । यदा ध्यानेन सह संयुज्यते, तदा पश्यति

योगदशाया वायुविशेषस्य ज्ञानविकासकारणत्वमाह स यदे-
त्यादिना । स यदा प्राणेन सयुज्यते, तदा पश्यति नद्यो नग-
राणि बहूनि विविधानि चेति । उपासकत्वेन पूर्वखण्डप्रस्तुत इह
च शरीराधिष्ठातृत्वेन बुद्धिस्थो जीवात्मा स इत्युच्यते । यदेति
योगकालो विवक्षितः । एकवचनान्तोऽऽप्राणशब्दः प्राणारूढवृत्तिमद्वायु
विशेषपरः । प्राणेन सह सयुज्यते । मनसा प्राणसयुक्तत्वेन भावित
इत्यर्थः । यत्र हि मनः, तत्र हि वायुः । नद्यः नदी । पश्यतीति ।

अपानात् पूर्वं पठनमेतच्छास्त्रीयानां प्राणाहुत्यादौ ध्यानस्येव प्राणा-
गन्तरे ग्रहणात् स्यात् ।

पुरुषस्य प्राणसंयोगः सर्वदैव सर्वव्याप्तीति यदेत्यादिनिर्देशोऽ-
नुपपन्न इति संयुज्यत इत्यस्य संयुक्तमगस्व इत्यर्थाभिप्रायेण योगि-
जीवस्तथा स यदेत्यादिवाक्यं गमयति उपासकत्वेनेत्यादिना । न च स
यदेत्यादिकं सर्वं स्वप्नदशावर्णनपरमेष्टास्तु, उपरि अधेमा दश ताव्य
इति च, सुषुप्तिप्राप्त्यमध्ये अथात्रैतदिनि अथशब्दवन्न बाधकं भवेदिति
वाच्यम्—अथ द्वितीये कोशे इति स्वप्नकोशस्य द्वितीयतया वर्णनात्,
तदुपरि सुषुप्ती, ह्यामाशे परे कोशे इति तृतीयकोशकथनात् प्रथम
प्रथमकोशवृत्तमेव कथ्यत इति प्रतीत्या जागरपरताया एतावन्न वाक्य-
समुदाये ग्राह्यत्वात् । तत्र यदेत्यादिनिर्देशात् देवप्रक्षादिदर्शनकथन-
वशाच्च सर्वपुरुषजागरपरत्वासंभवे सिद्धे योगिपरत्वावधारणम् ।
प्राणसंयुक्तत्वेन भावित इत्यत्र स्वयमिति शेषः । भावित इति कथनं
मनोरूपसहकारिप्रदर्शनार्थम् । ग्राह्यविषय विमृश्य तदनु रूपे वायु-
विशेषे च मनोऽवस्थाप्यते चेत्, तद्विषयदर्शनं योगिनो भवतीत्यर्थः ।

देवांश्च ऋषींश्च । यदाऽपानेन सह संयुज्यते, तदा पश्यति यक्षराक्षस-
गन्धर्वान् । यदा तूदानेन सह संयुज्यते, तदा पश्यति देवलोकान्
देवान् स्कन्दं जय(जयन्त)श्चेति । यदा समानेन सह संयुज्यते, तदा
पश्यति देवान् लोकान् धनानि च । यदा वैरम्भेण सह संयुज्यते,
तदा पश्यति दृष्टञ्चादृष्टञ्च धृतञ्चाधृतञ्च भुक्तञ्चाभुक्तञ्च सचासच ।
सर्वं पश्यति सर्वं पश्यति ।

अथेमा दश नाड्यो भवन्ति । तासामेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वा-

व्यवहितान्यपि नद्यादीनि पश्यतीत्यर्थः । यदा व्यानेन सह संयुज्यते
इत्यादिवाषयानामप्यनया दिशा निर्वाहो वेदितव्यः । यदा तूदानेनेति ।
देवान् । देवलोकस्यानिति शेषः । जयं जयामिमानिदेवताम् ;
जयन्तं वा । तलोपशब्दसः । प्रधानभूतदेवताप्रदर्शनार्थं स्कन्दाधुक्तिः ।
धनानीति । भूमिनिहितानीत्यर्थः । वैरम्भः वायुविशेषः । उपरि
व्यक्तीभविष्यति । दृष्टश्रुतादिकीर्तनं दृष्टान्तार्थम् । जन्मान्तरे दृष्टं वा ।
सर्वं पश्यतीत्यभ्यास आदरकृतः । एवं प्राणादिविशेषमसत्त्वेन तस्मिन्
शंसा कृता । अयोगदशायामदर्शनं लोकसिद्धत्वादनुक्तम् । एवञ्च हृदय-
कमलस्य जीवात्मनः प्राणेन्द्रियव्यापारवतो जागरावस्था दर्शिता भवति ।

अथ स्वप्नाद्यवस्थाद्वयं वक्तुं तयोरवस्थयोर्योर्व्यस्य स्थानभूतान्
नाडीविशेषानाह अथेमा दश नाड्यो भवन्तीति । नाड्यः प्रधान-

तलोप इति । जयन्तमिति पाठोऽप्यस्ति ।

उपरीति । नवमराण्ड इत्यर्थः । सत् चर्तमानम् । असम् अतीत-
मनागतञ्च । जागरावस्थेति । येषु प्राणाः प्रतिष्ठिताः इति पूर्व-
वाक्येनैव जागरावस्थामान्यभक्तप्राये मन्तव्यम् । एवं योगशाल एवैव-
प्रतीत्या अन्यदा तद-
तो जुगुप्सितं न अपितं भवति ।

सप्ततिः शाखानाडीसहस्राणि भवन्ति, यस्मिन्नयमात्मा स्वपिति शब्दानाञ्च करोति ।

नाड्यः । तस्मादिति । प्रधाननाडीसंस्तृष्टा अप्रधानसिराः शाखानाड्यः । उक्तानां नाडीनां विनियोगं सामान्येन दर्शयति यस्मिन् अयमात्मा स्वपितीति । नाडीसमूहाभिप्रायेण यस्मिन्नित्युक्तम् । स्वपितीतिशब्दोऽयं न सुषुप्तिपरः ; अपि तु सुषुप्तिस्वप्नसाधारणनिद्रापरः । उपरतवाङ्मेन्द्रियव्यापारो यत्नं वर्तत इत्यर्थः । स्वप्नसुषुप्तिसाधारणचेष्टामाह शब्दानाञ्च करोतीति । द्वितीयार्थे पृष्टी । शब्दान् करोतीति ।

दशच्छिद्राधिष्ठितवायुविशेषसहकारेण भवन् जागरविशेष उक्तः । अवस्थान्तरस्थानभूतदशनाडीसंघन्धमाह अथेमा इति । 'हृदयस्य दशच्छिद्राणि' इति वाक्यात् हृदयस्येत्यस्यौचित्यादनुपपन्नः । इमाश्च शानरुमेन्द्रियदशकनियन्धनभूता इति विमृश्यम् । नाडीनां स्वप्नस्थानत्ववत् सुषुप्तिस्थानत्वमपि निर्वधिम् । "तदभावो नाडीषु तच्चतुरात्मनि च" इति सूत्रे नाडीनां सुषुप्तिस्थानत्वस्वीकारात् । एवञ्च तत्रोदाहृतस्य बृहदारण्यकवाक्यस्य (४. १) तत्परत्वेऽपि कौपीतकिप्राहणे स्वप्नस्थानपरत्वमपि श्रुतम् । "नाडीनां स्वप्नस्थानत्वात्" इति जगद्धाचित्रवाधिरुणभाष्यञ्च कौपीतकिप्राहणगतप्रवृत्तवाक्याभिप्रायम् । ताश्च सुषुप्तिनाड्यः हितानामिकाः प्रत्येकं द्वासप्ततिसंख्याकशाखानाडीमत्तया बृहदारण्यके उक्ताः । इहापि तथा श्रवणात् उभयपरमेवेदं वाक्यमिति भावः । (एवञ्च तास्वेव नाडीषु स्थानभेदः स्वप्नसुषुप्तिभेदाय ग्राह्यः ।)

समूहेति । यच्छब्दार्थभूतास्तु नाडीषु एवत्वस्य एकवचनोक्तस्य समुदायद्वारा अन्वय इति भावः । अणोरात्मन एकत्वेव स्थितिः-

अथ द्वितीये स कोशे स्वपिति । तदेमञ्च लोकं पश्यति सर्वान्

अबुद्धिपूर्वकमवशफलपितं करोतीत्यर्थः । स्वप्ने मयाद्यतिशयात् आको-
शादिसंभवः । सुपुस्तावपि वातविकारात् अवशफलपितसंभवः ।

एवं स्वप्नसुषुप्तयोः साधारणाकारमुक्त्वा स्वप्नावस्थामाह अथ
द्वितीये स कोशे स्वपितीति । अथ जागरानन्तरम् । कोशशब्दः
स्थानपरः । प्रथमस्थानं हृदयपुण्डरीकम् । तत्र स्वितस्य जागरः । यदा
तदनन्तरं द्वितीयकोशस्थाने (द्वितीये कोशे = स्थाने ?) उक्तानां नाडी
सहस्राणां मध्ये कस्मिंश्चिन्नाडीसमूहविशेषे स्वपिति निद्रायते, तदा
स प्रस्तुत संप्रसादो जीवात्मा इमञ्च लोकं पश्य लोकं च (?)

सूचनार्थमेकवचनम् । शब्दानामिति पृष्ठी शब्दमध्ये यं कमपि शब्द-
मित्यर्थशापनार्थः ; 'एतेषां मे देहि' (छा. १. १०) इतिवत् ।

संप्रसाद इति । जागरावस्थान्तकालुत्पराहित्यपरः संप्रसाद-
शब्दः । 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूप-
संपद्य' इति चरमशरीरवियोगसंनिष्ठो जीवो निर्दिष्टः । "भूमा
संप्रसादात्—" इति सूत्रे, "शुद्धस्वरूपाभिप्रायेण सूत्रे संप्रसाद-
निर्देशः कृतः" इति एतद्भाष्यद्वन्द्विः टीकायां प्राकाशि । अतः स्वप्ना-
वस्थजीवमात्रे संप्रसादशब्दनियमाभावात् स संप्रसाद इत्यादेः, 'सः
स्वप्नावस्थो जीवः संप्रसादशब्दाच्च इति आचक्षते' इत्यर्थायोगात्,
पृथग्वक्तव्यतायां प्रमाणभावाच्च, 'स संप्रसादः सर्वान् शब्दान् विजा-
नाति' इति पूर्वोक्तव्याप्यता । 'सर्वेन्द्रियव्यापारसंपत्तिसमयेऽपि यः
सर्वं न जानाति, स कथमुपरत्तेन्द्रियः सुप्तः इमं लोकं सर्वान् शब्दान्
परञ्च सर्वं जानीयात्' इत्याशङ्कापरिहाराय संप्रसादत्वविशेषणम् ।
अकलुपत्वमेव ह्यस्य स्वभावः । 'सर्वं ह पश्यः पश्यति' इति फिल

शब्दान् विजानाति स संप्रसाद इत्याचक्षते ।

प्राण, शरीरं परिरक्षति । हरितस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य श्वेतस्य नाड्यो रुधिरस्य पूर्णाः ।

पश्यति । जाग्रदवस्थारूपसजातीयं लोकम् ईधरसृष्टं पश्यतीत्यर्थः ।
'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान्
पथं सृजते । स हि कर्ता' इति श्रूयते । पश्यतीति चक्षुर्व्यापार उक्तः ।
अथ श्रोत्रव्यापारमाह सर्वान् शब्दान् विजानातीति । इदमीधरसृष्ट-
शरीरस्थेन्द्रियान्तरव्यापाराणामपि प्रदर्शनार्थमुक्तम् । इत्याचक्षत इति ।
समावस्था स्वप्नविदो वदन्तीत्यर्थः ।

अथ सुपुतिं वक्तुमारभते प्राणः शरीरमित्यादिना । सुपुतिकाले
जीवेच्छ प्रयत्नौ विनाऽपि परमात्मसङ्कल्पप्रेरितो मुख्य प्राण शरीरं
परिरक्षति एव इत्यर्थः । प्राणसंचारस्यानभूता नाडीर्विशिनष्टि हरित-

पश्यत्स्वभावस्य परिस्थितिः । स जाग्रदवस्थारूपप्रतिबन्धकविरहे
प्राचीनकर्मनुगुणप्रसादविशेषात् सर्वं द्रष्टुमलमिति दर्शितं भवति ।
तेन स्वाप्रिकारदार्ढ्यात् वास्तव्यमपि रथापितं भवति, प्रसन्नपुरुष
प्राह्यपञ्चापनात् । एवमेकवाक्यतायाञ्च आचक्षत इत्येतत्, 'एव
स्वप्नवृत्तं वदन्ति' इत्यर्थकं भवतीति स्वप्नवर्णनमत्र समाप्तमित्रं लक्ष्यते
इति विमृश्य, प्राण शरीरमित्यादिकं सुपुतिररं व्याख्यातम् । अन्यथा
पुनः 'प्राणेन रक्षन् परं कुलाय बहिःकुलायादमृतञ्चरिषा' (वृ ६ १०),
'हिता नाम हृदयस्य नाड्यो हृदयात् पुरिततमभिप्रतन्वन्ति । यथा
सहस्रधा केशो विपाटितः, तावदण्व्यः पिङ्गलस्याणिम्ना तिष्ठन्ते
शुक्रस्य वृणस्य पीतस्य लोहितस्येति । तासु तदा भवति' (कौ ४)
इति श्रुत्यन्तरानुसारेण स्वप्नरत्यमपि पूर्णाः इत्यन्तस्य सुप्रबन्धम् ।
जागरे शरीरव्यापारायासबाहुल्यात् नाडीनां रुधिरपूर्णता न

अथात्रैतद् दहरं पीण्डरीकं पुमुदमित्रानेकधा विकसितम् ।
यथा केशः सहस्रधा मित्रः, तथा हिता नाम नाड्यो भवन्ति ।

स्वेति । हारतादिपदानि रुधिरविशेषणानि । ईषत्पीतं हरितम् ।
लोहितं शोणवर्णम् । रुधिरस्य रुधिरेण नाड्यः पूर्णा भवन्ति । आया-
सामावात् नाडीषु रक्तं न्यूनाधिकभावविरहेण व्याप्तमित्यर्थः । पूर्वं
नाडीविशेषाः स्वप्नस्थानत्वेनोक्ताः ।

अथ नाडीविशेषाणामेवान्येषां सुषुप्तिस्थानत्वं वक्तुं तेषामपि
हृदयकमलसंबन्धकथनार्थं हृदयं पुनः प्रस्तौति अथात्रेति । पूर्ववदर्थः ।
तत्संबन्ध (द्वाः) नाडीबाहुव्यमाह यथा केशः सहस्रधा मित्रः तथा
हिता नाम नाड्यो भवन्तीति । हृदयसंबन्धः भवन्तीत्यर्थः । तासां
भवतीति सुषुप्तौ पूर्णतावर्णनं यदत्र सरसमुष्पादितम्, तत् स्वप्नेऽपि
हि भवितुमर्हति; प्रत्यक्षशरीरस्य प्रयासराहित्याविशेषात् । अथा-
त्रेत्यादिकं सुषुप्तिविषयमिति तु निर्विवादम् ।

अथात्रेति । अत्रेति पदं नाडीष्वित्यर्थकम् । तथाच यत्
पूर्वोक्तं दहरं पुण्डरीकम्, तदत्र भवति, यत्र पुण्डरीके जीवः सुषुप्तो
भवतीत्युच्यते । तदभावाधिकरणे, “नाडीपुरीततौ प्रासादखट्वा-
स्थानीयौ” इति श्रीभाष्यानुरोधेन हितानाड्यधिकरणकपुरीतद्वतवस्य
सुषुप्त्याधारहृदयकोशेऽवधारणात् । इदमेव नाडीगतं परे कोशे
इति कथ्यते समनन्तरम् । यथा केश इति । स्वप्नस्थानभूतानां
नाडीनामपि हितानामकत्वस्य सहस्रधापाटितकेशवद्भावस्य च
फौपीतकिश्रुत्युक्तत्वात् सुषुप्तिनाडीनां तासाश्चैक्यं वा भेद एव
वेति विमुद्ध्यमेतत् । ऐक्येऽपि तत्र प्रदेशभेदोपपादनाय केशः
सहस्रधेत्यादिपूर्वकं पुनस्तन्निर्देश इह घटेत । एवम् अथेमा दश
नाड्य इति पूर्वमारम्भात् इन्द्रियदशकनिबन्धनभूतास्ता एव स्थान-

हृद्याकाशे परे कोशे दिव्योऽयमात्मा स्वपिति, यत् सुतो न कञ्चन काम कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ।

न तत्र देवा देवलोका यज्ञा वा ।

हिताख्याना नाडीना सुषुप्त्याधारत्वं पुरीतद्व्यग्रहितमिति श्रुत्यन्तरे विशदमर्थमिह दर्शयति हृद्याकाशे परे कोशे दिव्योऽयमात्मा स्वपितीति । हृदि आकाशेऽवस्थितोऽयमात्मा परे कोशे अन्यस्मिन् स्थाने मांसपिण्डशब्देन पूर्वमुक्ते पुरीतदाख्ये स्थाने स्वपितीत्यर्थः । 'हिता' नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते । ताभिः प्रत्यवसृज्य पुरीतति शेते' इति हि श्रुत्यन्तरम् । हृदयवेष्टनमास पुरीतच्छब्देनोक्तम् । तदिह स्थानान्तरत्वेनोच्यते । हृदये जागर । नाडीविशेषेषु स्वप्नः । हिताख्यनाडीविशेषाः क्वते पुरीतति सुषुप्तिरिति विभागः । यत्र तृतीयस्थाने । न तत्र देवा देवलोका यज्ञा चेति ।

मेदेन स्वप्नसुषुप्तिनिर्वाहिकाः जागरसंवन्धिन्यः । एतदधिकरणकोपासनमेव चान्तरे खण्डे प्रस्तोष्यत इति विभाव्य भवति । ननु अथात्रेत्याश्रय एतद्व्याख्यपरामर्शे च पूर्वं हृदयस्य दश छिद्राणीति याम्ये हृदयस्येति न पुण्डरीकार्थकम्, किंतु उपक्रान्तहृदयपदसमानार्थमिति, यत् तत्र प्रस्तुतं दहरपुण्डरीकम्, तस्यैवैव संवन्ध इति च शायते । न । एकादशखण्डे दहर पुण्डरीकं प्रस्तुत्य, 'तस्य मध्ये समुद्रः, समुद्रस्य मध्ये कोशः, तस्मिन्नाड्यश्चतस्रो भवन्ति' इति नाड्यन्तरचतुष्टयप्रस्तावात् इहोक्ता नाड्यः कोशव्यतिरिक्तस्थानगता इति शायते । तत् स्थानं स्थूलहृदयं वा दहरपुण्डरीकं चेति परामर्शः, 'हृदयस्य नाड्यो हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते' इत्येतदनुसारेणार्थनिश्चयः कार्यः । दश छिद्राणि तु दहरपुण्डरीके नाडीमूलस्थानानि ।

न माता न पिता न बन्धुर्न बान्धवो न स्तेनो न ब्रह्महा न तेज-
स्कायममृत सलिल एव । इदं सलिल वनम् ।

देवा[देहा]दय सुपुत्रौ न दृश्यन्त इत्यर्थः । न मातेत्यादि । सुपुत्र
पुरुष न माता भवति । न पिता भवति । मातृत्वपितृत्वाद्यभिमानरहितो
भवतीत्यर्थः । बन्धुः प्रकृतिसम्बन्धवान् । बान्धवः मुहदादि । न तेज
स्कायममृतमिति । अमृत मरणादिरहितमात्मवस्तु न तेजस्कायम् ।
तेजश्शब्दो ज्ञानपरः । कायशब्दो निकायपरः । त्रिविधज्ञानसमूहरहि-
तमित्यर्थः । सलिले । सलिले, सलिलकार्ये शरीरे वा वर्तत इत्यर्थः ।
सलिलशब्द विवृणोति इदं सलिल वनमिति । वनम् । 'न पण
सभक्ती' । आत्मनः सभजनीयमिदं शरीरं सलिलकार्यत्वात् सलिलमित्यर्थः ।
इदं सलिलं छन्नमिति पाठे इदं शरीरं छन्नम् = सुपुत्रस्य न मासत इत्यर्थः ।

न तत्र देवा इत्यादिना न सुपुत्रस्य देवाद्यपेक्षया भेदो वर्ण्यते
जागरेऽपि तस्य भेदस्य संशयः । अतः, बहुवचनाद्यनुरोधाच्च न
दृश्यन्त इति वाक्यार्थः एव च क्तव्यः । न मातेत्यादावपि एवमेव
वाक्यार्थवर्णनं श्रुत्यभिमतं चेत्, यदा वा इति वाच्यं न स्यात् ।
अतः तद्वलात् तत्पर्यन्तं काचित् शैली, अथान्येति प्रतीत्या,
अध्याहारस्वीकृत्यपरिहाराय च सुपुत्रजीवो न माता भवतीत्याद्यर्थ-
वर्णनम् । बन्धुः प्रकृतिसम्बन्धवानिति । स्वस्वमातापितृादिशरीरानु-
बन्धशालीत्यर्थः । न तेजस्कायमिति पाठदर्शनेन धर्मभूतज्ञानसमूह-
रहितम् इत्यर्थवर्णनम् । अनेन पदेन न माताभवतीत्यादीनां मातृ-
त्वाद्यभिमानरहित्यरूपोऽर्थो व्यञ्जितो भवति । न हि मातृभूतो जीवः
सुपुत्रो मातृ ररहितो भवति । न शब्दं पिता तेजस्कायमित्येव तु पाठो
दृश्यते । तदा च अपरिणतधर्मभूतज्ञानविशिष्टमित्यर्थः । वस्तुतः

भूयस्तेनैव मार्गेण जाग्राय धावति स सप्त्राडिति होवाच ॥

॥ इति सुवालोपनिषदि चतुर्थः खण्डः ॥

पुनः प्रबोधप्रकारमाह भूय इति । तेनैव मार्गेण निर्गमनमार्गेण;
हिताख्यनाडीमार्गेण । 'तामि प्रत्यवसृष्य पुरीतति शेते' इति श्रुतेः ।
सप्त्राट् शरीरस्वामिभूत पुरुषः तेनैव निर्गमनमार्गेणैव जाग्राय जागरणाय
धावति गच्छति । हृदयस्थानमिति शेषः । इति होवाचेति आचार्य
इति शेषः ॥

इति हरितकुलतिलकवाग्विजयिमूनो श्रीरङ्गराजदिव्याशालब्ध-

वेदव्यासावरनामधेयस्य श्रीगु र्जनार्थस्य कृनौ

सुवालोपनिषद्विचरणं चतुर्थं खण्डः ॥

ज्ञानस्वरूपमित्येवार्थः । अभिमानाद्यनुपलभ्यमानत्वेन आत्मनाशो न
मन्तव्य इति च अमृतमित्यनेन दर्शितम् । देहाभिमानाभावेऽपि
देहसंगन्धो नापेत इति दर्शयितुं सलिल एवेति । 'सलिल एको
द्रष्टे'ति च बृहदारण्यके (४. ४. ३२.) । तेनैव मार्गेणेति । हृदयस्थान-
स्थितो जागरस्यान्तात् स्वप्नस्थानद्वारा सुषुप्तिस्थानं दहरपुण्डरीक-
मध्यमागतो यथागतं वहिरायातीत्यर्थः । सप्त्राडिति । खमप्रस्तावे
संप्रसाद इत्युक्तः जाग्रद्भूतः सप्त्राडित्युच्यते । बृहदारण्यके तु
सप्त्राडिति जनकविपर्य संबोधनम् ।

एवं परमात्मविषयकोपासिसिपोपजननाय जीवस्य जागराद्य-
वस्थाहेतुज्ञापनं कृतम् । एवमिह, यादृशनाडीरूपनिबन्धन—तदनु-
बन्धितस्त्वन्तर्यामिपरमात्मोपासनमनन्तरखण्डे वक्ष्यते, तादृशी-
भिर्नाडीभिर्हितानामिकाभिः देहिना हितं जागरादिभेदेन नानाप्रकारं
संभवत् उपवर्णयन् अयं खण्डः उपरितनखण्डशेष इत्यपि ध्येयम् ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

स्थानानि स्थानिभ्यो यच्छति । नाडी तेषां निबन्धनम् ।

एवं जागराद्यवस्थासु दुःखाभिभूतस्य निर्विण्णस्य चेतनस्याप-
वर्गार्थम्, समस्तचिदचिदन्तरात्मभूतस्य सर्वस्मात् परस्य निर्दोषस्य
कल्याणगुणाकरस्य परमात्मनः उपासनप्रकारान् उपदिशति स्थानानि
स्थानिभ्यो यच्छतीति । वक्ष्यमाणानि चक्षुरादीनि स्थानानि स्या-
निभ्यः आदित्यादिभ्यः परमात्मा यच्छति, प्रयच्छति । आदित्या-
दीनां चक्षुराद्यभिमानित्वं भगवत्संस्काराधीनमित्यर्थः । “अ्योतिराद्य-
धिष्ठानं तु तदामननात् प्राणवाता शब्दात्” इति हि सूतकारः ।
नाडी तेषां निबन्धनमिति । नितरां बन्धनम् संबन्धहेतुः । तेषाम्

पूर्वं नाड्यो दर्शिताः । तन्नाडीतदनुबन्धवच्छेदेन परमात्मो-
पासनमत्रोपदिश्यते । ननु यद्यप्यत्र चतुर्दश पर्यायाः सन्तीति
नाड्यः चतुर्दश, न तु दशेति प्रतीयते—अद्यापि मनसः सर्वेन्द्रियोप-
कारकतया इन्द्रियान्तरनाड्य एव मनोनाड्योऽपि ; एवं बुद्धिचित्ता-
ह्वाराणामपि मनसो भिन्नत्वाभावस्य श्रीभाष्ये भाषितत्वात् तदर्थ-
मपि न पृथङ् नाड्य इति स्यात् । अत एव हृदयस्य दशैव छिद्राणि
प्रागुक्तानीति चेत्—अस्तु, किं तेन ? यस्तुतो मनोबुद्ध्यादेः
विभिन्नोपासनस्थानत्वादिसंसारस्यात् सन्त्येव उक्तनाडीदशकाति-
रिक्ताः मनःप्रभृतीनां नाडीविशेषाः । अत एव पष्ठे चतुर्दश नाड्यो
नाम्ना निर्दिश्यन्ते । अत एव अह्वारादिपदमपि मनोभिन्नपरतया
भाष्ये व्याख्यास्यते । चित्तं तु सर्वथा मन एव ।

नाडी तेषां निबन्धनमिति प्रतिपर्यायमावर्तते । तत्र प्रथम-
वाक्ये स्थानानां स्थानिनाञ्च ग्रहणम् । उभयेषामेव पूर्वं निर्दिष्टात् ।

१. चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्तत्राधिदैवतम् । नाडी
तेषां निबन्धनम् ।

आदित्यादीनां चक्षुर्गदीनाञ्च शरीरान्तर्गतहृदयकोशस्थेन चेतनेन
संबन्धहेतुर्नाडी, आदित्याद्यधिष्ठित चक्षुरादिकं नाड्या संबद्धम्,
नाडी हृदयेन संबद्धा, हृदयमात्मना संबद्धमिति तत्तद्देवताधिष्ठितै-
श्चक्षुरादिभिरात्मन संबन्धो नाडीद्वारक इत्यर्थः ।

अथ त्रिविधस्थानसंबन्धिनः परमात्मन उपासनं वक्तुं स्थानत्रैविध्य-
माह चक्षुरध्यात्ममत्यादिना । आत्मनि शरीरे वर्तमानं वेदितव्य-
मध्यात्मम् । भूतेषु पृथिव्यादिषु वर्तमानं वेद्यमधिभूतम् । देवेषु
वर्तमानं देवतासु अन्तर्भूतत्वेन वेद्यमधिदैवतम् । चक्षुरध्यात्ममिति ।
शरीरे वर्तमानं चक्षुः परमात्मन्याऽऽत्मेनानुसन्धेयम् । द्रष्टव्यमधि-
भूतमिति । पृथिव्यादिषु वर्तमानं द्रष्टव्यं रूपं तथा वेद्यम् । आदि-
त्यस्तत्राधिदैवतमिति । तत्र द्रष्टव्यगोचरे चक्षुषि अधिष्ठातृत्वेन देव-
तासु वेद्यं तत्त्वम् आदित्य इत्यर्थः । पूर्वं सामान्येनोक्तं नाडीनां सम्बन्ध-
कत्वमिह दर्शयति । नाडी तेषां निबन्धनमिति । नाडीविशेषा
वक्ष्यन्ते । हृदयसंबद्धा नाडी हृदयस्थेन पुरुषेण चक्षुरादित्यद्रष्टव्यानां
संबन्धहेतुरित्यर्थः ।

उपरिष्ठितेषु नैः सह विषयाणात्मनि । नाडीविशेषा वक्ष्यन्त इति ।
पृष्ठे खण्डे विराजा, सुदर्शना, जिना, सौम्या, मोघा, कुमारा,
अमृता, सत्या, मध्या, नासीरा, शिशुः, सूर्या, असुरा, भास्वनी
इति चतुर्दश नाड्यो वक्ष्यन्ते । नवमेऽपि ताः प्रस्तोष्यन्ते ।

यश्चक्षुषि यो द्रष्टव्ये य आदित्ये यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा ।

तमात्मानमुपासीत, अजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

एवमुक्ते त्रिविधेऽपि स्थले नाड्यादिषु च परमात्मनोऽवस्थानमाह यश्चक्षुषीत्यादिना । सर्पपर्यायेष्वपि प्राणशब्दो नममे वक्ष्यमाण-वायुविशेषपर । विज्ञाने एवं तत्तद्देवताधिष्ठिते प्राणाधारैः चक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्जन्ये जीवात्मनो विज्ञाने । आनन्दे ज्ञानपूर्वकप्रवृत्ति-फलभूते सुखे । अनेन जीवात्मना ज्ञानानन्दयोः चक्षुरादीनां हेतुत्वं परमात्मसंकल्पाधीनमिति दर्शितम् ॥ 'प्रश्ना च तस्मात् प्रसूता पुराणी', 'एष क्षेत्रानन्दयाति' इति हि श्रुत्यन्तरम् । हृद्याकाशे । नाडीसन्ध्याद्वारेण सर्वेन्द्रियाश्रये हृदि विद्यमानमाकाशं सुषिरम्, तस्मिन् । 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्' इति हि श्रूयते । एतस्मिन् इह परिगणिते सर्वस्मिन् वस्तुजाते । तत्तात्पर्यन्तरे अन्तर्भागे । य मञ्चरति वर्तते=तिष्ठतीत्यर्थः । सर्वगतस्य परमात्मनो देशात् देशान्तरसयोगरूपमञ्चारासंभवात् । सोऽयम् उक्तवैभवविशिष्टः सर्वगतत्वात् सन्निविष्ट आत्मा परमात्मेत्यर्थः ; आदित्यादिक्षेत्रज्ञेष्वप्यग्रन्थानोक्ते । स नारायण इति व्यक्तीभविष्यति । तम् उक्ताकारं विजिष्टुं शक्नोति । मुमुक्षुरित्यर्थसिद्धम्, 'प्रश्नैव सन् ब्रह्माप्येति । एतन्निर्वाणमनुशासनम्' इति प्रकरणात् । अजरममृतमिति । जरामरणनिषेधः सर्वशरीरगतसर्वत्रिकाराभावप्रदर्शनार्थः । अभयमशोकमिति । भावि-भूतहेतुजन्ये दुःखे भयशोकी । तन्निषेधो जीवात्मगत-

२. श्रोत्रमध्यात्मं श्रोतव्यमधिभूतं दिशस्तत्राधिदैवतम् ; नाडी तेषां नियन्धनम् । यः श्रोत्रे यः श्रोतव्ये यो दिक्षु यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीत, अजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

३. नासाऽध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं पृथिवी तत्राधिदैवतम् ; नाडी तेषां नियन्धनम् । यो नासायां यो घ्रातव्ये यः पृथिव्यां यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीत, अजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

४. जिह्वाऽध्यात्मं रसयितव्यमधिभूतं घर्णस्तत्राधिदैवतम् ; नाडी तेषां नियन्धनम् । यो जिह्वायां यो रसयितव्ये यो घर्णे यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन्

सर्वदोषाभावप्रदर्शनार्थं । एवमचेतनात् यद्वचेतनाच्च यावृत्ति । अनन्तम् देशकालवस्तुभिः परिच्छिन्नं रहितम् । अनेन मुक्तं यावृत्ति । एव चिदचिदात्मकतत्तद्विभूतिविशिष्टं दिधचिदचिद्विलक्षणं परमात्मानं नारायणमुपासीतेत्यर्थः ।

श्रोत्रमध्यात्ममित्यादयः पर्यायाः सत्वे प्रथमपर्यायविवरणेन प्रायशो व्याख्याताः । श्रोतव्यं शब्दजानय । दिश इति दिगभिमानि देवता विवक्षिताः ।

नासेति प्राणेन्द्रिये विवक्षितम् इन्द्रियपकरणत्वात् । घ्रातव्यो गन्धः । पृथिवीशब्दो देवतापरः ।

जिह्वाशब्दो रसनेन्द्रियपरः । रसयितव्यं माधुर्यादिरसः ।

सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीत, अजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

५. त्रगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतम्; नाडी तेषां निबन्धनम् । यस्त्वचि यः स्पर्शयितव्ये यो वायी यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

६. मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रस्तत्राधिदैवतम्; नाडी तेषां निबन्धनम् । यो मनसि यो मन्तव्ये यश्चन्द्रे यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

त्वक् स्पर्शनेन्द्रियम् । स्पर्शयितव्यम् स्पर्शविशेषः । वायुः देवता ।

ननु मन्तव्यमधिभूतमिति कथमुच्यते मनश्चन्द्रप्रभृतयो विहित (प्रभृतयोऽपि हि ?) मन्तव्यकोटिनिविष्टा । ततश्चाध्यात्माधिभूतादिविभागो न स्यादिति-उच्यते । यन्नाध्यात्माधिभूतादिसकर, तत्र मन-

ननु मनसोऽध्यात्मं गणितस्य, चन्द्रस्य चातैराधिदैवतं गणितस्यापि मन्तव्यत्वात् मन्तव्यं सर्वं कथमधिभूतमिति गण्येत इति शङ्कते ननु मन्तव्येति । न मन्तव्यं सर्वमधिभूतमिति विरक्षितम्, किन्तु अध्यात्ममधिदैवतशोक्तादन्यस्य भूतान्तर्गतत्वात् प्रायोवाशोऽयमित्याशयेन समाधत्ते उच्यत इति । तुलायामिति । तुलायां=धटे अधिकद्रव्यतोलनापेक्षी प्रथमतः फलादिना इष्टकादि समगौरवं परिमाय, तत् इष्टकादि फलादिना सहेकत्र फलके निक्षिप्य फलकान्तरे त्रिकेयद्रव्यं निक्षिप्य तोलयति । तत्रैष्टकादि पूर्वं प्रमेयं भवत् पश्चात् प्रमाणमपि भवति । तत्रेत्यर्थः । तदुक्तं न्यायसूत्रे, 'प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत्' इति । अवश्यञ्च मन्तव्यशब्दार्थं संकोचः कार्यः ।

७. बुद्धिरध्यात्मं योद्धव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् । नाडी
तेषां नियन्धनम् । यो बुद्धी यो योद्धव्ये यो ब्रह्मणि यो नाड्यां यः
प्राणे यो विशाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे
सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपामीताजरममृतमभयमशोक-
मनन्तम् ।

प्रभृतिपदार्थव्यतिरिक्तविषयत्वेन मन्तव्यादिशब्दा संकोचमित्याः ।
यद्वा तुलायां प्रमाणभावप्रमेयभाववत् मनश्चन्द्रादीनामेव आकारमेदेनो-
भयकोटिनिविष्टत्वव्यवहार उपपन्न इति मनः शरीरान्तर्गृहीतत्वेनेषा-
ध्यात्मं भवतु ; विचार्यत्ववेयेण मन्तव्यञ्च भवतु । अधिभूतशब्दोऽपि
मृतपरिणामे शरीरे अवस्थितत्वादुपपन्नः । देवनागपस्य चन्द्रादेरपि
मन्तव्यत्वमविरुद्धम्, विचार्ये निर्जेतव्यत्वात् । आकाशवर्तित्वादपि
मृतत्वमविरुद्धम् । सर्वेश्वरस्य तु मन्तव्यत्वेऽपि समाभ्यधिराहित्येन
अन्याधिष्ठेयत्वाभावात् मन्तव्यशब्द चन्द्रादेः (१) अर्वाचीनेषु
संकोचनीयः । एवं सर्वपर्यायेषु संकीर्णव्यवहारपरिहारो द्रष्टव्यः ।

बुद्धिः व्यवसायवृत्तेर्मनसोऽनुमाहकं महत्तत्त्वम् । योद्धव्य
निश्रेयस्य रूपादि । महत्तत्त्वप्रज्ञादिनाऽपि (दीनामपि) योद्धव्य आदि-
विरोधः पूर्ववदनुमंथेयः । ब्रह्मणि चतुर्मुखे ।

‘धोतव्यो मन्तव्यः’ इति श्रुतस्य परमात्मन इह तदर्थतया अभ्यास-
त्वात् । तस्याप्यत्र तेन पदेन प्रदत्ते न केन्द्रमधिभूतमित्येतन्निरूप-
णत्वम्, ‘यो मन्तव्ये’ इत्युपस्थितव्यक्त्योक्ता तस्मिन् परमात्मनः
स्थितिरपि न घटेत् । अतः संकोचनीयोऽयं चन्द्रादितोऽपि संको-
च्यतामित्याह सर्वेभ्यस्तस्येति ।

८. अहङ्कारोऽध्यात्ममहङ्कर्तव्यमधिभूतं रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ; नाडी तेषां निबन्धनम् । योऽहङ्कारे योऽहङ्कर्तव्ये यो रुद्रे यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वेऽस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

९. चित्तमध्यात्मं चेतयितव्यमधिभूतं क्षेत्रज्ञस्तत्राधिदैवतम् ; नाडी तेषां निबन्धनम् । यश्चित्ते यश्चेतयितव्ये यः क्षेत्रज्ञे यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वे-

अहङ्कारः अनात्मनि आत्माभिमानवृत्तेर्मनसोऽनुमाहकं महत्कार्यं तत्त्वम् । अहङ्कर्तव्यमधिभूतम् । मृतपरिणामे देहे वर्तमानः जीवात्मैव स्थूलोऽहमित्यभिमानविषयत्वादहङ्कर्तव्यशब्दार्थः । तत्र सविषयेऽहङ्कारे रुद्रोऽधिदैवतम् । महदभिमानो चतुर्मुखपुत्रो रुद्रो महत्कार्यस्याहङ्कारस्याधिदैवतमित्युपपन्नम् । अत एव हि दीक्षिते स्वास्मिन् ब्राह्मणस्वामिमानेन रुद्रतनुरित्युच्यते ।

चिन्तावृत्तिमत् मन एव हि चित्तम् । चिन्ता च स्मरणं वा अपेक्षितबुभुक्षा वा । 'एवं सञ्चिन्तयन् विष्णुम्', 'मानसं विष्णुचिन्तनम्' 'चिन्तयन्ती जगत्सृष्टिम्', 'चिन्तयामास कोन्वेतत् प्रयुञ्जीयादिति प्रभुः', 'तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्मावितात्मनः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । क्षेत्रज्ञो जीवात्मा सयमेव । यद्वा, 'क्षेत्राणि च शरीराणि बीजानि च शुभाशुभे । तानि वेति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते' इत्युक्तोऽन्तरात्मा वा । यः क्षेत्रज्ञे—सञ्चरतीत्यत्र, क्षेत्रज्ञशब्दस्य परमात्मवाचित्वे, स्वस्मिन्नवस्थित इति स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वमुक्तं भवति ।

स्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

१०. वागध्यातमं वक्तव्यमधिभूतमग्निस्तत्राधिदेवतम्; नाडी तेषां निबन्धनम्; यो वाचि यो वक्तव्ये योऽग्नौ यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

११. हस्तावध्यातमादातव्यमधिभूतमिन्द्रस्तत्राधिदेवतम्; नाडी तेषां निबन्धनम्। यो हस्ते य आदातव्ये य इन्द्रे यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

१२. पादावध्यातमं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुस्तत्राधिदेवतम् । नाडी तेषां निबन्धनम् । यः पादे यो गन्तव्ये यो विष्णौ यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

वक्तव्यं शब्दः । अग्निः देवता ।

विष्णुः उपेन्द्र । त्रिक्रमत्वात् पादेन्द्रियाद्यधिष्ठातृत्वं तस्य ।

‘यद्विष्णुकमान् क्रमते’, ‘विष्णो क्रमोऽस्यभिमातिहा’ इत्यादिश्रुतेः ।

विष्णौ...सञ्चरतीति । विष्णुशब्दः इन्द्रानुजत्वेनावीर्णविग्रहपरः ।

यःसञ्चरतीति यच्छब्दस्य नारायणपरत्वात् यो विष्णाविति वैयधिकरण्यनिर्देशात् ; रूपमस्य शुक्र इति न्यायेन असमानविभक्तिनिर्देशे

सति विशिष्टवाचिशब्दस्यापि निक्षेपणमात्रपरत्वोपपत्तेश्च । विष्णुशब्द-

स्यापि विग्रहविशिष्टभगवद्वाचित्वे पूर्ववत् स्वमहिमप्रतिष्ठत्वमर्थः । चतु-

र्मुखादीनां तु अवताररूपत्वश्रवणमात्रात् स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं तत्रानुप-

पन्नम् । “सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते”, “तवान्तरात्मा

न्तरे सञ्चरति सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपासीताजरममृतमभय-
मशोकमनन्तम् ।

१३. पायुरध्यात्मं विसर्जयितव्यमधिभूतं मृत्युस्तत्राधि-
दैवतम् ; नाडी तेषां नियन्धनम् । यः पायी यो विसर्जयितव्ये यो
मृत्यौ यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य
एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मानमुपा-
सीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

१४. उपस्थोऽध्यात्ममानन्दयितव्यमधिभूतं प्रजापतिस्तत्राधि-
दैवतम् ; नाडी तेषां नियन्धनम् । य उपस्थे य आनन्दयितव्ये यः
प्रजापतौ यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे
य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति, सोऽयमात्मा । तमात्मान-
मुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ।

एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर एष सर्वाधिपतिरेषोऽन्तर्याम्येष धोनिः

मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिता.” इति सात्त्विकोऽष्टांशेषु चतुर्मुखादीनां
भगवदनुप्रविष्टत्वदर्शनाच्च ।

आनन्दयितव्यमिति स्त्रीपुंसशरीरस्य आत्मा विवक्षितः ।
अत्र प्रजापतिशब्दः चतुर्मुखव्यतिरिक्तविषयः । ‘त्वं रुद्रस्त्वं ब्रह्मा त्वं
प्रजापति’ इति पृथगुपदेशदर्शनात् , चतुर्मुखस्य महत्तत्त्वाधिष्ठातृत्व
प्रतिपादनादर्थान्तरे संभवति तस्यैव पुनः प्रतिपादनपरत्वकल्पनायोगाच्च ।

एवं समस्ताचिदचिद्वस्तुष्ववगम्यनस्य भगवतो व्याप्ते घटादावा-
काशव्याप्तिसाम्यव्यवच्छेदार्थम् अन्यत्वासमाश्रितान् मङ्गलगुणविशेषानाह
एष सर्वज्ञ इति । व्याप्यसर्ववस्तुसाक्षात्कर्तृत्वं । सर्वेश्वरः साक्षा
त्कृतस्य सर्वस्य नियन्ता । एषः सर्वाधिपतिः नियाम्यस्य स्वामी ।

सर्वस्य । सर्वसौख्यैरुपास्यमानं न च सर्वसौख्यान् उ(न्यु)पास्यति । वेदशास्त्रैरुपास्यमानं न च वेदशास्त्राण्युपास्यति । यस्यान्नमिदं सर्वम् न च योऽन्नं भजति ।

न केवलं रक्षकत्वमात्रमधिपतिशब्दार्थं , मातापितृसरक्ष्यस्य पुत्रस्य तत्पतिकत्वं यवहाराभावात् । जगच्छरीररूपसिद्ध्यर्थं ईश्वरशब्दोक्तं नियमनमनं प्रवेशपूर्वकमिति दर्शयति एषोऽन्तर्यामीति । एष योनिः सर्वचिदचिदच्छरीरकत्वात् तस्योपादानमित्यर्थः । सर्वसौख्यैः नानाविधसौख्योपेतैर्देवादिभिरित्यर्थः । वेदशास्त्रैरिति । वेदशास्त्राणां मगधुपासने प्रमाणतया करणत्वं विवक्षितम् । वेदशास्त्राणीति । अशास्त्रवश्य इत्यर्थः । अन्नम् अदनीयम्, सहाय्यमित्यर्थः ।

तत्पतिरुवेति । न हि पुत्रं प्रति पितुर्मानुष्यं पतित्वेन व्यवहार इति । श्रुतप्रकाशिकायां तु, 'बुद्धौ च मातापितरो साध्वी भार्या सुतं शिशुः । अप्यकार्यं शतं कृत्या भर्तव्या मनुष्यवीत' इति मातापितरौ प्रति पतित्वजन्यव्याप्यसङ्ग इत्युक्तम् ।

सर्वसौख्यैरित्यत्र बहुवीह्यादरणम्, उपरि, 'सर्वसौख्यानुपास्यति' इति पाठाभिप्रायेण । 'सर्वसौख्यान्युपास्यति' इति पाठे तु इहापि कर्मधारय एव । सौख्यैरुपास्यमानस्य नाम स्वयमेव सौख्यैरस्य व्रियमाणत्वम् । सौख्यानां सौख्यत्वं तदधीनम् । सौख्यभागितया पुंसामतिशयोऽन्यत्र । परमात्मविषये तु सौख्यानामपि तत्सन्धादतिशयः । अद्भुतानन्दरूपसत्त्वन्धात् गुणभूतानामानन्दानामतिशयो भवति । यदाहुः —

‘गुणत्यस्त लोके गुणिषु नियतं (हिमतं) महलपदं
विपर्यस्तं हस्तिक्षितिधरपते नत् न्ययि पुनः ।

अतः पर सर्वनयनः प्रशास्ता अन्नमयो भूतात्मा प्राणमय

अतः परामति । मूयोऽपि तन्माहात्म्यमुच्यते इत्यर्थः । यद्वा
अतः उक्तगुणकत्वात् पर केवल स एव सर्वसादधिक इति वक्ष्यमाण
गुणैरन्वयः । सर्वनयनः सर्वकार्याणां नेता = निर्बोद्धा । प्रशास्ता
प्रशासितृत्वेन निर्बोद्धा । न तु राजनियुक्तपुरुषवत् प्रशासनीयत्वेन
निर्बोद्धेत्यर्थः । तस्मात्प्रामाण्यमात्मशब्दनिर्दिष्टस्य परमात्मनः सर्वान्तरा-
त्मत्वेन आत्मत्वकाष्ठा प्रतिपादयति अन्नमय इत्यादिना ॥ भूतपरिणम-
रूपदेहोऽन्नमयः । स च सर्वेश्वर इत्यर्थः । भूतात्मा भूतानां शरीर-
कारणभूतानामपि आत्मा । अन्नमयादिशब्दानां परमात्मसामानाधि-
करण्यमात्मशब्दस्वारस्यादवगम्यते । न च मृदात्मको घट इतिवत्

गुणाः सत्यज्ञानप्रभृतय उत त्वद्गततया

शुभीभूयं याता इति हि निरणैष्म धृतिप्रशात् ॥'

इति । अत एव नयनीतचौर्यादीनामपि भगवन्कृष्णसंनन्धात् यथा-
चन्मोक्षहेतुता ।

उपास्यतीत्येतत् उपास्त इत्यर्थे छान्दसम् । 'अस्तु क्षेपे' इति
धातुर्या । नोपास्यति नोपक्षिपति ; न स्वयं स्वसंनिधिं प्रति आनय-
तीति । सर्वमिदमनायासप्राप्तसर्वसौख्य इत्यर्थमिष्टायम्, न तु
तत्संरूपभावेऽपि तस्य तानि भवन्तीत्यर्थकम्, 'इच्छात एव तव
निश्चयपदार्थसत्ता' इत्येतद्विरोधात् ।

अतः परमिति । 'ततो यदुत्तरतरम्' इति श्वेताश्वतरोपनिषदीव
इह अत पद व्याख्येयमिति भावः । परशब्दस्य उत्पृष्टार्थकत्वे सर्व-
नयन इत्यादिपुलिङ्गानुरोधेन पर इत्येव श्रूयेत । अतोऽपि अत इति
पदमेव नावधिसमर्पकमिति ध्येयम् । शरीरकारणभूतानामिति ।
प्राणमय इन्द्रियात्मेत्यादौ प्राणाधीनस्थितिप्रवृत्तिकेन्द्रियादिग्रहणवत्

इन्द्रियात्मा मनोमयः संख्यात्मा विज्ञानमयः कालात्मा आनन्द-
आत्मशब्द स्वरूपमात्रपर । प्राणमय इन्द्रियात्मेत्यनेनैकरीत्यात् ।
 न हि प्राणापानादिष्वधृतिप्राण इन्द्रियस्वरूप । प्राणमयः मुख्य-
 प्राणशरीरकश्च स इन्द्रियात्मा प्राणबद्धानामपीन्द्रियाणामात्मा ।
 मनोमयः मन प्रभृतिप्रधानपर्यन्ततत्त्वशरीरक इत्यर्थः । 'भूतात्मा
 चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् । आत्मा च परमात्मा च
 त्वमेकः पञ्चधा स्मृतः' इति श्रीविष्णुपुराणवचनोपलब्धित्वात् ।
 मकरूपात्मा । सङ्कल्पशब्दो मनोवृत्तिजन्यज्ञानानां प्रदर्शनार्थः । 'काम
 सङ्कल्पो विचिकित्सा अद्धा धृतिरधृति हीर्षाभीष्टित्येतत् सर्वं मन एव'
 इति श्रुतानां मनोमूलानां कामसङ्कल्पादीनाम् आत्मा सचाहेतु-
विज्ञानमयः जीवात्मशरीरकश्च स । कालात्मा आदित्यादक्षेत्रज्ञ-

इहापि देहाधीनस्थितिवृत्तिभूतविशेषग्रहणं युक्तं चेत्, भाष्यमिदं
 तदनुरोधेन नेयम् ।

ननु अन्नमयादिशब्दाः तैत्तिरीय इव देहादिमात्रपराः । तेषाञ्च
 यथाक्रमं भूतादिनिर्गह्यन्यादात्मन्व विमृश्यम् । अन्नरसमयस्य
 देहस्यानेकप्राण्युत्पत्तिहेतुत्वात् अनेकप्राणिसेवत्वात् पाञ्चभीतिस्य
 सर्वस्य देहापवयवार्थतया देहशेषिकत्वाच्च भूतात्मन्वं देहस्य ।
 विज्ञानमयस्य च कालात्मत्वं भूतमविष्यदादिविनिघ्नकालसङ्घानस्य
 विज्ञानैकनिरूप्यत्वात् इत्यत्राह—अन्नमयादिशब्दानामिति । तैत्तिरी-
 येऽपि, 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा' इत्यादौ
 अन्नमयादिपदस्य देहादिमात्रपरत्वेऽपि 'एतमन्नमयमात्मानमुपलंक्षन्त्य'
 इत्यादौ विशिष्टपरमात्मपरत्वमेवेति ध्येयम् । आत्मशब्दस्वारस्यादिति ।
 सर्वनयनः प्रशास्तेत्येतत्सामानाधिकरण्यादेवात्र मयादिपदानां परमा-

मयो लयात्मा ।

शरीरनया अहोरात्रादिकालचक्रनिर्वाहक । यद्वा आकलनस्य वा आकलयितृणा वा सर्वेषामात्मा निर्वाहक । अन्तर्यामित्वेन स्थितो जीवानामर्थपरिच्छेदसामर्थ्यमापादयतीति यावत् । आनन्दमय इत्ये तदुपपादयति लयात्मेति ॥ लयस्यात्मा । आत्यन्तिकप्रलयरूपस्य मोक्षस्य आत्मा सत्ताहेतु , निर्वाहक । नोक्षपदत्वादिलक्षणादैश्वर्य प्रकर्षात् निरतिशयानन्दप्रचुर परमात्मेत्यर्थ । तैत्तिरीयोपनिषदि हि 'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय' इति आनन्दमय प्रस्तुत्य, 'यतो वाचो निर्वर्नन्ते' इत्यन्तेनास्य निरतिशयानन्दयोगमुपपादयत् बावयजातम्, 'सोऽकामयत बहु स्या प्रजायेय', 'तदनुप्रविश्य—विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च', 'एष क्षैवानन्दयाति', 'भीषाऽस्माद्धात एवते' इति जगत्कारणत्व-चिदचिदन्तरात्मत्व - कृत्स्नप्रशासितृत्ववत् अनन्यसाधारण्येन (णेन ?) आनन्दयितृत्वेनापि निरतिशयानन्दयोगित्वमुपपादयति ।

त्मपरत्वं सिद्धम् । यदि देहादिमात्रपरत्वप्रत्याशया प्रशास्तेत्यनेनैक-वाक्यत्वप्रत्यागो मन्यते, तदाऽपि भूतात्मेत्यादिगत आत्मशब्द एव ता प्रत्याशा प्रतिरुणद्धीति भावः । भूतात्मेति । ग्राह्यात्मा ग्राहकात्मा ग्राह्यग्राहकरूपप्रपञ्चकारणप्रधानात्मा ग्रहीतृजीवात्मा ग्राहयितृहारी केशरूपद्वय तत्राऽऽत्मा दर्शिन इति प्रतीयते ।

आनन्दमयो लयात्मेति । प्रलयादौ पूर्ववर्मापादितान्यादृशलया जीवा स्वयमेव परमानन्दात्मनि परमात्मनि लयार्थं मोक्षे प्रयतन्ते । ईदृशलयनिर्वाहकत्वात् स स्वयमानन्दमय इति ज्ञायते । अतानन्दमयत्वे ह्यपुरुषार्थत्वात् तत्र लय न वद्विष्यत् काङ्क्षेत् । किंतु अत्यन्तविलय चिन्ता पीन पुन्येन क्षुण्णं यावद्वाभमानन्दमनुभूषु प्रादुर्भाविपर एव

ननु चक्षुरभ्यात्ममित्यादिपर्यायेषु, 'यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे' इति जीवधर्मस्याऽऽनन्दस्य प्रकृतत्वात् तस्येह प्रत्यभिज्ञानात् तद्विकार उक्तोऽयमानन्दमय, न तु परमात्मा । आनन्दप्रकर्षस्य चित्तप्रलयरूपस्यैमित्यहेतुत्वात् लयात्मकत्वञ्चोपपन्नमिति चेत्—नैतदुपपद्यते । 'तमात्मानमुपासीत', 'एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर एष सर्वाधिपतिः' इत्यादिना आत्मत्वेन प्रतिपादितस्य सर्वेश्वरस्य आत्मशब्देनैव मृतेन्द्रियादीनामन्तरात्मतयाऽभिहितस्य जीवानन्दविकारत्वायोगात् । तैत्तिरीयोपनिषदि, 'एष ह्येवानन्दयाति' इति जीवानन्दयितृत्वेनोक्तस्य आनन्दमयस्येह प्रत्यभिज्ञानात् । इहापि, 'य आनन्दे.....सञ्चरति' इति जीवानन्दस्य तदधीनत्वावगमात् । अत एवानन्द [मयः] स्य स्वानन्दयितृजीवधर्मविकारत्वायोगात्, तत्र च 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंका-

स्यादिति भावः । ऐश्वर्यप्रकर्षात् निरतिशयानन्दप्रचुर इति । 'युवा स्यात् साधु युवाभ्यायकः—स एको मानुष आनन्दः' इति ध्वनात् असंमते अनुकूलानां सर्वेणामानन्दशब्दवाच्यत्वात् आनन्दमयवह्नीगते जगत्कारणत्वाद्यनेकविशेषपरं वाक्यं सर्वमपि तस्याऽऽनन्दमयस्य आनन्दांशानां निरूपकमेवेति भावः ।

(अतः परमित्यादेरेवमप्यर्थः स्यात्—उक्तरीत्या ग्राह्यग्राहक-तदभिमानिदेवता-ग्रहणकर्तृजीवाद्यन्तर्यामिभूतस्य परमात्मन उपासनायां कृतायाम्, अतःपरम् उपासनानन्तरं ग्राह्यग्राहकादिरूपाग्रमय-प्राणमय-विज्ञानमयक्रमेण आनन्दमये स्वात्मनि लयरूपस्य मोक्षस्य निर्वाहको भवति स परमात्मेति । एवञ्च एकत्वं नास्तीत्याद्युपरितनवाक्यं मोक्षदशायाः किञ्चिद्रूपेण वैचित्र्यप्रदर्शन-प्रवृत्तमिति ।

मति' इत्यानन्दमयस्य प्राप्यत्वोक्त्या तत्र प्राप्यान्तरानुवत्या च परमप्राप्यस्य तस्यैवाऽऽनन्दमयशब्देन प्रत्यभिज्ञानादात्यन्तिकप्रत्यक्षरूपमोक्षनिर्वाहकत्वस्यैव लयात्मशब्देन वक्तुं योग्यत्वात् । अस्यामेवोपनिषदि, (९ ख) 'य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतमभयमशोकमनन निर्वाजमेवाप्येति' इति जीवानन्दस्य तुरीयादर्वाचीनत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तुरीयस्य [तुरीयातीतस्य ?] परमप्राप्यतया वक्ष्यमाणत्वाच्च परमप्राप्यतया श्रुतिसिद्धस्यानन्दस्य तुरीयातीतत्वेन तुरीयादर्वाचीनक्षुद्रानन्दविकारत्वानुपपत्तेश्च । एव व्याप्यत्व-निर्वाह्यत्व-तुरीयानतीतत्व-क्षुद्रवै आत्मनिर्वाहकत्वपरमप्राप्यत्वतुरीयातीतत्वैश्च विरुद्धसभावत्वात् पूर्वापरवाक्यस्यानन्दानन्दमयशब्दौ चातिदूरभिन्नार्थौ । न च जीवानन्दशरीरक परमात्मेति वाच्यम्-यतो वाचो निवर्तन्ते । अपाप्य मनसा सह । आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इति वाष्पनसागोचरस्य ब्रह्ममन्वित्वश्रवणात्, जीवानन्दस्य स्वसन्धित्वेन सर्वपाणिमनस्सवेद्यत्वाच्च भिन्नार्थयोरपि (रत्नापि ?) पूर्वापरवचयोरिव आनन्दानन्दमयशब्दयोर्भिन्नार्थत्वं युक्तम् । तस्मात् आनन्दमयो लयात्मेति वाक्यस्य यथोक्त एवार्थः ।

एव सर्वान्तरस्यानन्दमयशब्दवाच्यस्य सर्वेश्वरस्य लयात्मन्यमसङ्गेन जगदप्ययस्यानमृतस्य तस्य चिदचिद्विलक्षणत्वानुपपत्तिम् तद्वत्

ननु परमात्मन चिदचिद्वैलक्षण्यस्य तृतीयखण्ड एव व्युत्पादितत्वादत्र पुन किमिति तद्वचनमित्यन्नाह लयात्मत्वप्रसङ्गेति । प्रासङ्गिकमत्रैतत्कथनमिति भावः ।

एकत्वं नास्ति, द्वैतं कुतः ?

विकारादिहेयसस्पर्शनञ्च आशङ्क्य परिहरति एकत्वं नास्ति द्वैतं कुत इति । सर्वजगदुपादानस्य सर्वाप्ययत्नानस्यापि सर्वेश्वरस्य प्रकृतिपुरुषाभ्यां स्वरूपैवञ्च नास्ति । तस्य द्वैतं कुतः । चिदचिद्वैतमेदान्वयः कुतः । महदहङ्कारादिकार्यभेदो जन्मजराद्यवस्थाभेदो देवमनुष्यादिजातिभेदः शुक्लकृष्णादिगुणभेदः गमनागमनादिक्रियाभेदः खुरपुच्छशृङ्गाद्यवयवभेद इति अचिद्वैतं सर्वविधं बाह्यं द्वैतम्, सुखदुःखमोहरागद्वेषलोभभयशोकमदमानमत्सरादिकमान्तरं चिद्वैतं द्वैतमपि सर्वेश्वरे न प्रमत्तमर्हतीत्यर्थः ।

ननु एकत्वं नास्तीत्यादिपर्यालोचने शून्यत्वाद् एव ध्रुवतात्पर्यमवसीयते । तथा हि—न तावदिदमेकत्वं निदिष्यमानं स्वसजातीय-रहितत्वरूपम् । सिद्धान्ते तावदापरमात्मसद्भावेन तन्निपेधायोगात् । तथा ध्रुवार्थवर्णने द्वैतं कुत इत्येतदसंगतेश्च । सजातीयद्वितीय-सद्भावे द्वैतनिपेधायोगात् । एवञ्च संप्यारूपमेव निपेध्यम् । तच्च धर्मिणि सति निपेद्ध्युपशम्यमिति धर्मिनिपेध एव पर्यवसानम् । एवमेकस्यैवाभावे ह्यादेः का प्रसक्तिरिति द्वैतं कुत इत्युच्यते । मर्त्यं नास्ति इत्यादिकमपि तत्तन्निपेधपरं सत् सर्वशून्यत्वमेव व्यापयति । न भवतीत्यनुक्त्या नास्तीति प्रयोगः अत्यन्तभावं ज्ञायेदयतिः न तु भेदम् । एवञ्चोपक्रमे, न सन्नासन्न सदसत् इतीदमपि सदादिसर्वनिपेधपरमेव । तृतीयखण्डारम्भे असदित्येतदपि अभावार्थक्रमेण तथा प्राच्यां व्यग्रहार्थदर्शनात् । अत एव निर्गणमनुशासनमिति निर्वाणपदमपि साधु संगच्छते । निर्गणो दीप इत्याद्यादिव निर्गणत्वभाव एव । स परानुशास्यमान इति तदर्थः । अतः शून्यत्वाद् एव सुवालोपनिषत्पुनः किं न स्यादिति दर्शयितुमाशङ्कामुपक्षिपति नन्वित्यादिना ।

नन्वेकत्वसंख्याऽपि नास्ति । कुनः सजातीयविजातीयभेद इति अर्थ इति न वाच्यम्—“एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर ” इत्यादिभिः जनैश्वर्यादि-
गुणानां प्रमाणान्तराप्रतिपन्नानाम्, कृत्स्नस्य जगतः तद्विभूतित्वस्य च
विहितत्वात् । विहितस्य च निषेधायोगात् । अनेकवाक्यप्रतिपन्नस्य
एकवाक्येन बाधायोगात् । प्रथमवाक्यगतस्य च चरमवाक्येन बाधा-

नन्विति प्रश्नद्योतकम् । अर्थ इत्यन्तेन प्रश्नसमाप्तिः । इति न वाच्यमिति
तत्त्वखण्डनम् । ननु विहितस्य निषेधायोगादिति कथम् ? एकस्मिन्
काले स्थितस्य कालान्तरे निषेधरूपशून्यवादे दोषाभावात् । सर्वज्ञ
इत्यादिना प्रस्तुतस्यैव अतः परमित्यादिनाऽनुवादपूर्वकं पश्चात्काले
लयात्मेति लपो घण्यते इत्यस्तु इत्यत्राह अनेकेत्यादि । छान्दोग्ये,
'सदैव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तदेक आहु रसदेवेदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तस्मादसतः सजायत इति । कुतस्तु खलु
सोम्यैवं स्यादिति होवाच' इत्येवं कालविशेषे शून्यमात्रपरिदोष इति
वादस्यापि खण्डनेन सद्रूपवस्तुसद्भावस्य प्रलयेऽपि स्थापनेन
सत्कार्यवाददर्शनात् एवम्भूतनानाश्रुतिसिद्धार्थवाचेन शून्यवादस्य
श्रुत्यर्थत्ववर्णनायोगात् । एवं शून्यवादेऽपि अभावोऽस्ति, न वा ।
नास्ति चेत्, सतः सद्भाव इष्टो भवति । अभावोऽस्ति चेत्, स
एकोऽनेको वा । अभावे संख्या न भवतीति चेत्—तत् अनुभव-
विरुद्धम् । अस्ति चेत्, एकत्वं नास्ति द्वैतं कुन इत्यादिकमनुप-
पन्नमित्यादिकमपीह भाष्यम् ।

विहितस्य च निषेधायोगादिति । द्वैतं कुत इति वाच्यं न
सर्वज्ञत्वादिरूपद्वैतनिषेधम् । तथा सति विधायकवाक्यस्यासत्यार्थ-
प्रतिपादकतया अप्रामाण्यापत्तेः । एवमप्रामाणिकार्थप्रतियोगिका-
भावस्य पारमार्थिकताया दुर्बलतया स्वयमप्यप्रमाणत्वापत्तेः । विहि-

मर्त्यं नास्ति, अमृतं कुतः?

योगात् । गुणविशेषविधानस्य सामान्यशब्देन बाधायोगात् । विशेष-
निषेधे सामान्यनिषेधसकोचस्य युक्तत्वाच्च । अतो यथोक्त एवार्थः ।

मर्त्यं नास्ति अमृतं कुत इति । मर्त्यत्वं नास्ति, अमृतत्वं
कुतः । असङ्गे सति हि प्रतिषेधः । मर्त्यत्वमिति सासारिकसमाधानामु-

त्तायाः क्रियाया निषेधे विरुद्धेन वाक्यद्वयस्य प्रामाण्यम् । घस्तुनि
धिकल्पायोगात्त एकतरस्याप्रामाण्यं दुर्गमम् ॥ यदा यत्र यद्विधिः,
तदा तत्र तन्निषेधायोगेऽपि देशान्तरे कालान्तरे च तन्निषेधो न
दोषायेति चेत्—तर्हि देशकालविशेषस्वीकारात् कथमेकस्य
द्वैतस्य वा निषेधः ? कथञ्च सर्वशून्यतादः ? नित्यञ्च सर्वशून्यत्वादिकं
न कदापि तदधिकरण एव निषेद्धुं शक्यम् । युक्तयन्तरमाह अने-
केति । यद्यप्येकप्रमाणशक्यप्रतिपन्नमथशक्यनिषेधम्, अथापि
अनेकशक्यप्रतिपन्नतया भूयसान्यायेन विधिरेव बलीयानिति
भावः । असञ्जातविरोधव्यादुपक्रमप्राप्त्यादप्येवमित्याह प्रथमेति ।
सामान्यनिषेधस्य विहितव्यतिरिक्तविषयस्त्वस्यैव युक्तत्वादपि न
विहितविशेषनिषेध इत्याह गुणविशेषेति । विशेषनिषेधे सामान्य-
निषेधस्य पर्यवसानादप्येवमित्याह विशेषनिषेध इति । न च विधिस्थल
एव छागपशुन्यायेन सामान्यविशेषपरता, न निषेधस्थल इति
वाच्यम्—तत्रापि, 'वार्ताकं न भक्षयेत्,' 'श्वेतवार्ताकं न भक्षयेत्'
इत्यत्र विशेषनिषेधपर्यवसानस्य पूर्वमीमांसकोक्ततया संप्रतिपन्नत्वात् ।
निषेधस्य प्रतियोग्यनुयोगिसापेक्षतया द्वैतसिद्धौ सर्वथा द्वैतनिषेधा-
योगात् विशेषजिज्ञासाया विशेषनिषेधस्योपजीव्यत्वात् । लोकेपि
तथा तात्पर्येण बहुल प्रयोगदर्शनाच्च ।

ननु एतत्वं नास्तीत्यादेः, आनन्दमये लयं प्राप्तस्य जीवस्य

नान्तःप्रज्ञो न वहिःप्रज्ञो नोभयतःप्रज्ञो नप्रज्ञानघनो नप्रज्ञो

पलक्षणम् । ससारित्वप्रसङ्गाभावात् परमात्मनो जीवात्मन इव तद्विनाश-
रूपममृतत्वं नास्तीत्यर्थः ।

एवं चिदचिद्वैलक्षण्यमुक्त्वा कल्याणगुणेषु प्रथमप्रतिपादितं
सार्वभौममादरातिशयात् प्रपञ्चयति नान्तःप्रज्ञ इत्यादिना । अन्तरेव प्रज्ञा
यस्य सोऽन्तःप्रज्ञः । अव्यक्त इतिवत् अवधारणगर्भोऽयं निर्देशः ।
नान्तःप्रज्ञः । बाह्यमपि जानातीत्यर्थः । न वहिःप्रज्ञः । न वहिरेव
जानाति, अपिस्वन्तरपि जानातीत्यर्थः । कूपकच्छपः कूपाद्वहिर्न वेति ।
भूतलस्थः पुरुषः कूपान्तर्गतं न जानाति । सर्वेश्वरस्तु नैषम् ; अपितु
सर्वपदार्थानामन्तर्बहिश्च जानातीत्यर्थः । नोभयतःप्रज्ञः । यद्यपि
परिच्छिन्नरूपाद्यपेक्षया अन्तर्गतव(अन्तर्ब?)हिर्भागौ विद्येते, तथापि
परमात्मन सर्वगतत्वात् वहिर्भागो नास्ति ; तदभावात् तदपेक्षान्तर्भाविश्च
नास्तीति नोभयतःप्रज्ञः ; अपितु सर्वगतः सर्वं जानातीत्यर्थः । नप्रज्ञा-
नघनः न घनीभूतज्ञानः । घनत्वं बहुलत्वम् । बाहुल्यञ्च प्रसृमरद्र
व्यस्य करतलादिप्रतिहतिकृतम् । यथा रविकिरणादेः । अन्तःप्रतिहातः

आनन्दमयेन सह स्वरूपैकत्वं न भवति । राक्षो भृत्यस्येवात्यन्तद्वैतं तु
नतराम् । पूर्वमेव तस्यान्तर्यामितया अपृथक्सिद्ध्यतेः । मुक्तस्य मर्त्यं =
मरणादि न भवति । अमृतं तु 'आभूतसंश्लवं स्थानममृतत्वं तु
भाष्यते, इत्युक्तं नतराम् । कर्माधीनजन्मत एवाभावेन मरणाभ्यु-
दकयोरप्रसक्तेः इत्यर्थोऽस्तु—नान्तःप्रज्ञ इत्यादिना च, 'अन्तःप्रज्ञा
भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः' इत्युक्तवृक्षादिरूपजन्ममेदा विष्णु-
पुराणोक्ताः अन्तःप्रज्ञादिशब्दवाच्या जीवस्य न भवन्ति मुक्ता-

नाप्रज्ञ, अपि नो विदित वेद्य नास्ति । इत्येतन्निर्वाणमनुशासनम् ।
इति वेदानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् ॥

इति सुबालोपनिषदि पञ्चम खण्ड ॥

हेतुकघनीभावनिषेधात् प्रतिहति निषिद्धा भवति । अप्रतिहतज्ञान
इत्यर्थः । नप्रज्ञ. प्रकृष्ट ज्ञान प्रज्ञा । अपरोक्षज्ञान प्रकृष्टज्ञानम् ।
इन्द्रिययोगाभ्यासाद्विज्ञानरहित इत्यर्थः । नाप्रज्ञः तथाऽपि न
प्रकृष्टज्ञानशून्य इत्यर्थः । अस्तु हेतुनिरपेक्षस्वभाविकसर्वसाक्षात्कारवा
नित्यर्थः । नो विदित वेद्य नास्तीति । तस्य सर्वेश्वरस्य विदितमतीत-
ज्ञानविषयो नास्ति । वेद्यम् आगामिज्ञानविषयश्च नास्ति । किंतु सर्वं
नित्यज्ञानगम्यमित्यर्थः । इत्येतन्निर्वाणमनुशासनम् । एव सर्वेश्वरस्य
गुणविभूतिप्रकर्षवैशिष्ट्यविषयमिदमनुशासन मोक्षहेतुः । इति वेदानु
शासनम् वेदगुरुत्वस्योपदेशः । अभ्यास समाप्तिप्रोत्तक, आदरकृतो वा ॥

इति श्रीहरितकुलतिलकशामिजगिम्नो श्रीरत्नगजदिग्गजालम्ब

वेदव्यासापरनामधेयस्य श्रीसुदर्शनार्यस्य कृतिषु

सुबालोपनिषद्विवरणे पञ्चम खण्ड ॥ *

॥ श्रीसुदर्शनार्यमहादेशिकाय नमः ॥

शुभमस्तु

*एतदुपरि इदं भाष्यं नोपलभ्यते । तावता एतदुपरि नेयमुप
निषदिति तु न मन्तव्यम् । प्रत्यक्षविरोधात् एतद्भाष्यश्रीभाष्यादि-
विरोधाच्च । उपरितनानि वाक्यानि हि श्रीभाष्यादावत्र च तत्र
तत्रोदाहृतानि ।

वित्युच्यते, न प्रज्ञानयन इत्यादिना मुक्तस्य जाग्रत्सुषुप्तसुषुप्तवैलक्षण्य-
मुच्यते । अपि नो इत्यादिना च तस्य सावेश्यम् । एतन्निर्वाणमिति
च, 'निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽखिलः' इत्युक्तीत्या
आनन्दरूपता । तथाच आनन्दमये लीनस्य सार्वत्रिकसार्वकालिक-
ज्ञानभोगसाम्यात् तद्विदोपात् लयात्मतेति पूर्वोक्तविवरणरूपत्व-
मुपरितनसंदर्भस्येति चेन्न—

सर्वेनयन इत्यादेः लयात्मैत्यन्तस्य परमात्मपरत्वात्, नान्तःप्रश्न
इत्युपरितनप्रथमान्तानामपि तत्परत्यौचित्यात् मध्यवाक्यस्यापि
तद्विषयस्त्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा एकत्वं नास्ति इति अद्वैतमत-
निषेधः ; द्वैतं नास्तीति द्वैतमतनिषेधः ; तेन विशिष्टाद्वैतमतसिद्धि-
रित्यादिकथनस्याप्यापत्तेः । नान्तःप्रश्न इत्यादौ अस्तीत्यप्रयोगात् नञो
मेद एवार्थः, न संसर्गभावः । एवं तादृशतादृशज्ञातृमेदे कथिते
सर्वथा अज्ञत्वमापतेदिति नाप्रश्न इति तन्निषेधः कृतः । तर्हि कियत्
तज्ज्ञानमित्यत्र सर्वविषयकमिति अपि नो विदितमित्यादिनोच्यते । ननु
'नाप्रश्न' इत्यत्र प्रश्ना नाम प्रमा । अप्रज्ञत्वं भ्रान्तत्वम् । तन्निषेध इत्य-
र्थोऽस्तु' इति चेत्—अत्यन्ताप्रसक्तनिषेधस्तदा स्यादिति । अपि नो विदि-
तमित्यत्र वर्तमानवेदनविषयनिषेधाभावात् न सर्वेतिषेधे तात्पर्यम् ।
तत् सिद्धं परमात्मनः सर्ववैलक्षण्यप्रतिपादकमिदं सर्वमिति ।

इतः परं सुवालोपनिषदि एकादश खण्डाः शिष्यन्ते । तेषां
भाष्यादर्शनात् परिष्कारमात्रं भविष्यति ।

र्थाः

विवरणरूपां व्यासार्थिणां प्रणम्य पदाम्बुजे
विनतनिखिलाचार्यश्रेणिर्विचित्सति विस्तरम् ।
अनधिगतान् अन्यां व्याख्यामदोषपरिष्कृति-
प्रणहदयः पष्ठात् खण्डात् स्वकीयकृतेर्मनाक् ॥

प्रथमे खण्डे नसन्नासन्नसदसत् किञ्चित् प्रलयकालस्थितं
प्रत्ययोधि । तदेव सृष्टिपञ्चाद्राविनं प्रलयमुपवर्ण्य, परस्तात्तन्ना-

सन्नमदसदिति अन्यवादि । तत्र, 'दिग्देशकालेष्वस्तातिः' इति पाणिनिसंस्मरणान् कालार्थकत्वरस्यापि संभवात् परस्तादित्यस्य, 'तमः परो देव एकीभवति' इत्युक्तैकीभावानन्तरकाले इत्यर्थाङ्गीकारे, येन देवेनैकीभावः तमस उक्तः, स एव नमसन्नासन्नसदसदित्युक्त इति प्रतीयत एव । तमसस्तत्त्वैरीभूततया देवस्यैव प्राधान्यात् तस्यैव नमदित्यादिना ग्रहणोचित्यात् । प्रथमखण्डे नमदित्यादिनोक्तादेव, 'तस्मात् तमः संजायते' इति तमआविर्भावोक्तेश्च । परस्तादित्यस्य, 'आदित्यग्रं तमसः परस्तात्' इत्यादिभ्रुतिशैलीमनुरुध्य देशरत्वेऽपि, प्रकृतिमण्डले सृष्टि विधाय विहारपरः परो देवः प्रलये एतद्व्यापार्यदुपरतः परस्तात् नमदित्याद्युक्तप्रकारेणावतिष्ठत इत्युक्तं भवति । एतावता स परो देव इति प्रतिपन्नम् । तृतीयखण्डे स एव चेतनाचेतनवैलक्षण्येन मन्तव्यात्मत्वेनोपदिष्टः । तदेवात्मत्वमुपपादयितुं प्रवृत्त्य चतुर्थे हृदयान्तः तस्य स्थिति मनसि निधाय जीवस्य जाग्रदध्यवस्थाः कथयित्वा, तत्र ग्राह्यग्राहकादिषु सर्वत्रायमात्माऽस्ति, हृदयाकाशे चेति तादृशात्मोरासनं प्ररञ्जितम् । अयं तस्यैतरेवैलक्षण्यमुपवर्णिनम्, 'एष सर्वज्ञ' इत्यादिना ।

“वाहगुण्याद् वासुदेवः पर इति स भवान् (मयम्?) मुक्तभोग्यो बलाढ्यात्

बोधात् संकर्मणस्पन् हरसि वितनुपे शास्त्रमैश्वर्यवीर्यात् ।

प्रद्युम्नः सर्गधर्मी नयसि च भगवन् शक्तितेजोऽनिरुद्धो

विभ्राणः पासि तत्रं गमयसि च तथा व्यूह रङ्गाधिराज ॥”

इत्युक्तीत्या द्विकद्विकरूपेण विभक्तगुणमध्ये ज्ञानम्, ऐश्वर्यम्, पालनसामर्थ्यञ्च सर्वज्ञ इत्यादिना निर्दिश्य तेन व्यूहत्रयमुपक्षिप्य, स एवान्तर्गम्यात्मा सर्वसृष्टिस्थितिसंसारकारणमित्युपगम्य, मुक्तौ लयोऽपि तत्रैवेत्युपरि उपदिष्टम् । स च जगन्निमित्तोपादानभूतो मोक्षप्रदः परो देव आनन्दमयः, स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये, पुण्डरीकाक्षः

॥ अथ पष्ठः खण्डः ॥

नैवेह किञ्चनाम आसीदमूलप्रनाधारम् ।

पुरुषोत्तमो नारायण इति च तत्र सुबोधमेव । अथापि उक्तोपासन-
फलभूतपरमपदप्रातिप्रकारपट्टिशीलनार्थमुपरि प्रवृत्तयमुपनिषत् पष्ठे
खण्डे परमपदस्वरूपमुपवर्णयन्ती पूर्वोक्तं कारणं नारायण इति च मुक्त-
कण्ठमाह । तेन तत्स्यान्ममेव परमं पदमिति प्रतिष्ठापितं भवति । तदा
च परस्तादसदित्यत्र परस्तात्पदार्थोऽपि स्फुटं प्रदर्शितो भवतीति ।

तत्र कोऽसौ देवः परस्तात् स्थितः । यदि च स परस्तात्
स्थितः, तदा तदाधारदेशादेः सद्भावापगमात् असदेवेदमग्र आसी-
दित्यादि कथम् ? अथ सर्वसृष्ट्यारम्भे स देशो नास्ति, तर्हि तदा-
धारकः स देवोऽपि नास्तीति अन्यदेव किञ्चित् जगत्कारणं वक्त-
व्यम् । कारणं तु ध्येय इति श्रवणात् तदेव मुक्तये उपास्यते स्यात्, न
तु प्रागुक्तो देव इत्याशङ्क्याम्—, न सृष्ट्यारम्भकाले सर्वं च पदार्था-
सत्त्वम्, नापि तस्मद् देवादित्यः कारणम्, येनान्योपाननं प्रसजेत् ।
स एव तु देवः सृष्टिस्थितिसंहारकारणमिति दशमखण्डपर्यन्तेन
भागेनोपदिश्यते नैवेहेति । वाक्यमिदम् अन्तर्याम्यधिकरणे श्रीभाष्ये
उपात्तम् । इह = तमोमण्डले । अमूलमिति अकारणकोक्तावपि आधार-
सापेक्षनित्यपदार्थान्तरवत् साधारत्यप्रतीतिः स्यात्, तद्व्यञ्ज्येदाय
अनाधारमिति । उत्पत्तौ स्थितौ च परसापेक्षकार्यवस्तुविलक्षणम्,
स्थितौ परसापेक्षनित्यपदार्थविलक्षणञ्च यत् प्रथमकारणम्, तत् इह
प्रकृतिमण्डले किञ्चिद्रूपेण नासीदित्यर्थः । तथा च नित्यविभूतौ
तस्यानेकात्मना तदाऽवस्थानेऽपि प्रकृतिमण्डले तथावस्थानाभावात्
असद्वा इदमग्र आसीदिति प्राकृतकप्राप्तिमता दृश्यमानस्यैतन्नामरूप-
विभागरहित्यवर्णनमुपपन्नम् । परस्तादित्युक्तो देशश्च न कदाऽपि

इमाः प्रजाः प्रजायन्ते दिव्यो देव एको नारायणः ।

जायते, नापि नश्यति ; नापि तस्य प्रष्टुं देवं प्रति आधारता ; अनाधारकत्वात् । प्रत्युत स देशोऽपि तद्देवधार्यं एव । कामं तु तदीयो दिव्यमङ्गलविग्रहः तद्देशधारको भवितुमर्हति । तावता न काचित् क्षतिरित्युक्तं भवति । अत्र किञ्चिदिति पदं, इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति वाक्यविवक्षितस्यान्तिर्गतकिञ्चित्परम् ।

इमाः प्रजाः प्रजायन्त इत्यत्र तत इति पूणीयम् । जनिकारणं स्पष्टं निर्दिशति दिव्यो देव एको नारायण इति । यद्वा प्रजायन्त इत्यन्तस्य पृथग्वाक्यत्वं विनैव निवहि वाक्यभेदो न युक्तः । यदाहुः, 'संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते' इति । अतः, 'दिव्यो देव एको नारायणः इमाः प्रजाः प्रजायन्ते' इतीदमेकं वाक्यम् । न च प्रजायन्त इति बहुवचनानुपपत्तिः, 'सुवर्णं खदिराक्षरस्रपणं कुण्डले भ्रमरः' इति विधेयानुसारेणापि तिङ्मिक्तिः अत्र प्रयोगस्य महाभाष्ये दर्शितत्वात् । उदाहृतञ्चेदं न्यायपरिशुद्धी । अत्र इमाः इति प्राकृत-पदार्थं निर्दिश्य कारणे तद्वैलक्षण्यं दिव्य इत्यादिना दर्शितम् । दिवि नित्यविभूर्ता भवो दिव्यः । परस्त दिवि प्रागुक्तविपरणमेव । देव इति परे देवे इति प्रागुक्तसमर्थाः । प्रजाकूपेण जननं तस्य लीलार्थं केवलम् । एवं जायमानोऽपि द्योतमान एव, अकर्मभक्ष्यादित्यु-च्यतेऽनेन । ब्रह्मरुद्रादीनामीदृशं देवत्वं नास्तीति एक इत्यनेनोक्तम् । अयमेक एव देवः ; अन्येषां तु जीयत्वात् देवत्वं न पुष्कलमिति च भावः । उदाहृतान्तिरिक्तनिमित्तकारणव्यवच्छेदो वा एक इति । देवान्तरादृशं दृष्टं एव निरस्य न नामविशेषेण न निर्दिशति नारायण इति । एतन्नामार्थविशेषाच्च रहस्यग्रन्थेष्वनुसंधेयाः ।

पूर्वं प्रादुर्गेषु चक्षुषादिषु, प्रादुर्गेषु च द्रष्टव्य-दिषु यन्नाऽऽत्मन उपासतमुक्तम्, सः न च तदनुक्तानेवावधारयमेव नारायण इत्याह

चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः । श्रोत्रश्च श्रोतव्यं च नारायणो
 घ्राणं च घ्रातव्यं च नारायणो जिह्वा च रसवितव्यश्च नारायणः । त्वक्
 च स्पर्शवितव्यश्च नारायणो मनश्च मन्त्रव्यश्च नारायणो बुद्धिश्च बोद्ध-
 व्यश्च नारायणोऽहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यश्च नारायणः चित्तश्च चेतयितव्यश्च नारा-
 यणो वाक् च वक्तव्यश्च नारायणो हस्तौ चाऽऽदातव्यश्च नारायणः ।
 पादौ च गन्तव्यश्च नारायणः । पायुश्च विसर्जयितव्यश्च नारायणः ।
 उपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यश्च नारायणः ।

घाता विधाता कर्ता विकर्ता दिव्यो देव एको नारायणः ।

आदित्या रुद्रा मरुतो वसरोऽग्निर्नौ ऋचो यजूंषि सामानि
 मन्त्रोऽग्निराज्याहुतिर्नारायणः ।

चक्षुश्चेत्यादिना । एवञ्च प्रजारूपेणेय चक्षुरादिरूपेण स जात इहेति
 ज्ञापितं भवति । यद्यपि मनोबुद्धयहङ्कारचित्तशब्दाः एकस्मैशान्तः
 करणस्यावस्थामेदविशिष्टस्य घातकाः इत्युक्तं श्रीभाष्ये, 'अध्य-
 यसायाभिमानचिन्तावृत्तिमेदात् मन एव बुद्धयहङ्कारचित्तशब्दैर्व्य-
 पदिश्यते' इति-तथाप्यत्र पूर्वखण्डभाष्यगतिरेवानुसर्तव्या ।

घाता सर्वस्य स्रष्टा । विधाता धृत्यादिरूपशासनकर्ता । कर्ता
 पुण्यपापोदासीनरूपजीवरुमप्रधानकर्ता । विकर्ता तज्जनितजैव-
 सुखदुःखानुरूपलीलारसानुभार्या । हेयसुखदुःखानुभवरूपनिर्धारस्तु
 न तस्य भवति । आरोहस्तु स्यात् । यथोक्तं नामसहस्रभाष्ये,
 "स्वार्थहर्षशोकाद्यभावेऽपि परार्थतत्प्रसक्तिरदोषः" इति । अर्थः =
 फलम् । प्रसक्तिः = आरोपः । परस्परभूतदुःखाद्यारोपमात्रं भगवता
 स्वस्मिन् क्रियत इति तदर्थः । आराध्यदेवता-तत्प्रतिपादकवेद-तदा-
 राधनादीनामपि तन्भयत्वमाह आदित्या इत्यादिना ।

उद्भवः संभवो दिव्यो देव एको नारायणः ।

माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद् गतिर्नारायणः ।

उद्भवः उत्पत्ति स्थानम्; संभवः प्रलयस्थानम्; 'प्रभयप्रलय-
स्थानम्' इति गीतोक्तेः। अथवा उद्भवः = अचेतनगतः स्वरूपविकारः।
संभवः = चेतनस्य स्वभावविकारो देहप्राप्त्यादिः। लोके माता-
पितृादिभावेन मिततां तद्भावाः कर्मधीनः कादाचित्कदचेतिः सोपा-
धिकः; नारायणस्य तु निरुपाधिक इत्याह मातेत्यादिना। ननु न
स्वरूपेण मातृत्वादिकमिहोच्यते किन्तु लोके मातादिरूपेण प्रति-
पन्नानां नारायणान्तर्गमिदम्यम्; चक्षुश्च द्रष्टव्यज्ञेत्यादिना अन्तर्ग-
मित्यनिबन्धनस्य सामानाधिकरण्यस्यैव प्रकमात्। एवमेव चोप-
बृंहितमिदं गीतांसु—

'पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।'

'गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृद्' इति—

इति चेत्—स्वरूपेण मातृत्वादियपरमणुपबृंहणमस्ति। यथा

'नारदादेन जीवानां समूहः प्रोच्यते बुधैः ।

तेषामयतभूतत्वाच्चारायण इहोच्यते ॥

तस्मान्नारायणं बन्धुं मातरं पितरं गुरुम् ।

निवासं शरणञ्चाहुर्वेदवेदान्तपारगाः ॥' इति ।

अत्र एव नामसहस्रभाष्ये शरणवद्भाषणायसरे एतद्व्याख्य-
मुपात्तम्, 'निवासः शरणं सुहृद् गतिर्नारायणः' इति। एतदनु-
सारेणैव पूर्वं धाता विधातृत्वादीनामपि साक्षादेव सामानाधिकरण्यं
स्वीकृतम्, यत्त वाधः तत्र परं परस्परयेति कृत्वा। भावापनुकूल-
जनान्तर्गमित्यमित्र प्रतिकूलान्तर्गमित्यमप्यस्य अविशिष्टमिति क
एतद्वर्णनकृतो विशेषः। साक्षादन्वयार्थविशेषरूपेण च ग्रहिमानि शयः
प्रदर्शितो भवति; अन्येषां मातृत्वादिकमेतदधीनमित्यर्थोऽप्यर्थ-
सिद्धो भवतीति तादृशोपबृंहणभावः ।

विराजामुदर्शनाजितासोभ्यामोघाकुमाराऽमृतासत्यामध्यमानासीरा-
दिशुरासूराभ्यांस्त्ररा (दिशुभ्यांऽदुराभास्त्रती!) विज्ञेयानि नाडी-
नामानि दिव्यानि ।

गर्जति गायनि वाति वर्षति । वह्णोऽर्थमा चन्द्रमाः कला कलि-
र्धाता ब्रह्मा प्रजापतिर्मधवा दिवसाथार्धदिवसाश्च कला, कल्पाथोर्ध्व
दिशश्च मयं नारायणः ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वम्येशानो यदग्नेनातिरोहति ॥

सर्वेन्द्रियरुन्दभूतहृदयसंरन्ध्रिन्यो याः चक्षुरादिनाड्य आत्मा-
धारत्वेन प्राङ् निर्दिष्टाः यो नाड्यामिति, तासामपि नारायणात्मकत्वं
विवक्षया तासां नामानि पठति विराजेति । 'तयाम्यहमहं वर्षं
निगृह्णाम्युत्सृजामि च' इत्युक्तरीत्या सर्वं कार्यं तदधीनमित्युच्यते
गर्जतीत्यादिना । प्रधानदेवतानां प्रकृतिप्राकृतानामिव कालपरिणा-
मादीनामप्यविशेषं तदन्तर्यामिरुच्यमुच्यते वरुण इति । कला चन्द्र-
कलादिः । कलिः अन्तिमयुगदेवता । न केवलमेतत्सगन्तिर्गतम्,
पूर्वोत्तरसर्वसर्गादिगतमपि स इत्युच्यते पुरुष इति । एवं तावत्
प्राकृतप्रपञ्चाभेदनिर्देशमुखेन प्रपञ्चं प्रति आत्मत्वं तदीशानत्यादिरूप-
मुपक्षिप्य परस्तादिति प्रागुक्तपरमपदैश्वर्यमपि तस्य विस्तृणाति
उत्तेति । तत्र नामरूपविभागभाजां यद्गुणं सद्भावादेव एतत्खण्डारमे
इहेति निर्देशः तद्व्यावृत्तये कृत इति ध्येयम् । अमृतत्वस्येशानः
मोक्षप्रदः । यद्वा न विद्यते मृतत्वं कस्यापि यत्न, तत् स्थानममृतत्वम् ।
तस्येशान इति । यत् अमृतत्वम् अग्ने प्राकृतभोगे सति नातिरोहति
नातिशयेन भवति । प्रकृतिमण्डलेऽपि प्रत्यक्षितपरत्तरानां प्रशमित-
रागद्वेषादिकालुष्याणाम्, 'अमृतत्वञ्चानुपोष्य' इति सूत्रितम्, अमृत-

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्नि गुरव । दिवीय चक्रुराततम् ॥
 तद्विष्णो विपश्यन्तो जागृवाम- समिन्धते । विप्रोर्व्यन् परमं पदम् ॥
 तदेतन्निर्वाणानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् इति वेदानुशासनम् ।

॥ इति सुयालोपनिषदि पष्ठः खण्डः ॥

इह भवति' इति श्रुते किञ्चिद्रूपममृतत्वमस्तीति विमृश्य अति इति प्रयुक्तम् । यद्वा अमृतत्वाख्यं परं पदम् अन्नेन, "त्रैगुण्यं पद्मगुणाढ्यञ्च द्विधातं परिकीर्तितम् । त्रैगुण्यमन्ने घञ्जानामितरेषामथेतरेत्" इत्युक्तेन भगवद्रूपेण ज्ञानशक्त्यादिगुणपट्कपूर्णान्नेन अतिरोहति = अधिकं प्रतिक्षणमेधते इत्यर्थः ।

तस्य स्थानस्य सादापश्यत्सुरिसंकुलत्वमाह तदिति । तदिति अत्रावृत्तार्थेभ्यः । नेन विष्णुपुराणोक्त (२. ८.) धृमाधारभूत-सत्य-लोकायाचीन-प्राकृतविष्णुपरमपदरूपसंनिष्टल्लोकाव्यावृत्तिः । सदेति मुक्त्यावृत्त्या सूरय इति नित्यमूरीणामेव ग्रहणम् । परमपदं वर्णयति दिवीति । दिवि अन्नरिक्षे अन्नन व्याप्ते चक्षुःसूर्य इव ज्योतिर्मयमिति यावत् । एवं मुक्तसेव्यमानमपि नदित्याह तदिति । तत् = तत्र यदुधुनिप्रसिद्धे, विप्रासः, 'विष्णुं प्रान्तं वासुदेवं विजानन् विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी' इति तत्त्वज्ञानसंस्त्यधीनविप्रमायाः, 'श्रोत्रियस्य चानामद्वयस्य' इत्युक्ताः क्रमेण प्राप्तपरमपदाः विपश्यन्तः विविधपनायनस्तयणाः जागृवांसः अत्यन्ताविभूतयोधाः समिन्धन्ते परिपूर्णब्रह्मानुभवपरीक्षाभूतरेद्वयार्थद्विज्ञानतन्निद्वयदेहा दीव्यन्ति, यदेव विष्णोः परमं प्रकृष्टान्तरगदितं पदम्, अन्धानि तु विष्णु इदानीं अर्वाचीनानीति॥ प. ३ मिह पूर्वोऽदिष्टोपासनप्राप्यं परमपुरुषस्य विष्णोः नारायणस्य नित्यं स्थानं अमदा इत्यादिपूर्वोक्तधृत्यविरोधेन धाविनम्॥

इति श्रीगोतमसहस्रशक्तिं चारराधयाचार्यरतिषु

उपनिषद्भाष्यकारे सौवालपष्टखण्डपरिष्कारः ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अन्तःशरीरे निहितो गुडायामन्न एको नित्यः ;

ननु प्रथमखण्डे, यस्य तमस्तः प्रलये देवे परीभायः, तस्मात् भूताद्युत्पत्तिवर्णनात् तमस एवोपादानत्वं प्रतीयते । देवस्य तु, 'मृत्युपसृजत्' इत्युक्तीत्या निमित्तत्वम् । तृतीयखण्डे असद्वा इत्यत्रापि तस्योपादानत्वं न स्पष्टम् । पञ्चमखण्डे च चक्षुर्दृष्टव्यादिसर्ववस्तुगततया ततो भिन्नत्वेनैव स आत्मा निर्दिष्टः । पष्ठे तु देवे सर्वकार्यमेदवर्णनात् कार्यभिन्नं कारणं प्रतीतं तत् उपादानमिति च ज्ञेयं भवति । न च चक्षुरादिषु वर्तमानत्वेन प्रागुक्तस्य चक्षुराद्यमेदः संभवति, येन समानाधिकरणनिर्देशो मुख्यः स्यादित्याह्वयाम्—सर्वस्यापि वस्तुनः तं प्रति शरीरत्वात्, शरीरवाचिनाश्च शब्दानां शरीरिपर्यन्तार्थकारस्य लोकवेदसंप्रतिपत्त्यात् सामानाधिकरण्यं मुख्यमेव । अतः तत्तद्वस्तुविशिष्टं ब्रह्म कार्यं कारणञ्च भवतीति हेतोः पष्ठदर्शितमुपादानत्वमप्युपपन्नमिति व्युधोध्यिषया सर्वस्य तच्छरीरत्वं प्रपञ्चयति सप्तमे अन्तःशरीर इति । जायमानानां प्रजानां सर्वासां शरीरस्यान्तः हृदयगुडायामस्य वर्तमानः प्रात् अस्य शरीरस्य तत्रत्यस्य प्रत्यगात्मनश्च तं प्रति शरीरत्वात्, 'इमाः प्रजाः प्रजायन्ते दिव्यो देव एकः' इति सामानाधिकरण्यमुपपन्नम् । शरीरान्तःस्थितिदशायामिदं शरीरात् पृथक्स्थितत्वापि जीवस्तदन्तर्गामीक इति उपरत्ननरीत्या ज्ञातव्यम् । अस्मिन् शरीरे इव, येषामिदं संघातकम्, तेषु पृथिव्यादिभूत—चक्षुरादिकरणेषु तत्कारणेष्वपि तच्छरीरत्वमविशिष्टमिति सर्वेष्वपि सामानाधिकरण्यं सुस्थमिति ज्ञापनाय पीठिकेयम् ।

न केवलं शरीरतया सर्वप्रतिपन्नवस्तुमात्रे तस्य आत्मतया स्थितिः, कार्यकारणात्मसु सर्वेषु पदार्थेष्वपि तस्य तथाभाव इति ज्ञापयितुं प्रायः सृष्टिक्रमव्युत्क्रमेण पृथिव्यादिप्रधानान्तसर्ववस्तुविवक्षया

यस्य पृथिवी शरीरम्, यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्, यं पृथिवी न वेद; यस्यापि शरीरं योऽपोऽन्तरे सञ्चरन् यमापो न विदुः; यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरे सञ्चरन् यं तेजो न वेद; यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरे सञ्चरन् यं वायुः न वेद, यस्याकाशः शरीरं यो आकाशमन्तरे सञ्चरन् यमाकाशो न वेद, यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरे सञ्चरन् यं मनो न वेद, यस्य बुद्धिः शरीरं यो बुद्धिमन्तरे सञ्चरन् यं

प्राधान्येन केषाञ्चित् तच्छरीरत्वमाह यस्य पृथिवीत्यादिना । बृहदारण्यके पाप्यमाध्यन्दिनभेदेन द्विविधेऽपि अन्तर्यामिब्राह्मणे किञ्चिद्भेदेनायमर्थ एव प्रत्यपादि । एषां पर्यायाणां शरीरात्मभावप्रतिपादनार्थप्रवृत्तत्वात् शरीरमिति तस्य प्रथमतो निर्देशः । तत्र शरीरभावे परमात्मनः (तत्तद्वस्त्वभावदेशप्रतिचरूप) यहिर्धर्तित्वांशस्याप्रयोजनतया अन्तर्वर्तित्वमात्रमाह यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् इति । पृथिवीमन्तरे अन्तःपृथिव्याम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया; 'य एतस्मिन् सर्वस्मिन्नन्तरे संचरति' इति पूर्वानुसारात् । सञ्चरन्निति तिष्ठित्वर्थकम्, विभुनः परमात्मस्वरूपस्य चलनायोगात् । अन्तर्वर्तित्वञ्च यद्देशान्छेदेन पृथिव्यादिकमस्ति, तत्र देशे सर्वत्र तेन सह वर्तमानत्वम्, संचरन्निति शब्दस्यार्थान्तरवर्णनम् अन्तर इति पदस्यान्ययोग्यार्थवर्णनं युक्तम् । आप्नोऽन्तरेऽपि स्थितेर्वैकल्यात्वादित्यन्यत्र विस्तरः । यं पृथिवी न वेदेति । प्रत्यक्षायोग्यस्यानुपलम्भमात्रेण न निषेध इति व्यक्तये एतदुक्तिः । ननु देवतारूपपृथिव्याः वेदितृत्वयोग्यता स्यात् । अचेतनायास्तु पृथिव्याः तदभावात् किमर्थं न वेदेत्युक्तिरिति चेत्-परमात्मवेदनविषये अचेतनतुल्यं चेतनस्याप्यसामर्थ्यमिति ज्ञापनार्थमेतदुक्तिरिति । भूतकथनं तन्मात्रोरलक्षणम् । मनआदिचतुष्टयमप्येकान्तःकरणप्रभेदः । पूर्ववत् महदहङ्कारग्रहणं वा ।

बुद्धिर्न वेद ; यस्याहङ्कारः शरीरं योऽहङ्कारमन्तरे सञ्चरन् यमहङ्कारो न वेद ; यस्य चित्तं शरीरं यच्चित्तमन्तरे सञ्चरन् यं चित्तं न वेद ; यस्याव्यक्तं शरीरं योऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यमव्यक्तं न वेद ; यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यमक्षरं न वेद ; यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे

मिन्द्रियान्तराणामप्युपलक्षणम् । अत्र आत्मपर्यायो नोक्तः, स बृहदारण्यके, 'य आत्मनि' इति, 'यो विज्ञाने' इति चोक्त इहापि ग्राह्यः । न चाक्षरपदेनेह आत्मनिर्देश एवेति वाच्यम्—अचेतनमध्यपाठेन तदयोगात् । 'अक्षरात् परतः परः' इति अक्षरशब्दस्य अचेतनेऽपि प्रयोगात् । पूर्वम्, 'अक्षरं तमसि लीयत' इत्युक्त्या अक्षरस्य तमसि लयाहंचेतनविषयत्वावसायाच्च । न हि चेतनोऽचेतने लीयते । न च लीयमानस्य तस्य क्षरत्वात् अक्षरत्वं कथमिति वाच्यम्—अचेतनसंबन्धिपरिणामान्तरात् पूर्वं न क्षरतीत्येतावता तद्वाच्योयुक्तः । अस्तु वा—तमोदशायां तदत्यन्तमस्फुटमभूत् । द्रव्यमिदं चेतनाचेतनात्मकमिति त्रिवेकाहता ततोऽस्तीति लक्षणया अक्षरपदेन तदुक्तिरिति । तदुक्तं प्राक् भाष्ये पद्य, "चिद्भगवत्पुनि अक्षरशब्द उपचरितः" इति । एवं सति चेतनविशिष्टाचेतनस्य परमात्मशरीरत्वोक्तौ विशेषणेऽपि तत् उक्तं भवतीति कथ्यतामिति चेत्—काममस्तु । एवम् 'अन्तर्दशरीरे' इति प्रथमवाक्येऽपि आत्मनां शरीरत्वमभिप्रेतं स्यात् ; गुहायामिति जीवग्रहणसंभवात् । एवम्, 'सर्वभूतान्तरात्मा' इति वक्ष्यमाणपदेनापि तत्सिद्धिः । अथापि बृहदारण्यके शाखाद्वये, 'य आत्मनि तिष्ठन्, यो विज्ञाने तिष्ठन्' इति शुद्धजीवान्तर्यामित्यस्यापि स्पष्टं कीर्तनं प्रकृतेऽप्यपेक्षितं ग्राह्यम् । मृत्युरिति स्थानप्रमाणात् तम उच्यते । 'तमः परे देव एकीभवति' इति प्रागुक्तमेव, 'मृत्युर्वै परे देव एकीभवति' इति प्रसिद्धवर्तिदंक्ष्यते । ततोऽपि मृत्युस्तमः । तस्य मृत्युत्वं स्वयमविलयस्य सतः सर्वाचेतनपरिणामलयकरत्वात् ।

सध्वन् यं मृत्युर्न वेद ; एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव
एको नारायण एतां विद्यामयान्तरतया ददौ । अपान्तरतमो ब्रह्मणे
ददौ । ब्रह्मा घोराङ्गिरसे ददौ । घोराङ्गिरा रैकाय ददौ । रैको रामाय
ददौ । राम. सर्वेभ्यो ददौ । इत्येवं निर्वाणानुशासनम् । इति वेदानुशा-
सनम् इति वेदानुशासनम् ॥

॥ इति सुबालोपनिषदि सप्तमः खण्डः ॥

उक्तानां सर्वेषां यच्छब्दानां प्रति संबन्धी एष इति शब्दोऽय-
मिति महावाक्यमेतत् । नन्वेतावन्ति चेत् अस्य शरीराणि, तर्हि
तस्येदंशशरीरप्रापकाः पाप्मानः परिमृश्यातुमशक्याः स्युः, तत्राह
अपहतपाप्मेति । दिव्य इत्यनेन अप्राकृतदिव्यमहलविग्रहसद्भाव एव
एतच्छरीरभावोऽपि कैवल्यतदिच्छाकृत इति भावः । इमे प्रपञ्चपर-
मात्मनोः शरीरात्मभावं वेदान्तप्रतितन्त्रसिद्धान्तमनुध्यमानाः प्रायो
भेदश्रुतिस्यागो न अभेदम्, अद्वैतश्रुतीरुपेक्ष्य भेदश्चाद्रियमाणाः
अपक्वबुद्धीन् भ्रामयन्ति । तस्मात् रहस्यमिदं न प्रस्तूयमिति अत्र
श्रद्धातिशयजननाय प्रकृतार्थशायक गुरुपरम्परामाह एतां विद्यामिति ।
अत एव भगवद्रामानुजस्वामिपाद एवैतद्रहस्यवेदितार इति प्रशस्यते,
'यद्येतं यतिसार्वभौमरुचितम्' इत्येयम् । ददावित्यत्र कर्तृन्तराकथ-
नात् चतुर्मुखस्यापि एतदन्तरं ग्रहीतृन्या वक्ष्यमाणत्वाद्यौचित्यात्
नारायणः कर्तृत्यरसीयते । तस्य पूर्वप्रकृतत्वाच्च । अस्तु वा स एष
इत्यारम्भं ददौ इत्यन्तमेकं वाक्यम् ; भेदे प्रमाणभावात् । श्रीभाष्या-
दिषु नारायण इत्यन्तमात्रनिर्दिशः तावन्मात्रस्य तत्त्वोपयुक्तत्वात् । न
तेन तत्र वाक्यसमाप्तिप्रसक्तिः । अपान्तरतमायेति । 'अपान्तरतमो
नाम वेदाचार्यः स उच्यते' इति तस्यैव सर्ववेदवेदित्वं भारते
भणितम् । तत्र हि, 'सांख्यस्य वक्ता कपिलः' इत्यादितत्तन्मतप्रवर्तक-
महर्षीनपेक्ष्यास्य महिमा गमितोऽस्ति । 'पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता

॥ अथाष्टमः खण्डः ॥

अन्तश्शरीरे निहितो गुहायां शुद्धः सोऽयमात्मा ।

नारायणः स्वयम्' इति ततोऽनिशयितो नारायण एव, य इहापान्तर-
स्तमस्याचार्यो निर्दिष्टः । तस्यैव वेदव्यासरूपेणाधितारश्चोक्तोऽस्ति
इति । अपान्तरनमाः इति भारतपाठः ।

एवमत्यन्तरहस्यार्थभूतस्य शरीरात्मभावस्योपदेशेन पूर्व-
खण्डोक्तं सामानाधिकरण्यं निरूढम् ।

इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे मौबालंममखण्डपरिष्कारः ॥

ननु सत्यस्मिन् शरीरात्मभावे सर्वमेतदुपपद्यते । स एव न
स्वीकर्तुं शक्यते । तथासति अखिलहेयप्रत्यनीकत्वेनाभिमतस्य सकल-
हेयसंश्रयप्रसङ्गात् । न च अपहतपाप्मा दिव्य इति तस्य दुःखहेतु-
भूतकर्मविरहवचनाच्चायं प्रसङ्ग इति वाच्यम्—कर्मणां हि दुःख-
हेतुत्वम् आत्मनः शरीरसंबन्धापादनेन । तत्र यदि कर्मबलाद्वा
अन्यथा वा शरीरसंबन्धविशेषः प्राप्तः, तर्हि दुःखस्वप्नवर्जनीयम् ।
अन्तश्शरीरे स्वेच्छया नियमतार्थं प्रविष्टस्यापि अपुरुषार्थयोगोऽवर्ज-
नीयः । पूयशोणितादिमज्जनं हि स्वेच्छाकारितमप्यपुरुषार्थ एव ।
ततश्चायं प्रश्नः समाधातुमशक्य एव लक्ष्यते—यः खलु

‘एको यस्यास्ति देहः स भवति विविधानन्तदुःखैकभोक्ता

विद्वं देहः प्रमोदचेत् स कथमतिपतेत् विश्वदुःखानुभूतिम्?’

इति । एवमाशङ्क्याम्—‘शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः’
इति न्यायेन परं तत्रामिदं परमविलक्षणे शास्त्रप्रतिपक्षम्, न तत्र
सामान्यनोदष्टन्यायावनार इति तस्य सर्वदोषदूरत्वं नुक्तरुण्डं वक्तु-
मष्टमः खण्ड आरभ्यते । निहितो गुहायां शुद्ध इति । मयमयं निहितः
शरीरे, न मे दुःखलेशप्रसक्तिरिति । तदयं शुद्ध एवेत्यर्थः । शरीरस्य
दुःखहेतुव्योपयिकानि विशेषणान्यभिधाय तथात्वेऽपि हेयप्रतिमद-

सर्वस्य मेदोमासक्लेशावक्रीर्णं शरीरमध्येऽत्यन्तोपहते चित्रमिति-
प्रतीकाशे गन्धर्वनगरोपमे कदलीगर्भवन्निस्तारे जलबुद्बुदवचञ्चले
निःसृतमात्मानचिन्त्यरूप दिव्य देवमसङ्ग शुद्ध तेजस्कायमरूप सर्वधरम्
अचिन्त्यमशरीरं निहितं गुहायाममृतं विभ्राजमानमानन्दं तं पश्यन्ति
विद्वांसः । तेन लये न पश्यन्ति ॥

॥ इति सुबालोपनिषदि अष्टमः खण्डः ॥

त्यमुपपादयति सर्वस्येत्यादिना । अत्यन्तोपहते = तत्तदवयवोपनतैः
रोगादिभिः मलमूत्रादिसंगेन चोपप्लुने । निःसृतम् निद्राशेषेण
प्रविष्टम् । अन्तर्बहिर्व्याप्तम् । अचिन्त्यरूपम् अनुमानदृष्टाद्भूत-
मङ्गलविग्रहम् । असङ्गम्, 'न मे कर्मफले स्पृहा' इत्युक्तप्रकारम् । तेज-
स्यायं शानस्वरूपम् । अरूपं रूपरसादिहेयरहितस्वरूपम् । अचिन्त्यम्
स्वकीयदिव्यविग्रहवत् स्वयमप्यनुमानदूरम् । अशरीरम् स्वकर्माधीन-
शरीरविशिष्टविलक्षणम् । गुहायां हृदयाकाशे निहितम् । अमृतम् 'एष
ते आत्माऽन्तर्गम्यमृतः' इति अन्तःस्थिनावयमृतत्वेनोद्घुष्टम्
अत्यन्तभोग्यभूतम् । विभ्राजमानम् 'अनञ्जघ्नयोऽभिचाकशीति'
इत्युक्तरीत्या विशेषतो द्योतमानम् । न केवलमुक्तिमात्रम् । दर्शनस्यापि
संप्रतिपन्नत्वाद् न संदेय्यमित्याह आनन्दं तं पश्यन्तीति । गन्धर्व-
नगरं = मेघमण्डले उत्प्रेक्षिताः नगराद्याकाराः । तद्वत् क्षणविशरण-
शीलस्यापि शरीरस्य चित्रमित्तिप्रतीकाशवमिति काश्चिदतिशयो-
ऽस्ति । यथा मित्तेरभावे चित्रं न शक्यं लेखितुम्, तथा शरीराभावे
हार्दो न शक्य उपासितुम् । अतस्तत्र गुहानिहितमुपासितं परिच्छिन्नं
लये जाते न पश्यन्तीत्याह तेन लये न पश्यन्तीति । इदञ्च लय-
विषयकजिज्ञासोत्पादनाय आचार्येण प्रस्तुतम् । प्रक्षयति चेन्नमेव
विषयं समनन्तरमेव दिव्यो रैकः । वस्तुतः, लयपर्यन्तमैवमुपासन-

॥ अथ नम्र खण्डः ॥

अथ हैन रंक् पप्रच्छ—भगवन् ! कस्मिन् सर्वेऽसौ गच्छतीति । तस्मै स होवाच—चक्षुरेवाप्येति । यश्चक्षुरेवास्तमेति, द्रष्टव्यमेवाप्येति । यो द्रष्टव्यमेवास्तमेति, आदित्यमेवाप्येति । य आदित्यमेवास्तमेति विराजमेवाप्येति । यो विराज(१)मेवास्तमेति, प्राणमेवाप्येति, य प्राणमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति,

स्याऽऽवृत्तिरपक्षितेति ज्ञापनायेतदुक्तिरिति च भाव्यम् ।

इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे सीवालाष्टमखण्डपरिष्कारः ॥

एव सर्वान्तर्बर्तितोऽपि सर्वेदोपदूतमुपवर्ण्य चक्षुराद्यात्म-
तया तदुपासनं स्थापितम् । एवमुपासीनस्य फलमुभुत्सया लयप्र-
स्तावानुरोधेन लयमधिष्ठत्येव इत रेवमप्रश्नमुपक्षिपति अथ हैन-
मिति । सर्वं=चक्षुःश्रोत्रादिस्थानभेदेनोपासनप्रवृत्ता सर्वं । यो
यदुपासनप्रवृत्त, तस्य तत्रैव लयः । अतः चक्षुरादिपर्यायेषु एकै-
वापि, 'यश्चक्षुः यो द्रष्टव्ये' इत्यादिना वरण-तद्विषय-तद्देवता-
तन्नाडा-तन्निर्गहकप्राण-तज्जन्यज्ञान-तज्जनितानन्द-तत्कन्दस्थान-
भूतहृदयाकाशरूपरसवपकान्तर्बर्त्यात्मोपासनविधानात् तत्तद्वस्तु-
न्तर्यामिण्येव स स उपान्तो लीयते । तेन परमपदस्य एव पुरे
लयः संवद्यने इत्याशयेनाह तस्मै स होवाच चक्षुरेवेत्यादिना । अत्र
चक्षुरादिवृत्तानि पूर्वखण्डपर्यन्तोपपादितरीत्या, 'चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च
नारायण' इत्यत्रैव परमात्मपर्यन्तानि । अतः उपासिते चक्षुःशरीरके
परमात्मनि लीयते, तद्वय एव द्रष्टव्यशरीरकपरमात्मलयः । एव
तत्तदवच्छिन्नतात्मनि उपासिते सर्वत्र लयो द्रष्टव्यः । विराजामिति
आकारान्तपाठो युक्तः पूर्वं तथा नाडीनामनिर्देशात् । अन्यथा
तत्पर्यायतया विराट्पदमिदमिति मन्तव्यम् । तुरीयमेवाप्येतीति ।

आनन्दमेवाप्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । अस्तुरीय-
मेवास्तमेति, तदमृतममयमशोकमनन्तं निर्वीजमेवाप्येतीति होवाच ॥

श्रोत्रमेवाप्येति । यः श्रोत्रमेवास्तमेति, श्रोत्रमेवाप्येति ।

पूर्वं हृद्याकाशे इत्युक्तमेव स्थानप्रमाणादत्र तुरीयपदेन गृह्यते । तुरीय-
शब्दश्च, “जाग्रत्स्वप्नावस्थेतुर्नामप्रायश्चित्तक्रमश्चतुर्धास्यः” इत्यादौ
मूर्छिते प्रयुक्तः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थानेषु त्रिषु सत्सु तुरीयं मूर्छि-
स्थानम् । तदा हृद्याद् विद्युज्ज्व हृद्याकाश एव जीवो वर्तते इति
तदाकाशं तुरीयश्चैकम् । इह च चक्षुरादिपदस्य तुरीयपदमपि परमात्म-
पर्यन्तम् । एवमष्टकान्तरात्मन एवामृततयादिनोपासनस्य प्रागुक्तत्वात्
तुरीये लीनस्य तत्र लय उच्यते तदमृतमित्यादिना । अत्र निर्वीज-
पदप्रयोगः लयकाष्टाभूत—परमासुदेवात्मक—शुद्धपरमात्मस्वरूपस्य
अमृतमित्यादिपदविवक्षितत्वात्प्राप्त्यर्थः ।

अर्थं प्रज्ञाशयः—यथोपासनं प्राप्तिः तत्तत्तुल्याप्रसिद्धा । अतो
चतुर्धास्यते तत्र लीयत इति वक्तव्यम् । चक्षुरादिनाशानन्तरश्च न न
पश्यन्तीत्युक्त्या उपासिते लयः उपासकानां न सिद्धव्यतीति । समा-
धिराशयस्तु—चक्षुर्द्रष्टव्यादित्यादीनां बहूनामुपास्यतया बहुषु लय
एकस्य कथं भवतीत्यपि विमलप्रत्ययम् । चक्षुरादीनामनेकत्वेऽपि चक्षु-
राद्यन्तर्गमिणो उपास्यस्यैकत्वात् उपास्यपरिच्छेदार्थमेवामुपयोगेऽ-
पि तस्यैकस्यैव मुख्योपास्यत्वात् तत्रैव लयो वाच्यः । अतोऽय-
मुपासकः चक्षुरेवाप्येति, न तदन्यम् । न च द्रष्टव्यादिषु लयः कुतो
नेति शङ्काप्रसक्तिः, चक्षुर्द्रष्टव्यादीनामेकत्वादेतत्तदस्यैव तत्तद्रूप-
त्वात् । एवमुपलभ्यमानकार्यविशिष्टोपासनविधानात् तत्तत्कार्ये लय
आवश्यक इति न मन्तव्यम् । कार्यत्वनस्तस्य, निर्वीजस्य च तस्यैक-
त्वात् निर्वीजप्राप्त्यर्थतयैव एवमुपासनस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ।
एवं श्रोत्रमेवेत्यादिपर्यायेष्वपि द्रष्टव्यम् । प्रतिपर्यायं स्वीलिङ्ग-

यः श्रोतव्यमेवास्तमेति, दिशमेवाप्येति । यो दिशमेवास्तमेति, सुदर्शना-
मेवाप्येति । यः सुदर्शनामेवास्तमेति, अपानमेवाप्येति । योऽपान
मेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवा-
प्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति,
तदमृतमशोकमभयमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

नासामेवाप्येति । यो नासामेवास्तमेति, प्रातव्यमेवाप्येति ।
यो प्रातव्यमेवास्तमेति, पृथिवीमेवाप्येति । य. पृथिवीमेवास्तमेति,
जिनामेवाप्येति । यो जितामेवास्तमेति, व्यानमेवाप्येति । यो व्यान
मेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवा-
प्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति,
तदमृतमशोकमभयमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

जिह्वामेवाप्येति । यो जिह्वामेवास्तमेति, रसयित्तयमेवाप्येति ।
यो रसयित्तयमेवास्तमेति, वरुणमेवाप्येति । यो वरुणमेवास्तमेति,
सौम्यामेवाप्येति । यः सौम्यामेवास्तमेति, उदानमेवाप्येति । य उदान-
मेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवा-
प्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति,
तदमृतमशोकमभयमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

त्वचमेवाप्येति । यस्त्वचमेवास्तमेति, रश्मयित्तयमेवाप्येति । यः
रश्मयित्तयमेवास्तमेति, वायुमेवाप्येति । यो वायुमेवास्तमेति, मोषामेवा-

शब्दाः नाडीविशेषाः । तदनन्तरमप्ययस्थानत्वेन कथिताश्च
प्राणविशेषा इति धोष्यम् ।

प्येति । यो मोघामेवास्तमेति, समानमेवाप्येति । यः समानमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । यः आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतममयमशोकमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

वाचमेवाप्येति । यो वाचमेवास्तमेति, वक्तव्यमेवाप्येति । यो वक्तव्यमेवास्तमेति, अग्निमेवाप्येति । योऽग्निमेवास्तमेति, कुमारामेवाप्येति । यः कुमारामेवास्तमेति, वैश्वमेवाप्येति । यो वैश्वमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । यः आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतममयमशोकमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

हस्तमेवाप्येति । यो हस्तमेवास्तमेति, आदातव्यमेवाप्येति । यः आदातव्यमेवास्तमेति, इन्द्रमेवाप्येति । यः इन्द्रमेवास्तमेति, अमृतामेवाप्येति । योऽमृतामेवास्तमेति, मुरुष्यमेवाप्येति । यो मुरुष्यमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । यः आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतममयमशोकमनन्तं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

पादमेवाप्येति । यः पादमेवास्तमेति, गन्तव्यमेवाप्येति । यो गन्तव्यमेवास्तमेति, दिष्णुमेवाप्येति । यो दिष्णुमेवास्तमेति, सत्यामेवाप्येति । यः सत्यामेवास्तमेति, अन्नर्याममेवाप्येति । योऽन्नर्याममेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । यः आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतममय-

मशोकमनःतं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

पायुमेवाप्येति । यः पायुमेवास्तमेति, विसर्जयितव्यमेवाप्येति ।
यो विमर्जयितव्यमेवास्तमेति, मृत्युमेवाप्येति । यो मृत्युमेवास्तमेति,
मध्यमामेवाप्येति । यो मध्यमामेवास्तमेति, ममज्ञानमेवाप्येति । यः
प्रमञ्जनमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्द
मेवाप्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवा
स्तमेति, तदमृतमभयमशोकमनःतं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

उपस्थमेवाप्येति । य उपस्थमेवास्तमेति, आनन्दयितव्यमेवा-
प्येति । य आनन्दयितव्यमेवास्तमेति, प्रजापतिमेवाप्येति । यः प्रजा-
पतिमेवास्तमेति, नामीरामेवाप्येति । यो नामीरामेवास्तमेति, कुमारमे-
वाप्येति । यः कुमारमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवा
स्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । य आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तु
रुीयमेवास्तमेति, तदमृतमभयमशोकमनःतं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

मन एवाप्येति । यो मन एवास्तमेति, मन्तव्यमेवाप्येति । यो
मन्तव्यमेवास्तमेति, चन्द्रमेवाप्येति । यश्चन्द्रमेवास्तमेति, शिशुमेवाप्येति ।
यो शिशुमेवास्तमेति, इयेनमेवाप्येति । य इयेनमेवास्तमेति, विज्ञान-
मेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । य आनन्द-
मेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतमभयमशोक-
मनःतं निर्वाजमेवाप्येतीति होवाच ॥

बुद्धिमेवाप्येति । यो बुद्धिमेवास्तमेति, बोद्धव्यमेवाप्येति । यो
बोद्धव्यमेवास्तमेति, ब्रह्माणमेवाप्येति । यो ब्रह्माणमेवास्तमेति, सूर्यमेवा-

प्येति । यः सूर्यामेवास्तमेति, कृष्णमेवाप्येति । यः कृष्णमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । यः आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतमभयमशोकमनन्तं निर्बीजमेवाप्येतीति होवाच ॥

अहङ्कारमेवाप्येति । योऽहङ्कारमेवास्तमेति, अहङ्कर्तृत्वमेवाप्येति । योऽहङ्कर्तृत्वमेवास्तमेति, रुद्रमेवाप्येति । यो रुद्रमेवास्तमेति, अङ्गरामेवाप्येति । योऽङ्गरामेवास्तमेति, श्वेतमेवाप्येति । यः श्वेतमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । यः आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतमभयमशोकमनन्तं निर्बीजमेवाप्येतीति होवाच ॥

चित्तमेवाप्येति । यच्चित्तमेवास्तमेति, चेतयितव्यमेवाप्येति । यश्चेतयितव्यमेवास्तमेति, क्षेत्रज्ञमेवाप्येति । यः क्षेत्रज्ञमेवास्तमेति, भास्वतीमेवाप्येति । यो भास्वतीमेवास्तमेति, नागमेवाप्येति । यो नागमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति । यो विज्ञानमेवास्तमेति, आनन्दमेवाप्येति । यः आनन्दमेवास्तमेति, तुरीयमेवाप्येति । यस्तुरीयमेवास्तमेति, तदमृतमभयमशोकमनन्तं निर्बीजमेवाप्येतीति होवाच ॥

य एवं निर्बीजं वेद, निर्बीज एव स भवति । न जायते, न

निर्बीजत्वेन परमात्मनिर्देशफलं दर्शयति य एवं निर्बीजमिति । निर्बीज एवेति । जन्मप्रबन्धहेतुपुण्यपापरहित एव भवतीत्यर्थः । एवं च जन्माभावे तदनुपक्ता अन्येऽपि प्रकारा नाधराशं लभन्त इत्याह न जायते न म्रियते इति । न मिथ्य इत्यादि च, 'अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च' इति गीतम् । निरवयवत्वात्सौ

प्रियते, न मुह्यते, न भिद्यते, न दह्यते, न छिद्यते, न कम्पते, न कुप्यते, सर्वद्रहनोऽयमात्मेत्याचक्षते ।

नैवमात्मा प्रवचनशतेनापि लभ्यते, न बहुश्रुतेन, न बुद्धिशाना-
श्रितेन, न मेधया, न वेदैर्न यज्ञैर्न तपोभिरग्नैर्न साह्यैर्न योगर्नाश्रमै ।
नान्यैरात्मानमुपलभन्ते । प्रवचनेन प्रशस्तया व्युत्थानेन तमेतं ब्राह्मणा-
शुश्रूवासोऽनूचाना उपलभन्ते । शान्तो दान्त उपरतस्त्रितिक्षु समाहितो
मूर्खाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति । सर्वम्यात्मा भवति, य एवं वेद ॥

इति सुबालोपनिषदि नवमः सण्डः ॥

न केनापि भूतेन प्रविश्य नादयेतेति । सर्वद्रहन इति । 'ज्ञानाग्निः
सर्वकर्मणि भस्मसात्कुर्वते' इति प्रपञ्चहेतुर्मन्त्रादिज्ञानभासुर
इत्यर्थः । पञ्चदशजण्डे वक्ष्यमाणं सर्वद्रहनत्वमपि द्रष्टव्यम् ।

परमात्मलाभोपायत्वेन प्रमाणप्रतिपन्नानां वैराग्याभावे अनु-
पायत्वमाह नैवमात्मा प्रवचनशतेनापीत्यादिना । “नायमात्मा
प्रवचनेन” ‘न वेद्यज्ञाध्ययनैर्न दानै’ इत्यादिस्थल इव इहार्थो
भाव्य । एवमात्मा = एवम्भूत आत्मा । प्रवचनपदेन अध्यापनविश्व-
याम् बुद्धिशानाधितपदेन मननग्रहणम्, व्युत्थासो वा । बुद्धिः
मनसो निरूपणसामर्थ्यम् । ज्ञानं तदधीनो विवेकः । तदाश्रितमा-
लम्ब्यनसंशीलनादीति वा । मेधा ध्यानम् । सांप्रयं ज्ञानयोग ।
योगे, कर्मयोगे । अन्यैः दानहोनादिभिः । आरक्ष्यकं परिरुत उच्यते
व्युत्थानेनेति । “पुत्रेपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकेपणायाश्च
व्युत्थाय” इति प्रयोगान व्युत्थानं यथार्हं वैराग्यम्, न पुन योगात्
व्युत्थानम् । सत्यस्मिन् पूर्वोक्तप्रवचनादिकमपि सरकारीति ज्ञाप-
यितुम् प्रवचनेनेति । इदमुक्तसर्वोपलक्षणम् । प्रशंसा उत्तमश्लोक-

॥ अथ दशम खण्ड ॥

अथ हैन रैक पपच्छ—मगन् ' कस्मिन् सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति । रसातललोकेष्विति होवाच । कस्मिन् रसातललोका ओताश्च प्रोताश्चेति । मूर्धोलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् मूर्धोका ओताश्च प्रोताश्चेति । सुवर्लोकेष्विति होवाच । कस्मिन् सुवर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति । सुमूर्धोलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् सुमूर्धोका ओताश्च प्रोताश्चेति । महर्धोलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् महर्धोका ओताश्च प्रोताश्चेति । जनोलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् जनोलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । तपोलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् तपोलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । सत्यलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् सत्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापति लोकेष्विति होवाच । कस्मिन् प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोकेष्विति होवाच । कस्मिन् ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।

गुणानुवादादि । व्युत्थायेति निषिद्धवर्जनस्य सर्वस्योपलक्षणम् । तद्विविच्यते ज्ञात इत्यादिना । आत्मन्येव देह एव । न हि देहाभावे आत्मा द्रष्टु शक्यते । आत्मनि जीवतमनि इति वा । एतद्दर्शनं कलमाह सर्वस्यात्मा भवति य एव वेदेति । वेद, पश्यतीत्यर्थः ।

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कार सौवालनवमखण्डपरिष्कारः ॥

नमस परस्तात् परमात्मप्राप्त्या निर्गणमनन्तरखण्डे वक्ष्यन् तम प्रकृतिकेऽत्र प्रपञ्चे सर्वस्य लोकस्य तादृशपरमात्मैरप्रतिष्ठितत्वमिह प्राह । तेन सर्वस्य हेयत्वम्, सर्वतिक्रमणेनान्यत्र नयनसमर्थत्वादि तस्य च ज्ञापितं भवति । तथा पष्ठे यत् आरब्धम्, अमूलमनाधारम् इति, तत्र अमूलत्व तेन खण्डेन सर्वोत्पत्तिकारणत्वबोधिना,

सर्वलोका आत्मनि ब्रह्मणि मणय इवौताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच—
 गृवमेतान् लोकान् आत्मनि प्रतिष्ठितान् वेद, आत्मैव स भवति ।
 इत्येतन्निर्वाणानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् इति वेदानुशासनम् ॥
 इति सुबालोपनिषदि दशमः खण्डः ॥

॥ अथैकादशः खण्डः ॥

अथ हैन रैकः पपच्छ-भगवन् । योऽयं विज्ञानघन उत्कामन्,
 स केन कनरद्वाव स्थानमुत्सृज्यापकामतीति । तस्मै स होवाच—
 हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डम्, यस्मिन्तद्दहरं पुण्डरीकं कुमुदमिवा
 नेकधा विकसितम् । तस्य मध्ये समुद्रः । समुद्रस्य मध्ये कोशः ।
 तस्मिन् गाढवधतस्त्रो भवन्ति रमाऽरमेच्छाऽपुनर्भवेति । तत्र रमा पुण्येन

अव्यवहितपूर्वखण्डेन च लयहेतुत्वबोधिना विवृतमासीत् । अनाधारत्वं
 तु विवरीतुमयं खण्डः । अनेन अनन्तरखण्डवक्ष्यमाणपुनर्भवात्य-
 नाडीव्यतिरिक्तनाडीप्राप्याध्यानित्या लोका अधिगमिता भवन्तीति ।

सत्यलोकादेन चतुर्मुखस्य तत्पुत्राणां प्रजापतीनाञ्च स्थानात्
 अन्यस्य तदधीनप्रजायास्तभूतस्य सत्यलोकांशस्य ग्रहणम् । मणय
 इवेति । सूत्रे इति शेषः । तथा च गीयते, 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे
 मणिगणा इव' इति । योताश्च प्रोताश्चेति पूर्णव्याप्तिरुक्तम् ।

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे सौबालदशमखण्डपरिष्कारः ॥

पञ्चममूलस्थानाधारस्य नारायणस्य चक्षुराद्यन्तर्यामिमतयोपास-
 नानि उपवर्ण्य, पूर्वखण्डदर्शितसर्वलोक- तन्मूलप्रकृतमण्डलातीतस्य
 पष्ठखण्डसंदर्शितस्य स्थानस्य प्राप्तिरूपमुपासनफलं वक्तुं गतिप्रकारं
 दर्शयितुमारभते अथ हैनमिति । नाडीश्चतस्रो नाम्ना निर्दिशति
 नैत्यादिना । तत्तन्नाडीद्वारा प्राप्यं स्थानमाह तत्र रमेत्यादिना । अतः

पुण्यं लोकं नयति । अस्मा पापेन पापम् । इच्छया यत् स्मरति, तद-
 भिसम्पद्यते । अपुनर्भवया कोशं भिनत्ति । कोशं भित्त्वा शीर्षिकपालं
 भिनत्ति । शीर्षिकपालं भित्त्वा पृथिवीं भिनत्ति । पृथिवीं भित्त्वाऽपो
 भिनत्ति । अपो भित्त्वा तेजो भिनत्ति । तेजो भित्त्वा वायुं भिनत्ति ।
 वायुं भित्त्वाऽऽकाशं भिनत्ति । आकाशं भित्त्वा मनो भिनत्ति । मनो
 भित्त्वा मृतादिं भिनत्ति । मृतादिं भित्त्वा महान्तं भिनत्ति । महान्तं
 भित्त्वाऽव्यक्तं भिनत्ति । अव्यक्तं भित्त्वाऽक्षरं भिनत्ति । अक्षरं भित्त्वा मृत्युं

एवान्वयार्थानि नामानि । मोक्षार्थोपासनस्यैव प्रवृत्तत्वात् अपुनर्भवार्थ-
 नाडीसाध्यगतिमेव विस्तरेण विशुः तत्राप्युपनिषदन्तराधिगता-
 द्यदितिरिक्तपाह अपुनर्भवेत्यादिना । कोशः = हृदयकोशम् । पृथिवीं
 भिनत्तीत्यादेः प्रहाण्डावरणभूताण्डकृताहतदावरणसमष्टिललित्वादि-
 मेदनादयं कार्यधिकरणधृतप्रकाशिकायामुक्तम् । अतः शीर्षिक-
 पालमेदनात् परं आवरणपृथिवीभेदनात् पूर्वम् अर्चिरादिमिरञ्ज-
 योनिपर्यन्तैः स्वस्वस्थाने जलियाह्यमानत्वमप्यन्यधुतिशतधाविनमात्र-
 संवेद्यम् । मनो भिनत्तीति । आकाशमेदन—भूतादिरूपादहोममेदन-
 मध्यपाठात् स्थानात् मनश्चक्षुः शब्दतन्मात्रपरः । इन्द्रियाणि तन्मा-
 त्रेष्विति प्रागुक्तरीत्या तत्र छष्ट्यारम्भे प्रलये च मनःआदीन्द्रिय-
 संसर्गात् मनःपदेन तदुक्तिः न च तन्मात्रस्य आवरणभावे किं प्रमा-
 णमिति वाच्यम्—अनेनैव दत्तनेन आवरणत्वानुमानात् । अनावरण-
 त्वेऽपि आकाशकारणत्व-प्रहङ्कारकार्यत्वसद्भावमात्रेणापि तद्मेदन-
 कथनोपपत्तेः । अस्तु वा साच्चिदाहङ्कारो मनःपदविशक्षितः । आकाश-
 कारणत्वस्य तत्राभावेऽपि, तत्कारणत्वस्य भूतादावभावेऽपि च
 तत्तदंशमेदनकमविवक्षया एवमुपवर्णनसंभवात् । मृत्युमिति तत्रसो

मिनत्ति । मृत्युर्वै परे देव एकीभवतीति परस्तान्नसन्नामन्नसदमत् ।
इत्येतन्निर्गणानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् इति वेदानुशासनम् ॥

इति सुशालोपनिषदि एकादश खण्डः ॥

विवक्षेत्यपि स्थानप्रमाणादवगतमेव । न चाविनाशस्यामेघस्य तमसः
कथं भेदनमिति वाच्यम् । अप्रतिघातिद्रव्याणां भेदनस्यानपेक्षिततया
तत्तदतिक्रमस्थैव तत्तद्भेदनपदनिश्चितत्वात्, मिनत्ति-स्ववियुक्त
करोतीति सपर्यवार्थः ।

मृत्युभेदनानन्तर किमिति जिज्ञासाया परस्तान्नसदित्यादि
चक्ष्यन्, कथं मृत्युभेदनानन्तरमन्यस्य भेदन नास्तीति शङ्कानुन्मेपाय,
यस्मात् मृत्योः कारणमन्यग्रास्ति, मृत्योः परे देवे एकीभावात्,
तस्मात् तदुपरि भेदनीय न किञ्चिदिति शापयितुमाह मृत्युर्वै इति ।
यैशम्भः, 'तम परे देव एकीभवति' इति प्राशुक्त हीति प्रसिद्धिं दर्श-
यति । अत्र, 'मृत्योः परे' इति प्रथमखण्डभाष्ये अनुवादः तत्रतत्र,
अपुनर्भवाय कोशमिति चतुर्थ्यन्तानुवादवत् लेखरूपमादृत्य इति
ध्येयम् । परस्तादिति । मृत्योरुत्पत्त्यर्थः । अत्र परस्तादित्यस्य एकी-
भावानन्तरमिति नार्थः । एकीभास्य प्रकरणार्थत्वाभावात् । एकी-
भवतीति इतिशब्देन तस्य हेतुत्वेन समर्पितत्वाच्च । मृत्युभेदानान-
न्तरमित्यर्थस्तु अनन्ययात् नेष्यते । न हि मुमुक्षोरुक्तान्तस्य मृत्यु-
भूतप्रवृत्त्यतिक्रमरूपभेदनात् पश्चात् सदसदादिविलक्षणमेवेह प्रकृति-
मण्डलेऽस्ति । तस्य मुक्तिभागित्वेऽपि प्रपञ्चस्य सद्भावेन प्रलय इव
तावन्मप्रस्थितिकथनायोगात् । अतः, 'दिग्देशकालेष्वस्ताति' इति
देशेऽपि स्मरणात् देशपरोऽयमस्ताति । तत्र मृत्युभेदानादुपरि देश
इत्यर्थयोगात् मृत्युदेशादुपरीत्यर्थं आश्रयितव्यः । यद्यपीह, 'नसन्ना-
सन्नसदसत्' इत्यनेन प्रकृतिप्राकृतप्रपञ्चरूपसृष्टिप्रलयगोचर-कार्य-
कारणभावापन्नलीलाविभूतिविलक्षणो भोगविभूतिरूपो देशो विन-

॥ अथ द्वादशः खण्डः ॥

ओं नारायणाद्वा अक्षमागतं पक्षं ब्रह्मणोके महासंघर्षके पुनः

क्षितुं युक्तः—अथापि पूर्वम्, 'तस्मात् तमः संजायते' इति नसदि-
त्याद्युक्तस्य तमभाविर्भावापादानत्वं कथनात् नसदादिपदेन परमात्म-
विवक्षा अवर्जनीयेति ध्येयम् । नित्यविभूतिविशिष्टपरमात्मपरत्वमस्तु
इति चेत्—काममस्तु । परस्यादिति वाक्ये द्वितीयखण्ड इव अस्ती-
त्यध्याहारं विहाय, प्राप्नोतीति या प्राप्यत इति वाऽध्याहारे तु
परस्तादित्यस्य मृत्युमेदनानन्तरमित्यर्थः स्यात् ।

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे सौगलैकादशखण्डपरिष्कारः ॥

एवं जगज्जन्मस्थितिर्ध्वंसहेतुनारायणार्यं सर्वान्तरं परं तत्त्वम्,
तदुपासनम्, तत्फलञ्च मृत्युपर्यन्तं स्थानमुत्पृज्यापनम्य तदुपरितन-
देशविशेषप्राप्तिरूपमुपवर्णितमिति, वक्तव्यं सर्वमुक्तमेव । अतोकां-
शान्तर्भूतमेव किञ्चित् विशदीक्रियते, यथा गीतासु द्वादशाध्याय-
पर्यन्तोक्तप्रपञ्चनमेव परिरूप्यैः तथा, ओं नारायणाद्वा इत्यादिना
प्रतिखण्डमश्रूयमाणस्य प्रणवस्यात्र परं श्रवणात् उक्तार्थस्यैव
पुनर्विशदीकरणार्थमारम्भ इति व्यज्यते । अथवा ओमिति उक्तोपा-
सनमन्त्रनिर्देशः । यदपते हि मत्त्वं पदमिति । अथवा ओमिति
चतुर्दशखण्ड इव स्थितं न धृत्यानुपूर्वमिति विष्टमित्यस्तु । अत्र खण्डे
अथाचितोपनतेन देहधारणं कार्यमित्युपदिश्यते । व्युत्थानेन तमेत-
मुपलभन्ते इति प्रागुक्तम् । पुत्रवित्तादिकं पणित्यक्तवतो देहधारण-
स्याप्यशक्यत्वे स्थिते कथं परमात्मशुभ्रया ? कथं नगाञ्च साक्षात्कार-
पर्यन्ततदुपलभ्यप्रसक्तिरित्यत्र अथाचितोपनतेन वर्तमान उपलभने-
त्युच्यत इह । 'यः सर्वप्रः सर्ववित् नस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमज्ञञ्च
जायते', 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः ओषधीभ्योऽन्नम्' इत्युक्तरीत्या
नारायणसृष्टमेव अक्षं प्राप्नोति यस्तु तत्राभिरुन्मूलोद्भवेन चतुर्मुत्पेन

पक्मादित्ये पुनः पक्वं कृव्यादि पुनः पक्वं जालकिलक्लितं, पर्युषितं पूत-
मन्नमयाचितमसंवल्लसमश्नीयात् ; न कश्चन याचेत् ॥

॥ इति सुबालोपनिषदि द्वादशः खण्डः ॥

॥ अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

चारुयेन तिष्ठासेत् । बालस्वभावोऽसङ्गो निरवद्यो मौनेन पाण्डि-

व्यष्टिपृथिव्यादिखण्डिकाले पक्वं जीवजातभोगार्हं कृतम् । अथ चतु-
र्मुखपुत्रे रुद्रे पक्वम् । रुद्र एव महासं-वर्तकः । संपूर्वेकस्य वृत्तुघातोः
प्रलयोऽर्थः । समित्येकीभावे । प्रलयकारिषु यमादिषु रुद्रो महानिति
स महासं-वर्तकः । तस्य चतुर्मुखरत्नतादलब्धाष्टमुत्थैश्वर्यतया पञ्च-
भूतात्मनकान्मूस्यन्तागतत्वाद्भस्म, तस्मिन् अस्य पक्वता । अथ भूत-
पञ्चकचन्द्रादित्ययजमानरूपयद्रमूर्तिनिविष्टादादित्यस्य, 'आदि-
त्याज्जायते घृष्टिः घृष्टेरक्षं ततः मन्नाः' इति अन्नहेतुत्वात् पुनस्तत्र
तस्य पक्वता । कृव्यात् = राक्षसः मांसभुक् हिंसकः । तस्मिन् पक्वमन्नं
सर्वस्य भगवदर्थं त्वयि चैकविकलैर्दंष्ट्रसंपद्रहितैः पातीपरैरुपायत्वात् ।
एवम्भूतमिदमन्नं यथा खण्ड्यात्मकालप्रभृतिपक्वत्वेऽपि पर्युषितमिति
नोपेक्ष्यते, तथा मनुष्यपक्वमपि यातयामं पर्युषितमपि पर्युषितमदो-
षेणोपेक्ष्यं न भवति । तत् जालकिलक्लितं चेत्, पूतं भवति । जलसमूहो
जालम् । तत्र किलं किरं फीर्यमाणं सत् क्लिन्नं क्लेशभाक् चिशीणवि-
स्यमित्यर्थः । अयान्तरं वा निचार्यम् । असंवल्लसम् । इदं मे भविष्य-
तीति वा, भवत्विति वा अनुद्दिष्टं यदृच्छया केनचित् कारुणिकेन
आनीय समर्पितमश्नीयात् । धैर्यग्येण सर्वं त्यक्तवतो देहधारणार्थं
गृह्यमाणमिदमेव धेयस्कारम् ; न तु याचेतेति ।

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे मौबालद्वादशखण्डपरिष्कारः ॥

देहधारणार्थं कर्म कथितम् । मनःपरिष्कारहेतुः कर्म कथ्यते ।

त्येन निरधिकारतयोपलभ्येत । कैवल्यमुक्त निगमनं प्रजापतिरुवाच ।
महत् पदं ज्ञात्वा वृक्षमूले बसेत् कुचेलोऽसहाय एकाकी समाधिस्य
आत्मकाम आसक्तकामो निष्कामो जीर्णकाम । हस्तिनि सिंहे देशे

बाल्येन तिष्ठासेदिति न कामचारवादभक्षत्वाभ्यनुष्ठानम् ; किं तु
माहात्म्यानाचिष्कारः । न दम्भराहित्यपात्रम् ; किं तु स्वमहिमगोपन-
मपि । तदाह बालस्वभावोऽसङ्गो निरवय इति । “बाल्यं च पाण्डित्यञ्च
निर्विघ्नाय मुनिः” इत्युक्तत्रये शिष्टयोरपि कथनं मौनेन पाण्डित्ये-
नेति । मौनेन नाम मुनिः रम् = ध्यानन्यतिरिक्तकालेऽपि आलम्बनभूतस्य
भगवद्रूपस्य समुपलब्धौ पीतः पुन्येन संशालनम् । पाण्डित्यञ्च ध्वण-
नतनाभ्यां यथावदधिगतपरतत्त्वेन पुनः आतोपदेष्टादुपास्यार्थपरि-
च्छेदः । मौनेन पाण्डित्येनेति इत्यम्भूतलक्षणे तृतीया । मौनपाण्डित्य-
विशिष्टोऽपि बालस्वभावो निरधिकार इवोऽलभ्येतैति बालस्वरूपं
विवृतं भवति । कैवल्यमुक्तं निगमनं प्रजापतिरुवाचेति । यदिदमुक्तं
कैवल्यम् असङ्गत्यादिरूपम्, तदेव निगमनम् अत्रसातमावि, ‘अमीनं
मौनञ्च निर्विघ्नाय प्राक्षणः’ इत्युक्तत्रयोपासननिष्पादक प्रजापतिरुवो-
चदित्यर्थः । अत उपासनमेव कार्यमेवमित्याह महत् पदमिति । ‘सर्वं
वेश यत् पदमामतन्ति’ इति प्रसिद्धम् ओमिन्येतत् पदं सार्धमधि-
गम्य वृक्षमूले बसेत् । न तु स्थिर कुटीरमपेक्षेत । कुचेलः कर्त्र-
परिष्करणानादरः । असहायः-द्वितीयसद्भावे तदर्थकार्येभ्यः प्रत्यादिना
समाधिप्रतिवृत्तिः स्यादिति । सहायत्वेन अफलतत्पुरुषान्तरसाहित्य-
मपि न युक्तमित्याह एकाकीति । ‘एकस्तरः’ इति द्रव्यते । आत्मकामः
आत्मप्राप्तिरामः आसक्तकामः सञ्जातात्मानुभयः निष्कामः परस्पर-
सामिलापोपत्तिरहितः जीर्णकामः प्राणु यन्नकामनानाशयान् । अथ
निर्भयत्वमुच्यते हस्तिनीत्यादिना । अननुभाव्यवस्तुविषये धैर्यस्यो-

मशके नकुले सर्पराक्षसगन्धर्वे मृत्यो रूपाणि विदित्वा न विमेति कुतश्च
नेति । वृक्षमिव तिष्ठासेत् ; छिद्यमानोऽपि न कुप्येत, न कम्पेत ।
उत्पलमिव (उपलमिव ?) तिष्ठासेत् ; छिद्यमानोऽपि न कुप्येत न कम्पेन ।
आकाशमिव तिष्ठासेत् ; छिद्यमानोऽपि न कुप्येत न कम्पेन । सत्येन
तिष्ठासेत् । सत्योऽयमात्मा ।

सर्वेषामेव गन्धानां पृथिवी हृदयम् , सर्वेषामेव रसानामापो
हृदय सर्वेषामेव रूपाणां तेजो हृदय सर्वेषामेव स्पर्शानां वायुर्हृदय
सर्वेषामेव शब्दानामाकाश हृदय सर्वेषामेव (सर्वास्त्रामेव ?) गतीनां
व्यक्तं हृदयं सर्वेषामेव सत्त्वानां मृत्हृदयम् । मृत्युर्न परे देव एकी-
भवतीति । परमात्मसत्तासन्नसदसत् । इत्येतन्निर्वाणानुशासनम् । इति

तपत्तावपि प्रसक्तदुःखपरिहारकामना ह्यवर्जनीयेत्यत्राह हस्तिनीत्यादि ।
वृक्षं वृक्षय्यमानं काष्ठम् । आपं वा ह्रीवत्वम् । परमात्मैकनिमग्न-
मनस्को हि प्रह्लाद इव प्रवल पीडितोऽपि न दुःखमनुभोक्ष्यते ।
तस्योचितानुचितसंघटनविघटने हि परमात्मनि आश्रिते इति
भक्त्यध्यवसायस्य द्रष्टृमा । तदाह सत्येन तिष्ठासेदिति । 'एष तु वा
अतिउदति यः सत्येनातिउदति' इत्यत्रेव नन्त्यमिह ग्रह्य । सत्योऽयं
मात्मा । भगवति निक्षिप्तभरोऽयमात्मा तद्रक्षितो न विनश्यति ;
सत्यं पथातिष्ठन् इत्यर्थः ।

जातु एस्यादिभूताधीनदेहचियोनापत्तावपि मृत्युमण्डले तस्या-
वर्जनीयत्वात् आत्मनः सत्यस्याग्निघृतया च न रोदप्रसक्तिरित्या-
शयेनाह सर्वेषामेवेति । गन्धार्दानां यथा पृथिव्यादिराधार , तथा
मृत्युशब्दार्थं नम एव तत्कार्यदेहभाजां सत्त्वानां प्राणिनामाधार-
भूतम् । तस्य च परमात्मना एकीभायोऽपि भवतीति अवर्जनीयः

वेदानुशासनम् ॥ इति वेदानुशासनम् ॥

॥ इति सौबालोपनिषदि त्रयोदश खण्ड ॥

॥ अथ चतुर्दश खण्ड ॥

ओं पृथिवी वाक्त्रमापोऽन्नाद आपो वाक्त्र ऽथोतिरन्नाद ज्यो-
तिर्वाक्त्र वायुरन्नादो वायुर्वाक्त्रमाकाशोऽन्नाद आकाशो वाक्त्रमिन्द्रिया-
ण्यन्नादानि । इन्द्रियाणि वाक्त्र मनोऽन्नाद मनोवाक्त्र बुद्धिन्नादो बुद्धि-
र्वाक्त्रमव्यक्तमन्नादमव्यक्त वाक्त्रमक्षरमन्नादमक्षर माक्त्र मृत्युरन्नाद ।
मृत्युर्वाक्त्र परे देव एकीभवतीति । परस्मान्नसन्नासन्नपदसत् । इत्येत-
न्निर्वाणानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् इति वेदानुशासनम् ॥

॥ इति सुबालोपनिषदि चतुर्दश खण्ड ॥

सत्त्वनाश । मृत्यो परस्मात्तु परमपदे नैवमिति भाव ॥

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे सौबालत्रयोदशखण्डपरिष्कारः ॥

चतुर्दशे खण्डे, सत्त्वनाश मृत्यो लय शरीरस्य पाञ्चमीतिहेत्यात्
भूतद्वारेव भवतीति व्युत्पादनार्थं पूर्वोक्तप्रलयप्रक्रियैवानुवर्तते । इन्द्रि-
याणीति शब्दतन्मात्रग्रहणम् । मन इति सर्वेश्वरस्य बुद्धिरिति महत् ।

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे सौबालचतुर्दशखण्डपरिष्कारः ॥

मुमुक्षुर्निष्पन्नोपासन किं पाञ्चमीतिकदेहलपस्यानभूतपृथि-
व्यादित्ये क्रमेण तत्र पश्यन्त जाते पश्चादेव मुक्तो भवति, किं वा
चरमशरीरग्रहणसमनन्तरमेवेति लयममर्तिपादकपूर्वखण्डानु-
सारेण दिशये ज्ञात, सर्वत्रैव सर्वेषु वस्तुषु ज्ञानाग्निदग्धमवैश्व-
तया कर्मावसतसर्वाचेतनद्रव्यदाहिसाग्न्यसंश्लेषान्य विषये सर्वे
दग्धवीजप्रापयमश्चुरोद्भेदासमर्थं भवतीति च प्रारब्धकर्मावसानक्षण-

॥ अथ पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ हैनं रैकः पञ्चच्छ-भगवन् योऽयं विज्ञानघन उत्क्रामन्, स केन कतरद्वाव स्थानं दहतीति । तस्मै स होवाच-योऽयं विज्ञानघन उत्क्रामन्, प्राणं दहत्यपानं व्यानमुदानं समानं वैरम्भं मुख्यमन्तर्यामि प्रभञ्जने कुमारं श्येनं श्वेतं कृष्णं नागं दहति । पृथिव्यापस्तेजोवाय्वाकाशं दहति । जागरितं रूपं सुषुप्तं तुरीयं च महतां च लोकं परं च लोकं दहति । लोकालोकं दहति । धर्माधर्मं दहत्यभास्करममर्यादं निरालोकमतं परं दहति । महान्तं दहत्यन्यक्तं दहत्यक्षरं दहति । मृत्युं दहति । मृत्युर्धे परे देव एकीभवतीति । परस्तान्नसन्नासन्नसदसत् । इत्ये तन्निर्वाणानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् इति वेदानुशासनम् ॥

॥ इति सुबालोपनिषदि पञ्चदशः खण्डः ॥

भाषिभोऽप्रतिद्वन्द्व इत्युपपादयितुं पञ्चदशः खण्डः प्रारभ्यते । केन कतरदिति । सर्वदादित्ये संमन्यमाने विद्यामाहात्म्येन दहतीति कारणं सुज्ञानम् । एतिपयमात्रदादित्ये तु तदुचितं कारणान्तरं चिमृश्यं स्यादिति कृत्वा प्रश्नराफये केनेत्यस्य घटनम् । एतत्सूचनायै योऽयं विज्ञानघन इति विशेषनिर्देशः । सर्वदादित्यान् विद्यामाहात्म्य-रूपकारणस्य विज्ञानघन इत्यतः गव विज्ञानसंभवात् न कारणं निर्दिष्ट्यमन्तीति उत्तरराफयमध्ये केनेत्येतदुत्तरघटनोपेक्षणमिति ध्येयम् । प्राणमिति । प्राणापानादयः चतुर्दश वायुविशेषाः प्रागुक्ता एव । दहतीत्यस्य स्थितमपि कार्याक्षरं करोतीत्यर्थः । पृथिव्यापस्तेज इत्यतः पृथिव्यापस्तेज इति पाठः स्यात् । छान्दसो वा प्रयोगः । द्विती-यान्तत्वस्याऽऽप्यस्त्यात् । लोकालोकम् — भास्करकिरणसापेक्ष-प्रमादां क्रियदर्शो, किञ्चिदर्शो च गहनपेक्षं स्थानम् । अभास्करमित्या-

॥ अथ षोडशः खण्डः ॥

सौमालवीजप्रक्षोपनिषत् नाप्रशान्ताय दातव्या ; नापुत्राय ,
नाशिष्याय ; नासंवत्सररात्रोपिताय । नापरिज्ञातकुलक्षीलाय दातव्या ;
नैव च प्रवक्तव्या ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथ गुरौ ।

नस्येत कथिता धर्मा प्रकाशन्ते महात्मन ॥

दिता अहंकारपर्यन्तसमष्टिग्रहणम् ॥

॥ इति उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे सौमालपञ्चदशखण्डपरिष्कारः ॥

एनदुपनिषद्विधायाः परमस्वरूप-प्रतितन्त्रभूतनारीरात्म-
भावादिविस्फटदक्षिण्यात् परमं गोपनीयत्वमुच्यते षोडशे खण्डे ।
सौमालवीजप्रक्षोपनिषत् सौमालधृत्यन्तमूलब्रह्मविद्या । अपुत्राय
अशिष्याय पुत्रशिष्यव्यतिरिक्ताय । असंवत्सररात्रोपिताय संवत्सर-
संख्याकदिनगणवृत्तगुरुकुलयासपुरपर्यतिरिक्ताय । शतव्या प्रथममु-
पदेष्टव्या, प्रवक्तव्या अर्थविशदीकरणेन चिन्तनार्थमुपपादयितव्या न ।

यस्य देव इति मन्त्रः श्वेताश्वतरीयेऽपि । देवे 'दिव्यो देव
एको नारायणः' इति प्रागुक्ते एकस्मिन् अमरगुरुदेवभाषे जगद्व्या-
पारलीले धीमन्नारायणे । यथा देवे तथा गुरौ । 'साक्षान्नारायणो
देवः कृत्वा मर्त्यमयीं तनुम् । मन्वान् उद्धरति लोकान् पारुष्यात्
शास्त्रपाणिना' इत्युक्तरीत्या देवो नारायण एव गुरुरूपेण गीर्णः ।
देवो देवराजस्यायं क्रोधादपि किञ्चिन् कुर्यात् । शास्त्रेण च यातयेत्
यातयेच्च । अस्यां पुनरवस्थाया पारुष्यादेः करोति शास्त्रेण पाणिना
भयपारवारमतान् उद्धरति चेति अनिरापिताऽपि युज्यन्ते भक्तिरथ ।
एवं नति तावती वा भक्तिः कथं न युजेतिः एते कथिताः पञ्चदशभिः
खण्डैः कथिताः । गुरुभक्तिः विरहिणस्तु कथिता अप्यर्थाः न प्रकाशन्ते ।

इत्येतन्निर्वाणानुशासनम् । इति वेदानुशासनम् इति वेदानुशासनम् ॥

॥ इति सुबालोपनिषदि षोडशः खण्डः ॥

[ओं पूर्णमदः—इति शान्तिः]

॥ इति शुक्लयजुर्वेदीया सुबालोपनिषत् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

पते अकथिता इति पदच्छेदे,—गुरुभक्तिरस्ति चेत्, तदनुग्रहेण अकथिता अप्यर्थाः स्वतः प्रकाशन् इत्यर्थः । महात्मन इति । 'वासु-
देवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' इति गीतम् । वासुदेव इव
गुरावपि तादृग्भक्तिशाली तु मुख्यो महात्मेति भावः । अस्मिन् पूर्वं
विद्यागोपनस्य पश्चात् गुरुभक्तिप्रकर्षस्य चावश्यकव्योपदेशात्, 'गुरुं
प्रकाशयेद् धीमान् मन्त्रं यत्नेन गोपयेत्' इतीदमीदृशभृत्युपबृंहण-
मेवेति विज्ञेयम् ॥

गुरुणोभयमीमांसावल्लभत्वेन मानितः ।

यः पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीपस्तद्व्यापिधिः ॥

विहितानेकसद्ग्रन्थो यास्यः श्रीश्रीरराधयः ।

तेन वेदान्तसौमित्रिमुनिपादान्जसेविना ॥

श्रीरङ्गरामायरजमुनिसेवात्तसद्विद्या ।

ईशाणुपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ॥

प्राच्यव्याख्यतपञ्चांशा श्रीबालोपनिषत् परा ।

इत्थं षोडशखण्डात्मा परिष्कारेण भूषिता ॥

वतपापदयाम्भोधिखण्डस्फटिकसप्रभः ।

अस्तु लक्ष्मीहृयग्रीवो देवस्तुतो गतिः सनाम् ॥

इति श्रीरान्यतपञ्चरत्निश्रीरराधवाचार्यरुनिपु

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे श्रीबालोपनिष्कारः सपूर्णः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

सुबालोपनिषद्संग्रहकारिकाः

सुबालोपनिषत् शुक्लयजुर्वेदे क्वचित् स्थिता ।
 एषा षोडशखण्डात्मा शक्ति नारायणं परम् ॥ १ ॥
 नसन्नासन्नसदसत् प्रलये चस्तु तद्गवाः ।
 समष्टिर्व्यष्टयो ब्रह्मा चर्णाद्याश्चाऽऽद्य ईरिताः ॥ २ ॥
 वेदैर्देविकवान्सृष्टिर्यत् किञ्च मिथुनोद्भवम् ।
 तत्सृष्टिश्च द्वितीयोक्तं लयक्रमसमन्विता ॥ ३ ॥
 तृतीये तस्य चिदचिद्वैलक्षण्यविभावके ।
 षडङ्गसाध्यमुदितं मुक्तये तदुपासनम् ॥ ४ ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्युक्त्या ततो धैराग्नयवर्धनम् ।
 चक्षुरादीनि करणान्युपादाय चतुर्दश ॥ ५ ॥
 प्रत्येकमष्टके प्रोक्तं ध्यानं तस्याऽऽत्मनस्ततः ।
 नारायणस्य चाशेषं परमञ्च पदं ततः ॥ ६ ॥
 शरीरात्मप्ररूपोऽर्थः सप्तमे साम्प्रदायिकः ।
 एवं सर्वशरीरित्वेऽप्यनवच्छेदप्रष्टमे ॥ ७ ॥
 उपासिते लयोऽथोक्तो निर्वीजो विलयात्मकः ।
 दशमेऽस्मिन् अनाधारे सर्वाधारगमीरितम् ॥ ८ ॥
 अपुनर्भवया नाड्या मुक्तिदेशगतिस्ततः ।
 वृत्तिस्त्वपाचितेनाथ तिष्ठासा वात्स्यधैर्यतः ॥ ९ ॥
 मुक्त्यन्तशरीरादि प्राप्य भूतादिरूपात्मा ।
 अस्त्या लयादिति व्यकृत्य अन्यत्रादि लयकवः ॥ १० ॥
 स्वग्रन्थे जगत् सर्वं क्षीणशक्ति रितन्वनः ।
 मुक्तिः पञ्चदशे प्रोक्ता शुक्तिर्भक्तिश्च षोडशे ॥ ११ ॥
 सीमाले साष्टमन्वकाद्यचित्तत्वं शरीरता ।
 नारायणस्य पारम्यं बाह्यतत्त्वादि चोदितम् ॥ १२ ॥

सुबालोपनिषत्विषयसूची

तमःप्रभृति प्रादुर्भाववर्णनम्	601
तन्मात्रभूतसृष्टिप्रकारपरामर्शः	605
‘अष्टौप्रकृतयः षोडशविकाराः’ इत्येतदर्थशोधनम्	608
अण्डद्वैधग्रहसृष्ट्यादि 613	मृत्युसृष्टिः 615
सर्गप्रपञ्चनम् 618	प्रलयक्रमनिरूपणम् 620-624
इन्द्रियाणि तन्मात्रेणित्येतदर्थशोधनम्	624-632
कारणस्य निर्मलस्वरूपनिरूपणम्	633
उपासनाङ्गरिगणनम् 636	साङ्गोपासनफलवर्णनम् 638
उपासिसिपोपजननाय जागरावस्थादिवर्णनम्	641
हृदयपुण्डरीकवर्णनादि 641	स्वप्नावस्थावर्णनम् 644
हितानामकृताद्यादिवर्णनम्	648
अध्यात्मादिगततया नाद्यादिगततया च परमात्मोपासनम्	653-660
अगवद्गुणमाहात्म्यादिवर्णनम्	660-671
नारायणस्योपास्यता तत्स्थानस्य प्राप्यता च	672-679
नारायणस्य सर्वशरीरकत्वम्	681-683
अखिलद्वैयप्रत्यनीकत्वम् 685	उपासकलयस्थानप्रदर्शनम् 686
अपञ्चस्य परमात्मप्रतिष्ठितत्वम् 693	गतिप्रकारकथनम् 694
वृत्त्युपदेशः 697	चाल्याद्युपदेशः 698
सर्वदाहेन मुक्तिप्राप्तिः 701	विद्यारक्षणोपदेशः 703

सुबालोपनिषद्गतानि ऋष्यादिनामानि

मृत्युः त्र्यक्षः खण्डपरशुः 615	अवान्तरत्तमः 683
ब्रह्मा 617	घोराङ्गिराः 683
विराजः ”	रैकः रामः ”

शारीरके सुबालोपनिषद्वाक्यस्थलम्

सु ३.

१-४-११-१२.

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीः

अग्निरहस्यब्राह्मणम्

माध्यन्दिन — शतपथब्राह्मणे — दशमं कण्डम् ॥

१०-५-२.

यदेतन्मण्डलं तपति, तन्महदुक्थम्, ना ऋचः, स ऋचाँल्लोकः ।

श्रीः

धीमद्भ्यो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

अग्निरहस्यपरिष्काः

धिया सह वृषाचलाञ्जलवनीषु श्रृङ्गारिणे
दयादिगुणसञ्चने दनुजलोकसंहारिणे ।

क्रियामयमतौमयकृतुसमर्च्यभूम्ने च ते

मयाऽद्य भगवन् अयं शुभरूपेऽस्तु यद्धोऽञ्जलिः ॥

यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादिकमिदं ब्राह्मणं यद्यपि भाष्यकृता न
ध्याय्यातम्—अथापि उत्तरब्राह्मणविषयविचारात्मके पूर्वविकल्पाधि-
करणे, “परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं—” इति सूत्रे परशब्देन तदु-
परितनब्राह्मणस्येव चकारेण तत्पूर्वभूतस्य एतद्ब्राह्मणस्यापि उत्तर-
ब्राह्मणस्य कृतुशेषत्वरहितप्रधानविद्याविशेषप्रतिपादकत्वे दृष्टान्त-
तयोपात्तत्वात्, तत्पूर्वसूत्रे, “न मामान्यावप्सुपलब्धेर्मृत्युवश
हि लोकावृत्तिः” इत्यत्र मृत्युवदिति एतद्ब्राह्मणविषयस्य दृष्टान्ती-
करणात्, पूर्वविकल्पाधिकरणभूतानन्तराधिकरणशरीरेभावाधिकर-
णादिषु, एतद्ब्राह्मणगतस्य, ‘तं यथा यद्योगसत्ते, तदेव भवति’ इति
तत्कृतुन्यायवाक्यस्य असकृदुदाहरणाच्च एतद् ब्राह्मणमपि वैशयाय
द्रष्टव्यं भवतीति सह प्रकाशयते ।

सुचालोपनिषत्विषयसूची

तमःप्रभृति प्रादुर्भाववर्णनम्	601
तन्मात्रभूतसृष्टिप्रकारपरामर्शः	605
‘अष्टौप्रकृतयः षोडशविकाराः’ इत्येतदर्थशोधनम्	608
अण्डद्वैधब्रह्मसृष्ट्यादि	613 मृत्युसृष्टिः 615
सर्गप्रपञ्चनम्	618 प्रलयक्रमनिरूपणम् 620-524
इन्द्रियाणि तन्मात्रेष्वित्येतदर्थशोधनम्	624-532
कारणस्य निर्मलस्वरूपनिरूपणम्	633
उपासनाङ्गरिगणनम्	636 साङ्गोपासनफलवर्णनम् 638
उपासिसिपोपजननाय जागरावस्थादिवर्णनम्	641
हृदयपुण्डरीकवर्णनादि	641 स्वप्नावस्थावर्णनम् 644
हितानामकनाड्यादिवर्णनम्	648
अध्यात्मादिगततया नाड्यादिगततया च परमात्मोपासनम्	653-660
भगवद्गुणमाहात्म्यादिवर्णनम्	660-671
नारायणस्योपासना तत्स्थानस्य प्राप्यता च	672-679
नारायणस्य सर्वशरीरकतमम्	681-683
अखिलहेयप्रत्यनीकत्वम्	685 उपासकलयस्थानप्रदर्शनम् 686
अपञ्चस्य परमात्मप्रतिष्ठितत्वम्	693 गतिप्रकारकथनम् 694
वृत्त्युपदेशः	697 चाल्याद्युपदेशः 698
सर्वेश्वरेण मुक्तिप्राप्तिः	701 विद्यारक्षणोपदेशः 703

सुचालोपनिषद्गतानि ऋष्यादिनामानि

मृत्युः त्र्यम्बकः सण्डपरशुः	615 अपान्तरत्नमः 683
ब्रह्मा	617 घोराङ्गिराः 683
विराजः	" रैकः रामः "

शारीरके सुचालोपनिषदाक्षयस्थलम्

सु. ३. १-४-११-१२.

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीः

अग्निरहस्यब्राह्मणम्

माघपन्दिन—शतपथब्राह्मणे—दशमं कण्डम् ॥

१०-५-२.

यदेतन्मण्डलं तपति, तन्महदुक्तम्, ता ऋचः, स ऋचाँल्लोकः ।

श्रीः

श्रीमद्रघो रत्नरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

अग्निरहस्यपरिष्कारः

थिया सह वृषाचलश्चलवनीषु शृङ्गारिणे

व्यादिगुणसङ्गने दनुजलोकसंहारिणे ।

क्रियामयमनोमयऋतुसमर्च्यभूम्ने च ते

मयाऽद्य भगवन् अयं शुभकरोऽस्तु वन्दोऽञ्जलिः ॥

यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादिकमिदं ब्राह्मणं यद्यपि भाष्यकृता न
प्राख्यातम्—अथापि उत्तर्वाह्मणविषयविचारात्मके पूर्वविकल्पाधि-
करणे, “परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं—” इति सूत्रे परशब्देन तदु-
परितनब्राह्मणस्यैव चकारेण तत्पूर्वभूतस्य एतद्ब्राह्मणस्यापि उत्तर-
ब्राह्मणस्य ऋतुशेषत्वरहितप्रधानविद्याविशेषप्रतिपादकत्वे दृष्टान्त-
तयोपात्तत्वात्, तत्पूर्वसूत्रे, “न सामान्यावप्युपलब्धेर्मृग्युषध
हि लोकापत्तिः” इत्यत्र मृग्युषदिति एतद्ब्राह्मणविषयस्य दृष्टान्ती-
करणात्, पूर्वविकल्पाधिकरणभूतानन्तराधिकरणशरीरेभावाधिकर-
णादिषु, एतद्ब्राह्मणगतस्य, “तं यथा यथोपासते, तदेव भवति” इति
तत्क्रतुन्यायवाक्यस्य असकृदुदाहरणञ्च एतद् ब्राह्मणमपि वीशवाय
द्रष्टव्यं भवतीति सह प्रकाशयते ।

अथ यदेतद्विर्दीप्यते, तन्महाव्रतम्, तानि सामानि, स साक्षां लोकः । अथ य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः, सौऽग्निः, तानि यजुंषि, स यजुर्लोकः ॥

सैषा ग्रथ्येव विद्या तपति । तदैतदप्यविद्वोऽस आहुः—त्रयी वा एषा विद्या तपतीति । वाग्येव तत् पश्यन्ती धदति ॥ २ ॥

स एष एव मृत्युः, य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः । अथैतदमृतम्, यदेतद्विर्दीप्यते । तस्मात् मृत्युर्न विपतेऽमृते ह्यन्तः । तस्मादु न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तः ॥ ३ ॥

तदेव श्लोको भवति, अन्तरं मृत्योरमृतमिति । अवरं ह्येनमृत्योरमृतम् । मृत्यावमृतमाहितमिति । एतस्मिन् हि पुरुष एतन्मण्डलं प्रतिष्ठितं तपति । मृत्युर्विवस्वन्तं वस्त इति । असीं वा आदित्यो विवस्वान् । एष ह्यहोरात्रे विवस्वे । तमेव वस्ते । सप्यतो ह्येनेन परिवृतः । मृत्योरात्मा विवस्वतीति । एतस्मिन् हि मण्डले एतस्य पुरुषस्यात्मा । एतदेव श्लोको भवति ॥ ४ ॥

तयोर्वा एतयोः उभयोरेतस्य चार्चिष एतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा । तस्मान्महदुक्तं परस्मै न शसेत्, नेदेतां प्रतिष्ठां छिनदा इति । एतां ह स प्रतिष्ठा छिन्ते, यो महदुक्तं परस्मै शंसति । तस्मादुक्त्यशंसं भूयिष्ठं परिचक्षते । प्रतिष्ठां छिन्नो हि भवति । इत्यधिदेवनम् ॥ ५ ॥

अथाधियशम् । यदेतन्मण्डलं तपति, अथ स रुक्मः । अथ यदेतद्विर्दीप्यते, इदं नत् पुंकरणमापो र्यताः आपः पुष्करणम् । अथ य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः, अथमेव स योऽयं हिरण्यमयः पुरुषः । तदेतदेव तस्य मरुत्येक्षोपद्यते । तद्यजस्यैवानु नस्थामूर्ध्वमुत्नामिति । तदेतदप्येति, य एष तरति । तस्मादग्निं नाद्रियेत परितन्तुम् । अमुत्र रोग तदा भवतीत्यु पत्राधियशम् ॥ ६ ॥

अस्मिन् अग्निरहस्यत्राक्षणे मण्डलपुरुषे आदी अग्नित्तरभावानां ततो मृत्युत्तरभावनाञ्च विधाय, मण्डलपुरुषस्याधिदेवतं स्थितस्य

अथाध्यात्मम् । यदेतन्मण्डलं तपति यद्येव रश्मिः, इदं तच्छुक्ल-
मक्षन् । अथ यदेतद्वर्चिर्दीप्यते यद्येतत् पुष्करपर्णम्, इदं तत् कृष्ण-
मक्षन् । अथ य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यद्येव हिरण्यम् पुरुषः,
अयमेव स योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः ॥ ७ ॥

स एष एव लोकम्पूणा । तामेव सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते । तस्यै-
तन्मिथुनं योऽयं सव्येऽक्षन् पुरुषः । अर्द्धं तु हैतदात्मनो यन्मिथुनम् ।
यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृस्त कृत्स्नतायै । नद्यत् ते द्वे
भवतो द्वन्द्वं हि मिथुनं प्रजनम् । तस्मात् द्वे-द्वे लोकम्पूणे उपधीयेते ।
तस्मादु द्वाभ्यां द्वाभ्यां चितिं प्रजयन्ति ॥ ८ ॥

स एष पवेन्द्र, योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः । अयेयमिन्द्राणी ।
ताभ्यां देवा एता विधृतिमकुर्वन् नामिकाम् । तस्माज्जायाया अन्ते
नाश्रीयात्, धीर्यवान् तस्माज्जायन् । धीयन्ननु ह मा जनयति,
यस्या अन्ते नाश्राति ॥ ९ ॥

तदेतदेवर्तं राजन्यगन्धर्वा अनुप्याजामनुतमा गोपायन्ति ।
तस्मादु तेपु धीर्यवान् जायते मृतवाक्का ययसो साक्षिप्रदयेन जनयति ॥

तां हृदयस्याकाशं प्रत्ययेत्य मिथुनीभवत् । ती यदा मिथुन-
स्यान्तं गच्छतांऽथ हैत-पुरुषः स्वपिति । तद्यथा हैवेदं प्रपुण्य-
मिथुनस्यान्तं गतां सविद इव भवति, एवं हैवेतसविद इव भवति ।
दैवं धनम् मिथुनम् । परमो ह्यय आनन्दः ॥ ११ ॥

तस्मादेवमिन् स्यात् । त्रैकां हैते एव तद्वन् मिथुनेन
प्रियेण धाता समर्द्धयति । तस्मादु ह स्वस्तं धुरेव न बोधयेत्,
नेदेने देवने मिथुनीमग्न्यौ दिनसानीति । तस्मादु हैतमुपपु-
ण्येप्रणामिन् मुक्तं भवति । एत एव तदेव रेत मिथुनः । तस्माद्
तस्य इदं सर्वं सम्भवति यदिदं किञ्च ॥ १२ ॥

अधियज्ञात्तद्विरण्यपुरुषैक्यम्, अध्यात्म दक्षिणाक्षिणतपुरुषे तदु-
भयपुरुषैक्यञ्च प्रदर्श्य, अध्यात्मपुरुषे त्रैकम्पूणां च दक्षिणाक्षिणतपुरुषे

स एष एव मृत्युः, य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं
दक्षिणेऽक्षन् पुरुष । तस्य हितस्य हृदये पादावतिहती । तौ
हितदानिऽद्योक्तामति । स यदोक्तामत्यथ हितपुरुषो म्रियते । तस्मादु
हितत् प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति ॥ १३ ॥

एष उ एव प्राण । एष हीमा सर्वा प्रजा प्रणयति । तस्यैते
प्राणा स्वा । स यदा स्वपिति, अथैनमेते प्राणा स्वा अपियन्ति ।
तस्मात् स्वाप्यय । स्वाप्ययो ह वै । तं स्वप्न इत्याचक्षते परोक्षने
परोक्षम् । परोक्षक्रामा हि देवा ॥ १४ ॥

स एतै सुप्त न कस्यचन वेद । न मनसा सद्व्ययति । न
वाचाऽनस्य रस विजानाति । न प्राणेन गन्ध विजानाति । न चक्षुषा
पश्यति । न श्रोत्रेण शृणोति । एतै ह्येते तदापीता भवन्ति । स एष एक
सन् प्रजासु बहुधा व्याविष्ट । तस्मादेका सती लोकमृणा सर्वमग्निमनु
विभजति । अथ यदेक एव, तस्मादेका ॥ १५ ॥

तदाहु —एको मृत्युर्वहव इति । एकश्च बहवश्चेति ह मृयात् । यदु
हासायमुत्र, तेनैव । अथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्ट, तेनो बहव ॥
तदाहु —अन्तिके मृत्युर्दूरा इति । अन्तिके च दूरे चेति ह मृयात् ।
यदहायमिहाध्यात्मम्, तेनान्तिके । अथ यदसाधमुत्र, तेनो दूरे ॥ १७

तदेव श्लोको भवति । अग्ने भात्यपथितो रसानो सक्षरेऽमृत
इति । यदेतन्मण्डलं तपति, तदग्नम् । अथ य एष एतस्मिन् मण्डले
पुरुष सोऽत्ता । स एतस्मिन्नेऽपथितो भातीत्यधिदेवतम् ॥ १८ ॥

अथाध्यात्मम् । इदमेव शरीरमग्नम् । अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्
पुरुष, सोऽत्ता । स एतस्मिन्नग्ने अपथितो भाति ॥ १९ ॥

तमेतमग्निरित्यध्वयव उगसते, यजुरिति । एष हीदं सर्वं

इन्द्रत्व सव्याक्षिपुरुषे इन्द्राणीत्यञ्च भावयित्वा, मण्डलदक्षिणा-
क्षिस्थपुरुषयोर्मृत्यु च प्राण चञ्चारोप्य तत इदमुच्यते—

आदित्यमण्डलमिदं शरीरञ्चाग्नम् । आदित्यपुरुषो दक्षिणाक्षि

युनक्ति । सामेति छन्दोगा । एतस्मिन् हीद सव समानम् । उन्मथमिति
बह्वृचा । एष हीदं सर्वमु यापयति । यातुरिति यातुविद । एतेन
हीदं सव यतम् । विपमिति सर्पा । सर्प इति सर्पविद । ऊर्गिति
देवा । रयिरिति मनुष्या । मायेत्यसुरा । स्वपेति पितर । देवजन
इति देवजनविद । रूपमिति गन्धर्वा । गन्ध इत्यप्सरस ।

त यथा यथोपासते, तदेव भवति । तद्वैनान् भूत्वाऽवति ।
तस्मादेतमेवप्रित् सर्वैरेवैतेरुपासीत । सर्वे हैतद्भवति सर्वे ह्येनमेतद्
भूत्वाऽवति ॥ २० ॥

स एष व्रीण्कोऽग्नि । ऋगेका, यजुरेका, सामैका । तथा
काञ्चातर्चोपधाति रुक्म एव तस्या आयतनम् । अथ या यजुषा
पुरुष एव तस्या आयतनम् । अथ यो साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या
आयतनम् । एष व्रीण्क ॥ २१ ॥

ते वा एते उमे एष च रुक्म एतच्च पुष्करपर्णमेत पुरुषमपीत ।
उमे हि ऋक्सामे यजुरपीत । एष वैकैष्टक ॥ २२ ॥

स एष एष मृत्यु , य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चाय
दक्षिणेऽस्मिन् पुरुष । स एष एवविद आत्मा भवति । स यदैववि

पुरुषध्यात्ता । स परमात्मा । त यथायथोपासते, तदेव भवति ।
उपासकैः पुरुषेण यादृशवस्त्वाकारावच्छिन्नतया स्वमुपासितो
भवति, तादृशवस्त्वाकारावच्छिन्न एव भवन् स यथायथ तमुपास-
कमिह परतः च रक्षति । तत्रतुनयविचार असच्छान्दोग्यपरिशिष्ट
द्रष्टव्य । शेष परस्तात् । अथ पुरुष व्रीण्काग्निर्मान्य । ऋग्यजुस्तसामो
पथेयेष्टकात् अग्नेरुव्रीष्टता । एकेष्टकश्च भाग्य । ऋक्सामयो
यजुष्यण्यात् यजुर्मन्त्रिपरिपादकेष्टकम् । एवम्भूतोऽय मण्डले
दक्षिणे अक्षिण च स्थित मृत्युयेन भाग्य । [सवसहर्षन्वर-
सामान्यधर्ममादाय मृत्युयभावेनेति न सामान्यात्— इति सूत्र-
भाष्ये स्थितम् । उदृष्टे निरुदृष्टेर्योणात् मृत्युमादृश्य गायत्रीसा-

दसॉल्लोकात् प्रेति, यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति । सोऽमृतो भवति ।
मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥

इति अग्निरहस्ये पञ्चपाष्यावे द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१०-५-३

नैव वा इदमग्रेऽसदासीन्नेन सदासीत् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः

[येनोपनिषदा भाष्य रामानुजमतानुगम् ।

रम्य वृत्त प्रपद्ये त रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥]

श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरविरचिता अग्निरहस्यप्रकाशिका

अतसीगुच्छसच्छायमद्वितोरस्त्यल श्रिया ।

अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मय गाढताम् ॥

व्यास लक्ष्मणयोगीन्द्र प्रणम्याऽन्यान् गुरुनपि ।

क्रियतेऽग्निरहस्यस्य विवृतिर्विदुषा मुदे ॥

नैव वा इदमग्रे सदासीत् नैवासदासीत् = इदं जगत् सर्गाद्य-
समये सर्वात्मना अभिव्यक्तनामरूपमपि नासीत् । सर्वात्मना स्वरूपे
णाप्यसत्तासीत् । विमृष्टानुन्मीलितचित्रवदासीदित्यर्थः ॥

दृश्यवत् विवक्षितमित्यप्याशयः स्यात् ॥] एव भावितोऽयमात्मा
स्वान्तरात्मत्वरूपेण यथाप्रस्थिताकारेणोपास्यते चेत्, उपासक-
प्रेत्यामृतो भवति । तस्य वस्तुन एतदन्तरात्मत्वादिति ।

इति वात्स्यपञ्चक्रवर्तिग्रीराद्यवाचार्यकृतिषु

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे अग्निरहस्यभागगत-

पूर्वब्राह्मणपरिष्कारः ।

आसीदिव वा इदमग्रे नेवासीत् । तद्ध तन्मन एवास ॥ १ ॥
तस्मादेतद्वपिणाभ्यनूतम् । नासदासीनो सदासीत्तदानीमिति
नेव हि सन्मनो नेवासत् ॥ २ ॥

आमीदिव वा इदमग्रे नेवासीत् । स्वरूपेण सत्त्वात् सदिव,
नामरूपव्यक्त्यभावात् असदिवेत्यर्थः । तद्ध तन्मन आत् । तत्
तदा तन्मन प्रादुर्बभूव । तस्मिन् काले प्रथमतो मनः सृष्टमित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मादेतद्वपिणाभ्यनूतम् । यत एव सर्गावसमयस्य तादृ-
श्रूपत्वेम्, अत एव सर्गावसमयस्वरूपे वेदेनाभ्यनूतम्, नामदाप्ती-
दिनि । उक्तोऽर्थः । नेव हि सन्मनो नेवापत् । तस्मिन् समये
उत्पन्नमपि मनः किञ्चिदभिव्यक्तनामरूपत्वादपि न भवति, अत्य-
न्तामि यत्तनामरूपत्वाभावात् सदपि न भवतीत्यर्थः । २ ॥

(मनश्चिदाद्यग्निब्राह्मणभाष्यपरिष्कारः)

यथा ईशायास्यानुवाकः संहितान्तर्गतोऽपि शारीरकोपयुक्तः,
सर्वेन्द्रियते, तथा ब्राह्मणान्तर्गतोऽप्यग्निरहस्यभागोऽयमादरणीयः,
शारीरके तृतीयतृतीये मनश्चिदाद्यग्निब्राह्मणस्य मनोमयस्य प्रतीक-
निहितस्य मीमांसनात्, उपनिषदन्तरदर्शितैश्वानरादिदिवाविधान-
दर्शनाच्चेति त्रिभाष्ये सूत्रभाष्याद्यर्थद्वयाधत्तौक्यसंपिपादयिषया
उपनिषदन्तराणामिव अग्निरहस्यभागस्य प्यर्थः प्रकाशयितुमाचार्यो
भाष्यभाषित्यत्राणः सर्वस्वग्रन्थानुगतं महत्त्वलोकमिहापि निरञ्जानि
अतसीति ।

तद्ध तन्मन एवासेति । मनश्चिदाद्योऽमयो मनोमया इह
चक्ष्यन्ते त्रियामयप्रत्यययोगितया । तद्ध मनसः प्रयोगयोगान् सृष्ट्या-
रम्भे मन एवेह वक्षितम् । न तावता नन्पूर्वसृष्टमहद्ब्रह्मागतं कार-
णानां स्याद्वृत्तिः । अपक्षितमात्रेणोदममः धुनिर्दीर्घी ।

तदिदं मनः सृष्टमाविरुभूयत् निरुक्ततरं मूर्ततरम् । तदात्मान-
मन्येच्छत् । तत् तपोऽतप्यत । तत् प्रामूच्छत् ।

तत् पटति, शन, सहस्राण्यपश्यदः मनोऽग्नीनकान् मनोमयान्
मनश्चितः ।

तदिदं मूर्ततरम् । एव मनः सृष्टं ईषदभिः यक्तनामरूपतया
निरुक्तमपि मूर्तमपि निरुक्ततरतया [मूर्ततरतया च] आविर्भवितुमैच्छत् ।
अत्यन्तनामरूप-व्यापाराभिः यक्तिमैच्छदित्यर्थः । तदात्मानं तपोऽत-
प्यत । [तत् मनश्शरीरकपरमात्मा] आत्मानं चिन्तयन् संकल्परूप-
तया कृत्वानित्यर्थः । [मनः परामर्शितं तत्] 'मृदव्रवीत्' इत्यादिबत्
तदमिमानिदेवतापरद्रष्टव्यम् । तत् प्रामूच्छत् । तत् मनः समुच्छिन्नं विस्मृ-
(स्तु) तमभवदित्यर्थः । 'मूच्छा मोहसमुच्छ्राययो' इति हि धातुः ।

तत् पट् मनश्चितः । तन्मन एव-पटति, सहस्रदिनात्मक-
पुरषायुषान्तर्गतैकैकदिनप्रभवमानसवृत्तिसंघाता अग्नित्वदृष्ट्या उपास्य-
माना मनश्चितः । [तान्] आत्मनस्सर्गधनं अर्कान् अर्चनीयान्
मनोमयान् मनोनिर्पाद्यानपश्यदित्यर्थः । 'कर्मण्यग्न्याख्यायान्' इति

मूर्ततरमिति । इष्टव्यचिन्ताग्निरूपरूपमूर्ततुल्यमनोमयमनश्चिदाद्य-
नेकाग्निसंसादकत्वादस्य मूर्ततरतया । मानसवृत्तिसंघाता इति । ननु
मनश्चित्पदस्यारस्यानुरोधेन मनस एवाग्नित्वम् । तस्यैव तत्तद्दिना-
च्छिन्नत्वेन भेदकल्पनया अनेकत्वोपपत्तेरिति चेत्—उपरि, 'सर्वाणि
भूतानि चिन्त्यन्त्यपि स्वपते' इति प्राणिप्रयत्नसाध्यत्वस्य साष्टमवगमात्
मनसस्तदभावात् मनोव्यापारग्रहणम् । एतच्च भेदकल्पनहेतुशोऽपि
नेति ।

‘मनश्चीयत इत्यर्थे क्प् । श्येनचिदादिशब्दवत् असी कियन्तो निष्पन्नः । मनश्चितो नामामय इति यावत् ।

कियन्तो निष्पन्न इति । अतः इष्टकचितशब्दवत् अयमकारान्त इति न मन्तव्यम् । उपरि मनश्चित्सु इति प्रयोगोऽप्यस्ति । एवं वाक्चित इत्यादिरपि कियन्त एव । सर्वोऽयं तकारान्तगुणचनान्तः । न तु इष्टकचितशब्दवत् अकारान्तगुणचनान्तः । इष्टकचित इत्यस्य इष्टकामिधित इति विग्रहः । ‘इष्टकेपीकानालानां चितनूलभारिषु’ इत्यनुशासनात् चितशब्दे परे इष्टकाशब्दे ह्रस्वः । चितशब्दः तत्र फ्तान्तः । मनश्चित्पदं तु श्येनचित्पदवत्, ‘कर्मण्यग्न्याख्यायाम्’ इति सूत्रनिष्पादितम् । नत्र कर्मणीत्यनुवर्तते । कर्मणि उपपदे कर्मकारकस्यार्थे चिनोतेः क्प् स्यात् अग्निवाचित्वे इति तदर्थः । अग्निरहस्य आहवनीयाग्न्याधारस्यण्डिलविशेषः । एवञ्चास्य चित् इत्यस्य चितशब्दस्यैव अयनकर्मार्थिकत्वेऽपि तदुपपदभूतमनःश्येनादिशब्दाः इष्टकाशब्दवत् न चयनकरणशब्दाः । किन्तु चीयमानस्तुपराः । ‘श्येनचितं चिन्वीत’ इत्यस्य हि श्येन इति यो भवति अग्निर्चीयमानः, तमग्निं चिन्वीतेत्यर्थः । आहवनीयाधारभूतस्थलविशेषस्य श्येनपक्षि-ममानाकारनया निर्माणात् श्येनपक्षिणः चीयमानस्थलस्य चामेदारोपात् श्येनचित् इति तत् स्थलमुच्यते । तद्वत् मनश्चित् इत्यत्रापि मनसः, यतौ वस्तुनश्चीयमानस्याग्नेश्चामेदारोपो द्रष्टव्यः । तत्र, ‘पट्विंशतं सहस्राण्यपदपदात्मनोऽर्चीन्’ इति मनस्मंयन्धिषु पट्विंशत्सहस्रेषु अग्निर्वक्यतात् मनोव्यापारसंघाताः तावन्त एवाग्नय इति मनश्चिदित्यत्र मनःपदं तादृशसंघातपरं प्राप्ताम् । तेष्वेकैकसंघातेऽपि चित्याग्न्यमेदारोपः । व्यापारसंघातानामनेकतया अन्य-नेकव्यवृत्तं चित इति यदुच्यते । अत्रापि विशेषः—श्येनचिदित्यादी श्येनस्य अग्निरूपस्थानस्य च मूर्तेश्चात् आर्त्ता श्येनतादात्म्यसंज्ञाया श्येनसदृशकारसंघातनेन प्रियते । इह तु मनोव्यापाराणाममूर्ततया

तेषु मनसैवाऽऽधीयन्त । मनसाऽधीयन्त । मनसैषु ग्रहा
अगृह्यन्त । मनसाऽस्तुत । मनसाऽशंसन् ।

तेषु—। एषु मनश्चिदाद्यग्निषु उपयुक्तान्या(न्या १)धानचयन-
ग्रहणस्तोत्रशस्त्राण्यपि मनोनिष्पाद्यान्वेवेत्यर्थः । ननु सर्वेषां मनोव्या-
पाराणाममित्वदृष्ट्या क्रोडीकृतत्वं त् आधानचयनग्रहणस्तोत्रशस्त्रादिदृष्टि-
विषयो मनोव्यापारो नास्तीति शङ्क्यम्--केवाचित् व्यापाराणाममित्व-
दृष्ट्या क्रोडीकारस्य केवाचित् तदुपयोग्याधानचयनस्तोत्रादि-
व्यापारत्वेन क्रोडीकारस्य वा (च १) संभवात् नानुपपत्तिः ।

सदृशाकारसंसाधनायोगात् अमेदारोपमात्रम् । तत्रापि प्रकृत्युप-
युज्यमाने स्थलविशेषरूपागतौ क्रतुकाले मनोव्यापारतादात्म्यभावा-
नेति न मन्तव्यम् ; 'मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत' इति
अग्नेर्मनोमयत्ववेदनेन पूर्वोक्तमानसव्यापारसंघाते अग्निरूपस्थल-
विशेषरूपारोपणपूर्वकं तत्र अग्नीं वर्तयन्मर्धकार्यक्रियमाणत्वभावनाया
ज्ञापनात् । तथा च मतश्चित् इत्यस्य अग्नित्वेन भावनीयान् मानस-
व्यापारसंघातानित्यर्थः पर्यवस्यति । मूले अग्नीनिति पदं स्पष्टार्थं
प्रयुक्तम् । अग्न्याख्यायामेव किञ्चिदात्रात् चित्पदेनैव तत्सिद्धेः ।

आधानेति । मूले मनसैवाधीयन्त इत्यत्र आधीयन्त इत्येव
पदच्छेदात् आधानमेव वक्तुं शक्यम्, नान्यत् । तथैवोपरि, तान्ये-
वाधत्तीति च वक्ष्यते । आधानचयनादीनां भावनामात्ररूपाणामत्र
वचनात् वास्तवधातवचयनादिकं नास्तीति सिद्ध्या क्रत्वन्तर्गते
चित्वाग्नीं न मनोव्यापारादिभावना । अत एव वास्तवचयनाद्य-
भावात् नात्र वास्तवक्रतुरपीति लभ्यते ।

तर्हि भावितानामग्नि-आधान-चयन-ग्रहणादीनां कुत्रोप-
योगः ? किं पूर्वोक्तक्रतिपयमात्रं भावनीयम्, उतान्यदपीति जिज्ञा-

यत् किं च यज्ञे कर्म क्रियते, यत् किं च यज्ञियं कर्म, मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयप्रक्रियन् ।

तद्यत् किञ्चेमानि भूतानि मनसा संकलयन्ति, तेषामेव सा कृतिः । तानेवाद्धति, ताश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति, तेषु स्तुनते; तेषु शंसन्ति । एतावती धै मनसो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावन्मनः ।

यत् . अक्रियत । यज्ञप्रयोगे यत् प्रधानं कर्म क्रियते, यच्च यज्ञोपयुक्तं तदङ्गमूलं कर्म ग्रहणस्तोत्रशस्त्रादिकम्, तत् सर्वं मनोमयेषु मनश्चित्सु मनसैव मनोमयप्रक्रियतेत्यर्थः ।

तद्यत्...कृतिः । तत् तस्मात् लोके सर्वं भूतं क्रियमाणा मनोव्यापाराः सर्वेऽपि एतन्निष्पाद्यानां निधामयानां मनश्चिता निष्पादकव्यापारा इत्यर्थः । मनो व्यापारत्वाच्चिन्तेषु सर्वेषु क्रियमाणाया अमित्त्वदृष्टे मकरलमनोव्यापाराश्रिततया सर्वेषां मनोव्यापाराणां स्याध्यन्ताग्निनिष्पादकत्वादिति भावः ।

तानेव शंसन्ति । सर्वाणि भूतानि विदुषा सपाधेषु मनश्चित्सग्निषु उपयुक्तानि आधानचयनग्रहणस्तोत्रशस्त्राणि निष्पादयन्तीत्यर्थः । एतावती...मनः । मनस एतेऽनयः । सर्वे तदधीना तत्कारिभूता एव ह्यसौ हात्म्यशालिन इत्यर्थः ।

सायामुच्यते यत् किञ्चति । यज्ञाख्यं कर्मेति प्रयोक्तव्ये यज्ञे कर्मेति प्रयोगात् यज्ञपदं, 'न प्रथमयज्ञो प्रवृज्यताम्' इत्येव प्रयोगपरमिति विशदितं भावप्रकाशिशायाम् । यद्वा यज्ञपदं यथाश्रुतमेवास्ति । यज्ञ-कृत्यं सत्यमर्थः । यज्ञो हि नाम प्रज्ञेयज्ञो देवतोद्देश्यको द्रव्यत्यागः । तथा च यज्ञस्वरूपान्तर्गतमुद्देश्यत्यागादिरूपं कर्मेति यज्ञे कर्मत्व-स्यार्थः । तेन प्रधानकर्मग्रहणम् । अङ्गं सर्वं यज्ञियं कर्मत्वेन गृह्यते ।

पट्विंशत् सहस्राण्यग्रयोऽर्काः । तेयामैकैक एव तावान्
यावानसौ पूर्वे ॥ ३ ॥

तन्मनो वाचमसृजत । सेयं वाक् सृष्टाऽऽविरबुभूपन्निरुक्ततरा
मूर्ततरा । साऽऽत्मानमन्वेच्छत् । सा तपोऽतप्यत । सा प्रामूर्च्छत् । सा
पट्विंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान् वाङ्मयान् वाक्चित्तः

पट्....पूर्वः । पट्विंशत्सहस्रसंख्याकानामर्चनीयानामग्नीनामेषां
मध्ये एकैकोऽप्यग्निः पूर्वोक्तेष्टकविनाग्निसदृश इत्यर्थः । इष्टकचित्तस्याग्नेः
स्वाङ्गिमूतक्रतुद्वारेण यत् फलम् , तदेव मनश्चिदादीनामपि विद्यामय-
क्रतुद्वारेण फलमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ ३ ॥

वाक्चित्तः— वागिन्द्रियव्यापाराः ।

वाक्चित्तो वागिन्द्रियव्यापारा इत्यादि । मनश्चिच्छन्दे उक्त्या रीत्या
वाक्चित्तदादिपदेष्वपि व्युत्पत्तिः प्रदर्शनीयेति, 'आत्मनोऽग्नीनर्कान्
वाङ्मयान्' इति वापसंश्लिष्यु वाग्विकारेषु अग्नित्वकथनबलेन
यान्पदं वाग्व्यापारपरम्, चित्पदं चयनकर्मभूताग्निपरम्, उभयोर-
भेदारोपः इत्येव सिद्धयति । अथापि अग्निपदसमभिव्याहारादेव
वाग्व्यापारेषु अन्यभेदलाभात् व्युत्पत्तिप्रदर्शनार्थं तावदुक्तावपि
अन्ततः वाग्व्यापारमात्रं वाक्चित्तपदेनेह विरक्षितुं युक्तमिति
निष्कृष्यैवमुक्तम् । रीतिरिति ऋग्वेदेऽप्यन्ततो भाष्या, 'अग्नीन्...
मनश्चित्तः' इत्यत्र । 'मनो' इत्यत्र तु अग्निपददान्तरा-
चित्तपदमग्निसमर्प

इत्यादिवाच्यं ।

ते वार्चवाऽऽधीयन्त वाचाऽधीयन्त वार्चेषु ग्रहा अगृह्यन्त वाचा-
स्तुवत वाचाशंसन् । यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते, यत्किं च
यत्नियं कर्म, वार्चैव तेषु तद्वाङ्मयेषु वाङ्मयमक्रियत ।
तद्यत् किं चेमानि भूतानि वाचा वदन्ति, तेषामेव सा वृत्तिः ।
तानेवाऽऽदधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु
शंसन्ति । एतावती धै वाचो विभूतिरेतावती विरुष्टिरेतावती
वाक् । षट्त्रिंशत् सहस्राण्यप्रयोऽर्कस्तेषामेकैक एव तावान्
यावानसी पूर्धः ॥ ४ ॥

सा वाक् प्राणमवृजत । सोऽयं प्राणः सृष्ट आविर्बुभूपन्निरुक्ततरो
मूर्ततरः । स आत्मानमन्यच्छत् स तपोऽतप्यत । स ग्रामूच्छत् । स
षट्त्रिंशत्सहस्राण्यप्रयदात्मनोऽग्नीतन्निप्राणमयान्प्राणचितः ।
ते प्राणेनैवाधीयन्त प्राणेनाधीयन्त प्राणेनैषु ग्रहा अगृह्यन्त
प्राणेनास्तुवत प्राणेनाशंसन् । यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च
यत्नियं कर्म प्राणेनैव तेषु तत् प्राणमयेषु प्राणचित्सु प्राणमयम-
क्रियत । तद्यत्किं चेमानि भूतानि प्राणेन प्राणन्ति तेषामेव सा वृत्तिः ।
तानेवाऽऽदधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति तेषु स्तुवन्त तेषु
शंसन्ति । एतावती धै प्राणस्य विभूतिरेतावती विरुष्टिरेतावान्
प्राणः । षट्त्रिंशत् पूर्धः ॥ ५ ॥

स प्राणश्चक्षुरवृजत । तदिदं चक्षुः सृष्टमाविर्बुभूपन्निरुक्ततरं
मूर्ततरम् । तदात्मानमन्यच्छत् तत्तपोऽतप्यत तत् ग्रामूच्छत् । तत्
षट्त्रिंशत्सहस्राण्यप्रयदात्मनोऽग्नीतन्निधुर्मयांश्चक्षुश्चितः । ते
चक्षुर्षेवाऽऽधीयन्त चक्षुषाधीयन्त चक्षुर्षेषु ग्रहा अगृह्यन्त चक्षुषास्तु-
वन्त चक्षुषाशंसन् यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यत्नियं कर्म

वार्चैवेत्यादि । वाग्न्यापारात्मकेष्वग्निषु वाग्न्यापारात्मकानि
कर्मणि वार्चवाक्रियन्त=वाग्न्यापारोद्भवान्यासन् । वाग्न्यापारा
एव यज्ञसंयन्धिसमर्थरूपा भाव्या इति यावत् । (४) ॥ एवमग्रेऽपि ।

चक्षुषैव तेषु तच्चक्षुर्मयेषु चक्षुश्चित्सु चक्षुर्मयमक्रियत । तद्यत्किं
चेमानि भूतानि चक्षुषा पश्यन्ति तेषामेव सा कृतिः । तानेवाऽऽदधति
तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शस्सन्त्येतावती
वै चक्षुषो विभूतिरेतावती विस्पष्टिरेतावच्चक्षुः । पटत्त्रिंशत्...पूर्वः ॥६॥

तच्चक्षुः श्रोत्रमखजत । तदिदं श्रोत्रं स्पष्टमाविरबुभूपन्निरुक्ततरं
मूर्ततरम् । तदात्मानमन्यैच्छत् । तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत् । तत्पट-
त्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कन् श्रोत्रमयाऽश्रोत्रचितः । ते
श्रोत्रेणैवाऽऽधीयन्त श्रोत्रेणाचीयन्त श्रोत्रेणैषु ग्रहा अगृह्णन्त श्रोत्रे-
णास्तुवत श्रोत्रेणाशस्सन् । यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं
कर्म श्रोत्रेणैव तेषु तच्छ्रोत्रमयेषु श्रोत्रचित्सु श्रोत्रमयमक्रियत । तद्यत्किं
चेमानि भूतानि श्रोत्रेण शृण्वन्ति तेषामेव सा कृतिः । तानेवाऽऽ-
दधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शस्सन्ति ।
एतावतीवै श्रोत्रस्य विभूतिरेतावती विस्पष्टिरेतावच्छ्रोत्रम् । पट-
त्त्रिंशत्... पूर्वः ॥ ७ ॥

तच्छ्रोत्रं कर्मखजत । तत्प्राणान् अमितममूर्च्छदिमं संदेव(?) मत्त-
संदेहमवृत्तं वै कर्मते प्राणेभ्यः । अवृत्ता उ वै प्राणा ऋते कर्मणः ॥८॥

तदिदं कर्म स्पष्टमाविरबुभूपत् निरुक्ततरं मूर्ततरम् । तदात्मान-
मन्यैच्छत् तत् तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत् । तत्पटत्त्रिंशत्सहस्राण्य-
पश्यदात्मनोऽग्नीनर्कन् कर्ममयान् कर्मचितः । ते कर्मणैवाऽऽधीयन्त
कर्मणाचीयन्त कर्मणैषु ग्रहा अगृह्णन्त कर्मणास्तुवत कर्मणाशस्सन् ।
यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म कर्मणैव तेषु तत्कर्म-
मयेषु कर्मचित्सु कर्ममयमक्रियत । तद्यत्किं चेमानि भूतानि कर्म
कुर्वते तेषामेव सा कृतिः । तानेवाऽऽदधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्
गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शस्सन्ति । एतावतीवै कर्मणो विभूति-
रेतावती विस्पष्टिरेतावत्कर्म । पटत्त्रिंशत् . पूर्वः ॥ ९ ॥

कर्मचितः—वाग्निन्द्रियातिरिक्तकर्मैन्द्रियव्यापाराः ।

तत् पर्माग्निमसृजत । आविस्तरा चाग्निं कर्मण । कर्मणा
हेन जनयन्ति ; कर्मणेन्धते ॥ १० ॥

सोऽयमग्निं सृष्ट्वा विष्णुभूषत् निरुक्ततरो मूर्ततर । स
आत्मानमन्वैच्छत् स तपोऽतप्यत स प्रामूढेन स पट्विंशत्सह-
स्राण्यपदयदात्मनोऽग्नीनरुनिग्मिचित । तेऽग्निमैवाऽऽधीयन्ताग्नि-
नाचीयन्ताग्निनेषु ग्रहा अगृह्णन्ताग्निनास्तुयन्ताग्निनाशंसन् । यत्किं च
यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञिय कर्म अग्निनेव तेषु तदग्निमयेऽग्नि-
चित्स्वग्निमयमक्रियत । तद्यत्किं चेमानि भूतान्यग्निमिन्धते तेषामेव सा
एति । तानेवाऽऽदधति ताश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति तेषु स्तुयन्ते
तेषु शंसन्ति । एनाचती वा अग्नेर्विभूतिरेतावती विष्टृष्टिरेतावानग्नि ।
पट्विंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कः । तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ
पूर्य ॥ ११ ॥ ते हेते विद्याचित एव । तान् हेतानेचविदे सर्वेदा सर्वाणि

अग्निचितः जाठराग्न्यापारा । ते हेते विद्याचित एव ।
एते मनश्चिदादय सर्वेऽपि विद्याचितः विद्यार्था विन इत्यर्थः । न तु
मनश्चिदादीनामेव विद्यारूपचित्त्व (चित्त्वमेव) बोध्यते । तस्य सिद्ध-
त्वेन विद्याचित एवेत्यवधारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतो विद्याचि एवे-
त्यस्य, विद्यामयमानसप्रदादे क्रियामयत्वादशाह्वादिमत्त्वव्यत्ववत् विद्या
मयस्य मनश्चिदादे प्रसक्तस्य क्रियामयत्वव्यत्वस्य प्रतिषेधार्थमेव ॥

तान् ह स्वपते । एचविदे विद्यामयक्रतुमते जाग्रते स्वपते च
सर्वाणि भूतानि सर्वेदा अग्निं चिन्वन्तीत्यर्थः । सार्धकारिकसर्वमूत-

तस्य सिद्धत्वेनेति । “वाह्नयश्चक्षुरादिव्यापारानामिष्टादिवत्
चयनानुपपत्तेर्मनसा सपादिताग्निर्देन विद्यारूपत्वे सिद्धेऽपि” इति
धीभाष्योक्तरीत्या सिद्धत्वेनेत्यर्थः ।

स्वपते इत्येतत् एचविदे इत्यस्य विशेषणम् ।

भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वस्ते । विद्यया हैवैत एवंविदधिता भवन्ति ॥१२॥

कर्तृकमनो-व्यापाराः अस्मिन्वदृष्टिदिशिष्टाः । विद्याव-पुरुषशेषभूताः चयन-
रूपा एवाऽऽसन्नित्यर्थः । अत्र सर्वभूतकर्तृकमर्ककाल-व्यापिमनोव्यापार-
रूपाग्नेः परिमितकालकर्तृकक्रियामयकत्वनुप्रवेशासामर्थ्यात् विद्यामय-
कतावनुप्रवेशसामर्थ्याच्च मनश्चिद्रूपोऽग्निः न मानसमहवत् क्रियामयकत्व-
नुप्रवेशी ; अपि तु विद्यामयकत्वनुप्रवेशीति द्रष्टव्यम् । ते हैते विद्याचितं
एवेत्येतद्वाक्यं विदूषोनि विद्यया हैवैन एवं विदधिता भवन्ति ।
एवंविद पुरुषस्य “विद्यया विद्यामयेन क्रतुना संबद्धाः मनश्चिदादयः
चिता भवन्तीत्यर्थः” इति भगवता भाष्यकृतोक्तम् । “नव विद्ययेति
विद्या प्रयोजनतया हेतुः । विद्यार्थं चिता इत्यर्थः” इति ऋषि-
रूपातश्च । अत्र विद्यया हैवैत इति वाक्यस्य ते हैते विद्याचित एवेति
व्यावश्याविवरणरूपत्वस्य भाष्य एवाविकृतत्वात् विद्यानिग एवेत्यप्यापि
विद्यार्थं चित इति पूर्वोक्त एवार्थ इत्यर्थः ॥

इति मनश्चिदाद्यग्निविद्यामयक्रतुब्राह्मणप्रकाशिका ॥

विद्यार्थं चित इति पूर्वोक्त एवार्थ इति । ननु कर्मण्यग्न्याख्याया-
मिति सूत्रत एव द्येनचिदादिन् विद्याचितरदनपि निष्पाद्यमिति
विद्यार्थं चित इति कथम् ? नत्यम् । अथापरत्र विद्यपदं न
मनोव्यापारव्यापारादिगतास्मिन्त्वभावनापरम् । अस्मिन्त्वभावनायां
चित्पदार्थग्न्यभेदानन्वयात् । मनश्चिनः चापि ततः इत्यादिपदे व्या-
पारेण्यभेदारोपस्यैव प्रागुक्तत्वात् । चित्पदार्थग्न्यभेदारोपस्य
मनोव्यापारादिगतास्मिन्त्वभावनायां पुनरर्कतयत्वाच्च । अतः विद्यापदं
भावनाविषयव्यापारलाक्षणिकं वाच्यम् । अस्मिन्त्वभावनारूपविद्या-
विषयभूता व्यापाराः चित्पदार्थभूताग्रय इत्युक्तं भवति । अत्राप्या-

१०. ५. ४.

अयं वाव लोको ण्योऽग्निश्चिन् ।

तस्याप एव परिश्रितो ऋतुः यजुर्मत्य इष्टः । [राजवः?]सूददो-

अग्निलोऽभूत् । वाव गणि उपामनाः नः षुच्यन्त यद्य वाव...

चितः । एष चितोऽग्निश्च लोकोऽग्नौऽर्थः । १० । भूलोऽदृष्टिः
कर्तव्येति यावत् ।

तस्य।ऽऽप एव परिश्रितः । 'अश्नुज'मिति परिश्रितः इति
मिति । मिपरिषं च-जलेषु शिथिलीकृतपु समुद्रजलदृष्टि कार्येत्यर्थः ।
मनुष्या यजुर्मत्य इष्टः । यजुर्मलोपदेशेऽग्नय मनुष्यत्वबुद्धिः

प्रेङ्गनस्ति अर्थस्य । अतो विद्यापदं विगङ्गाभूतानां व्यापारादिपरम् ।
तत्र चित्तार्थभेदः विद्याचिद्वेदोक्तम् । तथा च त एते अग्नि-
त्वेनाभितम्यमान-विद्यार्थव्यापारा एवेति प्रवृत्तपूर्वत्वमर्थः । तत्र
विद्यार्थ-गोशस्य एवकारेणाधारणम् । एवं श्रुतौ विद्यापदस्य विद्यार्थ-
व्यापारपरत्वादेव तस्यार्थविशेषः सत्कारेणापि विद्येय तु इति
विद्यापदप्रयोगः, त-प्रतिनिर्देशरूपत्वात् पूर्वोक्ते द्वितीयव्यापारव्याप-
क्रियापदप्रयोगश्चेत्यस्येयम् । "विद्येति प्रयोजनतया हेतुः" इति
व्यापारव्यापारत्वमपि पर्यवसानं नुबध्य न तु विद्यार्थं चित इति
विगङ्गाभिप्रायेण । ऋतुज्ञानतमस्यानुगोचरत्वात् । श्रीभाष्येऽपि
विद्यार्थमिति अनापि-तः, "विद्यया विद्यामयेन कर्तुना संबन्धः
चित्ता भवति" इत्यर्थेन एवं विद्वद्भिन्न इत्यत्र विद्यापदे विद्यासंबन्धे
लाक्षणिकमिति स्पष्टं दर्शयति । संबन्धस्यासदुपगमादिरीत्या
विद्यार्थत्वरूप एव । 'विद्यया हेतुने एव विद्वत्विता भवन्ति' इति प. ५. ५
विद्येति इत्यमृतलक्षणे तृतीया । विद्यासंबन्ध एते चित्ता भवन्तीति
भाष्यानुमारेणार्थः । अतः टीकोक्तं प्रयोजन-परमार्थस्यम् ।

हा ओषधयश्च वनस्पतयश्च पुरीषमाहुतयः समिधोऽग्निर्लोकम्पृणा ।
तद्वा एतत् सर्वमग्निमेवामिसंपद्यते । तत् सर्वोऽग्निर्लोक-
म्पृणामभिसंपद्यते ।

कर्तव्येत्यर्थः । पशवः सूददोहाः । सूददोहाः—‘सूदपेदकः दोहाः ता
अस्य सूददोहसः’ इत्युपधेया इष्टकाः । आग्नयेषु सूददोहेषु पशुत्वबुद्धिः
कार्येत्यर्थः ।

ओषधयश्च वनस्पतयश्च पुरीषम् । इष्टकासन्ध्याच्छादनाथं
गोमयेषु ओषधिवनस्पतित्वबुद्धिः कार्येत्यर्थः । आहुतयः समिधः ।
खण्डिलाग्नौ क्रियमाणासु आहुतिषु इन्धनत्वबुद्धिः कर्तव्या । अग्निर्लो-
कम्पृणा । भूततृतीयरूपोऽग्निः लोकं पृणच्छिद्रं पृणेति मन्त्रोपधेया
इष्टकेत्यर्थः । ‘पृण प्रीणने’ इत्येतस्मात् तौदादिकात् लोकं पृणतीत्ये
तस्मिन्नर्थे मूलविभुजादित्वात् कपत्यये, ‘लोकस्य पृणे मुं वक्तव्यम्’
इति मुमागमे स्त्रीत्वात् टापि लोकम्पृणेति रूपसिद्धिः ।

तद्वा एतत् सर्वमग्निमेवामिसंपद्यते । ‘अयं वाव लोक’
इत्यादिनिर्दिष्टं मूलोक्तसमुद्रजलमनुष्यपश्वादिकं सर्वं मृततृतीयमग्निमे
वामिसंपद्यते । अग्निलीने भवनीत्यर्थः । तत् सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणा

‘पृण प्रीणने’ इति पाठः शुद्धः ; न तु प्रीण प्रीणन इति । न चात्र
दर्शिता प्रक्रिया पूर्वविकल्पाधिकरणान्तिमसूत्रभूतप्रकाशिकाविरुद्धेति
वाच्यम्—तत्र दृश्यमानस्य टीकापाठस्य अशुद्धत्वात् लोकम्पृणारूप-
सुप्रसिद्धेष्टकाविषयत्वात् मूलस्य । लोकम्पृणाया लोकम्पृणात्वम्,
छिद्रम्पृणाशब्द इव चयनभूषदेशपूरकत्वरूपायै तस्य शब्दस्य
व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन कामं वर्णयताम् । विवक्षितो वाक्यार्थः पुनरयमिति ।

स यो हैतदेवं वेद लोकमृणामेन भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥१

अन्तरिक्षं ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य द्यावापृथिव्योरेव संधिः

परिश्चितः । परेण हान्तरिक्षं द्यावापृथिवी संधत्तः । ताः परिश्चितो

वयाँति यजुष्मत्य इष्ट्वा वर्पँसुददोहा मरीचयः पुरीषमाहुतयः

समिधो वायुलोकमृणा । तद्वा एतत्सर्वं वायुमेवमभिसम्पद्यते ।

तत् सर्वोऽग्निर्लो पद्यते ॥ २ ॥

धीर्ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्याप एव परिश्चितो यथा हवा इदं

कोशः समुच्छ्रित एवमिमे लोका अप्सवन्तस्तथा इमाल्लोकान् परेणा-

पस्ताः परिश्चितो देवा यजुष्मत्य इष्ट्वा यदेवैतस्मिन्नोकेऽन्नं तत्सुद-

दोहा नक्षत्राणि पुरीषमाहुतयः समिध आदित्यो लोकमृणा तद्वा-

एतत्सर्वमादित्यमेवमभिसम्पद्यते । तत्सर्वोऽग्निर्लो पद्यते ॥ ३ ॥

आदित्यो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य दिश एव परिश्चितस्ताः

पृष्टश्च क्षीणि च शतानि भवन्ति पृष्टश्च ह वै क्षीणि च शतान्यादित्य

दिशः समन्तं पटियन्ति रश्मयो यजुष्मत्य इष्ट्वास्ताः पृष्टश्चैव क्षीणि

च शतानि भवन्ति पृष्टश्च ह वै क्षीणि च शतान्यादित्यस्य रश्मय-

मभिसपद्यते । 'एषोऽग्निश्चित' इत्यादिनिर्दिष्ट सर्वावयवयुक्तोऽग्नि

लोकमृणामिष्ट्वा प्राप्य समाप्नो भवनीत्यर्थः । लोकमृणाया पूरणार्थं

त्वेन तदन्तरवाद्भिसमाप्तेरित्यर्थः । ततश्च सर्वाभिमपतिकर्मभूने मृतवृत्तौ

यामौ सर्वावयवयुक्तश्चण्डिलाग्न्यभिसपतिकर्म(धर्म)भू-लोकमृणादृष्टिरप-

पद्यते इति भावः

स यो हैतदेव... सर्वमभिमपद्यते । एवम्-उक्तेन प्रकारेण

एतत् एतमग्निम्—लिङ्गव्यत्ययदलादस—लोकमृणा यो वेद, एनं

विद्वासव एतत् सर्वं तमभिसपद्यते । शेषभूततया आश्रयतीत्यर्थः ।

एवमुत्तरेष्वपि । उत्तरलोपयोगमान्यात् नार्थो लिख्यते ।

स्तयत्परिश्चित्सु यजुष्मतीः प्रन्यर्पयति रश्मींस्तद्दिक्षु प्रत्यर्पयत्यथ यद्-
 न्तरादिशश्च रश्मींश्च तत्सूददोहाः अथ यद्दिक्षु च रश्मिषु चाक्षं
 नत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः समिधोऽथ यद्दिश इति च रश्मय इति
 चाख्यायते तल्लोकमृणा । तद्ध एतत्सर्वं दिश इति चैव रश्मय इति
 चाख्यायते । तत्सर्वोऽग्निलो . ॥ ४ ॥

नक्षत्राणि ह त्वेवैपोऽग्निश्चितः । तानि वा एतानि सप्त-
 विंशतिर्नक्षत्राणि सप्तविंशतिः सप्तविंशतिर्होपनक्षत्राण्येकैकं
 नक्षत्रमनूपतिष्ठन्ते तानि सप्त च शतानि विंशतिश्चाधिपद्विंशत्ततो
 यानि सप्त च शतानि विंशतिश्चेष्टका एव ताः पष्टिश्च त्रीणि च
 शतानि परिधितः पष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्योऽथ यान्यधि-
 पद्विंशत् स त्रयोदशो मासः स आत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे
 प्राणा द्वे शिर एव पद्विंश्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो व्यक्षरं हि शिरोऽथ
 यदन्तरा नक्षत्रे तत्सूददोहा अथ यन्नक्षत्रेऽन्नं तत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः
 समिधोऽथ यन्नक्षत्राणीत्याख्यायते तल्लोकमृणा । तद्ध एतत्सर्वं
 नक्षत्राणीत्येवाख्यायते । तत्सर्वोऽग्निलो ॥ ५ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्हृत्यः । एकविंशो वै स्वर्गो लोको
 बृहती स्वर्गो लोकः । तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यत एकविंशं च स्तोमं
 बृहतीं च छन्दः ॥ ६ ॥

छन्दांसि ह त्वेवैपोऽग्निश्चितः । तानि वा एतानि सप्त छन्दांसि
 चतुर्वृत्तराणि तृयानि द्वेपाः सप्त च शतानि विंशतिश्चाक्षराण्यधि-
 पद्विंशत्ततो यानि सप्त च शतानि विंशतिश्चेष्टका एव ताः
 पष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिधितः पष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्म-
 त्योऽथ यान्यधि पद्विंशत् स त्रयोदशो मासः स आत्मा त्रिंशदा-
 त्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर एव पद्विंश्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो
 व्यक्षरं हि शिरः ॥ ७ ॥

तस्यै वा एतस्य पटत्रिंशदक्षरायै बृहथ यानि दश प्रथमान्य-
क्षराणि सा दशाक्षरपदा यानि विंशति सा विंशत्यक्षरा
द्विपदाय यानि त्रिंशत् सा त्रिंशदक्षरा त्रिपदाय यानि त्रयस्त्रिंशत्
सा प्रयस्त्रिंशदक्षराय यानि चतुस्त्रिंशत् सा चतुस्त्रिंशदक्षरा
स्वराडय यत्सद्यश्चतुर्दशभिरयमग्निदिशतस्तदतिच्छन्दास्ता उ सर्वा
इष्का एवेष्टेति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनप गायत्रोऽग्नि-
मृदाय इति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनो एवैप गायत्रोऽथ
यदन्तरा छन्दसी तत्सुददोहा अथ यच्छन्दस्सन्न तत्पुरीष ता आहु-
तयस्ता समिधोऽथ यच्छन्दासीत्याख्यायते तल्लोऽमृणा । तद्वा
एतत्सर्वं छन्दासीत्येवाख्यायते । तत्सर्वोऽग्निर्लो ॥ ८ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत् । एकविंशो वै स्वर्गो लोको
बृहती स्वर्गो लोऽस्तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते एकविंश च स्तोम
बृहती च छन्द ॥ ९ ॥

सप्तत्सरो ह त्वेवैपोऽग्निश्चित । तस्य रात्रय एव परिधितस्ता
पष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि
सप्तत्सरस्य रात्रयोऽहानि यजुःप्रत्य इष्टकास्ता पष्टिश्चैव त्रीणि च
शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सप्तत्सरस्याहान्यथ
या अमू पटत्रिंशदिष्टका अतियन्ति य सप्तयोदशो मास आत्माऽर्ध
मासाश्च ते मासाश्च चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासा अथ
यदन्तराहोरात्रे तत्सुददोहा अथ यदहोरात्रपत्र तत्पुरीष आ आहु-
तयस्ता समिधोऽथ यदहोरात्राणीत्याख्यायते तल्लोऽमृणा । तद्वा
एतत्सर्वमहोरात्राणी येवाख्यायते । तत्सर्वोऽग्निर्लो ॥ १० ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत् । एकविंशो वै स्वर्गो लोको
बृहती स्वर्गो लोऽस्तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते एकविंश च स्तोम
बृहती च छन्द ॥ ११ ॥

आत्मा ह त्वेवैपोऽग्निश्चित । तस्यास्थीयव परिधितस्ताः

पष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि
 पुरुषस्यास्थीनि मज्जानो यजुष्मत्य इष्टकास्ताः पष्टिश्चैव त्रीणि च
 शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्य मज्जानोऽथ
 या अमूः पट्विंशदिष्टका अतियन्ति यः स त्रयोदशो मास आत्मा
 प्राणः स तस्य त्रिंशदात्मन्विधाः प्रतिष्ठायां द्वे प्राणेषु द्वे शीर्षन्द्वे
 तद्यत्ते द्वे भवतो द्विकपालं हि शिरोऽथ येनेमानि पर्याणि संततानि
 तत्सूददोहा अथैतत्तथ येनायमात्मा प्रच्छन्नो लोम-वट्प्रांसमिति
 तत्पुरीषं पतिरति ता आहुतयो यदश्नाति ताः समिधोऽथ यदात्मे-
 त्याख्यायते तद्भोक्मृणा । तद्वा एतत्सर्वमात्मेत्येवाख्यायते ।
 तत्सर्वोऽग्निलो ॥ १२ ॥

ता वा ण्ता एव विंशतिर्वृत् ॥ १३ ॥

सर्वाणि ह त्वेव भूतानि सर्वे देवा एषोऽग्निश्चितः । आपो धे
 सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि ता हिता आप एषोऽग्निश्चितस्तस्य
 नाव्या एव परिश्रितस्ताः पष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह
 वै त्रीणि च शतान्यादित्य नाव्याः समस्त परियन्ति नाव्या उ एव
 यजुष्मत्य इष्टकास्ताः पष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह
 वै त्रीणि च शतान्यादि य नाव्या भूमिश्चरन्त्यथ यदन्तरा नाव्ये
 तत्सूददोहा अथ या अमूः पट्विंशदिष्टका अतियन्ति यः स त्रयो-
 दशो मास अयमेव स योऽयं दिग्गमयः पुरुषः ॥ १४ ॥

तस्येते प्रतिष्ठे रक्षमश्च पुष्करणे चापधादित्यमण्डले च स्रुत्वा
 याह नाविन्द्राग्नी द्वे स्वयमावृण्णे इय चान्नरिक्ष च तिलो विश्व-
 ज्योतिष एता देवता अग्निर्वायुरादित्य एता ऐश देवता विश्व
 ज्योतिर्द्वादशर्तव्याः स संऽस्मरः स आत्मा पञ्च नाक्सद पञ्च पञ्च-
 चूडा. स यज्ञस्ते देवा अथ यद्विकर्णी च स्वयमावृण्णा चादमा
 पृश्निर्वाधितेऽग्निर्निर्धीयते सा पञ्चविंशी लोम-वट्प्रांसमिति यजुः पट-
 विंशी सोऽस्यैव सर्वस्याग्रमेवात्मा स एव सर्वासानपां मर्त्ये स

एष सर्वैः कामैः सम्पन्न आयो वै सर्वे कामाः । स एषोऽकामः
सर्वकामो न ह्येतं कस्यचन काप ॥ १५ ॥ तदेव श्लोको भवति—

विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परानता ।

न तत्र दक्षिणाः यान्ति नाविद्वांसस्तस्मिन् ॥ इति ।

न हेन त लोकं दक्षिणाभिर्न तपसाऽनेवंविद्वन्नुते । एव-
विदाँहेन स लोकः ॥ १६ ॥

अध्रे पुरीषम् चन्द्रमा आहुतयो नभ्रताणि समिधो यच्चन्द्रमा
नक्षत्रे वसत्याहुतिस्तु समिधि वसत्येतद् वा आहुतेरन्नमेपा प्रतिष्ठा
तस्मादाहुतिर्न क्षीयते एतद्व्यस्य अन्नमेपा प्रतिष्ठाऽथ यदेवा
इत्यारयायते तद्भोक्मृणा । तद्वा एतत्सर्वं देवा इत्येवाख्यायते ॥ १७

तदेतद्व्याऽभ्युक्तम्—विश्वे देवा अनु गच्छे यजुरिति । सर्वाणि
ह्यन भूतानि सर्वे देवा यजुरेव भवन्ति । तत्सर्वोऽग्निराह्मिष्मृणात्मभि-
सम्पद्यते । स यो हेनदेवं वेद लोकमृणामेन भूतमेतत्सर्वमभि-
सम्पद्यते ॥ १८ ॥

ता वा एताः एकविंशतिर्बृहस्प । एकविंशो वै स्वर्गो लोको
बृहती स्वर्गो लोकोस्तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यन् एकविंश च स्तोमं
बृहती च छन्दः ॥ १९ ॥

विद्यया तदारोहन्तीति । अत्र चित्याग्निनिप्रकरणे देवयान-
श्रवण प्रासङ्गिकम् अहीननयान् परविद्याप्रकरणान्वयि स्यात् इति
कार्याधिसरणश्रुतप्रकाशिरायामुक्तम् । अत्र अहीननयादित्यस्य, 'तिस्र
एव सप्तस्योपसदः, द्वादशाहीनस्य' इति ज्योतिषोपप्रकरणे
द्वादशोपसत्त्वथरणेऽपि अहीनपदमुप्यार्थानुरोधेन प्रवृत्तज्योतिषो-
मानन्वितस्य तस्य द्वादशोपसत्त्वस्य अहीने उत्कर्ष इति (३३८)
पूर्वमीमांसोक्तन्यायादित्यर्थः । तथा च विद्यया देवयानप्राप्तिर्यादृशे
अकामत्वे पुनः संपन्ने सति संभाव्या, तादृशप्रकामत्व चित्याग्नि-
विद्यया सर्वकामसंपन्नस्य भवति ब्रमेणेतीहाथोऽभिमत स्यात् ।

१०. ५. ५.

कुत्रिहं वाजश्रमसोऽग्निं चिन्त्ये । तंहोवाच सुश्रमाः कौष्यो
गौतम ! यदग्निमचैपीः, प्राञ्चमेनमचैपीः प्रत्यञ्चमेनमचैपीन्यञ्चमेन-
मचैपीरुत्तानमेनमचैपीः ॥ १ ॥

यद्यु हैनं प्राञ्चमचैपीः, यथा पराच आसीनाय पृष्ठतोऽन्नाद्य-
मुपाहरेत्, तादृक् तत् न ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ २ ॥

यद्यु वा एनं प्रत्यञ्चमचैपीः, कस्मादस्य तर्हि पश्चात्पुच्छमकार्पीः ॥

यद्यु वा एनं न्यञ्चमचैपीः । यथा नीचः शयानस्य पृष्ठेऽन्नाद्यं
प्रतिष्ठापयेत् तादृक् तन्नैव ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ ४ ॥

यद्यु वा एनमुत्तानमचैपीः, न वा उत्तानं वयः स्वर्गं लोकमभि-
वहति, न त्वा स्वर्गं लोकमभिवदयत्यस्वर्ग्यं उ ते भविष्यतीति ॥ ५ ॥

स होवाच—प्राञ्चमेनमचैपं प्रत्यञ्चमेनमचैपं न्यञ्चमेनमचैप-
मुत्तानमेनमचैपं सर्वा अनु दिश एनमचैपमिति ॥ ६ ॥

स यत्प्राञ्चं पुरुषमुपदधाति । प्राच्यौ सूर्यौ तत्प्राद चीयतेऽथ
यत्प्रत्यञ्चं कूर्ममुपधाति प्रत्यञ्चि पशुशीर्षाणि तत्प्रत्यङ् चीयतेऽथ
यन्न्यञ्चं कूर्ममुपदधाति न्यञ्चि पशुशीर्षाणि नीचीरिष्टकास्तन्यद्
चीयतेऽथ यदुत्तानं पुरुषमुपधात्युत्ताने सूर्यावुत्तानमुलूखलमुत्ताना-
मुत्तां तदुत्तानश्चीयतेऽथ यत्सर्वा अनु दिशः परिसर्वमिष्टका उपद-
धानि तत्सर्वं तश्चीयते ॥ ७ ॥ अथ ह कोषा धावयन्तः निरुद्धशिर-
समग्निमुपाधावयाञ्चक्रुः तेषां हेतु उवाच श्रीर्षी शिरः श्रियमस्य
निरीहीत् सर्वज्यानि ज्यास्यत इति । स ह नयैवास ॥ ८ ॥

अथ हेतु उवाच । प्राणा वै शिरः प्राणानस्य निरीहीत्क्षिप्रंऽमुं
(क्षिप्रममुं) लोकमेप्यतीति स उ ह तयैवास ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वो वा एष एतर्चीयते । यद्दर्भस्तस्यो लोगेष्टकाः पुष्करपर्ण-
रुद्धमपुरुषौ सूर्यौ स्वयमावृण्णा दूर्वेष्टका द्वियजुरेतःसिर्वा विश्व-
ज्योतिर्ऋतव्यं अयादा कूर्मोऽथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमांशिरो
यश्चिन्तेऽग्निर्निधीयते तस्मात् निरुद्धेत् ॥ १० ॥

इदञ्च चिन्तितं गुणोपपत्त्यादि । तत्र-मनश्चिदादौ विद्या-
मयस्य क्रियामयकवज्ञतया क्रिया एव । एषाञ्च विज्ञितानां फला-
काङ्क्षायां पूर्वतः, 'असद्वा इदमम आसीत्' इत्येकचित्तान्ते प्रस्तुत-
त्वात् तस्य च कृत्यव्यभिचारिण्येन कृतूपस्थापकत्वात् तेन च कृतोः
संनिहिततया, सन्निहितेन कृतुना एकवाच्यैव कल्प्यते । न च तस्य
कनोरिष्टकचित्ताग्न्यविहङ्गत्वात् कथं तत्र विद्यामयस्य मनश्चिदादेरग्नेः
समावेश इति वाच्यम्, विकल्पेन समावेशोपपत्तेः । न च—एक
कार्यत्वं एव विकल्पः स्यात् न हीष्टकचित्तान्ते विद्यामयमनश्चिदाद्यग्ने
ध्येककार्यत्वं संभवति, इष्टकचित्तं विद्यामयमग्निधाम्नास्य विद्यामयैर्मनश्चि-
दादिभिः कर्तुमशक्यत्वात्—इति वाच्यम्—'अग्निमतिपेधात्'

वार्तिके—पञ्चार्थत्वध्वजादिति । वार्तिकतः पञ्चार्थत्वस्याय-
गमादित्यर्थः । ननु चयनसंस्कृतस्थण्डिलविशेषरुग्नी आहवनीय-
रूपान्निवेशेन तत्र होमकरणात् अस्ति स्थण्डिलस्य पागसंरन्धः ।
इदं स्थण्डिलमन्तरेणापि यागः क्रियताम् । तदा उत्तरत्वेदिमात्र-
माहवनीयाधारः । चयनपक्षे उत्तरत्वेनाऽस्य समुच्चयः । तत्र, द्येन-
चित्तं चिन्वीत स्वर्गकामः इत्यादिवाक्यवलात् स्थण्डिलगतद्येना-
धारतादेः फलं स्वर्गादीत्यपीष्यते । अथापि इष्टकचित्तस्याग्नेरपि
पञ्चादिफलार्थत्वेऽपि आहवनीयाधारतया यागोपकारकत्वात् गुण-
फलसंबन्धविधायकसंभवात् कृत्याश्रितेन इष्टचित्तेन फलसिद्धिः
सुप्रकाशा । न हि इष्टकचित्तस्येवाऽऽहवनीयाधारत्वं विद्यामयस्य
संभवति । अतः कृत्याश्रितत्वस्य दुर्बलत्वे कृतुमध्यनिवेशायोगात्
कथं तेन सह विकल्प इति चेन्न—'तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ
पूर्वः' इति वाक्येन इष्टकचित्तकार्ये विद्यामयविनियोगात् आहव-

इति सूत्रे वार्तिके, 'पशुकामश्चिन्नीत' इत्यग्नेः पञ्चार्थत्वश्रवणात् पञ्चादि-
लक्षणफले विद्यामयस्यापि साधनत्वसंभवात् विकल्पोपपत्तेः। न च विद्या-
रूपस्य क्रियाज्ञत्वं न दृष्टमिति वाच्यम्—द्वादशाहे दशमंऽह्नि अविवावय-
नामके विहितस्य मानसग्रहस्य विद्यामयस्यापि क्रियामयकत्वज्ञत्वदर्शनात्।
किञ्च, 'तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः' इति विद्यामयेषु मन-
श्चिदादिषु इष्टकचित्तामिकार्यातिदेशात् तद्वदेव क्रियामयकतूपका-
रका.—इति, "पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया गानसवत्",
"अतिदेशाच्च" इति द्वाभ्यां गूढाभ्यां पूर्वपक्षे प्राप्य मिद्वान्तितम्—

'विद्यैव तु निर्धारणात् दर्शनाच्च ।' मनश्चिदादिः विद्यैव =
विद्यामयकत्वज्ञभूतेत्यर्थः । विद्यारूपत्वस्य पूर्वपक्षेऽपि मत्त्वेन तस्य
असाधनीयतया विद्याशब्दस्य विद्यामयकतुशेषत्वार्थिकत्वमैव युक्तत्वात् ।
निर्धारणात् = 'विद्याचित एव' इति निर्धारणादित्यर्थः । विद्यामया-

नीयाग्निधारणस्य साक्षादभावेऽपि तदध्यागमात्रस्य कार्यकारत्व-
स्वीकारात् । अस्तु वा दृष्टविधया इष्टकचिन्मयाहवर्नायाधारत्वमित्र-
विद्यामयस्यापि अदृष्टविधया तत्; वचनयलात् । नास्ति वचनस्याति-
भार इति न्यायात् । मानसग्रहस्य मनसैव निष्पाद्यग्रहणासादनस्तोत्र-
शस्त्रादिकतया तत्र स्तोत्रशस्त्रादीनां स्वरूपेणासत्तां ज्ञानस्य वास्तव-
स्तोत्रशस्त्रादिवत् कृतूपकारकत्वमवत् इहापि कल्पनस्य संभवात् ।
अग्निरहस्ये कर्मरूपेणैव विद्यामनुबन्धादेव प्रकरणात् कृतूपकारकत्वम-
हि सुकरमिति पूर्वपक्ष्याशयात् । विद्याशब्दस्येति । सूत्रे लाक्षणिक-
विद्याशब्दप्रयोगः विद्याचित एवेति श्रुत्यनरोधेनेति तदर्थविचारा-
वसरे दर्शितमनुसंधेयम् ।

नामेव मनश्चिदादीना विद्याचित्त एवेत्युक्ति 'शेषिणोऽपि विद्यामय-
त्वमेव, न क्रियामयत्वम्' इति प्रतिपादयति । न च विद्यामय एव
क्रतुरिति अत्र न दृश्यत इति वाच्यम्—'यत् किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते,
यत् किञ्च यज्ञियं कर्म' इति वाक्येन यजाना तदज्ञानाच्च मनोमयत्व-
प्रतिपादनेन विद्यामयक्रतोर्दर्शनाच्च विद्यामयक्रतुशेषत्वमेवेत्यर्थः ।

ननु, 'यत् किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत् किञ्च यज्ञियं कर्म,
मनमैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत इत्यत्र विद्यामयक्रतु-
प्रतीतावपि तत्र विध्यश्रवणात् न विद्यामयक्रतुशेषता, अपितु पूर्व-
प्रस्तुतेष्टकचिताग्न्युपस्थितत्वात् क्रियामयशेषत्वैवोचिता । अनो विद्यामय-
क्रतुशेषता बाधयत इत्यत्राह—

“श्रुत्यादिबलीयस् बाध न बाधः” । श्रुतिरिह बलवान्ना प्रकरणात्
बलीयस्त्वेन श्रुत्याद्यवगतस्य विद्यामयक्रत्वन्वयस्य प्रकरणेन न बाधः कर्तुं

विध्यश्रवणादिति । नात्र विद्यामयक्रतुस्वरूपविधायकशब्दा-
भावो विवक्षितः । तत्सदसद्भावविचारस्य, 'अनुबन्धादिभ्यः' इत्यु-
परितनसूत्रे कार्यत्वात् । किन्तु पूर्वनुक्तं विद्यामयवस्तुं प्रति उक्त-
विधानामग्नीनामङ्गन्यथोधको विधिर्न श्रूयत इति । तथाच विनि-
योक्तृप्रमाणाभावात् न तदङ्गत्वम् । क्रियामयक्रत्वङ्गत्वं तु प्रकरण-
रूपप्रमाणात् भवतीति भावः ।

न शेषित्वश्रुतित्वमिति । शेषित्वमुद्देश्यत्वम्, शेषत्वञ्च तदति-
रिक्तकृतिनारकत्वम् । तत् यथा विमक्तया शक्त्युच्यते, सा श्रुतिः ।
अतो द्वितीयाविभक्तिः शेषित्वे श्रुतिः, यथा ग्रीहीनवहन्तीति ।
तृतीया तु तदतिरिक्तकरणस्वरूपकारकवाचिनीति अङ्गत्वे श्रुतिः,
यथा, ग्रीहिमिर्यजेति । न च विद्याया अङ्गत्वमिदं । अतः

शक्यते । 'विद्यया हैवेते एवविदधिता भवन्ति' इति वाक्यगता विद्ययेति तृतीया श्रुतित्वेन विदधि । ननु तृतीयायाः शेषत्वश्रुतित्वेऽपि न शेषत्वश्रुतित्वम् । अतो विद्यनेति तृतीयाश्रुत्या न विद्यामयक्रतोः शेषित्वं प्रतिपादितुं शक्यते चेत्—तर्हि, ते हैते विद्याचित एव । विद्यया हैवेते एवविदधिति । भवन्ति' इति वाक्यद्वयगत एवकारः श्रुतित्वेन विवक्षितोऽतु । ततश्च एवकारश्रुत्या विद्यया विदधितक्रियान्न क्रतुशेषत्वे व्युत्पत्तिरिति न युक्त्युक्तमर्थान्ति निश्चयि नाना, 'त न्' करणव्यरूपमर्थमुपेक्ष्य प्रयोजनतया हेतुना विदधया हेतो तृतीयेयम् । स चार्थो लाक्षणिको न करणत्वात् मुख्य इति न तस्य ध्रुव्योत्पन्नान्तरमिति भावः । इत्थम्भूतलक्षणतृतीयापक्षेऽप्येवं श्रुतित्वाभावात् एव ।

अर्थात् सिद्धयतीति । ननु एवकारसमभिव्याहृतेन पदेन यत्न यत्संपन्धो यो बोध्यते, तत्र तदन्यतादृशसंबन्धनिषेध एवकारेण क्रियते । यथा भूतल एव घट इत्यत्र घटस्य भूतलवृत्तित्वे बोध्यमाने तदन्यवृत्तिनिषेधः तत्त्वज्ञानेन । एवञ्चेह यदि विद्याशेषत्वमतीता न बोध्यते, एवकारेण तदन्यक्रियामयक्रतुशेषत्वं न निषिध्येत । यदि च तदर्थं साक्षात् तद् बोध्यते, तर्हि अर्थात् निश्चितिरिति कथमुच्यते इति चेत्—उच्यते । विद्याचित एवेत्यत्र विद्य.विच्छेदः विद्याज्ञ-त्वमेवां न स्पष्टमाह । नन्वर्थश्च संग्रहः । एवकारस्य पूर्वोक्तरीत्या कश्चिदर्थो निश्चितः । अत्र विद्यःचित्स्य यादृशार्थस्वीकारे एव-कारस्यार्थो न स्यात्, तादृशोऽर्थः स्वीकार्य इति परिशील्य एवकारेण विद्येतराज्ञत्वनिषेधे क्रियमाणे नस्य सार्थन्यमित्यवधार्य विद्याचितप-देन विद्याशेषत्वाबोधने एवकारेण तदर्थोत्तयसंभवात् पूर्वोक्तरीत्या एवकारार्थसिद्धयर्थमेव विद्याचित्यदं तदर्थकतया पश्चादवधार्यते । अतोऽर्थात् सिद्धयतीत्युक्तम् । 'सिद्धयतु नाम तथैव । अथापि

हेतानेवविदे सर्वाणि भूतानि' इति सर्वभूतसर्पिक लब्धापिचरनाय मनसा
सपाद्यस्य परिमितकर्तृकक्रियामयक्र वनुपवेशास मन्व्यान् सामर्थ्यलक्षण-
लिङ्गविरोधेन क्रियामयक्रत्वनुपवेशे व्युदस्ते विद्यामयक्रतुशेषत्वसिद्धयति ।
तथा, एवंविदे सर्वाणि भूतानि चिन्वान्' इति विद्यामयमिद्व्याहाररूप-
वाक्यवशादपि विद्यामयक्रतुशेषत्वसिद्धिः । ननु एतन्निदे इति चतुर्थी-
श्रुत्यैव विद्यायां शेषित्वावगमात् समभयाहारलक्षणभावश्च विद्यामय
क्रतुशेषत्वबोधकत्वं कुतोऽभ्युपेयमिति चेत् एवंविदे इति चतुर्थी-
श्रुत्या सिद्धत्वात् शेषित्वबोधनेऽपि विद्यायां शेषित्वाबोधनेव वाक्येनेव
विद्यामयक्रतो शेषत्वस्य बोधनीयत्वात् ।

ननु विद्यामयक्रतौ विध्यनुपलम्भात् कः तच्छेषत्वमित्यत्राह,
“अनुपभादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुत्तमः” । यज्ञानुबन्धि
ग्रहस्तोत्रगङ्गादीनाम्, ‘मनसाऽस्तुत मनसाऽशमन्’ इत्यादिना
व्याप्तात्वात् तेषाञ्च क्रव यमिचारित्वात्, क्रियामयस्य च क्रतोरममव-
स्योक्तत्वात् विद्यामयक्रतुशिधिलङ्घीयने यथा ‘त यदि सोम विमक्ष
विद्याचित्पदमेव श्रुतिस्तु’ इति चेत्—विश्रुतित्यस्यार्थस्य लक्षण्यैव
लभ्यतया तत्र तस्य श्रुतित्वं सम्भवात् । एवमार एव तु श्रुतिः । अन्य
सम्बन्धनिषेधरूपमुर्यार्थकत्वात् । न सूत्रे श्रुतिपदमेवकारपरमिति ।
क्रतोरसमस्येति । क्रतोरेतद्वृत्तित्वासम्भवेत्यर्थः । यथेत्यादि ।
न सोममिति इत्यत एतद् वाक्यं समाप्तम् । उपरि श्रुतित्वादि तदुप-
पादक्याक्यान्तरम् । ‘स्तिमिनी फलानि । तद् यत्रैतत् सोम
क्रीणीयात्, तदेतानि फलानि क्रीणीयात्’ इति वद्वृत्तग्रहणात्” इति
सोमनार्थीये । अत्र एव स्तिमिनीचमस्य फलचमस इति सोम
नामेति द्रष्टव्यम् । दृष्टत्वादिति । अये भावः—राजन्यप्रेक्षान्यतरपदेके

यिषेत् न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ता सपिण्य दधन्युन्मृज्य तममै भक्षं
 प्रयच्छेत्, न सोमम्' इति । अतः यागार्थद्रव्यसंस्कारभक्षणसंगत्या
 स्तिभिनीचमसेषु (नीपुः) यागान्वयकल्पनस्य दृष्टत्वात् । अनुबन्धादीति
 आदिशब्देन श्रुत्यादयः पूर्वोक्ता गृह्यन्ते । प्रजान्तरपृथक्त्ववत् । यथा
 प्रजान्तरदहरविद्यादिक क्रियामयात् क्रतोः पृथग्भूत श्रुत्यादिभिर्गम्यने,
 एवमनुबन्धादिभिर्विद्यामय क्रतुः कल्प्यते इत्यर्थः । दृष्टधानुवादसरूपेषु
 कल्प्यमानो विधिः । ननुक्तम्, 'वचनानि त्वपूर्वत्वात्' इति ।

सोमयागे राज्ञे वैश्याय वा यजमानाय न सोमं भक्ष्यत्वेन दद्यात् ;
 किन्तु दधिमिश्रन्यग्रोधकफलरसम् । सोमस्य फलान्यपि आनाय्य
 संपिण्य दध्ना संमेल्य तं संपादयेदिति प्रकृतवाक्ये श्रूयते । किमत्र यागं
 सोमेन कारयित्वा यजमानाय फलरसो भक्षणाय परमुपयोक्तव्यः,
 किं वा अनेन यागोऽपि कार्य इति मीमांसितं तृतीयपञ्चमे, 'फलच-
 मस' इत्यादिभिः सूत्रैः (४७-५१) । सिद्धान्तितश्चैवम्—'न सोमम्'
 इति सोमरसभक्षणस्य बाधनात् तस्य च यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारक-
 तया प्रतिपत्तिरुक्तत्वात् फलरसभक्षणस्यापि प्रतिपत्तिरुक्तत्वप्रतीत्या,
 यागोपयोगाभावे च प्रतिपत्तित्वासिद्धेः एतत्साध्ययागविधिरुचीयत
 इति । अतो यजमानसंबन्धचमसे गृहीतः फलरसः सोमयागाङ्गत्वेन
 विधीयते विधिकल्पनया सोमवाधेन ; सोमद्रव्यकस्य फलद्रव्यकत्वा-
 योगात् । तद्वदिहापि मानसग्रहस्तोत्रशस्त्रादेः क्रियामयक्रतुनिवेशान-
 र्हस्य विद्यामयकत्वङ्गत्वस्य एपितव्यतया विधिकल्पनेति । अत्रायं
 विशेषः—तत्र स्थित एव सोमयागे सोमवाधेन फलद्रव्यविनियोग-
 विधिमात्रम्, इह तु विद्यामयक्रतुत्पत्तिविधिरपीति । एवमप्यविशिष्टा
 विधिकल्पनोभयतः ।

फलचमसस्थलमिदं विधिकल्पनोदाहरणतया वैशद्यार्थमुक्तम् ।

ननु, 'तेषामेकैक एव तावान् यावानमौ पूर्वः' इत्यतिदेशेन
मकृतेष्टकचिताप्रितुर्यत्वावगमात् क्रियामयकत्वनुपवेशोऽवगम्यत इति
चेत्—तत्राह, "न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः" ।
न ह्यतिदेशबलात् सर्वथा साम्यं वक्तव्यम् ; येन क्रियामयकत्वनुपवेशः
स्यात् । स्वशेषिभूतकतुद्वारा फलजनकत्वरूपविवक्षितसामान्यमालेणाप्य-
तिदेश उपपद्यते । 'स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः'
इत्यत्र संहर्तृत्वसामान्यविवक्षयाऽपि मृत्युशब्दः प्रयुक्तः । न तु सर्वथा
साम्यं विवक्षित्वा । तथात्वे मृत्युवत् मण्डलपुरुषस्यापि मृत्युलोकप्राप्तिः
स्यात् । अनो विवक्षितसाधार्यमालेणापि, 'तेषामेकैक एव तावान्'
इत्यतिदेशः उपपद्यते ।

"परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं मृत्युवत्त्वानुबन्धः" । परेण च
ब्राह्मणेन अस्यापि मनश्चिदाद्यभिधायिनः शब्दस्य ताद्विध्यं = तद्विधत्वं =
विद्यामयप्रतिपादकत्वमवगम्यते । परस्मिन् हि ब्राह्मणे, 'अयं वाच लोक-
एषोऽभिधितः । तस्याऽऽय एव परिश्रितो मनुष्या यजुष्मत्य इष्टकाः'
इत्यारभ्य, 'सर्वोमिलोऽकम्पृणामभिसंपद्यते । स यो हितदेवं वेद लोक-
म्पृणाम् एनं भूतमेतत् सर्वमभिसंपद्यते' इति सर्वमृताभिसंपत्तिफलायाः

न त्विह सूत्रे तद्विद्वत्त्वात् । तत्र फलवमस्यागसंयन्धस्येति तत्र विद्यामय-
फलतत्संयन्धयोरत्यन्ताश्रुतत्वाभावात् । 'यत् किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते
यत् किञ्च यज्ञिषं कर्म ..मनोमयमक्रियत' इति श्रुत्यात् । विधिः परं
न धूयते । अतः ईदृशस्थलान्तरमभिप्रायेण दृष्ट्येति सूत्रखण्डं
व्याख्याति दृष्टत्वेत्यादिना ।

मण्डलपुरुषस्यापीति । विषयोऽयं पूर्वब्राह्मणस्थितः ।

१०. ५. ६.

[वैश्वानरविद्या]

अथ हैतेऽरुणे औपवेशी समाजम्भुः सत्ययज्ञः पौलुपिमहा-
शालो जावालो बुडिल आश्वतराश्विरिन्द्रद्युम्नो भाह्वेयो जन-
शार्कराक्ष्यः । ते ह वैश्वानरे समास्त । तेराह वैश्वानरे न समियाय ॥

ते होचुः—अथपतिर्वा अयं केकेयः सम्प्रति वैश्वानरं वेद ; तं

क्रियामयकृत्वनतमूलाया विद्यायाः प्रतिपादनदर्शनेन मनश्चिदादीना
सापादिकाग्नीना न क्रियामयकृत्वनुपवेशित्वम् । ननु मनश्चिदादीना
क्रियानुबन्धाभावे अग्निरहस्ये कर्मकाण्डेऽनुबन्ध किमर्थमित्यत्राह—
भूयस्त्वात्वनुबन्ध । मनश्चिदादिषु संपादनीयानामग्न्यज्ञाना भूयस्त्वात्
तत्सन्निधारिहानुबन्धः कृत् इति स्थितम् ॥

इति अग्निब्राह्मणप्रकाशिका ।

वैश्वानरविद्या प्रस्तूयते अथ...समियाय । पुलुपपुत सत्य
यज्ञनामा, महागृहस्यो जवालासुतः, अश्वतराश्वसुतो बुडिलनामा, भाह्व
रिसुत इन्द्रद्युम्ननामा, शार्कराक्षसुतो जननामा एते पञ्चापि महर्षय
उपवेश(शि ?) सुतस्पाठ्यस्य समीपमागता । ते सर्वेऽपि महर्षय
वैश्वानरे विश्वेषा नराणा नेतरि परमात्मनि समासत एकीभूय विचार
कृतवन्तः । तेषाञ्च वैश्वानरविषये बुद्धिर्न समियाय न सज्ज्ञताऽभूत् =
ऐक्यं न गता । परस्पर विवदमाना एव स्थिता इत्यर्थः ॥ १ ॥

उपवेशसुतस्येति । गृहदारण्यकान्ते (८-५) अरुणः उपवेशिशिष्य-
त्वेनोक्तः, 'उद्दालकोऽरुणात्, अरुण उपवेशो, उपवेशिः कुश्रेः' इति ।
ते इति अरुणप्रभृतिसर्वग्रहणम् । सत्ययज्ञादयः पञ्च महर्षयः

गच्छामेति । ते हाश्वरतिं कैकेयमाजगमुः । तेभ्यो ह पृथगावमथान्

ते....प्रोवाच । कैकेयसुत, अधर्मान्, अधुना वैश्वानरमुपास्ते,
तमभ्यागच्छामेत्युक्त्वा तमाजगमुः । तेभ्य प्राप्तेभ्य प्रत्येकं गृहान्

छान्दोग्येऽपि निर्दिष्टाः । परवत् महाशालजावालस्थाने तत्र
प्राचीनशाल ओषमन्यवः । तत्र प्राचीनशाल इति ऋषिनामेति
अग्र्यप्रायन्यायानुमारेण भाष्यम् । इह महाशालपदं महागृहस्थार्थक-
मुक्तम् । महाशालमिदं तत्र, ' ते हिते महाशाला महाश्रोत्रियाः'
इति सधेपिंविशेषणनया प्रयुक्तत्वात् योगिकमस्तीयते; जावालः ऽय-
मप्योषमन्यः पचेति यतोपरि ओषमन्यवेति संवोधनादेव ज्ञायते ।
तदपञ्च प्राचीनशालश्चैव । इति युक्तम् । परन्तु जावालः छान्दोग्य-
सत्यकामविद्याप्रसिद्धो जावालश्च यथेकः, तर्हि सत्यकामस्य तस्य
उपमन्युः पितेति इतो विज्ञेयम् । अन्योऽप्ययं भवितुमर्हति । सपेथा
महर्षयः पञ्चमे एव छान्दोग्येऽपि निर्दिष्टा इति सुप्रचम् । एवमश्व-
पतिः कैकेयोऽप्युभयत्र समानः । तत्रोद्दालक आरुणिः गौतम उक्तः ।
अत्र तस्य पिता अरुण औपवेशिर्मातम उक्त इति भेदः प्रतीयते ।

एवं तत्तदुपास्यांशवर्णनेऽपि वैलक्षण्यं लक्ष्यते—तत्र मूर्धो-
पासक औषमन्यः, इह तु जनः शार्कराक्ष्यः; तत्र चक्षुरासकः
सत्ययज्ञः, इहेन्द्रयुजः, तत्र प्राणोपासक इन्द्रयुजः इह बुडिलः;
तत्र मध्यकायोपासको जनः, इह जावालः; तत्र वस्युपासको
बुडिलः, इह सत्ययज्ञ इति । गौतमस्तुभयत्र पादोपासक एवा एवमु-
पपादनवैषम्येऽपि तत्तदुपास्याकाराणां सधेयं मेलनं वैश्वानरविद्या-
यामित्येतदुभयत्राविशिष्टम् । अन्याशस्यार्थमादमात्रत्वात् तद्वैषम्यं
नोपास्याकारभेदमावक्ष्यति । कथावैषम्यशङ्का तु वक्ष्यभेदकत्वानया
वा विभिन्नवैश्वानरोपासकत्ववर्णनमात्रतात्पर्येण वा परिहार्यम् ।

यत्तु किञ्चित् उपास्यांशेऽपि वैलक्षण्यं प्रतीयमानम्, यथा तत्र
दिव उक्तं सुतेजस्तमिह आदित्यस्योक्तं विश्वरूपस्याने, दिवस्तु

पृथगपचितीः पृथक्साहस्रान्तसोमान् प्रोवाच । ते ह प्रातरसंविदाना
एव समित्पाणयः प्रतिचक्रमिरे, उर त्वा यामेति ॥ २ ॥

स होवाच—यन्नु भगवन्तोऽनूयाना अनूयानपुत्राः, किमिद-
मिति । ते होचुर्वैश्वानरह भगवान्सम्प्रति वेद । तं नो वृहीति ।

प्रत्येकं पूजाश्च कृत्वा, 'सहस्रदक्षिणैः सोमैर्यदये । शुष्मभ्यं च बहु धनं
दास्यामि । तावन्तं कालमुपित्वा अनुगृह्यन्तु' इति प्रार्थयामास । ते...
त्वा यामेति । ते षडपि महर्षयः अपरेद्युः प्रातःकाले त्वरया परस्पर
मसंमन्त्र्यैव समिद्भारहस्ताः, 'त्वां शिष्यास्तन्तः तपगच्छाम' इति प्राप्ताः॥

स....किमिदमितीति । हे पूज्याः भगवन्तः ! श्रुताध्ययन-
संपत्ताः तादृशकुलपसूताश्च भवथ । भवतां किमविदितम् ? यदिदं
समिद्भारहस्ततया मदुपसर्पणम्, तत् किं कस्य हेतोः ? ते होचुः....

अतिष्ठात्वमिति किञ्चिदिति,—तत्र शब्दभेदेऽपि अनुसंधेयोऽर्थ
एकरूप एवेति श्रुतप्रकाशिकायामेव समाहितमस्ति । प्रादेशमात्रत्वं
परम् एकतामापादयितुं यशस्यं भिद्यमानं विद्यायां विरूपेण निविशते
इति परिशीलनीयम् । छान्दोग्ये निरूपणसरणौ मूर्धादिगदान्तक्रम
आहतः, इह तु पादादिमूर्धन्तिक्रम इत्यपि किञ्चित् । प्राणाहुत्याद्यङ्ग-
विस्तरद्व्यन्द्ग्ये विशिष्यते । फलभेदशङ्काऽन्येव परिहार्येत्यलम् ।

अनुगृह्यन्तु इति प्रार्थयामासेत्यनेन एषां प्रतिग्रहे अत्यन्तनैःस्पृह्यं
द्योतितम् । अत एव हि असद्वद्व्यबुद्ध्या प्रतिग्रहमुपेक्षेरन्निति शङ्कया
राज्ञा तत्परिहारः कृतः ; याददम्—

‘न मे स्तेनो जनरदे न कद्र्यो न मद्ययः ।

नानाहिताग्निर्माविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥’

.... रक्षितं छान्दोग्योपनिषदा ।

स होवाच—सम्प्रति खलु न्या (वा ?) अह वैश्वानरं वेद । अभ्याधत्त
समिध. उपेताः स्थेति ॥ ३ ॥

स होवाचारुणमौपवेशिम् । गौतम ! क त्व वैश्वानरं वेत्थेति
पृथिवीमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच । एष वै प्रतिष्ठा
वैश्वानर. । एत हि वै त्व प्रतिष्ठा वैश्वानर वेत्थ । तस्मात् त्वं प्रति-
ष्ठितः प्रजया पशुभिरसि । यो वा एत प्रतिष्ठा वैश्वानर वेद, अप

ब्रूहीति । स्पष्टोर्थः । स स्थेति । स चाश्वपतिर्ब्राह्मणानां ब्राह्मणै-
रुपनयनम् अनुचितमिति मत्वा, हे महर्षि ! अहं वैश्वानरं जान एव ।
उपेताः स्थ । यूय पूर्वमेव स्वाचार्यं कृतोपनयना एव । अथवा उप
त्वा यामेत्युक्त्यैव यूयमुपेनवाया एव = शिष्य वेनोपागतमाया एव ।
आनीताश्च समिध स्वस्वामिषु प्रक्षिपत । केवल मैत्र्यैवोपदेक्ष्यामीति
[उवाचेति ?] भावः ॥ ३ ॥

वैश्वानरे विवदमानान् तान् आलोच्य ज्ञाताज्ञातांशुमुत्सया
तान् प्रत्येकं प्रष्टुमुपक्रमते स होवाच वेत्थेति । गौतमगोत्रत्वात्
गौतमेनि संबोधनम् । इतर आह पृथिवीमेव राजन्निति होवाच ।
पृथिवीशरीरकात्मानमुपासे इत्युदीचेत्यर्थः । अग्नीकरोति ओमिति ।
उपदेष्टव्याशमुपदिशति एष वै प्रतिष्ठा— । त्वया उपास्यमानपृथिवी
शरीरकवैश्वानरात्मा प्रतिष्ठा । पृथिव्या सर्वभूताधारत्वात् प्रतिष्ठात्वम् ।
ततश्च सर्वभूताधारत्वलक्षणगुणयोगनिमित्तप्रतिष्ठासंज्ञोऽयं त्वदुपास्यमान
पृथिवीशरीरको वैश्वानरात्मेत्यर्थः । एत हि सर्वमापुरेति । स्पष्टो
ऽर्थः । एत फलप्रदर्शनेन प्रलोभ्य तस्य वैश्वानरात्मपादतया वैश्वान

भाव इति । उपनयनमकृतवैवोपदेश इत्यर्थे एव छान्दोग्यैकरस्यम् ।

पुनर्मृत्युं जयति ; सर्वमायुरेति । पादौ त्वेती धैश्वानरस्य । पादौ ते ग्लास्येताम्, (पादौ तेऽविदितावभविष्यताम्) यदि ह नागमिष्य इति॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपिम्, प्राचीनयोग्या! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । अप एव राजन्निति होवाच, एष धै रयिर्वैश्वानरः । एतं हि धै त्वं रयिं वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात् त्वं रयिमान् पुष्टिमानसि । यो वा एतं रयिं वैश्वानरं वेद, अप पुनर्मृत्युं जयति ; सर्वमायुरेति । वस्ति(?)त्या एष धैश्वानरस्य । वस्ति त्वाहास्यत्, यदि ह नागमिष्य इति । (वस्तिस्तेऽविदितोऽभविष्यत् । यदि ह नागमिष्य इति वा ॥)

अथ होवाच महाशालं जायालम्—ओषमन्यव! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । आकाशमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच, एष धै बहुलो वैश्वानरः । एतं हि धै त्वं बहुलं वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात् त्वं बहुः प्रजया पशुभिरसि । यो वा एतं बहुलं वैश्वानरं वेद, अप पुनर्मृत्युं जयति ; सर्वमायुरेति । आत्मा ह्य एष

रात्मत्वपर्याप्त्यधिकरणं (णत्वं) न भवति । अतो मत्समीपमागत्य अस्य श्रोतव्यमर्थस्याश्रवणे तव पादौ ग्लानौ भविष्यत इत्याह पादौ.... इति । एवमुत्तरतापि । पादावविदितावभविष्यतां यदि नागमिष्य इति पाठे अविदितौ अज्ञातौ = नष्टावित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं... । प्राचीनयोग्येति सत्ययज्ञस्य नामान्तरम् । रयिः धनम् । वस्तिः मूत्रस्थानम् । त्वाहास्यत् अत्यक्ष्यत् । 'ओ हाइत्यागे' । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

अथ होवाच महाशालं... । मृतान्तरापेक्षया आकाशस्य विपुलत्वात् बहुलत्वम् । आत्मा मध्यकाय इत्यर्थः । छान्दोग्ये समान-प्रकरणे मध्यकायवाचिसं देहशब्दश्रवणात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

वस्ति वेत्यत्र वस्तिस्त्वा इति स्यात् । अत्र सर्वत्र त्वा इत्यत्र वा इत्येव स्यात् ।

वैश्वानरस्य । आत्मा त्वाहास्यत्, यदि ह नागमिष्य इति (आत्मा तेऽविदितोऽभविष्यत्, यदि ह नागमिष्य इति वा) ॥ ६ ॥

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम्—वैयाघ्रस्य! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । वायुमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच, एष वै पृथग्गर्तमा वैश्वानरः, एतं हि वै पृथग्गर्तमनि वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात् त्वां पृथग्रथश्रेणयोऽनुयान्ति । यो वा एतं पृथग्गर्तमनि वैश्वानरं वेद, अथ पुनर्मृत्युं जयति, सर्वमायुरेति । प्राणस्त्वा एष वैश्वानरस्य । प्राणस्त्वाहास्यत्, यदि ह नागमिष्य इति । (प्राणस्तेऽविदितोऽभविष्यत्, यदि ह नागमिष्य इति वा) ॥ ७ ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्न भाल्लवेयम्—वैयाघ्रस्य! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । आदित्यमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच, एष वै सुततेजा (सुतेजा) वैश्वानरः, एतं हि त्वं सुततेजसं वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात्तवैष सुतोऽद्यमानः पच्यमानोऽक्षीयमाणो गृहेषु तिष्ठति । यो वा एतं सुततेजसं वैश्वानरं वेद, अथ पुनर्मृत्युं जयति, सर्वमायुरेति । चक्षुरुग एतदेवैश्वानरस्य । चक्षुरुग्राहास्यत्, यदि ह नागमिष्य । (चक्षुस्तेऽविदितमभविष्यत्, यदि ह नागमिष्य इति वा) ॥ ८ ॥

अथ होवाच बुडिल.... । वायोर्वियद्वृत्तिर्विद्यमगतिः) मत्स्नात् पृथग्गर्तत्वम् । त्वां पृथग्रथश्रेणयोऽनुयान्ति । रथवृत्तयो नानादेशस्थाः त्वामनुयान्तीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्न . । शोभनं तेज यस्य स सुतेजाः । सुततेजा इति पाठेऽपि स एवार्थः । अभिपुत एष सोम अद्यमानः पीयमानः पच्यमानः अग्निषु ह्यमानः । सक्षीयमाणः गृहेषु तिष्ठति । तस्य गृहे सर्वदा सोमयागा अनुवर्तमाना भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ होवाच जनं शार्कराक्ष्यम्—सायवस ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थ्येति । दिवमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवान्, एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः । एतं हि वै त्वमतिष्ठां वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात् त्वं समानान् अति तिष्ठसि । यो वा एतमतिष्ठां वैश्वानरं वेद, अप पुनर्मृत्युं जयति ; सर्वमायुरेति । मूर्धा त्वा एष वैश्वानरस्य । मूर्धा त्वाहास्यत्, यदि ह नागमिष्य इति । (मूर्धा तेऽविदितोऽभविष्यत्, यदि ह नागमिष्य इति वा) ॥ ९ ॥

तान् होवाच । एते वै यूयं पृथग्वैश्वानरान् विद्वांसः पृथगन्न-मघस्त । प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नाः । तथा तु व ज्ञानान् वक्ष्यामि, यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति ॥१०॥

अथ होवाच जनं... । अतीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठाः । दिवः सर्वलोकान् अतीत्य स्थितत्वात् अतिष्ठात्वम् ॥ ९ ॥

तान् होवाच... । एतादृशा यूयं वैश्वानरान् पृथक्पृथक् उपासीनाः पृथगेव अन्नं भोग्यजातमनुभवथ । न तु सर्वलोकसर्वभूत सर्वात्मस्वप्नरूपान्नानुभवो वोऽस्तीति भावः । प्रादेशमात्रमिव.... संपन्नाः । देवाः सूर्यादयः यदा उपासनवा प्रादेशमात्रमभिसंपन्नाः प्राप्ता इव भवन्ति, तदा ते विदिता भवन्ति ।

द्युमूर्यपृथिव्यादिपरिच्छिन्नस्य कथं प्रादेशमात्रत्वाभिसंपत्तिः ? तत्राह तथा तु वः....संपादयिष्यामीति । यथा द्युममृतयः प्रादेश-मात्रमभिसंपद्यन्ते, तथा वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रादेशमात्रप्रकारविशेषयोरिति । एतदुत्पादनक्रमः छान्दोग्य-भाष्यपरिष्कारयोर्द्वेष्टव्यः । नन्वस वैश्वानरविद्यायाम्, 'अप पुनर्मृत्युं जयति, सर्वमायुरेति' इति आयुष्कालमध्ये मरणं विना पूर्णायुः-

स होवाच मूर्धानमुपदिशन्, 'एष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति; चक्षुषी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुततेजा वैश्वानर इति, नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वे पृथग्गर्भा वैश्वानर इति, मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानर इति, मुख्या अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रयिवैश्वानर इति, सुबुधमुपदिशन्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा

स ह... । मूर्धानम् उपदिशन्=कराग्रेण दर्शयन् उवाच । एष वै... । प्रसिद्धे उपासकमूर्धनि अतिष्ठासञ्ज्ञवैश्वानरमूर्धमृन्धुलोक-
द्विष्टि कर्तव्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । मुख्यमाकाशं... ।
मुख्याकाशा आस्यान्तर्गताकाशः । मुख्यो अथ । अत्रापि
मुख्यशब्दस्य पूर्ववदर्थः । सुबुधमुपदिशन् । अधगधोवधविशेषः
सुबुधशब्देनोच्यते । ततश्च प्रादेशपरिमिते मूर्धचुतुकांतराले सैलोवध-
शरीरकस्य वैश्वानरस्यऽऽसनस्य संपादितत्वात् प्रादेशमात्रत्वम् । यथा

प्रातिरूपफलत्रयणात्, छान्दोग्ये तु 'कोन आत्मा किं ब्रह्म' इत्युपक-
मानुसारेण ब्रह्मविद्यात्वायगमात् ब्रह्मप्रातिरूपफलाङ्गीकाराज्यो-
भेदात् प्रादेशमात्रत्वं तत्र तत्र व्यग्रस्थितमिति कथनसंभवात् कथं
चैकस्मिन्तत्राद इति चेन्न-उपाख्यानशैलीसाम्यात् विश्वलोकशरीर-
वस्त्वोपासनविधानाच्चैक्यस्य प्रतीयमानतया फलस्यस्यापि स्वीकारात् ।
अप पुनर्मृत्युं जयतीति मृत्योरपजयो हि मोक्ष एव भवितुमर्हति ।
यथा नाचिकेतब्राह्मणोक्तो मृत्योरपजयो मोक्षः । 'सर्वमायुरेति' इत्ये-
तच्च मोक्षोपयोगिविद्यानिपरत्यपेक्षितमायुराप्तुमर्हिकं दर्शयेत् । यथा
छान्दोग्ये प्राणाग्निहोत्रप्रस्तावे, 'तृप्यति प्रजया पशुभिरस्राधेन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेन' इति । अत एव सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे श्रीभाष्यम्-
"फलसंयोगोऽप्युभयत्रापि ब्रह्मप्रातिरूपोऽविशिष्टः" इति ।

वैश्वानर इति । स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुरुषः ।

स यो हितमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं

एकस्मिन्नग्नीषोमीययागे शाखाभेदेन विहितयोः एकादशद्वादशकपाल-
त्वयोः विकल्पेन अनुष्ठानम् ; न तु यागभेदः, एवमेकस्यां वैश्वानर-
विद्यायां छादोग्रवाजसनेयकशाखाः स्नातपादेशमात्मत्वप्रकारनिशेषयोः
विकल्पेनानुष्ठानम् । नैतावता विद्याभेदः शङ्कनीयः ।

स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुरुषः । यच्छब्दः प्रसिद्धिपरः ।
'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इत्यादिवेदान्तवाक्येषु प्रसिद्धो यः पुरुषः, स एष वैश्वा-
नरोऽग्निः । अत्र अग्निशब्दः अपर्यवसानवृत्त्याऽग्निशरीरकपरमात्मपरः ।

स यो....एति । द्युम्भृदिमूर्धादिमत्त्वात् पुरुषभिधत्त्वम् ।

अग्निशब्दोऽपर्यवसानवृत्त्येति । ननु किं न त्वं विनिगमकम् ?
अग्निशब्द एव, 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः' इति दर्शिताग्रनयनार्थ-
कोऽस्तु, वैश्वानरपदञ्चापर्यवसानवृत्त्या परमात्मपरम् । अस्तु वा
अग्निपदोक्तेः विशेषेऽर्थे विशेषणमात्रान्नयि जाठराग्निरूपं वैश्वान-
रत्वं विशेषभूतम् । पदद्वयमपि वा यौगिकमेव भवतु—इति चेन्न—
वैश्वानरपदस्य विद्याप्रक्रमप्रभृतिभूयमाणतया, तत्र द्युपृथिव्यादिशरी-
रकतया, दीपोक्तरीत्या ग्रहपदस्थानःपन्नतया च जाठराग्निग्रहणा-
संभवे स्थिते तदा जाठराग्निग्रहणस्यावश्यकप्रानगमेन च बाधरू-
षलात् अनन्यथासिद्धाग्निलिङ्गाभावाच्चोपक्रमे वैश्वानरपदं यौगिकमि-
त्यवधारणात् । अग्निपदमप्यत्र भूयमाणं यौगिकं भवति न तु नशङ्क्यम्,
अन्तः प्रतिष्ठितरूपलिङ्गस्यात्र, प्राणाहुत्याधाररूपस्य च लिङ्गस्य
छान्दोग्ये प्रतीयमानतया लोकप्रसिद्धस्योदर्याग्रेरपि ग्राह्यत्वादिति ।

वेद, अप पुनर्मृत्युं जयति, सर्वमायुरेति ; न हास्य ब्रूवाणश्चन वैश्वान-
नरो हिनस्ति ॥ ११ ॥

पुरुषेऽन्त प्रतिष्ठितत्वच्च पुरुषान्त प्रनिष्ठितजाठराग्निशरीरके परमात्म-
न्युपपद्यते । सूत्रितच्च, “गण्डादिभ्योऽन्त.प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न
तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषनपि चैनमधीग्ने” इति । अत्र च वक्तव्यं
छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामुक्तम्, तत्रैवानुसन्धेयम् ।

न हास्य ब्रूवाणश्चन वैश्वानरो हिनस्ति । वैश्वानरविद्यानिष्ठ-
त्वाभावेऽपि वैश्वानरविद्याप्रतिपादकोऽनिषत्पाठकमपि तत्प्रतिपाद्यः
परमात्मा संसाराम्बुधौ न पातयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

क्षेमाय य. करुणया क्षितिनिर्जराणा भूमावजृम्भयत भाष्यमुष्णमुदारः।
वामागमाध्यगवदावदतूलवातो रामानुज ममुनिराद्रियतामदुक्तिम्।।
इति श्रीमत्ताचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकम्प याःस्थानन्तर्गद्वासेवा-

सनधिगतशरीरकमीमांसाभाष्यद्वयस्य परकालमुनि-

पादसेवासमधिगतपारगदंस्तस्य

श्रीरङ्गरामानुजमुनेः कृतिषु

अग्निरहस्यप्रकाशिका ॥

शुभमस्तु ॥

छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायामिति । वैश्वानराधिकरणसूत्राणां
प्रायश्छान्दोग्यप्राक्प्रवहणेन प्रवृत्तत्वात् तत्रैव तदधिकरणत्वेना
कृता । एवं तृतीयतृतीयगतं भूमज्ज्यायस्त्वाधिकरणमपि तत्रैव
रचयित्वा दर्शितमिति ध्येयम् ।

१. १०. ६.

[शाण्डिल्यविद्या]

सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत । अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः । स यावत्क्रतुरयम् अस्माह्लोकात् प्रैति, एवंक्रतुर्हमिं लोकं प्रेत्यामि-
संभवति । स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाका-
शात्मानं कामरूपिणं मनोजवसं सत्यसङ्ख्यं सत्यधृतिं सर्वगन्ध

अग्निरहस्यान्तर्गतस्य शाण्डिल्यविद्याभागस्य शरीरके तृतीय-
तृतीये समानाधिकरणे विचारितत्वात् स भागोऽपि भाष्यभावेऽपि
व्याख्याय प्रकाश्यते । तदधिकरणं () रचनाप्रकारी बृहदारण्यको (७-
६-१.) गनिपद्माप्यपरिष्कारयोर्द्रष्टव्यः । एतच्छाण्डिल्यविद्यावाक्यार्थ-
वर्णनविपरणादिकमपि छान्दोग्यो (३-१४.) गनिपद्माप्यपरिष्कारयोर्-
थावद् द्रष्टुमुचितम् । अतो नात्र प्रतन्यते । न्त्यमित्यस्य निर्विकारमिति
प्रसिद्धोऽर्थः । तदर्थदिरणे ब्रह्मोपासनस्य सत्यत्वज्ञानज्ञानन्तत्या-
नन्दत्वामलत्वरूपस्वरूपानिरूपरुधर्मविशिष्टतयेव सर्वतोपास्यतायाः
आनन्दाद्यधिकरणसिद्धत्वात् नात्र वाक्ये किञ्चिद् विधेयमस्तीति स
आत्मानमुपासीतेति वाक्य एव सर्वगुणविशिष्टपरमात्मोपासन-
मिति नात्र पक्षे क्लेशः । यदा तु सत्यगद छान्दोग्ये; 'सर्वं खल्विदं
ब्रह्म' इत्युक्तसमानार्थकत्वसिद्धये, बृहदारण्यके (७-४.), 'तदेतत्
व्यक्षरं सत्यमिति । स इत्येकमक्षरम्, तीत्येकमक्षरम्, यमित्येक-
मक्षरम्' इत्यत्रोक्तरीत्या चेतनाचेतनत्वेनियन्त इत्यर्थपरमिष्यते,
तदा उक्तविधसत्यत्रविशिष्टब्रह्मोपासने प्रथमवाक्येन विहिते, स
आत्मानमिति वाक्येन प्रातोद्देशेनानेकगुणविधाने वाक्यभेद इति
शङ्का प्राप्नोति । तत्र प्रथमवाक्ये उपासनोत्पत्तिविधिः, 'एवंक्रतुर्ह' इति
वाक्येऽधिकारविधानम्, 'स आत्मानम्' इति वाक्ये प्रयोगविधानम् ।
संभवति च प्रयोगान्वयितयाऽपि गुणानां विधानमिति छान्दोग्ये

सर्वैस्सं सर्वा अनु दिश प्रभूत सर्वमिदमभ्यात्तमवाक्रमनादरम्,
यथा व्रीहिर्वा यज्ञो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वा एवमय-
मन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्य , यथा ज्योतिरधूमम् एव, ज्यायान् दिवो
ज्यायानाकाशात् ज्यायानस्यै पृथिव्यै ज्यायान् सवभ्यो भूतेभ्य ।
स प्राणस्यात्मा । एष म आत्मा । एतमित आत्मान प्रेत्याभिसम्-
विष्णामीति यस्य स्यादद्या न विचिकित्साऽस्तीति ह साह
शाण्डिल्य । एवमेतदिति ॥ २ ॥

इति अग्निरहस्यम् ॥

(शनपथब्राह्मणे शुक्लयजुर्वेदीये बृहदारण्यकोपनिषद् पूर्वे स्थितम्
अग्निरहस्यम् । तत्त ब्रह्मसूत्रोपयोगि यावत् तावदन मुद्रितम् ।)

श्रीरस्तु

भाष्यानुसारेण परिष्कारे प्रपञ्चितमनुसधेयम् । सत्यमित्यारभ्य सर्वं
वा, यथाव्रीहिरित्यादिक वा, एष म आत्मेत्यादिकमेव वा शाण्डि-
ल्यानुसन्धानमस्तु । सर्वथा अप्राप्त सर्वमुपासनान्वयितया स्वीकार्यं
छान्दोग्योक्तसर्वकामत्वादिगुणान्तरवत् इत्यलमधिकेन । अक्षरार्थः
तावत्—क्षुरपासनम् । एवञ्चतु = एतम्भूतोपासनज्ञान् । उपासन-
प्रचुरो हि पुरुष । तस्मादुपासनानुगुणफलभाक्त्वात् यत्प्रकारकोपा-
सनमनुष्ठायैम लोक विसृजति, अमुक्त लोके तत्प्रकारप्राप्तिमान् भवति ।
अतः परिशुद्धमनोब्राह्म सर्वप्राणधारक भास्वरूपमव्याहृताकाश-
स्याप्यात्मभूतमिच्छ गृहीतामिममदिदमहल्लविग्रह मनोवेगसपत्रम-
प्रतिहतसकलमधृष्यधारणशक्ति सर्वगन्ध सर्वैस्स सर्वदिग्व्यापित
स्वीकृतसर्वैश्चल्याणगुण ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तसर्वजगत्तृणीकरणेन जोष
मासीतमशक्तसमस्तकामतया आदर्तयाभावादादिरहित परमात्मान-
मुपासीतेति । यथा व्रीहिरित्यादिना अणीयस्त्वमुपासनार्थं कथित-
मुक्तम् । हिरण्यविग्रहदृष्टान्त उच्यते यथा ज्योतिरधूममिति ।

स्वाभाविकं व्यापित्यमुच्यते ज्यायानिति । अस्मा निधायः । यम्य,
अहमेवभूतं प्राप्स्यामीति रुदोऽध्यवसायः, सोऽवश्यं प्राप्स्येव ।
न तत्र संशयोऽस्तीति ।

भाष्यादो विस्तरो द्रष्टव्यः । यत एतद्विषयकं सर्वप्रसिद्धवधि-
करणं 'समानपवज्जामेदात्' इति भमानाधिकरणश्चेति ।

धामदेवान्तर्दामितिः क्लृप्तमणयोगिनोः ।

शिव्येण विनीतेन वात्म्यमथकवर्तिना ॥

ईशानुपनिषद्वाक्यपरिष्कारविधायिना ।

धीर्यारदाघवेणातिरक्तस्यैव परिष्कारम् ॥

इति वात्म्यमथकवर्तिनीराघवानार्थकृतिषु

उपनिषद्वाक्यपरिष्कारे अग्निरहस्यमाप्यपरिष्कारः ।

शुभमस्तु

— . ०० : —

शारीरके अग्निरहस्य वाक्यस्वल्पम् —

३-३-४४-५०.

शारीरके ध्यानरत्नाकरस्वल्पम् —

१-२-२५-३३

शारीरके शाण्डिल्यवाक्यस्वल्पम् —

३-३-१९-

अग्निरहस्यनामगतानि क्रम्यादिनामानि

कुधिर्वाजध्रुवसः गीतमः सुध्रुवाः वीर्यः

730

अभ्यपतिः कैरेयः

738

आरुण औपवेशिः गीतमः

741

सत्यवधः पौलुपिः प्रचीतयोग्यः

742

महाशालो जाबालः औशनस्यः

743

सुडिल आश्वतराश्विः यैयाघ्रपद्यः

743

इन्द्रधुम्नो भाल्लवेयः यैयाघ्रपद्यः

744

जनः शार्कराक्ष्यः सायवसः

744

शाण्डिल्यः

748

अग्निहस्तभागव्यमप्रदकाङ्गिकाः

शारीरके शतपथत्र ह्यगामिरहस्त्यगम् ।
 समानाभिनिश पूर्वविकल्पाधिक्रियाद्वये ॥ १ ॥
 वैधानराधिक्रियायामपि यस्माद् विचारितम् ।
 तस्मात् तदशमात्रस्य समग्रं क्रियतेऽधुना ॥ २ ॥
 सर्वसंहरणान्मृत्युरित्युक्तं पुरषं परम् ।
 आदित्यमण्डलादिस्थमुक्त्वा ध्येयं विमुक्तये ॥ ३ ॥
 खण्डान्तरे तत्र प्रोक्तं कृत्रुर्विद्यामयोऽद्भुत ।
 पुनः स्वायुर्गर्भैकैकदिनसमविषु स्वरम् ॥ ४ ॥
 मनोवाचचक्षुरादीनां व्यापारेषु विभाव्यते ।
 यत्तं चित्तामिराधानन्तोत्तशस्त्रमहादि च ॥ ५ ॥
 अथ चित्तामिरसंयुता विद्या काश्चन दर्शिता ।
 वैधानरात्मविद्या च चान्द्रोग्ये निम्नता दि यः ॥ ६ ॥
 एतत् सर्वं पण्येनैव प्रोक्तम् । ॥ ७ ॥
 शाण्डिल्यविद्या छान्दोग्यवृद्धदाऽप्यकस्मिन्ता ॥ ७ ॥

शुभमस्तु

अग्निहस्तभागविषयसूची

मृत्युब्रह्मोपासनम्	708
तत्त्वानुन्याय	711
मन्त्रविद्यासूत्रदेश	712-722
लोकागृणाविषयाणि उपासनानि	723-729
पूर्वविकल्पाधिकरणम्	730-738
वैधानराविद्या 747	शाण्डिल्यविद्या 748-750

श्रीः
महोपनिषत् ॥

[ओम् आप्यायन्तिः शान्तिः ।]

अथातो महोपनिषदं व्याख्यास्यामः । तदाहुः—एको ह धे

श्रीः

श्रीमद्भ्यो रक्षरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

महोपनिषत्पर्वः ॥ १ ॥

नारायणं निखिलचेतननिर्विशेषं नाधं चतुर्मुखमहेशमुखस्य हेतुम् ।
नानाविधागमनुतं निखिलरामभूतं नारायणाद्रिनिर्लयं नियतं नमामि ॥

श्रीभाष्ये, 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इति
वाक्यस्य नारायणवारम्यप्रतिपादनार्थमुदाहरणात्, अस्य च वाक्य-
स्यात्र महोपनिषदि दर्शनात् इयमादरणीयेति स्थितम् ।

आचार्यतल्लजैश्च श्रीमद्देशान्तदेशिकैः सच्चरित्ररक्षायां सुदर्शन-
पाञ्चजन्यधारणविधौ इत्थं प्रत्ययोधि—, "एतेन महोपनिषदः
कैश्चिदनुदाहृतग्रन्थोद्यमपास्तम् । कति कति दृश्यन्ते भाष्यकारादिभि-
रनुपात्ता उपनिषदः । न केवलं भगवद्रामानुजमुनिमिरेऽपि महोप-
निषदुपात्ताः अपि तु तत्परमाचार्यभगवद्यामुनमुनिमिरपि पुरय-
निर्णये समुपात्ताः । न चैवमेकसिद्धान्तनिष्ठेरेऽपि तदुपादानम्, अपि तु
तद्विरुद्धसन्मात्रग्रहमेवामेदनिष्णातैः यादवप्रकाशेरपि भगवद्गीता-
भाष्येऽष्टमाध्याये । तथा तन्मतानुसारिभिर्नारायणार्थेरपि तत्र-
निर्णये श्रुतितात्पर्यनिर्णयाधिकारे सोपबृंहणनानाविधश्रुतिशिखर-
निकरोदाहरणरसरे महोपनिषदाद्यान्, 'एक एव नारायणः' इत्या-
दिकान् चतुरो मन्त्रान् उदाहृत्य, 'एषा चोपनिषत्, एतौ द्वौ विबुध-
धेष्टौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्थानीं स्पष्टिसंहारकारकौ'
इत्यादिभिरितिहासैः, 'तक्रोधसंभवो रुद्रः प्रसादाच्च पितामहः',
'यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः' इत्यादिभिः पुराणैश्चोप-
बृंहिता' इत्युक्तम्" इति ।

नारायण आसीत् । न ब्रह्मा नेशानो नापो नान्नीपोमौ नेमे चावा-
पृथिवी न नक्षत्राणि न सूर्यो न चन्द्रमा । स एकाकी न रमेत् । तस्य
ध्यानान्त,स्थस्य यज्ञस्तोममुच्यते । तस्मिन् पुरुषाश्चतुर्दश जायन्ते ।

अनेन ब्रह्मसूत्रकारणतया नारायणप्रतिपादिकाया महोपनिषदः
प्रामाण्यमास्थेयमिति सिद्धम् ।

परं तु केयं महोपनिषदिति किञ्चिद् विचारणीयं लक्ष्यते, यदत्र
सञ्चरित्ररक्षासूक्तौ महोपनिषदाद्यनया चत्वारो मन्त्राः, 'एक एव
नारायण' इत्याद्या नारायणायोदाहृततया चेदिताः अस्या महोप-
निषदि न लक्ष्यन्ते । न केवलमेतावत् । अत्रेव ग्रन्थे पूर्वं परमेश्वर-
संहितानुचनोदाहरणान्तरे, 'स्तापयेद् ब्रह्मसूक्तस्यैर्मन्त्रैरष्टभिरेव
च' इति, 'दक्षिणे तु भुजे विप्र इति पञ्चमोऽयं' इति, 'यद्वा सधैर्य
यशिनमित्याद्यैर्मनुभिः क्रमात् । महोपनिषदन्त र्येदिं विस्थाने कल-
शाष्टकैः । एक एव नारायण इति मध्यगतेन तु' इति चोदाहृत्यैव
विवृतम्—अत्र ब्रह्मसूक्तमिति महोपनिषदमध्यगताः सदृशशीर्षा
इत्याद्याः एकोनविंशतिर्मन्त्राः । तन्नोपरिना अष्टौ मन्त्राः, 'सधैर्य
यशिनम्' इत्याद्याः । तत्र, 'दक्षिणे तु भुजे विप्र' इति पञ्चमो मन्त्रः ।
'एक एव नारायण' इति महोपनिषदाद्यो मन्त्रः—इति । न चैते मन्त्राः
अस्यां महोपनिषदि यथावत् अद्यत्वे लक्ष्यन्ते । तस्मादन्या काचित्
महोपनिषदानुपूर्वी अद्यमेव गच्छेत्तु याऽस्ति, महोपनिषद्व्यपमित्यत्र
मानाभावे । अस्मदीयः सञ्चरित्ररक्षानुगन्धोऽपि द्रष्टव्यः ।

अथाप्यस्यामपि महोपनिषदि श्रीभाष्योदाहृतशङ्खोपलम्भात्
नारायणपारम्यस्य निर्विचिकित्सं प्रतिपादकत्वाच्चैतद्व्यकाशनमपि
स्याने ।

एको ह वै नारायण इति स्पष्टधारणमे नारायणमात्रसद्धार-
धवणात्, नारायणपदस्य त्रिप.पत्यौ रुद्धत्वात्, प्रह्लेशनादे तदा
सद्भावप्रतिषेधाच्च नारायणपारम्य निर्विचिकित्सम् । यज्ञस्तोम-

एका कन्या । दशेन्द्रियाणि । मन एकादशं तेजः । द्वादशोऽहंकारः । त्रयोदशकः प्राणः । चतुर्दश आत्मा । पञ्चदशी बुद्धिः । भूतानि पञ्च तन्मात्राणि । पञ्च महाभूतानि । स एकः पञ्चविंशतिः पुरुषः । तत्पुरुषं पुरुषो निवेदय । नास्य प्रधानसंवत्सरा जायन्ते । संवत्सरा-
दधिजायन्ते ।

अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यत्कामो मनसाऽध्यायत । तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात् व्यक्षः शूलपाणिः पुरुषो जायते विभ्र-

मुच्यते इति । आराधनोपयोगिस्तु यूह उच्यते उपरितनवाक्यै-
रित्यर्थः । उपरि देहेन्द्रियादिसंघाततत्कारणादिकथनात् । पुरुषाः
चतुर्दश जायन्ते इत्यस्य विवरणम् दशेन्द्रियाणीत्यादिना । एका
कन्येत्यस्य विवरणम् पञ्चदशी बुद्धिरिति । आत्मेति शरीरमुच्यते ।
स एकः पञ्चविंशतिः पुरुषः । मनआदीनां बहूनामेषां स्वामी जीव एको
भरति । एकैकस्यापि जीवस्येमानि बहूनि पृथक्पृथक्गुणकरणानीत्यर्थः ।
अत्र, 'जगति जीव एक एवास्ति' इति न विवक्षितम् । किन्तु एतेषां
बहूनां स्वामी एको जीवो भवतीत्यर्थेऽप्यनमात्रं चिकीर्षितम् ।
पुरुषस्य पञ्चविंशत्वं चतुर्विंशतिविधप्रकृतिप्राकृतपदार्थाधिकत्वात् ।
तत् पुरुषं पुरुषो निवेदयेति । पुरुषो नारायणः पुरुषं जीवं निवेदय
तत् पूर्वोक्तं मनआदिकमेकसंघातापन्नं करोतीति शेषः ।

नास्य प्रधानसंवत्सरा जायन्ते । संवत्सरशब्दः प्रजापतौ
चतुर्मुखे तत्रतत्र प्रयुज्यते । तस्य संवत्सररूपायुर्गणनया सृष्टिव्यग्र-
त्वात् । प्रजापतिरूपः संवत्सरः प्रधानभूतो येषाम्, ते जीवाः अस्य
परमात्मनः साराशात् साक्षान्न जायन्ते तस्मात् प्राक् । किन्तु संवत्स-
रात् प्रजापतेः अधि ऊर्ध्वं जायन्ते ।

नारायणापेक्षया निरुष्टस्यापि महादेवस्य चतुर्मुखापेक्षयाऽ-
प्यतिशयो विद्यते । अत एव हि त्रिपु ब्रह्मणः पारम्यपक्षे निविष्टा
नैव लक्ष्यन्ते लोके । विवादस्तु नारायणस्य महादेवस्य वा कतरस्य

चिर्यम् । यश सत्य ब्रह्मचर्यं तपो वैराग्य मन ऐश्वर्यं सप्रणया
व्याहृतय ऋग्यजु सामावर्याद्विरस सर्वाणि छन्दासि , तान्यङ्गे
समाश्रितानि । तस्मादीशानो महादेवो महादेव ॥

अथ पुनरेव नारायण सोऽन्यत्कामो मनसाऽध्यायत । तस्य
ध्यानान्त स्वस्य ललाटात् स्वेदोऽपतत् । ता इमा प्रवता आप ।
ततस्तेजो हिरण्यगण्डम् । तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत । सोऽध्यायत्
पूर्वाभिमुखो भूत्वा भूरिति व्याहृतिर्गायत्र छन्द ऋग्वेदोऽग्निदयता ।
पश्चिमाभिमुखो भूत्वा , भुविति व्याहृतिस्त्रैष्टुभ छन्दो यजुर्वेदो
वायुदयता । उत्तराभिमुखो भूत्वा ; स्विति व्याहृतिर्जीगत छन्द
सामवेद सूर्यो देवता । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा महरिति व्याहृति-
रातुष्टुभ छन्दोऽथर्ववेद सोमो देवता ।

सहस्रशीर्षं देव सहस्राक्ष विश्वशभुवम् ।
त्रिभुवत परम नित्य विश्व नारायण हरिम् ॥
विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ।
पति विश्वेश्वर देव समुद्रे विश्वरूपिणम् ॥
पद्मकोशप्रतीकाश लम्बत्याकोशसन्निभम् ।
हृदय व्याप्यधोमुखं सततं सीकरामिच्छ ॥
तस्य मध्ये महानर्चिर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखम् ।

पारम्यमित्येवेत्याशयेन चतुर्मुखात् प्रागेव महादेवं महापुरुषलम्बित
जन्मभूमानं धृतिराह अथेति । एतावताऽस्य ब्रह्मापेक्षया पूर्वोत्पन्नत्वं
न गन्तव्यमिति ज्ञापनाय पूर्वं नारस्येत्यादिवाक्यम् ।

भूत्वेत्यत्र अध्यायदित्यन्यानुपपत्तिः । देवतेत्यन्तवाक्येषु भजाय-
न्तेत्यध्याहारः । सहस्रशीर्षमित्यादि प्रथमान्त कल्प्यम् । यद्वा द्विती-
यान्तमेव , उपजीवतीत्यत्रान्वयसम्भवात् । 'त्रिभुवमेवेदं पुरुष' इति
तु प्रधानवाक्यमध्यगतावतातरवाक्यम् । सीकरामिति निरामि-
रित्वर्थः । सततं = सततवान् हृदयमधोमुखः ॥

एका कन्या । दशेन्द्रियाणि । मन एकादशं तेजः । द्वादशोऽहंकारः । त्रयोदशरुः प्राणः । चतुर्दश आत्मा । पञ्चदशी बुद्धिः । भूतानि पञ्च तन्मात्राणि । पञ्च महाभूतानि । स एकः पञ्चविंशतिः पुरुषः । तत्पुरुषं पुरुषो निवेदय । नास्य प्रधानसंवत्सरा जायन्ते । संवत्सरा-
दधिजायन्ते ।

अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यत्कामो मनसाऽध्यायत । तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात् व्यक्षः शूलपाणिः पुरुषो जायते विश्व-

मुच्यते इति । आराधनोपयोगिस्तुःसूह उच्यते उपरितनवाक्यै-
रित्यर्थः । उपरि देहेन्द्रियादिसंघाततत्कारणादिकथनात् । पुरुषाः
चतुर्दश जायन्ते इत्यस्य विवरणम् दशेन्द्रियाणीत्यादिना । एका
कन्येत्यस्य विवरणम् पञ्चदशी बुद्धिरिति । आत्मेति शरीरमुच्यते ।
स एकः पञ्चविंशतिः पुरुषः । मनमादीनां घट्टनामेपां स्वामी जी । एको
भगति । एकैकस्यापि जीवस्येमानि बहूनि पृथक्पृथक्गुणकरणानीत्यर्थः ।
अत्र, 'जगति जीव एक एवास्ति' इति न विवक्षितम् । किन्तु एतेषां
बहूनां स्वामी एको जीवो भवतीत्यर्थोऽपनमात्रं चिकीर्षितम् ।
पुरुषस्य पञ्चविंशत्यं चतुर्विंशतिविधप्रकृतिप्राकृतपदार्थाधिकत्वात् ।
तत् पुरुषं पुरुषो निवेदयेति । पुरुषो नारायणः पुरुषं जीवं निवेदय
तत् पूर्वोक्तं मनआदिकमेकसंघातापन्नं करोतीति शेषः ।

नास्य प्रधानसंवत्सरा जायन्ते । संवत्सरशब्दः प्रजापती
चतुर्मुखे तत्रतत्र प्रयुज्यते । तस्य संवत्सररूपायुर्गणनया सृष्टिव्यव-
त्त्वात् । प्रजापतिरूपः संवत्सरः प्रधानभूतो येषाम्, ते जीवाः अस्य
परमात्मनः सकाशात् साक्षाच्च जायन्ते तस्मात् प्राक् । किन्तु संवत्स-
रात् प्रजापतेः अधि ऊर्ध्वं जायन्ते ।

नारायणापेक्षया निवृष्टस्यापि महादेवस्य चतुर्मुखापेक्षयाऽ-
प्यतिशयो विद्यते । अत एव हि त्रिषु ब्रह्मणः पारम्यपक्षे निविष्टा
नैव लक्ष्यन्ते लोके । विवादस्तु नारायणस्य महादेवस्य वा कतरस्य

श्रीः

श्रीमते नारायणाय नमः

नारायणोपनिषत् ॥

[ओम् सह नाववत्विति शान्तिः ।]

ओम् । अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत, प्रजाः सृजेयेति ।
नारायणात् प्राणो जायते ; मनः सर्वेन्द्रियाणि च ; खं वायुज्यो-
तिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । नारायणात् ब्रह्मा जायते ।
नारायणात् रुद्रो जायते । नारायणात् इन्द्रो जायते । नारायणात्

श्रीः

श्रीमद्भगो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

नारायणोपनिषत्परिष्कारः ।

श्री श्रीनिवासरुक्मणिकनिरुद्धभूम-

वेदान्तलक्ष्मणयतीन्द्रकटाक्षलक्ष्यम् ।

श्रीरङ्गलक्ष्मणमुनि प्रणिपत्य भूधर्मा

नारायणोपनिषद्ञ्च परिष्करोमि ॥

वेदेषु सर्वेष्वपि पठ्यमाने पुरुषसूक्तेऽन्यत्र च पुरुष इति यः
प्रसिद्धः पुरुषोत्तमः, स एव, नारायण इत्यपि नामास्त्रायप्रसिद्धः ।
भगवन्मन्त्रेषु व्यापकमन्त्रात्रयः प्रधानमूलाः । प्रधानतमस्तु श्रीमद्-
ष्टाक्षरनामा नारायणमन्त्रः । विष्णुवायवी च विष्णुनारायणवासुदेव-
पदेषु नारायणपदमेव प्रथमतो गृह्णन्ति । वासुदेवपदमपेक्ष्य विष्णुपदं
विश्वतः धृतिषु प्रयुक्तम् । ततोऽपि नारायणपदमेव शक्तिरमभ्यस्यते ।
नारायणपदस्य निरुद्धकुक्षो महिमा निखिलपेक्षितार्थनिरूपणक्षमता
च रहस्यग्रन्थतो यथावदधिगम्यया । नदियं नारायणोपनिषत्
निखिलवेदवेद्यतया निरवधिप्रभावान्नारायणमन्त्रोपास्यतया च तमेव
पुरुषं नारायणं प्रतिबोधयितुं तस्य ब्रह्मरुद्रादिमर्यादजगत्कारणत्वं
सर्ववस्तुत्त्वारममावञ्च यथावत् प्रथममाह—अथ पुरुष इत्यादिना ।

तस्य मध्ये बद्धिशिखा अणीयोर्ध्वा व्यग्रस्थितः ॥

तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यग्रस्थितः ।

स ब्रह्मा स ईशानः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ॥

इति महोपनिषत् ॥*

शुभमस्तु

त्यन्यः । अस्य सहस्रशीर्षमित्यादेरर्थो नारायणानुवाके तैत्तिरीयगते विशदं द्रष्टव्यः । अष्टोत्तरोपनिषत्कोशे अशुद्धिग्राह्यं सम्भगवधारितम् । अतस्तत्रतत्र यथास्थितः पाठोऽप्यन्विष्य ग्राह्यः ।

इति श्रीवात्स्यमचक्रवर्ति-वीराधराचार्यकृतिषु

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे महोपनिषत्परिष्कारः ।

शुभमस्तु ॥

* एतावत्पर्यन्ता महोपनिषत् यदुपरिग्रहेण प्रामाण्यं निर्विवादं लभते । एतदुपरितनास्तु पञ्चाध्यायाः विस्तृता अनुष्टुप्छलोकात्मकाः शुकजनकनिदाघादिनानापुरुषवृत्तान्तनिगन्धरूपाः पुराणशैलीमनुसन्धानाः अविस्मृतादनावश्यकताञ्च न प्रकाशयन्ते । अत्रायमपि कश्चिदभ्यूहः पदं लभते । तदाहुरित्यारभ्यैव महोपनिषत् भाव्या । तद्व्याख्यानार्थं प्रवृत्तेन अथातो महोपनिषदं व्याख्यास्यामः इत्युक्तम्य महोपनिषद् समस्तां तदहुरित्यादिना यथामति पठित्वा सैषा तत्सारार्थस्य जिज्ञापयिष्या शुक्रादिवृत्तान्तमयैः पञ्चभिरध्यायैः सामान्यतो व्याख्यायीति । अवश्यमन्या काचिदानुपूर्वी महोपनिषदोऽस्तीति परिष्कारेऽदर्शयाम । उपलभ्ये साऽप्यानुपूर्वी प्रकाशयिष्यते ।

—: :—

श्रीः

श्रीमते नारायणाय नमः

नारायणोपनिषत् ॥

[ओम् सह नाववत्त्विति शान्तिः ।]

ओम् । अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत, प्रजाः सृजेयेति ।
नारायणात् प्रणो जायते ; मनः सर्वेन्द्रियाणि च ; एवं वायुज्यो-
तिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । नारायणात् ब्रह्मा जायते ।
नारायणात् रुद्रो जायते । नारायणात् इन्द्रो जायते । नारायणात्

श्रीः

श्रीमद्भगो रक्षरामानुजमहादेशिरेभ्यो नमः ।

नारायणोपनिषत्परिष्कारः ।

श्री श्रीनिवासरक्षणैरनिरूढभूम-

येदान्तलक्ष्मणयतीन्द्रवट्टाक्षलक्ष्मम् ।

श्रीरङ्गलक्ष्मणमुनि प्रणिपत्य मूर्ध्ना

नारायणोपनिषदञ्च परिष्करोमि ॥

वेदेषु सर्वेष्वपि पठ्यमाने पुरुषसूक्तेऽन्यत्र च पुरुष इति यः
प्रसिद्धः पुरुषोत्तमः, स एव, नारायण इत्यपि नानास्त्रायप्रसिद्धः ।
भगवन्मन्त्रेषु व्यापकमन्त्रास्त्रयः प्रधानभूताः । प्रधानतमस्तु श्रीमद-
ष्टाक्षरनामा नारायणमन्त्रः । विष्णुगायत्री च विष्णुनारायणवासुदेव-
पदैषु नारायणपदमेव प्रथमतो गृह्णाति । वासुदेवपदमपेक्ष्य विष्णुरदं
विश्वतः धृतिषु प्रयुक्तम् । ततोऽपि नारायणपदमेवाधिकतरमभ्यस्यते ।
नारायणपदस्य निरवकुशो महिमा निखिलपेक्षितार्थनिरूपणक्षमता
च रहस्यग्रन्थतो यथायदधिगन्तव्यी । नदिवं नारायणोपनिषत्
निखिलवेदवेद्यतया निरवधिप्रभावनानारायणमन्त्रोपास्यतया च तमेव
पुरुषं नारायणं प्रतिबोधयितुं तस्य ब्रह्मरूपादिमयेजगत्कारणत्वं
सर्ववस्तुत्वार्थभावञ्च यथायम् प्रथममाह—अथ पुरुष इत्यादिना ।

प्रजापतिः प्रजायते । नारायणाद् द्वादशादित्या रुद्रा वसवः । सर्वाणि
च्छन्दांसि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते । नारायणात् प्रवर्तन्ते । नारायणे
प्रलीयन्ते । एतद्व्येदशिरोऽधीते ॥ १ ॥

अथ नित्यो नारायणः । ब्रह्मा नारायणः । शिवश्च नारायणः ।
शक्रश्च नारायणः । कालश्च नारायणः । दिशश्च नारायणः । विदिशश्च
नारायणः । ऊर्ध्वं च नारायणः । अधश्च नारायणः । अन्तर्बहिश्च
नारायणः । नारायण एवेदं सर्वम्, यद् भूतं यच्च भव्यम् । निष्कलहो
निरञ्जनो निर्विकल्पो निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणः । न
द्वितीयोऽस्ति कश्चित् । य एवं वेद, स विष्णुरेव भवति । एतच्चतुर्वेद-
शिरोऽधीते ॥ २ ॥

ओमित्यग्रे व्याहरेत् । नम इति पञ्चात् । नारायणायेत्युपरिष्ठात् ।
ओमित्येकाक्षरम् ॥ नम इति द्वे अक्षरे । नारायणायेति पञ्चाक्षराणि ।
एतद्वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदम् । यो ह वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदम-

ब्रह्मरुद्रादीनां प्रजानां प्राण-करण-पञ्चभूतमयकलेवरकलितजनितया
प्रथमतः प्राणाद्युत्पत्तिमपि नारायणादाह नारायणादिति । अत्र
निमित्तवदुपादानतस्यापि विवक्षितं युक्तत्वात् नारायणपदानि
यथाहं चेतनाचेतनात्मरससूक्ष्मविशेषणशिष्टपराणि भाव्यानि । एवं
नारायणस्य सर्वकारणत्वमधिगमितम् । (१)

अथ सर्वोपादानत्वाद्युपयुक्तं शरीरात्मभावनिबन्धनं सार्वत्रिकं
तस्याऽऽह अथ नित्य इति । अन्यत्र च श्रुतिषु जन्मस्थितिलयहेतुत्व-
पुरस्सरं सार्वत्रिक्यमुद्घुष्यते 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदा-
यतनाः सत्प्रतिष्ठाः', 'एतदात्ममिदं सर्वम्' इति ; 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जलानिति' इति च । नित्यो नारायण इत्यस्य ब्रह्मादिवत् स न
नश्यतीत्यर्थः । अथवा उपरितनवाप्त्यैकरस्याय, नित्यसूर्यात्मा नारायण
इत्यर्थो ब्राह्मः । विष्णुरेव = विष्णुसमः । (२)

अथ तदुपासनोपयुक्तं मन्त्रमाह ओमिति । अष्टाक्षरं पदमिति ।

ध्येति, अनपद्युयः सर्वमायुरेति ; विन्दते प्राजापत्यं रायस्पोषं
गोपत्यम् । ततोऽमृतत्वमश्नुते ततोऽमृतत्वमश्नुत इति । एतन्
सामवेदशिरोऽधीते ॥ ३ ॥

पद्यते=प्रतिपाद्यते तत्पदितपुरुषार्थमयं प्रमेयमनेनेति पदमिदं वाक्य-
रूपमेव ग्राह्यम् । तथा च प्रयोगः, 'कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः
श्रुतेः' इति । इमानि श्रुतिवाक्यानि मनसि कृत्य च श्रीमति रहस्यत्रय-
सारे पद्यं न्ययन्धि,—

‘तारं पूर्वं तदनु हृदयं तच्च नारायणाय-

स्यान्नायोक्तं पदमवयतां सार्थमाचार्यदत्तम् ।’ इति ।

अत्र तच्च = नानाश्रुतिप्रसिद्धञ्च नारायणेति तृतीयं पदमवयता-
मिति व्याख्यान्ति । तथा च पूर्वं तारं प्रणवमवयतां तदनु हृदयं नमः—
पदमवयताम्, अथ तत् नारायणेति च पदमवयतामिति व्याख्यातु-
स्मन्तोऽन्ययक्रमः । अत्रान्यविधेऽन्य एव औचित्यं पश्यन्ति, यथा—
पूर्वं तारं भवति । तत् अनु = ततः पश्चात् हृदयं भवति । तद्येतन्न
अनु इत्येतदनुकुर्यते । तच्चानु = नमःपदानन्तरञ्च नारायणेति पदं
भवति । इत्याद्यायोक्तम् ‘ओमित्यग्रे व्याहरेत्’ इत्यादिप्रकृतश्रुत्या एवं
योधितं पदं ‘नारायणस्याष्टाक्षरं पदम्’ इति पदशब्दोपात्तं कृत्तमव-
यतामिति । ननु तारमिति नपुंसकं प्रणवरूपार्थे अप्रसिद्धमिति चेन्न—
तथा सति श्रुताविर रूओकेऽपि, तारं व्याहरेदिति पदाध्याहार-
संभवात् । तदनु इति च समस्त्वं पदमस्तु । तदेकदेशस्य अनु इत्य-
स्योपरि विभज्यानुपल्लोऽस्तु । वस्तुतस्तु तारपदं नपुंसकं प्रसिद्धमेव ।
यथा अथर्वशिखरि, ‘स ओहारः यः प्रणवः—सोऽनन्तः तत् तारम्’
इति, ‘अथ कस्मादुच्यते तारम् ? यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भजन्म-
व्याधिजराकरणसंसारमहाभयात् तारयति, त्रायते च, तस्मादुच्यते
तारम्’ इति च शष्टं नपुंसकमेव निर्दिष्टम् । (३)

प्रत्यगानन्दं ब्रह्म पुरुषं प्रणवस्वरूपम् । अकार उकारो मकार इति । तानेकधा समभरत् तदेतदोमिति । यमुन्या मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् । ओम् नमो नारायणायेति मन्त्रोपासको वैकुण्ठभुजं गमिष्यति । तदिदं पुण्डरीकं विशानघनम् । तस्मात् तडिदममात्रम् ।

ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ।

ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरुच्यते ॥ इति ।

सर्वभूतस्थमेकं नारायणं कारणपुरुषमकारणं परं ब्रह्मोम् । एतदथर्वशिरोऽधीते ॥ ४ ॥

प्रातरधीयानो रात्रिहृतं पापं नाशयति । सायमधीयानो दिवस-
हृतं पापं नाशयति । तत् सायं प्रातरधीयानो पापोऽपापो भवति ।

प्रणवे अक्षरविभागं दर्शयति प्रत्यगिति । अकारोकारमकारात्मकं प्रणवस्वरूपं प्रत्यगानन्दं ब्रह्म प्रतिपादयतीत्यर्थः । अकारवाच्यब्रह्म-
शेषभूतः प्रत्यगात्मैति प्रणवार्थः । तच्छेषत्वं च तदतिशयावहत्यं तदातन्देहेतुव्यापारकारिणि प्रत्यगात्मन्यस्तीति भवति ब्रह्म प्रत्यगधी-
नानन्दशालि । अतः तत् प्रत्यगानन्दम् । अथवा प्रत्यक् = स्वस्मै स्वयं प्रकाशमानम् । उकारोऽवधारणप्रणवेऽर्थः ; लक्ष्मीवाचको वा । पुण्डरीकं शुभ्रम् । उत्कृष्टं वा । यथा बृहदारण्यके आदित्यमुपतिष्ठमान आह-(८.३.)-'दिशामेकपुण्डरीकमसि । अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीक-
भूषासम्' इति । तडिदममात्रं कास्त्र्येन ज्योतिर्मयम् । तमसः परस्तात् स्थिते वैकुण्ठभुवने तमसः क्वचिदपि न प्रसक्तिः । तदीय-
ज्योतिर्मयत्वपरिशीलने प्रकृतिरियं तमोवत् अन्धकारवत् अध्यवसेया भवतीति तम इत्युच्यते । नारायणमिति, गमिष्यतीत्यत्रान्वेति । (४)

वेदचतुष्टयशिरसां निर्दिष्टानामध्ययनस्य फलं दर्शयति प्रात-
रिति । 'तदन्तर्भावात् त्र्यं न पृथगभिधत्ते धृतिरपि' इति न्यायेन नारायणाभिधायि पदं सर्वं तद्वक्षःस्थलनित्ययासया श्रिया सहित-

माध्यदिनमादित्यामिमुखोऽधीयानः यश्चमहापातकोपपातकात् प्रमु-
च्यते । सर्ववेदपारायणपुण्यं लभते । नारायणसायुज्यमवाप्नोति,
श्रीमन्नारायणसायुज्यमवाप्नोति, य एवं वेद ।

[ओम् सह नायवत्विति शान्तिः ॥]

इति नागयणोपनिषत् ॥

श्रीरस्तु

—:~::~—

मेव नारायणमाहेति अष्टाक्षरमन्त्रे उकारस्यान्यार्थकत्वेऽपि लक्ष्मी-
रुक्तमाया ; किमुत उकारस्य लक्ष्मीपरत्वे 'उद्भृता विष्णुना लक्ष्मी-
रुकारणोच्यते तथा' इति सरणादित्याशयेन श्रीमन्नारायणेत्युक्तम् ।

इति वात्स्यमचक्रवर्ति-श्रीमन्नागवाचार्यकृतिषु

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे । नागयणोपनिषत्परिष्कारः ।

शुभमस्तु

—o—o—

महोपनिषन्नारायणोपनिषदर्थसंग्रहः

नारायणस्य पारम्यं ब्रह्मेशाशुद्धवस्तनः ।

अन्तर्यामिनयैक्यश्च महोपनिषदीरितम् ॥ (१)

देहिनां हृदयस्यान्तर्मण्डपामतनोर्हरेः ।

योगिध्येयतया स्थित्याऽप्यन्तर्यामित्यमीरितम् ॥ (२)

ऋग्यजुः साम चाथर्व वेद इत्येतदंशभाक् ।

नारायणोपनिषद्व्याह नारायणं परम् ॥ (३)

ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुस्यानां ततो जन्म तदान्नताम् ।

श्रीमदष्टाक्षरमनुं प्रणमस्थाक्षरादि च ॥ (४)

तत्तदंशकमेणोक्तं मुक्तिहेतोरितो मनोः ।

सर्वश्रुतिजपाद्याप्यं फलञ्च बहु साऽब्रवीत् ॥ (५)

श्रीः

पुरुषसूक्तभाष्यम् ॐ

प्रसङ्गात् पुरुषसूक्तभाष्यमपि लिख्यते (?) ।

तयः प्रपञ्चसंभूतिविमूनिपरिमृतयः ॥

पुरुषाय नमस्तस्मै परमै विद्यायात्मने ।

तं प्रणम्यादिपुरुषं जगतामादिकारणम् ॥

दुर्ज्ञानं पौरुषं सूक्तं व्याकरोमि यथामति ।

श्रीपाद्ये पुराणे— 'इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पठ्यते ॥

अतः श्रुतिभ्यः सर्वाभ्यो बलवत् समुदीरितम् ।

इदं पुरुषसूक्तं हि यजुष्यष्टादशर्चकम् ॥

ऋग्वेदे षोडशर्चं स्यात् पञ्च वाजसनेयके ।

सामवेदे तु सप्तर्चं तथैवार्थवेदेऽपि च ॥

वेदेषु याजुषं वेदमवलम्ब्य वदाम्यहम् ।

मदर्वाचीनतां प्रेक्ष्य नोपेक्षन्तां मनीषिणः ॥

श्रुतिषु प्रबला[मन्त्राः ?]स्तेष्वप्यध्यात्मवादिनः ।

*मद्रनगरीय—अडियारकोशालये इदं पुरुषसूक्तभाष्यमन्यकर्तृ-
कत्वेन प्रकाशितमिदानीम् । तथैव स्वीकारेऽपि न क्षतिः । श्रीरङ्ग-
रामानुजस्वामिकृतत्वेन कश्चित् निर्देशस्तु उपनिषदां भाष्यमिवेद-
मप्येतत्कृतं स्यादिति ऊहमात्रेणेति तदा चक्तव्यम् । व्याख्यानशैल्यपि
विभिन्नरूपैव लक्ष्यते । अथाप्यवश्यादरणीयत्वात् सुद्रष्टुं स्थाने ।
अशुद्धियदुल्लेखं मातृकाऽत्रोपलब्धा । अथापि यथाशक्ति शोधनं
कृत्वा प्रकाश्यते । मद्रनगरभाष्यमातृकाकोशालये मातृका द्रष्टव्या ।
अत्र प्रसङ्गादित्युपक्रमत् इतः प्राक् प्रणीतं किमिति विमृश्यम् ।

तत्रापि पौरुषं सूक्तं न तस्मात् विद्यते परम् ॥

(ऋषिच्छन्दोदेवताविनिर्गोपकलपदर्शनम्)

तत्रैव, भगवान् शौनका—

....पुरुषसूक्तस्य ऋषिर्नारायणः स्मृतः ।

छन्द आनुष्टुभं सूक्तं तिस्रोऽन्त्यास्त्रिण्डुमी मता ॥

परम योमवासी च पुरुषो देवताऽभवत् ।

प्रथमा विन्यसेत् वामे द्वितीया दक्षिणे करे ॥

तृतीया वामपदे च चतुर्थी दक्षिणे तथा ।

पञ्चमी वामजानौ तु षष्ठी दक्षिणके तथा ॥

सप्तमी वामकट्या तु अष्टमी दक्षिणे तथा ।

नवमी नामिदेशे तु दशमी हृदये तथा ॥

एकादशी कण्ठदेशे द्वादशी वामबाहुके ।

त्रयोदशी दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् ॥

अक्षयोः पञ्चदशी न्यस्य षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ।

एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चाङ्गानि समालमेत् ॥

प्रायश्चित्ते जपे चैव विष्णोराराधने तथा ।

मोक्षे वश्येऽन्युपस्थाने सुपुत्रप्रापणेऽपि च ॥

सर्वकामफलावाप्तावारोग्ये मृत्युनाशने ।

एतेष्वर्थेष्विदं सूक्तं मुनयो विनियुज्जते ॥

प्रायश्चित्त...द्वाधूल — 'यत्तत्र कर्मर्षेण यजुर्ऋषेण वा, तत्रतल पुरुषं

ध्यायेत् । पुरुषसूक्तमुच्येत् । पूर्णत्वात् पुरुष इति विज्ञायते ।

यमस्मृतौ— ब्रह्मयज्ञे जपेत् सूक्त पौरुष चिन्तयन् हरिम् ।

स सर्वान् जपते वेदान् साङ्गोपाङ्गान् द्विजोत्तम ॥

जप्त्वा तु पौरुष सूक्त मुच्यते गुरुतल्पग ।

सकृज्जप्त्वाऽस्यवामीय शिवसङ्कल्पमेव च ॥

जप्त्वा तु पौरुष सूक्त मुच्यते गुरुतल्पग ॥

योधायनम्— मातृदुहितृनुषास्त्रसृसवर्णाविषवागमनादौ जले निमज्जन्

चिन्तयन् पुरुष सूक्त तिरुच्चायेत्, तदानीमेव पूतो भवति ।

विष स्नात षवित्राणि यथाशक्ति जपेत् विशेषत ..

शब्दाभ्यां सदृशीमि ॥

ऋग्विधाने शौनको वदति—

‘पुरुषस्य हरे सूक्त सर्वपापप्रणाशनम् ।

वक्ष्ये पुरुषसूक्तस्य विधानं चार्चनं प्रति ॥

आद्ययाऽऽहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ।

द्वितीययाऽऽसनं दद्यात् पाद्यं चापि तृतीयया ॥

चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदातव्यं पञ्चम्याऽऽचमनीयकम् ।

षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या बल्लमेव च ॥

यजोषवीतमष्टम्या नवम्या गन्धमेव च ।

दशम्या पुष्पदानं स्यात् एकादश्या तु धूपकम् ॥

द्वादश्या दीपदानं स्यात् त्रयोदश्या हविस्तथा ।

चतुर्दश्याऽजलिं कुर्यात् पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥
 षोडशयोद्धासनं कुर्यात् एवमारधयेत् हरिम् ।
 स्नाने वस्त्रे निधेये च दद्यादाचमनीयकम् ॥
 दद्यात् पुरुषमूक्तेन यः पुष्पाण्यथ एव वा ।
 अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सः चराचरम् ॥

मोक्षे योगवासिष्ठे—*

‘संसारान्मोक्षमिच्छन् यः सत्यजेदेषणात्तयम् ।
 निस्पृहः सर्वकामेश्च समलोष्टाश्मकाश्चन ॥
 गुरोः पादौ तु सगृह्य स्वाचम्य प्रयतो भवेत् ।
 मनश्च पावनं कृत्वा सन्त्यजेथेषणात्तयम् ॥
 ततो गच्छन् हरेर्वेश्म पावनं सुमनोहरम् ।
 ततो मनोगतान् कामान् सर्वान् त्यक्त्वा प्रसन्नधीः ॥
 अनिकेन सिरमतिरादिदेवे जनार्दने ।
 येन केन चिदाच्छन्नो येन केनचिदाशित ॥
 मेघच्छन्न इवाऽऽदित्यो मलच्छन्न इवानलः ।
 आत्मानं गूढमानस्तु सर्वभूतदयान्वित ॥
 निर्ममो निरदङ्गारः सगद्गुः ससुखः क्षमी ।
 एकान्ती यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिमहः ॥
 ध्यायन् नारायणं देवं हृदयाम्भोजमध्यगम् ।

*ज्योतिरधिकरणश्रुतप्रकाशिकाया योगवासिष्ठात् ध्वनान्तर-
 मुदाहृतम् ।

दिग्देशकालावस्थाद्यैरनवच्छेद्यैवम् ॥

सर्वदा पौरुष सूक्त मनसैव जपेच्छुचि ॥' इति ।

किञ्च, योगवामिष्टे —

'य पौरुषस्य सूक्तस्य जानात्यर्थं यथा तथा ।

स जन्मनीह मुक्तस्स्यात्, पुराणेषु च दर्शनात् ॥

विष्णु पुरुषसूक्तार्थं पुरुषोऽध्यवसीयते ।'

उत्तरभागाध्याये —

'सर्वं वशं मम भवेदिति सञ्छिन्तयन् मुनिः ।

जपेत् पौरुष सूक्तं प्रणिपत्य जनार्दनम् ॥

यद्वशे वर्तते कृत्स्नं चराचरमिदं जगत् ।

वशे भवति तस्येदं जगत् सर्वं मुनेरपि ॥' इति ।

आपस्तम्बः — 'सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युपहिता पुरुषेण नारायणेन यजमानोपतिष्ठते' । उपहिताम् = इष्टकामि कृतोपधानामित्यर्थः ।

वाधूलसूत्रे — नारायणदृष्टेन पुरुषदैवतेनोपहिता चित्तिमुपतिष्ठमान इत्यजन्मनि पुरुषो भवेदिति —

आयुष्मत्पुत्रावाप्तो ऋग्विधाने —

'पुत्रेच्छुर्ब्रह्मिण शुद्धं सुप्रसन्नमना भवेत् ।

पौरुषेण च सूत्रेण जुहुयादाज्यमन्वहम् ॥

पायसान्नं चरुं कृत्वा तन्नैव जुहुयाच्छुचिः ।

हुतशिष्टं चरुं शुद्धमन्नीयाताञ्च दम्पती ॥

एवं त्रिंशद्दिनादूर्ध्वं गर्भो भवति सुस्मितः ।

सर्वलक्षणसपत्न पुत्रो भवति पावन ॥' इति ।

श्रीशास्त्रे—सर्वकामावाप्त्यादिषु पुरुषसूक्तसमारोधनेन अचिरात् सर्वान् कामान् आप्नोतीति ॥

(पुरुषसूक्तावतारणम्)

एव छन्दास्ययीन् देव विनियोग तथा फलम् ।

उक्त्वा तु पौरुषं सूक्तमवतारयितुं यते ॥

श्रीशास्त्रे—पुरुषसूक्तसहिताया भगवान् सनत्कुमारो नारदमुनये भगवद्विज्ञानमुपदिशन् पुरुषसूक्तमवतारयामास । तत्र नारद परिपश्य, सर्वेऽपि न पुरुषस्य किमर्थं शरीरपरिमह इति ॥ तदाह—

'पुरा नारायणो देव कृपया परयाऽन्वित ।

देवतिर्यङ्मनुष्यादीन् वीक्ष्य ससारमध्यगान् ॥

एव सञ्चिन्तयामास सस्मरन् वैभव स्वकम् ।

स्वत प्रमाणवाक्यानि दुर्पिज्ञान वदन्नि माम् ॥

'अणोरणीयान् महतो महीयान्' 'निर्गुणो गुणी ।'

दिग्देशकालावस्थाधैरवच्छेद्यवैभव ॥

वृद्धिक्षयविहीनश्च सत्यकामो निरञ्जन ।

विनेद्रियेण सर्वज्ञो विना पादेन सर्वग ॥

अनासोऽनुभवन् गन्धान् स्पृशन् सर्वमपाणिक ।

शृण्वन् श्रुतिं विना शब्दमजिह्वो लेलिहन् रसम् ॥

साधनेन विना साध्यं सर्वं संसाधये न्वहम् ।

तस्मात् सर्वप्रमाणैस्तु मुदुर्ज्ञानतरो न्वहम् ॥

मम रूपमविज्ञाय लोके मोक्षो न सिध्यति ।
 तस्मात् संसारचक्रेऽसिन् ग्राम्यन्त्येते सुदुस्तरे ॥
 उद्धरेयमिमान् सर्वान् यातायातशत्रुकुलान् ।
 इति संचिन्त्य मनसा क्वच्छन्दोषात्तविमहम् ॥
 हित्वौषनिपदं रूपं प्रमाणानामगोचरम् ।
 सर्वेषां स्तुतिभिर्योज्यं दृष्टमात्रेण मोक्षदम् ॥
 सर्वकल्याणसंगूर्णं गुणराशिसमाश्रयम् ।
 सहस्रावयरोपेतमाददे रूपमदुमुत्तम् ॥' इति ।
 ब्रह्माण्डपुराणे क्षीराब्धिर्वर्णने—

उक्तञ्च—न ते रूपमित्यादि—

'सहस्रकन्धरं चारुं तुङ्गोरसस्थलमुत्तमम् ।
 सहस्रबाहुसंयुक्तमिन्द्रिरावरमन्दिरम् ॥' इति च ॥
 धीमृमी यस्य देव्यौ सकलमुनिवराः किंकराः रक्ष्यमण्डं
 सृष्ट्याद्याः शिल्पलीलाः विधिमुखविद्युधाः पुलपौत्रादयोऽपि ।
 वैकुण्ठं नाम धाम स्तुतिरुदुपनिषत् शासनं शास्त्रवर्गः
 सोऽयं वैकुण्ठ [नाथः !] त्रियमतिशयिनी वैष्णवी वो ददातु ॥

तदयं पुरुषसूक्तमाख्यपरिष्कारे संग्रहः

ऋग्वेदे षोडशर्चं प्रथितहरिपरं पौरुषं सूक्तमेतत्
 सतर्चं साम्नि चाथर्वणवचसि यजुष्येव मष्टादशर्चम् ।
 अर्चस्वावाहनादौ विशदमृच इमाः ऋग्वेदधाने निष्पुकाः
 आयुष्मत्पुत्रकाम्याहुति-वृजिनहति-ब्रह्मयज्ञादिके च ॥

श्रीः
श्रीमते पुरुषाय नमः

पुरुषसूक्तम् ।

हरिः ओम् । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

सहस्रशीर्षा पुरुषा..... । सहस्रशब्दोऽनन्तवचनः । सहस्राणि

श्रीमद्भूयो रङ्गरमानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

पुरुषसूक्तमाख्यपरिष्कारः ॥

यो हि व्यूह्य विरिञ्चादि सृजत्याश्रितमुक्तिदः ।

महते पुरुषायारम्भे परस्मै श्रीमते नमः ॥ १ ॥

अपि हृदय ! किमर्थं ह्रिदयस्ते कल्मषाणां

हरणप्रतिपयित्रं पीरुषं सूक्तमस्ति ।

अधिगमयति यस्याऽऽल्लोड्य सर्वं प्रमेयं

यतिपतिमतश्चर्मभ्यादरोऽभिज्ञवर्गः ॥ २ ॥

सर्वत्र वेदे श्रुतमादराहं स्मृतीतिहासादिविवेचितार्थम् ।

शारीरके सूक्तमिदं न नूनं भीमांसितं ब्रह्मपत्यदाड्यत् ॥ ३ ॥

यद्यपि ज्योतिरधिकरणश्रुतप्रकाशिकायाम्, 'पुरुषसूक्तं कस्मात्

सूत्रकारेण न निरूपितमित्याशङ्क्य, संदेहाभावादिति समाहितम्-

अथापि चिदचिद्विलक्षणपुरुषविशेषपरत्वविषये संशयलेशस्याप्य-

भावेऽपि तत्तन्मन्त्रघटकपदवाक्यार्थतद्योजनाप्रकारनिर्धारणं दुष्कर-

मेव लक्ष्यते । अर्थवर्णनार्थं प्रवृत्तेषु उपनिषत्स्मृतीतिहासपञ्चरात्र-

ग्रन्थेषु नैकरूप्यमुपलभ्यते । अधिकृतममुगुज्यमानस्य चास्यार्थोऽव-

श्यमेवाधिगन्तव्यः । 'योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते' इति च श्रुतिः ।

अत इदमपि सूक्तं भाषितमस्ति । अतोपक्रमे प्रसङ्गदिति निर्देशात्

किमिदं भाष्यं ग्रन्थान्तरमध्यनिविष्टम्, स्वतन्त्रं चेति विमृश्यमस्ति ।

ग्रन्थान्तेऽपि द्रष्टव्यम् । विस्तारेण पीठिकां विधाय व्याख्यातुमारभते

सहस्रेति ।

शिरांसि, सहस्राप्यक्षीणि, सहस्रं पादाः यस्य स सहस्रशीर्षा सहस्राक्षः
 सहस्रपादुक्तः । 'शीर्षन् छन्दसि' इति शिरश्शब्दस्य शीर्षनादेशः ।
 गीयते हि, 'अनन्तबाहूदरवक्त्रनेत्रम्' इति । पादशब्दः उपलक्षणार्थः ।
 'सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व-
 मावृत्य तिष्ठति ॥' इति । मन्त्रान्तरं च भवति, 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो-
 मुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात्' इति । [एवं प्रसिद्धाः] पादादयो
 (1) भगवत एव सङ्कल्पविकल्पकल्पितामाकृततेजोमयदेहगता [इह]
 उच्यन्ते । (2) यद्वा त्रैलोक्यशरीरत्वादस्य सुरनरतिर्यग्गताः पादादयः
 तदीया इत्युपचर्यन्ते । (3) यद्वा पादादिकार्यगमनदर्शनवचनादिलक्ष-
 णार्थः । तेन सहस्रपाच्चेन सर्वगतत्वं, सहस्राक्षत्वेन सर्वदर्शित्वं, सहस्र-
 शीर्षत्वेन सर्वाधारत्वञ्च, सर्वलोकाभिषिक्तत्वञ्च सर्वमुखप्रदानत्वम् (क्षः)
 सर्वरक्षणप्रतिश्रवणत्वञ्च सर्वरक्षापेक्षाश्रवणत्वञ्च, (!) केशादिपादान्तो-
 (न्तमुः) कृत्वात् सर्वावयवत्वेऽपि (वेप्सुपि!) सहस्रत्वं चोक्तम् । अक्षोप-
 लक्षणेन पञ्चेन्द्रियत्वो(त्त्वमु)क्तं सिद्धम् । तथा च श्रुति - 'अपाणिपादो
 जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स श्रुगोत्यकर्णः' इति । 'गामाविश्य च
 मृतानि घारयाम्यहमोजसा' इत्यादि च । यद्वा सर्वाधिकत्वं सर्वज्ञत्वं
 सर्वशक्तित्वं च सिद्धम् ।

(1) ¹पुराणत्वात् पुरुषः । तथा च श्रूयते — 'अन्तरतः कूर्मं
 मूर्त्तं सर्पन्तं तमब्रवीत् । मम वै त्वज्जासा समभूत् । नेत्यब्रवीत्—[पुनश्च

1 विशेषणपदानि त्रीणि प्रथमं यदुधा व्याख्याय पुरुषपदं
 व्याख्याति पुराणेति ।

भगवान् कूर्मरूपं प्रत्याह ।] — पूर्वमेवाहनिहासमिति । तत् पुरुषस्य पुरुषत्वम् । सहस्रशीर्षा पुरुष । सहस्राक्ष सहस्रधाद् भूत्वोदनिष्ठत् इति ।

(२) यद्वा पूर्णत्वात् पुरुष । तेनेद पूर्णं पुष्ट्येण सर्वम् इति श्रुते ।

(३) यद्वा शरीराख्ये पुरि शयनात् पुरुषः । शकारस्य षकारादेशः ।

श्रीविष्णुस्मृतौ — 'पुरमाक्रम्य सकल शेते यस्मान्महाप्रभु ।

तस्मात् पुरुष इत्येष प्रोच्यते तत्त्वचि तै ॥' इति ।

(४) यद्वा पुरुषशब्दो बहुपरः । वन षण समक्ती । बहूना बहुभिर्वा भजनात् पुरुषः । (५) यद्वा — षण दाने । बहुदानात् पुरुषः ।

एतद्गुणोपेतो भगवान् वासुदेव न न्य इत्यर्थः ।

पात्रे पुगणे — भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।

निरुपाधी च वेत्ते वासुदेव सनातने ॥

सर्वलोकप्रतीत्या च पुरुष प्रोच्यते हरिः ।

त विना पुण्डरीकाक्ष नान्य पुरुषशब्दमाक् ॥

ब्रह्माद्या देवना सवा यक्षतुम्बुरकिन्नराः ।

ते सर्वे पुरुषाश्चादुच्यन्ते पुरुषा इति ॥' इति ।

श्रीमदुत्तररामायणे अगस्त्यवचनम् —

असौ रामो महाबाहुरतिमानुषचेष्टया ।

तेजोमहत्तया वाऽपि सस्मात्यति पूरुषम् ॥ इति ।

श्रीहरिवंशे — 'गोवर्धनादिघरणात् नाथ । न दसुतोऽपि सन् ।

1 एतद्गुणेति । पुराणत्व-पूर्णत्व-पुरशय-य-बहुसेवितत्व-बहुप्रदायित्वरूपपुरुषशब्दार्थपञ्चकतदन्यपूर्वोक्तसर्वेत्यर्थः ।

स भूमि विश्वतो वृत्त्या अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

पुरुषस्यांशसंभूतं त्वां वयं निरणैष्म हि ॥' इति ।

स्कन्दपुराणे— 'यथा भास्करशब्दोऽयमादित्ये प्रतितिष्ठति ।

यथा चाग्नौ बृहद्भानुर्यथा वायौ सदागतिः ॥

यथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते ।

तथा शङ्करशब्दोऽयं महादेवे व्यवस्थितः ॥' इति ।

श्रीविष्णुपुराणे— 'देवतिर्यङ्मनुष्येषु पुत्रामा भगवान् हरिः ।

श्रीनाम्नी लक्ष्मीर्मित्रेय ! नानयोर्विद्यते परम् ॥' इति ।

श्रीनारसिंहे— स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः ।

प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्यात् वैष्णवादपि ॥ इति ।

वैष्णवे पुराणे— 'स एव वासुदेवोऽयं साक्षात् पुरुष उच्यते ।

स्त्रीप्रायमितरत् सर्वं जगद्भ्रमपुरस्सरम् ॥' इति ।

अर्वाचीनः कवयोऽपि—

'संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिसेते', 'श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात्'

'तमसः परमं तमव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघु- ।', 'हरिर्यैकं पुरु-

षोत्तमस्तनः १' इत्यादिभिर्वचनैः पुरुषो वासुदेव इति सिद्धम् ॥

स भूमिं विश्वतो वृत्त्वा— एवम्भूतः सः भूमिं भूम्यादि-
लोकजातं विश्वतः सर्वतो वृत्त्वा व्याप्य, यद्वा भूमिं जगत्कारणं
प्रकृतिं विश्वतः कार्यवर्गः सह वृत्त्वा अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ।
यथाऽऽह, 'अणोरणीयान् महतो महीयानिति—'अणुत्वेन महत्त्वेन द्विधा

तिष्ठति केशव । तत्र पौरुषमूक्तेन महत्त्वमुपवर्णितम् ॥' इति । तस्मात्
स भूतानि व्याप्य ततोऽधिको भवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—योऽयं
सहस्रशीर्षा पुरुषः, स पुरुषो भूम्यादिलोकजातः व्याप्य तस्माद्लोक
जातात् दशाङ्गुलमत्यतिष्ठत् ।

अथ दशाङ्गुलशब्दस्यार्थः उच्यते—

अत्र दशाङ्गुलशब्देन न दशाङ्गुलवचनम्, अपरिच्छिन्नस्य
पुरुषस्य ^१परिच्छेदप्रसङ्गात् । तर्हि कोऽर्थः ? उच्यते—

(१) (१) दशदशानत्यन्तयोरित्ये-सिन्नचूप्रत्ययः ^२अतिकोटि
योजनयोरिति एतस्मिन्नौणादिकः उलचूप्रत्ययः । तस्मादनन्तयोजन-
मिदमतीत्यातिष्ठदित्युक्तं भवति ।

पाञ्चपुराणे भुवनकोशाध्याये—

‘भूमेश्च ब्रह्मकोशस्याप्यन्तरालं कियत् ? वद ।

योजनानामनन्तत्वात् दशाङ्गुलमिदं विदुः ॥' इति ।

सांख्यतसहितायां पुरुषसूक्तार्थे—

सहस्रशब्दोऽनन्तवचनः । पुरुषशब्दो वायुदेवपरः । भूमि
शब्देन भूम्यादयो लोका उच्यन्ते । दशाङ्गुलशब्दोऽनन्तयोजनमाहेति ।

१ परिच्छेदेति । लोकजातमतिक्रम्य अङ्गुलिदशकमितं यथा,
तथा तिष्ठतीत्युक्तौ परिच्छिन्नत्वस्यादित्यर्थः ।

२ वाक्यमशुद्धम् । एतदर्थस्तु—नात्र तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति
अल्पप्रत्ययः । किं तु अनन्तयोजनेत्यर्थे दशाङ्गुलशब्दात् औणादिक
उलचूप्रत्ययः । लोकजातमतिक्रम्यान्तयोजनमिति तिष्ठतीत्यर्थः इति ।

(२) यद्वा अङ्गुल(लि ?)शब्दो गुणपर । दशगुणवस्त्वन्तरभूतानि अनीत्यातिष्ठत् । किं तदिनि । [दशोत्तरा आय १] 'दशोत्तरो वह्नि, वहेर्दशोत्तरो वायु, वायोर्दशोत्तर व्योम, व्योम्नो दशोत्तरोऽहङ्कार, अहङ्काराद् दशोत्तरो महान्, महतो दशोत्तरमयक्तम् । समस्तमिह वस्त्यतीत्यातिष्ठदित्यर्थः ।

केचिदेव व्याचक्षते—दशाङ्गुलशब्दो हृदयाकाशवाचकः । भूम्यादिलोकान् व्याप्य हृदयाकाशमत्यतिष्ठत् । दशाङ्गुलपरिमाणं हृदयाकाशं अणोरणीयआकारेणान्तरात्मतया अत्यतिष्ठत् । धकारस्य स्थाने तकारश्छान्दस इति अध्यर्थोऽयमतिशब्द इति—तत्र युक्तम् । श्रूयमाणस्यातिशब्दस्य मुख्यार्थसमवे सति अध्यर्थवचनस्यायुक्तत्वात् । विश्वत इति हृदयस्यापि कमलीकृतत्वाच्च । 'अणुत्वेन महत्त्वेन' इत्यादिना, 'दहरादिमवावयेन तस्याणुत्वं प्रदर्शितम्' इति योगवासिष्ठे स्पष्टवचनाच्च । दहरशब्दः सूक्ष्मपर्यायः ।

नन्वेव हि पूर्वमुक्तम्—अयं पुरुष इति, सर्वदेशसर्वकाला परिच्छिन्नविधे वेष विहाय सर्वेषां दर्शनस्तुतिसमाराधनाद्यहं परिच्छिन्न कञ्चन वेषमादत्त इति । प्रत्युतान्यथा वदति, अस्य परिच्छिन्नोऽप्ययं वेष प्राप्तः पूर्ववदपरिच्छिन्न इति । कथं परिच्छिन्नत्वेन स्तूयते इति ॥

अस्य चोद्यस्य परिहारः पादोऽभिहितः । स उच्यते—'आदत्ते यादृश रूपं जगत् त्वानु परं पुमान् । स तादृशेन रूपेण दुर्ज्ञानो जायते हरिः ॥ तथाप्यमूर्तं पुरुषं स्तोत्रयोग्यो न जायते । त...

१ दशोत्तराण्यावरणानि यानि चेति स्तोत्ररूपे श्रीभगवद्यामुनपादाः ।

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् ।

.... नारायणात् निर्वाणाय च कल्पते ॥'

श्रीमात्स्ये अगस्त्यवचनम् —

'तस्यावनिगतस्येह प्रत्यक्षस्यापि ते वपुः ।

न ज्ञायते च तत्त्वेन परं रूपं कुतस्तव ॥

मीनात्मा यादृशोऽसि त्व तादृशस्त्वमसि प्रभो ।

वयं त्वामीदृश इति वेदितुं नोत्सहामहे ॥'

श्रीमदुत्तररामायणे अगस्त्यवचनम् —

'शरीरे तव पर्यामि जगत् सर्वं स्पृहह ।

तेजसा च सुदुर्दर्शो मध्याह्न इव भास्कर' इति ॥

अस्य [स्तोत्रयोग्यत्वाय मूर्तिः । स्वकार्याय तु'] परिग्रहो न कार्य इत्यर्थः । अशरीरोऽपि सन् सर्वं करोत्येव । इन्द्रियपरिग्रहो न कार्य इत्यर्थः । अनिन्द्रियोऽपि सन् तत्तदिन्द्रियकार्यं करोत्येव । 'अपाणिपादो जवनो गृहीता', 'अन्धो मणिमविन्दत्, तमनङ्गुलिराह्वयत् । अग्नीव प्रत्यमुञ्चत्' इत्यादि ।

एवं देशतो व्याप्तिमुक्त्वा कालनो व्याप्तिमैश्वर्यं चैवमाह पुरुष एवेदं सर्वमिति । यदिदं वर्तमानं कार्यजातम्, तत् सर्वं पुरुष एव । तदुपादानत्वात् सर्वस्य । न हि कार्यमुपादानेन विनाऽस्ति । यद्भूतं अतीतं वस्तु, तदपि पुरुष एव । यच्च भव्यम् = भविष्यच्च पुरुष एव ।

। मूर्तिः स्तुतये भवतीत्युक्तम् । मूर्तिपरिग्रहो न स्वकार्यमित्युच्यतेऽत्र ।

उतामृतत्वस्येशानो यद्वेनातिरोहति ॥ २ ॥

प्रपञ्चपुरुषयोरीश्वरेशित यभावात् समानाधिकरणव्यपदेश, 'ग्रामोऽयं देवदत्त' इतिवत् । कार्यकारणभावाद्वा, 'पानीय प्राणिना प्राणा' इतिवत् । एवमेव श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु सामानाधिकरण्यादा द्रष्टव्या । 'वासुदेव सर्वम्,' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीता', इति, 'ज्योतीषि शुक्राणि च यानि लोके त्वयो लोका लोकपालांश्च यी च । त्वयोऽयमश्वाद्भुतयश्च पञ्च सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥

सर्वे देवा सर्ववेदा सशास्त्रा सर्वे यज्ञाश्च कृष्ण ।

'ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ॥

नद्य समुद्राश्च स एव सर्वे यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥' इति ।

महामारुते— य एष देवकीपुत्र पुरस्तादवतिष्ठते ।

स एव पुरुषो भूत भव्य चापि तथा भवत् ॥'

एवमस्य कालो व्याप्तिमुक्त्वा अयमेव सृष्टिकार्यजात-चेतन चर्गस्य (१) सर्वदेशकालमोक्षपद इत्याह—उतामृतत्वस्येशान इति । उत किञ्च अयमेव पुरुष अमृतत्वस्य मोक्षस्य ईशानः । सायु ज्यादिचतुर्विधमोक्षपदो भवति । 'मोक्षे नित्येऽमृते देवे कीर्तितं त्वमृतं बुधै' इति नैखण्डकोक्तत्वात् अमृतशब्दो मोक्षपर्यायः । मोक्षस्येशानो भवति । अन्तेन यदतिरोहति, तस्य शरीरवर्तिनो जीवजातस्य मोक्षं प्रति भगवानेवेष्ट यत् कार्यजातमन्तेन अदनीयेन भोग्यद्रव्येण स्वकारणमतीत्य रोहति, 'अन्ताद्मृतानि जायन्ते' इति श्रुतिः । अहरहरशितेनान्तेन पूर्वपूर्वचाल्यकौमाराद्यवस्था अनीत्य यत् जीवजातं रोहति वर्धते, तस्य

एतावानस्य महिमा अतो ज्यायोंश्च पूरुषः ।

मोक्षप्रदाने विष्णुरीशानो भवतीत्यर्थः । मोक्षधर्मे, 'अन्नाज्जातस्य सर्वस्य मनुष्यादेरकारणात् । निर्वाणदायी भवति कृपया पुन्योत्तमः' इति । (२)

उक्तं सैवधर [महिमान] मुपसहरति एतावानस्य महिमा । एतत्परिमाणम्.....णोस्य महिमा विभूतिमात्रम् । अतो ज्यायांश्च पूरुषः । अतः ईदृशात् महिम्ना ज्यायान् प्रशस्य [स्यतरः] श्रेष्ठः । यत एव पुरुषः सकलानपि लोकान् व्याप्य तिष्ठति यतश्च समस्तवस्तुजातमसौ सृजति, यतश्च ससारिणो मोक्षस्वायम्भीष्टे, अत एतावानस्य महिमा ।

शतपथब्राह्मणे अध्यात्मखण्डे प्रतिपादितम् — “यदाऽयं नाभयणाख्यः पुरुषो महान् भवति, तदानीमेवाणुर्भवति । यदाऽयं व्याप्तो भवति, तदैव प्रादेशिको भवति । यदैव भूमौ भवति, तदैव परमव्योम्नि भवति । यदा एक एव भवति, तदा अनेकः । यदाऽयं प्राकृतो भवति, तदैवाप्राकृतो भवति । यदा विषयवशो भवति, तदैवोपरतो भवति । यदा नरको भवति, तदानीमेव स्वर्गो भवति । यदा स्त्री भवति, तदैव पुरुषो भवति । यदा मनुष्यो भवति, तदा देवो भवति । यदा सर्व भवति, तदा शून्यो भवति । यदा प्रपञ्चो भवति, तदा प्रपञ्चाद्विज्ञो भवति । यदा बद्धो भवति, तदैव मुक्तो भवति । यदा शुक्लो भवति, तदा कृष्णो भवति । यदा शरीरी भवति, तदा अशरीरी भवति । यस्मात् यानि यानि विरुद्धस्वभावानि, तानि सर्वाणि तदानीमेवास्मिन् लीनानि भवन्ति, तस्मदयमीश इति दुर्ज्ञानं, दुर्बलं, दुर्ध्यानं । तस्मात् ज्येष्ठः । बाह्यनसोरगोचरः” इति ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

हरिवशे पुरुषसूक्तप्रकरणे नारदस्तुतौ, 'देशतः कालो वाऽपि मोक्ष-
दत्वाच्च (१) वेधस । हरेर्विभूतिमात्रं तु केवलं प्रतिभाषितम् ॥ अतो
महिम्नं स्वरूपाशात् ज्यायानेव परः पुमान् । ज्यायस्त्व तस्य तत् सर्वं सुदु-
र्ज्ञानतरं भवेदिति ॥ ब्रह्मणेभ्योऽखिलेभ्यश्च भूतजातेभ्य एव च । ब्रह्मादि
भूतसर्वेभ्यो ज्यायानेव परः पुमान् ॥ ओजसो रूपातो वापि यशसो
वीर्यतोऽपि च । विभुत्वातिशयाद्वापि ज्यायानेव जनार्दन ॥ इति ।
महाभारते — 'एकतो वा जगत् कृत्स्नमेकतो वा जनार्दन ।

सारतो जगत् कृत्स्नं दत्तिरिक्तो जनार्दन ॥' इति ।

श्रीमगवद्गीतायाम् — "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरधाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥" इति ।

श्रीनारसिंहे — "ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।

सर्वमेवास्य महिमा संच ज्यायान्तो हरिः ॥" इति ।

१ अथवा — अस्य परिदृश्यमानस्य चराचरात्मकस्य प्रपञ्चस्य
महिमा एतावान् परिच्छिन्नः । अतः अस्मात् प्रपञ्चात् पुरुषो ज्यायान्
अपरिच्छिन्नप्रभावः ।

अस्य ज्यायस्त्वमेव प्रपञ्चयानि पादोऽस्य विश्वा भूतानि ।
अस्य दुर्ज्ञानस्य पुरुषस्य विज्ञा भूतानि चराचरात्मकानि पादः अंशः

१ अस्येति मूलं पदं परमात्मपरतया व्याख्यातम्, प्रपञ्चपर-
तया व्याख्याति अथवेति ।

कलामात्रमित्यर्थः । सृष्ट्यादिशक्तेरेकदेशः । तदीयशक्तिलेशविजृम्भित
मिदं जगद् गीयते,—‘विष्टायाहमिदं कृत्स्नमेकाशेन स्थितो जगत्’ इति ।
श्रीविष्णुपूराणे— यस्यायुतायुताशो विश्वशक्तिरियं स्थिता’ इति ।
अत्रैव गोपीनां वचने— ‘यस्यास्त्रिल महीभ्योमन्त्राभिपवनात्मकम् ।

ब्रह्माण्डमल्पकाशाशो तोष्यामस्तुवा कथं वयम् ॥” इति ।

श्रीनारसिंहे— ‘यद्दशाशतदशाशतल्लेशलवलेशतः ।

उत्पन्नञ्च प्रलीनञ्च जगत् सर्वं चराचरम् ॥’ इति ।

त्रिपादस्यामृतं दिवि । त्रयं पादा यस्य, तत् त्रिपा
दुक्तम् । त्रिशब्दो बहुवचनपरः । अस्य निरनिशयज्ञानानन्दवैराग्यैश्वर्यादिभि
रनेकैः शुण्णैरुपेतस्य रूपममृतं दिवि । अमृतम् अमरणघर्षकमित्यर्थः ।
दिवि परमे स्थाने । यत् परमपदवाच्यं सूरयः सदा पश्यन्ति । “पुनश्च
परमे व्योम्नि स्वर्गे विद्यति कथ्यते ॥” इति

वैकुण्ठमहितायाम् —“अनन्तायामविस्तारो वैकुण्ठः सप्तकीर्तितः ।

तस्मादस्य त्रिपादाशो वैकुण्ठो भासतेतराम् ॥” इति ।

एव सात्त्वतयद्वितायां वासुदेवस्य चतुर्गुह्याध्याये, ‘अत्र पाद
शब्दः चतुर्थोऽंशः (शवचनः १) । त्रिपाच्छब्दः त्रिपादवचनः’ ।

पुरुषसहितायां वैकुण्ठमहितायाञ्च,—

‘सदादिपुरुषो विष्णुः सर्वथापी सनातनः ।

शरीरात् स्वाज्जगत् सातु सङ्घर्षणमभावयत् ॥

स च प्रद्युम्नसज्जगत् अनिरुद्धमभावयत् ।

तस्मात् ब्रह्मा समुत्पन्नो जगत् सृष्टुं चराचरम् ॥

त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुष पादोऽस्येहामवात् पुनः ।

एवं चतुर्धा सन्मूढा स्वात्मानं पुरुषोत्तम ।

अण्डे ह्यप्राकृते नित्यं त्रिपादेन विराजते ॥

इतरेण च पादेन प्राकृतेऽण्डे विराजते ।

जगत्सृष्ट्यादिकार्याणि कर्तुकाम सलीलया ॥' इति । (३)

उक्तमेवार्थान्नरनिवशयाऽनुवदति-त्रिपादूर्ध्वं उदैत् । उदैत् = उद्गतवान् । यद्वा स एष त्रिपादिति त्रिपाद पुरुष उर्ध्वं प्रकृतिमण्डला-
दूर्ध्वम् उदैत् उदगच्छत् ।

त दुर्ज्ञानि पुरुषं विहाय तस्य चतुर्थांशमनिरुद्धाख्य नारायण-
मदूरविप्रकर्षेण स्तोतुमारभन्ते । पादोऽस्येहामवात् पुनः । अस्य
पादः एकदेश इह अभवत् पुनः ससारचक्रे भोग्यभोगायतनादिरूपेण
पुनरभवत् = पुन पुन प्रवर्तते । अभयादित्याध्वर्यवपाठे दीर्घं छान्दस ।

यद्वा भगवद्व्यूहामिप्राय पादोऽस्य विश्वा भूतानीत्यादि ।
वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाकारो भगवाश्चतुर्बुधो भवति । अत्र भगवत
स्तुरीयो भाग अनिरुद्धाभिधानं विश्वानि मृतान्यधिष्ठाय सृष्ट्यादीनि
करोति । पूर्ववत् कार्यकारणयोरभेदवादः । इतरैस्त्रिभिर्मगैर्वसुदेव-
सङ्कर्षणप्रद्युम्नाख्यैरप्येवममृतमविनाशि परमसुखरूपं दिवि नाकपृष्ठे
वसति उक्तमेव व्यनक्ति त्रिपादिति वासुदेवादिरूपैस्त्रिपात् पुरुष उर्ध्वः
वाङ्मनसयोरगोचरस्तन् उदैत् प्रकृतिमाकुलमयात् सुदूरमुत्क्रान्तवान् ।
इह ससारमण्डले अस्य पादः अनिरुद्धाभिधानं भगवानभवत् । पुन
पुन सृष्ट्यादौ मवर्तत इति । तथा च पुगणे तत्त्वाध्याये—

ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशजानशने अग्नि ॥ ४ ॥

“सर्वव्याथ जगन्नाथ, सर्वात्मा भूतभावन ।

महतः प्रलयस्यान्ते जगत् सृष्टं समुद्यत ॥

परमव्योमनिलयो वासुदेव सनातन ।

शरीरात् स्वाज्जगत् क्वातुं सङ्कर्षणमभावयत् ॥

स चाण्डजातमसृजन् महामृतानि पृथक् च ।

दशोत्तराणि सर्वाणि परस्तात् प्रकृतेर्व्यधात् ॥

तत्तत्पानाद्य भूतानामन्योन्यानुभवाय च ।

प्रद्युम्न भावाशमास सदा कामरसपदम् ॥

एवमप्राकृतान्येष बाह्यान्धण्डानि केशव ।

सृष्ट्वा माकृतं चाण्डं सृष्टुं दधे क्षमानसम् ॥

ततः स वासुदेवोऽयं मयुष्मादुदधादयत् ।

सर्वस्य जगतः कोशमनिरुद्धाहये हरिम् ॥

स चानिरुद्धो भगवानादौ जलमभावयत् ।

जले तस्मिन् प्रचिक्षेप निजरीर्ये जगन्मयम् ॥

तद् द्वितीयाण्डमभवत् अण्डात् धन्ना व्यजायत ।

स भूतानां च सर्वेषामग्रे जातः पितामह ॥

जगन्निर्मातुमुद्युक्तः समन्ताद्विक्रमे..... ।

ततः संवेद्यमानोऽयं सृष्टियज्ञात्मना व्यधात् ॥” इत्यादि ।

संप्रति त्रिविंशतां प्रपद्यसृष्टिं वक्तुमपक्रमते ततो विष्वङ्

व्यक्रामदिति । समन्तादर्थं विष्वङ् निशतिन । ततः पश्चात् पुरुषः

तस्माद् विराडजायत विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

ततः महत्प्रलयात् पश्चात् तेन पादनायायणेन व्यक्रामत् उद्यम-
मकरोत् । किमुद्दिश्य । साशुनानशने अग्नि । अशनेन सह वर्तत
इति साशुनं जङ्गमवस्तु । अशनस्य नास्तीत्यनशनं स्थावरं वस्तु ।
ते उभे प्रति, विश्वक् सर्वतः चराचरात्मकं समस्तं जगत् प्रति मानस-
संस्कल्परूपं सृष्टिव्यापारमकरोदित्यर्थः । (४)

तस्मात् विराडजायत । तस्मादेवं व्यापारवतः पुरुषात् विराड्
जायत । विराट्च्छब्देन महदादिरूपेण विविधं राजतीति हिरण्य-
मण्डमुच्यते । विराजो अधि पूरुषः । विराजोऽनन्तरं पुरुषश्चतुर्मुखा-
ख्योऽध्यजायत । तथाऽऽह मनुः —

‘ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।

मयाभूतादिवृक्षौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः ॥

सोऽभिधाय शरीरात् स्वात् सिष्टुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जदौ तासु वीर्यमपासृजत् ॥

तदण्डममवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥’ इति ।

स जातो अत्यरिच्यत । तस्मात् ब्रह्मा अतिरिक्तोऽभवत् ।
पश्चाद् भूमिमथो पुरः । अथो शब्द....र्थः । विभक्तिव्यत्ययेन भूमेः
पश्चात् पुरस्ताच्चोर्ध्वं चात्यन्तं प्रवृद्धो व्यातो बभूवेत्यर्थः । सर्वत्राति-
वृद्धकायोऽभवत् ।

शाम्भव्यपुराणे — पुरुषसूक्तसहिताया — ‘आदिश्चतसृणा...

दित्यादि । स तस्मात् व्यापारानन्तरम् । अथ पादनारायणात् मूल प्रकृतिरजायत । सा प्रकृति पादनारायणशासनात् महदहङ्कारादीन् पदार्थानि जनयत् । एव सूक्ष्माया सृष्टौ, कृपया स पादनारायण स्थूलसृष्ट्यर्थे चतुर्मुखमभिदध्यौ । तद्व्यापनात् दनन्तरमथ विराज पश्चात् पुरुषश्चतुर्मुखाख्य अजायत । पश्चात् पुरतश्चातिरिच्यते । अतिरेको वृद्धिः । सर्वकार्यक्षमोऽतिवृद्धकायोऽभवत् । वृद्धकायस्सन् तूष्णीमास्त ... अनिरुद्धनारायणोऽप्राक्षीत् । ब्रह्मन् । किं तूष्णीं भवसीति । अज्ञानादिति होवाच । ब्रह्मन् । तवेन्द्रियाणि देवान् ऋत्विज कृत्वा त्वदीय च कलेवर हवि कृत्वा मा हविर्भुज ध्यात्वा मय्यगौ निवेदय । मदङ्गस्पर्शमात्रेण जगत्कोशमृत त्वत्कायो वृद्धिप्यते । तस्मादुद्भूतानि प्राणिजातानि यथापूर्वं निर्मान् त्वष्टा भवप्यसि । य एव सृष्टियज्ञ जानाति, स जन्मनीह मुक्तो भवतीति ।

ईदृशम्य ब्राह्मणस्योपरि

वतरति ।

श्रीवराहपुराणे — “सिसृक्षोरनिरुद्धास्मादण्ड प्रथममुद्भूतौ ।

अण्डाद्ब्रह्माऽध्यजायत निर्मातु सकल जगत् ॥

स जातमात्रो भगवानवर्धत समन्ततः ।

त प्रवृद्धमहाकाय ब्रह्माण रचिताञ्जलिम् ॥

जगत्सृष्टिमजानन्तमनिरुद्धो हरिर्जगौ ।

त्वमिन्द्रियैर्देवसत्तैः कुरु यज्ञ समाहित ॥

त्वच्छरीरं हविर्ध्यात्वा मा ध्यात्वा च हविर्भुजम् ।

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृष्टदाज्यम् ।

पशूँस्ताँश्चक्रे वायव्यान् आरण्यान्, ग्राम्याश्च ये ॥ ९ ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दाँसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥ १० ॥

ब्रह्मणे त्वा मइसे । महते ब्रह्मणे त्वान् [समर्पयामि !] । ओमित्या-
त्मानमुपहार आत्माग्नौ युज्जीत । स एव जीवात्मपरमात्मयोग इति ।
प्रकृतमनुसरामः ॥ (८)

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत इति । सर्वं जुहोति ^१त्यजतीति अङ्गयागो
न भवतीति गार्ग्यायणः । सर्वहुत् पशुः ^२सर्वहुतो यज्ञाख्यात् ब्रह्मणः
पृष्टदाज्यं संभृतममृतं । पृष्टदाज्यं याज्ञिका दधिमिश्राज्यं प्रचक्षते । अतः तु
सृज्यप्राणिजननहेतुमूतं वीर्यं पृष्टदाज्यं भवतीति प्रोच्यते । तद्यथा चित्तरूपं
भवति, एवमेव पशुनी(पशोर्नीः!) लादि विचित्तमूतं वस्तु जानं भूतमित्यर्थः ।
पशूँस्ताँश्चक्रे वायव्यान् । वायुशब्देन वायुमताऽन्तरिक्षेण गतिर्लक्ष्यते ।
वायव्यान् पशून् पुरुषश्चक्रे ससर्ज । आरण्यान् व्याघ्रादीन् । आरण्यशब्दः
पशुविशेषणम् ; ग्राम्यशब्दश्च । ग्राम्याश्च ये पशवः मार्जारादयः,
वराहादयो वा, तान् चक्रे ; वायव्या ये आरण्याः, तानपि चक्रे । (९)

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे । ऋग्वेदः
सामवेदश्च प्रादुरमृताम् । छन्दाँसि जज्ञिरे तस्मान् । गायत्र्यादीनि
अजायन्त । यजुस्तस्मादजायत । यजुः यजुर्वेदश्च ।

१ पशुयागे हृदयादिपश्वह्मनामवदानेन यागः पृथक् भवति । तथाऽतः
न भवतीत्यर्थः । २ पशुरिति । तथाचात्र यज्ञात् यज्ञसाधनपरम् ।

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ ११ ॥

यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य को वाह कावूरु पादाबुच्येते ॥ १२ ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।

तस्मादश्वा अजायन्त । यज्ञसंन्धिः अश्वा । ये के चोभयादतः, गावो ह जज्ञिरे तस्मात् । अपरोत्तरभागयोर्लभयोर्दन्ता येषाम्, ते रासभादयः । ते च गावश्च जज्ञिरे । तस्मात् जाता अजावयः । अजाश्चावयश्च जज्ञिरे । क्वचित् विगच्छो बहुवचनान्त इति कृत्वा [अजा इति पृथक्कृत्य मृगा पक्षिणश्च जाता इति व्याकुर्वते १] ॥

पुरुषस्य मुखाद्यवयवप्रकारान् पृच्छति यत् पुरुषं व्यदधुः । यदा पुरुषसंज्ञं पशुत्वेन देवा व्यदधुः, तदा कतिधा व्यकल्पयन् । किंप्रकारं मुखाद्यवयवकल्पितवन्त इत्यर्थः । प्रश्नार्थं व्यनक्ति मुखं किमस्य — मुखात् किमिति यक्तः ये मुखमित्यादिप्रथमानिर्देशः कार्यकारणयोरभेदविवक्षया । कावूरु पादाबुच्येते । अस्य पुरुषस्य किंप्रकारं मुखम् । उत्पाद्यमानेषु ब्राह्मणादिषु वर्णेषु अस्य मुखं किमासीत् । बाहू च किंप्रकारौ । कावूरु आस्ताम् । कौ च पादाबुच्येते । (१२)

परिहरति ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् । ब्राह्मणजातिरजायत । अनेन ब्राह्मणजातिकारणभावो मुखस्य प्रकार उक्तः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । बाहू राजन्यः कृतः । बाहुभ्यां क्षत्रियजानिरकारीत्यर्थः ।

ऊरु तदस्य यद् वैश्यः । यत्^२ वैश्यनामा जातिर्भवति, तदस्य

१ अवयवप्रकारान् — अवयवकार्यविशेषान् । अवयवगतान् कारणत्वप्रकारान् वा । २ यत्पदं विलक्षणगुणवैषम्ययुक्तसंस्थानपरम् ।

ऊरु तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत ॥ १४ ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् तथा लोको अकल्पयन् ॥ १५ ॥

पुरुषस्य ऊरुभ्यामजायतेत्यर्थः। यतश्चो. सामान्यवचनत्वात् नपुंसकनिर्देशः ।
मुखादीनां ब्राह्मणादिभिर्मन्त्रेदेवादः कार्यकारणभावकृतः । ब्राह्मणं प्रकृत्य
मनुः — 'तं स्वयंभूः स्वकादास्यात् तपस्तप्त्वाऽऽदितोऽसृजत्' इति ।

तथा, 'लोकानां तु विवृद्धयर्थं मुखबाहुरुपादतः ।

ब्राह्मण क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्णयत् ॥' इति ।

पद्भ्यां शूद्रो अजायतः (१) सकारभावश्छान्दसः। निसर्गसिद्धः शूद्रवर्णः ।

अथ यष्ट्यानां देवतानां सृष्टिमाह — चन्द्रमा मनसो जातः ।
चक्षुःसूर्यो अजायत । चक्षुर्भ्यामिति विभक्तिव्यत्यर्थं करोति । मुखा-
दिन्द्रश्चाग्निश्च। अजायेतामिति संन्यः । प्राणाद्वायुरजायत । सिद्धोऽर्थः ।

^१ अनुष्ठितयज्ञानां (१) ब्राह्मणादीनामुपमोगाय लोकानां सृष्टिमाह
नाभ्या आसीदन्तरिक्षम् । शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत । पद्भ्यां भूमि-
रिति । समवर्तत इत्यनुपङ्गः । दिशः श्रोत्रात् समवर्तन्तः । तथा
लोको अकल्पयन् । तथा, यथा अनीते कल्पे देवाः (१) अकल्पयन् ।
'सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्पयत् ।', 'नामरूपं च भूतानां
कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवादी देवादीनां चकार सः ॥',
'दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुव' इति ।

। प्राकृतलोकस्य कर्माधीनत्वप्रापनाय अनुष्ठितयज्ञानामिति ।

वेदाहमेत पुरुष महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु पारे ।
सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि वृत्नाऽभिवदन् यदास्ते ॥१६॥
धाता पुरस्ताद् यमुदाजहार शक्रः प्रविद्वान् प्रदिशश्चतस्रः ।

एनं सृष्टियज्ञं समाप्य पुनरपि त्रिषाद महान्तं पुरुषं कं साक्षात्
जानातीति प्रश्नमुखेन स्तोत्रमारभते । ब्रह्मादित्यम्बपर्यन्तस्य जगत्
परमकारणं पुरुषं प्रतिपुरुषसूक्तसूक्तरूपं को वेति ? तत्राह वेदाहमेत-
मिति । सहस्रशीर्षमि(र्षा इत्युक्तमेतं महान्तं पुरुषमहं वेदं जानामि ।
नान्यं कश्चित् वेदं वेतीति वेदानामात्मनो वचनम्, अस्य सूक्तस्य
ऋषेर्नारायणस्य वाक्यं वा । किंस्वरूपम् ? यादित्यवर्णम् । 'आदित्यवर्णं
पुरुषं वासुदेवं विचिन्तयेत्' इति मोक्षधमे । कं अवस्थितं वेति ? (रिसः) ।
तमसस्तु पारे । तमसगन्धेन प्रकृतिरुच्यते । प्रकृते परस्तात् स्थितं
वेति (द्विः) । तमसं परमं धातेत्यस्ति । कियमाधायम् ? महान् पुरुषः ।
[कदाः] । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । सृष्टानां चराचरात्मकानि
रूपाणि विचित्य समुत्पाद्य, अथवा वैविध्येन च बुध्वा तेषां नामानि
च कृत्वा तैः तान्यभिवदन् धीरः धिया रममाणः परमविद्वान् अभिवदन्
तैस्तैर्नामभिरभिमुख्येन वदन् यदा आस्ते, तदा तं पुरुषं वेति (द्विः) ।
इतश्चाह वेद्मि । कोऽसावेवविधं पुरुषं ? कायमास्ते ? विशदं ब्रूहि [इति ?]
चेत्, अहमप्यविप्रकर्षेण जानामि, न वेद्मीत्याह धाता पुरस्ताद्यमुदा-
जहारेति । पूर्वस्मिन् काले चतुर्मुखो यम् आत्मनः कारणभूतमुदा-
जहार = 'तमब्रवीत् त्वं पूर्वं समम् । त्वमिदं पूर्वं कुरुष्व' इत्यादिपुदा-
हृतवान् । तथा शक्रः प्रविद्वान् प्रकृपज्ञानं शक्रः विप्रहवति वासुदेवे

अधिगतपुरुषोत्तमत्वज्ञान इन्द्रो य परमकारणत्वेनोदाहृतवान् इन्द्र-
प्रतर्दनसवादे, 'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रिय धामोपजगाम'
इत्यादौ श्रुतौ । तथा प्रदिशथतस्तु । प्रदिशथ यमुदानहु । दिक्
छन्देन दिग्वर्तिनो ज्ञानवन्त उच्यन्ते । दिगधीना पुरुषा उपरुमन्ते ।
तथा श्रीमद्भारामायणे विश्वामित्ररचनम्,

‘अह वेदि महात्मान राम सत्यपराक्रमम् ।

वसिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिता ॥’ इति ।

तत्रैव रावणवधानन्तर राम प्रति व्रजणो वाक्यम् । यथाइ—

‘भवान्नारायणो देव श्रीमान् चक्रायुवो विभु । एकशृङ्गवराहस्त्व
भूतभक्ष्यसपत्नजित् । अक्षर व्रज पार त्व मध्ये चान्ते च रायव ॥

लोकाना त्व परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुज ।

शार्ङ्गधन्वा हृषीकेश पुरुष पुरुषोत्तम ॥’ इति ।

अत्रैव लक्ष्मण प्रति दशरथवाक्यम्, यथा —

‘एतच्चतुक्तम यक्तमक्षर व्रज निर्मितम् ।

वेदाना हृदय सौम्य युव राम परतप ॥’ इति ।

अत्रैव मन्दोदरीवाक्यम्, यथा—

‘व्यक्तमेव महायोगी परमात्मा सनातन । अनादिमध्यनिधनो
महत परमो महान् ॥ तमस परमो धाता शङ्खचक्रगदाधर । श्रीरत्न
वक्त्रा नित्यश्रीरजय्य शाश्वतो ध्रुव ॥’ इति । वेदोऽपि स्वकण्ठेन महान्त
पुरुष वक्तुमशक्नुवन तदीयानि चिह्नानि आहेत्यगन्तव्यम् ।

तमेव विद्वान् अमृत इह भवति नान्य पन्था अयनाय विद्यते ॥१७॥
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाक महिमान सचन्ते यत्न पूव साध्या सन्ति देवा ॥

इति याजुष पुरुषसूक्त पूर्णम् । ॥ श्रीरस्तु ॥

तमेव विद्वानमृत इह भवान् । श्रुतिवदति । त परम पुरुष
एव जगतामादिकारण विद्वान् चानन् अमृत इह भवति इहैव
जन्मनि अमृतो भवति । ससारवन्धान्मुक्तो भवति । नान्यः पन्था
अयनाय विद्यते । अयनाय मोक्षाय एवाग्निपुरुषज्ञानादन्य पन्था
न विद्ये । 'अयन निलये मार्गे मुक्तौ चापि प्रकथ्यते' इति निक्षब्धः ।
इदं पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यपुरुषज्ञान मोक्षोपाय इति ।

उपक्रान्त सृष्टियज्ञमुपसहरति यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ।
यज्ञसाधनभूतचतुर्मुखाख्यपशुहविषा यज्ञमयजन्त सृष्टियज्ञमकुर्वत—
'धातुरनुवाद । देवा साध्या देवा तद्विन्ध्याणि वा । तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन् । (१) सृष्टियज्ञनामिदेवाना सर्गाधिपया व्यवहारा
धर्माणि प्रथमानि मुख्यानि लोकत्रेयस्माधनान्यासन् । मोक्षहेतुतया
प्रधानमृता इत्यर्थः । ते ह नाक महिमानः सचन्ते । मह पूजा
याम् । मनि-प्रत्ययः । पूजयत = भगवन्त नारायणमर्चयन्त नाक
सचन्ते । कमिति सुखनाम । अक=दुःखम् । तन् यत्न नास्ति, तस्मात्
परमव्योम प्राप्तवन्तः । भगवच्चोद्धितो ब्रह्मा लोकसृष्टि तदाराधन
बुद्ध्याऽनुब्रि(ष्टाय त १)तो वैदुष्याख्य पर पद प्राप्तवान् । अमच=त

१ अयजन्तेत्यत्र धातु पाक परतीत्यत्र द्वितीयान्तोक्तानुवा
दमात्रमित्यर्थः ।

प्राप्तवन्तः । बहुचपाठे अडागमाभावश्छान्दसः । तैत्तिरीयपाठे भूतार्थे । 'नाकोऽम्बरेऽपि च स्वर्गे परमव्योम्नि च स्थितः' इति । 'एको विष्णुर्जगत्स्वामी वासुदेवः सनातनः' इति श्रीवाराहेऽप्यस्ति । यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः । यत्र नाके पूर्वं पूर्वसिन् साध्या नाम देवाः सूर्यो वर्तन्ते ।

(१) पतिमिति.....देवमेवैतत्सूक्तं व्याचक्रिरे । तस्मात् विराड् जायत । विराडाख्यः प्रजापतिरजायत । विराजो अधि पुरुषः । वैराजो मनुर्नाम पुरुषः । यत् पुरुषेण हविषा देवाः । देवाः मन्वा-
दयः जगत्सिद्ध्यन्तः । तेन देवा अयजन्त—साध्यानामृषीणां देवा-
नाञ्च पुराकरूपे ध्यानमययज्ञानुष्ठानानुकीर्तनम् । तस्माद्यज्ञादिति ध्यान-
मयात् यज्ञात् जगदुत्पत्तिश्चादः । यत् पुरुषं व्यदधुः । पुरुषं परम-
पुरुषं यं सहस्रशीर्षत्वादिविशेषणविशिष्टं जगन्मूलकारणत्वे व्यदधुः,
तं कथिधा व्यकल्पयन् कियत्पकारं स्वरूपयन्त देवाः । प्रश्नविवरण-
मुत्तरञ्च पूर्वपत् । तथा लोकां व्यकल्पयन् । ब्राह्मणादीनां भूम्या-
दीनां लोकानाञ्च परमपुरुषमुत्साद्यवयवेभ्यः सृष्टिर्यथा कथिता, तथा
देवा अकल्पयन् निश्चितवन्तः । एवं सृष्ट्यान् लोकान् व्यनक्ति.
यज्ञेन यज्ञमयजन्त ध्यानमयेन जीवात्मयज्ञेन यज्ञात्मानं नारायण-
मययजन्त देवाः । तानि धर्माणि प्रथमान्यामन् । एवं कृताः ध्यान-
मययज्ञाः मोक्षहेतुतया मुख्या धर्मा आसन् । तेन देवा आ (१) या-
जिनो....नाक वैकुण्ठाख्य प्राप्तवन्त इति ।

एतद्ब्रह्मयज्ञं(१) तत्तद्व्याख्यातृमित्र्याख्यातं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैः नारा-

यणादण्डोत्पत्तिमण्डाद्भ्रमोत्पत्तिं प्रतिपादयद्भिः ^१अनाहनामित्यनादरणीयम्।

अतोऽयमेव व्याख्यानप्रकारः प्रशस्यते इति ।

१ अनूदिते व्याख्याने परमात्मविग्रहादेव वर्णाद्युत्पत्तिरुक्ता ।

अत इति । सर्ववेदानिविष्टे सर्ववेदाध्ययनफलप्रदे सर्वसारभूते नित्यप्रह्लादोपयुक्ते पुरुषसूक्तेऽस्मिन् आदरमतिशयित बहन्तो महान्तो विविधं व्याख्यायोपबृंहणमकुर्वन् । एवं मुद्गलोपनिषदादयः धृतयः श्रीपञ्चरात्रग्रन्थाश्चैतदर्थं विशदीकरणेदम्परा इति धृतावता विदितमेव । अत एवार्थवर्णनप्रणालिकाः विभिन्नाः प्राप्ताः । सर्वथा श्रीमतो नारायणस्य भगवतः पुरुषोत्तमस्य पारम्यमत्र प्रस्फुटमाधेयत इत्यत्र सर्वेषामेकशस्यैव । तत्तदभिमतयोजनाभेदपर्यालोचनया वाक्यानामर्थभेदस्य व्यक्तत्वेऽपि तद्योजनादर्शितः सर्वोऽप्यर्थः सर्वैरव्याप्यत्वेन संमन्तुमर्ह एव । तत्र प्रमेयाशानामनेकत्वात् वाक्यानांश्चाव्यसंरक्तत्वात् तेषां सर्वेषामत्र वाक्येषु निवेशप्रदर्शनस्याशक्यत्वात्, सष्टप्रयुक्तस्य वाक्यस्यानेकार्थकत्वात् न युक्तेत्याशयाद्ये स्वस्वाभिमतमेकैकमर्थं केचित् प्राचीरुदन् । अन्ये पुनरेकतमनिष्कर्षं उदासीनाः बहूनप्यर्थान् एकैकस्मिन् वाक्ये, एवं चा, एवं चेति निकृत्य समधृष्टवन् । यथा—

प्रकृती परिभ्रमतां जीवानामनन्तत्वात् एव शीर्षादिकमाशयैव सहस्रशीर्षत्वादिकं भगवतः केचिददशयन् । सर्वशरीरिणस्तस्य न तत्र घटते । स्वयमेव शीर्षसहस्रादिशालि रूपं दिव्यं विमर्त्तित्यन्ये । तदपि भगवद्गीतादिप्रामाण्यात् मिथ्यरूपदर्शनो भगवतः सत्यं स्थितमेव । शीर्षाद्यभावेऽपि शीर्षादिकार्यकरणशक्तत्वात् सहस्रशीर्षत्वादिव्यपदेश इति परे । तदपि, 'अगणिपादो जगन्,' इत्यादिभूतिरलात् स्वीरर्तयमेव । अन्यथा अप्राकृतरूपाव्ययरहितस्थले कार्यानिष्पत्तेः । एवं दशाङ्गुलरुदेऽपि सामान्या आनन्त्यं विरक्षन्ति

केचित् । दशगुणवस्तुव्यापनं दशविधमस्तुव्यापनमेव वा भगवति निरूपयन्त्यन्ये । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्यत्र चातुर्यहविःश्रं विनेयार्थं चर्णयन्ति केचित् । अन्ये तद्विचक्षयेत् । 'विराडजायत, विराजोऽधिपूरुषः' इत्यत्र क्रमेण प्रकृतिर्जीवाविर्भाववर्णनं केषाञ्चिदभिमतम् । अनिरुद्धचतुर्मुखयोरविर्भावमन्ये आहुः । ब्रह्मणो मनोश्चोद्भवं परे । सर्वमिदं प्रमाणान्तरप्रमितमेव ।

अथ यो यज्ञः प्रस्तुतः, 'यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत' इत्यादिना, किमग्नौ वास्तुहोमसंगलित एव, उत ध्यानमय इति परामर्शः, मुखादिन्द्रश्चाग्निश्चेति अग्निरपि अन्याविशेषमग्न एवोत्पादनीयतया ध्यानमय एवायं युक्त इति ह्यन्येव प्रायो ध्यानपक्षमेव परिगृह्णन्ति । बाह्यागापेक्षया हार्दयागस्य विशेषतो भगवत्समाराधनत्वं व्यक्तमन्यत्र । पुरुषरूपञ्च हविः चतुर्मुखशरीरम् । ध्यानस्य ध्यातुसमवेतेन्द्रियसाध्यत्वात् देवशब्द इन्द्रियपर इति केचित् । नित्यसूरीणामपि अभिमानितया नियन्तृताया श्रीविष्णुपुराणादिप्रतिपन्नत्वात् नित्यसूरिविशेषा एव साध्या देवा इत्यन्ये । परिधयः समिधश्च विशिष्यानिर्दिष्टाः यथाव्याख्यं विमृश्य निधायः । वेदान्तपुष्पाक्षलावसाभिरित्थमुक्तम्—'चत्वार्यक्षाणि चान्तर्दश च महद्दहद्भूतानि देहस्थानि त्रिरस्र मन्ये वहिरपि महदादीनि लक्ष्मीश सप्त' इति ।

एवं तावत् तत्तद्ग्रन्थोक्तं सर्वमपि परामर्शः, संकलय्य समादरणीयमेव भवेदिति नात्रैकस्मिन् पक्षे अभिनिविश्य पक्षान्तरस्य असत्त्वमाशङ्कनीयमिति विभाजनमुचितं लक्ष्यते । एवं स्थिते यदिदं किञ्चिदिह प्रस्तुतमस्ति प्रकृतभाष्ये, किं सर्वमिदं तत्तद्वयविशेषेभ्य उत्पन्नयेह वर्णितं चतुर्मुखशरीरादुत्पन्नतया चर्ण्यमानं संमन्तव्यम्, उत परमपुरुषविग्रहादेवेति विराटे द्वितीयः पक्षो न ग्राह्य इति । अत्र किञ्चिद् वक्तव्यं लक्ष्यते—तत्रतत्र पक्षान्तराणामसत्त्वाभाववत् अत्राप्यसत्त्वाभावः संमन्यताम् । अतः साऽपि योजना कामं भातिविति ।

कल्पादी चतुर्मुखशरीरात् विविधा वैश्वतसृष्टिर्भवतीति श्रीविष्णुपुराणे (१. ५.) प्रतिपादितमिति तत्र न संदेहः । तथा हि तत्र देवादिसृष्टिमुपवर्ण्य, 'एतानि सृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा तच्छक्ति-
चोदितः' इति तिर्यग्स्थावरसृष्टिं प्रस्तुत्य, तत्र कृतयुगस्य ध्यान-
प्रधानत्वेऽपि तेनायुगस्य यक्षप्रधानत्वात् तदा ग्राम्यारण्यविभागोऽपि
पशूनां तेन कृत इति कथयित्वा, 'गीरजः पुरुषो मेघश्चाभ्वाश्वतर-
गर्दभाः । एतान् ग्राम्यान् पशूनाहुः आरण्यांश्च निबोध मे । भ्वापदा
द्विखुरा हस्तिगानराः पक्षिपञ्चमाः । बीदकाः पशवः पृष्टाः सप्तमाश्च
सरीसृपाः' इति ग्राम्यान् अन्यांश्च पृथक् परिगणय्य, तस्थैश्चतुर्भ्यो
मुखेभ्यः क्रगादिचतुर्विधवेदादिसृष्टिमभिधाय, 'नाम रूपञ्च भूतानां
देवादीनां चकार सः' इत्यादिनोपसंहृतम् । एवमपि तत्रैव, १-१२
ध्रुवस्तोत्रे पुरुषसूक्तार्थविररणे परमपुरुषविग्रहादेव अर्थनामुत्पत्ति-
रभिहितेति स्वरस्तनः प्रतीयते । तथा हि शंखप्रान्तेन सृष्टयन्तं धुरि
प्रत्यक्षमागतं गोविन्दं ध्रुव एव स्तौति—

‘बृहद्गद् बृहणत्याद्य यद्रूपं ब्रह्मसंशितम् ।
तस्मै नमस्ते सरतिमन् योगिचिन्त्याविकारवत् ।
सहस्रशीर्षि पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
सर्वव्यापी भुवः स्पर्शति अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ।
यद्भूतं यच्च वै भव्यं पुरुषोत्तम तद् भवान् ।
त्वत्तो विराट् स्वराट् सम्राट् त्वत्तथाप्यधिपूरुषः ।
अत्यरिच्यन् सोऽघञ्च तिर्यक्चोर्ध्वञ्च वै भुवः ।
त्वत्तो विश्वमिदं जातं त्वत्तो भूतमपिप्यती ।
त्वद्रूपधारिणथान्तः सर्वभूतमिदं जगत् ।’

‘त्वत्तो क्रानः—’, ‘त्वत्तोऽध्याद्य—’, ‘रान्मुत्ताद् ब्राह्मणा.—’,
‘अष्टोः सूर्योऽनिलः प्राणात्’, त्वत्तः सर्वे नभूदिदम्’ इति । अत्र
साक्षात् गोविन्दः सर्वत्र युष्मच्छब्दैरभिधीयते । अधिपूरुष इत्युक्तः

श्रीशास्त्रपुरुषसंहितायाम् — , (मुद्रलोपनिषदि)

“सहस्रशीर्षा इत्यत्र सहस्रोऽनन्तवाचकः ।

अनन्तयोजनं प्राह दशाङ्गुलवचस्त्वदम् ॥

अत्र प्रथमया विष्णोर्द्वैशतो व्याप्तिरुच्यते ।

द्वितीययाऽप्य विष्णोः कालो व्याप्तिरीरिता ॥

विष्णोर्मोक्षप्रदातृत्वकथने च तृतीयया ।

एतावानिति मन्त्रेण वैभवं कथितं हरेः ॥

एतेनैव च मन्त्रेण चतुर्व्यूहोऽपि भाषितः ।

त्रिपादित्यनया प्रोक्तमनिरुद्धस्य वैभवम् ॥

तस्माद्विराडित्यनया पादनारायणाद्वरेः ।

प्रकृतेः पुरुषस्यापि समुत्पत्तिः प्रदर्शिता ॥

अधिकारिपुरुषः चतुर्मुखस्तु परोक्षतो निर्दिश्यते । तत्कार्यकथनावसरे च ‘अत्यरिच्यत सोऽधस्तात्’ इत्येवम् । त्वद्रूपधारिण इत्यर्थस्य च, ‘तस्य चतुर्मुखस्यापि जगदिदमन्तश्चेत्, किंपुनस्तवेति भावः’ इति श्रीविष्णुचित्तीये विवरणं कृतम् । तथा च त्वद्रूपधारिणस्तस्याङ्गेभ्य इत्यनुक्त्वा त्वत्त इत्येव सर्वत्र निर्देशः सर्वस्य परमपुरुषजन्यत्वं दर्शयति । अमान्तरसंगेषु चतुर्मुखमर्तुकसर्वेष्वसृष्टिसद्भावेऽपि आदि-सृष्टौ भगवानेव सर्वं सृजतीति नामसहस्रभाष्येऽप्युक्तम् । श्रीदेशिक-चरणाभिमतञ्चेदमित्यादिकमिह वक्तव्यं सुबालोपनिषत्परिष्कारे अस्माभिरुक्तम् ; यत्र मूलधृतिः चतुर्मुखमर्तुकसृष्टिपरेव भगवत्कर्तुंक-सृष्टिपराऽपि लक्ष्यत इति भङ्ग्या व्यज्ञापयाम । वेदान्तपुष्पाञ्जलाव-प्यसदीये इदं द्रष्टव्यम् । अतोऽन्यादृशव्याख्यानमपि उपादेयमेव भवेदिति ।

यत्पुरुषेणेत्यनया सृष्टियज्ञः समीरितः ।

संते परिधयश्चापि समिधश्च समीरिता ॥

तं यज्ञमिति मन्त्रेण सृष्टियज्ञः समीरितः ।

अनेनैव च मन्त्रेण मोक्षश्च समुदीरितः ॥

तस्मादिति च मन्त्रेण जगत्सृष्टिः समीरिता ।

वेदाहमिति मन्त्राभ्या वैभवं कथितं हरे ॥

यज्ञेनेत्युपसंहारः सृष्टेमोक्षस्य चेति ।

य एवं तु विजानाति स हि मुक्तो भवेत् ॥” इति ।

तथा मुद्गलोपनिषदि पुरुषसूक्तस्य वैभवं विस्तरेण प्रतिपादितम् ।

सेयमुपनिषदुच्यते—वामदेव आहिरसः स्वरूपपञ्चासमन्वारण्य अति-
परन्या अनसूयाया गर्भं एव शयानो ब्रह्म वेदयाचके । स हि गर्भं
पुरो हित्वा ब्रह्मलोकमुपचक्राम । मध्ये ध्यानमुपनिषद्युवाच । भगवास्तु
गर्भपञ्जरमेवाभिनिविशमानो विज्ञानत्रयं जानासि तोषाय (१) । अक-
स्मात्किञ्चिद्विगतसंगस्सर्वं बन्धमानोऽध्वनः पारमुपगच्छसि । तदेतदि-
दृष्टव्यम्, यद् बालस्य गुरुमनुषेयुषोऽधिगन्तुं भगवतोऽकस्मात्
विशब्दो ब्रह्मप्रत्ययः, विपरीतस्य विपरीतम् । सोऽहं भगव उप त्वा
सेदिवाधास्मीत्यादिभिश्चतुर्भिः खण्डैरिन्द्राय भगवान् ज्ञानमुपदिशन्
पुनरपि सूक्ष्मश्रवणाय प्रणतायेन्द्राय परमाहस्यमृतं पुरुषसूक्तार्थं द्वाभ्या
खण्डाभ्यामुपादिशत् । तौ [द्वौ] खण्डावुच्येते—

योऽयमुक्तः, स पुरुषो नामरूपज्ञानागोचरः ससारिणामतिदुर्ज्ञानं
चेप विहाय क्लेशादिसंश्लेषान् देवादीनुज्झिहीर्षुतया सदसकलावयवकल्याणं

दृष्टिभ्रात्रेण मोक्षदं वेपमाददे । तेन वेपेण (रूपेण) मूय्यादिलोकजानं व्या-
 प्यानन्तयोजनमत्यतिष्ठत् । स पुरुषो नारायणो भूतं भ-यं भविष्यच्चासीत् ।
 स एव सर्वेषां मोक्षदश्चासीत् । स च सर्वस्मात् महिम्नो ज्यायानासीत् ।
 स च ज्यायान् महापुरुष आत्मानं चतुर्धा कृत्वा त्रिपादेन परमव्योम्नि
 भासते ; इतरेण चतुर्थेनानिरुद्धेन नारायणारूपेण विश्वान्यासन् । स
 च पादनारायणो जगत् स्रष्टु प्रकृतिमजनयत् । सा च प्रकृतिः ब्रह्माण्ड-
 मृता, यत् स ब्रह्माणमजनयत् । स समृद्धकायस्सन् सृष्टिकर्म न
 जज्ञिवान् । सोऽनिरुद्धनारायणस्तस्मै सृष्टिमुपादिशत्, 'ब्रह्मन् । तवे-
 न्द्रियाणि याजकानि ध्यात्वा जगत्कोशभूतं दृढमन्थिकळेवरं हविर्ध्यात्वा
 मां हविर्भुजं ध्यात्वा वसन्तमाज्यं ध्यात्वा ग्रीष्ममिध्मं ध्यात्वा शरद्वृ-
 त्तं पुरोडाशं ध्यात्वा पृथि यस्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारबुद्धिं परिधिं ध्यात्वा
 पञ्च भूतानि तन्मात्राणि ज्ञानर्म्मेन्द्रियाणि अन्तःकरणं चैकविंशतिं
 समिधं मय्येवाग्नौ त्वा योजय । मदङ्गस्पर्शनात् त्वत्कळेवरं वृंहिष्यति । ततः
 त्वत्कायात् सूक्ष्मसृष्टिहेतुभूतं पृषदाज्यं भविष्यति । सर्वाणि (?) निविडा
 पश्चाद्याः प्रादुर्भविष्यन्ति । ततश्चराचरं जगद्भवति । एतेन जीवात्मनो
 योगेन मोक्षप्रकारोऽपि कथ्यत इत्यनुसंधेयम् — इति प्रथमः ।

य इमं सृष्टयज्ञं जानाति मोक्षप्रकारञ्च, सर्वमायुरेति ; अरोगश्च
 भवति ; श्रीमाश्च भवति ; पुत्रपौत्रादिसमृद्धो भवति । विद्वाश्च भवति ।
 महापातकात् पूतो भवति । सर्वगमनात् पूतो भवति । कामक्रोधादि-
 भिरबाधो भवति । सर्वेभ्यः पापेभ्यः पूतो भवति । इहैव जन्मनि पुरुषो

भवति । तमेवं पुरुषसूक्तार्थमतिरहस्यं राजगुह्यं देवगुह्यं गुह्यादपि गुह्यतरं
नादीक्षितायोपदिशेत् ; नाप्रियवादिने ; नायज्ञशीलाय ; नासंवत्सरा-
सिने ; नासंतुष्टाय ; नानधीतवेदाय । गुरुरप्येवममृत- शुचौ देशे पुण्ये
नक्षत्रे प्राणान् आयम्य पुरुषं ध्यायन् उपसन्नाय शिष्याय दक्षिणे कर्णे
सकृत् पुरुषसूक्तार्थमुपदिशेत् । न बहुशो वदेत् । यातवामं भवतीत्य....
तूर्णमुपदिशेत् । एवं कुर्वाणोऽध्येताऽध्यापकश्च इह जन्मति पुरुषो
भवति— इति द्वितीयः खण्डः ॥

इति पुरुषसूक्तभाष्य सपूर्णम् ॥

[एतदनन्तरम्—“* सहस....ईरिता । पूर्वसिन्ननुवाके मुमुक्षुरायं
परं ब्रह्म अकारवाच्यः स एव परमेश्वर इति सादरमुक्तम् । असिन्
मसङ्गे सकलवेदान्तेषु कारणत्वेन नारायणानुवाके ...क्रियते । ‘लिङ्ग
मूयस्त्वात्’ इत्यसिन्नधिकरणे भगवान् भाष्यकारो रामानुजमिश्रो
बहुभिर्न्यायकलपैरेवमुदीरितवान्” इत्यनं मातृकाकोशोऽस्ति । अतोऽपि
पुरुषसूक्तभाष्यं किञ्चिन्महामन्यमध्यनिविष्टमिति ज्ञायते ।]

इत्थं पौरुषसूक्तभाष्यमुपलभ्यामुद्य, कोशद्विधा-

भावात् सत्यपि रङ्गलक्षणमुनेस्तर्कतत्तासंशये ।

ईशाद्यागममीलिभाष्यवदिदं सूक्तार्थसंग्रहेन

साधु स्यादिति सज्जनप्रियधिया प्राकाश्यमानीयत ॥

ईशाद्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ।

श्रीवीरराघवाय्येण वात्स्यसच्यकरतिना ॥

श्रुक्संख्यशक्तिप्रबालक्ष याज्ञवल्क्यमतादरम् ।

भाष्यं पुरुषसूक्तस्य संग्रहेण परिष्कृतम् ॥

इति पुरुषसूक्तभाष्यपरिष्कारः ।

शुभमस्तु ॥

पुरुषसूक्तार्थमंग्रहकारिकाः

प्रोक्तः पुरुषसूक्ते स पुरुषोऽद्भुतविग्रहः ।
 प्रकृतिप्राकृतारमा च त्रिपाद् यस्यामृतं दिवि ॥ १ ॥
 ब्रह्माणं जनयित्वा तद्यज्ञसंराधितः धृतीः ।
 लोकान् प्राणभृतो वर्णाश्चतुरो देवतादिकम् ॥ २ ॥
 निर्माति निखिलैरीड्यः स्थितः स तमसः परे ।
 स उपास्यः ; ततो मुक्तिः, नान्यः पन्था इतीरितम् ॥ ३ ॥

पुरुषसूक्तमन्त्रसूची

पतावान्	777	पुरुष	775
चन्द्रमाः	790	ब्राह्मणो	789
सं यदं	786	यज्ञेन	793
तस्माद्	788	यत् पुरुषं	787
तस्माद् विराड्	782	यत् पुरुषेण	784
तस्मादश्वा	787	वेदाहं	791
त्रिपात्	780	सप्तस्या	785
घातापुर	791	सहस्र	769
नाभ्या	790		

पुरुषसूक्तविषयसूची

पुरुषसूक्तप्रभावः	762—773
पुरुषसूक्तम्	762—801

धियै नमः

श्रीरङ्गनाथमुनिप्रणीतश्रीसूक्तभाष्यसंग्रहः ॥

श्रीपराशरभट्टार्य श्रीरङ्गेशपुरोहित ।

श्रीवत्साङ्गमुत श्रीमान् श्रेयसे मेऽस्तु भूयते ॥

यत्पदाम्भोजघटिता प्रणतिर्दुर्लभाऽपि ।

पदानि परमा मुक्तिं सूते तां श्रियमाश्रये ॥

श्रियः सूक्तं समुदितं यज्जपो मङ्गलावहः ।

अशरण्यशरण्यं तत् व्याकुर्मो भोगमोक्षदम् ॥

—०—०—

सर्वेश्वरेश्वरी लक्ष्मीर्भोगमोक्षप्रदायिनी ।

आचयाऽऽवाह्यते देवी श्रीनिगासात् हरिमिया ॥

धीः

श्रीसूक्तपरिष्कारः

यत् पुरुषः पौरुषसूक्तवेद्यो लक्ष्मीश्च पत्न्यायति वेदसाक्षात् ।

नारायणः धीश इति प्रतीतः, नत् सूक्तमस्या अपि योज्यतेऽतः ॥

श्रीसूक्तमन्त्रैः प्राधान्येन धिय उक्तानि विशेषणानि धीरेकदेश-
कल्याणवर्तितकाम्येऽस्मामिरेव क्रमेण सममादिपत—

“इयं हि सा दिव्यसुरर्णवर्णा धनप्रदा सैन्यसमुद्दिहेतुः ।

सीशील्यमत्येश्वरभाजदद्या परं शरण्यतदवशोनिधानम् ॥

विल्लाभिमाना भृशकीर्तिधार्ता शमन्यलक्ष्याः एतभूतमृदिः ।

संकल्पितस्वान्तगतेरितानां विधाणनी विभुतमन्यजन्मा ॥

स्निग्धान्नपानार्पणपुष्टलोका संज्ञादयित्री शुभधर्मनेत्री ।

विशेषतोऽशेषफलप्रदात्रीत्यमंस्त तां स धुतिदृन्दवन्धः॥” इति ।

हरिः ओं । हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् ।

चन्द्रां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १ ॥

हिरण्यवर्णमित्यादि । हे जातवेदः—लक्ष्मीपते ; जातं स्वतसिद्धं वेदः—धनं वा, ज्ञानं वा यशो वा, यस्य स जातवेदा । हिरण्यवर्णा—हितरमणीयाम् । हितत्वं अपेक्षितार्थसाधकत्वम् ; रमणीयत्वं प्रीत्यनुरूपत्वम् । हरिणीं—सर्वपापहरणशीलाम्, सुवर्णरजतस्रजाम्—स्वसौन्दर्यलावण्यानुगुणनित्यनिर्मलविराजमानस्रगवलाभरणोद्भासिताम्, चन्द्रां सर्वाहादकारिणीम् हिरण्ययीं—हिरण्यादिसर्पघनप्रचुरा लक्ष्मीम्—सर्वसुरासुरमनुजमुनीन्द्रादिभिलक्षणीया-प्रार्थनीयाम् ; सर्वैश्वर्यनिमित्तमूनदिव्यलक्षणसंपन्ना वा । जातवेदो म आवह—एवमूता ता लक्ष्मीं त्वरसमाश्रयणोन्मुखस्य सर्वोपकरणसमृद्धयर्थम्, आवह—सन्निधापय । लक्ष्मीनिरीक्षणादेव सर्वेषां सर्वसमृद्धिः ॥ १ ॥

पूर्वेणाऽऽवाहिता लक्ष्मी सर्वमङ्गलदायिनीम् ।

अनन्यगामिनी नित्या द्वितीयेन नियच्छति ॥

तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।

यस्यां हिरण्यं चिन्देयं गामश्च पुरुषान् अहम् ॥ २ ॥

तां—पूर्वोक्तसमस्तकल्याणगुणगणप्रकाराम् । लक्ष्मीं—चतुर्मुखशनमखादिसकलसुरासुरप्रार्थनीयप्रिमवलक्षणाम्, मे—मत्सेवार्थम् । आवह—मयि सन्निधापय । कथमित्यपेक्षाया अनपगामिनीम्—मत्समीगदन्यत्र कदाचिन् कचिद्वन्तु नेच्छन्ती, यथा मयि नित्यानपायिनी, तथा कुरु । यस्याम्—सकलापेक्षितप्रदावृत्त्येन श्रुतिस्मृतिसिद्धाया, हिरण्यम्—

हिरण्यरूप्यादि, गाम्—गोमहिषादिजीवधनम्, अश्वम्—रथगज-
तुरगादिवाहनसमृद्धिम्, पुरुषान्—दासीदासादिपरिचारकान् सर्वै-
र्विभवैर्विहीनोऽहं विन्देयम्—सर्वा निमृति लभेयेति ॥ २ ॥

जगत्सर्गस्थितिध्वंसव्यापनादिषु कर्मषु ।

स्वमेयांसं तृतीयेन क्रीडन्तमनु घावनीम् ॥ आह्वयति ।

अश्वपूर्वा रथमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम् ।

श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुपताम् ॥ ३ ॥

अश्वपूर्वा—व्यापनभरणनियमनादिजगद्व्यापारेषु, अश्वः—
व्यापनशीलो भगवान् यस्याः पूर्वप्रदेशे, सा अश्वपूर्वा ताम् । रथमध्यां-
रथानां ईहाशीलानां रंहणशीलानां वा जीवानां मध्ये—हृदयगुहाया
आत्मत्वेन या तिष्ठति सा रथमध्या । यद्वा, रथस्य-शरीरस्य, श्रीति-
वासस्य सर्वेश्वरस्य सौन्दर्यलावण्याद्याकाराप्राकृतपञ्चशक्तिमयदिव्यविग्रहस्य,
'शरीरं रथमेव च' इति श्रुतिप्रसिद्धे, मङ्गलाकारे वक्षःस्थले नित्य-
सन्निहिताम्^१ । हस्तिनादप्रबोधिनीम्—गजेन्द्राद्याश्रितार्त्तनादे परम-
कृपाबुधेः सर्वेश्वरादपि प्रथमप्रबोधनशीलाम् ।

पूर्वार्थस्यैवं [वा] योजना । अश्वपूर्वाम्—यस्या प्रयाणकाले
सेनाग्रे असंख्येयानि अश्ववृन्दानि पुरस्ताद्गच्छन्ति, ता अश्वपूर्वाम् ।
रथमध्याम्—यस्याः सेनामध्ये मणिमयानि दिव्यानि रथकदम्बानि
सन्निहितानि भवन्ति, ता रथमध्याम् । हस्तिनादप्रबोधिनीम्—
पद्मवनवासित्वात् पद्मप्रियाणा गजानां तादृै प्रबुद्धयमानाम् ॥ ३ ॥

१ रथमध्यशब्दात् अर्श आद्यच्चि रथमध्या तामिति विग्रहे तात्पर्यम् ।

संस्तूय नामभिर्दिन्यै प्रसन्ना करुणाननाम् ।

चतुर्थेन पुनर्देवीं सुसिन्ना परिपश्यति ॥

कां सो(सितां)स्रयां हिरण्यप्राकाराभाद्रां ज्वलन्तीं वृक्षां तर्पयन्तीं
पद्मे स्थितां पद्मवर्णां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥

काम्—सुखस्वरूपाम् । नाममालायां—‘नमामि भार्गवीं रुधाति
सुखां सौम्या स्रखपदाम्’ इति । ‘अथवा ससारसागरनिमग्नै स्वोत्तर-
णाय प्रष्टव्या कां । सोस्रयाम्—उत्स्रपसहिताम् । तकारलोप-
श्लान्दस । हिरण्यप्राकारां—नानारत्नमयसुवर्णमयप्राकारपरिवृताऽऽ
नन्दमयदि यमण्डपान्तर्निवासिनीम् । आद्रां—दयार्द्रहृदयाम् ।
ज्वलन्तीम् लावण्यमयेन स्वतेजसा सर्वान् लोकान् भासयन्तीम् ।
वृक्षाम्—भगवत्सल्लेषजनितेन महानन्देन स्वयं वृक्षाम् । तर्पयन्तीम्—
कान्तिशान्त्याकरमधुरशीतलविलोकनामृततरङ्गपरम्परया तापक्षयतर्तं
प्राणिजातमाहादयन्तीम् । तथा पद्मे स्थिताम् स्वसौन्दर्यसौकुमार्यानुगुण
सुगन्धशीतलसुखस्पर्शपद्मासनासीनाम् । पद्मवर्णाम् पद्मोदरसहोदराम्,
अशेषजनार्णनीयलावण्यमयदिव्यशोभाम् । तां श्रियं सर्वैः सर्वप्रकारै
समाश्रयणीया इह तच्छेषैस्वरूपे मयि, उपह्वये तदनुकूलाञ्जलि-
मुद्रादिभिरभिमुखीकरोमि ॥ ४ ॥

आहूतामागता देवी पद्ममेन प्रपद्य ताम् ।

नाश दु सहभार्याया अलक्ष्म्या वृणुते तत ॥

चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं

श्रिय लोके देवजुष्टामुदाराम् ।

तां पश्यनेमि(मीं) शरणमहं प्रपद्ये

अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणे ॥ ५ ॥

चन्द्रां—‘चदि आहादने’ । निरतिशयानन्दरूपमिति यावत् ।

प्रभामां—प्रकृष्टतया भासमानाम् ; शुद्धसत्त्वप्रकाशशुभाश्रयदिव्यमङ्गल
विग्रहाम् । यद्वा प्रभासां—सर्वस्य लोकस्य सहस्रेन्दुसमप्रकाशाम् ।
यशसा देवस्य सर्वेश्वरस्य सहधर्मचारिणीत्वेन सर्वलोकविदितेन गुणवत्त्व-
सौभाग्येन यशसा ज्वलन्तीम् अनुकूलाननुकूलात्वादत्तापकरदिव्यज्योति-
स्वरूपाम् । यद्वा, यशमा ज्वलन्तीम्—निरतिशयमङ्गलविभूत्यादिमत्तया
तथाविधगुणविभूत्यादिप्रदतया अनुग्रहेकत्वरूपतया च दीप्यमाना
श्रियं—सर्वसमाश्रयणीयाम् । यद्वा, ‘शृणोति श्रावयति’ इत्याद्युक्त
मापकत्वोपयुक्तसमस्ताकारवतीम् । लोके—विभूतिद्वये । देवजुष्टां—देवैः
चतुर्मुखशिवशतमखहुतबहादिदेवैः अनन्तगरुडादिभिः देवोत्तमैश्च स्वप्न
लाभाय तदनुगुणसमृद्धये आनन्दानुभवाय च यजनभजनमननादिभिः
जुष्टां सेव्यमानाम् । यद्वा, देवजुष्टां—देवेन निरुपाधिकक्रीडनादिमत्ता
“दिव्यो देव एको नारायण ” इत्युक्तदेवेन, जुष्टाम्—निरतिशय-
प्रीतिविषयीकृताम् । उदाराम्—तेभ्य सुरादिभ्यः सर्वकामवर्धिणीम् ।
उक्तं च भट्टपराशरपादैः श्रीगुणरत्नकोशे—

५. मं—सर्वाह्लादस्वभावां जगति हस्तिपुष्पाधिकानुप्रभासं
कीर्त्याऽनुप्राप्तिकैवेत्यचनपततनु पङ्क्तिधर्मीत्यपूर्णम् ।
अत्यन्तं विष्णुहृद्यामननधिफलदां पाणिभूपाञ्जलीला-
वद्याशेषप्रपञ्चां विधिप्रदिह फलोपायसिद्धये प्रपद्ये ॥ इति पदार्थः ।

“ऐश्वर्यमक्षरगतिं परमं पदं वा कम्मैविदज्जलिभरं वहते विनीर्यं । अस्मै
न किंचिदुचितं कृतमित्यथाम्बा । त्वं रज्जसे कथय कोऽयमुदारभावः ॥”
इति । पद्मनेमिम्—पद्मनेमि नयनसाधनयस्या सा पद्मनेमिः ।
कर्तलकलितेन पद्मेन समाश्रिताना सर्वेषा सर्वमनिष्टमपहाय सर्वकाल
स्वचरणाम्भोजं प्रापयन्तीमित्यर्थः । ताम्—अद्विबुधचसहिता लक्ष्मीतन्त्रादि
प्रसिद्धवैभवा सर्वेश्वरीम्, अहम् अत्यन्ताकिञ्चनोऽहमुपायान्तरशून्य
शरणं प्रपद्ये । श्लो— इह चामुक्तं चानिष्टनिवृत्तीष्टाप्तिसिद्धये ।

साक्षालक्ष्म्या पदाम्भोजे भूयास्ता शरणं मम ॥

त्वां वृणे—त्वच्चरणारविन्दयुगलमेव परमोपायमध्यवस्यामि ।
अनया भपत्या त्वत्प्राप्तिविरोधिनी अलक्ष्मीः दुस्तहभार्या मे त्वत्स्मृति-
कीर्तिनादौ प्रवृत्तात् मत् नश्यतां—नश्यतु ॥

यद्वा, शरणं प्रपद्ये—निरपेक्षमदभिमतसाधकत्वाध्यवसाय-
पूर्वकं तव चरणारविन्दयोर्भरन्यासं करोमि । अलक्ष्मीः—‘सा हि
श्रीरमृता सताम्’ इत्युक्तब्रह्मविद्याया अमात्र मे ब्रह्मनिद्याविरोधि
पापाक्रान्तस्य नश्यतां—क्षिप्रं नश्यतु । त्वां वृणे—अनुग्रहैकरूपा
मम मातरं गोप्तृत्वेन, वृणे—यथावस्थितमोक्षोपायनिष्पत्त्यर्थं प्रार्थये ॥

अस्मिन् मन्त्रे श्रीशब्दे आनुकूल्यसङ्कल्पपात्कृत्यवर्जनरूप
मङ्गद्वयमनुसन्धेयम् । अहशब्दे आकिञ्चन्यानुसन्धानरूपं कार्पण्यं अङ्गमनु-
सन्धेयम् । त्वां वृणे इत्यत्र गोप्तृत्वरणरूपमङ्गमनुसन्धेयम् । शरणं

१ प्रथमं मोक्षार्थप्रपत्तिपरतया व्याख्याय अथ उपायसिद्धयर्थ-
प्रपत्तिपरतया व्याख्याति यदेति ।

प्रपद्ये इत्यत महाविश्वासरूपमङ्गं मरन्यासरूपोऽङ्गी चानुसन्धेये ।
एवं मन्त्रार्थमनुसन्धाय श्रीप्रपदनानुष्ठानं कर्तव्यमिति समदाय. ॥ ५ ॥

श्रीसाधकेन वैल्वेन फलेन श्रीविघातिन ।
षष्ठेऽलक्ष्मीश्च तद्विघ्नान् मायादीन् नाशयत्ययम् ॥
आदित्यवर्णे तपसोऽधिजातो
वनस्पतिस्तव बुधोऽथ मित्रः ।

तस्य फलानि तपसा नुदन्तु
मायान्तरायाश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

आदित्यवर्णे ! बाह्यान्तरसकलतमोभिरोधितेजोमयदिव्यस्वरूपे !
तपसोऽधिजातः-तपसः-सर्वैश्वर्यान्तव सङ्कल्पात् . अधिजातः सर्व-
मङ्गलान्यधिकृत्य जातः-समुद्भूतः । वनस्पतिः-वनानां पति, सर्वेषां
वृक्षसमूहानामधिपतित्वेन प्रसिद्धः । अयः-मङ्गलस्वरूपः । मित्रः ।
“श्रीकामो जुहुयादग्नौ षष्ठैर्विल्वैस्तथा फले” । तस्य फलानि तपसा
सहोमनिरीक्षणादिना सर्वविघ्नान्, नुदन्तु-नाशयन्तु ।

के ते विघ्नकरा इत्याशङ्क्यामाह--मायान्तरायाश्च बाह्या
अलक्ष्मीः । माया-अन्यथाज्ञानमन्यथाप्रवृत्तिश्च । अन्तरायाः तद्वज-
नादिविघ्नाः । बाह्याः--लक्ष्मीसंबन्धरहिताः , अलक्ष्मीः-लक्ष्मीप्रति-
भटभूताः । सर्वान् तान् विनाशयन्तु । ते सपे श्रीसंबन्धविरोधिनः ।
अलक्ष्मीः-दुःसहपत्नी, ‘तत्सहचारिण्यथ’ ।

१ । मायान्तरायाः अन्यथाज्ञानादिरूपआन्तरविप्रपत्ताः । अशौ-
भाद्यश्च । बाह्याः-बाह्याः । अलक्ष्मीरिति विशेष्यं द्वितीयापह्नुचनन्तम्
इति व्याख्यानमुचितम् ।

उपैतु मां देवसखः (देवि सह)

कीर्तिश्च (मणिना)मृनिना मह ।

प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन्

कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥

विद्यैश्वर्यादिप्राप्तिनिदानकीर्त्यादिकमर्थयते । हे देवि मां त्वदा-
श्रयं, कीर्तिः-विद्यैश्वर्यादिकृता पथा, मणिना-रत्नादिभि सह युगपत्,
उपैतु-प्राप्नोतु । अह अस्मिन् लोके प्रादुर्भूतोऽस्मि-त्वत्पसादात्
पबुद्धोऽस्मि । कीर्तिम्, ऋद्धि-धनादिसमृद्धिं च मे-महं ददातु दिशतु ।
सा लक्ष्मी इति शेष ॥ ७ ॥

क्षुत्पिषामां मलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।

अभूतिमममृद्धिं च सर्वान् निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥

क्षुत्—अन्नेच्छा । क्षुत्पिषासामिति समासो वा । पिषासां—

विषयस्पृहा , मलां-मलसमृद्धाम् । अलक्ष्मीं-प्रतिभटरूपाममललक्ष-
रूपाम् । ज्येष्ठाम्-दुस्सहपत्नीम् अलक्ष्मीं-दर्शनायोग्याम् । हे लक्ष्मी ,
सर्वान् एतान्, त्वत्समाश्रयणश्लेन मे गृहात्-असद्गृहात्, नाशयामि-
त्याजयामि । अभूति इत्यादि । हे देवि । अभूतिं गृहक्षेत्रारामदासीदासादि-
विभूतिनिर्वाधनीम् । अममृद्धिम्-धनधान्यस्वर्णरूप्यादिसमृद्धिप्रिधानिनीं
सर्वां पूर्वोक्तां सविभूतिका ज्येष्ठाम्, मे गृहात्-त्वदाश्रयणयोजनम्
मम गृहात्, मत्सर्वान्निदेशविशेषात्, निर्णुद-त्याजय ॥ ८ ॥

अलक्ष्म्यादीन् मराण्यस्व गृहात् पुनरेव ताम् ।

सर्वेश्वरी प्रिय देवी नमोनाह्वयत्ययम् ॥

गन्धद्वारां दुग्धवर्षां नित्यपुष्टां करीपिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ९ ॥

गन्धद्वाराम्—गन्धशब्देन लक्ष्मीसमाराधनोपकरणभूतानि पुष्प-
धूपदीपनैवेद्यानि समाराधनक्रियालम्बनभूतानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते । तानि-
द्वाराणि यस्यास्ताम् । दुराधर्षा—अभयतैरमगलैः पूर्वोक्तोपायरहितैश्च
प्राप्तुमशक्याम् । नित्यपुष्टां सर्वाकालसर्वदेशसर्ववस्तुष्वपि सर्वदा
पुष्टाम् । 'करीपिणीम्—कर्पवतीम्, मृद्वती वा । ईश्वरीं सर्वभूतानाम्—
चतुर्मुखशिखरशतमखपमृतिदेवासुरसिद्धगन्धर्मनुजादीनां सर्वेषां भूतानां
नित्यमूरीणां च ईश्वरीं—नित्यन्त्रीं, स्वामिनीं । यद्वा 'अशू व्याप्तौ' इति
घातोः, "ईक्षोपघाया" इति अकारस्थाने ईकारे वरचयत्यये च,
ईश्वरशब्दो निपन्न व्यापित्वाची । तथाच सर्वभूतेश्वरीं सर्वभूतनि-
यन्ती, व्यापिनी वा । "नित्यैवैषा जगन्माता विष्णो धीरनयामिनी ।
यया सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ॥" इति । अन्यत्वापि "त्वयैतत्
विष्णुना चाम्य जगत् व्याप्तं चराचरम् ॥" इति ।

ताम्—उक्तगुणलक्षणाम् । इहोपह्वये—पूर्वमलक्ष्यादिदूषिष्टे
इदानीं तत्त्यागात् देव्यागमनयोग्ये, उपह्वये—सर्वसमृद्धर्थमाह्वयामि ।
श्रियं—पुरुषकारत्वेनोपायत्वेन चाऽऽश्रीयमाणाम् । 'श्रु हिंसायाम्' इति
आश्रितदोषनिर्गतत्वम् । 'श्रु श्रवणे' इति आश्रितानामार्तनादं स्वयं
श्रुत्वा भगवन्तं पतिं श्रावकत्वम् । 'श्रा परिपाके' इति आश्रितदोषान्
अपहाय, "श्रीणाति च गुणैर्जगत्" इति आश्रितगुणपूरकत्वम् ।

“शृणाति निखिलान् दोषान् श्रीणाति च गुणैर्जगत् ।

श्रीयते चाखिलैर्नित्यं श्रयते च परं पदम् ॥” इति ।

अत्रेदं तत्त्वम्—सत्-ब्रह्म-आत्म-नारायणशब्दाः छागपशुन्यायेन सामान्यविशेषभावनया नारायणे देवताविशेषे पर्यवसन्ताः यथा, तद्वत् श्रद्धा—विष्णुपत्नी—श्रीशब्दाः सामान्यविशेषभावनया तन्न्यायेन लक्ष्मीरूपे देवताविशेषे पर्यवसन्ताः ॥

नन्वेवं त्रियोऽप्यनन्याधीनत्वे पतिवन्मुख्येश्वरत्वे, सर्वागमाना-
मेकेश्वरपरत्वाभावादैककण्ठ्यं न स्यादिति चेन्न-अन्योन्येच्छाविघातकयोः
अन्योन्यगुणप्रधानभावगन्धरहितयोः अन्योन्यसाहित्यानादरेण जगद्व्या-
पारेषु पृथक् पृथक् प्रवृत्तिमतोर्द्वयोरीश्वरयोः प्रतिपादने हि आगमानामैक-
कण्ठ्यदानिः । इह त्वनयोर्द्वौपत्यादिवचनबलात् अन्योन्येच्छाविघातरा-
हित्ये समप्रधानभावरहित्ये जगद्व्यापारेषु पृथक्प्रवृत्तिराहित्यादौ च
सर्वागमानां तात्पर्याभ्युपगमात् ऐककण्ठ्यमुपपन्नम् । सर्वागमानामीश्वर-
व्यक्त्यैवयपरत्वरूपमैककण्ठ्यं सत्तु दुरुपपादम्, श्रीश्रीशक्तिपर्यवभूते-
श्वरत्ववचनयोर्द्वयोरपि तुल्यबलत्वेन तयोरन्यतरस्यापि अन्यथानेतुमशक्य-
त्वात् । अतो द्वैपत्योरन्योन्येच्छाविघातादिरहित्ये तात्पर्यं वा, पर्युः प्रधा-
नत्वेन प्रधानैक्यतात्पर्यं वा[निरीक्ष्य] सर्वागमानामैककण्ठ्यं निर्वाह्यम् ।

यथा भगवतो नियन्त्रन्तराभावेन तदैश्वर्ये स्वापेक्षयोत्कृष्टावधिरहितम्,
तथा देव्या अपि नियन्त्रन्तराभावात् तदैश्वर्यमपि स्वापेक्षया उत्कृष्टावधि-
रहितम् । उक्तार्थे प्रमाणं च, बलाबलैषम्यनियामकाभावेन समतुल्यारूढं
परस्परवाधाद्यनर्हम् उभयोरन्यविशिष्ट सर्वभूतेश्वरत्ववचनम् । स्तोत्ररत्ने

भगवन् इव, चतुश्श्लोक्यां देव्या स्वाभाविकानवधिकानिशयेयितृत्वरूपं पतिवत् मुख्यमीश्वरत्वं यामुनाचार्यैः कण्ठरवेण प्रतिपादितम् ।
 “स्वाभाविकानवधिकातिशयेयितृत्वं, नारायण त्वयि न मृष्यति” इति,
 “यस्यास्ते महिमानमात्मन इव त्वद्ब्रह्मभोऽपि प्रभु

नाल मातुमियसया निरवधिं नित्यानुकूलं स्वतः ।” इति ।

‘भगवद्भक्त्यायकारैरपि पृथुगद्ये, ‘भगवन्नारायणाभिमतानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणाम्’ इति, वेदार्थमग्रहे च “अभिमतत्वानुरूपस्वरूपरूपविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकमहिममहिषी” इति प्रतिपादितम् । श्रीवत्सचिह्नमिश्रैरपि ‘देवित्वमहिमाद्यभिर्न हरिणा नापि त्वया ज्ञायते’ इति अनवधिकमाहात्म्यं प्रतिपादितम् । तदात्मजैश्च मद्भुवराशरपादैः—

“अस्येशाना जगत इति तेऽधीमहे या समृद्धिं

श्रीश्रीसूक्तं बहुमुखयते तां च शाखानुशाखम् ॥” इति ।

एवमनन्याधीनत्वेन पत्या समस्वातन्त्र्यं कण्ठरवेण वर्णितं श्रीगुणरत्नकोशे, “युवयो स्वातन्त्र्यमत्यङ्कुशम्” इति । अतोऽस्या नारशब्दार्थत्वं “नरसबन्धिनो नारा” इति व्युत्पत्तिमात्रेण, सबन्धश्चात्र पतिपारार्थ्यमात्रम्, न तु स्वनो नियाम्यत्वम्, भगवच्छास्त्रे, “सर्वैश्वर्यगुणोपेता नित्यं तद्गर्मधर्मिणी ।” इति । अत्रार्थः—सर्वेश्वरत्वधर्मविशिष्टा, नित्यं सर्वकालेषु तद्गर्मधर्मिणी । तच्छब्देन भगवानुच्यते । तद्वर्माः शारीरकाध्यायचतुष्टयविवक्षितकारणत्वावाध्यत्वोपायत्वोपेयत्वसर्वा तर्था मित्सर्वशरीरत्वादयो धर्मा देव्या अपि धर्मा इति तद्गर्मधर्मिणी

इत्युक्तम् ॥ देव्याः सर्वव्यापकत्वसर्वान्तर्यामित्वसर्वनियन्तृत्वादिप्रति-
पादकानि श्रीविष्णुपुराणभगवच्छास्त्रवचनानि प्रागेव दर्शितानि । यथा,

“लक्ष्म्या समस्तश्चिदचित्प्रपञ्चो व्याप्यन्तदीशस्य तु साऽपि सर्वम् ।

तथाऽपि साधारणमीशितृत्वं श्रीश्रीशयोर्द्वौ च सदैकशेषी ॥” इति ।

तस्यायमर्थः—चिदचिदात्मक सर्वप्रपञ्चः लक्ष्म्या शेषभूतः ।
सा च देवी भगवच्छेषभूता । यद्यपि भगवदपेक्षया उभयोः शेषत्व-
मेकरूपं वक्तव्यम्, तथाऽपि देव्या सर्वेश्वरत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यादि-
बहुप्रमाणविरोधात् स्वतश्शेषत्वाभावे सिद्धे, ऐच्छिकशेषत्वप्रादाय
ययवस्यति । प्रपञ्चविषये तु बाधकाभावात्, स्वाभाविकशेषत्वम् । एव
देवीप्रपञ्चयोर्वैषम्यमूचकं तथाऽपीति शब्दः । साधारणमीशितृत्वं—
साधारणम् एकम् इति पर्यायत्वात् उभयगतमीश्वरत्वं व्यासक्तमेकम् ;
शेषित्वमपि व्यासक्तमेकम्, एकवचननिर्देशात् इति । उक्तं च श्रीराम-
मिश्रैः—“उभयाधिष्ठानं चैक शेषित्वम्” इति । एव व्यासक्तशेषित्वेश्वरत्व-
परेय श्रुतिरिति भावः । तदभिप्रायेण “एक शास्ता” इत्येकत्ववादः
उपपद्यते । एवं देव्या सर्वभूतेश्वरत्वे न किञ्चित्सकटमित्यलमतिविस्तरेण ॥

कामाना दशमे वाचामाकृतीना च सत्यताम् ॥ ९ ॥

समृद्धीना च सत्यत्वं यज्ञसश्च प्रतायते ॥

मनसः काममाकृतिं चाचस्तस्यमशीप्रहि ।

पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रोः श्रयतां यज्ञः ॥ १० ॥

मनसः कामं—मनसा काम्यमानमर्थजातम् । आकृतिम्—

अभिप्रायगतं मनोरथपरिकल्पितमर्थम्, चाचः संग्रन्धि, वाचा याच्यमानम्

सर्वप्रकाराभिलषितव्यम् । पशूनां रूपं — जीवधनसमृद्धिम् । अश्वस्य
अदनीयस्य । रूपं-रूप्यते प्रकाशयतेऽनेनेति रूपम् । अन्नसमृद्धिहेतुमूलं
सर्वम् । सत्यम्-अवितथं यथावस्थितलक्ष्मीप्रसादं, अशीमहि-अभिल-
षेम । किं च सा श्रीः, मयि—लक्ष्मीचरणकमलयुगलपरिचरणपरे
पूर्वोक्तमर्थजावं तत्समृद्धिं प्रथितं यशश्च श्रयताम्-पापशतामित्यर्थः ॥ १०

अवतीर्णां जगत्यर्थं कर्दमस्य गृहे रमा ।

या तामेकादशे लक्ष्मीं तन्मुखेनार्थयत्यसौ ॥

कर्दमेन प्रजाभूता मयि संभव कर्दम ।

श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥ ११ ॥

हे कर्दमप्रजापते, कर्दमेन त्वया, प्रजाभूता—प्रजात्वेन
स्वीकृता । 'अभूतनद्रात्रे चिबः' इत्यादिना चिबः । ईत्वाभावः छा-
न्दसः । या पुलीत्वेन स्वीकृता ता धियम् । मयि-श्रीसमाराधके
संभव-संभावय । किं च हे कर्दम, त्वत्पुत्रीं श्रियम्, मे कुले-लक्ष्मी-
चरणारविन्दपरिचरणपरस्य मम पुत्रपौत्रजातिसंयन्त्यादिष्वपि वासय--
नित्यनिवासिनी कुरु । तामेव विशिनष्टि मातरम्-सर्वभूतजननीत्वात्
अस्माकमपि जननीम्, पद्ममालिनीं-पद्ममालालकृता सौन्दर्यलावण्याद्या-
कारतया सर्वाङ्गादकारिणीं धियन् ॥ ११ ॥

आपः सृजन्तु स्निग्धानि चिक्रीत वम मे गृहे ।

नि च देवी मातरं त्रियं वामय मे कुले ॥ १२ ॥

आपः-भगवदायतनभूताः, । स्निग्धानाम्-आज्यैलमधुप्रभृतीनां
कारणभूताः याः, ता आपः, स्निग्धानि-आज्यादीनि तानि मम-

गृहे सृजन्तु-उत्पादयन्तु । हे चिह्नीत-भगवदन्त पुरद्वाररक्षक ; मे-
लक्ष्मीचरणाम्भोजमक्तस्य मम गृहे, मद्रवनद्वार इव, वम नित्य सन्निहितो
भव । चिह्नीतो नाम भगवदन्त पुरद्वाररक्षक । तथा च पौराणिका-
पठन्ति, “पद्मो गदो निधिः शस्त्रधनुर्द्वौ गजस्तथा । कस्याण
सर्पश्चात्याश्चिह्नीतो गृहरक्षकः ॥” इति ।

किंच हे चिह्नीत! देवी-द्योन्नशीला, मातरम्—अखिललोक
जननीं असज्जननीं श्रिय-सर्वसमाश्रयणीया, मम कुले—असत्पुत्र-
पौत्रादिके निवासय च-असत्कुलसमृद्धिं च त्वमेव सर्वथयेत्यर्थः ॥
व्यवहितस्य‘नि’ इत्युपसर्गस्य वासयेत्यनेन संबन्धः ॥ १२ ॥

देवामुत्तमनुष्याद्यैर्गृह्या पद्मवापिनीम् ।

तयोदशो पुनर्देवी लक्ष्मीं प्रार्थयते हरे ॥

आर्द्रां पुष्करिणीं यष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् ।

चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममाऽऽवह ॥ १३ ॥

आर्द्रा-दयार्द्रहृदयतया तापत्रयतप्तान् प्राणिनो दृष्ट्वा दूयमान
चेतस्तया तान् स्वकटाक्षामृतैरमिषयती । पुष्करिणीं-पुष्करवर्तिनीम्,
श्रीनिलयकर्णिकोदरनिवासिनीं “श्रीनिलगधृतकरकमलवरयुत” इत्यादि
तन्मन्त्रे । यष्टिं यजिक्रियास्वरूपाम्, परमयागमूनाम्, यष्ट्या वा ।
पिङ्गलां—भगवच्चत्वार्यान्वधारणीयशीतलमनोहराहादकरदिव्यवर्णाम् ।
पद्ममालिनीं—दिव्यरूपोद्भूतपद्ममालालकृता “श्रीनिलयमालाघा-
रिणी” इति तन्मन्त्रे । चन्द्रां हिरण्मयीं इत्यादे पूर्ववत् योजना ।
अत्रापि जातवेदशब्देन श्रियं पतिमेव सरोधयति ॥ १३ ॥

आदरातिशयेनैव पूर्वोक्तामविशेषतः ।

चतुर्दशे पुनः प्राह द्वयं तत्सर्वरक्षकम् ॥

आर्द्रा पुष्करिणीं पृष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् ।

सूर्यां हिरण्यमयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममाऽऽवह ॥ १४ ॥

अत्र 'पृष्टि', 'सुवर्णा', 'सूर्या', 'हेममालिनी' इत्येतावन्मात्रो विशेषः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

पृष्टि—अखिलसमृद्धिरूपाम् । सुवर्णा—प्रतिकूलानुकूलभीषण-
रमणीयाप्राकृतदिव्यरूपाम् । सूर्या—सर्वेश्वरवत् सकलचेतनाचेतन-
व्यापनभरणनियमनशीलाम् । 'सुष्टु ईरयन्ती' इति सूर्या; ताम् ।
'राजमूयसूर्य' इत्यादिना निपातः । 'सूर्य आत्मा जगत्स्रष्टुपथ' इति ।
पृष्टिमिति प्राप्यत्यमुक्तम् । सुवर्णमिति प्रापकत्वमिति विशेषः ॥ १४

^१अन्तिमेनाय सूक्तार्थतात्पर्यातिशयात् पुनः ।

अनन्यगामिनीं देवीं संनियच्छन् नियच्छति ॥

तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं
प्रभूतं गात्रो दास्योऽश्नान् विन्देय पुरुषानहम् ॥ १५ ॥

इति श्रीसूक्तं संपूर्णम् ।

अयमत्र विशेष—हिरण्यं....पुरुषान्—पूर्वोक्तकुप्याकुप्यजीव-
धनदासादिकमशेषधनजातं यस्यां प्रधानेश्वरेधर्मा प्रणिपातपसनायाम्
अखिलनन्दन्यां अस्मज्जनन्या प्रभूतं—निरवधिकातिशयं विन्देय-लभेय,

१ अयं=सूक्तावसाने । सूक्तेति । प्रमेयं सम्पत्कुलेत्यर्थः ।
तात्पर्यम्=आस्था । संनियच्छन्=भगवन्तं नियच्छन् ।

तां-सर्वप्रदानपर्याप्तसमृद्धिमतीं करुणासागनमुत्तीं सर्वेश्वरेश्वरीं श्रियं
तच्चरणारविन्दपरिचर्यैकविनोदे स्वज्ञानवलशक्तिक्षमादयासौहार्दादिसर्व-
कल्याणगणैस्तव दास्यैकरसे मयि, जातवेदः श्रियं पते! अनपगामिनीं
अन्यत्र ¹सर्वत्राप्यपगमनशंकारहिता यथा[स्यात् ?] तथा संनिधापय ॥

एवमेतत्सूक्तोक्तसकलार्थजातं जानता अनेनार्चनहोमजपतर्पणा-
दिकं कुर्यतां तस्याः प्रसन्नपावनकान्तिशान्त्याकरवदनारविन्दनिवेशित-
मनोनयनबुद्धीनां तच्चरणारविन्दभजनयजनमननस्मरणकीर्तनवन्दनादि-
परममङ्गलाचरणानां भगवत्पादाभोजविन्यस्तसमस्तभराणामनन्यभावानां
पुरुषाणामैहिकमासुप्तिकं वा भोगजातम्, साक्षात्परमपदाधिष्ठातृमूलपरम-
पुरुषचरणारविन्दनित्यकैङ्कर्यरसिकपरमसूरिपरिपन्नादिष्ठनादिकमपि सत्तलं
सुलभमिति सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धान्तः ॥

यतीन्द्रमाहानसिकात् प्रणतार्तिहरात् गुरोः ।

सत्संप्रदायसिद्धोऽर्थः श्रीसूक्तस्य विनिश्चितः ॥

इति श्रीरङ्गनाथगुनिविरचितश्रीसूक्तभाष्यसंग्रहः ॥

1 अनपगामिनीमित्यस्य अपगमनं स्वरित्यगः तद्रहितामित्यर्थोऽलम् ।

लक्ष्मीतन्त्रादयो यत्र श्रीसूक्तार्थाः सुविस्तृताः ।

श्रियो नाशयणस्येव पास्यं चोद्यन्ति नः ॥ १ ॥

महिमानं श्रियः श्रीमद्यामुनार्यानुसंहितम् ।

चतुश्श्लोक्यामभाषिष्ट श्रीभट्टेदान्तदेशिकः ॥ २ ॥

तत्र सर्वं समालोच्य निरधार्यन्ततो हि यत् ।

यच्चात्र भाष्ये भट्टार्यशिष्यपादावधारितम् ॥ ३ ॥

उभयस्यैकरस्यात् तत् लक्ष्मीनागयणतत्त्वकम् ।

मुरत्युपाय उपेयञ्च शेषीश्वरमिति स्थितिः ॥ ४ ॥

इत्थमीशाद्युपनिषत्परिष्कारविधायिना ।

श्रीसूक्तभाष्यं संगृह्य परिष्कृत्यात्र योजितम् ॥ ५ ॥

इति श्रीचारुत्यकीरगायवाचार्यकृते उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे

श्रीसूक्तभाष्यांशपरिष्कारः ।

—:***:—

ऋक्सूची

श्लोक	ऋक्संख्या	पुटसं	ऋक	ऋक्सं	पुटसं
अथपूर्वा	३	४०५	धुतिपानां	८	४१०
धादित्यवणे	६	४०७	गन्धद्वारां	९	४११
धापः सृजन्तु	१२	४१५	चन्द्रा प्रभासा	५	४०६-७
धाद्रां पुष्करि	१४	४१७	ता म मान	१५	४१७
धाद्रां पुष्करि	१३	४१६	ता म मान	२	४०४
उपैतु मां देव	७	४१०	मनसः काम	१०	४१४
कर्ममेत प्रजा	११	४१५	हिरण्यवर्णा	१	४०४
कां सोसितां	४	४०६			

श्रीसूक्तानन्तर्भावेऽपि सदानुमधीयन्त इमानि —

पद्मप्रिये पद्मिनि पद्महस्ते पद्मालये पद्मद्वयायाधि ।

पिद्मप्रिये विष्णुमनोनुकूले नृणादप्य मयि संनिधत्स ॥

धियं जानः धियं आनिर्याय धियं ययो जनिष्यो दधातु ।

धियं वसन्ता अमृतन्यायन् भजन्ति तत्रः तद्विना पितृन् ॥

धियं पथेन तच्छ्रियामादधाति संतामृता अमृतं संवत्स

संघीयते प्रजया पशुभिः २ पृथ वेद ।

महादेव्यं च विग्रहे विष्णुपत्न्यं च धीमदि । तत्रोत्तमीः प्रजोदयान् ॥

शुभमस्तु

श्रीः

श्रीमद्भयो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

द्वयोपनिषत्परिष्कारः

श्रीमत्तूयीशिखरलक्ष्मणसंयमीन्द्रसेवात्तमन्त्रर एष तदर्थं विस्थी
श्रीरङ्गलक्ष्मणमुनेश्चरणाब्जसेरी दृष्टां द्वयोपनिषदश्च परिष्करोमि ॥

प्रपन्नजनसंतानकूटस्थश्रीपराङ्कुशमुनि - श्रीभगवन्नाथमुनि-
परम्पराप्राप्तेषु प्रतितन्त्रेषु यदन्यतमं प्रपत्तिरूपं हितम्, तत्र करणमन्त्र-
तया तैरादृतं तावत् द्वयमिति मन्त्रप्लुतम्। यत् खलु श्रीभगवद्रामानुज-
मुनिना गद्ये, 'अत्र द्वयम्' इति, 'येन केनापि प्रकारेण द्वयवक्ता' इति,
'द्वयमर्थानुसंधानेन सह सदैवं वक्ता' इति चाभ्यस्य निर्दिष्टमन्त्रैः
तत्संप्रदायप्रवर्तकैः सर्वतोमुखविहितपरदशनव्याख्यामुल्लरितनिखिल-
दिङ्मुखं विजयते । यस्य खलु सल्लुदुच्चारणेन यथोपदेशकृतेन,
विश्वामितोरदिष्टमन्त्रजपेन शुनदशोक इव पुरुषपशुः, सर्वोऽपि पुरुषो
बद्धो भगवतः श्रीमतो नारायणस्य निरवग्रहेणानुग्रहेण नियतं बन्धाद्
विमुच्यत इति रहस्यविदो निश्चिन्तन्ति, तस्यास्य मन्त्ररत्नस्य द्वया-
स्यस्य प्रकाशिकेयं द्वयोपनिषत् ।

अस्य द्वयस्य विषये श्रुतिः प्रथमं प्रमाणं स्थितमिति श्रीदेशिक-
चरणैः श्रीमति रहस्यत्रयसारे संदर्शितमेव । तथा 'सारनिष्कर्षाधि-
कारश्लोके—'उपनिषदमृताब्धेरुत्तमं सारमार्याः' इत्युपनिषत्सारत्व-
कथनात् अष्टाक्षरोत्तमश्लोकयोः अथर्वनारायण-गीतोपनिषद्वत्त्ववत्
द्वयस्यापि किञ्चिदुपनिषद्वत्त्वमुदितम्। तदधिकारमध्ये च, 'द्वयमपि
वठश्रुत्याधुक्तरीत्या सल्लुत् स्वोच्चारणकर्तुः सर्वप्रकारेण कृतकृत्यता-
करणचणप्रभावशालि' इति द्वयस्य वठश्रुतिगतत्वमभ्यधायि । तत्र
सारस्वादिन्याम्, 'यः सल्लुदुच्चारः संनारनारको भवति' इति
श्रुतिवाक्यमुपात्तम् । सारप्रकाशिकायाम्, 'तत् द्वयं सल्लुदुच्चारः
संसारविमोचनं भवति' इति वाक्यानुपूर्वी गृहीता । द्वयाधिकारे
वाचायैः, 'द्वयम् इदं कठरल्लुद्यां पृथगृथगुपदिश्य संमेल्यानुसंधे-

यतया विहितवान् भगवच्छास्त्रे श्रीप्रश्नसहितादिषु वर्णोद्धारदीन्यपि विधाय प्रतिपादितयाच श्रुतिमूलतान्त्रिकमन्त्रमूतम् । इदं पूर्वचार्य-
राक्ष्यमिति वेद्याञ्चिदुक्तिश्च, आस्ता उपदेशा इत्यादरणार्थं चा,
परमाचार्यं सर्वेभ्यः एव भगवच्छास्त्रे समुपदिष्टयानित्यतो हेतोर्वा
भयितुमर्हति' इति अस्य कठग्रन्थरूपश्रुतिगतयमश्रावि । अत्र सारा
स्यादिन्याम्-कठग्रन्थस्यामष्टाक्षर्यवरणं पञ्च द्वयस्य पूर्वखण्डमुपदिश्य,
'पूर्णमद' इत्यादिकं पठित्वा, 'परमपुरपाथच्छु सण्डद्वय समेत्य
सदृदुच्चारयेत्' इति विहितवान् इति व्याख्यायि । सारप्रकाशिकाया
विमज्ज्योक्ति मूलनिर्दिष्टा, 'अथात श्रीमद्वयोत्पत्ति । वाक्यो
द्वितीय । पठ पदानि । अर्था(र्थी) दश । पञ्चविंशति अक्षराणि । पञ्च
दशाक्षर प्रथमम् । दशाक्षरमपरम् । नराक्षर प्रथमपदम् । द्वितीयतृतीय
चतुर्थानि त्रयक्षराणि । पञ्चाक्षर पञ्चमम् । द्वयक्षर षष्ठ 'इत्यादिषु
विमज्ज्योक्त " इति मुखातरेण विवृता । तत्रोपात्तानि पान्यानि
सर्वाणि उपनिषद्गतानीति स्पष्टम् । तत्र धाप्रश्नसहितादिगतवर्णोद्धार-
क्रमश्च सारास्यादिन्याम्, 'श्री प्रथमाक्षरम् । मकारो द्वितीयाक्षरम्'
इत्यादिप्रमेणेति वाक्येन विशदित । सारप्रकाशिकाया तत्र, "नराक्षरं
विद्धि हृदयं त्रिनयणं शिरो मतम् । शिखाक्षरं त्रयक्षरं विद्धि कवचं
तद्वदेव हि । अत्र पञ्चाक्षरं नेत्रं द्वयक्षरं परिकीर्तितम् । श्रीमच्छंदात्
परे युक्तं नारायण इतीष्यते । तपरे चरणोदशद् तपरे शरणं तथा ।
प्रपद्ये तपरे युक्तं नमदशद्वमत परम् । श्रीमते च तथा युक्तं परे
नारायणाय चेति मन्त्रोद्धारक्रमोक्तश्च 'इयुक्तमस्ति । अत्र मन्त्रानुपूर्वी
स्पष्टा । परन्तु उत्तरखण्डे नमदशद्व प्रथममिति अत्र प्रतीयते ।
श्रुतिमनुसृत्य नमदशद्वस्याते पाठः सारप्रदायिक इति तथैव भाव्यम् ।

एव श्रीप्रश्नसहितादिवत् श्रुतेरपि दर्शितव्यात्, सा च श्रुति
कठश्रुति, कठग्रन्थश्रुति इत्युपगमनाच्च द्वयोपनिषद्वयं यशोपवीत-
मन्त्रादिवत् श्रुतिरेवेत्युपसीयते । पूर्वपरानुपूर्वीमाहित्येनाध्ययना

पट् पदानि । अर्धा(र्था)दश । पञ्चविंशतिः अक्षराणि । पञ्चदशाक्षरं

साध्योपायोपेयोभयमध्यत्र निरूप्यते तच्छेषतया । अत एवोक्तम्, 'उपायोपेयरूपार्थद्वयप्रतिपादकत्वात् द्वयम्' इति श्रीमद्रहस्यत्रय-
सारे । 'वरणसमर्पणयोः सण्डडये क्रमेण प्रतिपादनात् द्वयमित्यपि
केचित्' इति द्वितीयपक्षश्च तत्र निर्दिष्टः । तत् फलान्तरत्वामगत्याऽपि
द्वयस्य प्रयोज्यत्वे तत्र द्वयत्वनिर्वाहायेति ध्येयम् ।

अथ, 'श्रीमन्नारायण स्वामिन् दासोऽहं तव तस्य धै । परमीप्सु-
स्तमेगार्थमनुकूलो विवर्जयन् । प्रातिकूल्यं सुविस्मयः संप्राप्त्यं शरणं
परम् । ब्रजामि शुभचरणं तवैराहं मयाऽर्पितः' इति श्लोकद्वयात्मके
प्रपत्तिमन्त्रान्तरेऽपि द्वयमिति व्यवहारस्मद्भावात् तद्व्यावृत्तं प्रकृत-
मन्त्रस्वरूपमाह पदपदानीत्यादिना । अर्धा दशेति पाठः साधीयान् ;
चाक्ष्यपदतदेकदेश अक्षर संख्यानक्रमात् । अर्धः = शकलम् । दश चेमे
'एकाक्षरपदः प्रथमः' इत्यारभ्य ददर्शन्ते, श्री-मत्-नारायण-चरणी-
शरणं-प्रपद्ये-श्रीमते-नारायण-आय नमः इति । न च मत् इत्यस्य पृथ-
करणे प्र इत्यस्यापि पृथकारः कुतो नेति शङ्क्यम्-एकाक्षरपदः इति
पदशब्दप्रयोगात् अर्थवतो भागस्थैर्गार्धशब्देन विवक्षणात् । प्रेत्यस्य
चोपसर्गतया केवलं व्यञ्जकत्वात् धातुनैव तदभिमतार्थप्रचनात् । ननु
पूर्वाधिं मदित्यस्य पृथगारे उत्तरत्वापि तथा किनस्यादिति चेत्-उक्तार्थ-
त्वात्, उरि चतुर्थीसत्त्वाच्चाविभजनम् । चरणावित्यादौ विभक्तेः
अपृथक्कारेण धायेति पृथक्कारः तस्य पुरुषार्थरूपप्रधानार्थं भवतात् । नम
इत्यत्रापृथकरणं तु विरोधिनि मन्त्रार्थममाप्तिर्मा भूत् । किं तु विरोधि-
प्रहाणे इत्याशयेन । नेत्यस्य पृथक्पदत्वेऽपि मः इति पष्ठ्याः नञा
मेलनं विनाऽर्थसमाप्त्यभावात् उभावस्य च प्रतियोगि विना बोधा-
भावादिति विमृश्यम् । अर्धाः दशेति पाठे एतदर्थदशरुचिरक्षितार्थं
दशकमेवात्र ग्राह्यम् । तदिदमष्टश्लोभ्याम्, "नेत् च तिलयोगं समु-
चितगुणजातं तनुत्थापनञ्चोपाय कर्तव्यभागं त्वय मिथुनपरं प्राप्यमेवं

पूर्वम् । दशाक्षरं परम् । नवाक्षरं प्रथमपदम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थे अक्षराणि । पञ्चाक्षरं पञ्चमम् । द्व्यक्षरं षष्ठं । एकाक्षरपदं प्रथमः । एकाक्षरो द्वितीयः । चतुरक्षरस्तृतीयः । चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमा एवं अक्षराणि । अष्टमश्चतुरक्षरः । द्व्यक्षरो नवमः । दशमो द्व्यक्षरः । एतन्मन्त्रश्च प्रपत्तिः । (एतन्मन्त्रस्य प्रतिपत्तिः (प्रपत्तिः) ।) पूर्वो नारायणः प्रोक्तोऽनादिसिद्धो मन्त्ररत्न मदाचार्यमूलः । १ आचार्यो वेदसम्पन्नो

प्रसिद्धम् । भवामित्वं प्रार्थनाञ्च प्रमलनगविरोधिप्रहाणं दक्षितान् मन्तारं त्रायते चेत्यधिगतनिगमः षट्पदोऽयं द्विरण्डः” इत्युक्तम् । शब्दतोऽर्थतश्चात्रासीष्टयाहुत्वादस्य श्रीभट्टारकश्लोकध्वे विप्रदन्ते । श्रीतत्सं नित्ययोगं गुणिनमपि परं विग्रहं प्रापकत्वं वर्तन्यं प्राप्ययुग्मं फलमतुलमपि प्राप्तिरोधिप्रहाणम् इति रीत्या स्यादिति । एवं गुरुस्फारत्त्वम्, उपायोपेयतमकसिद्धवस्तुद्वयम्, साध्योपेयम्, साध्योपायः, तदज्ञातिं च पञ्चेत्यपि दशकं स्यात् । क्षुत्तत्वाद्वेदशकमस्तुः शब्दतोऽर्थतश्चानेकार्थपरत्वात् किमेवं प्रमेयदशकमेति च मन्यन्ते इत्यलम् ।

पञ्चविंशतिः अक्षराणि । एण्डद्वयगतानि अक्षराणि पञ्चविंशतिरित्यर्थः । पञ्चदशाक्षरं पूर्वम् = पूर्वखण्डे अक्षराणि पञ्चदश । शिष्टं स्पष्टम् ।

आचार्य इत्यादयः श्लोकाः येऽत्र पठिताः, तत्रान्तिमश्लोकद्वयम्, ‘मन्त्रराजमिमं त्रिधाद् गुरुमन्दतर्प्यम्’ इत्यधिनन्तरं पठित्वा, उपरि, ‘नानुकूल्यं न तक्षत्’ इत्यादि च पठित्वा, सर्वमिदं प्रपत्तिमन्त्रान्तरोक्तं द्वयविषयेऽपि ग्रहीतुं स्यात्प्रामाण्ययुक्तं द्वयाधिकारे । स

१ कचिन् फांशे, ‘आचार्यो वेदसम्पन्नः’ इति पादमुपक्रमस्थं पठित्वा सर्वश्लोकावसानस्थं, ‘तस्माद् गुरुमन्दो गुरुः’ इति भावमात्रं प्रत्याहारेणैव पठितम् ।

प्रत्यनुष्ठानमपि मा भूत्; श्रुतिस्मारस्यादिति चेन्न—प्रयोगसम-
वेतार्थस्मारकत्वस्यैव मन्त्रस्वभावत्वात् स्मरणस्य चानुष्ठानार्थत्वात्
प्रपत्तेस्त्यागायोगात् । तदुक्तं न्यासविशतावाचायैः, 'नेहाभिक्रान्ति-
नाश' इति श्लोके—

“तस्मात् क्षेत्रे तदहं सुविदितसमर्थेदंशिकेः सम्यगुतं
मन्त्राख्यं मुक्तिवीजं परिणतिबशतः कल्पते सत्फलाय ॥”

इति । अत एव प्रपत्तेः मन्त्रोच्चारणात् पूर्वानुष्ठेयत्वं वा उच्चार-
णाङ्गत्वं वा नेत्र शक्यशङ्कम्—प्रमाणतर्कविरोधात् । न च वचनबलात्
मन्त्रस्यास्याधिकारिविशेषे प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं विना स्थोच्चा-
रणमात्रान्मोक्षहेतुत्वमेवास्तु इति वाच्यम्—यत्न यत्र प्रमाणे ज्ञानाति-
रिक्तस्य मोक्षसाधनत्वमुक्तम्, तस्य साक्षात् तथात्वे न तात्पर्यम्,
किंतु ज्ञानद्वारैवेति ज्ञापनायेव, 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति
निषेधश्रुतिप्रवृत्तेः । अतः, 'अनेनैव तु मन्त्रेण स्वात्मानं मयि निक्षि-
पेत् । मयि निक्षिप्तमर्तव्यः कृतकृत्यो भविष्यति' इति वचनात्
निक्षेपस्य मध्ये आवश्यकतया संसारविमोचनत्वं नाम संसारविमोक्ष-
हेतुप्रपत्तिहेतुत्वरूपमेकमेवाज्ञाभिज्ञसाधारणमत्रोक्तम्, धृतेरस्याः
सर्वाधिकारिसाधारण्यात् अज्ञाभिज्ञमेदेनार्थद्वयवर्जने वाक्यमेदं
प्रसंगात् ॥ तर्हि उक्तेः प्रपत्तिद्वारैव हेतुत्वे उक्तिः कथं पृथक्
उपायत्वेन परिगण्यत इति चेत्—मन्त्रोक्तयावदर्थप्रतिपादनविरहेऽपि
तदधीने अविशदभरणमर्पण एव मत्वापि सत्रपिक्षितार्थज्ञापनक्षम-
तया पूर्णप्रपत्तिगर्भभूतमन्त्रोच्चारणं कृतमिति तादृशमन्त्रोच्चारण-
रूपाङ्गप्राप्त्यं पुरस्कृत्यैव पुरुषं प्रशस्य भगवान् एतदनुष्ठिताविशद-
प्रपत्तिर्वाच्यतरेणानुष्ठितातीति उक्तिप्रशंसनायैव तथोक्तेः । उभयपी-
तस्यै स्वनिष्ठा । स्वरूपेण पुष्पलतया भगवन्ती स्वात्मिना निष्ठेति । सर्वं
वाक्यं साधारणमिति उक्तिमात्रप्राप्त्यै उक्तिनिष्ठा । किञ्च मन्त्राणां
स्वप्नादयमानेऽर्थे त्रिनियोग इति लिङ्गलक्षितम् । मन्त्राणां

वाप्नोति) सर्वपुरुषार्थसिद्धिर्भवति । न च पुनरावर्तते इति य एवं वेद । इत्युपनिषत् । ॥ इति द्वयोपनिषत् ॥

१(अथ द्वयोपनिषदो मातृकान्तरपाठ)

हरिः ओम्—स वा एष महानज आत्मा अज्ञादो दिन्दते वसु ।

श्रीमन्नारायणविषये प्रपत्ति कण्ठतो वक्ति । प्रपत्तिर्नाम प्रार्थनान्वित-
सदुष्करकर्मकसमर्पणरूपेति तदर्थस्याभाव्यात्, क्षुद्रफलादि-भगव-
त्प्राप्तिर्यन्तसर्वफलमाधनतायाः प्रपत्ती परदशतप्रमाणप्रतिपन्नत्वाच्च
सर्वफलार्थिनाऽपि प्रपत्तिमनुतिष्ठता मन्तःपरिग्राह्योऽयमिति लिगात्
सिद्ध्यत्येव । तदेवं प्राप्ताप्राप्तविवेके क्रियमाणे, 'सकृदुच्चारः
संसारमोचनो भवति' इति वाक्यमज्ञानात्सिद्धत्वात् सकृद्व्य-
चिधानमात्रेदम्बरम् । अतश्च, प्रपत्तिमुखेनैव कार्यकरत्वे 'सकृदुच्चारितं
येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । यज्ञः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति' इति
वक्षस्विशेषद्वयस्य चास्य च न विशेष इति न शङ्कनीयम् । श्रीप्रदत्त-
संहिताधनेकोपबृहणरलेन चास्यैव महिमा स्थापितो भवति । तत्
सिद्ध अथयनानन्तरं विशदज्ञानपूर्वमविशदज्ञानपूर्व वा जपपुरश्च-
रणादिरूपावृत्तिनिरपेक्षमेव एतद्वयोच्चारण प्रपत्तिरूपाङ्गिद्वारा
मोक्षार्यन्तसर्वफलसाधनं भवतीति कृत्नं विस्तरेण । विवेचितञ्चैतदनु-
बन्ध सर्वं पूजाचार्यैः, अस्मदाचार्यैः श्रारङ्गरामानुजमुनिभिः, अस्माभि-
श्चान्यत्रोक्तिप्रपत्तिविवेकने विस्तरेणेति नेद प्रकन्यते । सकृदयमिदं
संसारविमोचनरूपफलाशयम्, न त्वन्यफले उपयुज्यते इति न मन्त-
व्यम् । परमफलव्याप्तु तस्य प्राधान्येनोक्तिरिति बुबोधयिष्या सर्व-
मापि फलं संगृह्णाति, सर्वं पुरुषार्थसिद्धिर्भवति, न च पुनरावर्तन इति ॥

१. अयं द्वयोपनिषत्पाठ. श्रीविद्वद्वरिष्ठश्रीगोष्ठीपुराभिजनश्रीसौम्य-
नारायणाचार्यचरणानुजश्रीरामदेशिकाचार्यदत्ते तालकोशे उपलब्ध
इति वेदान्तदीपिकाख्यायां माखिकवृत्तिस्त्रायां प्रकाशितः ।

अथ मातृकान्तरमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते । अत्र 'स वा एष' इति वाक्यं सर्वफलप्रदसिद्धोपायपरम् । विन्दत इति णिजर्थगर्भमिह । यो ब्रह्माणमिति प्रपत्त्यादिकथनम् । ऋगित्यादि प्रपत्तेः सर्ववेद-प्रसिद्धिस्तथे । सयं = पर ब्रह्म । अक्षां = लक्ष्मीम् । विश्वासमुख्यत्वं वा अक्षामित्युच्यते । तदर्थं सत्यमिति सर्वशङ्कातद्गोन्मूलनमित्यादि भाव्यम् । अत्रत्यं 'सत्यं तद्द्वयम् मष्टदुचारः संसारमोचनं भवति' इति वाक्यं सारप्रज्ञाशिक्षायामुपात्तम् । सारास्वादित्यां यदुक्तम्, 'पूर्वखण्डं पठित्वा पूर्णमद् इत्यादिपाठानन्तरं उत्तरखण्डस्यापि पाठः कृतः' इति, तदप्यनेन मातृकायां लक्ष्यते । इदं मनसिकृत्यैवाचार्यैः, मन्वोऽयं विमज्याधीतः संमेल्यानुसंधेयत्वेन विहितश्चेत्युक्तमिति चावसीयते । अतो मातृक्यमादरणीया लक्ष्यते । किं पूर्वदर्शितो भागः, अयञ्चेति सर्वेयमेकैवोपनिषत्? किं वा अन्निरहस्ये बृहदारण्यके चैकस्यामेव शाखायां शाण्डिल्यविद्यायाः विशकलितपाठ इव षडशाखायामेव स्थाने विभिन्ने पृथगनयोः पाठः इत्यादिविमर्शो विमर्शकानां बुद्धिशक्तिमनुरुध्य यथातथा भवतु । स्थितं तु प्रका-श्यते । ऋगस्यामुपनिषदि श्रूयमाणं वाक्यमुपनिषदन्तरेऽपि तत्रतत्र पठ्यमानं यदुक्तो दृष्टम् । तथेहापि धृतानि वाक्यानि उपनिषदन्तर-दृष्टीरित्येव सन्ति । तथाहि—अत्र स वा एष महानज आत्मा' इति वाक्यं बृहदारण्यके (६. ४) श्रुतप्रायम् । यो ब्रह्माणमिति श्वना-श्वतरीये । सर्वं तदित्यादिना संमिलितोच्चारणं विधीयते । पूर्व-खण्डपाठः श्रीमन्नारायणेति । अस्य खण्डस्योत्तरखण्डमेलनेन पूर्ण-त्वसंग्रहनाथोऽर्थमादः इदं पूर्णमित्यादिः । बृहदारण्यके (७. ९) 'पूर्णम्' इत्यादिस्यं मन्त्रः पठ्यते । श्रीमते इत्यादिरुत्तरखण्डः । बृह-दारण्यक एव पूर्णमद् इत्येतन्पाठानन्तरम्, "सं खं ब्रह्म । खं पुरा-णम् । यावुरं समिति ह कीर्यायणीपुत्रः । वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः वेदेनेन यद् वेदितव्यम्" इत्यानुपूर्वी लक्ष्यते । किं सैवेह लेखरु-प्रमादात् खं ब्रह्मेत्यादिना किञ्चिदन्यथाभूता, उत परमार्थरीतिरिय-

यो ब्रह्माणं निदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्न शरणमहं प्रपद्ये ॥ इति होवाच ।

ऋग्वेदं प्रपद्ये । यजुर्वेदं प्रपद्ये । सामवेदं प्रपद्ये । इतिहासपुराणानि प्रपद्ये ।

मत्स्यं प्रपद्ये । श्रद्धा प्रपद्ये । परमात्मने प्रपद्ये । भागवताय प्रपद्ये ।

वासुदेवाय प्रपद्ये । ओं प्रपद्ये । नमः प्रपद्ये । श्रीं प्रपद्ये । श्रियं प्रपद्ये ।

यद्वेदा दिव्यगायत्री जयति । तदेपाऽभ्युक्ता । तदेव मूतं

तदुपास्तितव्यम् । तत् पूर्णसीन्द्र्यं लक्ष्म्याः । तदेवममृतं सदानन्दं

सत्यम् । तत् द्वयम् । तयं तत् सकृदुच्चारणो (सकृदुच्चारः संसारमो-

चनो !) भवति । श्रीमन्नारायणचरणौ शरणं प्रपद्ये । इदं पूर्णमदः

पूर्णं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । सर्वं

पूर्णमिति । स होवाच—श्रीमते नारायणाय नमः ॥

खं ब्रह्म । सं वायु । पुराणम् खप्रतिहास । खं प्रायणी-

पुलः । वेदोऽयं ब्रह्मणो निष्पन्नः । वेदानेन वेदितव्यमिति । य एवं

वेद । इत्युपनिषत् । हरिः ओं ॥ श्रीस्तु । शुभमस्तु ।

मिति विवेचकविमृश्यम् । नूतमिदं सत्यम्, द्वयस्यापि प्रणमः पूर्व-

मपेक्षितः प्रणनाधिकर्तृपुण्यविषये इति ज्ञापनार्थं प्रवृत्तमिति बृह-

दारण्यकानुसारेण भावनीयम् । एतन्मन्त्रार्थश्च रहस्यग्रन्थेषु विना-

दमनुसंधेयः । अत्र श्रीशन्दार्थानां धारणाय अन्यत्र स्थितोऽस्मदीयोऽयं

श्लोकोऽप्यनुसंधानमर्हति ; य एषः—

श्रीरूपं श्रिता शरणमीप्सुभिरार्तराघं

श्रुत्वा श्रिता सपदि शार्ङ्गिभुजान्तरालम् ।

तं श्रायस्यथ शृणासि समस्तमेतः

श्रीणासि च प्रगुणदास्यविधादिभिर्नः ॥ इति ।

तत् सिद्धं सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यः पृथग्भूतः पुरुषोत्तमः श्रीमन्नारा-
यण एव भक्त्या प्रपद्या वा प्रसाद्यमानः सर्वमपि पुरुषार्थं प्रयच्छ-
तीति सर्वं समञ्जसम् ॥ श्रियं प्रपद्य श्रीसूक्तमन्त्रेणाथ श्रियाऽन्वितम् ।

नारायणं प्रपद्येन द्वयेनैतेन मुक्तये ॥

ईशाद्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ।

द्वयोपनिषदर्थं परिष्कारः कृतात् कृतः ॥

स जयति यतिराजः सोऽपि वेदान्तसूरिः

तदुभयपदसे गास्वादधन्याश्च सन्तः ।

तदनयमचनै ह्यन्यक्तव्यार्थमर्थ-

धुतिगणसमधीया साधु सर्वं जयन्तु ॥

श्रीमद्देवदत्तसलक्षणमुनिश्रीपादसेवी श्रुतीः

श्रुत्या श्रीयुतरङ्गलक्षणमुनिश्रेष्ठान्महिष्ठोक्तिभिः ।

वात्स्यः श्रीशङ्खाख्यवीक्षणपदं निगमि नागा वृत्तीः

त्रिभुवनेमपरो व्यधादिति परिष्कारः परो गृह्यनाम् ॥

ईशाद्या या धुनयः उदिताः श्रीमद्द्वारण्यकान्ताः

याश्च श्वेताश्वतरमुत्ततः श्रीद्वयान्ता इह न्याः ।

एताः प्राच्यप्रवरविहितन्याक्रियायुक्तययुक्ति-

प्राप्तदैधाः समुचितपरिष्कारमग्या जयन्त ॥

इति श्रीरामचंद्रशमुक्ताफलायमान मन्त्रचक्रवर्ति श्रीचक्रवर्त्यै-

तनूद्रवस्य श्रीमद्देवान्तरामानुजसंयमीन्द्रपदारविन्दमधु-

प्रमस्य श्रीमद्भक्तमानुजसंयमीन्द्र रणारविन्दसेवा-

संप्राप्तमङ्गलवेदान्तार्थस्य नकार्णवशाद्विरहभाजः

वीरराघवाचार्यस्य कृतिषु उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ।

परिष्कारद्वयोपनिषदर्थसंप्रद्वारिकाः

प्रीतये सन्तु विद्येशहयप्रार्थार्पितारमनाम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥